VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

2. KÖTET
1844—1846

BUDAPEST 1958

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

2. KÖTET
1844—1846

BUDAPEST 1958

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg.

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a második kötethez

Marx és Engels műveinek második kötete az 1844 szeptembere és 1846 februárja között írott munkákat foglalja magában.

1844 augusztus végén Párizsban került sor arra a találkozásra Marx és Engels között, amely megalapozta alkotói együttműködésüket a forradalmi tevékenység minden, elméleti és gyakorlati területén. Ebben az időben már megtörtént Marx és Engels végleges átmenete az idealizmusról a materializmusra és a forradalmi demokratizmusról a kommunizmusra. Az e kötetben foglalt műveik forradalmi materialista világnézetük további alakulásának folyamatát tükrözik.

A kötetet Marx és Engels első közös munkája, a „Szent család" nyitja meg. Ebben a polemikus műben Marx és Engels mint harcos materialisták bírálják az ifjúhegeliánusok szubjektivista nézeteit. Bírálják magának Hegelnek idealista filozófiáját is, elismerve, ami a hegeli dialektikában racionális, támadva filozófiája misztifikáló oldalát.

A „Szent család"-ban a dialektikus és történelmi materializmus egész sor igen fontos tétele nyert megfogalmazást. Ebben a munkában Marx már közeledik a történelmi materializmus alapeszméjéhez, mely szerint a termelési módé a döntő szerep a társadalom fejlődésében. A korábban uralkodó idealista történetfelfogásokkal szemben Marx és Engels hangsúlyozzák, hogy „eszmék sohasem vihetnek túl egy régi világállapoton, hanem mindig csak a régi világállapot eszméin. Eszmék egyáltalában *semmit sem vihetnek ki*. Az eszmék kiviteléhez emberek kellenek, akik gyakorlati erőszakot alkalmaznak." (119. old.) Nagy jelentőségű az a „Szent család"-ban megfogalmazott tétel, hogy a tömeg, a nép az emberiség történetének igazi alkotója. Lenin különösen kiemelte a „Szent család"-nak azt a gondolatát, hogy „minél inkább alapokig ható lesz . . . a történelmi akció, annál inkább nő majd a terjedelme annak a tömegnek, amelynek akciója". (81. old.)

A „Szent család"-ban már majdnem kialakult nézet található a proletariátusnak mint osztálynak világtörténelmi szerepéről. A kapitalizmusban kialakult helyzete miatt „lehet és kell, hogy a proletariátus felszabadítsa önmagát", de ezzel együtt megszünteti a mai társadalom „*összes* ember-

telen életfeltételeit". „A proletariátus nem hiába megy át a *munka* kemény, de megacélozó iskoláján. Nem arról van szó, hogy egyik vagy másik proletár vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit *képzel el* céljának. Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus, hogy e *létének* megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni." (35. old.)

Nagy jelentőségű a „Kritikai csata a francia forradalom ellen" című szakasz, amelyben Marx röviden vázolja a materializmusnak a nyugateurópai filozófiában végbement fejlődését, és rámutat arra, hogy a kommunizmus logikusan következik a materialista filozófiából.

A „Szent család" Feuerbach materialista nézeteinek hatása alatt íródott, amelyek nagy szerepet játszottak Marxnak és Engelsnek az idealizmusról a materializmusra való átmenetében; ugyanakkor ebben a munkában már megtalálhatók annak a kritikának az elemei, amelyet Marx 1845 tavaszán a „Feuerbach-tézisekben" gyakorolt Feuerbach metafizikus és szemléleti materializmusa felett. Később Engels, meghatározva a „Szent család" helyét a marxizmus történetében, ezt írta: „Az elvont ember kultuszát, amely a Feuerbach-féle új vallás magva volt, a valóságos emberről s ennek történelmi fejlődéséről szóló tudománnyal kellett helyettesíteni. A feuerbachi álláspontnak ezt a Feuerbachon túlmenő továbbfejlesztését Marx kezdte meg 1845-ben a »Szent család«-ban." (*Engels:* Feuerbach; Marx—Engels Válogatott művek, Bp. 1949, II. köt. 380—381. old.)

A „Szent család"-ban megtalálható a marxista politikai gazdaságtan néhány alapvető tételének megformulázása. Az utopikus szocialistáktól eltérően Marx a kommunizmus győzelmének elkerülhetetlenségét arra alapozza, hogy a magántulajdon, gazdasági fejlődése során, önnön sírját ássa.

A kötet magában foglalja Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" című munkáját, amelyet Lenin a szocialista irodalom egyik legjobb alkotásának tekintett. Mint később szerzője maga mondta, ez a könyv korai mű, amely a marxizmus kialakulásának egyik kezdeti szakaszát tükrözi. Engels megvizsgálja Anglia gazdasági és politikai alkatát, s ennek az akkoriban legfejlettebb országnak a példáján kimutatja a tőkés termelés számos törvényszerűségét. Feltárja a gyári proletariátust létrehozó ipari forradalom egész mélységét, s hangsúlyozza a munkások és a tőkések érdekeinek kibékíthetetlenségét; bebizonyítja, hogy a kapitalizmusban elkerülhetetlen egy munkanélküli ipari tartaléksereg képződése, hogy a gazdasági válságok periodikusan visszatérnek és hogy a munkásosztály és a dolgozó tömegek kizsákmányolása a tőkés termelés terjeszkedésének arányában fokozódik. Lenin szavai szerint Engels könyve „borzalmas vádirat a kapitalizmus és a burzsoázia ellen". Engels leírja az angol munkások

elviselhetetlenül nehéz élet- és munkafeltételeit, és kimutatja, hogy a proletariátust már helyzete is elkerülhetetlenül harcra ösztökéli, harcra saját felszabadításáért és a tőkés rend megdöntéséért. A proletariátus osztályharcában Engels hatalmas történelemformáló erőt lát, és bírálja az angol owenista szocialistákat, amiért általános szeretetet és testvériességet prédikálnak. Az angol munkásmozgalom tapasztalatait általánosítva Engels arra a következtetésre jut, hogy a sztrájkok és az egyesületek hathatós eszközei ugyan a munkásosztály szervezésének és nevelésének, de nem elegendők a bérrabszolgaság alól való felszabadításához. Engels nagyra becsüli a chartizmust mint a proletariátus első önálló politikai mozgalmát, de bírálja a chartistákat céljaik korlátozott volta miatt, és felállítja azt a rendkívül fontos elméleti tételt, hogy a chartizmust egyesíteni kell a szocializmussal.

Az e kötetben közölt „A szocializmus a kontinensen", „A kommunizmus gyors előrehaladása Németországban", „Két elberfeldi beszéd" és „Az újabban létrejött és még fennálló kommunista települések leírása" című Engels-írások igen érdekesek, jóllehet érződik rajtuk Feuerbach filozófiai és etikai nézeteinek még le nem küzdött hatása. Ezek az írások értékes életrajzi anyagot tartalmaznak Marxra és Engelsre vonatkozóan, és tükrözik azt a nagy agitációs és szervező munkát, amelyet Engels 1844—45 telén végzett a Rajna-tartományban. Lenin, jellemezve a viszonyokat, amelyek között Engels akkor tevékenykedett, azt írja, hogy a kommunista eszmékkel való egyetértés Németországban akkor „az ellenzéki hangulat kifejezési formája volt", úgyhogy a mozgalom részvevőinek tekintélyes hányada „lényegében jószándékú polgár" volt. „S ilyen helyzetben, az állítólag szocialista irányzatok és frakciók végtelen sokasága között Engels utat tudott magának törni a *proletár* szocializmushoz . . ." (*Lenin* Művei, 19. köt., 564—565. old.)

1845 áprilisában Engels Brüsszelbe utazott Marxhoz, aki Párizsból való kiutasítása után már februárban oda költözött. Itt új nézeteik együttes kidolgozásával párhuzamosan lépéseket tettek, hogy e nézeteket nyomtatásban propagálják, és hogy kapcsolatot teremtsenek a nemzetközi proletár és demokrata mozgalom képviselőivel. „A minapi lipcsei mészárlás — A német munkásmozgalom" című, 1845 szeptemberében írt cikkel kezdődött Engels rendszeres közreműködése a „Northern Star"-nál, az angol chartisták lapjánál, miután e párt forradalmi szárnyával 1845 nyarán, angliai utazásuk alatt Marx és Engels szoros kapcsolatot hoztak létre.

„Németország állapota" című, ugyanezen lap számára írt cikksorozatában Engels elemzi a német társadalom osztályszerkezetét, és megmutatja,

milyen hatással volt a francia forradalom Németország fejlődésére. Engels itt egy egységes, demokratikus Németország következetes harcosaként lép fel, ostorozza a német államok, elsősorban Poroszország reakciós állapotait, a katonaság és a hivatalnokok uralmát, a nagy és kis fejedelmek zsarnokságát. Ugyanakkor felfedi a polgári liberalizmus osztályjellegét, és élesen bírálja a polgári demokrácia korlátoltságát.

„Az angol gabonatörvények története" és „Kiegészítés a munkásosztályok helyzetéről Angliában" című cikkeiben Engels folytatja az angol osztályharcoknak a „Munkásosztály helyzeté"-ben megkezdett ismertetését.

A „Fourier töredékes munkája a kereskedelemről" bevezetésében és utószavában Engels mint a kritikai-utopikus szocializmus egyik legkimagaslóbb képviselőjét méltatja Fourier-t. „A nemzetek ünnepe Londonban" című cikkében a világ proletárjai érdekeinek közösségét hirdeti Engels. Ez a két írás, valamint Marx 1846 jan. 18-i „Nyilatkozat"-a a tudományos szocializmus megalapítóinak első nyilvános fellépései voltak az úgynevezett „igazi szocialisták" ellen, akiknek kispolgári álszocialista nézetei komoly akadályt gördítettek a német forradalmi proletár és demokratikus mozgalom fejlődése elé. Hogy előkészítsék a talajt egy proletár párt alakítása számára, Marx és Engels 1846 elején Brüsszelben létrehozta a Kommunista Levelező Bizottságot, melynek célja Németország és más országok forradalmi kommunistáinak és haladó munkásainak ideológiai és szervezeti egyesítése, valamint a munkásmozgalomban fellépő nem-proletár irányzatok elleni harc volt.

A Művek második kötetében foglalt írások olyan időszakból valók, amelyben a marxizmus még a kialakulás folyamatában volt. Ez kifejeződik a Marx és Engels által használt terminológiában is. A tudományos szocialista terminológiát Marx és Engels fokozatosan, tanaik kialakulása és továbbfejlődése során dolgozták ki.

*

A kötet sajtó alá rendezése során azokat az elveket követtük, amelyeket a sorozat előszava fejt ki (1. köt. VII—VIII. old.). A szövegben szereplő idézeteknél azonban e kötetben (elsősorban a „Szent család"-ban) eltekintettünk a kihagyások és apróbb pontatlanságok feltüntetésétől; e pontatlanságok forrása egyes esetekben (pl. Sue regényénél) a sok egymástól eltérő szövegű egykori kiadás, más esetekben a gyakran többszörösen közvetett idézés (pl. recenziókból vett idézetek). Ezekben az esetekben a Marx és Engels adta szövegekhez, ill. az általuk adott német fordításokhoz

tartottuk magunkat, és csak a jelentősebb, értelmi eltéréseket jeleztük. Az idézett számadatoknál, dátumoknál stb. (elsősorban a „Munkásosztály helyzeté"-ben), ahol az adatok forrása kétséget kizáróan megállapítható volt, az előforduló számhibákat és elírásokat, sajtóhibákat rövid úton kiigazítottuk.

Mellékletként közöljük Engels előszavait „A munkásosztály helyzete Angliában" 1887-es amerikai és 1892-es német kiadásához, amelyek későbbi korszakból valók és időrendjük szerint a sorozat későbbi köteteiben fognak helyet kapni, de nem szakíthatók el a műtől, amelyhez íródtak.

Karl Marx és Friedrich Engels

A szent család

vagy

a kritikai kritika kritikája

Bruno Bauer és társai ellen[1]

Die heilige Familie,
oder Kritik der kritischen Kritik
Gegen Bruno Bauer und Konsorten

A megírás ideje: 1844 szeptember—november

A megjelenés helye: Frankfurt am Main 1845

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Friedrich Engels és Karl Marx

Die heilige Familie,

oder

Kritik

der

kritischen Kritik.

Gegen Bruno Bauer & Consorten.

Von

Friedrich Engels und Karl Marx.

Frankfurt a. M.

Literarische Anstalt.

(J. Rütten.)

1845.

A „Szent család" első kiadásának címoldala

Előszó

A *reális humanizmusnak* nincs Németországban veszedelmesebb ellensége, mint a *spiritualizmus*, vagyis a *spekulatív idealizmus*, amely a *valóságos egyéni ember* helyére az „*öntudatot*" vagy a „*lelket*" állítja, és az evangélista szavaival ezt tanítja: „A lélek az, ami megelevenít, a test nem használ semmit."[2] Magától értetődik, hogy ennek a testetlen léleknek csak a saját képzeletében van lelke. Ami ellen a *Bauer-féle* kritikában harcolunk, az éppen a magát *karikatúraként* reprodukáló *spekuláció*. Ez szemünkben a legtökéletesebb kifejezője a *keresztény-germán* elvnek, amely utolsó kísérletét végzi, amikor „*a kritikát*" magát transzcendens hatalommá változtatja.

Fejtegetésünk főleg *Bruno Bauer* „Allgemeine Literaturzeitung"-jához[3] kapcsolódik — melynek első 8 füzete állt rendelkezésünkre —, mert itt a Bauer-féle kritika és vele *egyáltalában a német spekulációnak* az értelmetlensége tetőpontjára hágott. A kritikai kritika (a „Literaturzeitung" által gyakorolt kritika) annál tanulságosabb, minél inkább teljesíti ki a valóságnak a filozófia által való visszájára fordítását a legnyilvánvalóbb komédiává. — Nézzük meg például *Fauchert* és *Szeligát*. — A „Literaturzeitung" olyan anyagot ad, amelynek alapján a szélesebb közönségnek is világos képet lehet nyújtani a spekulatív filozófia illúzióiról. Ez munkánk célja.

Fejtegetésünk módját természetesen megszabja a *tárgya*. A kritikai kritika minden tekintetben *alatta* áll a német elméleti fejlődés már elért színvonalának. Ezért tárgyunk természete indokolja, hogy *itt* nem térünk ki magának e fejlődésnek további *megítélésére*.

Sőt, a kritikai kritika arra kényszerít bennünket, hogy a már meglevő eredményeket *mint ilyeneket* juttassuk érvényre vele szemben.

Ezért ezt a polémiát az önálló írások előtt bocsátjuk ki, amelyekben ki fogjuk fejteni — magától értetődik, hogy mindegyikünk külön-külön — pozitív nézetünket és ezzel együtt pozitív viszonyunkat az újabb filozófiai és szociális tanokhoz.

Párizs, 1844 szeptemberében

Engels Marx

I. FEJEZET

„A kritikai kritika könyvkötőmester-alakban" vagy a kritikai kritika mint Reichardt úr

A kritikai kritika, bármennyire felette tudja magát a tömegnek, mégis végtelen irgalmat érez iránta. Úgy szerette a kritika a tömeget, hogy elküldte az ő egyszülött fiát, hogy valaki hiszen őbenne, el ne vesszen, hanem kritikai élete legyen.[4] A kritika tömeggé válik és köztünk lakozik és mi látjuk dicsőségét mint az Atya egyszülött Fiának dicsőségét. Azaz a kritika szocialistává válik és „a pauperizmusról szóló írásokról"[5] beszél. Nem tekinti szentségtörésnek, hogy olyan legyen, mint az isten, hanem elidegeníti önmagát, könyvkötőmester-alakot ölt, és az értelmetlenségig — sőt idegen nyelveken való kritikai értelmetlenségig alázza magát. A kritika, akinek mennyei, szűzi tisztasága visszaborzad a bűnös, bélpoklos tömeggel való érintkezéstől, a kritika annyira erőt vesz magán, hogy figyelmére méltatja „*Bodz*"-ot* és „a pauperizmus *összes* forrásműveit", s „évek óta lépést tart a kor rákfenéjével"; megvetően elhárítja azt, hogy a szaktudósoknak írjon, a nagyközönségnek ír, eltávolít minden idegenszerű kifejezést, minden „lateiner okoskodást, minden céhszerű zsargont" — mindezt eltávolítja *mások* írásaiból, mert mégis csak sok lenne azt kívánni, hogy a kritika önmagát is alávesse „ennek az adminisztrációs rendszabályozásnak". De részben még ezt is megteszi, bámulatos könnyedséggel elidegeníti önmagát, ha nem is maguktól a szavaktól, de tartalmuktól — és ki vetné szemére, hogy használja „azt a nagy csomó érthetetlen idegen szót", amikor ő maga annak rendszeres kinyilvánításával indokolja fejtegetését, hogy e szavak neki is érthetetlenek? Néhány példa erre a rendszeres kinyilvánításra:

„Ezért irtózat tárgyai előttük a *koldusság institucióí.*"

„Egy felelősség-tan, amelyben az *emberi gondolat* minden rezdülése *Lót feleségének hasonmásává lesz.*"

---

* *Charles Dickens álnevének, „Boz"-nak, Reichardt által eltorzított alakja. — Szerk.*

„E valóban *érzületteli műépület* zárókövére."

„Ez a fő tartalma Stein politikai végrendeletének, amelyet a nagy államférfi még a tényleges szolgálatból való kilépése előtt átnyújtott a kormánynak *és összes értekezéseinek*."

„Ennek a népnek akkoriban *még semmiféle dimenziója* nem volt egy ily kiterjedt szabadság számára."

„Mivel publicisztikai értekezése végén meglehetős biztonsággal *parlamentál*, már csak a bizalom hiányzik."

„Az államemelő, férfias, a rutinon és a törpelelkű félelmen felülemelkedő, a történelmen művelődött és az idegen nyilvános államiság eleven szemléletével táplált értelemnek."

„Egy általános nemzeti jólét nevelése."

„A szabadság *a porosz néphivatás kebelében* a hatóságok ellenőrzése alatt holtan fekve maradt."

„*Néporganikus* publicisztika."

„A népnek, amelynek Brüggemann úr is megadja *érettsége születési bizonyítványát*."

„Meglehetősen éles ellentmondás a többi *meghatározottságokkal* szemben, amelyeket ebben az írásban a nép hivatásképességére vonatkozóan kimondanak."

„A gyűlöletes haszonlesés gyorsan feloldja a *nemzeti akarat* összes *kimérát*."

„A sokat szerzés stb. szenvedélye, ez volt az a szellem, amely az egész restaurációs kort áthatotta, és amely *meglehetős mennyiségű indifferenciával csatlakozott* az újabb korhoz."

„Ez a homályos fogalom: politikai jelentőség, amely a *falusi porosz nemzetiségben* megtalálható, *egy nagy történelem emlékén nyugszik*."

„Az antipátia eltűnt és egy teljesen exaltált állapotba ment át."

„E csodálatos átmenet alkalmával mindenki a maga módján *kilátásba helyezte* még a maga különös *óhaját*."

„Egy kenetteljes salamoni nyelven írt katekizmus, melynek szavai mint a galamb — cirp! cirp! — emelkednek fel a pátosz és a *mennydörgésszerű aspektusok* régiójába."

„Egy *harmincötéves mellőzöttség* egész *dilettantizmusa*."

„Azt, hogy a városi polgárokat túlságosan *élesen mennydörögte le* egyik egykori elöljárójuk, még el lehetne viselni a képviselőinkre jellemző lelkinyugalommal, ha az 1808. évi városi rendtartás Benda-féle felfogása nem szenvedne a városi rendtartás lényegéről és használatáról alkotott *muzulmán fogalomaffekcióban*." —

A stiláris merészségnek Reichardt úrnál véges-végig megfelel a fejtegetés merészsége. Ilyen átmenetei vannak:

„Brüggemann úr . . . 1843 . . . államelmélet . . . minden becsületes ember . . . szocialistáink nagy szerénysége . . . természeti csodák . . . Németországgal szemben támasztandó követelések . . . természetfeletti csodák . . . Ábrahám . . . Philadelphia . . . manna . . . pékmester . . . de *mivel csodákról* beszélünk, *tehát Napóleon* behozta stb."

E példák után igazán nincs mit csodálkozni azon, hogy a kritikai kritika még „magyarázatot" is ad egy mondathoz, amelyről ő maga azt tartja, hogy „népszerű beszédmodorban" hangzott el. Mert ő „felfegyverzi szemét organikus erővel, hogy áthatoljon a káoszon". És itt meg kell mondani, hogy ezután még a „népszerű beszédmodor" sem maradhat érthetetlen a kritikai kritika előtt. A kritikai kritika belátja, hogy az irodalmárok útja szükségszerűen görbe marad, ha az alany, aki rálép, nem elég erős, hogy egyenessé tegye, és ezért természetesen „matematikai műveleteket" tulajdonít az írónak.[6]

Magától értetődik — és a történelem, mely mindent bizonyít, ami magától értetődik, ezt is bizonyítja —, hogy a kritika nem azért válik tömeggé, hogy tömeg maradjon, hanem hogy megváltsa a tömeget tömegszerű tömegszerűségétől, tehát a tömeg népszerű beszédmodorát megszüntetve-felemelje a kritikai kritika kritikai nyelvévé. A megalázkodás legfokozatszerűbb fokozata az, amikor a kritika megtanulja a tömeg népszerű nyelvét, és ezt a durva zsargont a kritikusan kritikai dialektika fellengző okoskodásává transzcendentálja.

II. FEJEZET

„A kritikai kritika" mint „Mühleigner"[7] vagy a kritikai kritika mint Jules Faucher úr

Miután a kritika idegen nyelveken való értelmetlenségig alázván magát teljesítette az öntudatnak a leglényegesebb szolgálatokat és ugyanakkor ezzel megszabadította a világot a pauperizmustól, még *gyakorlati* és *történelmi értelmetlenségig* is alázza magát. Birtokába veszi az *„angol napikérdéseket"*[8] és *az angol ipar történetének* olyan *vázlatát* nyújtja, amely hamisítatlanul *kritikai*.

Az önmagával beérő, a magában kiteljesedett és lezárt kritika természetesen nem ismerheti el a történelmet úgy, ahogy az valóban megtörtént, hiszen ez azt jelentené, hogy elismeri a rossz tömeget a maga egész tömegszerű tömegszerűségében, holott hát éppen arról van szó, hogy meg kell váltani a tömeget a tömegszerűségtől. A történelmet ezért megszabadítják tömegszerűségétől, és a kritika, amely *szabadon* viselkedik tárgyával szemben, odakiált a történelemnek: *így és így kellett történned!* A kritika törvényei mind *visszaható* erejűek; dekrétumai *előtt* a történelem egészen másképp történt, mint e dekrétumok *után* és *szerint*. Ezért aztán a tömegszerű, úgynevezett *valóságos* történelem is jelentékenyen eltér a *kritikaitól*, amely a „Literaturzeitung" VII. füzetében, a 4. oldaltól kezdve megy végbe.

A tömegszerű történelemben *nem* voltak *gyárvárosok*, még mielőtt *gyárak* voltak; a kritikai történelemnek azonban, ahol a fiú nemzi atyját, ahogy ez *Hegelnél* már előfordult,[9] *Manchester*, *Bolton* és *Preston* felvirágzó gyárvárosok, még mielőtt valaki gyárakra gondolt volna. A valóságos történelemben a *pamutipart* különösen *Hargreaves „jenny"-je* és *Arkwright „throstle"-je* (water-fonógépe) alapozta meg, míg *Crompton „mule"-ja* csak a jenny egy tökéletesítése az Arkwright által felfedezett új elv alapján;[10] a kritikai történelem azonban tud különbséget tenni, lenézi a jenny és a throstle egyoldalúságát, és a mule-nak mint a végletek spekulatív azonosságának adja a pálmát. A valóságban a throstle és a mule fel-

találásával nyomban adva volt a *vízierő alkalmazása* e gépekre, a kritikai kritika azonban különválasztja a durva történelem által összedobált elveket, és ezt az alkalmazást csak később, mint egészen különleges valamit lépteti fel. A valóságban a gőzgép feltalálása *megelőzte* az összes fentebb említett találmányokat, a kritikában azonban, mint az egésznek a koronája, ez az *utolsó*.

A valóságban a Liverpool és Manchester közti *üzleti kapcsolat*, mai jelentőségében, következménye az angol áruk exportjának, a kritikában ez az üzleti kapcsolat *oka* az exportnak, és mind a kapcsolat, mind az export a két város szomszédságának a következménye. A valóságban szinte minden manchesteri áru *Hullon* át kerül a kontinensre, a kritikában *Liverpoolon* át.

A valóságban az angol gyárakban mindenféle *munkabérfokozatok* vannak másféltől 40 és még több shillingig, a kritikában csak *egy* tételt, 11 shillinget fizetnek. A valóságban *a gép* a *kézi munkát* pótolja, a kritikában a *gondolkodást*. A valóságban a munkásoknak a bér emelése végett való *egyesülése Angliában* meg van engedve, a kritikában azonban tilos, hiszen a tömegnek előbb meg kell kérdeznie a kritikát, ha valamit meg akar engedni magának. A valóságban a *gyárimunka* igen *fárasztó*, és sajátságos betegségeket idéz elő — egész orvosi műveket írtak e betegségekről —, a kritikában „a munkát nem akadályozhatja mértéktelen megerőltetés, mert az erőt a gép szolgáltatja". A valóságban a gép — gép, a kritikában *akarata* van: mivel a gép nem pihen, a munkás sem pihenheti ki magát és alá van vetve egy idegen akaratnak.

Ez azonban még semmi. A kritika nem elégedhet meg Anglia *tömegszerű pártjaival*, újakat teremt, egy *„gyárpártot"* teremt, amiért a történelem hálás lehet neki. Ezzel szemben a gyárosokat és gyári munkásokat *egy* tömegszerű halomba hányja — mit is kell törődni ilyen kicsiségekkel — és kijelenti, hogy a gyári munkások nem rosszakaratból és chartizmusból, amint azt a buta gyárosok vélik, hanem pusztán szegénységük miatt nem járultak hozzá adományokkal az Anti-Corn-Law-League[11] pénzalapjához. Kijelenti továbbá, hogy az angol gabonatörvények eltörlése esetén a mezőgazdasági napszámosoknak bele kell majd törődniök bérük csökkentésébe — erre azonban az a legalázatosabb megjegyzésünk lenne, hogy ez a nyomorult osztály egy fillért sem nélkülözhet már, ha nem akar a szó szoros értelmében éhen veszni. Kijelenti, hogy Anglia gyáraiban *tizenhat* órát dolgoznak, jóllehet az együgyű, nem-kritikai angol törvény gondoskodott arról, hogy ne lehessen többet dolgozni 12 óránál. Kijelenti, hogy Angliának az egész világ nagy műhelyévé kell válnia, jóllehet a nem-kritikai

tömegszerű amerikaiak, németek és belgák fokozatosan egyik piacot a másik után rontják el az angoloknak konkurrenciájukkal. Kijelenti végül, hogy a *vagyon centralizációját* és ennek a dolgozó osztályokat érintő következményeit sem a vagyontalan, sem a vagyonos osztály nem ismerte fel Angliában — habár a buta chartisták azt hiszik, hogy nagyon jól ismerik, és a *szocialisták* úgy vélik, hogy e következményeket már rég részletesen leírták, sőt még toryk és whigek is — mint például *Carlyle*, *Alison* és *Gaskell* — külön művekben bizonyították be ezt az ismeretüket.

A kritika kijelenti, hogy lord *Ashley tízórás törvényjavaslata*[12] lagymatag juste-milieu*-rendszabály, maga lord Ashley pedig „az alkotmányos ténykedés hű képmása", holott a gyárosok, a chartisták, a földbirtokosok, egyszóval Anglia egész tömegszerűsége eddig ezt a rendszabályt egy teljességgel radikális elv — kétségtelenül lehető legenyhébb — kifejezésének tekintették, mivel ez reá emelné a fejszét — nem, nemcsak reá emelné, hanem mélyen belevágná a külkereskedelem gyökerébe, és ezzel a gyárrendszer gyökerébe. A kritikai kritika jobban tudja. Ő tudja, hogy a tízórás munkanap kérdését az alsóház egyik „bizottságában" tárgyalták, és a nem-kritikai újságok mégis azt akarják velünk elhitetni, hogy ez a „bizottság" *maga a ház*, ti. *„az egész ház bizottsága"* volt; a kritikának azonban szükségszerűen meg kell szüntetnie az angol alkotmány e furcsaságát.

A kritikai kritika, amely maga *hozza létre ellentétét*, a *tömeg butaságát*, létrehozza Sir James Graham butaságát is, és az angol nyelv kritikai megértésével olyan dolgokat ad a szájába, amiket a nem-kritikai belügyminiszter soha nem mondott; s teszi ezt csupán azért, hogy Graham butaságával szemben még fényesebben világítson a kritika bölcsessége. Azt állítja, hogy Graham szerint a gyárak gépei körülbelül 12 év alatt elhasználódnak, egyremegy, hogy 10 vagy 12 órán át járnak naponta, és ezért egy tízórás törvény megfosztaná a tőkést attól a lehetőségtől, hogy 12 év alatt a gépek munkájával újratermelje a beléjük fektetett tőkét. A kritika kimutatja, hogy ezzel tévkövetkeztetést adott Sir James Graham szájába, mert ha egy gép naponta egyhatoddal kevesebb időt dolgozik, természetesen hosszabb ideig is marad használható.

Bármennyire helytálló a kritikai kritikának ez a megjegyzése a saját tévkövetkeztetésével szemben, másfelől mégis el kell ismerni Sir James Graham javára, hogy ő maga azt mondta, a gépnek egy tízórás törvény esetén annyival gyorsabban kell járnia, amennyivel a munkaidejét korlá-

* — helyes közép; középszer(űség); középutasság — *Szerk.*

tozzák — amit a kritika a VIII. füzetben, a 32. oldalon maga is idéz —, és hogy ilyen előfeltétellel az elhasználódási idő ugyanaz marad, tudniillik 12 év. Ezt annál is inkább el kell ismerni, mert ennek elismerése „*a* kritika" dicsőségére válik, hiszen csak *a* kritika volt az, aki maga állította fel és maga döntötte meg ismét a tévkövetkeztetést. Ugyanilyen nagylelkű a kritika lord *John Russellhez*, akinek azt a szándékot tulajdonítja, hogy a politikai államforma és a választási rendelkezések megváltoztatására törekszik, amiből azt kell következtetnünk, hogy vagy módfelett erős a kritikának az az ösztöne, amely butaságok létrehozására hajtja, vagy pedig lord John Russell a múlt hét folyamán kritikai kritikussá változott.

Igazán nagyszerűvé azonban a butaságok gyártásában akkor válik a kritika, amikor felfedezi, hogy az angol munkások — azok a munkások, akik áprilisban és májusban gyűlést gyűlés után rendeztek, petíciót petíció után fogalmaztak, s mindezt a tízórás törvényért, akik annyira fel voltak bolydulva, mégpedig véges-végig a gyári kerületekben, hogy arra az utolsó két évben nem volt példa —, hogy ezek a munkások csak „*részlegesen* érdeklődnek" e kérdés iránt, noha mégis kiderül, hogy „a munkaidő törvényes korlátozása is foglalkoztatta figyelmüket"; amikor a tetejébe azt a nagy, azt a pompás, azt a hallatlan felfedezést teszi, hogy „a munkások vágyainak legnagyobb része ahhoz a látszólag közelebbi segítséghez fűződik, amellyel a gabonatörvények eltörlése kecsegtet, s ez így is lesz, amíg e vágyak már kétségbe nem vonható beteljesedése be nem bizonyítja nekik a gyakorlatban e segítség haszontalanságát", — a munkásoknak, akik a gabonatörvényeltörlőket minden nyilvános gyűlésen szokásszerűen letaszítják a szónoki emelvényről, akik elérték azt, hogy a Gabonatörvényellenes Liga már egyetlen angol gyárvárosban sem mer nyilvános gyűlést rendezni, akik a Ligát egyetlen ellenségüknek tekintik és akiket a tízórás törvényjavaslat vitájában — mint a hasonló kérdésekben korábban is csaknem mindig — a toryk támogattak. Az is gyönyörű, amikor a kritika fölfedezi, hogy „a munkásokat még mindig csábítják a *chartizmus* széleskörű ígéretei", a chartizmusé, mely nem egyéb, mint a munkások közt kialakult közvélemény politikai kifejezése; amikor abszolút szellemének mélységében arra eszmél, hogy „a két csoportosulás, a politikai csoportosulás és a föld-, illetve gyártulajdon szerinti, *már nem* olvad fel egymásban és nem fedi egymást", holott eddig nem volt ismeretes, hogy a föld-, illetve gyártulajdon szerinti csoportosulás olyannyira átfogó volt, hiszen a tulajdonosok mindkét osztályának csekély a létszáma és (a kevés pairt kivéve) politikailag egyenjogú, nem volt ismeretes, hogy ez a csoportosulás, ahelyett, hogy a legkövetkezetesebb kifejezése, a csúcsa lenne a politikai pártoknak,

teljességgel azonos a politikai csoportosulásokkal. Gyönyörű az, amikor a kritika a gabonatörvényeltörlőket úgy tünteti fel, mint akik nem tudják, hogy ceteris paribus* a kenyérár csökkenésének maga után kell vonnia a munkabér csökkenését is, és minden marad a régiben; holott ezek az emberek elismerik, hogy a munkabérnek és ezáltal a termelési költségeknek ettől a csökkenésétől várják a piac kitágulását, attól pedig a munkások közti konkurrencia enyhülését — aminek következtében a bér a kenyér árához képest, úgymond, mégis magasabb lesz valamivel, mint most.

A kritika művészi üdvözültséggel mozogva szabadon megalkotott ellentétében, az értelmetlenségben, ugyanaz a kritika, amely két évvel ezelőtt így kiáltott fel: „A kritika németül beszél, a teológia latinul",[13] ugyanez a kritika most *angolul* tanult meg és a földbirtokosokat „Landeigner"-eknek (land-owners) nevezi, a gyártulajdonosokat „*Mühleigner*"-*eknek* (mill-owners) — millnek neveznek angolul minden gyárat, amelynek gépeit gőz vagy vízierő hajtja —, a munkásokat pedig „*kezeknek*" (hands), „beavatkozás" helyett interferenciáról beszél (interference), sőt a bűnös tömegszerűségtől hemzsegő angol nyelv iránti végtelen irgalmában odáig ereszkedik le, hogy kijavítja ezt a nyelvet, s megszünteti azon pedantériát, amellyel az angolok a lovagok és bárók „Sir" címét mindig a *keresztnév* elé teszik. A tömeg Sir James Grahamot mond, a kritika Sir Grahamot.

Hogy a kritika *elvből*, nem pedig *hányavetiségből* alakítja át az *angol* történelmet és nyelvet, azt nyomban bebizonyítja az az *alaposság*, amellyel a *Nauwerck úr históriáját* kezeli.

* — egyébként egyenlő körülmények között — *Szerk.*

III. FEJEZET

„A kritikai kritika alaposság a" vagy a kritikai kritika mint J. (Jungnitz?) úr

Nauwerck úrnak a berlini filozófiai fakultással való végtelenül fontos viszályát a kritika nem hagyhatja említés nélkül; hiszen ő is megért hasonlót, s Nauwerck úr sorsát háttérül kell vennie, hogy abból annál rikítóbban kiemelkedjék a maga *bonni eltávolítása*[14]. Minthogy a kritika hozzászokott ahhoz, hogy a bonni históriát az évszázad eseményének tekintse és már megírta „a kritika trónfosztásának filozófiáját"[15], várható volt, hogy a berlini „kollíziót" hasonló módon filozófiailag, részletekbe menően, megkonstruálja. A priori* bebizonyítja, hogy mindennek így és nem másként kellett történnie, mégpedig bebizonyítja azt:[16]

1. miért kellett a filozófiai fakultásnak nem egy logikussal és metafizikussal, hanem egy államfilozófussal „kollidálnia";

2. miért nem lehetett ez a kollízió olyan éles és határozott, mint a kritikának a teológiával való konfliktusa Bonnban;

3. miért volt a kollízió tulajdonképpen balgaság, amikor a kritika minden elvet, minden tartalmat koncentrált már a maga bonni kollíziójában, s most a világtörténelem csak plagizálhatja a kritikát;

4. miért látta a filozófiai fakultás Nauwerck úr írásaiban önmagát megtámadva;

5. miért nem tehetett N. úr mást, mint azt, hogy önként visszalép;

6. miért volt kénytelen a fakultás védeni N. urat, ha nem akarta megtagadni önmagát;

7. miért „kellett a fakultás lényében való belső szakadásnak szükségszerűen úgy megmutatkoznia", hogy a fakultás egyazon időben igazat adott meg nem is mind N.-nek, mind a kormányzatnak;

8. miért nem látott a fakultás N. írásaiban indokot N. eltávolítására;

9. mi szabta meg az egész véleményezés homályosságát;

---

* — előre, a tapasztalat előtt — *Szerk.*

10. miért van az, hogy a fakultás „mint tudományos hatóság"! „úgy véli"! „joga van"! „arra, hogy a dolog velejét vegye szemügyre", és végül

11. miért nem akar a fakultás mégsem ugyanúgy írni, mint N. úr.

Ezekre a fontos kérdésekre a kritika négy oldalon ritka alapossággal ad választ, miközben Hegel Logikájából bizonyítja, miért történt mindez így és miért nem tehetett volna ezellen semmit még az isten sem. A kritika egy másik helyen azt mondja, hogy még egyetlen történelmi korszakot sem ismertek fel; szerénysége tiltja, hogy megmondja: ő tökéletesen felismerte legalábbis a saját kollízióját és a Nauwerckét, amelyek ugyan nem korszakok, de az ő nézete szerint mégis korszakot *alkotnak*.

A kritikai kritika, amely „megszüntetve-megtartotta" magában az *alaposság* „mozzanatát",[17] „*a felismerés nyugalmává*" válik.

IV. FEJEZET

„A kritikai kritika" mint a felismerés nyugalma vagy a „kritikai kritika" mint Edgar úr

1. Flora Tristan „Union ouvrière"-je

A francia szocialisták azt állítják: a munkás csinál mindent, termel mindent és emellett nincs semmiféle joga, semmiféle tulajdona, egyszóval semmije. A kritika *Edgar* úrnak, a *felismerés* megszemélyesített *nyugalmának* szájáu át így válaszol: Ahhoz, hogy mindent alkothasson, erősebb valami szükséges, mint a munkás-tudat, a tétel csak megfordítva lenne igaz: a munkás semmit sem csinál, ezért semmije sincs, de azért nem csinál semmit, mert munkája mindig egyedinek maradó, a legsajátabb szükségletére méretezett, naponkénti munka.[18]

A kritika itt az absztrakciónak arra a magaslatára emelkedik, amelyen csupán saját gondolati szüleményeit és minden valóságnak ellentmondó általánosságait tekinti „valaminek", sőt „*mindennek*". A munkás semmit sem alkot, mert csupán „egyedit", azaz érzéki, kézzelfogható, szellem- és kritikanélküli tárgyakat alkot, amelyekre a tiszta kritika borzadva néz. Minden valóságos, eleven dolog nem-kritikai, tömegszerű, ezért „semmi", és csak a kritikai kritikának az eszményi, fantasztikus teremtményei a „*minden*".

A munkás semmit sem alkot, mert munkája egyedinek maradó, csupán egyéni szükségletére méretezett, tehát mert a munka egyedi, összetartozó ágai ebben a mostani világrendben el vannak választva, sőt szembe vannak állítva egymással, egyszóval mert a munka nincs *szervezve*. A kritika saját tétele, ha a neki tulajdonítható egyetlen ésszerű értelemben fogjuk fel, a munka szervezését kívánja. Flora Tristan, akinek megbírálása alkalmából ez a nagy tétel napfényre kerül, ugyanezt kívánja, s ezért a szemtelenségért, hogy elébe vág a kritikai kritikának, en canaille* bánnak vele. A munkás

* — mint söpredékkel; megvető módon — *Szerk.*

semmit sem alkot; ez a tétel egyébként — ha eltekintünk attól, hogy az *egyedi* munkás semmiféle *egészet* nem termel, ami tautológia — teljesen badar. A kritikai kritika nem alkot semmit, a munkás mindent alkot, sőt annyira mindent, hogy szellemi alkotásaival is megszégyeníti az egész kritikát; az angol és francia munkások tanúskodhatnak erről. Sőt, a munkás alkotja *az embert* is; a kritikus mindig nem-ember marad, amivel szemben persze megvan az az elégtétele, hogy ő kritikai kritikus.

„Flora Tristan példát nyújt nekünk arra az asszonyi dogmatizmusra, amelynek az kell, hogy egy formulája legyen, és ezt a fennállónak a kategóriáiból képezi magának."

A kritika mást sem tesz, mint hogy „formulákat képez magának a fennállónak a kategóriáiból", tudniillik a fennálló *hegeli* filozófiából és a fennálló szociális törekvésekből; formulákat, semmi mást, mint formulákat, és bárhogy szidja is a dogmatizmust, maga ítéli magát dogmatizmusra, sőt *asszonyi* dogmatizmusra. Vénasszony ő és az is marad — az elfonnyadt és elözvegyült *hegeli* filozófia, aki a legvisszataszítóbb absztrakcióvá aszott testét festi és cicomázza, s kérő után kacsingat Németország-szerte.

2. Béraud az örömlányokról

Edgar úr, ha már egyszer megkönyörült a szociális kérdéseken, a *„szajha-viszonyokba"* is beleártja magát. (V. füz. 26. old.)[19]

Azért kritizálja Béraud párizsi rendőrtisztnek a prostitúcióról írt könyvét, mert őt „az az *álláspont*" érdekli, amelyről „Béraud az örömlányoknak a társadalomhoz való viszonyát felfogja". A „felismerés nyugalma" csodálkozik, amikor azt találja, hogy egy rendőrszemélynek éppen rendőr-álláspontja van, és tudtára adja a tömegnek, hogy ez az álláspont teljesen fonák. A saját álláspontját azonban nem adja tudtára. Hát persze! Amikor a kritika örömlányokkal foglalatoskodik, nem kívánhatjuk, hogy ez a közönség előtt történjék.

3. A szerelem

Hogy „a felismerés nyugalmáig" felemelkedjék, *a* kritikai kritikának mindenekelőtt a *szerelmet* kell igyekeznie elintézni. A szerelem szenvedély, és mi sem veszélyesebb a felismerés nyugalmára, mint a szenvedély. Ezért von Paalzow asszony regényei kapcsán — amelyeket, mint biztosít róla, „alaposan *tanulmányozott*" — Edgar úr legyűri „az olyanféle *gyerekséget*,

mint az *úgynevezett szerelem*".[20] Az ilyesmi iszonyat és szörnyűség, felbőszíti a kritikai kritikát, úgyhogy szinte epeömlést kap, sőt eszelős lesz.

„A szerelem ... kegyetlen istennő, aki, mint minden istenség, az egész embert akarja bírni, és nem elégszik meg addig, amíg az nemcsak a lelkét, hanem a fizikai valóját is fel nem áldozta neki. Kultusza a szenvedés, e kultusz csúcspontja pedig az önfeláldozás, az öngyilkosság."

Hogy a szerelmet a „molochhá", a megtestesült ördöggé változtassa, előbb istennővé változtatja őt Edgar úr. Istennővé, azaz teológiai tárggyá válván, a szerelem természetesen a *teológia kritikája* alá tartozik, s azonkívül, mint ismeretes, isten és ördög nincs messze egymástól. Edgar úr a szerelmet „istennővé" változtatja, mégpedig „kegyetlen istennővé", azáltal hogy a *szerelmes emberből, az ember* szerelméből *a szerelem* emberét csinálja, azáltal hogy *a „szerelmet"* mint külön lényt elválasztja az embertől és mint ilyet önállósítja. Ezzel az egyszerű eljárással, a prédikátum szubjektummá változtatásával az ember minden lényegi meghatározása és lényegi megnyilvánulása kritikailag átalakítható *nem-lényeggé** és a lényeg *külsővé, idegenné válásává*. Így például a kritikai kritika a kritikából mint az ember prédikátumából és tevékenységéből külön szubjektumot csinál, a magát önmagára vonatkoztató és ezért *kritikai kritikát:* egy „molochot", melynek kultusza az embernek, nevezetesen az emberi *gondolkodóképességnek* önfeláldozása, öngyilkossága.

„*Tárgy*" — kiált fel a felismerés nyugalma —, „tárgy, ez a helyes kifejezés, hiszen a szeretett a szeretőnek" — (nőnem nincs)** „— csak mint *lelki indulatának eme külső objektuma* fontos, mint objektum, amelyben önző érzése kielégülést akar találni."

Tárgy! Szörnyű! Nincs elvetendőbb, profánabb, tömegszerűbb valami egy *tárgynál* — le a tárggyal! Hogy is ne tekintené az abszolút szubjektivitás, az actus purus***, a *„tiszta"* kritika a szerelmet a maga bête noirejának°, a megtestesült sátánnak, a szerelmet, amely először tanítja meg igazán az embert arra, hogy higgyen a rajta kívül levő tárgyi világban, amely nemcsak az embert teszi tárggyá, hanem még a tárgyat is emberré!

A szerelem, folytatja a felismerés nyugalma magán kívül, még csak nem is éri be azzal, hogy az embert a másik ember számára való *„objektum"* kategóriájává változtatja, hanem *meghatározott, valóságos* objektummá is

---

* Unwesen: szörnyeteget, csodalényt *is jelent.* — *Szerk.*

** Der Geliebte *és* der Liebende: *mindkettő hímnemű.* — *Szerk.*

*** — tiszta tevékenység — *Szerk.*

° — fekete állat (vagyis akit mindenki utál) — *Szerk.*

teszi, *ezzé*, a rossz egyénivé (lásd Hegel, Phänomenologie, az „ez"-ről és az „az"-ról,[21] ahol a rossz „*ez*" ellen is polemizál), *külsőlegessé*, nemcsak belsőleges, az agyban rejtve maradó, hanem érzékileg nyilvánvaló objektummá.

„Lieb'
Lebt nicht *allein* vermauert im *Gehirn*."*

Nem, a szeretett nő *érzéki tárgy*, a kritikai kritika pedig, ha már le kell ereszkednie egy tárgy elismeréséig, legalább *érzékietlen*** tárgyat kíván. A szerelem azonban *nem-kritikus, nem-keresztény materialista.*

Végül a szerelem még az egyik embert a másik ember *„lelki indulatának eme külső objektumává"* is teszi, objektummá, amelyben a másik ember *önző* érzése kielégül, *önző* érzés azért, mert a *saját lényegét keresi* a másik emberben, ennek pedig mégsem szabad lennie. A kritikai kritika annyira *mentes* minden *önzéstől*, hogy az emberi lényeg egész tartalmát kimerítve *látja* az *ő saját önlétében.*

Edgar úr természetesen nem mondja meg nekünk, miben különbözik a szeretett nő „a lelki indulat" többi „külsőleges objektumaitól, amelyekben az emberek önző érzései kielégülnek". A szerelem szellemtől áthatott, értelemmel teli, jelentőségteljes tárgya a felismerés nyugalma számára csak ezt a kategorikus szkémát jelenti: „a lelki indulat eme külső objektuma", ahogyan pl. az üstökös a spekulatív természetfilozófus számára csupán a „negativitást" jelenti. Amikor az ember az embert lelki indulata külső objektumává teszi, ezzel ő a kritikai kritika saját bevallása szerint „fontosságot" tulajdonít ugyan neki, de mintegy *tárgyi fontosságot*, míg az a fontosság, amelyet a kritika tulajdonít a tárgyaknak, nem egyéb, mint az a fontosság, amelyet önmagának tulajdonít, s amely ennélfogva szintén nem a „rossz *külső létben*", hanem a kritikailag fontos tárgy *„semmijében"* igazolódik be.

A felismerés nyugalma a valóságos emberben nem rendelkezik *tárggyal*, ezzel szemben rendelkezik az *emberiségben dologgal*. A kritikai szerelem „mindenekelőtt attól *óvakodik*, hogy a személy miatt megfeledkezzék a *dologról*, amely nem más, mint az emberiség dolga". A nem-kritikai szerelem az emberiséget nem választja el a személyes, egyéni embertől.

„A szerelem maga, mint *absztrakt* szenvedély, amelyről nem tudni, honnan jön, és nem tudni, hová megy, nem alkalmas egy *belső* kifejtés érdeklődésére."

---

* — „A szerelem
Nem *csupán az agyban* befalazva él." — *Szerk.*

** *Sinnlos:* értelmetlent *is jelent.* — *Szerk.*

A szerelem a felismerés nyugalmának szemében absztrakt szenvedély a *spekulatív* szóhasználatnak megfelelően, amelyben a konkrétat absztraktnak, az absztraktat pedig konkrétnak nevezik.

„Sie war nicht in dem Tal geboren,
Man wusste nicht woher sie kam:
Doch schnell war ihre Spur verloren,
Sobald das Mädchen Abschied nahm."*

A szerelem az absztrakció számára „az idegen lány", akinek nincs dialektikus útlevele, és ezért a kritikai rendőrség kiutasítja az országból.

A szerelem szenvedélye nem alkalmas egy *belső* kifejtés érdeklődésére, mert nem a priori konstruálható, mert fejlődése valóságos fejlődés, amely az érzéki világban és valóságos egyének között megy végbe. A spekulatív konstrukciót pedig főleg a „honnan" és a „hová" érdekli. A „honnan" éppen a *„szükségszerűsége* egy fogalomnak, a bizonyítéka és levezetése" (Hegel). A „hová" az a meghatározás, „amely által a spekulatív körforgás minden egyes tagja, mint a módszer által lélekkel áthatott, egyszersmind egy új tag kezdete" (Hegel).[23] Tehát csak akkor, ha „honnan"-ja és „hová"-ja a priori konstruálható lenne, érdemelné meg a szerelem a spekulatív kritika „érdeklődését".

Itt a kritikai kritika nemcsak a szerelem ellen harcol, hanem minden ellen, ami eleven, ami közvetlen, minden érzéki tapasztalás, egyáltalában minden *valóságos* tapasztalás ellen, hiszen ezekről soha nem lehet előre *tudni*, „honnan" és „hová".

Edgar úr a szerelem legyőzése által teljesen *tételezte* magát a „felismerés nyugalmaként", és most *Proudhonon* nyomban tanúságot tehet a felismerés nagyfokú virtuózitásáról — amely felismerés szemében a *„tárgy"* megszűnt *„eme külső objektum"* lenni —, valamint a francia nyelv iránti még nagyobb fokú *szeretetlenségről.*

4. Proudhon

A kritikai kritika tudósítása szerint nem maga *Proudhon*, hanem a „proudhoni *álláspont*" írta a „Qu'est-ce que la propriété?"[24] c. művét.

* — „A völgy nem volt szülőhazája;
Hogy honnan jött: örök talány —
S hamar ködfátyol hullt nyomára,
Mihelyt elbúcsuzott a lány."[22] — *Szerk.*

„A proudhoni álláspont ábrázolását azzal kezdem, hogy jellemezem ennek" (az álláspontnak) „»Mi a tulajdon?« c művét."

Mivel csakis a kritikai álláspont műveinek van önmaguktól jellegük, a kritikai jellemezés szükségszerűen azzal kezdődik, hogy jelleget ad a proudhoni műnek. Edgar úr azáltal ad ennek a műnek jelleget, hogy *lefordítja*. Természetesen *rossz* jelleget ad neki, hiszen „*a* kritika" *tárgyává* változtatja.

Edgar úr tehát kettős támadást intéz Proudhon műve ellen, egy *hallgatólagost* a jellemező fordításával, egy *nyíltat* a kritikai glosszáival. Látni fogjuk, hogy Edgar úr megsemmisítőbb, amikor fordít, mint amikor glosszál.

I. sz. jellemező fordítás

„Én" (tudniillik a kritikailag lefordított Proudhon) „nem akarom az újnak valamiféle rendszerét adni, én nem akarok semmi mást, mint a kiváltság eltörlését, a rabszolgaság megszüntetését . . . igazságosság, semmi más, mint igazságosság, ez a véleményem."

A jellemezett Proudhon akarásra és vélekedésre szorítkozik, mert a „jóakarat" és a tudománytalan „vélemény" a nem-kritikai tömeg jellegzetes attributumai. A jellemezett Proudhon olyan alázatosan lép fel, ahogy az a tömeghez illik, és azt, amit akar, alárendeli annak, amit *nem* akar. Nem merészkedik odáig, hogy az újnak valamiféle rendszerét akarja adni, kevesebbet akar, sőt nem akar *semmi* mást, mint a kiváltság eltörlését stb. Azonkívül, hogy ezen a kritikai módon alárendeli azt az akaratot, amely megvan benne, annak az akaratnak, amely nincs meg benne, első szavaiból nyomban egy jellegzetes logikátlanság ütközik ki. Az az író, aki könyvét azzal kezdi, hogy nem akarja az újnak valamiféle rendszerét adni, utána bizonyára megmondja, hogy mit akar adni, akár valami rendszeres régi, akár valami rendszertelen új az. De vajon a jellemezett Proudhon, aki nem akarja az újnak valamiféle rendszerét *adni*, akarja-e adni a kiváltságok eltörlését? Nem. Ő az eltörlést *akarja*.

A *valóságos* Proudhon ezt mondja: „Je ne fais pas de système; je demande la fin du privilège"* etc. Én nem csinálok rendszert, én követelem stb. Azaz a valóságos Proudhon kijelenti, hogy nem absztrakt tudományos célokat követ, hanem közvetlenül gyakorlati követeléseket támaszt a társadalommal szemben. S a követelés, amelyet támaszt, nem önkényes. Indokolja

* — „Én nem csinálok rendszert; én követelem, hogy vessenek véget a tulajdonnak" — *Szerk.*

és igazolja az egész fejtegetés, amelyet ad, ez a követelés a foglalata ennek a fejtegetésnek, hiszen: „justice, rien que justice; tel est le resumé de mon *discours.*"* A jellemezett Proudhon a maga mondatával, hogy „igazságosság, semmi más, mint igazságosság, ez a véleményem", annál is inkább zavarba jut, mert még sok más véleménye is van, és Edgar úr tudósítása szerint például „*az a véleménye*", hogy a filozófia nem volt eléggé gyakorlati, „az a *véleménye*", hogy megcáfolja Charles Comte-ot stb.

A kritikai Proudhon megkérdezi magától: „hát mindig boldogtalan legyen *az ember*?", vagyis azt kérdezi, vajon a boldogtalanság az ember erkölcsi rendeltetése-e. A valóságos Proudhon könnyelmű francia, s azt kérdezi, vajon a boldogtalanság anyagi szükségszerűség, *kénytelenség-e.* (L'homme *doit*-il être éternellement malheureux?)

A tömegszerű Proudhon ezt mondja:

„Et sans m'arrêter aux explications à toute fin des entrepreneurs de réformes, accusant de la détresse générale ceux-ci la lâcheté et l'impéritie du pouvoir, ceux-là les conspirateurs et les émeutes, d'autres l'ignorance et la corruption générale, etc."**

Minthogy az à toute fin kifejezés rossz tömegszerű kifejezés, amely a tömegszerű német szótárakban nem található meg, a kritikai Proudhon természetesen kihagyja a „fejtegetések" e közelebbi meghatározását. Ez a műszó a tömegszerű francia jogtudományból való, és explications à toute fin olyan fejtegetéseket jelent, amelyek minden ellenvetést kizárnak. A kritikai Proudhon a „*reformistáknak*", egy szocialista francia pártnak[25] támad neki, a tömegszerű Proudhon a reformgyárosoknak. A tömegszerű Proudhonnál az entrepreneurs de réformes-nak különböző osztályai vannak. Ezek, ceux-ci, *ezt* mondják, azok, ceux-là, *azt*, mások, d'autres, *amazt.* A kritikai Proudhon szerint viszont *ugyanazok a reformisták* „hol — hol — hol azt okolják", ami mindenesetre állhatatlanságukat tanúsítja. A valóságos Proudhon, aki a tömegszerű francia gyakorlathoz igazodik, „les conspirateurs et les émeutes"-ről beszél, azaz először az összeesküvőkről, azután arról, amit cselekednek, a zendülésekről. A kritikai Proudhon, aki a reformisták különböző osztályait egy kalap alá vette, ezzel szemben a lázadókat osztályozza, s ezért ezt mondja: az összeesküvők és *felforgatók.*

* — „igazságosság, semmi más, mint igazságosság; ez a foglalata *értekezésemnek.*" — *Szerk.*

** — „S nem törődve a reformgyárosok minden ellenvetést kizáró fejtegetéseivel, akik közül ezek a hatalom gyávaságát és tapasztalatlanságát, azok az összeesküvőket és a zendüléseket, mások a tudatlanságot és az általános romlottságot okolják az általános ínségért stb." — *Szerk.*

A tömegszerű Proudhon a *tudatlanságról* és *„általános romlottságról"* beszél. A kritikai Proudhon a tudatlanságot butasággá változtatja, a „romlottságot" „elvetemültséggé", és végül mint kritikai kritikus a butaságot *általánossá* teszi. Ez utóbbiról ő maga ad nyomban példát azáltal, hogy a générale szót többesszám helyett egyesszámba teszi. Az általános butaság és elvetemültség megfelelőjeként azt írja: l'ignorance et la corruption générale. A nem-kritikai francia nyelvtan szerint ennek így kellene hangzania: l'ignorance et la corruption générales.

A jellemezett Proudhon, aki másképp beszél és gondolkodik, mint a tömegszerű, szükségszerűen egészen más *művelődésmenetet* járt végig. Ő „megkérdezte a tudomány mestereit, száz meg száz kötet filozófiát és jogtudományt stb. olvasott el, és *végül* átlátta, hogy még soha nem fogtuk fel e szavak értelmét: igazságosság, méltányosság, szabadság". A valóságos Proudhon azt hitte, hogy *kezdettől fogva* felismerte (je crus *d'abord* reconnaître) azt, amit a kritikai Proudhon *„végül"* átlátott. A d'abord* kritikai átváltozása enfin-né** szükségszerű, mert a tömegnek nem szabad hinnie, hogy ő valamit is „eleve" felismert. A tömegszerű Proudhon kifejezetten elmondja, hogy tanulmányainak ez a meghökkentő eredménye mennyire megrendítette, mennyire nem bízott ebben az eredményben. Ezért elhatározta, hogy *„ellenpróbát"* tesz, s azt kérdezte: „Lehetséges az, hogy az emberiség olyan sokáig és olyan általánosan áltatta magát az erkölcs alkalmazásának elveit illetően? hogyan és miért áltatta magát" stb. E kérdések megoldásától tette függővé, hogy helyesek-e észleletei. Úgy találta, hogy az erkölcsben, mint a tudás valamennyi többi ágában is, a tévedések *„a tudomány lépcsőfokai"*. A kritikai Proudhon viszont nyomban megbízik az első benyomásban, amelyet nemzetgazdasági, jogi és hasonló tanulmányai tettek rá. Magától értetődik, a tömegnek nem szabad *alapos* módon eljárnia, hanem tanulmányai első eredményeit kétségbevonhatatlan igazságokká kell emelnie. A tömeg „eleve kész, még mielőtt megmérkőzött volna ellentétével", ezért utóbb „megmutatkozik", „hogy még a kezdethez sem jutott el, amikor azt hiszi, hogy a végén tart".

A kritikai Proudhon ezért tovább okoskodik a legüresebb és legösszefüggéstelenebb módon:

„Az erkölcsi törvényekről való ismeretünk nem eleve teljes; *ezért* egy ideig elegendő lehet a társadalmi haladás szempontjából; huzamosabb idő alatt azonban tévútra visz bennünket."

---

* — kezdettől fogva — *Szerk.*

** — vegül-lé — *Szerk.*

A kritikai Proudhon nem indokolja meg, miért lehet az erkölcsi törvényekről való nem-teljes ismeret a társadalmi haladás szempontjából akár csak *egy* napra is elegendő. A valóságos Proudhon, miután felvetette maga előtt a kérdést, hogy tévedhetett-e az emberiség olyan általánosan és olyan sokáig, s miért, miután arra a megoldásra jutott, hogy minden tévedés a tudomány egy-egy lépcsőfoka, hogy legkevésbé helyes ítéleteinkben is egy sereg igazság van, amelyek bizonyos számú indukcióhoz és a gyakorlati élet egy meghatározott köre számára elégségesek — e szám felett és e körön túl ezek az igazságok elméletileg a képtelenségbe, gyakorlatilag pedig a hanyatlásba visznek —, ezek után mondhatja, hogy még az erkölcsi törvényekről való nem-teljes ismeret is elegendő lehet egy ideig a társadalmi haladás szempontjából.

A kritikai Proudhon:

„Ha azonban egy új ismeret vált szükségessé, elkeseredett harc támad a régi előítéletek és az új eszme között." Hogyan támadhat harc egy olyan ellenféllel, amely *még nem* létezik? a kritikai Proudhon azt ugyan mondta nekünk, hogy egy új eszme szükségessé vált [nötig geworden], de azt nem, hogy ez az eszme már *létrejött* [*geworden*].

A tömegszerű Proudhon:

„Mihelyt a magasabb ismeret nélkülözhetetlenné vált, *sohasem marad el*", tehát megvan. „*S akkor* megkezdődik a harc."

A kritikai Proudhon azt állítja, „az embernek az a rendeltetése, hogy lépésről lépésre képezze magát", mintha az embernek nem lenne egy egészen más rendeltetése, nevezetesen az, hogy ember legyen, és mintha a „lépésről lépésre" való önképzés szükségszerűen tovább vinne egy lépéssel. Meglehet, hogy lépésről lépésre megyek és éppen arra a pontra érkezem meg, amelyről kiindultam. A nem-kritikai Proudhon az embernek nem a „rendeltetéséről", hanem arról a rá vonatkozó *feltételről* (condition) beszél, hogy magát, nem lépésről lépésre (pas à pas), hanem *fokról fokra* (par degrés) képezze. A kritikai Proudhon így szól önmagához: „Azon elvek között, amelyeken a társadalom nyugszik, van egy, amelyet a társadalom nem ért, amely az ő tudatlansága folytán megromlott, s amely minden bajt okoz. És mégis tisztelik *ezt* az elvet, és mégis akarják, hiszen máskülönben nem lenne befolyása. Ez az elv, amely *lényege* szerint igaz, de úgy, ahogy mi felfogjuk, hamis . . . mi ez?"

Az első mondatban a kritikai Proudhon azt mondja, hogy az elvet a társadalom megrontotta, félreértette, tehát az elv önmagában helyes. A tetejébe még a második mondatban elismeri, hogy lényege szerint igaz, s mindazonáltal szemére veti a társadalomnak, hogy „ezt az elvet"

akarja és tiszteli. A tömegszerű Proudhon viszont nem azt kifogásolja, hogy ezt az elvet, hanem azt, hogy ezt az elvet *úgy*, ahogy tudatlanságunk meghamisította, akarják és tisztelik. („Ce principe ... tel que notre ignorance l'a fait, est honoré."*) A kritikai Proudhon a nem-igaz alakjában megjelenő elv *lényegét* tartja *igaznak*. A tömegszerű Proudhon azt tartja, hogy a meghamisított elv lényege a mi hamis felfogásunk, *tárgyát* (objet) tekintve azonban igaz, ugyanúgy, ahogy az alkimia és az asztrológia lényege a mi képzeletünk, tárgyuk azonban — az égitestek mozgása és a testek vegyi tulajdonságai — igaz.

A kritikai Proudhon így folytatja monológját:

„Vizsgálódásunk tárgya a törvény, a szociális elv meghatározása. Mármost a politikusok, vagyis a szociális tudomány művelői, teljességgel homályban tapogatóznak: de mint ahogy minden tévedésnek valami valóság az alapja, az ő könyveikben meg lehet találni az igazságot, amelyet ők tudtukon kívül a világra hoztak."

A kritikai Proudhon okoskodása igen kalandos. Onnan, hogy a politikusok tudatlanok és zavarosak, teljesen önkényesen oda érkezik el, hogy minden tévedésnek valami valóság az alapja, amiben már csak azért sem kételkedhetünk, mert minden tévedésnek a tévedő személyében valami valóság az alapja. Onnan, hogy minden tévedésnek valami valóság az *alapja*, azt a további következtetést vonja le, hogy a politikusok *könyveiben* meg lehet találni az igazságot. S végül szerinte a politikusok ezt az igazságot még a *világra* is hozták. Ha a *világra* hozták volna, akkor nem kellene a *könyveikben* keresni.

A tömegszerű Proudhon: „A politikusok nem értik meg egymást (ne s'entendent pas); tehát tévedésük szubjektív, bennük magukban gyökerezik (donc c'est en eux qu'est l'erreur)." Az, hogy nem értik meg egymást, bizonyítja egyoldalúságukat. Összetévesztik „magánvéleményüket a józan ésszel", és „mivel — a korábbi levezetés szerint — minden tévedésnek valami igaz valóság a *tárgya*, az ő könyveikben benne kell lennie az igazságnak, amelyet itt", tudniillik a könyveikben, „öntudatlanul lefektettek", nem pedig a világra hozták (dans leurs livres doit se trouver la vérité, qu'à leur insu ils y auront mise).

A kritikai Proudhon megkérdezi magától: „Mi az igazságosság, mi a lényege, a jellege, a jelentése?" mintha lenne még valami a lényegétől és a jellegétől különböző külön jelentése. A nem-kritikai Proudhon azt kérdezi: Mi az elve, a jellege és a formulája (formule)? A formula az elv mint

* — „Ezt az elvet ... amilyenné tudatlanságunk tette, tisztelik." — *Szerk.*

a tudományos kifejtés elve. A tömegszerű francia nyelvben a formule és a signification* lényegesen különbözik egymástól. A kritikai francia nyelvben egybeesik.

E valóban szerfelett nem-tárgyi fejtegetései után a kritikai Proudhon összeszedi magát és felkiált:

„Próbáljunk kissé közelebb jutni tárgyunkhoz." A nem-kritikai Proudhon viszont, aki már rég eljutott tárgyához, tárgyának pontosabb és pozitívabb meghatározásaihoz próbál eljutni (d'arriver à quelque chose de plus précis et de plus positif).

„A törvény" a kritikai Proudhon szerint „*meghatározása* annak, ami jogos", a nem-kritikai szerint „*kinyilatkoztatása*" (déclaration) annak. A nem-kritikai Proudhon harcol az ellen a nézet ellen, hogy a jogot a törvény teremti. De „a törvény meghatározása" éppannyira jelentheti azt, hogy a törvényt meghatározzák, mint azt, hogy a törvény meghatároz, ahogy fentebb a kritikai Proudhon maga is az utóbbi értelemben beszélt a szociális elv meghatározásáról. Persze ildomtalanság a tömegszerű Proudhontól, hogy ilyen finom megkülönböztetéseket tesz.

Azután, hogy ilyen különbségek vannak a kritikailag jellemezett és a valóságos Proudhon között, nincs mit csodálkozni azon, hogy az I. sz. Proudhon egészen más dolgokat próbál *bebizonyítani*, mint a II. sz. Proudhon.

A kritikai Proudhon „*megpróbálja* a *történelem tapasztalataival bebizonyítani*", hogy „ha az igazságosról és a jogosról alkotott eszménk hamis, akkor *nyilvánvalóan*" (e nyilvánvalóság ellenére megpróbálja bebizonyítani) „annak minden törvénybeli alkalmazása rossz, minden intézményünk hibás kell hogy legyen".

A tömegszerű Proudhonnak esze ágában sincs bebizonyítani azt, ami nyilvánvaló. Ellenkezőleg, ezt mondja: „ha az igazságosról és a jogosról alkotott eszménk rosszul meghatározott, tökéletlen, vagy éppenséggel hamis, akkor *nyilvánvaló*, hogy minden törvényhozói alkalmazása rossz" stb.

Mit akar hát a nem-kritikai Proudhon bebizonyítani? „Ez a hipotézis", folytatja, „arról, hogy az igazságosság a felfogásunkban és következésképpen a cselekedeteinkben feje tetején áll, bebizonyított tény, ha az embereknek az igazságosság fogalmára és ennek alkalmazására vonatkozó vélekedései nem voltak mindig ugyanazok, ha különböző korokban módosultak, egyszóval, ha az eszmék területén haladás történt." S éppen ez a nem-állandó-

* — jelentés — *Szerk.*

ság, ez a változás, ez a haladás „az, amit a *történelem* a legcsattanósabb tanújelekkel bizonyít". A nem-kritikai Proudhon most idézi a történelem e csattanós tanújeleit. Kritikai alteregója, ahogyan egy egészen más tételt bizonyít a történelem tapasztalataival, magukat ezeket a tapasztalatokat is másképp írja le.

A valóságos Proudhonnál „a bölcsek" (les sages), a kritikai Proudhonnál „a filozófusok" látták előre a római birodalom pusztulását. A kritikai Proudhon természetesen csak a filozófusokat tarthatja bölcs embereknek. A valóságos Proudhon szerint a római „jogokat évezredes joggyakorlat" vagy „igazságszolgáltatás szentesítette" (ces droits consacrés par une justice dix fois séculaire), a kritikai Proudhon szerint Rómában „évezredes *igazságosság* által szentesített jogok" voltak.

Ugyanezen I. sz. Proudhon szerint Rómában a következőképpen okoskodtak: „Róma . . . a politikája és az istenei révén győzött, a kultusz és a közszellem minden reformja ostobaság és meggyalázás lenne" (a kritikai Proudhonnál a sacrilège szó nem a szentély meggyalázását vagy szentségtörést jelent, mint a tömegszerű francia nyelvben, hanem egyszerűen meggyalázást); „ha fel akarná szabadítani a népeket, ezzel lemondana saját jogáról." „Így Róma mellett volt a tény és a jog", fűzi hozzá az I. sz. Proudhon. A nem-kritikai Proudhon szerint alaposabban okoskodnak Rómában. Részletezik a *tényt*:

„A rabszolgák Róma gazdagságának legbőségesebb forrásai; a népek felszabadítása tehát *pénzügyeinek összeomlását* jelentené." S *a jogra* vonatkozóan a tömegszerű Proudhon hozzáteszi: „Róma pretenzióit igazolta a népek-joga (droit des gens)." A leigázásra való jog bizonyításának ez a módja teljességgel megfelel a római jogszemléletnek. Lásd a tömegszerű pandektákat: *jure gentium servitus* invasit*. (Fr. 4. D. 1. 1.)[26]

A kritikai Proudhon szerint „a bálványimádás, a rabszolgaság, az elpuhultság volt az alapja a római intézményeknek" — az intézményeknek szőröstül-bőröstül. A valóságos Proudhon ezt mondja: „A vallásban a bálványimádás, az államban a rabszolgaság, a magánéletben az epikureizmus" (épicuréisme a profán francia nyelvben nem egyértelmű mollesse-szel, elpuhultsággal) „volt az alapja az intézményeknek." Rómának ebben az állapotában „jelent meg" a misztikus Proudhon szerint „isten szava", a valóságos, racionalista Proudhon szerint egy „férfi, aki isten szavának *nevezte* magát". Ez a férfi a valóságos Proudhon szerint „viperáknak" (vipères) nevezi a papokat, a kritikai szerint gálánsabban beszél velük és

* — *a népek-joga által a rabszolgaság* elterjedett — *Szerk.*

„kígyóknak" nevezi őket. Ott római módra „ügyvédekről" beszél, itt német módra „jogtudorokról".

A kritikai Proudhon, miután a francia forradalom szellemét az ellentmondás szellemeként jellemezte, hozzáfűzi: „Ez elegendő annak átlátásához, hogy az új, amely a régi helyébe lépett, nem rendelkezett magán semmi módszeressel és meggondolttal." Szajkóznia kell a kritikai kritika kedvenc kategóriáit, a „régit" és az „újat". Azt az értelmetlenséget kell kívánnia, hogy az „új" *magán* valami módszeressel és meggondolttal rendelkezzék, mint ahogy valaki mondjuk valami szennyeződéssel rendelkezik magán. A valóságos Proudhon ezt mondja: „ez elegendő annak bebizonyításához, hogy a dolgoknak az a rendje, amelyet a régi helyére állítottak, *magában* módszer- és reflexiónélküli volt".

A kritikai Proudhon, akit elragad a francia forradalomra való emlékezés, olyannyira *forradalmasítja* a francia nyelvet, hogy az un fait physique-et* „a fizika tényének", az un fait intellectuelt** „az átlátás tényének" fordítja. A francia nyelv e forradalma révén a kritikai Proudhon a fizikát sikeresen a természetben előforduló valamennyi tény birtokába helyezi. Míg így a természettudományt egyrészt érdemén felül magasztalja, másrészt viszont éppen annyira lealázza azáltal, hogy elvitatja tőle az átlátást, és az átlátás tényét megkülönbözteti a fizika tényétől. Ugyanígy feleslegessé tesz minden további pszichológiai és logikai tanulmányt azáltal, hogy az intellektuális tényt közvetlenül az átlátás tényévé emeli.

Mivel a kritikai Proudhon, az I. sz. Proudhon még csak nem is sejti, hogy a valóságos Proudhon, a II. sz. Proudhon mit akar bizonyítani történelmi levezetésével, ezért számára természetesen nem is létezik e levezetés voltaképpeni tartalma, tudniillik annak bizonyítása, hogy a jogszemléletek változnak és hogy az igazságosság folytonosan a történelmi pozitív jog *tagadása* útján *valósul meg*. „La société fut sauvée par la *négation* de ses principes . . . et la *violation des droits* les plus sacrés."*** Így például bebizonyítja a valóságos Proudhon, hogyan idézte elő a római jog tagadása a jog kiterjesztését a keresztény *elképzelésben*, a hódítás jogának tagadása a kommunák jogát, az egész feudális jog tagadása, a francia forradalom, az átfogóbb mostani jogállapotot.

A kritikai kritika semmiképpen sem hagyhatta meg Proudhonnak ama törvény felfedezésének dicsőségét, amely szerint egy elv a tagadása útján

* — egy természeti tényt — *Szerk.*

** — egy intellektuális, szellemi tényt — *Szerk.*

*** — „A társadalmat elveinek *tagadása* . . . és a legszentebb *jogok megsértése* útján mentették meg." — *Szerk.*

valósul meg. Holott ebben a tudatos megfogalmazásban ez a gondolat valóságos leleplezés volt a franciák számára.

I. sz. kritikai széljegyzet

Mint ahogy minden tudomány első kritikája szükségképpen foglya azon tudomány előfeltételeinek, amely ellen harcol, úgy Proudhon műve, „Qu'est-ce que la propriété?", a *nemzetgazdaságtannak* a nemzetgazdaságtan álláspontjáról való kritikája. — A könyv jogi részére, amely a jogot kritizálja a jog álláspontjáról, nem szükséges itt bővebben kitérnünk, mert a könyv fő érdekessége a nemzetgazdaságtan kritikája. — Proudhon művén tehát tudományosan a *nemzetgazdaságtan* kritikája útján haladhatunk túl, beleértve a proudhoni felfogásban megjelenő nemzetgazdaságtannak a kritikáját is. Ezt a munkát csak maga Proudhon tette lehetővé, ahogyan a Proudhon által gyakorolt kritikának a merkantilrendszer[27] fiziokrata[28] kritikája, a fiziokraták Adam Smith-i kritikája, Adam Smith ricardói kritikája, valamint Fourier és Saint-Simon munkái voltak az előfeltételei.

A nemzetgazdaságtan minden fejtegetésének a *magántulajdon* az előfeltétele. Ezt az alapvető előfeltételt a nemzetgazdaságtan megdönthetetlen ténynek tekinti, amelyet nem vet alá további vizsgálatnak, sőt amelyet, mint *Say* naivul megvallja,[29] csak „accidentellement"* hoz szóba. Mármost Proudhon a nemzetgazdaságtan bázisát, a *magántulajdont*, kritikai vizsgálatnak, mégpedig az első határozott, kíméletlen és egyszersmind tudományos vizsgálatnak veti alá. Ez az a nagy tudományos haladás, amelyet Proudhon tett, olyan haladás, amely forradalmasítja a nemzetgazdaságtant és első ízben teszi lehetővé a nemzetgazdaságtannak valódi tudományát. Proudhon írásának, a „Qu'est-ce que la propriété?"-nek ugyanaz a jelentősége a modern nemzetgazdaságtan számára, mint Sieyès írásának, a „Qu'est-ce que le Tiers-Etat?"-nak a modern politika számára.

Ha Proudhon a magántulajdon további alakulatait, például a munkabért, a kereskedelmet, az értéket, az árat, a pénzt stb. magukat is nem a magántulajdon alakulatainak fogja fel — ahogy ez például a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben[30] megtörtént (lásd F. Engels: A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata) —, hanem e nemzetgazdaságtani előfeltételeket elfogadva harcol a nemzetgazdászokkal, ez teljesen megfelel fentebb megjelölt, történelmileg jogosult álláspontjának.

---

* — „alkalomszerűleg", „véletlenül", „esetlegesen" — *Szerk.*

A nemzetgazdaságtan, mely a magántulajdon viszonyait emberi és ésszerű viszonyoknak fogadja el, szakadatlan ellentmondásba kerül alapvető előfeltételével, a magántulajdonnal, analóg ellentmondásba, mint a teológus, aki állandóan emberi módon értelmezi a vallási képzeteket és éppen ezzel állandóan vét alapvető előfeltétele, a vallás emberfelettisége ellen. Így a nemzetgazdaságtanban a munkabér eleinte úgy szerepel, mint az az arányos részesedés, amely a munkát illeti meg a termékben. A munkabér és a tőkenyereség a legbarátságosabb, egymást kölcsönösen elősegítő, látszólag legemberibb viszonyban vannak egymással. Utóbb kiderül, hogy a legellenségesebb viszonyban, *fordított* arányban vannak egymással. Eleinte az értéket látszólag ésszerűen határozzák meg, valamely dolog termelési költségei és a társadalmi hasznossága révén. Utóbb kiderül, hogy az érték merőben véletlenszerű meghatározás, amelynek semmiféle viszonyban nem kell lennie sem a termelési költségekkel, sem a társadalmi hasznossággal. A munkabér nagyságát eleinte a szabad munkás és a szabad tőkés közti *szabad* megállapodás határozza meg. Utóbb kiderül, hogy a munkás kényszerül hagyni, hogy a tőkés határozza meg munkabérét, a tőkés viszont kényszerül azt a lehető legalacsonyabbra szabni. A szerződő fél *szabadsága* helyébe a *kényszer* lépett. Ugyanez a helyzet a kereskedelemmel és valamennyi többi nemzetgazdasági viszonnyal. Olykor maguk a nemzetgazdászok is érzik ezeket az ellentmondásokat, és azok fejtegetése a fő tartalma egymás elleni harcaiknak. Amikor azonban a nemzetgazdászok tudatára ébrednek ezeknek az ellentmondásoknak, *ők maguk* támadják a *magántulajdont* valamely *részleges* alakjában, mint a magán-valóan — tudniillik az ő elképzelésükben — ésszerű munkabér, a magán-valóan ésszerű érték, a magán-valóan ésszerű kereskedelem meghamisítóját. Így polemizál olykor Adam Smith a tőkések ellen, Destutt de Tracy a bankárok ellen, Simonde de Sismondi a gyárrendszer ellen, Ricardo a földtulajdon ellen, így polemizál majdnem minden modern nemzetgazdász a *nem-ipari* tőkések ellen, akikben a tulajdon mint puszta *fogyasztó* jelenik meg.

A nemzetgazdászok tehát hol kivételesen — nevezetesen amikor valamely speciális visszaélést támadnak — az emberiesnek a látszatát domborítják ki a gazdasági viszonyokban, hol pedig, s ez az átlagos, éppen az emberiestől való nyíltan kimondott *különbségükben*, szigorúan gazdasági értelmükben veszik ezeket a viszonyokat. Ebben az ellentmondásban ide-oda támolyognak tudattalanul.

Proudhon mármost egyszer s mindenkorra véget vetett ennek a tudattalanságnak. Ő komolyan vette a nemzetgazdasági viszonyok *emberies*

látszatát és élesen szembeállította *embertelen valóságukkal.* Kényszerítette őket, hogy azok legyenek a valóságban, amik az önmagukról való elképzelésükben, vagy jobbanmondva, hogy adják fel az önmagukról való elképzelésüket és vallják be valóságos embertelenségüket. Ezért — a többi nemzetgazdásztól eltérően — következetesen nem a magántulajdon egyik vagy másik fajtáját, nem részleges módon, hanem a magántulajdont mint olyant egyetemes módon ábrázolta a nemzetgazdasági viszonyok meghamisítójának. Proudhon megtett mindent, amit a nemzetgazdaságtan kritikája a nemzetgazdaságtan álláspontjáról megtehet.

Edgar úr, aki a „Qu'est-ce que la propriété?" c. írás *álláspontját* akarja *jellemezni,* természetesen egy szót sem szól sem a nemzetgazdaságtanról, sem ez írás megkülönböztető jellegzetességéről, ami éppen abban van, hogy a *magántulajdon lényegének* kérdését a nemzetgazdaságtan és a jogtudomány életkérdésévé tette. A kritikai kritikának minden magától értetődő. Proudhon a magántulajdon tagadásával semmi újat nem művelt. Csak kifecsegett egy titkot, amelyről a kritikai kritika hallgatott.

„Proudhon tehát", folytatja Edgar úr közvetlenül a maga jellemező fordítása után, „valami abszolútat, egy örök alapot lát a történelemben, egy istent, aki az emberiséget kormányozza — az igazságosságot."

Proudhon 1840-es francia írása nem áll az 1844-es német fejlődés álláspontján. Ez Proudhon álláspontja, amely közös számtalan, vele homlokegyenest szembenálló francia író álláspontjával, amely tehát a kritikai kritikának azt az előnyt biztosítja, hogy egy és ugyanazon tollvonással a legellentétesebb álláspontokat jellemezheti. Egyébként csak következetesen végig kell vinni a maga Proudhon által felállított törvényt — amely szerint az igazságosság a saját tagadása útján valósul meg —, hogy felülemelkedjünk ezen az abszolúton is a történelemben. Ha Proudhon nem megy el eddig a konzekvenciáig, ezt annak a balsorsnak tulajdoníthatja, hogy franciának született, nem pedig németnek.

Edgar úr szemében Proudhon a történelemben levő abszolút, az igazságosságban való hit által *teológiai* tárggyá vált, s a kritikai kritika, amely ex professo* a teológia kritikája, most már birtokába veheti Proudhont, hogy a „vallási képzetekbe" belebocsátkozzék.

„Minden vallási képzetnek jellegzetessége, hogy dogmaként felállít egy olyan állapotot, amelyben a végén az egyik ellentét mint győzelmes és egyedül igaz jelenik meg."

---

* — hivatásszerűen — *Szerk.*

Látni fogjuk, hogy a vallásos kritikai kritika dogmaként felállít egy olyan állapotot, amelyben a végén az egyik ellentét, „*a* kritika" mint egyedüli igazság győzedelmeskedik a másik ellentét, „a tömeg" felett. Proudhon azonban azzal, hogy a tömegszerű igazságosságban valami abszolútat, a történelem istenét látta, annál is nagyobb igazságtalanságot követett el, mert az igazságos kritika *kifejezetten* önmagának tartotta fenn ennek az abszolútnak, a történelem ez istenének szerepét.

II. sz. kritikai széljegyzet

„Proudhon a nyomor, a szegénység ténye révén egyoldalú megfontolásokra jut, e tényben *ellentmondást* lát az egyenlőséggel és az igazságossággal; ez ad neki fegyvereket. Így ez a tény az ő szemében abszolúttá, jogosulttá, a tulajdon ténye pedig jogosulatlanná válik."

A felismerés nyugalma azt mondja nekünk, hogy Proudhon a nyomor tényében ellentmondást lát az igazságossággal, tehát hogy jogosulatlannak látja, s ugyanazzal a lélegzetvétellel azt állítja, hogy ez a tény Proudhon szemében abszolúttá, jogosulttá válik.

Az eddigi nemzetgazdaságtan a *gazdagságból* — amelyet a magántulajdon mozgása által állítólag a *nemzetek* számára hozott létre — kiindulva jutott a magántulajdont apologizáló megfontolásaira. Proudhon az ellenkező, a nemzetgazdaságtanban szofisztikusan elleplezett oldalból, a magántulajdon mozgása által létrehozott szegénységből kiindulva jut a magántulajdont tagadó megfontolásaira. A magántulajdon első kritikája természetesen abból a tényből indul ki, amelyben a magántulajdon ellentmondásos lényege a legérzékletesebb, legkiáltóbb, az emberi érzést közvetlenül leginkább felháborító alakban jelenik meg — a szegénység, a nyomor tényéből.

„Ezzel szemben a kritika a két tényt, a szegénységet és a tulajdont egyetlen ténnyé fogja össze, felismeri a kettő belső kapcsolatát, egy egésszé teszi őket, s ezt az egészet mint olyant kérdezi meg létezésének előfeltételeiről."

A kritika, amely eddig semmit sem fogott fel a tulajdon és a szegénység tényéből, „ezzel szemben" a képzeletben véghezvitt tettét érvényesíti Proudhon valóságos tettével szemben. A *két* tényt *egyetlen* ténnyé fogja össze, és miután a *kettőből egyetlent* csinált, most már felismeri a *kettő* belső kapcsolatát. A kritika nem tagadhatja, hogy Proudhon is felismer belső kapcsolatot a szegénység és a tulajdon ténye között, hiszen Proudhon

éppen e kapcsolat miatt szünteti meg a tulajdont azért, hogy a nyomort megszüntesse. Sőt, Proudhon többet is tett ennél. Részletesen kimutatta, *hogyan* hozza létre a tőke mozgása a nyomort. Ezzel szemben a kritikai kritika nem bocsátkozik bele ilyen apróságokba. A kritika felismeri, hogy a szegénység és a magántulajdon *ellentétek* — ami eléggé elterjedt felismerés. A szegénységet és a gazdagságot *egy egésszé teszi*, s ezt az egészet *„mint olyant"* kérdezi meg létezésének előfeltételeiről" — ami annál is inkább felesleges kérdés, mert az imént *csinálta* az „egészet mint olyant", tehát maga a *csinálása* az előfeltétele létezésének.

Azáltal, hogy „az egészet mint olyant" megkérdezi létezésének előfeltételeiről, a kritikai kritika tehát hamisítatlan teológiai módon az egészen *kívül* kutatja emez egész létezésének előfeltételeit. A kritikai spekuláció azon a tárgyon kívül mozog, amellyel állítása szerint foglalkozik. Ámbár az *egész ellentét* nem egyéb, mint *két oldalának mozgása*, ámbár éppen e két oldal természetében van az egész létezésének előfeltétele, a kritika felülemelkedik ennek a valóságos, az egészet alkotó mozgásnak a tanulmányozásán, hogy kijelenthesse: a kritikai kritika mint a felismerés nyugalma felette áll az ellentét mindkét végletének, s csakis a kritikai kritika tevékenysége, amely „az egészet mint olyant" csinálta, képes mármost az általa megcsinált absztraktumot meg is szüntetni.

A proletariátus és a gazdagság ellentétek. Mint ilyenek egy egészet alkotnak. Mindkettő a magántulajdon világának alakulata. A kérdés az, hogy melyikük milyen meghatározott helyet foglal el az ellentétben. Nem elég, hogy egy egész két oldalának nyilvánítják őket.

A magántulajdon mint magántulajdon, mint gazdagság, kénytelen *önmagát* és ezzel ellentétét, a proletariátust *fenntartani*. Ez az ellentét *pozitív* oldala, az önmagában kielégült magántulajdon.

Megfordítva, a proletariátus mint proletariátus kénytelen önmagát és ezzel feltételező ellentétét, amely őt proletariátussá teszi, a magántulajdont, megszüntetni. Ez az ellentét *negatív* oldala, magában-való nyugtalansága, a feloldott és magát feloldó magántulajdon.

A vagyonos osztály és a proletariátus osztálya ugyanazt az emberi önelidegenülést képviseli. De az első osztály ebben az önelidegenülésben jól érzi és igazolva látja magát, az elidegenülést *saját hatalmának* tudja és benne egy emberi létezés *látszatát* bírja; a második osztály megsemmisültnek érzi magát az elidegenülésben, tehetetlenségét és egy embertelen létezés valóságát látja benne. Ez az osztály, Hegel kifejezésével élve,[31] a *fellázadás* a kitagadottságban e kitagadottság ellen, fellázadás, melybe ezt az osztályt szükségszerűen űzi emberi *természetének* ellentmondása

élethelyzetével, amely e természetnek nyílt, határozott, átfogó tagadása.

Az ellentéten belül tehát a magántulajdonos a *konzervatív*, a proletár a *destruktív* fél. Az előbbitől indul ki az ellentét fenntartására irányuló cselekvés, az utóbbitól a megsemmisítésére irányuló cselekvés.

A magántulajdon persze nemzetgazdasági mozgásában önmagát űzi saját feloldása felé, de csak egy tőle független, öntudatlan, akarata ellenére végbemenő, a dolog természete által megszabott fejlődés révén, csak azáltal, hogy létrehozza a proletariátust *mint* proletariátust, a szellemi és testi nyomorának tudatában levő nyomort, az elembertelenedésének tudatában levő és ezért önmagát megszüntető elembertelenedést. A proletariátus hajtja végre azt az ítéletet, amelyet a magántulajdon mond önmagáról azzal, hogy létrehozza a proletariátust, mint ahogy ő hajtja végre azt az ítéletet, amelyet a bérmunka mond önmagáról azzal, hogy létrehozza az idegen gazdagságot és a saját nyomort. Ha a proletariátus győz, ezzel korántsem lett a társadalom abszolút oldalává, mert csak azáltal győz, hogy megszünteti önmagát és ellenkezőjét. Akkor pedig eltűnt mind a proletariátus, mind pedig feltételező ellentéte, a magántulajdon.

Ha a szocialista írók ilyen világtörténelmi szerepet tulajdonítanak a proletariátusnak, ezt semmiképpen sem azért teszik, mert — ahogy a kritikai kritika el akarja hitetni — a proletárokat *isteneknek* tartják. Éppen fordítva. Mivel a kialakult proletariátusban gyakorlatilag kiteljesedett a minden emberiességtől, még az emberiesség *látszatától* való elvonatkoztatás is, mivel a proletariátus életfeltételeiben a legembertelenebbé kicsúcsosodott formájukban összpontosultak a mai társadalom összes életfeltételei, mivel az ember a proletariátusban elvesztette önmagát, de egyúttal nemcsak hogy megnyerte e veszteség elméleti tudatát, hanem a többé el nem hárítható, többé nem szépíthető, abszolúte parancsoló *szükség* — a *szükségszerűség* gyakorlati kifejezése — közvetlenül fellázadásra is kényszeríti ez ellen az embertelenség ellen, ezért lehet és kell, hogy a proletariátus felszabadítsa önmagát. De nem szabadíthatja fel önmagát anélkül, hogy meg ne szüntetné saját életfeltételeit. Nem szüntetheti meg saját életfeltételeit anélkül, hogy meg ne szüntetné a mai társadalom *összes* embertelen életfeltételeit, amelyek az ő helyzetében összpontosulnak. A proletariátus nem hiába megy át a *munka* kemény, de megacélozó iskoláján. Nem arról van szó, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit *képzel el* céljának. Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus, és hogy e *létének* megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni. Célja és történelmi cselekvése saját élethelyzetében

csakúgy mint a mai polgári társadalom egész szervezetében érzékletesen és megmásíthatatlanul ki van jelölve. Itt szükségtelen kifejteni, hogy az angol és francia proletariátus jókora része már *tudatában* van történelmi feladatának és állandóan azon dolgozik, hogy ezt a tudatát teljesen világossá fejlessze.

„A kritikai kritika" ezt már csak azért sem ismerheti el, mert önmagát kiáltotta ki a történelem kizárólagos teremtő elemének. Reá tartoznak a történelmi ellentétek, reá a megszüntetésükre irányuló tevékenység. Ezért testetöltése, Edgar útján a következőt *adja tudtul:*

„Műveltség és műveletlenség, vagyon és vagyontalanság — ezeknek az *ellentéteknek*, ha nem akarják őket *megszentségteleníteni, teljességgel* a kritika osztályrészéül kell *jutniok*."

Vagyon és vagyontalanság abban a metafizikai szentségben részesültek, hogy kritikai spekulatív ellentétek. Ezért csak a kritikai kritika keze érhet hozzájuk szentségtörés nélkül. A tőkések és a munkások nem árthatják bele magukat egymással való viszonyukba.

Edgar úr, korántsem sejtve, hogy az ellentétről alkotott kritikai felfogásához hozzá lehet érni, hogy ezt a szentélyt meg lehet szentségteleníteni, olyan ellenvetést ad ellenfele szájába, amelyet csak ő maga tehetne magának.

„Vajon lehetséges-e", kérdezi a kritikai kritika képzeletbeli ellenfele, „más fogalmakat használni, mint a már meglevők, a szabadság, az egyenlőség stb.? Én azt felelem" — figyeljük csak meg, mit felel Edgar úr —, „hogy a görög, a latin nyelv elpusztult, amikor kimerült az a gondolatkör, amelynek kifejezésére szolgált."

Most már világos, miért nem nyújt a kritikai kritika *német* nyelven egyetlen gondolatot sem. Az ő gondolatainak nyelve még nem született meg, bármennyire előkészítette is Reichardt úr az idegen szavak kritikai kezelésével, Faucher úr az angol, Edgar úr pedig a francia nyelv kezelésével az *új kritikai* nyelvet.

II. sz. jellemező fordítás

A kritikai Proudhon: „A földművelők felosztották a földet maguk között; az egyenlőség csak a birtoklást szentesítette; ez alkalommal a tulajdont szentesítette." A kritikai Proudhon szerint a föld felosztásával nyomban létrejött a földtulajdon. A birtoklásról a tulajdonra való átmenetet az „ez alkalommal" fordulattal eszközli.

A valóságos Proudhon: „A földművelés megvetette az alapját a *földbirtoklásnak* . . . nem volt elég az, hogy a munkásnak munkája gyümölcsét biztosították, ha nem biztosították neki ugyanakkor a termelés szerszámát. Hogy a gyengébbet megóvják az erősebb túlkapásaitól . . . szükségét érezték annak, hogy a birtokosok között állandó határvonalat húzzanak." Tehát ez alkalommal az egyenlőség először a *birtoklást* szentesítette. „Évről évre a népesség gyarapodásával együtt láthatólag nőtt a telepesek mohósága és kapzsisága; úgy vélték, hogy új, áthághatatlan korlátokkal útját kell állni a nagyravágyásnak. Így vált a föld tulajdonná, az egyenlőség iránti szükséglet folytán . . . kétségtelen, hogy a felosztás soha nem volt földrajzilag egyenlő . . . de az elv mégis ugyanaz maradt; az egyenlőség szentesítette azelőtt a birtoklást, az egyenlőség szentesítette most a tulajdont."

A kritikai Proudhon szerint „a tulajdon egykori megalapítói a szükségletükről való gondoskodás közben nem vették észre, hogy a tulajdonjognak ugyanakkor megfelel az elidegenítés, az eladás, elajándékozás, megszerzés és elvesztés joga is, s ez szétrombolja az egyenlőséget, amelyből kiindultak".

A valóságos Proudhonnál nem arról van szó, hogy a tulajdon megalapítói a szükségletükről való gondoskodás közben nem vették észre a tulajdonnak ezt a fejlődésmenetét. Hanem arról van szó, hogy nem látták előre ezt, de még ha előre láthatták volna, még akkor is az időszerű szükséglet győzött volna. A valóságos Proudhon továbbá túlságosan tömegszerű ahhoz, hogy a „*tulajdonjoggal*" állítsa szembe az elidegenítés, eladás stb. jogát, azaz hogy a nemmel állítsa szembe fajait. Ő „az örökrész *megtartásának* jogát" állítja szembe az „*elidegenítése* stb. jogával", ami valóságos ellentét és valóságos haladás.

III. sz. kritikai széljegyzet

„Mire alapozza hát Proudhon annak bizonyítását, hogy a tulajdon lehetetlenség? Nem tudunk hinni a szemünknek: ugyanerre az elvre, az egyenlőségre!"

Hogy feltámadjon Edgar úrban a hit, ahhoz elegendő lett volna egy rövid reflexió. Nem lehet ismeretlen Edgar úr előtt, hogy Bruno Bauer úr a „*végtelen* öntudatot" tette összes fejtegetéseinek alapjává, s ezt az elvet fogta fel a végtelen tudattalanságukkal a végtelen öntudatnak átszólag éppenséggel ellentmondó evangéliumok teremtő elvének is.

Ugyanígy fogja fel Proudhon az egyenlőséget az ennek éppenséggel ellentmondó magántulajdon teremtő elvének. Ha Edgar úr egy pillanatra összehasonlítja a francia *egyenlőséget* a német öntudattal, rájön majd, hogy az utóbbi elv *németül*, vagyis az absztrakt gondolkodásban azt fejezi ki, amit az előbbi elv *franciául*, vagyis a politika és a gondolkodó szemlélet nyelvén mond. Az öntudat az embernek önmagával való egyenlősége a tiszta gondolkodásban. Az egyenlőség az embernek önmagáról való tudata a gyakorlat elemében, vagyis az ember tudata a másik emberről mint vele egyenlőről és az ember viszonyulása a másik emberhez mint vele egyenlőhöz. Az egyenlőség a francia kifejezés az emberi lényeg egységére, az emberi nem tudatára és viszonyulására, az embernek az emberrel való gyakorlati azonosságára, vagyis az embernek az emberrel való társadalmi illetve emberi kapcsolatára. Ezért ahogyan a németországi destruktív kritika, mielőtt *Feuerbachban* eljutottvolna a *valóságos ember* szemléletéig, az *öntudat* elvével igyekezett felbomlasztani minden meghatározottat és fennállót, ugyanígy a franciaországi destruktív kritika az *egyenlőség* elvével.

„Proudhon kikel a filozófia ellen, amit önmagában véve nem vehetünk zokon tőle. De miért kel ki? A filozófia, véleménye szerint, eddig még nem volt elég gyakorlati; a *spekuláció* magas lovára ült fel, és onnan az *emberek* túlságosan kicsinyeknek tűntek neki. Az én véleményem szerint a filozófia gyakorlatfeletti, azaz eddig nem volt egyéb, mint a fennálló állapotok absztrakt kifejezése, mindig foglya volt ez állapotok előfeltételeinek, amelyeket abszolútnak fogadott el."

Az a vélemény, hogy a filozófia a fennálló állapotok absztrakt kifejezése, eredetileg nem Edgar úré, hanem *Feuerbaché*, aki elsőnek jellemezte a filozófiát spekulatív és misztikus empíriának, s ezt ki is mutatta. Ámde Edgar úr ennek a véleménynek egy eredeti, kritikai fordulatot tud adni. Feuerbach ugyanis arra a következtetésre jut, hogy a filozófiának le kell szállnia a spekuláció egéből az emberi nyomor mélységébe, ezzel szemben Edgar úr arról oktat ki bennünket, hogy a filozófia gyakorlatfeletti. De inkább úgy látszik, hogy a filozófiának, éppen azért, mert csak a transzcendens, elvont kifejezése volt a fennálló állapotoknak, éppen transzcendens és elvont volta miatt, a világtól való *képzelt különbsége* miatt azt kellett hinnie, hogy mélyen maga alatt hagyta a meglevő állapotokat és a valóságos embereket; másrészt úgy látszik, hogy a filozófia, minthogy nem *valóságosan* különbözött a világtól, nem mondhatott róla *valóságos ítéletet*, nem érvényesíthetett vele szemben reális megkülönböztetőerőt, tehát nem avatkozhatott be *gyakorlatilag*, hanem legjobb esetben meg kellett

elégednie egy in abstracto* gyakorlattal. Gyakorlatfeletti a filozófia csak abban az értelemben volt, hogy a gyakorlat felett lebegett. Hogy a valóságos emberek a spekuláció szemében milyen végtelenül kicsinyeknek tűnnek, arról a legeklatánsabb tanúságot a kritikai kritika teszi, melynek szemében az emberiség szellemnélküli tömeggé folyik össze. A régi spekuláció ebben megegyezik a kritikával. Olvassuk el például Hegel „Rechtsphilosophie"-jének következő mondatát: „A szükségletek álláspontján állva az, amit *embernek* nevezünk, az elképzelés konkrétuma; tehát itt — és *voltaképpen csakis* itt — az emberről ebben az értelemben van szó."[32] Amikor a spekuláció máskor az emberről beszél, ezen nem a *konkrétumot*, hanem az *absztraktumot*, az *eszmét*, a *szellemet* stb. érti. Azt a módot, ahogyan a filozófia a meglevő állapotokat kifejezi, Faucher úr a meglevő angol állapotokra, Edgar úr pedig a francia nyelv meglevő állapotaira vonatkozóan megkapó példákkal mutatta meg.

„Így Proudhon is gyakorlati, amikor — úgy látva, hogy az egyenlőség fogalma az alapja a tulajdon melletti bizonyítékoknak — ugyanezen fogalomból kiindulva a tulajdon elleni tanokat hangoztat."

Proudhon itt teljesen ugyanazt teszi, mint a német kritikusok, akik az ember képzetéből kiindulva, akit ők Isten létezése melletti bizonyítékok alapjának látnak, éppen Isten létezése elleni tanokat hangoztatnak.

„Ha az egyenlőség elvének következményei erősebbek magánál az egyenlőségnél, hogyan akarja Proudhon ezt az elvet hozzásegíteni ehhez a váratlan erőhöz?"

Valamennyi vallási képzetnek B. Bauer úr szerint az öntudat az alapja. Szerinte az öntudat az evangéliumok teremtő elve. Mármost miért voltak az öntudat elvének következményei erősebbek magánál az öntudatnál? Mert, felelnek németül, igaz, hogy a vallási képzetek teremtő elve az öntudat, de mint magán kívül levő, önmagának ellentmondó, külsővé vált és elidegenült öntudat. Az önmagához tért, az önmagát megértő, a saját lényegét megragadó öntudat ennélfogva az önmaga külsővé válásának teremtményei feletti hatalom. Ugyanígy áll a dolog Proudhonnal, természetesen azzal a különbséggel, hogy ő franciául, mi pedig németül beszélünk, tehát hogy ő francia módon fejezi ki azt, amit mi német módon fejezünk ki.

Proudhon maga veti fel magának a kérdést, miért van az, hogy noha az egyenlőség teremtő ész-elvként alapja a tulajdon létesülésének, végső ész-alapként pedig a tulajdon melletti összes bizonyítékoknak, mégsem az

* — elvont — *Szerk.*

egyenlőség létezik, hanem ellenkezőleg, tagadása, a magántulajdon? Ezért megvizsgálja a tulajdon tényét önmagában. Bebizonyítja, „hogy igazság szerint a tulajdon mint intézmény és elv *lehetetlen*" (34. old.), vagyis hogy *ellentmond önmagának* és minden tekintetben megszünteti önmagát, hogy, németül kifejezve, a tulajdon a külsővé vált, önmagának ellentmondó, az önmagát elidegenítő egyenlőség létezése. A valóságos francia állapotok, valamint ennek az elidegenülésnek felismerése joggal jelzik Proudhonnak az elidegenülés valóságos megszűnését.

Proudhon érzi annak szükségletét, hogy amikor tagadja a magántulajdont, egyszersmind *történelmileg* igazolja a magántulajdon létezését. Mint minden ilyesfajta első kifejtés, az ő kifejtése is pragmatikus, azaz Proudhon feltételezi, hogy a múlt nemzedékek intézményeikben tudatosan és reflektálóan az egyenlőséget — amely Proudhon szemében az emberi lényeget képviseli — akarták megvalósítani.

„Mindig ide jutunk vissza... Proudhon a proletárok érdekében ír." Nem az önelégült kritika érdekében, nem absztrakt, magagyártotta érdekből, hanem tömegszerű, valóságos, történelmi érdekből ír, olyan érdekből, amely nem a *kritikához*, hanem annál tovább vezet, tudniillik a *krízishez*. Proudhon nemcsak hogy a proletárok érdekében ír; ő maga proletár, ouvrier*. Műve a francia proletariátusnak tudományos kiáltványa, és ezért egészen más a történelmi jelentősége, mint valami kritikai kritikus irodalmi tákolmányáé.

„Proudhon azok érdekében ír, akiknek semmijük sincs; a vagyon és a vagyontalanság az ő számára abszolút kategóriák. A vagyon az ő számára a legfőbb, mert ugyanakkor a vagyontalanságot az elmélkedés legfőbb tárgyának tekinti. Minden embernek legyen vagyona, de ugyanannyi, mint a másiknak, véli Proudhon. Gondoljuk meg azonban, hogy abban, amim van, számomra csak az érdekes, amim kizárólagosan van, ami többem van, mint a másiknak. Egyenlőség esetén a vagyon és maga az egyenlőség is közömbös valami lesz nekem."

Edgar úr szerint a *vagyon* és a *vagyontalanság* Proudhon számára abszolút *kategóriák*. A kritikai kritika mindenütt csak kategóriákat lát. Így Edgar úr szerint vagyon és vagyontalanság, munkabér, fizetség, szükség és szükséglet, szükségletre végzett munka — semmi egyéb, mint kategóriák.

Ha a társadalomnak csak a vagyon és a vagyontalanság *kategóriáitól* kellene megszabadulnia, milyen könnyűvé tehetné neki bármelyik, akár még Edgar úrnál is gyengébb dialektikus e kategóriák „leküzdését" és

* — munkás — *Szerk.*

„megszüntetését"! Edgar úr olyan kicsiségnek is feltételezi ezt, hogy még arra a fáradságra sem érdemesíti, hogy akárcsak *megmagyarázza* Proudhonnal szemben a vagyon és a vagyontalanság kategóriáit. Minthogy azonban a vagyontalanság nem pusztán kategória, hanem egy egészen vigasztalan valóság, minthogy az az ember, akinek semmije sincs, manapság semmi, minthogy el van vágva a létezéstől egyáltalában, s így méginkább valamilyen emberi létezéstől, minthogy a vagyontalanság állapota az az állapot, amelyben az ember teljesen el van választva tárgyiságától, ezért úgy látszik, hogy a vagyontalanság teljesen jogosan mutatkozik Proudhon számára az elmélkedés legfőbb tárgyának, annál inkább, mennél kevésbé elmélkedtek ezen a tárgyon Proudhon és egyáltalában a szocialista írók előtt. A vagyontalanság a legkétségbeesettebb *spiritualizmus*, az ember teljes nem-valósága, a nem-ember teljes valósága, egy igen pozitív vagyon: egy éhségből, hidegből, betegségekből, bűntettekből, megalázásból, elbutulásból, mindenfajta embertelenségből és természetellenességből álló vagyon. Márpedig minden tárgy, amelyet fontosságának teljes tudatában első ízben tesznek az elmélkedés tárgyává, az *elmélkedés legfőbb tárgyaként* mutatkozik meg.

Az, hogy Proudhon meg akarja szüntetni a vagyontalanságot és a vagyon régi módját, teljesen azonos azzal, hogy meg akarja szüntetni az embernek gyakorlatilag elidegenült viszonyát *tárgyi lényegéhez*, hogy meg akarja szüntetni az emberi önelidegenülés *nemzetgazdaságtani* kifejezését. Mivel azonban a nemzetgazdaságtan kritikájában még foglya a nemzetgazdaságtan előfeltételeinek, ezért a tárgyi világ újraelsajátítása maga is még a *birtok* nemzetgazdaságtani formájában van megfogalmazva.

Proudhon ugyanis nem a vagyont állítja a vagyontalansággal szembe, ahogy azt a kritikai kritika tételi vele, hanem a *birtokot* a vagyon régi módjával, a *magántulajdonnal*. Proudhon a birtokot *„társadalmi funkciónak"* nyilvánítja. De egy funkcióban nem az az „érdekes", hogy a másikat „kizárom", hanem az, hogy saját lényegi erőimet működtetem és megvalósítom.

Proudhonnak nem sikerült ezt a gondolatot megfelelő módon kifejtenie. Az *„egyenlő* birtok" elképzelése a nemzetgazdaságtani, tehát maga is még elidegenült kifejezése annak, hogy a *tárgy* mint az *ember számára való lét*, mint az *ember tárgyi léte*, egyszersmind az *embernek a másik ember számára való létezése*, a *másik emberrel való emberi kapcsolata*, az *ember emberhez való társadalmi viszonyulása* is. Proudhon a nemzetgazdaságtani elidegenülésen *belül* szünteti meg a nemzetgazdaságtani elidegenülést.

III. sz. jellemező fordítás

A kritikai Proudhon talált magának egy *kritikai tulajdonost* is; ennek „*saját* bevallása szerint azok, akiknek érte kellett dolgozniok, elvesztették azt, amit ő magának elsajátított". A tömegszerű Proudhon így beszél a tömegszerű tulajdonoshoz: „Te dolgoztál! talán bizony sohasem dolgoztattál másokat magadért? Hogyan vesztették hát el ők, miközben érted dolgoztak, azt, amit te meg tudtál szerezni, miközben nem dolgoztál értük?"

A kritikai Proudhon szerint Say „richesse naturelle"-en* „természetes *birtokokat*" ért, noha Say, hogy minden félreértésnek elejét vegye, „Traité d'économie politique"-jának összefoglalásában kifejezetten kijelenti, hogy richesse-en nem tulajdont és nem birtokot ért, hanem „értékek összegét".[33] Természetesen a kritikai Proudhon ugyanúgy reformálja Sayt, ahogyan Edgar úr reformálja őt magát. Így a kritikai Proudhon szerint Say abból, hogy a földeket könnyebb elsajátítani, mint a levegőt és a vizet, „nyomban arra a jogra következtet", hogy „egy mezőt tulajdonba lehet venni". Say, akinek eszébe sem jut, hogy a föld elsajátításának nagyobb lehetőségéből a földre való tulajdon*jogra* következtessen, ellenkezőleg kifejezetten ezt mondja: „Les *droits* des propriétaires de terres — remontent à une *spoliation*."** (Traité d'économie politique, 3. kiad., I. köt., 136. old. jegyzet.) Ezért Say szerint a földtulajdonra való *jog* megalapozásához a „concours de la législation"-ra*** és a „droit positif"-ra° van szükség. A valóságos Proudhon nem állítja, hogy Say a föld könnyebb elsajátításából „nyomban" a földtulajdon jogára *következtet*, hanem szemére veti, hogy a jog *helyett* elfogadja a lehetőséget, és a lehetőség kérdését *összecseréli* a jog kérdésével: „Say prend la possibilité *pour* le droit. On ne demande pas pourquoi la terre a été plutôt appropriée que la mer et les airs; on veut savoir, en vertu de quel *droit* l'homme s'est approprié cette richesse."°°

A kritikai Proudhon így folytatja: „Ehhez még *csak* azt kell megjegyeznünk, hogy egy földdarab elsajátításával a többi elemeket — a levegőt,

---

* — „természetes gazdagság"-on — *Szerk.*

** — „A földbirtokosok *jogai* — *rablásra* vezethetők vissza." — *Szerk.*

*** — a „törvényhozás közreműködésé"-re — *Szerk.*

° — „pozitív jog"-ra — *Szerk.*

°° — „Say elfogadja a lehetőséget a jog *helyett*. Nem az a kérdés, hogy miért lehetett a földet könnyebben elsajátítani, mint a tengert és a levegőt; azt akarjuk tudni, hogy milyen *jogon* sajátította el az ember ezt a gazdagságot." — *Szerk.*

a vizet, a tüzet — is elsajátítják: terra, aqua, aëre et igne interdicti sumus*."

A valóságos Proudhon korántsem „*csak*" ezt jegyezte meg, ő ellenkezőleg azt mondja, hogy mellékesen (en passant) felhívja a „figyelmet" a levegő és a víz elsajátítására. A kritikai Proudhonnál a római száműzési formula érthetetlen módon bukkan fel. Elfelejti megmondani, kik azok a „mi", akik ki vannak tiltva. A valóságos Proudhon a nem-tulajdonosokhoz szól: „Proletárok . . . a tulajdon *kiközösít* bennünket, terra etc. interdicti sumus."

A kritikai Proudhon a következőképpen polemizál Charles Comte-tal: „Charles Comte úgy véli, az embernek, ahhoz, hogy éljen, levegőre, táplálékra, ruházatra van szüksége. E dolgok némelyike, mint a levegő és a víz, kimeríthetetlen, tehát mindig köztulajdon marad, mások kisebb tömegben vannak meg, s magántulajdonná válnak. Charles Comte tehát a korlátozottság és a korlátozatlanság fogalmából bizonyít; talán más eredményre jutott volna, ha a nélkülözhetőség és a nélkülözhetetlenség fogalmát tette volna meg fő kategóriáknak."

Milyen gyermetegen polemizál a kritikai Proudhon! Azt kívánja Charles Comte-tól, hogy mondjon le azokról a kategóriákról, amelyekből bizonyít, és ugorjék át más kategóriákra, hogy ne a saját eredményeire, hanem „*talán*" a kritikai Proudhon eredményeire jusson.

A valóságos Proudhon nem kíván ilyesmit Charles Comte-tól; nem intézi el egy „talán" segítségével, hanem a saját kategóriáival veri meg őt.

Charles Comte, mondja Proudhon, abból indul ki, hogy a levegő, a táplálék, és bizonyos éghajlatok alatt a ruházat nélkülözhetetlen — nem ahhoz, hogy éljen az ember, hanem ahhoz, hogy ne szűnjék meg élni. Ahhoz, hogy fenntartsa magát, az embernek ezért (Charles Comte szerint) szüntelenül szüksége van különböző fajta dolgok elsajátítására. Ezek a dolgok nem mind ugyanabban az arányban léteznek. „Az égitestek fénye, a levegő, a víz olyan nagy mennyiségben vannak meg, hogy az ember nem gyarapíthatja vagy csökkentheti őket észrevehetően; ezért mindenki annyit sajátíthat el belőlük, amennyit szükségletei megkövetelnek, *anélkül, hogy bármiben is csorbítaná a mások élvezetét.*"[35] Proudhon mármost Comte saját meghatározásaiból indul ki. Mindenekelőtt bebizonyítja neki, hogy a föld szintén elsőrendű szükségleti tárgy, haszonélvezete tehát mindenkinek szabadságában kell hogy álljon, nevezetesen Comte kikötésével: „*anélkül, hogy csorbítaná a mások élvezetét*". Miért vált hát a föld magántulaj-

* — a földből, a vízből, a levegőből és a tűzből ki vagyunk tiltva[34] — *Szerk.*

donná? Charles Comte azt feleli, azért, mert *nem korlátozatlan.* De ellenkezőleg kellett volna következtetnie: minthogy *korlátozott,* nem lehet elsajátítani. Levegő és víz elsajátítása senkit sem csorbít, mert mindig marad még belőlük elég, mert korlátozatlanok. A föld önkényes elsajátítása viszont csorbítja a másik élvezetét, éppen azért, mert a föld *korlátozott.* A föld élvezetét tehát *általános* érdekből szabályozni kell. Charles Comte bizonyítása tétele ellen bizonyít.

„Charles Comte", így vezet le Proudhon (tudniillik a kritikai Proudhon), „abból a nézetből indul ki, hogy egy nemzet a tulajdonosa lehet egy földnek, holott ha a tulajdonnal együtt jár a vele való élés és visszaélés joga — jus utendi et abutendi re sua —, akkor még egy nemzetnek sem lehet odaítélni azt a jogot, hogy egy földdel éljen és visszaéljen."

A valóságos Proudhon nem beszél a tulajdonjoggal *„együtt járó"* jus utendi et abutendi-ről. Túl tömegszerű, semhogy a tulajdonjoggal együtt járó tulajdonjogról beszélne. A jus utendi et abutendi re sua ugyanis maga a tulajdonjog. Proudhon ezért egyenesen elvitatja azt, hogy egy népnek tulajdonjoga van a maga területére. Azoknak, akik ezt túlzásnak tekintik, azt feleli, hogy a nemzeti tulajdon képzelt jogából vezették le minden időben a fennhatóságot, az adókat, a jövedékeket, a robotot stb.

A valóságos Proudhon a következőképpen vezet le Charles Comte-tal szemben: Comte ki akarja fejteni, hogyan keletkezik a tulajdon, s azzal kezdi, hogy egy nemzetet tulajdonosnak előfeltételez, a petitio principii-be* esik. Eladat az állammal földeket, egy vállalkozóval megvéteti ezeket a földeket, azaz Comte feltételezi azokat a *tulajdon*viszonyokat, amelyeket be akar bizonyítani.

A kritikai Proudhon halomra dönti a francia *tizedesrendszert.* Megtartja a *frankot,* de a *centime* helyére a *„hatost"* teszi.

„Ha" — folytatja Proudhon (a kritikai Proudhon) — „egy földdarabot átengedek, ezzel nemcsupán megfosztom magamat egy terméstől, hanem egy maradandó jószágot vonok meg gyermekeimtől és gyermekeim gyermekeitől. A földnek nemcsupán ma van értéke, hanem van egy potenciális és jövőbeli értéke is."

A valóságos Proudhon nem arról beszél, hogy a földnek nemcsupán ma, hanem holnap is van értéke; ő a teljes, jelenlegi értéket állítja szembe a potenciális és jövőbeli értékkel, amely függ a földet értékesítő ügyességemtől. Ezt mondja: „Ha elpusztítjátok a földet, vagy, ami a ti szempontotokból ugyanaz, eladjátok: nemcsak egy, két vagy több termést idegenít-

* — a még bebizonyítandónak előfeltételezésébe — *Szerk.*

tek el, hanem megsemmisítek minden terméket, amit nektek hozhatna — nektek, gyermekeiteknek és gyermekeitek gyermekeinek." Proudhon számára nem arról van szó, hogy az egy termés és a maradandó jószág közti ellentétet emelje ki — hiszen az a pénz is, amelyet a szántóföldért kapok, mint tőke „maradandó jószággá" válhat —, hanem a jelenlegi érték és azon érték közti ellentétről, amelyre a föld folytatólagos megművelés révén szert tehet.

„Az az új érték — mondja Charles Comte —, amelyet egy dologhoz munkám révén hozzáadok, az én tulajdonom."[36] Proudhon (a kritikai Proudhon) a következőképpen akarja őt megcáfolni: *Akkor tehát* az ember szükségképpen nem lenne tulajdonos többé, mihelyt nem dolgozik többé. A termék tulajdona soha nem „vonhatja maga után az alapjául szolgáló anyag" tulajdonát.

A valóságos Proudhon:

„A munkás elsajátíthatja munkájának termékeit, de nem foghatom fel, miért vonja maga után a termék tulajdona az anyag tulajdonát. Vajon az a halász, aki több halat tud fogni ugyanazon a parton, mint a többi halász, ez által az ügyessége által tulajdonosa lesz a sávnak, amelyben halászik? Vajon egy vadász ügyességét valaha is jogcímnek tekintették egy terület vadállományának tulajdonára? Hasonló a helyzet a földművelővel is. A *birtok tulajdonná* változtatásához *még más feltétel* is szükséges a puszta munkán kívül, különben az ember nem lenne tulajdonos többé, mihelyt nem munkás többé." Cessante causa cessat effectus.* Ha a tulajdonos *csak* mint munkás tulajdonos, akkor nem tulajdonos többé, mihelyt nem munkás többé. „Ezért a *törvény* szerint az *elévülés* hozza létre a tulajdont; a *munka* csak az érzékletes jel, az anyagi aktus, amely által a foglalatosság *megnyiatkozik*."

„A munka által való elsajátítás rendszere" — folytatja Proudhon — „tehát *ellentmond* a *törvénynek;* és ha e rendszer hívei arra hivatkoznak, hogy a törvények megmagyarázására használják fel ezt a rendszert, akkor *ellentmondanak önmaguknak*." Ha továbbá e vélemény szerint például a föld művelés alá vétele „hozza létre ennek teljes tulajdonát", ez petitio principii. Ténylegesen az anyagnak egy új termelő képességét hozták létre. De éppen azt kellene bebizonyítani, hogy ezzel magának az anyagnak a tulajdonát hozták létre. Magát az anyagot az ember nem hozta létre. Sőt az anyag minden egyes termelő képességét is csak azzal az előfeltétellel hozza létre, hogy az anyag van.

---

* — Ha megszűnik az ok, megszűnik az okozat. — *Szerk.*

A kritikai Proudhon *Gracchus Babeuf*öt a *szabadság* párthívévé teszi, a tömegszerű Proudhon szerint Babeuf az *egyenlőség* párthíve (partisan de l'égalité).

A *kritikai Proudhon*, aki fel akarja becsülni, mennyi tiszteletdíj jár *Homérosznak* az Iliaszért, ezt mondja: „a tiszteletdíjnak, amit Homérosznak adok, és annak, amit ő *nekem szolgáltat*, egyenlőnek kell lennie. Hogyan határozzuk meg szolgáltatásának értékét?" A kritikai Proudhon túlságosan felette áll a nemzetgazdaságtani kicsiségeknek, semhogy tudná, hogy egy dolog *értéke* és az, amit e dolog valaki másnak *szolgáltat*, igen különböző valami. A valóságos Proudhon ezt mondja: „A költő tiszteletdíjának egyenlőnek kell lennie *termékével*, mi tehát az értéke e terméknek?" A valóságos Proudhon azt feltételezi, hogy az Iliasznak végtelenül nagy *ára* (illetve csereértéke, prix), a kritikai azt, hogy végtelenül nagy *értéke* van. A valóságos Proudhon az Iliasz értékét, *nemzetgazdaságtani* értelemben vett *értékét* (valeur intrinsèque) állítja szembe a csereértékével (valeur échangeable), a kritikai Proudhon viszont a „belső értékével", tudniillik a költői értékével a „kicserélés szempontjából való értékét".

A valóságos Proudhon: „Az anyagi jutalmazásnak és a tehetségnek nincs közös mértéke. *Ebben* a vonatkozásban minden termelő helyzete egyenlő. Következésképpen minden összehasonlítás közöttük és minden vagyon szerinti osztályozás lehetetlen." („Entre une récompense matérielle et le talent, il n'existe pas de commune mesure; sous *ce* rapport, la condition de tous les producteurs est égale; conséquemment toute comparaison entre eux et toute distinction de fortunes est impossible.")

A kritikai Proudhon: „A termelők viszonya *relatíve* egyenlő. A tehetséget nem lehet anyagilag felmérni . . . A termelők minden összehasonlítása egymással, minden *különleges megkülönböztetés* lehetetlen."

A kritikai Proudhon szerint „a tudomány embere *egyenlőnek* kell hogy *érezze* magát a társadalomban, mert tehetsége és világosanlátása *csak* a társadalmi világosanlátás terméke". A valóságos Proudhon sehol sem beszél a tehetség érzéseiről. Ő azt mondja, hogy a tehetségnek meg kell hajolnia a társadalom színvonala alatt. Éppoly kevéssé állítja azt, hogy a tehetséges ember *csak* a társadalom terméke, hanem éppen ezt állítja: „A tehetséges ember hozzájárult ahhoz, hogy önmagában egy hasznos szerszám termelődött . . . egy szabad munkás *és* egy felhalmozott társadalmi tőke van meg benne."

A kritikai Proudhon így folytatja: „Ezenkívül hálával tartozik a társadalomnak azért, mert felmenti minden egyéb munka alól, hogy a tudománynak adhassa át magát."

A valóságos Proudhon sehol sem folyamodik a tehetséges ember háládatosságához. Ő ezt mondja:

„A művész, a tudós, a költő már azzal megkapja méltó jutalmát, hogy a társadalom megengedi neki, hogy kizárólag a tudománynak és a művészetnek szentelje magát."

Végül a kritikai Proudhon azt a csodát műveli, hogy egy 150 munkásból álló társadalom el tud tartani egy *„marsallt"*, tehát alkalmasint egy *hadsereget* is. A valóságos Proudhonnál a marsall *„patkolókovács"* (maréchal).

IV. sz. kritikai széljegyzet

„Ha már ő (Proudhon) megtartja a munkabér fogalmát, ha már a társadalomban olyan berendezkedést lát, amely dolgoztat bennünket és ezért fizet nekünk, akkor annál is kevésbé veheti az időt a fizetés mértékének, mert röviddel előbb, *Hugo Grotiushoz* csatlakozva, azt fejtegeti, hogy egy tárgy *érvényére* [*Geltung*] vonatkozólag az idő közömbös."

Ez az egyetlen pont, amelyen a kritikai kritika megkísérli megoldani feladatát és rábizonyítani Proudhonra, hogy nemzetgazdaságtani szemszögből hibásan lép fel a nemzetgazdaságtan ellen. Itt aztán igazán kritikai módon *sül fel.*

Proudhon Hugo Grotiussal megegyezőleg azt fejtette ki, hogy az *elévülés* nem jogcím arra, hogy a *birtokot tulajdonná* változtassák, hogy egy *„jogelvet"* egy másikká változtassanak, éppoly kevéssé, mint ahogy az idő nem változtathatja azt az igazságot, hogy egy háromszög szögeinek összege egyenlő két derékszöggel, azzá az igazsággá, hogy három derékszöggel egyenlő. „Sohasem fogjátok véghezvinni" — kiált fel Proudhon —, „hogy az időtartam, amely önmagánál fogva semmit sem hoz létre, semmit sem változtat, semmit sem módosít, a *haszonélvezőt tulajdonossá változtathassa.*"

Edgar úr így következtet: Minthogy Proudhon azt mondta, hogy a puszta időtartam nem *változtathat* egy jogelvet egy másikká, egyáltalában véve önmagában semmit sem változtathat, semmit sem módosíthat, ezért következetlenül jár el, amikor a *munkaidőt* teszi a munkatermék nemzetgazdaságtani *értékének* mértékévé. Edgar úrnak azáltal sikerül ezt a kritikai-kritikai megjegyzést véghezvinnie, hogy a „valeur"-t*„Geltung"-nak** fordítja, és ilymódon ugyanabban az értelemben alkalmazhatja egy

* — „érték"-et — *Szerk.*

** — „érvény"-nek — *Szerk.*

jogelv érvényére, mint egy munkatermék kereskedelmi értékére. Azáltal sikerül ez neki, hogy az üres időtartamot azonosítja a kitöltött munkaidővel. Ha Proudhon azt mondta volna, hogy az idő nem változtathat egy szúnyogot elefánttá, akkor a kritikai kritika ugyanilyen joggal következtethette volna: tehát nem szabad a munkaidőt a munkabér mértékévé tenni.

Azt, hogy a *munkaidő*, amelybe egy tárgy termelése *kerül*, a tárgy *termelési költségeihez* tartozik, hogy egy tárgy *termelési költségei* azok, amibe a tárgy *kerül*, vagyis aminek fejében, ha a *konkurrencia* befolyásaitól elvonatkoztatunk, *el* lehet *adni*, ezt a belátást még a kritikai kritika is kénytelen magáévá tenni. A nemzetgazdászok szerint a termelési költségekhez a munkaidőn és a munka anyagán kívül hozzátartozik még a földtulajdonos járadéka, valamint a tőkés kamatai és nyeresége is. Ez utóbbiak Proudhonnál elesnek, mert nála elesik a magántulajdon. Tehát már csak a munkaidő és a költségek maradnak. Proudhon azáltal, hogy a munkaidőt, az emberi tevékenységnek mint tevékenységnek a közvetlen létezését teszi a munkabérnek és a termék értékmeghatározásának mértékévé, az emberi oldalt teszi a döntővé ott, ahol a régi nemzetgazdaságtanban a tőke és a földtulajdon dologi hatalma volt a döntő, vagyis Proudhon, bár még nemzetgazdaságtani s ezért ellentmondásos módon, visszahelyezi jogaiba az embert. Hogy a nemzetgazdaságtan álláspontjáról mennyire helyesen jár el, abból is látható, hogy az új nemzetgazdaságtan megalapítója, *Adam Smith*, „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations" című művének már az első oldalain kifejti, hogy a magántulajdon feltalálása *előtt*, tehát a *magántulajdon nem-létezését* előfeltételezve, *a munkaidő* volt *a munkabérnek* és a *munkatermék* tőle még nem különböző *értékének* mértéke.

De feltételezze a kritikai kritika egy pillanatra, hogy Proudhon nem a munkabér előfeltételéből indult ki. Vajon azt hiszi, hogy a valamely tárgy termeléséhez megkövetelt *idő valaha is* nem lesz a tárgy „*érvényének*" lényeges mozzanata, azt hiszi, hogy az idő el fogja veszíteni *értékességét* [*Kostbarkeit*]?

A közvetlen anyagi termelésre vonatkozólag annak eldöntése, hogy valamely tárgyat termeljenek-e vagy sem, azaz a tárgy *értékének* eldöntése lényegileg attól a munkaidőtől függ majd, amibe a termelése kerül. Mert ettől az időtől függ, van-e a társadalomnak ideje arra, hogy emberileg kimüvelődjék.

És még a *szellemi* termelést illetően is, ha ugyan értelmesen járok el, nem kell-e egy szellemi alkotás terjedelmének, szerkezetének, vázlatának

megállapításakor számításba vennem a termeléséhez szükséges időt? Máskülönben legalábbis kiteszem magam annak a veszélynek, hogy az eszmében meglevő tárgyam soha nem válik valóságban meglevő tárggyá, tehát csak egy képzelt tárgy értékére, azaz *egy képzelt értékre* tehet szert.

A nemzetgazdaságtan nemzetgazdaságtani álláspontón álló kritikája elismeri az emberi tevékenység összes lényegi meghatározásait, de csak elidegenült, külsővé vált formában, úgy, ahogyan itt például az időnek az *emberi munka* számára való jelentőségét a *munkabér*, a bérmunka számára való jelentőségévé változtatja át.

Edgar úr így folytatja:

„Mármost, hogy a tehetséget ama mérték elfogadására kényszerítse, Proudhon *visszaél* a *szabad kereskedelem* fogalmával és azt állítja, hogy a társadalomnak és egyes tagjainak persze jogában áll a tehetség készítményeit visszautasítani."

A tehetségnek, amely a *fourieristák* és *saint-simonisták* műveiben, nemzetgazdaságtani talajon állva, túlzott *tiszteletdíj-követeléseket* támaszt, és a maga végtelen értékéről alkotott képzelgését alkalmazza mértékként termékei *csereértékére;* ennek a tehetségnek Proudhon ugyanúgy válaszol, ahogy a nemzetgazdaságtan válaszol mindazoknak, akik a kínált tárgy úgynevezett természetes árát, azaz termelési költségeit messze meghaladó árat követelnek — a szabad kereskedelemmel. Csakhogy Proudhon nem *él vissza* ezzel a viszonnyal abban az értelemben, mint a nemzetgazdaságtan, ellenkezőleg, ő valóságosnak feltételezi azt, ami a nemzetgazdászoknál csak névleges és illuzórikus, a szerződő felek *szabadságát.*

IV. sz. jellemező fordítás

A kritikai Proudhon végül megreformálja a *francia társadalmat*, amennyiben mind a francia proletárokat, mind a francia burzsoáziát átalakítja.

Elvitatja a francia proletároktól az „*erőt*", mert a valóságos Proudhon szemükre veti az *erény* (vertu) hiányát.[37] A munkában való *ügyességüket* problematikus ügyességgé teszi — „*talán* ügyesek vagytok a munkában" —, mert a valóságos Proudhon feltétlenül elismeri munkában való ügyességüket (*prompts* au travail vous êtes* etc.). A francia burzsoákat *szellemnélküli* polgárokká változtatja ott, ahol a valóságos Proudhon a nem-nemes

* — *fürgék* vagytok a munkában — *Szerk.*

burzsoákat (bourgeois ignobles) állítja szembe a megbélyegzett nemesekkel (nobles flétris). A burzsoát juste-milieu polgárból (bourgeois juste-milieu)[38] „a mi *jó* polgárainkká" változtatja, amit a francia burzsoázia bizonyára megköszön neki. Ezért ahol a valóságos Proudhon arról beszél, hogy „*nő*" a francia burzsoák „*rosszindulata*" (la malveillance de nos bourgeois), ott a kritikai Proudhon következetesen arról beszél, hogy nő „polgáraink *gondtalansága*". A valóságos Proudhon burzsoája annyira nem gondtalan, hogy önmagát biztatja: „n'ayons pas peur! n'ayons pas peur!"* Így az beszél, aki okoskodással el akarja hessegetni magától a félelmet és a gondot.

Azáltal, hogy a valóságos Proudhon lefordítása révén megteremtette a kritikai Proudhont, a kritikai kritika kinyilatkoztatta a tömegnek, milyen a kritikailag tökéletes fordítás. Útmutatást adott arra, „hogyan kell fordítani annak rendje és módja szerint". Ezért joggal támadja a rossz, tömegszerű fordításokat:

„A német közönség potom áron akarja megkapni a könyvkereskedők áruját, a kiadó tehát olcsó fordítást akar, a fordító nem azért dolgozik, hogy éhen haljon, s már azért sem végezheti munkáját érett megfontoltsággal" (a felismerés egész nyugalmával), „mert a kiadónak a fordítások gyors megjelentetésével kell lefőznie konkurrenseit; sőt a fordítónak is rettegnie kell a konkurrenciától, rettegnie kell, hogy akad egy másik, aki felajánlja, hogy olcsóbban és gyorsabban elkészíti az árut — s ezért, uzsgyi neki, lediktálja kéziratát valami szegény írnoknak — mégpedig a lehető leggyorsabban diktál, hogy ne hiába fizesse az órabérben dolgozó írnokot —, s boldog, ha másnap kellőképp ki tudja elégíteni az őt zargató szedőt. Egyébként a fordítások, amelyekkel elárasztanak bennünket, csak a német irodalom mai *impotenciájának* kifejezői" stb. („Allgemeine Literaturzeitung", VIII. füzet. 54. old.[39])

V. sz. kritikai széljegyzet

„Proudhon a tulajdon lehetetlen voltát bizonyítva — ezt abból vezeti le, hogy az emberiség különösen a kamat- és profitrendszer következtében, valamint a fogyasztás és termelés közti aránytalanság következtében felemészti magát — adósunk marad az ellenpárral, tudniillik annak megmutatásával, hogy a magántulajdon történelmileg lehetséges."

* — „ne féljünk! ne féljünk!" — *Szerk.*

A kritikai kritika szerencsés ösztönnel nem tér ki Proudhonnak a kamat- és profitrendszerrel stb. foglalkozó fejtegetéseire, azaz Proudhon legjelentősebb fejtegetéseire. Ezen a ponton ugyanis még látszatkritikát sem lehet mondani Proudhonról a magántulajdon mozgására vonatkozó egészen pozitív ismeretek nélkül. A kritikai kritika azzal a megjegyzéssel igyekszik kárpótolni magát tehetetlenségéért, hogy Proudhon nem bizonyította be a tulajdon történelmileg lehetséges voltát. Miért kívánja a szavakon kívül semmit nem nyújtó kritika, hogy mások *mindent* nyújtsanak neki?

„Proudhon abból bizonyítja a tulajdon lehetetlen voltát, hogy a munkás nem tudja visszavásárolni termékét munkájának béréből. Azáltal, hogy a tőke lényegével hozakodik elő, Proudhon nem a kimerítő okát adja meg ennek. A munkás azért nem tudja visszavásárolni termékét, mert az mindig közösségi termék, ő maga pedig nem egyéb, mint egy egyes megfizetett ember."

Edgar úr még kimerítőbben úgy nyilatkozhatott volna Proudhon levezetésével szemben, hogy a munkás azért nem *tudja* visszavásárolni termékét, mert egyáltalában *vissza* kell *vásárolnia*. A vásárlás meghatározásában már bennefoglaltatik, hogy a munkás a termékéhez mint az ő szempontjából veszendőbe ment, elidegenedett tárgyhoz viszonyul. Edgar úr kimerítő oka többek közt azt sem meríti ki, hogy a tőkés, aki maga *nem egyéb*, mint egy *egyes* ember, méghozzá a profittal és a kamatokkal *megfizetett* ember, miért tudja visszavásárolni nemcsak a munka termékét, hanem még többet is, mint ezt a terméket. Hogy ezt megmagyarázza, Edgar úr kénytelen lesz megmagyarázni a munka és a tőke viszonyát, azaz kénytelen lesz előhozakodni a tőke lényegével.

Az idézett kritikai hely a legérzékletesebben mutatja, hogyan használja fel a kritikai kritika azt, amit csak az imént tanult egy írótól, nyomban arra, hogy egy kritikai fordulattal mint önmaga feltalálta bölcsességet érvényesítse ugyanazzal az íróval szemben. A kritikai kritika ugyanis magából Proudhonból merítette a Proudhon által nem megadott és Edgar úr által megadott okot. Proudhon ezt mondja:

„Divide et impera* . . . válasszátok el a munkásokat egymástól, és nagyon is lehetséges, hogy a minden egyesnek fizetett napibér meghaladja minden egyéni termék értékét; de nem erről van szó . . . Ha az összes egyéni erőket megfizettétek, még nem fizettétek meg a kollektív erőt."

Proudhon *először* felhívta a figyelmet arra, hogy az egyes munkások bérének összege nem fizeti meg a termékükben tárgyi alakot öltő kollektív

* — Oszd meg és uralkodj — *Szerk.*

erőt, még akkor sem, ha minden egyéni munkát teljesen megfizetnének, hogy tehát a munkást nem mint a *közösségi munkaerő részét* fizetik meg; Edgar úr ezt úgy travesztálja, hogy a munkás nem egyéb, mint egy egyes, megfizetett ember. A kritikai kritika tehát Proudhonnak egy *általános* gondolatát érvényesíti azzal a további *konkrét* kifejtéssel szemben, amelyet ugyanaz a Proudhon ad ugyanannak a gondolatnak. A kritika kritikai módon hatalmába keríti ezt a gondolatot, és a következő tételben kimondja *a kritikai szocializmus* titkát:

„A mai munkás csak magára *gondol*, azaz személyében fizetteti meg magát. Ő *maga* az, aki nem veszi számításba azt a roppant és mérhetetlen erőt, amely más erőkkel való összeműködéséből keletkezik."

A kritikai kritika szerint az egész baj csak a munkások *„gondolkodásából"* fakad. Igaz, hogy az angol és francia munkások szövetségeket hoztak létre, amelyekben nemcsak közvetlen, *munkás*-szükségleteikről világosítják fel egymást, hanem *emberi* szükségleteikről is, amelyekben azonfelül kifejezésre juttatják, hogy nagyon alaposan és átfogóan tudatában vannak, milyen „roppant" és „mérhetetlen" az az erő, amely összeműködésükből keletkezik. De ezek a *tömegszerű*, kommunista munkások, akik például Manchester és Lyon műhelyeiben tevékenykednek, nem hiszik azt, hogy *„tiszta gondolkodással"* megszabadulhatnak gyáruraiktól és saját gyakorlati lealázottságuktól. Nagyon fájdalmasan érzik a *különbséget lét* és *gondolkodás, tudat* és *élet* között. Tudják, hogy a tulajdon, a tőke, a pénz, a bérmunka és hasonlók korántsem eszmei agyrémek, hanem saját önelidegenülésüknek igen gyakorlati, igen tárgyi termékei, amelyeket tehát gyakorlati, tárgyi módon is kell megszüntetni, hogy az ember ne csak a *gondolkodásban*, a *tudatban*, hanem a tömegszerű *létben*, az életben is emberré váljék. Ezzel szemben a kritikai kritika arra oktatja őket, hogy a valóságban megszűnnek bérmunkások lenni, ha gondolatban megszüntetik a bérmunka gondolatát, ha gondolatban megszűnnek bérmunkásnak tekinteni magukat és e fellengzős képzelgésnek megfelelően már nem személyükben fizettetik meg magukat. Mint abszolút idealisták, mint éteri lények azután természetesen a tiszta gondolat éteréből is megélhetnek. A kritikai kritika arra oktatja őket, hogy megszüntetik a valóságos tőkét, ha *gondolkodásban* legyőzik a tőke kategóriáját, hogy *valóban* megváltoztatják és valóságos emberekké teszik magukat, ha *„elvont énjüket"* a tudatukban megváltoztatják, valóságos létezésüknek, létezésük valóságos feltételeinek, vagyis *valóságos énjüknek* minden *valóságos* megváltoztatását pedig mint nemkritikai műveletet megvetéssel elutasítják. A *„szellem"*, amely a valóságban csak kategóriákat lát, természetesen minden emberi tevékenységet és gyakor-

latot is a kritikai kritika dialektikai gondolkodási folyamatára redukál. Éppen ez különbözteti meg a *kritikai kritika* szocializmusát a *tömegszerű* szocializmustól és kommunizmustól.

Nagy fejtegetései után Edgar úrnak természetesen „el kell vitatnia a tudatosságot" a Proudhon gyakorolta kritikától. „Proudhon *azonban gyakorlati* is akar lenni." „Azt hiszi ugyanis, hogy felismerte." „És mégis", kiált fel diadalmasan a felismerés nyugalma, „még most is el kell vitatnunk tőle a *felismerés nyugalmát.*" „Idézünk néhány helyet, hogy megmutassuk, mennyire nem gondolta át a társadalomhoz való viszonyát." Később még idézni fogunk néhány helyet a kritikai kritika műveiből (lásd a Szegénybankot és a Mintagazdaságot), hogy megmutassuk, mennyire még csak nem is ismeri, nemhogy átgondolta volna a legelemibb nemzetgazdasági viszonyokat, és ennélfogva a reá jellemző sajátságos kritikai érzékkel hivatottnak érzi magát arra, hogy Proudhont megítélje.

Miután most már a kritikai kritikának mint a felismerés nyugalmának *minden tömegszerű „ellentét osztályrészéül jutott"*, miután minden valóságot kategóriák formájában hatalmába kerített és minden emberi tevékenységet feloldott a spekulatív dialektikává, látni fogjuk amint a spekulatív dialektikából újra létrehozza a világot. Magától értetődik, hogy a kritikai spekulatív világteremtés csodáit, nehogy „megszentségtelenítsék" őket, csak *misztériumok* formájában lehet közölni a profán tömeggel. A kritikai kritika ezért Visnu-Szeligában inkarnálódva mint *titokmester* lép fel.[40]

V. FEJEZET

A „kritikai kritika" mint titokmester vagy a „kritikai kritika" mint Szeliga úr

A „kritikai kritika" *Szeliga-Visnuban* inkarnálódva apoteózist ír a „Mystères de Paris"-ról. Eugène Sue-t „kritikai kritikusnak" nyilvánítja. Ha Sue megtudja ezt, felkiálthat, mint Molière úrhatnám polgárja: „Par ma foi, il y a plus de quarante ans que je dis de la prose, sans que j'en susse rien: et je vous suis le plus obligé du monde de m'avoir appris cela."*

Szeliga úr *esztétikai* prológussal vezeti be kritikáját.

„Az esztétikai prológus" ekként magyarázza meg a „kritikai" eposznak és nevezetesen a „Mystères de Paris"-nak az általános jelentőségét:

„Az eposz teremti meg azt a gondolatot, hogy a jelen önmagában semmi, még csak nem is" — *semmi*, még csak nem is! — „az örök *választóvonal* a *múlt* és a *jövő* között, hanem" — semmi, még csak nem is, hanem — „hanem a mindig újra *összeilleszkedő hasadék*, amely elválasztja a *halhatatlanságot* a *múlandóságtól* . . . *Ez* a »Párizs rejtelmei« *általános jelentősége*."

Az „esztétikai prológus" továbbá azt állítja, hogy „a *kritikus*, ha akar, *költő* is lehet".

Szeliga úr egész kritikája bebizonyítja ezt az állítást. E kritika minden mozzanatában „*költészet*".

S egyszersmind a „*szabad* művészet" terméke is, ahogyan ezt az „esztétikai prológus" meghatározza, tudniillik „*valami egészen újat* talál ki, olyat, *amilyen még abszolúte soha nem létezett*".

Sőt végül ez a kritika még *kritikai eposz* is, hiszen „mindig újra összeilleszkedő hasadék", amely „elválasztja" a „halhatatlanságot" — Szeliga úr kritikai kritikáját — a „múlandóságtól", Eugène Sue úr regényétől.

---

* — „Hitemre, több mint negyven esztendeje beszélek prózában anélkül, hogy tudtam volna róla: s végtelenül hálás vagyok Önnek, hogy tudtomra adta ezt.[41] — *Szerk.*

1. „A civilizáción belüli elvadulás titka" és „az államban meglevő jogtalanság titka"

Feuerbach, mint ismeretes, az inkarnáció, a szentháromság, a halhatatlanság stb. keresztény elképzeléseit az inkarnáció titkának, a szentháromság titkának, a halhatatlanság titkának fogta fel. Szeliga úr az összes mostani világállapotokat titkoknak fogja fel. De míg *Feuerbach valóságos titkokat* leplezett le, *Szeliga* úr valóságos *közhelyeket* változtat át *titkokká*. Művészete nem abban áll, hogy a rejtettet leleplezze, hanem hogy a leleplezettet elrejtse.

Így például a civilizáción belüli elvadulást (a bűnözőket), csakúgy mint az államban meglevő jogtalanságot és egyenlőtlenséget, *titoknak* nyilvánítja. A szocialista irodalom tehát, amely e titkokat már elárulta, vagy titok maradt Szeliga úr előtt, vagy pedig ez irodalom közismert eredményeit ő a „kritikai kritika" magántitkává akarja változtatni.

Ezért nem szükséges részletesebben foglalkoznunk Szeliga úrnak e titkokra vonatkozó fejtegetésével. Csak néhány fénypontot emelünk ki.

„A törvény és a bíró előtt minden *egyenlő*, nagyok és kicsik, gazdagok és szegények. Ez a tétel legelöl áll *az állam* hitvallásában."

Az államéban? A legtöbb állam hitvallása, éppen ellenkezőleg, azzal kezdődik, hogy nagyokat és kicsiket, gazdagokat és szegényeket *egyenlőtlenné* tesz a *törvény* előtt.

„Morel drágakőcsiszoló a maga naiv jóravalóságában igen világosan kimondja a titkot (tudniillik a szegények és gazdagok ellentétének titkát); ezt mondja: Ha a gazdagok tudnák! ha a gazdagok tudnák! a szerencsétlenség az, hogy ők nem tudják, mi a szegénység."

Szeliga úr nem tudja, hogy Eugène Sue a francia burzsoázia iránti udvariasságból *anakronizmust* követ el, amikor a XIV. Lajos korabeli polgárok szállóigéjét: „Ah! si le roi le savait"*, ebben a módosított formában: „Ah! si le riche le savait!"** a charte vérité[42] korában élő munkás, Morel szájába adja. Ez a *naiv* viszony gazdag és szegény között legalábbis Angliában és Franciaországban már megszűnt. Itt a gazdagság tudományos képviselői, a nemzetgazdászok elterjedtté tették a szegénység fizikai és erkölcsi nyomorába való igen aprólékos betekintést. Kárpótlásul bebizonyították, hogy ennek a nyomornak így kell maradnia, mert a mai állapotoknak így kell maradniok. Sőt gondosságukban még azokat az *arányokat* is

* — „Ó! ha a király tudná" — *Szerk.*
** — „Ó! ha a gazdag tudná!" — *Szerk.*

kiszámították, amelyekben a szegénységnek a gazdagság javára és a saját javára halálozások útján meg kell tizedelődnie.

Amikor Eugène Sue a *bűnözők* kocsmáit, búvóhelyeit és nyelvét írja le, Szeliga úr felfedi a *„titkot"*, hogy a „szerzőnek" nem az a fontos, hogy ezt a nyelvet és ezeket a búvóhelyeket írja le, hanem hogy: „megismertesse a rosszra ösztökélő hajtórugók titkát". „Elvégre éppen a legélénkebb forgalmú helyeken ... vannak a bűnözők *otthon*."

Mit szólna egy természetbúvár ahhoz, ha azt bizonygatnák neki, hogy a méh sejtje nem mint méhsejt érdekli őt, hogy ez a sejt nem titok annak, aki nem tanulmányozta, mert a méh „elvégre éppen" a szabad levegőn és a virágon „van csak igazán otthon"? A bűnözők búvóhelyeiben és a bűnöző-nyelvben tükröződik a bűnöző jelleme, ezek egy darabja a bűnöző létezésének, leírásuk hozzátartozik az ő leírásához, mint ahogy a petite maison* leírása hozzátartozik a femme galante** leírásához.

A bűnözők búvóhelyei olyan „titkok" nemcsak egyáltalában a párizsiaknak, hanem még a párizsi rendőrségnek is, hogy még e pillanatban is világos és széles utakat törnek a Citében***, hogy ezeket a zugokat hozzáférhetővé tegyék a rendőrség számára.

Végül maga Eugène Sue kijelenti, hogy a fent említett leírásoknál az olvasók részéről „sur la curiosité craintive"° számít. Eugène Sue úr összes regényeiben az olvasóknak erre a félős kíváncsiságára számított. Emlékezzünk csak az „Atar Gull"-ra, a „Salamandre"-ra, a „Plick et Plock"-ra stb.

2. A spekulatív konstrukció titka

A „Mystères de Paris" kritikai ábrázolásának titka a *spekulatív*, a *hegeli konstrukció* titka. Miután Szeliga úr a „civilizáción belüli elvadulást" és az államban meglevő jogtalanságot „titkoknak" nyilvánította, vagyis feloldotta *„a titok"* kategóriájává, elindítja „a titkot" *spekulatív életpályáján*. A spekulatív konstrukció *általános* jellemzésére elég lesz néhány szó. A mód, ahogy Szeliga úr a „Mystères de Paris"-t tárgyalja, képet ad e konstrukció *egyes* alkalmazásáról.

Ha a valóságos almákból, körtékből, földieprekből, mandulákból kialakítom magamnak a *„gyümölcs"* általános képzetét, ha tovább megyek,

* — titkos találkahely — *Szerk.*
** — félvilági nő — *Szerk.*
*** — Párizs belvárosában — *Szerk.*
° — „a félős kíváncsiságra" — *Szerk.*

és azt *képzelem*, hogy a valóságos gyümölcsökből nyert elvont képzetem: „*a* gyümölcs", egy rajtam kívül létező lényeg, sőt a körte, az alma stb. *igazi* lényege, akkor én — *spekulatíve* kifejezve — „*a* gyümölcsöt" a körte, az alma, a mandula stb. „*szubsztanciájának*" nyilvánítom. Azt mondom tehát, a körte számára lényegtelen, hogy ő körte, az alma számára lényegtelen, hogy ő alma. A lényeges ezekben a dolgokban eszerint nem a valóságos, érzékileg szemlélhető létezésük, hanem a belőlük általam elvont és nekik tulajdonított lényeg, a képzetem lénye, „*a* gyümölcs". Az almát, a körtét, a mandulát stb. aztán „*a* gyümölcs" puszta létezési módjainak, *moduszainak* nyilvánítom. Véges, az érzékektől támogatott értelmem persze *megkülönbözteti* az almát a körtétől és a körtét a mandulától, de spekulatív eszem ezt az érzéki különbözőséget lényegtelennek és közömbösnek nyilvánítja. *Ugyanazt* látja az almában, mint a körtében, és a körtében ugyanazt, mint a mandulában, tudniillik: „*a* gyümölcsöt". A különös valóságos gyümölcsök már csak *látszat*gyümölcsöknek számítanak, melyeknek igazi lényege „*a* szubsztancia", „*a* gyümölcs".

Ezen a módon nem jutunk el különös *gazdagsághoz* a *meghatározásokban*. Az a mineralógus, akinek egész tudománya arra korlátozódik, hogy minden ásvány igazában *az* ásvány, — a *maga képzeletében* volna mineralógus. A spekulatív mineralógus minden ásványról azt mondja, hogy „*az* ásvány", és tudománya arra korlátozódik, hogy ezt a szót annyiszor elismétli, ahány valóságos ásvány van.

Ezért a spekuláció, amely a különböző valóságos gyümölcsökből az elvonatkoztatás *egy* „gyümölcsét" — *a* „gyümölcsöt" csinálta, kénytelen, hogy egy valóságos tartalom látszatához eljusson, valamilyen módon megkísérelni, hogy *a* „gyümölcstől", a *szubsztanciától* újból visszatérjen a valóságos *különbözőfajta* profán gyümölcsökhöz, a körtéhez, az almához, a mandulához stb. Amilyen könnyű azonban valóságos gyümölcsökből „*a* gyümölcs" elvont képzetét létrehozni, olyan nehéz „*a* gyümölcs" elvont képzetéből valóságos gyümölcsöket létrehozni. Sőt nem is lehetséges egy elvonatkoztatástól az elvonatkoztatás *ellentétéhez* eljutnom, ha nem *teszek le* az elvonatkoztatásról.

A spekulatív filozófus ennélfogva ismét letesz *a* „gyümölcs" elvonatkoztatásáról, de *spekulatív*, *misztikus* módon tesz le róla, tudniillik azt a látszatot keltve, mintha *nem* tenne le róla. Ezért valóban is csak látszatra megy túl az elvonatkoztatáson. Körülbelül így okoskodik:

Ha az alma, a körte, a mandula, a földieper igazában nem egyéb, mint „*a* szubsztancia", „*a* gyümölcs", akkor felvetődik a kérdés, miért van az, hogy „*a* gyümölcs" előttem hol almának, hol körtének, hol mandulának

mutatkozik, honnan ered a *sokféleségnek* ez a *látszata*, amely oly érzékletesen ellentmond az *egységről*, „*a* szubsztanciáról", „*a* gyümölcsről" való spekulatív szemléletemnek.

Ez azért van, feleli a spekulatív filozófus, mert „*a* gyümölcs" nem holt, különbségnélküli, nyugvó, hanem eleven, magát magában megkülönböztető, mozgó lény. A profán gyümölcsök különbözőségének nemcsak az *én* érzéki értelmem számára, hanem maga „*a* gyümölcs", a spekulatív ész számára is jelentősége van. A különböző profán gyümölcsök az „*egy* gyümölcs" különböző életmegnyilvánulásai, kikristályosodások, melyeket „*a* gyümölcs" maga képez. Tehát pl. az almában „*a* gyümölcs" almaszerű, a körtében körteszerű létezést ad magának. Nem azt kell tehát ezentúl mondanunk, amit a szubsztancia álláspontján mondtunk: a körte „*a* gyümölcs", az alma „a gyümölcs", a mandula „a gyümölcs", hanem inkább ezt: „*a* gyümölcs" körteként tételezi magát, „*a* gyümölcs" almaként tételezi magát, „*a* gyümölcs" mandulaként tételezi magát — és azok a különbségek, melyek az almát, a körtét, a mandulát egymástól elválasztják, éppen „*a gyümölcs*" önmegkülönböztetései, és a különös gyümölcsöket ezek teszik éppen megkülönböztetett tagokká „*a* gyümölcs" életfolyamatában. „*A* gyümölcs" tehát immár nem tartalomnélküli, különbségnélküli egység, hanem az egység mint *összesség*, mint az „*organikusan tagozott sorrendet*" képező gyümölcsök „*totalitása*". „*A* gyümölcs" e sorrend mindegyik tagjában fejlettebb, kifejezettebb létezést ad magának, míg végül az összes gyümölcsök „összefoglalásaként" egyúttal az élő *egység* is lesz, amely a gyümölcsök mindegyikét éppúgy magában feloldva tartalmazza, mint ahogy magából létrehozza, amiként pl. a test valamennyi tagja állandóan feloldódik a vérben és állandóan létrejön a vérből.

Látjuk: míg a keresztény vallás istennek csak *egy* inkarnációjáról tud, a spekulatív filozófia annyi inkarnációval rendelkezik, ahány dolog van, mint ahogy itt mindegyik gyümölcsben a szubsztanciának, az abszolút gyümölcsnek egy-egy inkarnációjával rendelkezik. A spekulatív filozófus számára fő érdek tehát az, hogy a valóságos profán gyümölcsök *létezését* létrehozza és titokzatos módon megmondja azt, hogy vannak almák, körték, mandulák és mazsolák. De azok az almák, körték, mandulák és mazsolák, amelyeket a spekulatív világban viszontlátunk, immár csak *látszat*almák, *látszat*körték, *látszat*mandulák és *látszat*mazsolák, mert „*a* gyümölcsnek", ennek az elvont *értelmi lénynek* az életmozzanatai, tehát maguk is elvont *értelmi lények*. Ami tehát a spekulációban örömet okoz neked, az az, hogy viszontlátod az összes valóságos gyümölcsöket, de mint olyan gyümölcsöket, amelyeknek magasabb misztikus jelentőségük

van, amelyek agyad éteréből, nem pedig az anyagi talajból nőttek ki, amelyek „*a* gyümölcsnek", az *abszolút szubjektumnak* inkarnációi. Amikor tehát az elvonatkoztatástól, a *természetfeletti* értelmi lénytől, „*a* gyümölcstől" visszatérsz a valóságos *természetes* gyümölcsökhöz, akkor viszont a természetes gyümölcsöknek szintén természetfeletti jelentőséget adsz és merő elvonatkoztatásokká változtatod őket. A fő érdek számodra ugyanis az, hogy kimutasd „*a* gyümölcs" *egységét* mindezekben az életmegnyilvánulásaiban, az almában, a körtében, a mandulában, tehát kimutasd e gyümölcsök *misztikus összefüggését* és azt, hogyan valósul meg *fokról fokra* mindegyikükben „*a* gyümölcs" és hogyan megy tovább *szükségszerűen*, pl. mazsola-létezéséből mandula-létezésébe. Ezért a profán gyümölcsök értéke *már* szintén *nem* a *természetes* tulajdonságaikban rejlik, *hanem* a *spekulatív* tulajdonságukban, melynél fogva egy meghatározott helyet foglalnak el „*az* abszolút gyümölcs" életfolyamatában.

A közönséges ember azt hiszi, nem mond vele semmi rendkívülit, ha azt mondja, hogy vannak almák és körték. De a filozófus, amikor ezeket a létezéseket spekulatív módon fejezi ki, valami *rendkívülit* mondott. *Csodát* vitt véghez, „*a* gyümölcs"-ből, ebből a nem-valóságos *értelmi lényből* létrehozta a valóságos *természeti lényeket*, az almát, a körtét stb., vagyis a *saját elvont értelméből*, melyet önmagán kívül álló abszolút szubjektumnak, itt „*a* gyümölcs"-nek képzel el, *megteremtette* ezeket a gyümölcsöket, és minden létezés kimondásával egy-egy teremtőaktust végez.

Magától értetődik, hogy a spekulatív filozófus ezt a folytonos teremtést csak úgy viszi végbe, hogy az alma, a körte stb. általánosan ismert, a valóságos szemléletben készenlevő tulajdonságait mint általa *feltalált* meghatározásokat csempészi be, hogy annak, amit csakis az elvont értelem teremthet, ti. az elvont értelmi formuláknak, a valóságos dolgok *nevét* adja; és hogy végül *saját* tevékenységét, amellyel *ő tér át* az alma képzetéről a körte képzetére, az abszolút szubjektum, „*a* gyümölcs" *öntevékenységének* nyilvánítja.

Ezt a műveletet spekulatív nyelven így nevezik: a *szubsztanciának szubjektumként, belső folyamatként, abszolút személyként* való megragadása, és az ilyen megragadás a *hegeli* módszer lényegi jellemvonása.

E megjegyzéseket előre kellett bocsátanunk, hogy Szeliga urat megérthetővé tegyük. Míg Szeliga úr eddig valóságos viszonyokat — mint pl. a jogot és a civilizációt — oldott fel a titok kategóriájává és ezzel „*a* titkot" szubsztanciává tette, csak most emelkedik az igazán spekulatív, a *hegeli* magaslatra, és „*a* titkot" önálló szubjektummá változtatja, amely a valóságos állapotokban és személyekben *inkarnálódik*, és amelynek életmeg-

nyilvánulásai grófnék, márkinék, grizettek, portások, jegyzők, kuruzslók, valamint szerelmi cselszövések, bálok, faajtók stb. Miután a valóságos világból létrehozta „*a* titok" kategóriáját, most ebből a kategóriából létrehozza a valóságos világot.

Szeliga úr ábrázolásában annál *szemmelláthatóbban* lelepleződnek a *spekulatív konstrukció* titkai, mert Szeligának elvitathatatlanul *kettős* előnye van *Hegellel* szemben. Először is Hegel azt a folyamatot, melynek révén a filozófus az érzéki szemlélet és a képzet közvetítésével egyik tárgyról a másikra átmegy, mesteri szofisztikus ügyességgel tudja mint magának a képzeletbeli értelmi lénynek, az abszolút szubjektumnak a folyamatát ábrázolni. Azután pedig Hegel a *spekulatív* ábrázoláson belül nagyon gyakran *valóságos*, magát a *dolgot* megragadó ábrázolást nyújt. Ez a spekulatív kifejtésen *belüli* valóságos kifejtés arra csábítja az olvasót, hogy a spekulatív kifejtést valóságosnak, a valóságos kifejtést pedig spekulatívnak tartsa.

Szeliga úrnál mindkét nehézség elmarad. Dialektikájában nyoma sincs a színlelésnek és képmutatásnak. Ő dicséretreméltó becsületességgel és a legnyíltszívűbb egyenességgel végzi mutatványát. Azután pedig *sehol sem* fejt ki *valóságos tartalmat*, úgyhogy nála a spekulatív konstrukció minden zavaró járulék, minden kétértelmű burkolat nélkül, pucér szépségében tárul a szem elé. Szeliga úrnál ragyogóan megmutatkozik az is, hogyan teremti meg a spekuláció egyrészt látszólag szabadon önmagából *a priori* a tárgyát, másrészt azonban, éppen mert a *tárgytól* való ésszerű és természetes függőségét szofisztikával el akarja vitatni, hogyan esik a legésszerűtlenebb és legtermészetellenesebb *szolgaságába* a tárgynak, amelynek legvéletlenebb, legegyénibb meghatározásait abszolúte szükségszerűeknek és általánosaknak kénytelen megkonstruálni.

3. „*A művelt társaság titka*"

Miután végigvezetett a társadalom legalsóbb rétegein, például a bűnözők kocsmáin, Eugène Sue átvisz bennünket a haute volée-ba*, a St. Germain-negyed egyik *báljára*.

Szeliga úr ezt az *átmenetet* a következőképpen konstruálja meg:

„*A* titok egy fordulattal igyekszik *magát* kivonni a szemlélődés alól; eddig mint abszolút rejtelmes, minden meg- és felfoghatóságból kisikló, nega-

* — előkelő társaságba — *Szerk.*

tív valami szembenállt az igazival, reálissal, pozitívval, most behatol ebbe mint ennek *láthatatlan tartalma.* Ezzel azonban letesz annak feltétlen lehetőségéről* is, hogy felismerjék."

„A titok", amely eddig szembenállt az „igazival", „reálissal", „pozitívval", nevezetesen a joggal és a műveltséggel, „most behatol ebbe", nevezetesen a műveltség régiójába. Hogy a haute volée a műveltség kizárólagos régiója, ez rejtelem, ha nem is Párizsé, de Párizs*nak*. Szeliga úr nem áttér a bűnözők világának titkairól az arisztokrata társaság titkaira, hanem „*a* titok" válik a művelt társaság „láthatatlan tartalmává", *voltaképpeni lényegévé.* Nem Szeliga úr „*új fordulata*" ez, azért, hogy további szemlélődéseket végezhessen, hanem „*a* titok" veszi ezt az „új fordulatot", hogy *magát* kivonja a szemlélődés alól.

Szeliga úr, mielőtt még valóban követné Eugène Sue-t oda, ahová szíve hajtja, tudniillik az arisztokrata-bálra, előbb még felhasználja az *a priori* konstruáló spekuláció *képmutató* fordulatait.

„*Persze előrelátható,* milyen kemény tokot *választ* majd *magának* »a titok« burkolatul, és *valóban, úgy látszik,* mintha *leküzdhetetlenül áthatolhatatlan* lenne . . . hogy . . . *ezért elvárható,* hogy *egyáltalában . . . mégis itt elengedhetetlen* egy új kísérlet a mag kihámozására." Elég az hozzá, Szeliga úr odáig jutott, hogy a „*metafizikai* szubjektum, *a* titok — most könnyedén, fesztelenül, kacéran lép fel."

Hogy mármost az arisztokrata társaságot „titokká" változtassa át, Szeliga úr néhány reflexióba bocsátkozik a „*műveltségről*". Csupa olyan tulajdonságot előfeltételez az arisztokrata társaságról, melyeket senki sem keres benne, hogy később rájöjjön arra a „titokra", hogy e társaságnak nincsenek meg ezek a tulajdonságai. Ezt a felfedezést azután mint a művelt társaság „titkát" tálalja fel. Így pl. azt kérdezi magától Szeliga úr, vajon „az *általános* ész" — talán a spekulatív logika? — képezi-e a művelt társaság „*társas szórakozásainak*" tartalmát, vajon „*csakis* a szeretet *ritmusa* és *mértéke*" „teszi-e harmonikus egésszé" ezt a társaságot, vajon az, „amit *általános műveltségnek* nevezünk, az *általánosnak*, az *öröknek*, az *eszményinek* a formája-e", más szóval, vajon az, amit műveltségnek nevezünk, metafizikai képzelgés-e? Kérdéseire Szeliga úr könnyűszerrel a priori megjósolhatja: „*egyébként* az, hogy a válasz tagadó lesz . . ., *várható.*"

Eugène Sue regényében az alantas világból az előkelőbe való átmenet közönséges regényátmenet. *Rudolfot,* a geroldsteini herceget *álöltözetei* ugyanúgy eljuttatják a társadalom alsóbb rétegeibe, ahogyan rangja hozzá-

* *Az „Allgemeine Literaturzeitung"-ban:* lehetetlenségéről — *Szerk.*

férhetővé teszi számára a társadalom magasabb köreit. Az arisztokratabálba menet is korántsem a mostani világállapotok ellentétein reflektál, hanem *saját* ellentétes maskaráit érzi *izgatóknak*. Közli legalázatosabb kísérőivel, milyen módfelett érdekesnek látja magát a különböző helyzetekben. „Je trouve" — mondja — „assez de piquant dans ces contrastes: un jour peintre en éventails, m'établant dans un bouge de la rue aux Fèves; ce matin commis marchand offrant un verre de cassis à Madame Pipelet, et ce soir . . . un des privilégiés par la grâce de dieu, qui règnent sur ce monde."*

A bálba való beléptekor így zeng a kritikai kritika:

„Sinn und Verstand vergeht mir schier,
Seh' ich mich unter Potentaten hier!"**

Ilyen *dicshimnuszokban* tör ki:

„Itt napfényt varázsoltak az éjszakába, a tavasz zöldjét és a nyár pompáját a télbe. Tüstént olyan hangulatba kerülünk, hogy hinnünk kell abban a csodában, hogy Isten van jelen az emberi kebelben, kivált amikor szépség és kellem támogatja azt a meggyőződésünket, hogy eszmények közvetlen közelében vagyunk."(!!!)

Ó, te tapasztalatlan, hiszékeny *kritikai falusi plébános!* Csak a te kritikai együgyűségedet ringathatja egy csillogó párizsi bálterem nyomban olyan babonás „hangulatba", hogy hiszel „abban a csodában, hogy Isten van jelen az emberi kebelben", s a párizsi divathölgyeket „közvetlen eszményeknek", földreszállt angyaloknak látod!

Kenetteljes naivitásában a kritikai plébános kihallgatja a két „szépek szépét", Clémence d'Harville-t és Sarah MacGregor grófnét. Találjuk ki, mit szeretne *„kihallgatni"*: azt, hogy „mi módon válhatunk képessé arra, hogy *áldássá* legyünk szeretett gyermekeink, s a boldogság *egész telje* a hitvestárs számára"! . . . „Hallgatjuk . . . ámulunk . . . nem hiszünk a fülünknek."

Titkos kárörömet érzünk, mikor a hallgatódzó lelkipásztort csalódás éri. A hölgyek nem „az áldásról" társalognak, nem is a boldogság „teljéről",

* — „Eléggé izgatóknak érzem ezeket az ellentéteket: egyik nap legyezőfestő vagyok, aki a rue aux Fèves egyik odújában üti fel tanyáját; ma reggel kereskedőségéd, aki Madame Pipelet-nek egy üveg ribizkelikőrt ajánl, és ma este . . . egyike az Isten kegyelméből való kiváltságosaknak, akik e világon uralkodnak." — *Szerk.*

** — „Eszem is majdnem elakad,
Ha látom e nagy urakat!"[42] — *Szerk.*

sem pedig az „általános észről", ellenkezőleg, „d'Harville asszony férjének megcsalását veszik tervbe".

A hölgyek egyikéről, MacGregor grófnéról, a következő naiv felvilágosítást kapjuk:

„*Eléggé vállalkozó szellemű*" volt ahhoz, „hogy titkos házasság *következtében egy gyermek anyjává* legyen".

A grófné e *vállalkozó szelleme* kellemetlenül érinti Szeliga urat, s megrója érte: „Úgy látjuk, hogy a grófné minden törekvése egyéni, önző előnyét célozza." Igen, a grófné céljának elérésétől, a geroldsteini herceggel való házasságától egyáltalán semmi jót sem vár Szeliga úr: „*egyáltalán* nem kecsegtethetjük magunkat azzal, hogy ezt a geroldsteini herceg *alattvalóinak boldogítására* fogja felhasználni". Puritánunk azután „érzületteli komolysággal" fejezi be dörgedelmes prédikációját: „Sarah" (a *vállalkozó szellemű* hölgy) „*egyébként még talán nem is* kivétel ezekben a fényes körökben, *habár* egyik *csúcspontja* ezeknek." Egyébként még talán nem is! Habár! És vajon egy kör „csúcspontja" nem kivétel?

Két másik eszmény, d'Harville márkiné és Lucenay hercegné jelleméről ezt tudjuk meg:

Belőlük „hiányzik a szív elégedettsége". Házasságukban nem találták meg szerelmük tárgyát, így hát most szerelmük tárgyát a házasságon kívül keresik. A szerelem a házasságban *titok* maradt előttük, és a szív parancsoló ösztöne hajtja őket, hogy ezt a titkot szintén leleplezzék. *Így hát* a *titkos szerelem* karjaiba vetik magukat. A „szerelemnélküli házasságnak" ezek az „áldozatai" „önkénytelenül oda sodródnak, hogy a szerelmet magát külső dologgá, úgynevezett viszonnyá alacsonyítják le, s a szerelem belső, éltető lényegi elemének a regényest, a *titkot* tartják".

Ennek a dialektikai fejtegetésnek érdeme annál többre becsülendő, minél általánosabb alkalmazhatóságnak örvend.

Pl. akinek saját otthonában nem szabad *innia* és mégis érzi magában az ivás szükségletét, otthonán „*kívül*" keresi ivása „tárgyát" és „így hát" a *titkos ivás* karjaiba veti magát. Sőt oda sodródik, hogy a titkot az ivás lényegi tartozékának tekinti, ámbár nem fogja az italt puszta „külső", közömbös dologgá lealacsonyítani, ahogyan ama hölgyek sem teszik azt a szerelemmel. Hiszen magának Szeliga úrnak kijelentése szerint nem a szerelmet, hanem a szerelemnélküli házasságot alacsonyítják le azzá, ami valóban, külső dologgá, úgynevezett viszonnyá.

„Vajon mi" — olvassuk ezután — „a szerelem »*titka*«?"

Az imént már megkonstruáltuk, hogy „a titok" az ilyenfajta szerelem „*lényege*". Hogyan firtathatjuk most a titok titkát, a lényeg lényegét?

„Nem" — szavalja a plébános —, „nem a ligetek árnyas ösvényei, nem a holdas éj *természetes* félhomálya, nem is a pompás kárpitok és függönyök előidézte mesterséges félhomály, nem a hárfák és orgonák szelíd és bódító hangja, nem a tiltottnak hatalma . . ."

Kárpitok *és* függönyök! Szelíd *és* bódító hang! És mindehhez még az *orgonák!* Ugyan verje ki már fejéből plébános úr a *templomot!* Ki fog orgonákat magával hozni egy szerelmi légyottra?

„Mindez" (kárpitok és függönyök és orgonák) „csak a *titokzatos.*" De hát nem a *titokzatos* a „titka" a titkos szerelemnek? Semmiképpen:

„A titok benne az, ami izgató, mámorító, bódító, az *érzékiség hatalma.*"

A „szelíd és *bódító*" hangban a plébános már megkapta a bódítót. Ha pedig a kárpitok és orgonák helyett teknősbékalevest és pezsgőt hozott volna szerelmi légyottjára, nem hiányoznék az „*izgató* és *mámorító*" sem.

„Az érzékiség hatalmát" — imigyen oktat a szent férfiú — „nem akarjuk ugyan bevallani magunknak; pedig csak azért uralkodik oly roppant erővel rajtunk, mert száműzzük magunkból, nem ismerjük el saját természetünknek — a saját természetünknek, melyet aztán le is tudnánk küzdeni, mihelyt az észnek, az igazi szerelemnek, az akarat erejének rovására igyekszik érvényesülni."

A lelkipásztornak a spekulatív teológia módján azt tanácsolja, *ismerjük el* az érzékiséget *saját* természetünknek, hogy utóbb *leküzdhessük*, azaz *el*ismerését visszavonhassuk. Igaz, hogy ő csak akkor akarja leküzdeni, mihelyt az ész rovására óhajt érvényesülni — az *az* akaraterő és az a szerelem, amely *ellentétben* áll az érzékiséggel, csak *az* ész akaratereje és szerelme. A nem-spekulatív keresztény is elismeri az *érzékiséget*, amennyiben nem az igazi észnek, ti. a hitnek, nem az igazi szeretetnek, ti. az Isten iránti szeretetnek és nem az igazi akaraterőnek, vagyis a Krisztusban való akaratnak rovására érvényesül.

A plébános nyomban elárulja igazi véleményét, mikor így folytatja: „Ha tehát a szerelem már nem lényege többé a házasságnak, egyáltalában az erkölcsiségnek, akkor az *érzékiség* lesz a szerelemnek, az erkölcsiségnek, a művelt társaságnak a titka — az érzékiség mind a *kizáró* értelmében, amikor is az *idegek remegését*, az erekben lüktető *tüzes* áramlatot jelenti, mindpedig abban az átfogóbb értelmében, amelyben szellemi erő *látszatává* fokozódik, uralomvággyá, becsvággyá, dicsőségszomjjá emelkedik . . . MacGregor grófné" az utóbbi értelmében „képviseli az érzékiséget mint a művelt társaság titkát."

A plébános fején találja a szöget. Hogy az *érzékiséget* leküzdje, mindenekelőtt az *idegáramlásokat* és a gyors *vérkeringést* kell leküzdenie. — Szeliga

úr „kizáró" értelemben azt hiszi, hogy a nagyobb testmeleg az erekben lüktető vér tüzeléséből ered, nem tudja, hogy a *melegvérű állatokat* azért nevezik melegvérűeknek, mert vérük melege, csekély módosulásokat leszámítva, állandóan ugyanazon a fokon marad. — Mihelyt az idegek nem áramlanak és a vér az erekben nem tüzel többé, a *bűnös test*, az érzéki vágyaknak ez a székhelye, *síri csendessé* válik, és a lelkek akadálytalanul társaloghatnak az „általános észről", az „igazi szerelemről" és a „tiszta morálról". A lelkipásztor az érzékiséget annyira lefokozza, hogy az érzéki szerelemnek éppen azokat a mozzanatait szünteti meg, amelyek lélekkel töltik el a gyors vérkeringést, amely azt bizonyítja, hogy az ember nem érzéketlen egykedvűséggel szeret, az idegáramlásokat, amelyek az érzékiség legfőbb székhelyéül szolgáló szervet összekötik az aggyal. Az igazi érzéki szerelmet a *gépies* secretio seminis-re* redukálja, és egy hírhedt német teológussal együtt azt gügyögi: „Ne az érzéki szerelem végett, ne a hús vágyainak kedvéért, hanem mert az Úr mondá, szaporodjatok és sokasodjatok.[44]"

Hasonlítsuk most össze a spekulatív konstrukciót Eugène Sue regényével. Sue nem az *érzékiséget* tünteti fel a szerelem titkának, hanem rejtelmeket, kalandokat, akadályokat, félelmeket, veszélyeket és nevezetesen a tiltottnak hatalmát. „Pourquoi" — mondja — „beaucoup de femmes prennent-elles pourtant des hommes qui ne valent pas leurs maris? Parce que le *plus grand charme de l'amour* est l'attrait affriandant *du fruit défendu* ... avancez que, en retranchant de cet amour les craintes, les angoisses, les difficultés, les mystères, les dangers, il ne reste rien ou peu de chose, c'est-à-dire, l'amant ... dans sa simplicité première ... en un mot, ce serait toujours plus ou moins l'aventure de cet homme à qui l'on disait: »Pourquoi n'épousez-vous donc pas cette veuve, votre maîtresse?« — »Hélas, j'y ai bien pensé« — répondit-il — »mais alors je ne saurais plus où aller passer mes soirées.«"**

Míg Szeliga úr kifejezetten kijelenti, hogy nem a *tiltottnak a hatalma* a szerelem titka, Eugène Sue ezt ugyanolyan kifejezetten „a szerelem

* — magkiválasztásra — *Szerk.*

** — „Miért választ sok asszony mégis olyan szeretőt, aki nem ér fel a férjével? Mert *a szerelem legnagyobb varázsa* a *tiltott gyümölcs* csábító ereje ... valljuk be, hogy ha megfosztjuk ezt a szerelmet a félelmektől, az aggodalmaktól, az akadályoktól, a rejtelmektől, a veszélyektől, akkor semmi sem marad vagy csak nagyon kevés, tudniillik a szeretőnek ... a maga eredeti szimplaságában ... egyszóval ez mindig többé-kevésbé annak az embernek az esete volna, akinek azt mondták: »Miért nem veszi hát feleségül ezt az özvegyet, a kedvesét?« — »Ó, valóban, gondoltam már erre« — válaszolta — »de akkor többé nem tudnám hol tölteni az estéimet.«" — *Szerk.*

legnagyobb varázsának" és az extra muros* szerelmi kalandok okának jelenti ki. „La prohibition et la contrebande sont inséparables en amour comme en marchandise."** Ugyanígy Eugène Sue, spekulatív írásmagyarázójával ellentétben, azt állítja, hogy „a színlelésre és cselre való hajlam, a titkok és az ármánykodások kedvelése lényegbeli tulajdonsága, természetes hajlama és parancsoló ösztöne a női természetnek". Eugène Sue urat csupán az feszélyezi, hogy ez a hajlam, ez a kedvtelés a *házasság* ellen irányul. Ő a női természet ösztöneinek ártalmatlanabb, hasznosabb alkalmazását keresi.

Míg Szeliga úr MacGregor grófnét amaz *érzékiség* képviselőjévé teszi, amely „szellemi erő látszatává fokozódik", Eugène Sue-nél a grófné *elvont értelemember*. „Becsvágya" és „gőgje" korántsem az érzékiség formái, hanem az érzékiségtől teljesen független, elvont értelem szüleményei. Eugène Sue ezért kifejezetten megjegyzi, hogy „a szerelem forró sugallatai soha nem dobogtatták meg *jéghideg* keblét, a *szív* vagy az *érzékek semmiféle* meglepetésszerű rohama nem zavarhatta meg e körmönfont, önző és becsvágyó nő könyörtelen számításait". Az elvont, rokonszenv-érzésektől mentes, hidegvérű *értelem* önzése e nő leglényegesebb jellegzetessége. Lelkét ezért „szárazon kegyetlennek", szellemét „agyafúrtan gonosznak", jellemét „alattomosnak" és — ez igen jellemző az elvont értelememberre — „abszolútnak", színlelését „mélységesnek" írja le a regény. — Mellékesen megjegyezve, Eugène Sue a grófné életpályáját ugyanolyan bárgyún okolja meg, mint legtöbb regényalakjáét. Egy öreg dajka elhiteti vele, hogy „koronás fővé" kell lennie. E képzelgés hatására útra kel, hogy házassággal koronát szerezzen. Végül abba a következetlenségbe esik, hogy egy kis német serenissimust*** „koronás főnek" tart.

Az *érzékiség* elleni kirohanásai után kritikai szentünknek még ki kell mutatnia, miért egy bálon vezet be bennünket Eugène Sue a haute volée-ba, bár a bevezetésnek ez a módszere csaknem minden francia regényírónál megtalálható, míg az *angolok* inkább vadászaton vagy vidéki kastélyban vezetik be olvasóikat a jobb világba.

„E felfogás" (tudniillik Szeliga úr felfogása) „szempontjából nem lehet közömbös és itt" (Szeliga konstrukciójában) „nem lehet pusztán véletlen, hogy Eugène Sue éppen egy bálon vezet be bennünket az előkelő világba." Ezzel szabadjára engedte a gyeplőt, s a ló fürgén üget egy sor ó-wolffi emlékezetű következtetésen át a szükségszerűség felé.

---

* — a falakon kívüli — *Szerk.*

** „A tilalom és a csempészés a szerelemben éppúgy elválaszthatatlan, mint a kereskedelemben."[45] — *Szerk.*

*** — fenséget — *Szerk.*

„A *tánc* a legáltalánosabb jelensége az *érzékiségnek mint titoknak*. A két nem közvetlen *érintkezése*, a két nem átölelése" (?), „amely a párosság feltétele, a táncban megengedett dolgok, mert a szemlátomás és a közben valóban" — valóban, plébános úr? — „érezhetővé váló édes érzés ellenére mégsem számítanak *érzéki*" — hanem netán általánosan ésszerű? — „érintkezésnek és átölelésnek." És most egy zárómondat, amely legfeljebb sántítva táncol: „*Hiszen* ha *csakugyan annak* számítanának, *nem volna érthető, miért* hogy csupán a táncnál ilyen elnéző a társadalom, *míg megfordítva* oly szigorú elítéléssel sújtja azt, *ami, ha máshol* ugyanilyen szabadon akarna megmutatkozni, mint az erkölcs és a szemérem elleni megbocsáthatatlan vétség, megbélyegzést és irgalmatlan kitaszítást von maga után."

A plébános úr nem a *kánkánról*, nem is a *polkáról*, *hanem a* táncról mint táncról beszél, a tánc *kategóriájáról*, amelyet sehol nem táncolnak, csak az ő kritikai kobakjában. Nézze meg egyszer, hogyan táncolnak a párizsi Chaumière-ben, és keresztény-germán lelkülete fel fog háborodni ezen a merészségen, ezen a nyíltságon, ezen a kecses pajzánságon, a legérzékibb mozgásnak ezen a zenéjén. Saját „valóban érezhetővé váló édes érzése" „érezhetővé" tenné számára, hogy „csakugyan nem volna érthető, miért hogy a táncolók maguk, míg megfordítva" a nyílt, emberies érzékiség felemelő benyomását teszik a szemlélőre, „ami ha máshol", nevezetesen Németországban, „ugyanígy megnyilvánulna, mint . . . megbocsáthatatlan vétség" stb. stb. Nem azért, mert a saját szemükben, legalábbis úgyszólván, nemcsak hogy kell és szabad lenniök nyíltan érzéki embereknek, hanem kellhet és kell is hogy kelljen lenniök!!

A kritikus, a *tánc lényege* kedvéért, bevezettet bennünket a *bálba*. Egy nagy nehézségbe ütközik. Ezen a bálon táncolnak ugyan, de csak képzeletben. Eugène Sue ugyanis egyetlen szóval sem írja le a táncot. Nem vegyül a táncolók forgatagába. A bál neki csak alkalom, hogy az arisztokrata főszereplőket összehozza. Elkeseredésében „a kritika" a költő hóna alá nyúl, *kiegészítve* őt, és saját „fantáziája" könnyedén fest báli jelenségeket stb. Míg Eugène Sue-t a kritika felállította szabály szerint a bűnözők búvóhelyeinek és a bűnözők nyelvének leírásakor nem érdekelte közvetlenül e búvóhelyek és e nyelv leírása, a tánc viszont, amelyet nem *ő maga*, hanem „nagyfantáziájú" kritikusa ábrázol, szükségszerűen végtelenül érdekli.

Gyerünk tovább!

„*Valóban*, a társasági hang és modor titka — e legvégső természetellenesség titka — a természethez való visszatérés vágya. Ezért is hat egy *Cecilyhez* hasonló jelenség a művelt társaságban olyan felvillanyozóan, ezért arat olyan hallatlan sikereket. Ennek a nőnek, aki rabszolganőként rabszolgák

közt nőtt fel, műveltség nélkül, csakis természetére utalva — neki ez a természet az élet egyetlen forrása. Amikor hirtelen egy udvarba kerül, a kényszer és az erkölcs uralma alá, csakhamar átlát ezek titkán . . . Ebben a szférában, amely felett feltétlenül uralkodhat, mivel hatalma, természetének hatalma rejtelmes varázslatnak tűnik, Cecilynek szükségszerűen a mértéktelenségbe kell tévelyednie, holott egykor, amikor még rabszolganő volt, ugyanez a természet arra tanította, hogy álljon ellent hatalmas ura minden becstelen ajánlatának és őrizze meg hűségét szerelme iránt. *Cecily a művelt társaság leleplezett titka.* A megvetett érzékek végül is áttörik a gátakat és teljes zabolátlanságukban zúdulnak elő" stb.

Szeliga úr olvasója, ha nem ismeri Sue regényét, okvetlenül azt hiszi, hogy Cecily az imént leírt bál hősnője. A regényben egy német fegyházban ül, miközben Párizsban táncolnak.

Cecily mint rabszolganő hű marad Davidhoz, a néger orvoshoz, mert „szenvedélyesen" szereti, és mert tulajdonosa, Willis úr, „*brutálisan*" próbálja őt megkaparintani. Kicsapongó életmódra való áttérését Sue igen egyszerűen okolja meg. Az „európai világba" kerülve „pirul" azon, hogy „egy néger a házastársa". Miután Németországba megérkezik, „*nyomban*" megrontja egy gonosz személy, és érvényre jut „indián vére", amit a képmutató Sue úrnak, a douce morale* és a doux commerce** kedvéért,[46] mint „perversité naturelle"-t*** kell jellemeznie.

Cecily titka az, hogy *mesztic nő*. Érzékiségének titka a *trópusi hév*. Parny a mesztic nőt dicsőítette Eleonórához írt szép költeményeiben.[47] Hogy mennyire veszélyes a mesztic nő a francia matrózokra, az százegynéhány útleírásban olvasható.

„Cecily était le type incarné de la sensualité brûlante, qui ne s'allume qu'au feu des tropiques . . . Tout le monde a entendu parler de ces filles de couleur, pour ainsi dire mortelles aux Européens, de ces vampyrs enchanteurs, qui, enivrant leurs victimes de séductions terribles . . . le lui laissent, selon l'énergique expression du pays, que ses larmes à boire, que son coeur à ronger."°

---

* — szelíd morál — *Szerk.*

** — szelíd kereskedelem — *Szerk.*

*** — „természetes romlottság"-ot — *Szerk.*

° — „Cecily a testetöltött típusa volt annak az izzó érzékiségnek, amely csak a trópusok hevében lobban lángra . . . Mindenki hallott már ezekről a színes bőrű lányokról, akik úgyszólván halálosak az európaiak szempontjából, ezekről a bűvös vámpírokról, akik szörnyű varázsukkal elkábítva áldozatukat . . . nem hagynak meg neki — a kifejező helyi szólás szerint — más italt, mint a könnyeit, más étket, mint a szívét." — *Szerk.*

Szó sincs róla, hogy Cecily éppen az arisztokratikus-művelt, unott férfiakra hatott oly mágikus erővel . . . „les femmes de l'espèce de Cecily exercent une action soudaine, une omnipotence magique sur les hommes de *sensualité brutale* tels que *Jacques Ferrand*."*

S mióta képviselik a jó társaságot olyan emberek, mint Jacques Ferrand? De a kritikai kritika kénytelen volt *Cecilyt* az abszolút titok életfolyamatának egyik mozzanataként megkonstruálni.

4. „*A jóravalóság és jámborság titka*"

„*A* titok mint a művelt társaságnak *a titka* az *ellentétből* behatol *ugyan a belsőbe. Mégis* az előkelő világnak *megintcsak* megvannak kizárólagos *saját* körei, amelyekben a szentséget őrzi. Az előkelő világ *mintegy* kápolnája e szentek szentjének. *De* az előudvarban állóknak maga a kápolna *a* titok. A műveltség *tehát* a maga exkluzív helyzetében a népnek ugyanaz . . . mint ami a művelteknek a nyerseség."

Ugyan — mégis, megintcsak — mintegy — de — tehát — ezek a mágikus kampók, amelyek a *spekulatív fejtegetéslánc* gyűrűit összekapcsolják. Szeliga úr *a* titkot a bűnözők szférájából behatoltatta a haute volée-ba. Most azt a titkot kell megkonstruálnia, hogy az előkelő világnak megvannak a maga *kizárólagos* körei, és hogy e körök titkai a népnek titkok. Ehhez a konstrukcióhoz a már említett varázskampókon kívül szükség van még arra, hogy egy *kör* átváltozzék *kápolnává*, s a nem-arisztokrata világ átváltozzék e kápolna *előudvarává*. Újabb titok Párizs*nak*, hogy a polgári társadalom valamennyi szférája csak előudvar a haute volée kápolnája számára.

Szeliga úr két célt tűz maga elé. Először annak *a* titoknak, amely a haute volée exkluzív körében inkarnálódott, azt a további meghatározást akarja adni, hogy „*a világnak közkincse*". Másodszor *Jacques Ferrand közjegyzőt* mint a titok életének láncszemét akarja megkonstruálni. A következőképpen jár el:

„A műveltség még nem tud és nem akar körébe minden rendet és különbséget bevonni. Csak a *kereszténység* és a *morál* képes e földön egyetemes birodalmakat alapítani."

Szeliga úrnak a műveltség, a civilizáció azonos az *arisztokrata* műveltséggel. Ezért nem veheti észre, hogy az *ipar és a kereskedelem* egészen más

* — „a Cecily-fajta nőknek azonnali hatásuk, korlátlan mágikus hatalmuk van az olyan *brutális érzékiségű* férfiakon, mint *Jacques Ferrand*." — *Szerk.*

egyetemes birodalmakat alapít, mint a kereszténység és a morál, a családi boldogság és a polgári jólét. De hogyan jutunk el *Jacques Ferrand közjegyzőhöz*? Felettébb egyszerűen!

Szeliga úr a *kereszténységet* egy *egyéni* tulajdonsággá, a *„jámborsággá"* változtatja, a *morált* pedig egy másik *egyéni* tulajdonsággá, a *„jóravalósággá"*. E két tulajdonságot *egy* egyénné foglalja össze, akit *Jacques Ferrand-nak* keresztel, mivel Jacques Ferrand-ban ez a két tulajdonság nincs meg, hanem színleli őket. Jacques Ferrand mármost a „jóravalóság és jámborság titka". Ferrand „végrendelete" viszont „a *látszólagos* jámborság és jóravalóság titka", tehát már nem magáé a jámborságé és jóravalóságé. Ha a kritikai kritika titokként akarta megkonstruálni ezt a végrendeletet, akkor a látszólagos jóravalóságot és jámborságot kellett volna e végrendelet titkának, nem pedig fordítva e végrendeletet a látszólagos jóravalóság titkának nyilvánítania.

Míg a párizsi közjegyzői kar Jacques Ferrand-ban a maga kegyetlen kigúnyolását látta, és kieszközölte, hogy a színházi cenzúra törölje ezt a szereplőt a színre alkalmazott „Mystères de Paris"-ból, a kritikai kritika — ugyanabban a pillanatban, amikor *„a fogalmak felhőbirodalma* ellen *polemizál"* — egy párizsi közjegyzőben nem párizsi közjegyzőt lát, hanem vallást és morált, jóravalóságot és jámborságot. *Lehon* közjegyző pere fel kellett volna, hogy világosítsa. Az a pozíció, amelyet a *közjegyző* Eugène Sue regényében elfoglal, szorosan összefügg hivatali pozíciójával. „Les notaires sont au temporel ce qu'au spirituel sont les curés; ils sont les *dépositaires de nos secrets.*"* (Monteil: „Histoire des français des divers états" etc. IX. köt. 39. old.) A közjegyző a világi gyóntatóatya. Hivatásos *puritán*, pedig a „tisztesség" — mondja Shakespeare — „nem puritán".[48] A közjegyző egyszersmind kerítő minden lehető cél szolgálatában, a polgári intrikák és cselszövések irányítója.

Ferrand közjegyzővel, akinek egész titka a képmutatása és a közjegyzősége, úgy tűnik, egy lépéssel sem jutottunk még előbbre, de figyeljük csak!

„Míg a közjegyzőnél a képmutatás teljesen tudatos dolog, Madame Roland-nál pedig *mintegy* ösztönös, *addig* kettejük között áll azoknak óriási tömege, akik nem tudnak a titok nyitjára jönni, és mégis önkénytelenül sarkallja őket valami arra, hogy megfejtsék. Így hát nem a babona visz magast és alacsonyt Bradamanti kuruzsló (Polidori abbé) hátborzongató lakásába, nem, hanem *a* titoknak a keresése, hogy igazoltan álljanak a világ előtt."

---

* — „A közjegyzők világi dolgokban azok, amik lelkiekben a papok; *titkaink letéteményesei.*" — *Szerk.*

„Magas és alacsony" nem azért özönlik Polidorihoz, hogy egy meghatározott titokra rájöjjön, amely az egész világ előtt igazolja őt, „magas és alacsony" *a* titkot mint titkot keresi nála, a titkot mint abszolút szubjektumot, *hogy* igazoltan álljanak a világ előtt; olyan ez, mintha nem egy fejszét, hanem in abstracto *a* szerszámot keresnénk, hogy fát hasogassunk.

Polidori összes titkai terhes nőknek készített magzatelhajtó szerre és gyilkolásra használható méregre korlátozódnak. — Szeliga úr spekulatív dühében azt állítja, hogy a *„gyilkos"* azért folyamodik Polidori mérgéhez, „mert nem akar gyilkos lenni, hanem azt akarja, hogy becsüljék, szeressék, tiszteljék", mintha egy gyilkosságnál az illető megbecsülése, szeretése, tisztelése, nem pedig a *feje* lenne a tét! De a *kritikai* gyilkos nem a fejével törődik, hanem *„a* titokkal". — Minthogy nem az egész világ gyilkol vagy van meg nem engedett módon teherben, hogyan juttathat Polidori *mindenkit* a titok áhított birtokába? Szeliga úr valószínűleg összetéveszti Polidorit, a kuruzslót, *Polydorus Virgiliusszal*, a tudóssal, aki a XVI. században élt, és bár nem tárt fel titkokat, de igyekezett a titkok feltáróinak, a *feltalálóknak* történetét — „a világ közkincsévé" tenni. (Lásd Polidori Virgilii liber de rerum inventoribus, Lugduni MDCCVI.)

Tehát *a* titok, az abszolút titok, ahogyan végül „a világ közkincseként" kialakul, a magzatelhajtás és a mérgezés titkában áll. *A* titok aligha tehette magát ügyesebben a „világ közkincsévé", mint úgy, hogy olyan titokká változott, amelyek senkinek sem titkok.

5. „A titok — gúny"

„Most a titok közkinccsé vált, az egész világ és minden egyes ember titkává. A titok vagy az én művészetem illetve ösztönöm, vagy megvásárolhatom magamnak mint eladó árut."

Melyik titok vált most a világ közkincsévé? Az államban meglevő jogtalanság titka, vagy a művelt társaság titka, vagy az áruhamisítás titka, vagy a kölnivíz-készítés titka, vagy a „kritikai kritika" titka? Egyik sem, hanem *a* titok in abstracto, a titok kategóriája!

Szeliga úrnak az a szándéka, hogy a *szolgákat* és *Pipelet portást valamint feleségét* az abszolút titok inkarnációjaként ábrázolja. *A* „titok" *szolgáját* és *portását* akarja megkonstruálni. Hogyan tud mármost alábukni a *tiszta kategóriából* a *„szolgáig"*, aki a *„zárt ajtó előtt kémlel"*, a *titokból mint abszolút szubjektumból*, amely a *tető* felett az elvonatkoztatás felhős egében trónol, a földszintig, ahol a portásfülke van?

Mindenekelőtt elvégeztet a titok kategóriájával egy spekulatív folyamatot. Miután a titok a magzatelhajtó és mérgező szerek révén a világ közkincsévé vált, *„tehát korántsem maga az elrejtettség és hozzáférhetetlenség többé*, hanem az, *hogy elrejti magát*, vagy, ami még jobb" — egyre jobb! —, „hogy én elrejtem, *hogy én hozzáférhetetlenné teszem*".

Azzal, hogy az abszolút titkot így átváltoztattuk *lényegből fogalommá*, az *objektív* stádiumból, amelyben maga az elrejtettség, a *szubjektív* stádiummá, amelyben elrejti magát, vagy, ami még jobb, amelyben *„én"* elrejtem, egy lépéssel sem jutottunk még előbbre. Ellenkezőleg, a nehézség úgy látszik nő, mivel egy titok az emberi fejben és az emberi kebelben hozzáférhetetlenebb és elrejtettebb, mint a tenger fenekén. Szeliga úr ezért a maga *spekulatív* előrehaladását *közvetlenül* megtámogatja egy *empirikus* előrehaladással. *„A zárt ajtók"* — halljátok! halljátok! — *„immár"* — immár! — „azok, amelyek mögött *a* titkot kieszelik, kifőzik, művelik."

Szeliga úr a titok spekulatív *énjét „immár"* egy igen empirikus, igen *kemény fából faragott* valósággá, *ajtóvá* változtatta.

„Ezzel" — tudniillik a zárt ajtóval, nem pedig a zárt lényegből a fogalomba való átmenettel — *„azonban* adva van annak *lehetősége is*, hogy meglessem, kihallgassam, kikémleljem a titkot."

Nem *Szeliga úr* fedezte fel azt a *„titkot"*, hogy zárt ajtók előtt leskelődni lehet. A tömegszerű közmondás még a falaknak is fület tulajdonít. Ezzel szemben egészen kritikailag spekulatív titok az, hogy csak „immár", a bűnözők búvóhelyeire való pokolraszállás után, a művelt társaságba való mennybemenetel után és Polidori csodái után lehet titkokat zárt ajtók *mögött* kifőzni és zárt ajtók *előtt* kilesni. Ugyanilyen nagy kritikai titok az is, hogy a zárt ajtó *kategorikus szükségszerűség* mind ahhoz, hogy titkokat kieszeljenek, kifőzzenek, műveljenek — pedig hány titkot nem eszelnek ki, főznek ki, művelnek a bokrok sűrűjében! —, mind ahhoz, hogy kikémleljék őket.

E ragyogó dialektikai fegyvertény után Szeliga úr természetesen áttér a *kikémlelésről* a *kikémlelés okaira*. Itt közli azt a titkot, hogy a *káröröm* a kikémlelés oka. A káröröm tőtől tovább megy a *káröröm okára*. „Mindenki" — mondja — „jobb akar lenni a másiknál, mert nemcsak hogy jó cselekedeteinek rugóit tartja titokban, hanem rossz cselekedeteit igyekszik teljességgel áthatolhatatlan homályba burkolni." Inkább meg kellene fordítani a mondatot: Mindenki nemcsak hogy titokban tartja jó cselekedeteinek rugóit, hanem rossz cselekedeteit igyekszik teljességgel áthatolhatatlan homályba burkolni, mert jobb akar lenni a másiknál.

Elérkeztünk volna a *titoktól, amely önmagát elrejti*, az *énhez*, amely őt elrejti, az *éntől* a *zárt ajtóhoz*, a *zárt ajtótól* a *kikémleléshez*, a *kikémleléstől*

a *kíkémlelés okához*, a kárörömhöz, a *kárörömtől* a *káröröm okához*, a *jobbnak lenni akaráshoz*. Csakhamar megérjük azt az örömet is, hogy látjuk a zárt ajtó előtt álló *szolgát*. Az általános jobbnak lenni akarás ugyanis egyenesen oda vezet bennünket, hogy „mindenkiben megvan a hajlam arra, hogy kifürkésszе a másik titkait", és ehhez könnyedén kapcsolódik ez a szellemes megjegyzés: „e tekintetben a *legkedvezőbb* helyzetben a *szolgák* vannak." Ha Szeliga úr olvasta volna a párizsi rendőrség levéltárát szellőztető emlékiratokat, Vidocq emlékiratait, a „Livre noir"-t és hasonlókat, tudná, hogy a *rendőrség* e tekintetben még kedvezőbb helyzetben van, mint a „legkedvezőbb" helyzetben levő szolgák, hogy a rendőrség a szolgákat csak a durva szolgálatokra használja fel, hogy ő nem áll meg az ajtó előtt, de még az uraságok pongyolájánál sem, hanem az ágynemű alatt odakúszik csupasz testükhöz is egy femme galante vagy akár egy hitves alakjában. Magában Sue regényében Bras rouge* rendőrkém egyike a cselekmény fő mozgatóinak.

Ami Szeliga urat a szolgákban „immár" zavarja, az az, hogy nem eléggé „*érdektelenek*". Ez a *kritikai meggondolás* egyengeti útját *Pipelet portáshoz, valamint feleségéhez*.

„A portás helyzete ellenben viszonylagos függetlenséget biztosít betöltőjének ahhoz, hogy a ház titkait szabad, érdektelen, bár vaskos és sértő gúnnyal illesse."

A portás e spekulatív konstrukciójának mindenekelőtt az a nagy bökkenője, hogy igen sok párizsi házban a szolga és a portás, a bérlők egy része számára, egy és ugyanazon személy.

Ami a portás viszonylag független, érdektelen helyzetére vonatkozó kritikai fantáziát illeti, ezt a következő tényekből ítélhetjük meg. A párizsi portás a háztulajdonos képviselője és kéme. Többnyire nem a háztulajdonostól, hanem a bérlőktől kapja fizetését. E kényes helyzete miatt párosítja hivatalos elfoglaltságával gyakran a bérszolga tevékenységét. A terror, a császárság és a restauráció idején a portás a titkosrendőrség egyik fő ügynöke volt. Így például Foy tábornokot a portása figyelte meg, aki a Foynak címzett leveleket elolvasásra átadta a közelben tartózkodó rendőrügynöknek (lásd Froment: La police dévoilée). Ezért a „portier"** és az „épicier"*** csúfnév, és maga a portás azt kívánja, hogy „concierge"-nek° szólítsák.

---

* — Vörös kéz — *Szerk.*
** — „portás" — *Szerk.*
*** — „szatócs" — *Szerk.*
° — „házmester"-nek — *Szerk.*

Eugène Sue annyira nem ábrázolja Madame Pipelet-t „érdektelennek" és ártalmatlannak, hogy éppenséggel mindjárt a pénzváltásnál becsapja Rudolfot, hogy ajánlja neki a házban lakó csaló zálogkölcsönzőnőt, hogy úgy írja le neki Rigolette-et, mint akivel kellemes ismeretséget lehetne kötni, hogy tréfát űz a parancsnokból, mert az rosszul fizet, mert az alkudozik vele, mérgében „commandant de deux liards"-nak* nevezi, — „ça t'apprendra à ne donner que douze francs par mois pour ton ménage"** — mert megvan az a „petitesse"-e***, hogy ügyel a tűzifájára stb. Madame Pipelet maga közli „független" viselkedésének okát. A parancsnok csak 12 frankot fizet havonta.

Szeliga úrnál „Anastasie Pipelet-nek kell *némiképpen* megindítania a kis háborút *a* titok ellen".

Eugène Sue-nél Anastasie Pipelet a *párizsi portásnét* képviseli. Sue „az Henri Monier úr által mesterien megrajzolt portásnét akarja dramatizálni". Szeliga úrnak azonban Madame Pipelet egyik tulajdonságát, a „médisance"-ot° különálló lényeggé, és azután Madame Pipelet-t e lényeg képviselőjévé kell változtatnia.

„A férj" — folytatja Szeliga úr —, „Alfred Pipelet portás kevesebb szerencsével áll ott mellette." Hogy ezért a szerencsétlenségért megvígasztalja, Szeliga úr őt szintén *allegóriává* teszi. Pipelet képviseli a titok *„objektív"* oldalát, a *„titkot mint gúnyt"*. „A titok, amely legyőzi, gúny, tréfa, amelyet belőle űznek." Sőt az isteni dialektika a maga végtelen irgalmában a „szerencsétlen, öreg, gyermeteg férfit" *metafizikai értelemben „erős férfivá"* teszi azáltal, hogy Pipelet egy igen méltóságteljes, igen szerencsés és igen döntő mozzanatot jelenít meg az abszolút titok életfolyamatában. A Pipelet feletti győzelem *„a titok legdöntőbb veresége"*. „Az okosabb, bátrabb embert nem téveszthetti meg a *csíny*."

6. *Kacagó gerle (Rigolette)*

„Egy lépés még hátra van. A titkot *saját konzekvenciája*, ahogyan Pipelet-n és Cabrion révén láttuk, arra késztette, hogy puszta bohózattá alázza le magát. *Már csak* azon fordul meg a dolog, hogy az egyén nem

* — „félfityinges parancsnok"-nak — *Szerk.*

** — „ez majd megtanít arra, hogy ne csak havi tizenkét frankot adj a lakásod rendbentartásáért" — *Szerk.*

*** — „kicsinyesség"-e — *Szerk.*

° — „megszólás"-t, „szapulás"-t — *Szerk.*

hajlandó többé a bárgyú komédiát játszani. *Kacagó gerle* ezt a lépést a világ legfesztelenebb módján teszi meg."

Két percnyi idő alatt bárki kiismerheti és maga is alkalmazhatja e spekulatív bohózat titkát. Rövid útmutatást adunk ehhez.

Feladat: Konstruáld meg nekem, hogyan lesz az ember úrrá az állatok felett.

Spekulatív megoldás: Tegyük fel, hogy adva van féltucat állat, mondjuk az oroszlán, a cápa, a kígyó, a bika, a ló és a mopszli. Vonatkoztasd el e hat állatból *az* „állat" kategóriáját. Képzeld el *az* „állatot" mint önálló lényt. Tekintsd az oroszlánt, a cápát, a kígyót stb. *az* „állat" álöltözeteinek, inkarnációinak. Ahogyan képzeletedet, az elvonatkoztatásod által létrehozott *az* „állatot" valóságos lénnyé tetted, úgy most a valóságos állatokat tedd az elvonatkoztatás, képzeleted lényeivé. Látod, hogy az „állat", amely az embert az *oroszlán* alakjában széttépi, a *cápa* alakjában elnyeli, a *kígyó* alakjában megmérgezi, a *bika* alakjában szarvával felökleli és a *ló* alakjában megrúgja, *mopszliként* létezve már csak megugatja és az emberrel való harcot puszta *látszatcsatározássá* változtatja. *Az* „állatot" *saját konzekvenciája*, ahogyan a *mopszli* alakjában láttuk, arra késztette, hogy *puszta bohóccá* alázza le magát. Ha mármost egy gyerek vagy egy gyermeteg ember elszalad a mopszli elől, akkor már csak azon fordul meg a dolog, hogy az egyén nem hajlandó többé a bárgyú komédiát játszani. X egyén ezt a lépést a világ legfesztelenebb módján teszi meg, azáltal, hogy nádpálcáját működteti a mopszlival szemben. Láthatod, hogyan lett *az* ember X egyén és a mopszli révén úrrá *az* „állat" felett, tehát az állatok felett is, és hogyan küzdötte le az *állatban mint mopszliban* az *oroszlánt mint állatot.*

Hasonló módon győzedelmeskedik Szeliga úr „Kacagó gerléje" Pipelet és Cabrion révén a mai világállapot titkai felett. Sőt mi több! Ő maga az egyik realizációja *a* „titok" kategóriájának.

„Ő maga nincs még tudatában magas erkölcsi értékének, ezért még titok önmagának."

A *nem* spekulatív Rigolette titkát Eugène Sue Murphfel mondatja ki. Rigolette „une fort jolie *grisette*"*. Eugène Sue a párizsi grizett szeretetreméltó, emberi jellemét rajzolta meg benne. Csak éppen ismét a burzsoázia előtti alázata és a legsajátabb fellengőssége arra kényszerítette, hogy a grizettet *morálisan* idealizálja. El kellett sikkasztania élethelyzetének és jellemének pointe-jét, tudniillik, hogy túlteszi magát a házasság formáján,

* — „nagyon csinos *grizett*" — *Szerk.*

naiv viszonyát az étudiant-hoz* vagy az ouvrier-hoz**. Éppen ebben a viszonyban igazi emberi ellentéte az álszent, szűkkeblű és önző burzsoá-feleségnek, a burzsoázia egész körének, vagyis a hivatalos körnek.

7. *A Párizs rejtelmei világállapota*

„A titkok e világa *mármost* az az általános világállapot, amelybe az író a »Párizs rejtelmei« egyéni cselekményét belehelyezte." Mielőtt „azonban" Szeliga úr „áttér az epikai történés *filozófiai reprodukálására*", feladata még „az előzőkben odavetett egyes körvonalakat összképpé egyesíteni."

Valóságos vallomásnak, kritikai titka leleplezésének kell tekintenünk Szeliga úr azon kijelentését, hogy át akar térni az epikai történés „filozófiai reprodukálására". Eddig a világállapotot „reprodukálta filozófiailag".

Szeliga úr folytatja vallomását:

Előadásából szerinte következik, hogy az egyes tárgyalt titkoknak nem magukért, egymástól különválasztva van meg az értékük, hogy ezek nem holmi nagyszerű pletykahírek, hanem értékük abban áll, hogy magukban *organikusan tagozott sorrendet* képeznek, melynek *totalitása* a „*titok*".

Őszinte kedvében Szeliga úr még tovább megy. Bevallja, hogy a „*spekulatív sorrend*" nem a „Mystères de Paris" *valóságos* sorrendje.

„Igaz, eposzunkban a titkok nem ennek az *önmagáról tudó sorrendnek* az arányában" (önköltségi áron?) „lépnek fel. *De nem is* a *kritika logikus*, nyíltan kitáruló, *szabad organizmusával* van dolgunk, hanem egy *titokzatos növényi létezéssel*."

Átlapozunk Szeliga úr összefoglalásán és nyomban átmegyünk arra a pontra, amely az „átmenetet" alkotja. Pipelet-ben megismertük a „titok öngúnyát". „Az öngúnnyal a titok önmaga felett ítélkezik. *Ezzel* a titkok, végső konzekvenciájukban megsemmisítve önmagukat, minden erős jellemet önálló vizsgálatra szólítanak fel." *Rudolf*, Geroldstein hercege, *a „tiszta kritika" embere* hivatott erre a vizsgálatra és *„a titkok leleplezésére"*.

Rudolfra és tetteire csak később térünk rá, miután Szeliga urat egy időre már szem elől tévesztettük, de annyi előrelátható, s az olvasó némiképpen sejtheti, sőt illetéktelenül gyaníthatja is, hogy mi Rudolfot a *„titokzatos növényi létezés"* helyett, amelyben a kritikai „Literaturzeitung"-ban része van, „a *kritikai kritika organizmusának*" *„logikus*, nyíltan kitáruló, *szabad* tagjává" fogjuk tenni.

* — diákhoz — *Szerk.*

** — munkáshoz — *Szerk.*

VI. FEJEZET

Az abszolút kritikai kritika vagy a kritika mint Bruno úr

1. Az abszolút kritika első hadjárata

a A „szellem" és a „tömeg"

Eddig úgy látszott, a kritikai kritika többé-kevésbé azzal van elfoglalva, hogy különféle *tömeg*szerű tárgyakat dolgoz fel kritikailag. Most azt látjuk, hogy az abszolút kritikai tárggyal, *önmagával* van elfoglalva. Eddig *meghatározott* tömegszerű tárgyak és személyek kritikai lealázásából, elvetéséből és átváltoztatásából merítette relatív dicsőségét. Most az általában-való tömeg kritikai lealázásából, elvetéséből és átváltoztatásából meríti *abszolút* dicsőségét. A relatív kritika előtt relatív korlátok álltak. Az abszolút kritika előtt az abszolút korlát áll, a tömeg korlátja, a tömeg mint korlát. A relatív kritika, meghatározott korlátokkal való ellentétében, szükségszerűen maga is egy *korlátozott* egyén volt. Az abszolút kritika, az *általános* korláttal, a korláttal mint olyannal való ellentétben, szükségszerűen *abszolút* egyén. Ahogyan a különféle, tömegszerű tárgyak és személyek egybeolvadtak *a „tömeg" tisztátalan* kásájában, ugyanúgy a látszólag még tárgyi és személyes kritika átváltozott a *„tiszta kritikává"*. Eddig úgy látszott, hogy a kritika többé-kevésbé a kritikai egyének, Reichardt, Edgar, Faucher stb. *tulajdonsága*. Most *szubjektum*, és Bruno úr az inkarnációja.

Eddig úgy látszott, hogy a *tömegszerűség* többé-kevésbé a kritizált tárgyak és személyek tulajdonsága; most a tárgyak és személyek a *„tömeggé"* váltak, a *„tömeg"* pedig tárggyá és személlyé. Minden eddigi kritikai viszony feloldódott az abszolút kritikai bölcsességnek az abszolút tömegszerű butasághoz való viszonyává. Ez az *alapviszony* jelenik meg az eddigi kritikai tettek és harcok *értelmeként, tendenciájaként, megoldásaként.*

Abszolút jellegének megfelelően a „tiszta" kritika nyomban a fellépésekor kimondja a megkülönböztető *„vezérszót"*, de mindazonáltal mint abszo-

lút szellemnek egy dialektikai folyamaton kell átmennie. Csak égi mozgása végén valósul majd meg igazán az eredeti fogalma. (Lásd Hegel: „Enzyklopädie".)

„Még néhány hónappal ezelőtt" — hirdeti az abszolút kritika — „a tömeg azt hitte magáról, hogy óriási ereje van, s hogy világuralomra rendeltetett, amelynek közelségét az ujjain számolgathatja."[49]

Éppen *Bruno Bauer* úr volt az, aki a „Gute Sache der Freiheit"-ben (magától értetődik, a „*saját*" ügyében), a „Judenfragé"-ban stb. az ujjain számolgatta a közelgő világuralom közelségét, ha be is vallotta, hogy a pontos dátumot nem tudja megadni. A tömeg bűnlajstromához hozzácsapja saját bűnei tömegét.

„A tömeg azt hitte, hogy megannyi igazság birtokában van, amelyek önnönmaguktól értetődtek." „Egy *igazságnak* azonban csak akkor vagyunk teljesen *birtokában* . . . ha végigkövetjük *saját* bizonyítékain."

Az igazság Bauer úrnak, akárcsak Hegelnek, *automaton*, amely önmagát bizonyítja. Az embernek az a dolga, hogy *kövesse*. Mint ahogyan Hegelnél a valóságos fejlődés eredménye nem egyéb, mint a *bebizonyult*, vagyis *tudatra* hozott *igazság*. Az abszolút kritika ezért ugyanúgy felteheti a kérdést, mint a legkorlátoltabb teológus:

„*Mire* való volna *a történelem*, ha nem volna a feladata az, hogy éppen minden igazságok e legegyszerűbbjeit (amilyen a földnek a nap körüli mozgása) *bebizonyítsa*?"

Ahogyan a korábbi teleológusok szerint a növények azért vannak, hogy megegyék őket az állatok, az állatok pedig azért, hogy megegyék őket az emberek, úgy a történelem azért van, hogy az elméleti megevés, a *bizonyítás* fogyasztási aktusát szolgálja. Az ember azért van, hogy a történelem legyen, és a történelem azért van, hogy legyen az *igazságoknak bizonyítéka*. Ebben a *kritikailag* trivializált formában ismétlődik meg az a spekulatív bölcsesség, hogy az ember, a történelem azért van, hogy az *igazság öntudatra* jusson.

Ezért *a történelem*, akárcsak *az igazság*, különálló személlyé, metafizikai szubjektummá válik, amelynek a valóságos emberi egyének pusztán hordozói. Az abszolút kritika ezért ilyen frázisokkal él: „*A* történelem nem enged magából gúnyt űzni; *a* történelem arra fordította a *maga* legnagyobb erőfeszítéseit; *a* történelmet foglalkoztatta; mire való volna a történelem? *a* történelem kifejezetten bizonyítékát szolgáltatja nekünk; *a* történelem igazságokat hoz szőnyegre stb."

Ha, ahogyan az abszolút kritika állítja, a történelmet eddig *néhány* ilyen — legeslegegyszerűbb — igazság foglalkoztatta csak, amelyek végül

is önnönmaguktól értetődnek, akkor ez a szűkösség, amelyre ez az eddigi emberi tapasztalatokat redukálja, mindenekelőtt csak a *saját* szűkösségét bizonyítja. Nem-kritikai nézőpontból a történelemnek éppen az az eredménye, hogy a legbonyolultabb igazság, minden igazság foglalata, az *emberek*, végül önnönmaguktól értetődnek.

„Olyan igazságok azonban" — bizonyít tovább az abszolút kritika —, „amelyek a tömeg szemében annyira napnál is világosabbnak *látszanak*, hogy *eleve* önnönmaguktól értetődnek . . . hogy a tömeg feleslegesnek véli a bizonyítást, nem érdemesek arra, hogy a történelem még kifejezetten bebizonyítsa őket; ezek egyáltalában nem részei annak a feladatnak, amelynek megoldásával a történelem foglalkozik."

A tömeg elleni szent buzgalmában az abszolút kritika a legfinomabb bókot mondja a tömegnek. Ha egy igazság *valóban* napnál világosabb, mert a tömeg szemében annak *látszik*. ha a történelem a tömeg *vélekedése* szerint *viszonyul* az igazságokhoz, akkor tehát a tömeg ítélete abszolút, csalhatatlan, a *törvénye* a történelemnek, amely csak azt bizonyítja, ami a tömegnek napnál *nem* világosabbnak, s ezért bizonyításra szorulónak látszik. A tömeg írja tehát elő a történelem „feladatát" és „elfoglaltságát".

Az abszolút kritika olyan „igazságokról" beszél, „amelyek *eleve* önnönmaguktól értetődnek". Kritikai naivitásában kitalál egy abszolút „*elevé*"-t és egy elvont, változhatatlan „*tömeg*"-et. A XVI. századbeli tömeg „elevé"-je és a XIX. századbeli tömeg „elevé"-je az abszolút kritika szemében éppúgy nem különbözik egymástól, mint maguk ezek a tömegek. Az *igazzá, nyilvánvalóvá* lett, önnönmagától értetődő igazságnak éppen az a jellemzője, hogy „*eleve* önnönmagától értetődik". Amikor az abszolút kritika polemizál azon igazságok ellen, amelyek eleve önnönmaguktól értetődnek, azon igazságok ellen polemizál, amelyek egyáltalában „önnönmaguktól értetődnek".

Egy igazság, amely önnönmagától értetődik, az abszolút kritika szempontjából, csakúgy mint az isteni *dialektika* szempontjából, elvesztette savát-borsát, értelmét, *értékét*. Ízetlenné lett, mint az állott víz. Az abszolút kritika ezért egyrészt bizonyít mindent, ami önnönmagától értetődik, s azonfelül sok dolgot, amelyek olyan szerencsések, hogy értelmetlenek, tehát sohasem lesznek önnönmaguktól értetődőek. Másrészt mindaz önnönmagától értetődő neki, ami fejtegetésre szorul. Miért? Mert *valóságos feladatoknál önnönmagától* értetődik, hogy *nem* önnönmaguktól értetődnek.

Minthogy *az* igazság, akárcsak a történelem, éteri, az anyagi tömegtől elválasztott szubjektum, ezért nem az empirikus emberekhez fordul, hanem a „*lélek legbensejéhez*", nem *durva*, talán egy angol pince mélyén

vagy egy francia padlásszoba magasságában lakozó *testénél* ragadja meg az embert ahhoz, hogy „*igazán tapasztalt*" legyen, hanem az ember idealista bélcsatornáin „húzódik" „véges-végig". Az abszolút kritika kiállítja ugyan „a tömegnek" a bizonyítványt arról, hogy eddig a maga módján, azaz felszínesen megérintették azok az igazságok, amelyeket a történelem kegyeskedett „szőnyegre hozni"; ugyanakkor azonban megjövendöli, „hogy a *tömegnek* a *történelmi haladáshoz* való *viszonya teljesen meg* fog *változni*." E kritikai jövendölés titkos értelme haladéktalanul „napnál világosabb" lesz előttünk.

„Az eddigi történelem minden nagy akciója" — értesülünk — „azért volt *eleve* elhibázott és azért nem aratott hathatós sikert, mert a tömeg *érdekelt* volt bennük és *lelkesedett* értük, — illetve azért kellett siralmas véget érniök, mert az eszme, amelyről szó volt bennük, olyanfajta volt, hogy meg kellett elégednie egy felszínes felfogással, tehát számítania kellett a tömeg tetszésére is." Úgy látszik, hogy az a felfogás, amely eleget tesz egy eszmének, tehát megfelel egy eszmének, nem felszínes többé. Bruno úr csak *látszatra* említi meg az *eszme* és ennek *felfogása* közti *viszonyt*, mint ahogyan csak *látszatra* említi meg az elhibázott történelmi *akciónak* a *tömeghez* való *viszonyát*. Ezért ha az abszolút kritika valamit mint „felszínest" elítél, az az eddigi történelem mint olyan, melynek akciói és eszméi „tömegek" eszméi és akciói voltak. Az abszolút kritika elveti a *tömegszerű* történelmet, amelynek helyébe (lásd Jules Faucher urat az angol napikérdésekről) majd a *kritikai* történelmet iktatja. Az eddigi *nem-kritikai*, tehát nem az abszolút kritika értelmében megírt történelem szerint továbbá pontosan meg kell különböztetni, mennyiben „*volt érdekelt*" a *tömeg* bizonyos célokban, és mennyiben „*lelkesedett*" értük. Az „*eszme*" mindig felsült, ha különbözött az „*érdektől*". Másrészt könnyen megérthető, hogy minden tömegszerű, történelmileg érvényesülő „*érdek*", amikor először lép a világ színpadára, az „*eszmében*" vagy „*képzetben*" messze túllép valóságos korlátain és összetéveszti magát az *emberi* érdekkel mint olyannal. Ez az *illúzió* az, amit *Fourier* az egyes történelmi korszakok *tónusának* nevez.[50] A burzsoázia *érdeke* az 1789-es forradalomban nemcsak hogy nem volt „*elhibázott*", hanem mindent „*megnyert*" és „*a leghathatósabb sikert*" aratta, bármennyire elpárolgott a „*pátosz*" és bármennyire elhervadtak a „*lelkesedés*" virágai, amelyekkel ez az érdek megkoszorúzta bölcsőjét. Ez az *érdek* olyan hatalmas volt, hogy diadalra jutott egy Marat tollával, a terroristák guillotine-jával, Napóleon kardjával szemben, csakúgy, mint a feszülettel és a Bourbonok kék vérével szemben. „Elhibázott" a forradalom csak *azon* tömeg szempontjából volt, amelynek a *politikai* „eszme"

nem a valóságos „*érdekének*" eszméje volt, amelynek igazi életelve tehát nem esett egybe a forradalom életelvével, amelynek reális emancipálódási feltételei lényegileg különböznek azoktól a feltételektől, amelyek között a burzsoázia emancipálhatta magát és a társadalmat. Ha tehát a forradalom, amely minden nagy történelmi „akciót" képviselhet, elhibázott, akkor azért elhibázott, mert az a tömeg, amelynek életfeltételei között lényegileg megállt, *exkluzív*, nem az összességet átfogó, *korlátozott* tömeg volt. Nem azért, mert a tömeg „*lelkesedett*" a forradalomért és „*érdekelt*" volt benne, hanem mert a tömeg legszámosabb, a burzsoáziától különböző részének a forradalom elve nem a maga *valóságos* érdeke, nem a *maga sajátságos* forradalmi elve volt, hanem *csak* egy „*eszme*", tehát csak a pillanatnyi *lelkesedésnek* s egy csupán látszólagos *felemelkedésnek* a tárgya.

Minél inkább alapokig ható lesz tehát a történelmi akció, annál inkább nő majd a terjedelme annak a tömegnek, amelynek akciója. A kritikai történelemben — amely szerint történelmi akcióknál nem a cselekvő tömegekről, nem az empirikus cselekvésről, nem is e cselekvés empirikus *érdekéről*, hanem ellenkezőleg „*bennük*" csak „*egy eszméről van szó*" — a dolognak persze másként kell végbemennie.

„*A tömegben*" — oktat ki bennünket a kritika —, „*nem* pedig *másutt*, ahogyan korábbi liberális szószólói vélik, *kell keresni a szellem igazi ellenségét.*"

A haladásnak a tömegen *kívül* levő ellenségei nem egyebek, mint a *tömeg önlealacsonyításának*, *önelvetésének*, *önelidegenítésének* önállósult, *saját* élettel felruházott *termékei*. Ezért a tömeg a *saját* hibái ellen fordul, amikor *önlealacsonyításának* önállóan létező *termékei* ellen fordul, mint ahogy az ember, amikor Isten létezése ellen lép fel, *a saját vallásossága* ellen fordul. Minthogy azonban a tömeg e *gyakorlati* önelidegenítései a valóságos világban külsőleges módon léteznek, a tömegnek egyúttal *külsőleges* módon kell harcolnia ellenük. Semmiképpen sem szabad önelidegenítésének e termékeit csupán *eszmei* fantazmagóriáknak, az *öntudat* puszta *elidegenítéseinek* tartania, s a *materiális* elidegenülést egy tisztán *belsőleges spiritualista* akcióval megsemmisíteni akarnia. Már Loustalot 1789-es lapjának[51] ez volt a jeligéje:

Les grands ne nous paraissent grands
Que parce que nous sommes à genoux
— — — Levons nous! — —*

* — A nagyok csak azért nagyok szemünkben, mert mi térden állunk. Keljünk fel! — *Szerk.*

De ahhoz, hogy felkeljünk, nem elég *gondolatban* felkelni és hagyni, hogy *valóságos, érzéki* fejünk felett ott lebegjen a *valóságos, érzéki* járom, amelyet nem lehet eszmékkel elfilozofálni. Az *abszolút kritika* azonban Hegel „*Phänomenologie*"-jából megtanulta legalábbis *azt* a művészetet, hogyan lehet *reális, objektív, kívülem* létező láncokat *pusztán eszmei*, pusztán *szubjektív*, pusztán *bennem* létező láncokká, s ennélfogva minden *külsőleges*, érzéki harcot tiszta gondolati harccá átváltoztatni.

Ez a kritikai átváltoztatás megalapozza a *kritikai kritika* és a *cenzúra előre megállapított harmóniáját*. Kritikai nézőpontból az írónak a cenzorral való harca nem „ember ember ellen" való harc. Sőt, a cenzor nem egyéb, mint az *én saját tapintatom*, amelyet a gondos rendőrség *megszemélyesít* nekem, saját tapintatom, amely harcban áll tapintatlanságommal és kritikátlanságommal. Az írónak a cenzorral vívott harca csak látszólag, csak a rossz érzékiség szemében más valami, mint az írónak *önmagával* vívott *belsőleges* harca. A cenzor, *ha* tőlem *egyénileg valóban különböző*, a szellemi termékemet külsőleges, a tárgytól idegen mérce szerint megnyomorító *rendőrpribék*, akkor pusztán *tömegszerű* képzelődés, *nem-kritikai agyrém*. Ha a cenzúra kitiltotta Feuerbach „Thesen zur Reform der Philosophie"-ját[52], nem a cenzúra hivatali barbársága volt a hibás, hanem a feuerbachi tézisek kultúrálatlansága. A semmiféle tömegtől és anyagtól meg nem zavart, a „*tiszta*" kritika a cenzorban is tiszta „éteri", minden tömegszerű valóságtól elválasztott alakkal rendelkezik.

Az abszolút kritika a „*tömeget*" a *szellem igazi ellenségének* nyilvánította. Ezt közelebbről ekként fejti ki:

„A szellem most tudja, hol kell *keresnie* a *maga* egyetlen *ellenfelét*, a tömeg önámításaiban és magvatlanságában."

Az abszolút kritika *a* „*szellem*" abszolút jogosultságának *dogmájából* indul ki. Továbbá a szellem *világonkívüli*, azaz az emberiség tömegén kívül lakozó létezésének *dogmájából* indul ki. Végül egyrészt „*a* szellemet", „*a* haladást", másrészt „*a* tömeget" *fix* lényekké, fogalmakká változtatja, és azután mint ilyen adott szilárd végleteket vonatkoztatja őket egymásra. Eszébe sem jut az abszolút kritikának, hogy megvizsgálja magát *a* „*szellemet*", hogy megvizsgálja, vajon nem a szellem saját spiritualista természetében, széllelbélelt pretenzióiban van-e megalapozva „a frázis", „az önámítás", „a magvatlanság". Hanem a szellem *abszolút*, de egyszersmind sajnos folyton átcsap *szellemnélküliségbe:* folyton gazda nélkül csinálja a számításait. Tehát szükségképpen kell hogy *egy ellenfele* legyen, aki ellene intrikál. Ez az *ellenfél* a tömeg.

Ugyanígy áll a dolog a „*haladással*". „*A haladás*" pretenziói ellenére folytonos *visszaesések* és *körmozgások* mutatkoznak. Az abszolút kritika még csak nem is gyanítja, hogy „*a haladás*" kategóriája teljesen tartalmatlan és elvont, hanem igen elmésen „*a haladást*" abszolútnak ismeri el, azért, hogy a visszaesés magyarázatául feltételezhesse a haladás „*személyes ellenfelét*", *a tömeget*. Minthogy „*a tömeg*" nem egyéb, mint „*a szellemnek*", *a* haladásnak, *a* „kritikának" „*ellentéte*", ezért csak ezzel a képzelt ellentéttel határozható is meg, s ezen az ellentéten kívül a tömeg *értelméről* és létezéséről a kritika csak ezt az *értelmetlen*, mert teljesen meghatározatlan dolgot tudja mondani: „a tömeg *abban az értelemben*, amelyben a »*szó*« az *úgynevezett* művelt világot *is* magában foglalja." Egy „is", egy „úgynevezett" elegendő egy kritikai definícióhoz. *A* tömeg tehát meg van különböztetve a *valóságos* tömegektől, s mint *a* „*tömeg*" csak *a* „*kritika*" számára létezik.

Minden kommunista és szocialista író abból a megfigyelésből indult ki, hogy egyrészt úgy látszik még a legkedvezőbb körülmények közt végbevitt ragyogó tettek sem járnak ragyogó eredményekkel és köznapiasságokba fulladnak, másrészt *a szellem minden haladása* eddig az *emberiség tömege ellen való haladás* volt, amely tömeg egyre *elembertelenedettebb* helyzetbe taszítódott. Ezért „a *haladást*" elégtelen, elvont *frázisnak* nyilvánították (lásd *Fourier-t*), a civilizált világban alapvető fogyatékosságot sejtettek (lásd többek közt *Owent*); ezért beható *kritika* alá vetették a mostani társadalom *valódi* alapjait. Ennek a kommunista kritikának nyomban megfelelt a gyakorlatban a *nagy tömegnek* a mozgalma, amely tömeggel való ellentétben az eddigi történelmi fejlődés végbement. Ismernünk kell a francia és az angol munkások tanulását, tudásszomját, erkölcsi energiáját, szüntelen törekvését a fejlődésre, hogy elképzelésünk lehessen e mozgalom *emberi* nemességéről. —

Milyen végtelenül *szellemes* mármost az „abszolút kritika", amely ez intellektuális és gyakorlati tények láttán egyoldalúan a viszonynak csak az *egyik* oldalát, a szellem folytonos hajótörését fogja fel és ezen bosszankodva még *a* „szellem" valamilyen *ellenfelét* keresi, s ezt *a* „tömegben" találja meg! Ez a nagy kritikai *felfedezés* végül is *tautológiára* lyukad ki. Nézete szerint *a* szellemnek azért volt eddig egy korlátja, egy akadálya, azaz egy *ellenfele*, *mert* egy *ellenfele* volt. Ki hát a *szellem* ellenfele? *A szellemnélküliség*. A tömeget ugyanis csak mint a szellem „ellentétét" határozta meg a kritika, mint *szellemnélküliséget* és mint a szellemnélküliség közelebbi meghatározásait, mint „nemtörődömséget", „felszínességet", „önelégültséget". Micsoda alapos fölényben van a kritika a kommunista

írókkal szemben — nem követte nyomon szülőhelyéig a szellemnélküliséget, nemtörődömséget, felszínességet, önelégültséget, hanem *morál*prédikációt tartott róla és *felfedezte* mint a szellem, a haladás ellentétét! Ha ezeket a tulajdonságokat *a* tömeg — mint tőlük még megkülönböztetett *szubjektum* — tulajdonságainak nyilvánítja, ez a megkülönböztetés nem egyéb „kritikai" *látszat*megkülönböztetésnél. Csak *látszatra* van az abszolút kritikának a szellemnélküliség, nemtörődömség stb. elvont tulajdonságain kívül még egy *meghatározott* konkrét szubjektuma, hiszen „*a tömeg*" a kritikai felfogásban *semmi* egyéb, mint ezek az elvont tulajdonságok, egy másik *szó* ezekre, ezeknek *fantasztikus megszemélyesítése.*

De „szellem és tömeg" viszonyának van még egy *rejtett* értelme is, mely a fejtegetések folyamán teljesen fel fog tárulni. Itt csak utalunk rá. Ez a Bruno úr által *felfedezett* viszony ugyanis nem egyéb, mint a *hegeli történelemfelfogás kritikailag karikírozott kiteljesítése,* a hegeli történelemfelfogás pedig megint nem egyéb, mint a *szellem* és az *anyag, Isten* és a *világ* ellentétét hirdető *keresztény-germán* dogma *spekulatív* kifejezése. Ez az ellentét ugyanis a történelmen, magán az emberek világán belül úgy fejeződik ki, hogy kevésszámú kiválasztott *egyén* mint *aktív* szellem áll szemben az emberiség többi részével mint a *szellemnélküli tömeggel,* mint az *anyaggal.*

Hegel történelemfelfogása egy *elvont* illetve *abszolút szellemet* előfeltételez, amely úgy fejlődik, hogy az emberiség csak *tömeg,* amely tudattalan vagy tudatos hordozója e szellemnek. Ezért szerinte az *empirikus,* exoterikus történelmen belül egy *spekulatív,* ezoterikus történelem megy végbe. Az emberiség történelme átváltozik az emberiség *elvont,* ezért a valóságos ember számára *túlvilági szellemének* történelmévé.

Ezzel a hegeli doktrinával párhuzamosan fejlődött ki Franciaországban a *doktrinérek*[53] tanítása, akik az *ész szuverenitását* proklamálták a *nép szuverenitásával* ellentétben, hogy a tömegeket kirekesszék és *egyedül* uralkodjanak. Ez következetes dolog. Ha a *valóságos* emberiség tevékenysége nem egyéb, mint egy *tömeg* emberi egyén tevékenysége, akkor viszont az *elvont általánosságnak, az* észnek, *a* szellemnek ellenkezőleg elvont, kevésszámú egyénben kimerülő kifejezése kell hogy legyen. Akkor mindegyik egyén helyzetétől és képzelőerejétől függ, akarja-e magát „*a* szellem" e képviselőjének feltüntetni.

Már *Hegelnél* a történelem *abszolút szellemének* a *tömeg* az anyaga, megfelelő kifejezése pedig csak a *filozófia. A* filozófus azonban csak mint az a szerv jelenik meg, amelyben a történelmet csináló abszolút szellem a mozgás lezajlása után *utólag* tudatára jut önmagának. Erre az utólagos tudatra redukálódik a filozófus része a történelemben, hiszen a valóságos

mozgást az abszolút szellem *tudattalanul* viszi végbe. A filozófus tehát post festum* érkezik.

Hegel kettős felemásság bűnébe esik, először mert a filozófiát az abszolút szellem létezésének nyilvánítja, ugyanakkor pedig nem hajlandó a *valóságos filozófus egyént az abszolút* szellemnek nyilvánítani; azután pedig mert az abszolút szellemmel mint abszolút szellemmel csak *látszatra* csináltatja a történelmet. Minthogy ugyanis az abszolút szellem csak *post festum* a filozófusban jut *tudatra* mint teremtő világszellem, ezért történelemcsinálása csak a tudatban, a filozófus véleményében és elképzelésében, csak a spekulatív képzelődésben létezik. Bruno úr megszünteti Hegel felemásságát.

Először, *a* kritikát nyilvánítja az abszolút szellemnek, *önmagát* pedig *a* kritikának. Mint ahogy a tömegből száműzve van a kritika eleme, úgy a kritikából száműzve van a tömeg eleme. *A* kritika ezért nem valamilyen *tömegben*, hanem kizárólag kiválasztott férfiaknak egy kis *csoportocskájában*, *Bauer* úrban és tanítványaiban inkarnálódottnak tudja magát.

Bruno úr továbbá megszünteti Hegel másik felemásságát, mert ő már nem post festum, a fantáziában csinálja a történelmet, mint a hegeli szellem, hanem *tudatosan* játssza a *világszellem* szerepét az emberiség többi részének tömegével ellentétben, már a jelenben *drámai* viszonyba lép vele, s a történelmet szántszándékkal és érett megfontolással kitalálja és végbeviszi.

Az egyik oldalon áll a tömeg mint a történelem passziv, szellemnélküli, történetnélküli, *anyagi* eleme: a másik oldalon áll: *a* szellem, *a* kritika, Bruno úr és társai mint az aktív elem, amelytől minden *történelmi* cselekvés kiindul. A társadalom átalakító aktusa a kritikai kritika *agytevékenységére* redukálódik.

Igen, a kritikának, tehát az inkarnálódott kritikának, Bruno úrnak és társainak is, a tömeghez való viszonya igazában a jelen *egyetlen* történelmi viszonya. E két oldal kölcsönös mozgására redukálódik az egész mostani történelem. Minden ellentét feloldódott ezzé a *kritikai* ellentétté.

A kritikai kritika, amely csak ellentétében, a tömegben, a *butaságban* ölt a maga számára *tárgyi* alakot, kénytelen ezért állandóan *létrehozni* a maga számára ezt az ellentétet, s Faucher, Edgar és Szeliga urak elegendő bizonyságát adták annak, hogy milyen virtuóz a kritika a szakmájában, a személyek és dolgok *tömegszerű elbutításában*.

Kövessük most az abszolút kritikát a *tömeg* ellen indított *hadjárataiban*.

---

* — ünnep után, utólag — *Szerk.*

b) A zsidókérdés. I. sz. A kérdések feltevése

A tömeggel való ellentétben a „szellem" mindjárt *kritikailag* viselkedik, mivel saját korlátolt művét, Bruno Bauer *„Judenfragé"*-ját abszolútnak tekinti, s csak e mű ellenfeleit bűnösöknek. Az e munkát ért támadásokra felelő I. sz. replikában[49] semmi jelét nem mutatja annak, hogy sejtené a munka hiányosságait, sőt még azt állítja, hogy kifejtette a zsidókérdés „igazi", *„általános"* (!) jelentőségét. Későbbi replikáiban, mint látni fogjuk, kénytelen bevallani *„elnézéseit"*.

„A fogadtatással, amelyben munkám részesült, lehet *kezdeni* annak bizonyítását, hogy éppen azoknak, akik mostanáig a szabadság mellett szóltak és még most is ezt teszik, kell leginkább fellázadniok a szellem ellen, és mostani védekezésem majd megadja a további bizonyítását annak, mennyire gondolatnélküliek a *tömeg szószólói*, akik isten tudja milyen nagyoknak képzelik magukat azért, mert felléptek az emancipáció mellett és az *»emberi jogok«* dogmája mellett."

A „tömegnek" az abszolút kritika egy írásműve alkalmából szükségszerűen el kellett *kezdenie* bebizonyítani ellentétét a szellemmel, hiszen *létezését* éppenséggel az abszolút kritikával való ellentéte *feltételezi és bizonyítja*.

Annak a polémiának, melyet néhány liberális és racionalista zsidó Bruno úr „Judenfragé"-ja ellen folytatott, természetesen egészen más kritikai értelme van, mint a liberálisok filozófia elleni és a racionalisták Strauss elleni tömegszerű polémiájának. Egyébként, hogy mennyire eredeti a fentebb idézett fordulat, kiviláglik *Hegel* következő mondatából: „A rossz lelkiismeretnek az a különös formája vehető itt észre, amely az olyanfajta ékesszólásban nyilvánul, melyben ezen" (a liberális) „sekélyesség tetszeleg, *mégpedig* mindenekelőtt azon vehető észre, hogy ott, ahol a leginkább *szellemnélkülien* szól, beszél a legtöbbet a *szellemről*, ahol a legholtabb és legvértelenebb, veszi ajkára az *élet* szót stb."[54]

Ami az *„emberi jogokat"* illeti, már bebizonyították Bruno úrnak („Zur Judenfrage",[55] „Deutsch-Französische Jahrbücher"), hogy nem a *tömeg szószólói*, hanem éppen *„ő maga"* ismerte félre és torzította el dogmatikusan e jogok lényegét. Azon felfedezéséhez képest, hogy az emberi jogok nem *„velünkszületettek"* — amely felfedezést Angliában több mint negyven év óta számtalanszor felfedezték —, Fourier állítása, hogy a halászat, vadászat stb. velünkszületett emberi jogok, zseniálisnak nevezhető.

Csak néhány példát hozunk Bruno úrnak *Philippsonnal*, *Hirschsel* stb. vívott harcából. Még ezeket a szánalmas ellenfeleket sem gyűri le az abszo-

lút kritika. *Philippson* úr korántsem mond képtelenséget — miként az abszolút kritika állítja —, amikor ezt veti a szemére: „Bauer egy sajátos fajta államot gondol el magának ... egy *állam filozófiai eszményét.*" Bruno úrnak, aki az államot összecserélte az emberiséggel, az emberi jogokat az emberrel, a politikai emancipációt az emberivel, szükségképpen egy sajátos fajta államot, egy állam filozófiai eszményét kellett, ha nem is elgondolnia, de képzelnie magának.

„A deklamátornak" (Hirsch úrnak) „ahelyett, hogy leírta megerőltető tételét, inkább meg kellett volna cáfolnia bizonyításomat, *hogy a keresztény állam*, minthogy életelve egy meghatározott vallás, egy másik meghatározott vallás híveinek ... nem biztosíthat teljes egyenműséget a maga rendjeivel."

Ha a deklamátor *Hirsch* valóban megcáfolta volna Bruno úr bizonyítását és — ahogy ez a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben történt — megmutatta volna, hogy a rendek és a kizárólagos kereszténység állama nemcsak hogy tökéletlen állam, hanem tökéletlen *keresztény* állam, akkor Bruno úr úgy válaszolt volna, ahogy erre a cáfolatra válaszol: „Szemrehányásoknak ebben a dologban nincs semmi jelentőségük." Bruno úr tételével szemben: „a zsidók a történelem rugói elleni nyomásukkal előidézték az ellennyomást", Hirsch úr egészen helyesen emlékeztet: „akkor tehát kellett, hogy jelentsenek valamit a történelem képzése szempontjából, s ha B. ezt maga állítja, akkor másrészt helytelen volt azt állítania, hogy a zsidók semmivel sem járultak hozzá az újabb kor képzéséhez". Bruno úr így válaszol: „Egy szálka a szememben szintén valami — hozzájárul-e ezért látóérzékem fejlődéséhez?" Egy olyan szálka, mely születésem órájától a szememben van — mint a zsidóság a keresztény világ szemében —, ott marad, vele nő és alakul, az nem közönséges, hanem csodálatos, a szememhez tartozó szálka, amelynek okvetlenül hozzá kellett járulnia látóérzékem egy szerfelett eredeti fejlődéséhez. A kritikai „*szálka*" tehát nem nyársalja fel a deklamáló „*Hirscht*". Egyébként a fentebb idézett kritika feltárta Bruno úrnak a zsidóság jelentőségét „az újabb kor *képzése*" szempontjából.

Az abszolút kritika teológus lelkületét annyira sérti egy *rajnai Landtag-képviselő* kijelentése, mely szerint „a zsidók a maguk zsidó módján, nem pedig a mi úgynevezett keresztény módunkon *hóbortosak*", hogy még utólag is „*rendre* utasítja ez érv használatáért".

Egy másik képviselő állítására: „A zsidók *polgári* egyenjogúsítása csak ott történhetik meg, ahol maga a zsidóság nem létezik többé", Bruno úr megjegyzi: „Helyes! tudniillik akkor helyes, ha nem hiányzik a kritika

másik fordulata, amelyet írásomban végigvittem", tudniillik az a fordulat, hogy a kereszténységnek is meg kellett szűnnie létezni.

Mint látjuk, az abszolút kritika a „Judenfrage"-t ért támadásokra felelő I. sz. replikájában még mindig a vallás megszüntetését, az ateizmust tekinti a *polgári* egyenlőség feltételének, tehát első stádiumában *még* nem látta át mélyebben sem az állam lényegét, sem *„műve" „elnézéseit"*.

Az abszolút kritikának kedvét szegi, ha egy *tervbe vett* „legújabb" tudományos felfedezéséről kiderítik, hogy már általánosan elterjedt felismerés. Egy rajnai képviselő megjegyzi: „még senki sem állította, hogy Franciaország és Belgium politikai viszonyaik megszervezésekor éppen az elvek felismerésében mutatkozó különös világossággal tűntek ki". Az abszolút kritika azt válaszolhatná erre, hogy ez az állítás a jelent helyezi át a múltba, mert a francia politikai elvek ki nem elégítő voltáról ma közhellyé vált nézetet a hagyományos nézetnek tünteti fel. Ezzel a tárgyhoz illő válasszal az abszolút kritika nem találná meg a számítását. Kénytelen, ellenkezőleg, az elavult nézetet a jelenleg uralkodó nézetnek, a jelenleg uralkodó nézetet pedig kritikai titoknak minősíteni, amelyet még az *ő* tanulmányai útján ki kell nyilatkoztatni a tömegnek. Kénytelen ezért ezt mondani: „Ezt" (az elavult előítéletet) *„igen sokan"* (a tömeg) „állították: *de* a történelem *alapos kutatása* be *fogja* bizonyítani, hogy a Franciaország által teljesített nagy munkák után *is* az elvek felismerése szempontjából *még sokat kell elvégezni.*" Tehát az alapos történelmi kutatás nem fogja maga *„elvégezni"* az elvek felismerését. A maga alaposságában csak *bizonyítani* fogja, hogy *„még sokat kell elvégezni"*. Ez nagy teljesítmény, kiváltképp a szocialista munkák után nagy! A mostani társadalmi állapot felismerése érdekében azonban Bruno úr *már sokat* végez el ezzel a megjegyzéssel:

„A jelenleg uralkodó *meghatározottság* a *meghatározatlanság.*"

Ha Hegel azt mondja, hogy az uralkodó *kínai* meghatározottság a „lét", az uralkodó *indiai* meghatározottság a „semmi" stb., az abszolút kritika „tiszta" módon csatlakozik hozzá, amikor a mostani kor jellegét a *„meghatározatlanság"* logikai kategóriájává oldja fel, annál is tisztábban, mert akárcsak a „lét" és a „semmi", a „meghatározatlanság" is a spekulatív logika első fejezetébe, a *„minőség"* fejezetébe tartozik.

Nem válhatunk el az I. sz. *„zsidókérdéstől"* egy általános megjegyzés nélkül.

Az abszolút kritika egyik főfoglalatossága az, hogy minden korkérdést először is *helyesen tegyen fel.* Ő ugyanis nem a *valóságos* kérdésekre válaszol, hanem *egészen más* kérdéseket csempész be. Ahogy mindent csinál, a

„korkérdéseket" is először *csinálnia* kell, a *maga* kérdéseivé, kritikai-kritikai kérdésekké kell tennie őket. Ha a „Code Napoléonról" lenne szó, ő bebizonyítaná, hogy *tulajdonképpen „Mózes öt könyvéről"* van szó. A „korkérdések" általa való *feltevése* [*Stellung*] e kérdések kritikai *elferdítése* [*Enstellung*] és *eltorzítása* [*Verstellung*]. Így a „zsidókérdést" is kiforgatta olymódon, hogy a *politikai emancipációt*, amelyről ebben a kérdésben szó van, nem kellett megvizsgálnia, hanem megelégedhetett a zsidó vallás kritikájával és a keresztény-germán állam leírásával.

Mint az abszolút kritika minden eredetisége, ez a módszer is egy *spekulatív* fogás megismétlése. A *spekulatív* filozófiának, nevezetesen a *hegeli* filozófiának minden kérdést le kellett fordítania a józan emberi értelem formájáról a spekulatív ész formájára, és a valóságos kérdést át kellett változtatnia *spekulatív* kérdéssé, hogy válaszolhasson rá. Miután a spekuláció kiforgatta az *én* kérdéseimet, és, akárcsak a katekizmus, az *ő* kérdéseit adta a számba, természetesen, akárcsak a katekizmusnak, kész válasza lehetett minden kérdésemre.

c) *Hinrichs. I. sz. Titokzatos célzások politikáról, szocializmusról és filozófiáról*

„*Politika!*" Az abszolút kritika valósággal megborzad, hogy ez a szó létezik *Hinrichs* professzor előadásaiban.[56]

„Aki nyomon követte az újabb kor fejlődését és ismeri a történelmet, az azt *is* tudni fogja, hogy a jelenben végbemenő politikai megmozdulásoknak *egészen más*" (!) „a jelentőségük, nem pedig *politikai* — ezek jelentősége alapjában" (alapjában! halljuk hát az alapos bölcsességet) „*társadalmi*" (!), „amely tudvalevően" (!) „olyan fajta" (!), „hogy hozzá képest *minden* politikai érdek *jelentőség nélkülinek*" (!) „mutatkozik".

Néhány hónappal a kritikai „Literaturzeitung" megjelenése előtt *tudvalevően* (!) megjelent Bruno úr fantasztikus politikai írásműve, a *„Staat, Religion und Partei"!*

Ha a *politikai* megmozdulásoknak *társadalmi jelentőségük van*, hogyan mutatkozhatnak a politikai érdekek saját társadalmi jelentőségükhöz képest *„jelentőségnélkülieknek"*?

„Hinrichs úr sem saját otthonában, sem sehol másutt a világon nem ismeri ki magát." — „Semmiben sem lehet otthonos, *mert*" — *mert* „a kritika, amely az elmúlt négy évben megkezdte és folytatta a maga *semmiképpen sem »politikai«*, hanem" — *„társadalmi"* (!) „művét, *teljesen*" (!) „ismeretlen maradt előtte."

A kritika, amely a tömeg véleménye szerint „semmiképpen sem *politikai*", hanem „*minden*képpen *teológiai*" művet folytatott, még most is, amikor nemcsak négy év óta, hanem irodalmi születése óta először mondja ki a „*társadalmi*" szót, még most is megelégszik ezzel a *szóval!*

Amióta a szocialista írások elterjesztették Németországban azt a belátást, hogy *minden* emberi törekvésnek és műnek, kivétel nélkül mindnek, *társadalmi* jelentősége van, azóta Bruno úr a maga teológiai műveit szintén *társadalmi* műveknek nevezheti. De micsoda *kritikai* kívánság az, hogy Hinrichs professzor a *Bauer*-féle írások *megismeréséből* merítse a szocializmust, amikor B. Bauernek a Hinrichs-féle előadások közzétételéig megjelent összes művei, ott, ahol gyakorlati következtetéseket vonnak le, *politikai* következtetéseket vonnak le! Hinrichs professzor — nem-kritikusan szólva — nem egészíthette ki Bruno úr megjelent műveit a még meg nem jelentekkel. Kritikailag szemlélve a tömeg persze köteles az abszolút kritikának mind „a politikai", mind az összes tömegszerű „megmozdulásait" a jövő és az abszolút haladás szellemében megfejteni! Hogy azonban Hinrichs úr a „Literaturzeitung"-gal való megismerkedése után soha többé el ne felejtse a „*társadalmi*" szót és soha többé félre ne ismerje *a* kritika „*társadalmi*" jellegét, a kritika az egész világ szemeláttára harmadszor is *kipellengérezi* a „*politikai*" *szót*, és ünnepélyesen harmadszor is megismétli a „*társadalmi*" szót.

„*Politikai* jelentőségről *nincs szó* többé, ha az újabb történelem *igazi* tendenciáját nézzük: *de*" — de „*társadalmi* jelentőség" stb.

Mint ahogyan bűnbak Hinrichs professzor az abszolút kritika korábbi „politikai" megmozdulásaiért, úgy bűnbak az abszolút kritikának a „Literaturzeitung" megjelenése előtti szándékos, s e lapban folytatódó szándéktalan „*hegeli*" megmozdulásaiért és szólásmódjaiért is.

Egyszer azt a vezérszót vágja a kritika Hinrichs fejéhez, hogy „*hamisítatlan hegeliánus*", és kétszer azt, hogy „*hegeli filozófus*". Sőt, Bruno úr „*reméli*", hogy a „banális szólásmódok, amelyek olvan fárasztó körforgást végeztek a *hegeli* iskola valamennyi könyvén át" (nevezetesen az ő saját könyvein át), *ama* nagy „*elernyedtség*" *következtében*, amelyben Hinrichs professzor előadásaiban leljük őket, további útjukon hamarosan a végcélhoz fognak érni. Bruno úr *Hinrichs professzor elernyedtségétől* reméli a *Hegel*-féle *filozófia* felbomlását és *sajátmagának* az attól való *megváltását.*

Első hadjáratában az abszolút kritika tehát saját régen imádott isteneit, a „*politikát*" és a „*filozófiát*" dönti meg, azáltal, hogy Hinrichs professzor bálványaivá nyilvánítja őket.

Dicsőséges első hadjárat!

2. *Az abszolút kritika második hadjárata*

a) Hinrichs. II. sz. A „kritika" és „Feuerbach". A filozófia elítélése

Az első hadjárat eredménye után az *abszolút kritika* a *„filozófiát"* elintézettnek tekintheti és éppenséggel a *„tömeg"* szövetségesének mondhatja. „A *filozófusok* arra voltak predesztinálva, hogy teljesítsék a »*tömeg*« szíve vágyát."[57] „A tömeg" ugyanis „egyszerű fogalmakat *akar*, hogy semmi dolga ne legyen a tárggyal, jelszavakat, hogy eleve készen legyen mindennel, szólásmódokat, hogy velük megsemmisítse *a* kritikát, s a »filozófia« teljesíti a tömeg e vágyát!"

Győzelmes tetteitől megszédülve az abszolút kritika *pythiai* örjöngésben tör ki a filozófia ellen. A rejtett tűzkatlan [Feuerkessel], melynek gőzei az abszolút kritika győzelemittas fejét örjöngésbe hozzák, *Feuerbach „Philosophie der Zukunft"-ja*. Az abszolút kritika márciusban olvasta Feuerbach munkáját. Ennek az olvasásnak a gyümölcse, s egyszersmind az olvasás komolyságának ismérve a Hinrichs professzor elleni II. sz. cikk.

Az abszolút kritika, amely soha nem jutott ki a hegeli szemléletmód ketrecéből, ebben a cikkben börtöne vasrúdjain és falain tölti ki dühét. Utálattal taszítja el az „egyszerű fogalmat", a filozófia terminológiáját, egész gondolkodásmódját, sőt minden filozófiát. Helyükre váratlanul *„az emberi viszonyok valóságos gazdagsága"*, a *„történelem roppant tartalma"*, *„az ember jelentősége"* stb. lép. *„A rendszer titkát"* *„felfedettnek"* nyilvánítja.

De hát ki is fedte fel a „rendszer" titkát? *Feuerbach*. Ki semmisítette meg a fogalmak dialektikáját, ezt az istenek háborúját, amelyet csakis a filozófusok ismertek? *Feuerbach*. Ki állította, bár nem *„az ember jelentőségét"* — mintha az embernek még más jelentősége is volna, mint az, hogy ember! —, hanem *„az embert"* a régi lom, s egyben a „végtelen öntudat" helyére? *Feuerbach* és csakis *Feuerbach*. Még többet is tett. Már régen megsemmisítette azokat a kategóriákat, amelyekkel *a* „kritika" most dobálózik, az „emberi viszonyok valóságos gazdagságát, a történelem roppant tartalmát, a történelem harcát, a tömeg harcát a szellemmel" stb. stb.

Miután egyszer felismerték, hogy az ember a lényege, a bázisa minden emberi tevékenységnek és állapotnak, már csak *a* „kritika" találhat ki *új kategóriákat* és változtathatja — ahogy éppen teszi is — magát az *embert* ismét kategóriává és egy egész kategória-sorozat elvévé; persze ezzel a menekvés utolsó útjára lép, amely még nyitva áll a megrémült és üldözött *teológiai* nem-emberség előtt. *A történelem semmit sem* tesz, *„nincs* roppant

gazdagsága", „*nem* vív harcokat"! Ellenkezőleg, *az ember*, a valóságos, eleven ember az, aki mindenben tesz, rendelkezik és harcol; nem a „történelem" az, amely az embert eszközül használja fel a *maga* — mintha a történelem valamilyen különálló személy volna — céljainak keresztülvitelére, hanem a történelem *nem egyéb*, mint a maga céljait követő ember tevékenysége. Ha az *abszolút* kritikának *Feuerbach* zseniális fejtegetései után még van mersze az egész régi kacatot új alakban ismét helyreállítani, mégpedig ugyanabban a pillanatban, amikor mint „*tömegszerű*" kacatot ócsárolja — amihez annál kevésbé van joga, mert soha a kisujját sem mozdította a filozófia felbomlasztásában —, akkor ez az egyetlen tény elegendő, hogy napfényre hozza *a* kritika „*titkát*", hogy értékelni lehessen azt a kritikai naivitást, mellyel ezt tudja mondani Hinrichs professzornak, akinek *elernyedtsége* egyszer már olyan nagy szolgálatot tett neki:

„A *kárt* azok viselik, akik semmiféle fejlődésen nem mentek át, tehát *még akkor sem változhatnának meg, ha akarnának*, és legfeljebb az *új* elvet — de nem! az újat *még csak szólammá sem lehet* tenni, *nem lehet egyes fordulatokat átvenni belőle*."

Az abszolút kritika azzal hetvenkedik Hinrichs professzor előtt, hogy megoldotta „*a fakultás-tudományok titkát*". Talán bizony megoldotta a filozófia, a jogtudomány, a politika, az orvostudomány, a nemzetgazdaságtan stb. „titkát"? Korántsem. Az abszolút kritika a „Gute Sache der Freiheit"-ben megmutatta — figyeljünk csak! —, megmutatta, hogy a kenyérkeresetért választott tanulmány és a szabad tudomány, a tanszabadság és a fakultások statutumai ellentmondanak egymásnak.

Ha „az abszolút kritika" becsületes volna, bevalláná, honnan származik állítólagos megvilágosodása a „filozófia titkát" illetően, ámbár még szép tőle, hogy *Feuerbachhal* nem tesz úgy, ahogy másokkal tette, s nem ad olyan értelmetlenséget a szájába, mint amilyenek a tőle kölcsönzött — félreértett és eltorzított — tételek. Egyébként jellemző az „abszolút kritika" *teológiai* álláspontjára, hogy miközben a német filiszterek most már kezdik *Feuerbachot* megérteni és eredményeit elsajátítani, a kritika viszont képtelen Feuerbach egyetlen tételét is helyesen felfogni és ügyesen felhasználni.

Az első hadjáratban véghezvitt tettein igazán akkor halad túl a kritika, amikor „*a tömegnek*" a „*szellemmel*" való harcát az egész eddigi történelemnek „*a céljaként*" „határozza meg", amikor „*a tömeget*" a „szánalmasságnak" „*a tiszta semmijévé*" nyilvánítja, amikor a tömeget éppenséggel az „*anyagnak*" nevezi, és „*a szellemet*" mint az igazit szembeállítja „az anyaggal". Nem *hamisítatlanul keresztény-germán-e* tehát az abszolút

kritika? Azok után, hogy a spiritualizmus és a materializmus régi ellentétét minden irányban végigharcolták, és *Feuerbach* ezt az ellentétet egyszer s mindenkorra leküzdötte, „*a* kritika" a legundorítóbb formában ismét alapdogmává teszi, és a „*keresztény-germán szellemet*" tünteti fel győztesnek.

Végül az abszolút kritika — az első hadjáratban még rejtett — titka egyik kifejlésének kell tekintenünk, amikor a *szellem* és a *tömeg* ellentétét itt azonosítja „*a kritika*" és a tömeg ellentétével. Később majd továbbmegy még odáig, hogy *önmagát* azonosítja „*a* kritikával" és így magát „*a szellemnek*", az abszolútnak és végtelennek, a tömeget ellenben végesnek, nyersnek, durvának, holtnak és nem-organikusnak — mert ezt érti „*a* kritika" anyagon — tünteti fel.

Micsoda roppant gazdagsága a történelemnek az, mely kimerül az emberiségnek *Bauer úrhoz* való viszonyában!

b) A zsidókérdés. II. sz. Kritikai felfedezések szocializmusról, jogtudományról és politikáról (nemzetiségről)

A tömegszerű, materiális zsidónak a *szellemi szabadság, az elméletben való szabadság keresztény* tanítását prédikálják, azt a *spiritualista* szabadságot, amely a béklyókban is szabadnak *képzeli* magát, amely víglelkű „*az eszmében*", s amelyet minden tömegszerű létezés csak feszélyez.

„Amennyire most a zsidók az *elméletben* eljutottak, annyira *emancipálódtak*, amennyire *szabadok akarnak lenni*, annyira *szabadok*."[58]

Ebből a tételből nyomban felmérhető az a kritikai szakadék, amely a *tömegszerű*, profán kommunizmust és szocializmust elválasztja az *abszolút* szocializmustól. A profán szocializmus első tétele elveti mint illúziót a *puszta elméletben* való emancipációt, és a *valóságos* szabadsághoz az idealisztikus „*akaraton*" kívül még nagyon is kézzelfogható, nagyon is materiális feltételeket követel. Milyen mélyen alatta áll „*a* tömeg" a szent kritikának, a tömeg, amely materiális, gyakorlati forradalmi átalakulásokat tart szükségesnek még ahhoz is, hogy akárcsak „*az elmélettel*" való foglalkozáshoz is elengedhetetlen időt és eszközöket meghódítsa!

Ugorjunk át egy pillanatra a tisztán szellemi szocializmusból a *politikába!*

Riesser úr így érvel B. Bauer ellen: az *ő* államának (ti. a *kritikai* államnak) ki kell rekesztenie mind a „zsidókat", mind a „kereszténye-ket". Riesser úrnak igaza van. Minthogy Bauer úr a *politikai* emancipációt összecseréli

az *emberi* emancipációval, minthogy az állam csak úgy tud reagálni ellenszegülő elemekre — márpedig a kereszténység és a zsidóság a „Judenfragé"-ban felségáruló elemeknek minősülnek —, hogy erőszakkal kirekeszti az ezeket képviselő *személyeket*, mint ahogy például a terror az áruhalmozást az áruhalmozók lefejezésével akarta megsemmisíteni, ennélfogva Bauer úrnak a maga „kritikai államában" fel kellene akasztatnia a zsidókat és a keresztényeket. Ha a politikai emancipációt összecserélte az emberivel, következésképpen az emancipáció *politikai eszközeit* is össze kellett cserélnie az emancipáció *emberi eszközeivel*. De mihelyt valaki megmondja az abszolút kritikának, hogy mi levezetésének *meghatározott* értelme, az abszolút kritika ugyanazt feleli, amit *Schelling* felelt egykor összes ellenfeleinek, akik frázisai helyére *valóságos* gondolatokat tettek: „*A* kritika ellenfelei azért ellenfelei, mert nemcsak hogy a maguk *dogmatikus* mértékével mérik a kritikát, hanem *dogmatikusnak* is tartják, vagyis azért harcolnak a kritika ellen, mert az nem ismeri el az ő dogmatikus megkülönböztetéseiket, definícióikat és kibúvóikat."

Persze, hogy dogmatikusan viszonyulunk az abszolút kritikához, akárcsak *Schelling* úrhoz, ha *meghatározott*, valóságos értelmet, gondolatot, nézetet előfeltételezünk nála. De alkalmazkodásból, s hogy megmutassa Riesser úrnak emberségességét, „*a* kritika" mégis elszánja magát dogmatikus megkülönböztetésekre, definíciókra és főleg „*kibúvókra*".

Így ezt olvassuk: „Ha ebben a munkában" (a „Judenfragé"-ban) „*túl akartam* volna menni vagy *lehetett* volna mennem a kritikán, akkor nem az *államról kellett*"(!) „volna *beszélnem*"(!), „hanem a »*társadalomról*«, amely senkit sem rekeszt ki, amelyből csak azok rekesztik ki magukat, akik nem akarnak részt venni fejlődésében."

Az abszolút kritika itt *dogmatikus megkülönböztetést* tesz aközött, amit tennie kellett volna, ha nem az ellenkezőjét tette volna, és aközött, amit valóban tett. „Judenfragé"-jának korlátoltságát azzal a „*dogmatikus kibúvóval*" magyarázza, hogy az *akarás* és a *lehetőség* hiánya megtiltotta neki, hogy „*a kritikán túl*" menjen. Hogyan? „*A* kritika" menjen *túl* a „*kritikán*"? Ezt az egészen *tömegszerű* ötletet az a dogmatikus szükségesség sugallja az abszolút kritikának, hogy egyrészt a zsidókérdés általa való felfogását abszolútnak, „*a* kritikának" kell mondania, másrészt be kell vallania egy továbbnyúló felfogás lehetőségét.

„*Nem-akarásának*" és „*nem-lehetésének*" *titka* később lelepleződik azon kritikai *dogma* alakjában, mely szerint „a kritika" összes látszólagos korlátozottságai nem egyebek, mint a tömeg felfogóképességéhez mért, szükségszerű *alkalmazkodások*.

Nem *akart!* nem *lehetett* túlmennie a zsidókérdés korlátolt felfogásán! De ha *akarta* volna vagy *lehetett* volna, mit tett volna akkor? — Egy *dogmatikus definíciót* adott volna. Az „állam" helyett „*a társadalomról*" beszélt volna, tehát nem a zsidóságot a *mai polgári* társadalomhoz fűző *valóságos* viszonyt vizsgálta volna meg! *A „társadalmat"* az „államtól" megkülönböztetve *dogmatikusan* úgy *definiálta* volna, hogy ha az *állam* kirekeszt, a társadalomból viszont *kirekesztik* magukat *azok*, akik nem akarnak részt venni fejlődésében!

A társadalom tehát ugyanolyan exkluzívan jár el, mint az állam, csak abban az udvariasabb formában, hogy nem dob ki az ajtón, hanem inkább olyan kényelmetlenné teszi neked a társaságában való tartózkodást, hogy magad önként mégy ki az ajtón.

Az állam alapjában véve ugyanígy jár el, hiszen senkit sem rekeszt ki, aki eleget tesz az *ő* összes követeléseinek és parancsainak, aki eleget tesz az *ő* fejlődésének. *Kiteljesülésében* még szemet is huny, és *valóságos* ellentéteket *nem-politikai*, őt nem feszélyező ellentéteknek nyilvánít. Azonfelül az abszolút kritika maga fejtette ki, hogy az állam azért és annyiban rekeszti ki a zsidókat, mert és amennyiben a zsidók kirekesztik az államot, tehát kirekesztik *önmagukat* az államból. Ha mármost ez a kölcsönös viszony a *kritikai* „társadalomban" gálánsabb, álszentebb, alattomosabb formát ölt, ez csak *a „kritikai" „társadalom"* nagyobb képmutatását és fejletlenebb kiképződését bizonyítja.

Kövessük tovább az abszolút kritikát „dogmatikus megkülönböztetéseiben", „definícióiban" és főként *„kibúvóiban"*.

Így például Riesser úr azt kívánja a kritikustól, hogy *„különböztesse* meg *ő* azt, ami a jog talajához tartozik" attól, „ami a területén túl van".

A kritikus fel van háborodva e *jogi* követelés szemtelenségén. *„De* mostanáig" — válaszol — „a lelkület és a lelkiismeret beleszólt a jogba, mindig kiegészítette, és a jog *dogmatikus formájában*" — tehát nem dogmatikus *lényegében?* — „megalapozott alkata miatt ki is kellett mindig egészítenie."

A kritikus csupán azt felejti el, hogy *a jog* másrészt igen határozottan *megkülönbözteti magamagát* „a lelkülettől és a lelkiismerettől", hogy ez a megkülönböztetés mind a *jog* egyoldalú *lényegében*, mind dogmatikus *formájában* meg van alapozva, sőt a jog *legfőbb dogmái* közé tartozik, hogy végül e megkülönböztetés gyakorlati kivitelezése éppúgy csúcspontja a *jogfejlődésnek*, ahogy a vallást minden profán tartalomtól való elválasztása teszi *elvont, abszolút* vallássá. Hogy „a lelkület és a lelkiismeret" beleszól a jogba, az *a* „kritikusnak" elegendő ok arra, hogy ott, ahol a *jogról* van

szó, a lelkületről és a lelkiismeretről, és ott, ahol a *jogi* dogmatikáról van szó, a *teológiai* dogmatikáról beszéljen.

„Az abszolút kritika definíciói és megkülönböztetései" kellőképpen előkészítenek bennünket arra, hogy észleljük *„a társadalomról"* és *„a jogról"* tett legújabb *„felfedezéseit"*.

„Az a világforma, amelyet *a kritika* előkészít, s melynek *gondolatát éppenséggel csak* előkészíti, nem *pusztán jogi*, hanem" — jól fogózzék meg az olvasó — *„társadalmi*, amiről *legalábbis* annyit" — mindössze annyit? — „elmond*hat*unk, hogy aki e világforma kiképződéséhez nem járult hozzá a magáéval, aki nem él benne lelkiismeretével és lelkületével, az nem érezheti magát otthon benne és nem vehet részt történelmében."

Az *a* kritika által előkészített világformát mint *nem pusztán* jogi, *hanem* társadalmi formát határozzák meg. Ez a meghatározás kétféleképpen értelmezhető. Vagy úgy értelmezendő az idézett mondat, hogy *„nem* jogi, *hanem* társadalmi", vagy úgy, hogy „nem pusztán jogi, hanem társadalmi *is*." Vegyük szemügyre tartalmát mindkét olvasat szerint, először az első szerint. Az abszolút kritika fentebb az *„államtól"* megkülönböztetett új „világformát" mint „társadalmat" határozta meg. Most a *„társadalom"* főnevet határozza meg a *„társadalmi"* melléknévvel. Hinrichs úr a maga *„politikai"*-jával ellentétben háromszor kapta meg a *„társadalmi" szót*, Riesser úr viszont a maga *„jogi"*-jával ellentétben megkapja a *társadalmi társadalmat*. A Hinrichs úrnak adott *kritikai* felvilágosítások erre redukálódtak: „társadalmi" + „társadalmi" + „társadalmi" = 3*a*, második hadjáratában viszont az abszolút kritika az *összeadásról* áttér a *szorzásra*, s Riesser urat az önmagával megszorzott társadalomra, a társadalmi *második* hatványára, a társadalmi társadalomra = a^2 utalja. Ahhoz, hogy az abszolút kritika teljessé tegye a társadalomról adott felvilágosításait, már csak az hiányzik, hogy áttérjen a törtekre, *négyzetgyököt* vonjon a társadalomból stb.

Ha ellenben a világforma meghatározását a második értelmezés szerint olvassuk: *„nem pusztán* jogi, *hanem* társadalmi *is"*, akkor ez a kétlaki világforma nem egyéb, mint a *mainapság* létező *világforma*, a *mai társadalom* világformája. Hogy *a* „kritika" a maga világ keletkezése előtti gondolkodásában csak *előkészíti* a *mainapság létező* világforma *jövendő* létezését, ez nagy, tiszteletet érdemlő *kritikai csoda*. De hogy mi is a helyzet a „nem pusztán jogi, hanem társadalmi társadalommal", arról *a* kritika egyelőre nem tud többet elárulni a „fabula docet"-nél*, az *erkölcsi*

* — „a mese arra tanít"-nál — *Szerk.*

tanulságnál. Ebben a társadalomban „nem *érzi* magát otthon az", aki nem él benne lelkületével és lelkiismeretével. Végül is ebben a társadalomban nem él majd senki, csak a „tiszta lelkület" és a „tiszta lelkiismeret", tudniillik „a szellem", „*a* kritika" és az *övéi*. A *tömeg* ilyen vagy olyan módon ki lesz rekesztve belőle, úgyhogy a „tömegszerű társadalom" a „társadalmi" társadalmon kívül lakozik.

Egyszóval ez a társadalom nem egyéb, mint a *kritikai mennyország*, amelyből a valóságos világot mint *nem-kritikai poklot* kirekesztették. Az abszolút kritika a maga tiszta gondolkodásában előkészíti a „*tömeg*" és a „*szellem*" ellentétének ezt a megdicsőült *világformáját*.

A *nemzetek* sorsáról Riesser úr ugyanolyan *kritikai* mélységű felvilágosításokat kap, amilyenek ezek *a* „társadalomról" szóló felvilágosítások voltak.

Az abszolút kritika a zsidók emancipációs vágyától és a keresztény államok azon vágyától, hogy a zsidókat „berubrikázzák kormányzati sematizmusukba" — mintha nem lennének már rég berubrikázva a keresztény kormányzati sematizmusba! — eljut a *nemzetiségek pusztulását* hirdető jóslásokig. Látjuk, milyen bonyolult kerülőúton érkezik el az abszolút kritika a jelenlegi történelmi mozgáshoz, tudniillik a *teológia kerülőútján*. Hogy milyen nagy eredményeket ér el ezen a módon, arról tanúskodik a világosságot terjesztő orákulum-ige:

„Az összes nemzetiségek *jövője — igen — sötét — jövő!*"

De bánja is a kritika, legyen a nemzetiségek jövője olyan sötét, amilyen csak akar. Az egyetlen fontos dolog *világos: a jövő* az *ő műve*. „Döntsön a *sors*" — kiált fel — „ahogy akar; most már tudjuk, hogy *ő* a *mi művünk*." Ahogyan Isten *saját akaratot* enged *művének*, az embernek, úgy *a* kritika is a *maga művének*, a sorsnak. *A* kritika, melynek műve a sors, *mindenható*, mint az Isten. Még az „ellenállás" is, amelyre önmagán kívül *„talál"*, saját műve. *A* kritika *csinálja* a maga ellenfeleit." Ezért a kritika elleni *„tömegszerű fellázadás"* csak magára „a tömegre" „vésztjósló".

De ha a kritika *mindenható*, mint az Isten, akkor *mindentudó* is, mint az Isten, és mindenhatóságát egyesíteni tudja az emberi egyének *szabadságával, akaratával* és *természeti meghatározásával*.

„A kritika nem volna az a *korszakalkotó* erő, ha nem lenne meg az a hatása, hogy *mindenkiből azt csinál*, ami az lenni *akar*, és mindenkinek visszavonhatatlanul azt az álláspontot osztja ki, amely az *illető természetének* és *akaratának megfelel*."

Leibniz sem teremthetné meg szerencsésebben az isteni mindenhatóságnak az emberi szabadsággal és természeti meghatározottsággal való előre megállapított harmóniáját.

Ha „*a* kritika" látszólag vét a pszichológia ellen azáltal, hogy a valaminek lenni *akarást* nem *különbözteti meg* az erre való *képességtől*, meg kell gondolnunk, hogy döntő okai vannak arra, hogy ezt a „*megkülönböztetést*" „*dogmatikusnak*" nyilvánítsa.

Gyűjtsünk erőt a harmadik hadjárathoz! Idézzük még egyszer emlékezetünkbe, hogy „*a* kritika *csinálja* a *maga* ellenfelét"! De hogyan csinálhatná ellenfelét — *a* „*frázist*" —, ha nem csinálna frázisokat?

3. Az abszolút kritika harmadik hadjárata

a) Az abszolút kritika önapológiája. „Politikai" múltja

Az *abszolút* kritika ezzel a kérdéssel kezdi a „*tömeg*" elleni harmadik hadjáratát:

„*Mi most a kritika tárgya?*"[59]

A „Literaturzeitung" ugyanezen számában ezt a kioktatást olvassuk: „*A* kritika *semmi egyebet* nem akar, mint megismerni *a dolgokat.*"

A kritikának eszerint az összes dolgok *tárgyai* volnának. Valamely különálló, sajátlag a kritika számára rendeltetett tárgy keresése értelmetlen volna. Az ellentmondás egyszerűen megoldódik, ha meggondoljuk, hogy az összes dolgok „egybeolvadnak" kritikai dolgokká, s az összes kritikai dolgok *a tömeggé* mint az *abszolút kritika* „*tárgyává*".

Bruno úr mindenekelőtt a „*tömeg*" iránti *végtelen irgalmát* ecseteli. „*A szakadékot*, mely őt a *sokaságtól* elválasztja", „*huzamos tanulmányozás*" tárgyává teszi. Az a szándéka, hogy „*megismerje* e *szakadék jelentőségét* a *jövő* szempontjából" (éppen ez az „*összes*" dolgok fentebb említett megismerése) és egyszersmind „*megszüntesse a szakadékot*". Igazában tehát már ismeri e szakadék *jelentőségét*. Ez a jelentőség éppen abban áll, hogy ő *megszüntesse*.

Mivel mármost minden szentnek maga felé hajlik a keze, *a* „kritika" mindenekelőtt azzal foglalkozik, hogy a *saját tömegszerűségét* megszüntesse, hasonlóan a keresztény aszkétákhoz, akik a szellemnek a test elleni hadjáratát *saját* testük sanyargatásával kezdik. Az abszolút kritika „*teste*" a maga *valóban tömegszerű* — 20—30 kötetre rúgó — irodalmi *múltja*. Bauer úrnak ezért meg kell szabadítania *a* „kritika" irodalmi élettörténetét — amely pontosan egybeesik a saját irodalmi élettörténetével — *tömegszerű látszatától*, utólag *kijavítania* és *megmagyaráznia*, s ezzel az *apologetikus* kommentárral „*biztosítania a kritika korábbi munkáit*".

Bauer úr azzal kezdi, hogy a *tömeg* tévedését, amely a „Deutsche Jahrbücher"[60] és a „Rheinische Zeitung"[61] megszüntéig Bauer urat az *övéi* egyikének tartotta, kettős okkal magyarázza. Először is azt az igazságtalanságot követték el, hogy az irodalmi megmozdulást *nem „tisztán irodalminak"* fogták fel. Ugyanabban a pillanatban azt az ellenkező igazságtalanságot követték el, hogy az irodalmi megmozdulást „pusztán" vagy „tisztán" *irodalmi* megmozdulásnak fogták fel. Hogy a „tömegnek" semmi esetre sem volt igaza, az kétségtelen, már csak azért is, mert *ugyanabban* a pillanatban két egymást kölcsönösen kizáró tévedést követett el.

Ez alkalommal az abszolút kritika így kiált azokhoz, akik a „német nemzetet" kicsúfolták mint *„irodalmárt"*.

„Nevezzetek meg egyetlen történelmi korszakot is, amelyet nem a »*toll*« *rajzolt elő* parancsolóan, s amelynek megrendítését nem óhatatlanul egy tollvonás döntötte el."

Bruno úr kritikai naivitásában *„a tollat"* elválasztja az *író szubjektumtól* és az író szubjektumot mint „elvont *írót"* az eleven *történelmi embertől*, aki írt. Ilyen módon rajonghat magának a *„toll"* csodatevő erejéről. Ugyanígy azt is kívánhatná, hogy nevezzenek meg neki egy történelmi megmozdulást, amelyet nem a „tollasállat" és a „libapásztorlány" rajzolt elő.

Később majd ugyanettől a Bruno úrtól megtudjuk, hogy eddig még egy, egyetlenegy történelmi korszakot sem ismertek fel. Hogyan volt képes a *„toll"*, amely eddig *„egyetlenegy"* történelmi korszakot sem tudott *utánarajzolni, valamennyit előrajzolni?*

Bruno úr mindazonáltal *tettel* bizonyítja nézetének helyességét, azáltal, hogy *ő* maga *apologetikus „tollvonásokkal" „előrajzolja"* magának saját „múltját".

A kritika, amely minden irányban bele volt gabalyodva nemcsak a világ, a korszak *általános* korlátoltságába, hanem egészen különálló, személyes korlátoltságokba is, s amely mindazonáltal emberemlékezet óta valamennyi művében azt bizonygatta, hogy *ő „abszolút, tökéletes, tiszta"* kritika — ez a kritika csak *alkalmazkodott* a tömeg *előítéleteihez* és *felfogóképességéhez*, ahogyan Isten szokta tenni az emberek előtti kinyilatkoztatásaiban. „Szakításnak kellett jönnie" — tudósít az abszolút kritika — *„az* elmélet és *látszólagos szövetségese* között."

Minthogy azonban *a* kritika — amelyet itt a változatosság kedvéért az *elméletnek* hívnak — *semmihez* sem jön, hanem minden tőle jön, minthogy nem a világon belül, hanem *kívüle* fejlődik, és isteni, önmagával mindig egyenlő tudatában mindent előre meghatározott, ezért az egy-

kori szövetségesével való *szakítás* is csak *látszólag*, csak mások számára valóan, nem magánvalóan, nem önmaga számára volt „*új* fordulat".

„Ez a fordulat azonban még »*tulajdonképpen*« új sem volt. Az elmélet állandóan dolgozott *önmaga kritikáján*" — (tudjuk, mennyire meg kellett dolgozni az elméletet, hogy önmaga kritikájára késztessék) — „soha sem hízelgett a tömegnek" (annál többet önmagának), „mindig *óvakodott* attól, hogy belegabalyodjék ellenfele előfeltételeibe."

„A keresztény teológusnak *óvatosan* kell fellépnie." (Bruno Bauer: „Entdecktes Christentum", 99. old.) Hogyan történt, hogy az „óvatos" kritika mégis belegabalyodott és nem mondta ki már akkor világosan és érthetően a „tulajdonképpeni" véleményét? Miért nem beszélt kertelés és köntörfalazás nélkül? Miért tűrte a tömeggel való testvérisége tévhitét?

„Miért mivelted ezt velem? mondta Faraó Ábrahámnak, amikor visszaadta neki feleségét, Sárát. Miért mondottad, hogy a húgod ő?"[62] (B. Bauer: „Entdecktes Christentum", 100. old.)

Sutba az ésszel és a nyelvvel! mondja a teológus: hiszen akkor Ábrahám hazug volna! Akkor halálosan megsértenők a kinyilatkoztatást! (uo.)

Sutba az ésszel és a nyelvvel! mondja a kritikus: hiszen ha Bauer úr *valóban* és nemcsak látszólag összegabalyodott a tömeggel, akkor az abszolút kritika nem lenne abszolút a maga kinyilatkoztatásaiban, tehát halálosan meg lenne sértve!

„Fáradozását" (az abszolút kritikáét) „*csak nem vették észre*" — folytatja az abszolút kritika —, „*s azonkívül volt* a kritikának egy stádiuma, amikor *kénytelen* volt *őszintén* belebocsátkozni ellenfele előfeltételeibe és egy pillanatra komolyan venni őket, röviden, amikor *még nem* volt meg *teljesen* az a képessége, hogy megfossza a tömeget attól a meggyőződésétől, amely szerint egy az ügye és egy az érdeke vele."

A „kritika" fáradozását csak nem vették észre; tehát a tömeg volt a hibás. Másrészt a kritika beismeri, hogy fáradozását nem *lehetett* észrevenni, mert neki magának még nem volt meg a „*képessége*", hogy *észrevehetővé tegye*. Tehát *úgy látszik*, a kritika a hibás.

Isten őrizz! *A* kritika „kénytelen" volt — erőszakot tettek rajta — „őszintén belebocsátkozni ellenfele előfeltételeibe és egy pillanatra komolyan venni őket". Gyönyörű őszinteség, igazi teológiai őszinteség az, amely nem valóban komolyan kezel egy dolgot, hanem csak „*egy pillanatra* komolyan *veszi*", amely mindig, tehát *minden pillanatban* óvakodott attól, hogy belegabalyodjék ellenfele előfeltételeibe — és mégis „*egy pillanatra*" „őszintén" belemegy ugyanezekbe az előfeltételekbe. Az „őszinteség" még fokozódik a befejező részben. Ugyanaz a pillanat, amelyben a kritika

„őszintén belement a tömeg előfeltételeibe, volt az *is*", amelyben „még nem volt meg teljesen az a *képesség*", hogy szétrombolja az *ő* ügyének és a *tömegszerű* ügynek az egységéről alkotott illúziót. *Még nem* volt meg a *képessége*, de már megvolt az *akarata* és a *gondolata*. *Külsőleg* még nem szakíthatott a tömeggel, de a *bensejében*, a *lelkületében* már végbement a szakítás, végbement ugyanabban a pillanatban, amikor *őszintén* szimpatizált a tömeggel!

A kritika a tömeg előítéleteivel való összegabalyodásában nem volt *valóban* belegabalyodva *ezekbe*; hanem *tulajdonképpen* mentes volt saját korlátozottságától, s csupán „*még nem teljesen*" volt meg a „képessége", hogy ezt tudassa a tömeggel. „A kritika" egész korlátozottsága tehát merő *látszat* volt, olyan látszat, amely a tömeg korlátozottsága nélkül felesleges lett volna, s ennélfogva egyáltalán nem lett volna meg. Tehát *megint* a tömeg a hibás.

De *amennyiben* ezt a *látszatot* alátámasztotta a kritika „képtelensége", „impotenciája" arra, hogy kifejezze magát, annyiban a kritika maga is *tökéletlen* volt. Ezt az ő sajátságos, éppúgy őszinte mint apologetikus módján ismeri be. „Ámbár ő" (a kritika) „felbomlasztó kritikának vetette alá magát a liberalizmust, *még* a liberalizmus egy különös fajtájának, *talán* szélsőséges végigvitelének lehetett tartani; *ámbár* igazi és döntő fejtegetései túlmentek a politikán, *mégis még* abba a *látszatba* kellett kerülnie, hogy *politizál*, s ez a *tökéletlen látszat* szerezte neki legtöbb fentjellemzett barátját."

A kritika ama *tökéletlen látszat* révén szerezte barátait, hogy politizál. Ha *tökéletesen úgy látszott* volna, hogy politizál, akkor óhatatlanul elvesztette volna *politikai* barátait. *Apologetikus félelmében*, hogy minden bűntől tisztára mossa magát, azzal vádolja a *hamis látszatot*, hogy *tökéletlen*, nem pedig *tökéletes hamis látszat* volt. Egyik látszatot a másikért: a kritika vigasztalódhat azzal, hogy ha „tökéletes látszatába" került annak, hogy politizálni akar, ezzel szemben még csak „tökéletlen látszatába" sem került annak, hogy bárhol és bármikor felbomlasztotta a politikát.

Az abszolút kritika, amelyet nem teljesen elégített ki a „tökéletlen látszat", még egyszer megkérdezi magától: „Hogyan történt, hogy *a kritikát* akkor bevonták a »tömegszerű, politikai« érdekekbe, hogy *neki*" — „*még*"! — „*politizálnia is*"! — „*kellett*"!

A *teológus* Bauernek *egészen magától* értetődő, hogy *a* kritikának végtelenül sokáig *spekulatív teológiát* kellett űznie, hiszen *ő*, Bauer, a „kritika", teológus ex professo. De *politizálni*? Ezt egészen különös, politikai, személyi körülményeknek kell indokolniok!

Miért kellett hát *a* „kritikának" még *politizálnia* is? „Megvádolták — *ez a felelet a kérdésre.*" Legalábbis ezzel lelepleződött a „*Bauer-féle politika*" „titka", s legalábbis azt a *látszatot*, amely Bruno Bauer „*Gute Sache der Freiheit* und *meine eigne Sache*"-jában a *tömegszerű* „szabadság ügyéhez" egy „*és*"-sel kapcsolja a „*saját* ügyét", nem fogják *nem-politikainak* nevezni. Ha azonban a kritika nem *a politika érdekében* foglalkozott „saját *ügyével*", hanem a *saját ügye érdekében* foglalkozott a *politikával*, akkor el kell ismerni, hogy nem a politika szedte rá a kritikát, hanem inkább a kritika a politikát.

Bruno Bauert tehát eltávolították teológiai tanszékéből: *megvádolták*; *a* „kritika" kénytelen volt politizálni, azaz „a *maga*", azaz Bruno Bauer perét *vinni*. Nem Bauer úr vitte a kritika perét, *a* „kritika" vitte Bauer úr perét. Miért volt *kénytelen* „a kritika" a maga perét vinni?

„Hogy feleljen magáért!" *Persze ezért is;* csakhogy *a* „kritika" semmiképpen sem szorítkozik ilyen személyi, profán okra. Persze ezért is; de *nem csupán* ezért, „*hanem főleg* azért, hogy kifejtse ellenfeleinek ellentmondásait", és, tehetné hozzá a kritika, ezenfelül azért, hogy különböző teológusok ellen irányuló régi cikkeit — lásd a többi között a *Planckkal* való hosszadalmas perpatvart,[63] ezt a Bauer-féle teológia és a Strauss-féle teológia között dúló családi viszályt — egy *könyvbe* köttesse.

Miután az abszolút kritika „*politikájának*" igazi érdekéről tett vallomással könnyített szívén, „*perére*" visszaemlékezve újra kérődzik azon a „Gute Sache der Freiheit"-ben már hosszasan végigkérődzött régi *hegeli* (lásd a „Phänomenologie"-ban a felvilágosodás és a hit harcát,[64] lásd az *egész* „Phänomenologie"-t) badarságon, hogy „a régi, amely ellentáll az újnak, nem valóban a régi többé". A kritikai kritika kérődző állat. Néhány lehullott hegeli morzsát, mint a „régiről" és az „újról" szóló fent említett tétel, vagy akár mint „a végletnek a maga ellenkező végletéből való kifejlődése" és hasonlók, szüntelenül felmelegít, anélkül, hogy valaha akárcsak szükségét is érezné annak, hogy a „*spekulatív dialektikával*" másként, mint Hinrichs professzor elernyedtsége révén megbirkózzék. Ellenben állandóan „kritikailag" túlmegy Hegelen, azáltal, hogy ismétli őt, például:

„Azáltal, hogy a kritika fellép és a kutatásnak új formát ad, vagyis *azt* a formát, amely nem hagyja magát *többé külső elhatárolássá átváltoztatni*" stb.

Ha valamit *átváltoztatok*, akkor lényegileg mássá teszem. Minthogy pedig minden forma „*külső elhatárolás*" is, ezért *egyetlen* forma *sem* „hagyja" magát „külső elhatárolássá" *átváltoztatni*, éppúgy, ahogy az alma sem

hagyja magát almává „átváltoztatni". Persze az a forma, amelyet „a kritika" ad a kutatásnak, egy *másik* okból nem hagyja magát „külső elhatárolássá" átváltoztatni. Ez a forma, túl minden „külső elhatároláson", nem egyéb, mint az értelmetlenség hamuszürke, halványlila ködébe való elmosódás.

„Ez" (a régi és az új harca) „*azonban még akkor*" (tudniillik abban a pillanatban, amikor a kritika „új formát ad" a kutatásnak) — „*sem volna lehetséges*, ha a régi az összeegyeztethetőség vagy összeegyeztethetetlenség kérdését . . . *teoretikusan* kezelné." Miért nem kezeli mármost a régi ezt a kérdést teoretikusan? Mert „ez *azonban* kezdetben *a legkevésbé* lehetséges számára, *mivel* a *meglepetés pillanatában*", azaz kezdetben, „sem magát, sem az újat nem ismeri", azaz sem magát, sem az újat nem kezeli *teoretikusan*. Akkor sem volna lehetséges, ha a „lehetetlenség", sajnos, nem volna lehetetlen!

Amikor a teológiai fakultásnak *a* „kritikusa" továbbá „bevallja, hogy *szándékosan* hibázott, szabad elhatározásból és érett megfontolás után követte el a tévedést" — mindaz, amit a kritika átélt, tapasztalt, tett, *átváltozik* számára reflexiójának szabad, tiszta, szándékolt termékévé —, akkor a kritikus e vallomása az igazságnak csak „tökéletlen látszatával" rendelkezik. Minthogy a „*Kritik der Synoptiker*" szőröstül-bőröstül *teológiai* talajon áll, minthogy teljességgel *teológiai* kritika, ezért Bauer úr, a teológia magántanára megírhatta és taníthatta „anélkül, hogy hibát és tévedést" követett volna el. A hibát és a tévedést éppen a teológiai fakultások követték el, amelyek nem látták át, mennyire szigorúan megtartotta Bauer úr az ígéretét, a „Kritik der Synoptiker" 1. kötete előszavában a XXIII. oldalon tett ígéretét. „Ha a *tagadás* ebben az első kötetben mégoly merésznek és messzehatónak tűnnék is, emlékeztetünk arra, hogy az igazán *pozitív* csak akkor születhetik meg, ha a tagadás komoly és általános volt . . . *A végén* megmutatkozik majd, hogy csak a legrombolóbb kritika tanítja meg a világot *Jézusnak* és *elvének* teremtő *erejére*." Bauer úr szándékosan választja el az Úr „Jézust" „elvétől", hogy ígéretének *pozitív* értelmét a kétértelműség minden látszata fölé emelje. És Bauer úr valóban oly szembeötlően tanította az Úr Jézusnak és elvének „*teremtő*" erejét, hogy az *ő* „*végtelen öntudata*" és a „*szellem*" nem egyebek, mint keresztény *teremtmények*.

Bármennyire megmagyarázza a bonni teológiai fakultással való viszálya a kritikai kritika akkori „politikáját", miért folytatta e viszály eldőlte után tovább a politizálást? Halljuk:

„Ezen a ponton »a kritikának« vagy *meg kellett* volna *állnia*, vagy nyomban *tovább mennie*, megvizsgálnia és ellenfeleként ábrázolnia a politikai

lényeget — hacsak lehetséges lett volna, hogy az akkori harcban megállhasson, és hacsak *másrészről* nem lenne nagyon is szigorú történelmi törvény az, hogy egy elvnek, amikor először mérkőzik ellentétével, alul kell vele szemben . . . maradnia."

Pompás apologetikus frázis! „A kritikának meg *kellett* volna állnia", hacsak lehetséges lett volna . . . „hogy megállhasson"! Kinek *„kell"* megállnia? És kinek kellett volna azt tennie, amit nem „lett volna lehetséges . . . hogy tehessen"? Másrészt! A kritikának tovább kellett volna mennie, „hac*sak* másrészről *nem* lenne *nagyon is* szigorú történelmi törvény az stb." A történelmi törvények az abszolút kritikával szemben is *„nagyon is szigorúak"! Csak ne* állnának egy *másik* részen, mint a kritikai kritika, milyen ragyogóan menne a kritika tovább! De à la guerre comme à la guerre!* A történelemben a kritikának bele kell nyugodnia, hogy szomorú „történetet" csinálnak belőle!

„Ha a kritika" (mindig Bauer úr) „kénytelen volt . . ., *ugyanakkor* mégis *el* kell *ismerni*, hogy mindig *bizonytalanul* érezte magát, amikor ilyen" (politikai) „fajta követelésekbe bocsátkozott, és hogy e követelések által ellentmondásba került *igazi elemeivel*, amely ellentmondás ezekben az *elemekben már* előbb megtalálta *megoldását*."

A kritikát a történelem nagyon is szigorú törvényei politikai gyengeségekre kényszerítették, de — rímánkodik — *ugyanakkor mégis el* kell *ismerni*, hogy ha valójában nem is, de *magán-valóan* felette állt e gyengéinek. Először is *„érzésben"* leküzdötte ezeket, hiszen „mindig bizonytalanul érezte magát követeléseiben", *rosszul* érezte magát a politikában, nem tudta, mi van vele. Mi több! Ellentmondásba került *igazi elemeivel*. Végül a legnagyszerűbb! Az ellentmondás, amelybe igazi *elemeivel* került, nem a kritika *fejlődése* folyamán oldódott meg, hanem ellenkezőleg, az ellentmondástól függetlenül létező, igazi *elemeiben „már" „előbb"* megtalálta megoldását! E kritikai elemek büszkén elmondhatják magukról: mielőtt Ábrahám, mi voltunk.[65] Mielőtt a fejlődés nemzette a magunk ellentmondását, az *megszületetlenül* ott feküdt kaotikus ölünkben megoldottan, holtan, elpusztultan. Minthogy a kritika igazi elemeiben az igazi elemeivel való ellentmondása *„már* előbb megtalálta megoldását", minthogy pedig egy *megoldott* ellentmondás *nem* ellentmondás, tehát, szabatosan szólva, a kritika *nem* volt ellentmondásban igazi elemeivel, *nem* volt ellentmondásban önmagával, és — az önapológia általános célja el van érve.

---

* — hja, ilyen a háború! — *Szerk.*

Az abszolút kritika önapológiája egész *apologetikus* szótárral rendelkezik: „még tulajdonképpen . . . sem", „csak nem vették észre", „azonkívül volt", „még nem teljesen", „ámbár — mégis", „nemcsak — hanem főleg", „ugyanúgy tulajdonképpen csak", „a kritikának kellett volna, hacsak lehetséges lett volna, és hacsak másrészről . . .", „*ha . . . ugyanakkor mégis* el kell ismerni", „nem volt-e hát természetes, nem volt elkerülhetetlen stb.", „szintén nem".

Nem túlságosan régen az abszolút kritika így nyilatkozott hasonló apologetikus fordulatokról:

„»Jóllehet« és »mégis«, »bár« és »de«, mennyei Nem és földi Igen — ezek az újabb teológia alappillérei, a gólyalábak, melyeken fel s alá lépked, a műfogás, amelyre egész bölcsessége korlátozódik, a fordulat, amely minden fordulatában visszatér, az alfája és ómegája." („Entdecktes Christentum", 102. old.)

b) A zsidókérdés. III. sz.

Az „abszolút kritika" nem áll meg ott, hogy önéletrajzával bebizonyítja sajátságos mindenhatóságát, amely „*a régit ugyanúgy tulajdonképpen még csak teremti*, mint az *újat*". Nem áll meg ott, hogy múltja apológiáját *legmagasabb személyében* megírja. Harmadik személyekre, a világ többi, profán részére rója most az abszolút „feladatot", a „feladatot, amelyről *most éppenséggel* szó van", tudniillik a baueri tettek és „művek" *apológiáját*.

A „*Deutsch-Französische Jahrbücher*" kritikát közölt Bauer úr „*Judenfragé*"-járól.[55] Felfedte alapvető tévedését, a „*politikai* emancipáció" összecserélését az „*emberi* emancipációval". Igaz, a „Deutsch-Französische Jahrbücher" nem első ízben „*helyesen tette fel*" a régi zsidókérdést, hanem úgy kezelte és oldotta meg a „zsidókérdést", ahogyan az újabb fejlődés tette fel *a régi korkérdéseket*, s ami által az utóbbiak a múlt „kérdéseiből" a jelen „kérdéseivé" váltak.

Harmadik hadjáratában az abszolút kritika, úgy tűnik, a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-nek akar válaszolni. Mindenekelőtt az abszolút kritika *bevallja:* „A »Judenfragé«-ban ugyanazt az *»elnézést«* követtük el, azonosítottuk az *emberi* és a *politikai* lényeget."

A kritika megjegyzi, hogy:

„túlságosan késő volna *szemrehányást* tenni a kritikának azért az álláspontért, melyet *két* évvel ezelőtt még részben elfoglalt". „*Hanem épp az a feladat*, hogy *magyarázatát* adjuk, miért kellett *a* kritikának . . . még politizálnia is!"

„*Két* évvel ezelőtt"? Számoljunk az *abszolút* időszámítás szerint, a kritikai világüdvözítő, a Bauer-féle „Literaturzeitung" *megszületésétől!* A kritikai világmegváltó az *1843-as* esztendőben született. Ugyanebben az évben látott napvilágot a „Judenfrage" második, bővített kiadása is. A „zsidókérdés" „kritikai" feldolgozása az „Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz"-ban[66] még később jelent meg, ugyanabban a régi naptár szerinti 1843-as évben. A „Deutsche Jahrbücher" és a „Rheinische Zeitung" *megszűnte után*, ugyanabban a nagyjelentőségű 1843-as évben — a régi naptár szerint, azaz a kritikai időszámítás I. évében — jelent meg Bauer úr fantasztikus-politikai írása, a „*Staat, Religion und Partei*", amely pontosan megismétli a „*politikai* lényegre" vonatkozó régi tévedéseit. Az apologéta kénytelen meghamisítani az *időrendet.*

Annak „*magyarázata*", hogy miért „*kellett*" Bauer úrnak „*még*" politizálnia is, csak bizonyos feltételek mellett általános érdekű. Ha ugyanis a kritikai kritika csalhatatlanságát, tisztaságát és abszolútságát *alapdogmaként* előfeltételezzük, akkor az e dogmának ellentmondó tények persze ugyanolyan súlyos, figyelemreméltó, titokzatos rejtélyekké válnak, mint amilyenek a teológus számára Isten látszólag istentelen cselekedetei.

Ha ellenben „*a kritikust*" véges egyénnek tekintjük, nem választjuk el kora *korlátjától*, akkor a válasz alól, hogy *miért* kellett *neki* a világon belül *még* fejlődnie is, fel vagyunk mentve, mert maga a *kérdés* nem létezik.

Ha az abszolút kritika mégis kitart követelése mellett, akkor készséggel írunk egy kis skolasztikus traktátust, amely a következő *korkérdéseket* tárgyalná:

„Miért kellett Szűz Máriának a Szentlélektől való fogantatását éppen Bruno Bauer úrnak bebizonyítania?" „Miért kellett Bauer úrnak bebizonyítania, hogy az angyal, aki megjelent Ábrahámnak, Isten *valóságos* emanációja volt, amely emanációból azonban hiányzott még az *ételek megemésztéséhez* szükséges konszisztencia?" „Miért kellett Bauer úrnak a porosz királyi ház apológiáját megadnia és a porosz államot az *abszolút* állammá emelnie?" „Miért kellett Bauer úrnak a »Kritik der Synoptiker«-ben a »*végtelen öntudatot*« állítania az *ember* helyére?" „Miért kellett Bauer úrnak az »*Entdecktes Christentum*«-jában *hegeli* formában elismételnie a *keresztény teremtés-elméletet?*" „Miért kellett Bauer úrnak magától és másoktól »*magyarázatot*« követelnie arra a csodára, hogy tévednie kellett?"

Egyelőre, ezeknek az éppoly „kritikai", mint „abszolút" szükségszerűségeknek a kimutatásáig, hallgassuk még meg *a* „kritika" apologetikus kibúvóit:

„A zsidókérdést ... először *helyesen* ... kellett feltenni, mint *vallási* és *teológiai* kérdést és mint *politikai* kérdést." „Mint mindkét kérdés tárgyalása és megoldása, *a* »kritika« *sem nem vallási*, sem nem *politikai*."

A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben ugyanis a „zsidókérdés" Bauer-féle tárgyalását *valóban* teológiainak és *fantasztikus*-politikainak nyilvánítják.

Először is, a *teológiai* korlátozottságára vonatkozó „szemrehányásra" így válaszol *a „kritika"*:

„A zsidókérdés *vallási* kérdés. A *felvilágosodás* azt hitte, megoldja azáltal, hogy a *vallási ellentétet közömbösnek* mondotta, vagy éppen tagadta. *A kritikának* ellenben a maga tisztaságában kellett ábrázolnia ezt az ellentétet."

A zsidókérdés *politikai* részéhez érve látni fogjuk, hogy a teológus, Bauer úr, a politikában sem a politikával, hanem a teológiával foglalkozik.

De amikor a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben a zsidókérdés Bauer-féle tárgyalását mint *„tisztán vallási"* tárgyalást támadtuk, sajátszerűen az „Einundzwanzig Bogen"-ben megjelent cikkéről beszéltünk: „Die Fähigkeit der heutigen Juden und Christen, frei zu werden".

Ennek a cikknek semmi köze a régi „felvilágosodáshoz". Ez Bauer úr *pozitív* nézetét tartalmazza a mai zsidók emancipációképességéről, tehát emancipációjuk lehetőségéről.

„A kritika" ezt mondja: „A zsidókérdés *vallási* kérdés."

Éppen arról van szó, hogy *mi* az a *vallási* kérdés, és főleg *mi* manapság? — A *teológus* alkalmasint a *látszat* szerint ítél és egy *vallási* kérdésben *vallási* kérdést lát. De emlékezzék „a kritika" a *Hinrichs* professzor ellen tett kijelentésére, hogy a jelen *politikai* érdekei *társadalmi* jelentőségűek: *politikai érdekekről* szerinte *„nincs* szó *többé."*

Ugyanezen jogon mondta a kritikának a „Deutsch-Französische Jahrbücher": A *vallási* napikérdések manapság *társadalmi* jelentőségűek. *Vallási* érdekekről mint *olyanokról* nincs szó többé. Már csak a *teológus* hiheti, hogy a vallásról mint vallásról van szó. A „Jahrbücher" persze elkövette azt az *igaztalanságot*, hogy nem állt meg a *„társadalmi" szónál.* Jellemezte a zsidóság *valóságos* helyzetét a mai polgári társadalomban. Miután lehántottuk a zsidóságról a *vallási* burkot és kibomlott empirikus, világi, gyakorlati magva, rámutathattunk arra a gyakorlati, *valóban társadalmi* módra, ahogyan mármost ezt a magot fel kell bomlasztani. Bauer úr beéri azzal, hogy „egy vallási kérdés" az „vallási kérdés".

A „Deutsch-Französische Jahrbücher" semmiképpen sem tagadta — amint Bauer úr ezt a *látszatot* kelti —, hogy a zsidókérdés *vallási* kérdés

is. Ellenkezőleg, megmutatta: Bauer úr a zsidóságnak *csak* a *vallási* lényegét fogja fel, e vallási lényeg *világi*, *reális alapját* pedig nem. A *vallásos tudat* ellen mint önálló lényeg ellen harcol. Bauer úr ezért a *valóságos* zsidókat magyarázza a *zsidó vallásból*, ahelyett, hogy a zsidó vallás titkát magyarázná a *valóságos zsidókból*. Bauer úr a zsidót tehát csak annyiban érti, amennyiben az a *teológia* közvetlen tárgya, vagyis *teológus*.

Bauer úr ezért nem sejti, hogy a *mai polgári élet* hozza létre folytonosan a valóságos, *világi* zsidóságot és ennélfogva a *vallási* zsidóságot *is*, és hogy a zsidóság a *pénzrendszerben* éri el végső kiképeződését. Nem sejthette, mert ő a zsidóságot nem úgy ismerte, mint a valóságos világ tagját, hanem csak mint az *ő* világának, *a teológiának* tagját, mert ő mint jámbor és istenfélő férfiú nem a tevékeny *köznapi zsidót*, hanem az álszent *szombatzsidót* tekintette a *valóságos* zsidónak. Bauer úr mint *krisztushívő* teológus szemében a kereszténység *megszületésének órájától* meg kellett szűnnie a zsidóság *világtörténelmi* jelentőségének. Ezért Bauer úrnak meg kellett ismételnie a régi ortodox nézetet, hogy a zsidóság a történelem *ellenére* maradt fenn, és a régi teológiai babonának, mely szerint a zsidóság csak mint az isteni átok *igazolása*, mint a keresztény kinyilatkoztatás *érzékletes bizonyítéka* létezik, Bauer úrnál vissza kellett térnie abban a *kritikai-teológiai* formában, hogy a zsidóság csak mint a kereszténység túlvilági eredetében való *durva vallási kétely*, azaz mint a keresztény kinyilatkoztatás elleni *érzékletes bizonyíték* létezik és létezett.

Ezzel szemben a „Deutsch-Französische Jahrbücher" bebizonyította, hogy a zsidóság a történelem *révén*, a történelem*ben* és a történelem*mel* maradt fenn és fejlődött, hogy ezt a fejlődést azonban nem a teológus szemével, hanem csak a világi ember szemével lehet felfedezni, mert nem a *vallási elméletben*, hanem csak a *kereskedelmi* és *ipari gyakorlatban* fedezhető fel. Megmagyarázta, *miért* van az, hogy a gyakorlati zsidóság a kiteljesedését csak a kiteljesedett *keresztény* világban éri el, sőt, hogy a gyakorlati zsidóság *magának a keresztény világnak* a kiteljesedett *gyakorlata*. Nem a *mai* zsidó létezését magyarázta a vallásából — mintha ez a vallás egy különálló, magáért-valóan létező lényeg volna —, hanem a zsidó vallás szívós életét magyarázta a polgári társadalom gyakorlati elemeiből, melyeknek ez a vallás *fantasztikus* tükröződésük. Ezért a zsidóknak emberré való emancipációját, vagyis a zsidóság alól való emberi emancipációt nem a zsidó sajátszerű feladatának fogta fel, ahogy Bauer úr tette, hanem a mai világ általános gyakorlati feladatának, amely világ szíve legmélyéig *zsidó*. Bebizonyította, hogy a zsidó lényeg megszüntetésének feladata igazában *a polgári társadalom zsidó voltának*, a mai élet-

gyakorlat embertelenségének — amely a *pénzrendszerben* éri el csúcspontját — megszüntetésében áll.

Bauer úr mint *igazi*, bár *kritikai teológus* vagy *teológiai kritikus*, nem juthatott túl a *vallási ellentéten*. A zsidóknak a keresztény világhoz való viszonyában *csak* a *zsidó vallásnak* a *keresztény valláshoz* való viszonyát láthatta. Sőt a vallási ellentétet *kritikailag* vissza kellett állítania, abban az *ellentétben*, amely a zsidónak és a keresztténynek a *kritikai* valláshoz — az *ateizmushoz*, a *teizmus* végső fokához, Isten *negatív* elismeréséhez — való viszonya között lát. Bauernek végül, *teológiai fanatizmusában*, a „mai zsidóknak és kereszténynek" — azaz a mai világnak — a képességét, hogy „szabadok legyenek", *korlátoznia* kellett arra a képességükre, hogy megértsék és maguk is gyakorolják a teológia „kritikáját". Ahogyan ugyanis az ortodox teológus szemében az egész világ „vallássá és teológiává" oldódik fel — (ugyanúgy feloldhatná a világot politikává, nemzetgazdaságtanná stb., s a *teológiát* például mennyei *nemzetgazdaságtannak* nevezhetné, hiszen ez a *„lelki gazdagságnak"* és a mennybéli kincseknek a termeléséről, elosztásáról, cseréjéről és fogyasztásáról szóló tanítás!) — úgy a radikális, a kritikai teológus szemében a világnak az a *képessége*, hogy magát felszabadítsa, azzá az *egyetlen* elvont képességgé oldódik fel, hogy a „vallást és teológiát" mint „vallást és teológiát" kritizálja. Az egyetlen harc, amelyet ismer, az öntudat *vallási* elfogódottsága elleni harc — s ez öntudat kritikai *„tisztasága"* és *„végtelensége"* nem kevésbé teológiai elfogódottság.

Bauer úr tehát a *vallási* és *teológiai* kérdést *vallási és teológiai* módon kezelte, már csak azért is, mert a „vallási" korkérdésben *„merőben vallási"* kérdést látott. *„Helyes kérdésfeltevése"* csupán abban állott, hogy — a válaszadásra való — *„saját képességéhez"* mérten „helyesen" tette fel a kérdést!

Térjünk most át a *zsidókérdés* politikai részére.

A *zsidók* (éppúgy mint a keresztények) különböző államokban *politikailag* teljesen *emancipálva vannak*. A zsidók és a keresztények igen távol vannak attól, hogy *emberileg* emancipálva legyenek. *Különbségnek* kell tehát lennie a *politikai* és az *emberi* emancipáció között. Ezért meg kell vizsgálni a *politikai* emancipáció, azaz a kiképződött, modern állam lényegét. Azokat az államokat viszont, amelyek a zsidókat még nem emancipálhatják *politikailag*, a kiteljesedett politikai államon kell mérni, és ki kell mutatni, hogy ezek fejletlen államok.

Ez volt az az álláspont, amelyről a zsidók *„politikai* emancipációját" tárgyalni kellett, s amelyről a „Deutsch-Französische Jahrbücher" tárgyalta is.

Bauer úr következőképpen védi a „kritika" „zsidókérdését":

„A zsidóknak megmutatják, hogy illúzió foglyai voltak *azon állapotot* illetően, amelytől szabadságot követeltek."

Bauer úr igaz, megmutatta, hogy a *német* zsidók illúziókat kergetnek, amikor egy olyan országban, ahol politikai közösség nem létezik, a politikai közösségben való részvételt — egy olyan országban, ahol csak politikai kiváltságok léteznek, *politikai jogokat* követelnek. Bauer úrnak ezzel szemben megmutatták, hogy ő maga is, nem kevésbé, mint a zsidók, „illúziók" foglya volt a „német politikai állapotot" illetően. Ő ugyanis a zsidóknak a német államokbeli viszonyát abból magyarázta, hogy „*a keresztény állam*" politikailag nem emancipálhatja a zsidókat. Bauer úr arculcsapta a tényeket, a *kiváltságok* államát, a *keresztény-germán* államot konstruálta meg az abszolút keresztény államként. Ezzel szemben bebizonyították neki, hogy a politikailag kiteljesedett, modern állam, amelyben nincsenek vallási kiváltságok, egyúttal a kiteljesedett *keresztény* állam is, hogy tehát a kiteljesedett keresztény állam a zsidókat nemcsak emancipál*hat*ja, hanem emancipálta is és lényegénél fogva emancipálnia kell.

„A zsidóknak megmutatják... hogy a legnagyobb illúziókat táplálták önmaguk felől, amikor úgy vélték, hogy a *szabadságot* és a *szabad emberiesség* elismerését követelik, holott őket csak egy különös *kiváltság* foglalkoztatja és foglalkoztathatja."

Szabadság! A szabad emberiesség elismerése! Különös kiváltság! Épületes szavak meghatározott kérdéseknek apologetikus megkerülésére!

Szabadság? A *politikai* szabadságról volt szó. Megmutatták Bauer úrnak, hogy a zsidó, amikor szabadságot követel és mégsem akar lemondani vallásáról, „*politizál*", és semmi olyan feltételt nem állít, amely ellentmondana a *politikai* szabadságnak. Megmutatták Bauer úrnak, hogy az ember *szétbontása* nem-vallásos *állampolgárra* és vallásos *magánemberre* semmiképpen nem mond ellent a politikai emancipációnak. Megmutatták neki, hogy amiként az állam emancipálja magát a vallás alól, azáltal, hogy emancipálja magát az *államvallás* alól, a polgári társadalmon belül pedig magára hagyja a vallást, úgy az egyes ember *politikailag* emancipálja magát a vallás alól, azáltal, hogy már nem mint *közügyhöz*, hanem mint az ő *magánügyéhez* viszonyul hozzá. Végül megmutatták, hogy a francia *forradalom terrorisztikus* viszonyulása a *valláshoz* nemcsak hogy nem cáfolja ezt a felfogást, hanem éppen megerősíti.

Ahelyett, hogy azt vizsgálta volna, mi a *modern* állam valóságos viszonya a valláshoz, Bauer úrnak képzelnie kellett egy *kritikai* államot, egy államot, amely nem egyéb, mint a *teológiának* Bauer úr fantáziájában *állammá*

felfújt kritikusa. Amikor Bauer úr a *politika* foglya, a politikát mindig újra foglyává teszi hitének, a *kritikai* hitnek. Amennyiben az állammal foglalkozott, azt mindig *érvvé* változtatta „*az* ellenféllel", a *nem-kritikai* vallással és teológiával szemben. Az állam a *kritikai-teológiai* szívevágyainak végrehajtójául szolgál.

Amikor Bauer úr először megszabadult az *ortodox* nem-kritikai *teológiától*, a *politikai tekintély* lépett nála a *vallási tekintély* helyére. Jehovában való hite a porosz államban való hitté változott át. „*Evangelische Landeskirche*" című írásában Bruno Bauer nemcsak a porosz államot, hanem — következetes módon — a porosz királyi házat is *abszolútnak* konstruálta meg. A valóságban azonban Bauer urat nem *politikailag* érdekelte ez az állam, melynek érdeme a „kritika" szemében éppen az volt, hogy az *unió*[67] révén felbomlasztotta a dogmákat és rendőrileg elnyomta a máshitű szektákat.

Az 1840-ben megindult politikai mozgalom megváltotta Bauer urat a *maga konzervatív politikájától* és egy pillanatra a *liberális* politikáig emelte. De a politika megint tulajdonképpen csak *ürügy* volt a teológiára. „Die gute Sache der Freiheit und meine eigne Sache" című írásában a szabad állam a bonni teológiai fakultás kritikusa és érv a vallás ellen. A „Judenfragé"-ban az állam és a vallás ellentéte a fő érdek, úgyhogy a politikai emancipáció kritikája átváltozik a zsidó vallás kritikájává. Utolsó politikai írásában, a „Staat, Religion und Partei"-ben végül kimondja az állammá felfújt kritikus legtitkosabb szívevágyát. *A vallást feláldozza* az *államiságnak*, vagy jobbanmondva, az államiság csak *eszköz* arra, hogy „*a* kritika" ellenfelét, a nem-kritikai vallást és teológiát megölje. Végül — miután *a* kritikát az 1843 óta Németországban egyre terjedő szocialista gondolat, ha csak látszólag is, megváltotta minden politikától, mint ahogyan az 1840 utáni politikai mozgalom megváltotta konzervatív politikájától —, végül a *nem-kritikai* teológia ellen irányuló írásait *a* kritika társadalmiaknak nyilváníthatja és akadálytalanul űzheti saját *kritikai* teológiáját, a szellem és a tömeg ellentétét, valamint a kritikai üdvözítő és világmegváltó hirdetését.

Térjünk vissza tárgyunkhoz!

A szabad emberiesség elismerése? A „szabad emberiesség", melynek elismerését a zsidók nem kívánni vélték, hanem valóban kívánták, ugyanaz „szabad emberiesség", amely *klasszikus* elismerését az úgynevezett általános *emberi jogokban* kapta meg. Maga Bauer úr a zsidóknak szabad emberiességük elismerésére irányuló törekvését kifejezetten mint az általános *emberi jogok* megkapására irányuló törekvésüket tárgyalta.

A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben mármost kifejtették Bauer úrnak, hogy ez a „szabad emberiesség" és „elismerése" nem egyéb, mint az *önző, polgári egyénnek* és azon szellemi és anyagi elemek *féktelen* mozgásának elismerése, amelyek az egyén élethelyzetének tartalmát, a *mai* polgári élet tartalmát alkotják, hogy tehát az *emberi jogok* nem szabadítják meg az embereket a vallástól, hanem megadják neki a *vallásszabadságot*, nem szabadítják meg a tulajdontól, hanem megszerzik neki a *tulajdon szabadságát*, nem szabadítják meg a szerzés [Erwerb] szennyétől, hanem ellenkezőleg, megadják neki az *iparszabadságot* [*Gewerbefreiheit*].

Kimutatták: annak, hogy a *modern állam elismerte az emberi jogokat*, ugyanaz az értelme, mint annak, hogy az *antik állam elismerte a rabszolgaságot*. Ahogyan ugyanis az antik államnak a rabszolgaság a *természeti bázisa*, úgy a *modern államnak* a polgári társadalom, valamint a polgári társadalom *embere*, azaz a független, az emberrel csak a magánérdek és a *tudattalan* természeti szükségszerűség köteléke révén összefüggő ember, a szerzés munkájának, valamint a saját és idegen *önös* szükségletnek a *rabszolgája*. A modern állam az *általános emberi jogokban* elismerte ezt a természeti bázisát mint olyant. S nem megteremtette. Mint ahogy a saját fejlődése által a régi politikai kötelékeken túlhajtott polgári társadalomnak a terméke volt, a modern állam most az *emberi jogok proklamálásával* a maga részéről elismerte a saját születési helyét és alapját. Tehát az, hogy a zsidókat *politikailag* emancipálják és hogy megadják nekik az *„emberi jogokat"*, egymást kölcsönösen feltételező aktus. *Riesser* úr a zsidók azon kívánságának értelmét, hogy ismerjék el a szabad emberiességüket, helyesen fejezi ki, amikor többek között szabad járáskelést, tartózkodást, utazást, iparűzést és hasonlókat kíván. A *„szabad emberiesség"* e megnyilvánulásait a francia Emberi jogok nyilatkozatában kifejezetten elismerik mint ilyeneket. A zsidónak annál is nagyobb joga van „szabad emberiességének" erre az elismerésére, mert a „szabad polgári társadalom" teljességgel kereskedelmi zsidó lényegű, s a zsidó ennek már eleve szükségszerű tagja. Kifejtették továbbá a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben, miért nevezik a polgári társadalom tagját par excellence* „az embernek", és miért hívják az emberi jogokat „velünkszületett jogoknak".

A „kritika" nem tudott ugyanis semmi egyéb kritikait mondani az emberi jogokról, mint azt, hogy *nem* velünkszületettek, hanem történelmileg keletkeztek, amit már *Hegel* megmondott.[68] Végül a kritikának azzal az állításával, hogy a zsidóknak **és a** kereszténynek ahhoz, hogy az általá-

* — sajátképpen — *Szerk.*

nos emberi jogokat megadják, illetve megkapják, *fel kell áldozniok a hit kiváltságát* — a kritikai teológus minden dologba a maga *egyetlen* rögeszméjét magyarázza bele —, ezzel az állítással szembeszegezték sajátszerűen azt a minden nem-kritikai Emberi jogok nyilatkozatában szereplő tényt, hogy kifejezetten *általános emberi jogként* elismerik mindenkinek azt a *jogát*, hogy higgyen amiben akar, azt a jogát, hogy tetszése szerinti vallás kultuszát gyakorolja. *A* „kritika" ezenfelül tudhatta, hogy nevezetesen az Hébert-pártot azzal az ürüggyel zúzták szét, hogy megtámadta az emberi jogokat, mert megtámadta a *vallásszabadságot*, tudhatta, hogy később a kultusz szabadságának helyreállításakor ugyanígy az emberi jogokra hivatkoztak.

„Ami a *politikai* lényeget illeti, ellentmondásait *a* kritika nyomon követte addig a pontig, ahol az *elmélet és gyakorlat közti ellentmondás* 50 év óta a legalaposabban volt kidolgozva — a *francia képviseleti rendszerig*, ahol az elmélet szabadságát a gyakorlat megcáfolja, s a gyakorlati élet szabadsága hasztalan keresi kifejezését az elméletben."

„Miután mármost az alapvető csalatkozás is megszűnt, *azt az ellentmondást*, amelyet a *francia kamara tanácskozásaiban* kimutattunk, a *szabad elméletnek* és a *kiváltságok gyakorlati érvényének* az ellentmondását, a kiváltságok törvényes érvényének és egy olyan *közállapotnak* az ellentmondását, amelyben a *tiszta egyén önzése* igyekszik úrrá lenni a *kiváltságos elkülönültségen*, e terület egy *általános ellentmondásának* kellett volna felfogni."

Az az ellentmondás, amelyet *a* kritika a francia kamara tanácskozásaiban kimutatott, nem egyéb volt, mint a *konstitucionalizmus* ellentmondása. Ha *általános* ellentmondásnak fogta volna fel, akkor a konstitucionalizmus általános ellentmondását fogta volna fel. Ha még tovább ment volna, mint véleménye szerint mennie „kellett volna", ha ugyanis elment volna ezen általános ellentmondás *megszüntetéséig*, akkor az alkotmányos *monarchiától* csakugyan elérkezett volna a *demokratikus képviseleti államhoz*, a kiteljesedett modern államhoz. Nemcsak hogy nem kritizálta volna a politikai emancipáció lényegét és nem hatolt volna mélyére az emberi lényeghez való meghatározott viszonyának, hanem a politikai emancipációnak csak a *tényéhez*, a kifejlődött modern államhoz jutott volna el, tehát csak oda, ahol a modern állam létezése megfelel lényegének, ahol ezért szemlélhetők és jellemezhetők a nemcsak relatív, hanem abszolút, a magát a modern állam lényegét alkotó *fogyatkozások* is.

A fentebb idézett „*kritikai*" passzus annál értékesebb, mert nyilvánvalóan bizonyítja, hogy *a* kritika ugyanabban a pillanatban, amikor mélyen maga alatt látja a „*politikai lényeget*", éppen megfordítva, mélyen a politikai lényeg alatt áll, még meg kell találnia a politikai lényegben a *maga* ellentmondásai-

nak megoldását és még mindig megragad teljes gondolatnélküliségében a *modern államelvet* illetően.

A kritika a „*szabad elmélettel*" szembeállítja a „*kiváltságok gyakorlati érvényét*", a „*kiváltságok törvényes érvényével*" pedig a „*közállapotot*".

Hogy ne magyarázzuk félre *a* kritika véleményét, idézzük emlékezetünkbe azt az ellentmondást, amelyet ő a francia kamara tanácskozásaiban kimutatott, ugyanazt az ellentmondást, amelyet *általánosnak* „kellett volna felfogni". Többek között arról volt szó, hogy állapítsák meg a hét egy napját, amelyen a gyermekeket nem szabad dolgoztatni. A *vasárnapot* javasolták mint ilyen napot. Erre az egyik képviselő indítványozta, hogy a vasárnap említését, mint alkotmányba ütköző dolgot, mellőzzék a törvényben. Martin (du Nord) miniszter ebben az indítványban azt az indítványt látta, hogy jelentsék ki, a kereszténység nem létezik többé. Crémieux úr a francia zsidók nevében kijelentette, hogy a zsidóknak — a franciák nagy többségének vallása iránti tiszteletből — semmi ellenvetésük nincs a vasárnap említése ellen. Mármost a szabad elmélet szerint zsidók és keresztények egyenlők, e gyakorlat szerint pedig a kereszténveknek egy kiváltságuk van a zsidókkal szemben, hisz különben mit keresne a keresztény vasárnap egy törvényben, amelyet az összes franciák számára hoztak? S vajon a zsidó szombatnak nincs ugyanolyan joga stb.? Vagy pedig a gyakorlati francia életben a zsidót valójában nem nyomják el keresztény kiváltságok, de a törvény nem meri kimondani ezt a gyakorlati egyenlőséget. Ilyenfélék mindazok az ellentmondásai a politikai lényegnek, amelyeket Bauer úr a „Judenfragé"-ban kifejt: a *konstitucionalizmus* ellentmondásai; a konstitucionalizmus pedig általánosságban a modern képviseleti állam és a kiváltságok régi állama közötti ellentmondás.

Bauer úr mármost igen alapos elnézést követ el, amikor úgy véli, hogy ennek az ellentmondásnak „általánosként" való felfogásával és kritizálásával a *politikai* lényegtől felemelkedik az *emberi* lényeghez. Csupán a fél politikai emancipációtól a teljes politikai emancipációhoz, az alkotmányos képviseleti államtól a demokratikus képviseleti államhoz emelkedett volna fel.

Bauer úr azt hiszi, hogy a *kiváltság* megszüntetésével megszünteti a kiváltság *tárgyát*. Martin (du Nord) úr kijelentésével kapcsolatban ezt mondja: „*Nincs többé vallás*, ha *nincs* többé *kiváltságos vallás*. Vegyétek el a vallástól kizárólagosságának erejét, és nem létezik többé."

De ahogyan az *ipari tevékenység* nem szűnik meg, amikor megszüntetik az *iparok*, a céhek és korporációk *kiváltságait*, hanem éppen csak e kivált-

ságok megszüntetése után kezdődik a valódi *ipar:* ahogyan a *földtulajdon* nem szűnik meg, amikor megszüntetik a *kiváltságos* földbirtoklást, hanem éppen csak kiváltságai megszüntetése után, a szabad parcellázással és a szabad elidegenítéssel kezdi meg egyetemes mozgását: ahogyan a *kereskedelem* nem szűnik meg a *kereskedelmi kiváltságok* megszüntetésével, hanem csak a szabad kereskedelemben valósul meg igazán, úgy a vallás is csak ott bontakozik ki *gyakorlati* egyetemességében (gondoljunk az észak-amerikai szabadállamokra), ahol nincs *kiváltságos* vallás.

A modern *„közállapotnak"*, a kiképződött modern államiságnak nem a kiváltságok társadalma az alapja, ahogy *a* kritika véli, hanem a *megszüntetett* és *eltörölt kiváltságok*, a kifejlődött *polgári társadalom*, amelyben a kiváltságokban még politikailag megkötött életelemek szabaddá válnak. *Semmiféle „kiváltságos elkülönültség"* nem áll itt szemben sem a másik kiváltságos elkülönültséggel, sem a közállapottal. Ahogyan a szabad ipar és a szabad kereskedelem megszüntetik a kiváltságos elkülönültséget és ezzel a kiváltságos elkülönültségek egymás közti harcát, viszont helyébe a kiváltságtól — amely elkülönít az általános összességtől, de egyúttal egybekapcsol egy kisebb zártkörű összességbe — eloldozott embert állítják, akit egy általános köteléknek még a *látszata* sem fűz többé a másik emberhez, és embernek ember ellen való, egyénnek egyén ellen való általános harcát idézik elő, ugyanígy az egész *polgári társadalom* nem egyéb, mint az összes, már csak *egyéniségük* révén egymástól elkülönült egyének e háborúja egymás ellen, és a kiváltságok béklyóiból kiszabadult elemi életerők általános féktelen mozgása. A *demokratikus képviseleti állam* és a *polgári társadalom* ellentéte a hivatalos *közösség* és a *rabszolgaság* közti *klasszikus* ellentét kiteljesedése. A modern világban mindenki *egyidejűleg* tagja a rabszolgaságnak és a közösségnek. Éppen a *polgári társadalom rabszolgasága látszatra* a legnagyobb *szabadság*, mert látszólag kiteljesedett *függetlensége* az egyénnek, amely elidegenült életelemeinek — mint például a tulajdonnak, az iparnak, a vallásnak stb. — féktelen, többé általános kötelékektől és az embertől nem kötött mozgását a *saját* szabadságának nézi, holott ez a mozgás ellenkezőleg az egyén teljes szolgasága és emberietlensége. A *kiváltság* helyébe itt a *jog* lépett.

Tehát csak itt, ahol nincs semmiféle ellentmondás a szabad elmélet és a kiváltságok gyakorlati érvénye között, hanem a kiváltságok gyakorlati megsemmisítése, a *szabad* ipar, a *szabad* kereskedelem stb. megfelel a „szabad elméletnek", ahol a közállapottal *semmiféle* kiváltságos elkülönültség nem áll szemben, ahol a kritika által kifejtett ellentmondás *megszűnt*, csak itt *van meg a kiteljesedett modern államiság.*

Itt éppen a *megfordítása* is uralkodik annak a törvénynek, amelyet Bauer úr a francia kamara vitái kapcsán, Martin (du Nord) úrral egyetértésben mond ki.

„Ugyanúgy, ahogy Martin (du Nord) úr abban az indítványban, hogy a *vasárnap* említését mellőzzék a *törvényben*, azt a javaslatot látta, hogy jelentsék ki, a kereszténység nem létezik többé — ugyanazon a jogon, *és ez a jog teljesen megalapozott*, annak kijelentése, hogy a zsidót nem kötelezi többé a *szombat törvénye, a zsidóság felbomlásának proklamálása* lenne."

A kifejlett modern államban éppen *fordított* a helyzet. Az állam kijelenti, hogy a vallás, akárcsak a többi polgári életelem, csak akkor *kezdett* teljes terjedelmében létezni, amikor *ő nem-politikainak* nyilvánította és ezért önmagukra hagyta őket. *Politikai* létezésük felbomlasztásának, mint például a *tulajdon* felbomlasztásának a *választói cenzus* megszüntetése útján, a *vallás* felbomlasztásának az *államegyház* megszüntetése útján, éppen állampolgári haláluk e proklamálásának felel meg legerőteljesebb életük, amely most zavartalanul a saját törvényeinek engedelmeskedik és létezését egész szélességében kibontakoztatja.

Az *anarchia* a széttagoló *kiváltságok* alól emancipált polgári társadalom törvénye, és a *polgári társadalom* anarchiája a modern *közállapot* alapja, ahogy a közállapot viszont ennek az anarchiának a biztosítéka. Amennyire ellenkezőek egymással, annyira feltételezik egymást kölcsönösen.

Látjuk, mennyire képes *a* kritika az „új" elsajátítására. De ha a „tiszta kritika" határain belül maradunk, felvetődik a kérdés, miért nem fogta fel a kritika a francia kamara vitái kapcsán kifejtett ellentmondását *általános* ellentmondásnak, ahogy saját véleménye szerint ennek történnie *„kellett* volna"?

„Ez a lépés azonban akkor *lehetetlen volt* — nemcsak azért . . . nemcsak azért . . . *hanem azért is*, mert a kritika *lehetetlen volt* az ellentétével való belső összekuszálódás ez *utolsó maradványa* nélkül, és *nem juthatott volna el arra a pontra*, ahol már csak *egy lépés* maradt hátra."

Lehetetlen volt . . . mert . . . lehetetlen volt! *A* kritika ezen felül biztosít arról, hogy lehetetlen volt a végzetes *„egy lépés"*, „hogy eljuthasson arra a pontra, ahol már csak *egy lépés* maradt hátra". És ki vitatja ezt? Hogy egy olyan pontra juthassunk, ahol már csak *„egy lépés"* marad hátra, ahhoz abszolúte lehetetlen még azt az *„egy lépést"* megtenni, amely túlvisz azon a ponton, amely mögött még hátramarad *„egy lépés"*.

Minden jó, ha jó a vége! A „Judenfragé"-jával szemben ellenséges *tömeggel* vívott ütközete lezárásakor *a* kritika beismeri, hogy az *ő* felfogása az *„emberi jogokról"*, az *ő* „értékelése a vallásról a francia forradalomban",

az a „szabad politikai lényeg, amelyre *ő* fejtegetéseinek *lezárásakor* olykor rámutatott", egyszóval „a francia forradalom egész kora *a* kritika számára nem több és nem kevesebb volt, mint jelkép — tehát nem pontosan és prózai értelemben a franciák forradalmi kísérleteinek ama kora —, jelkép, tehát csak fantasztikus kifejezése azoknak az alakzatoknak, amelyeket a végén látott". Nem akarjuk *a* kritikát megfosztani attól a vigasztól, hogy ha politikailag vétkezett is, ez csak művei „lezárásakor" és „végén" történt. Egy ismert korhely azzal szokta nyugtatgatni magát, hogy soha nem részeg éjfél előtt.

A „zsidókérdés" területén *a* kritika vitathatatlanul egyre nagyobb tért hódított el *az* ellenségtől. A „zsidókérdés" 1. sz. alatt *a* kritika Bauer úr által védelmezett műve még abszolút volt és leleplezte a „zsidókérdés" „*igazi*" és „*általános*" jelentőségét. 2. sz. alatt *a* kritika nem „*akart*" túlmenni és nem „*lehetett*" túlmennie *a* kritikán. 3. sz. alatt még „*egy lépést*" *kellett* volna tennie, de ez a lépés „lehetetlen" volt — mert — „lehetetlen" volt. Nem „akarása és lehetősége", hanem „ellentétébe" való belegabalyodása akadályozta meg ebben az „*egy lépésben*". Nagyon is szívesen átlépett volna az utolsó akadályon, de szerencsétlenségére kritikai hétmérföldes csizmáira rátapadt a *tömeg* egy *utolsó maradványa*.

c) *Kritikai csata a francia forradalom ellen*

A tömeg korlátozottsága kényszerítette *a* „szellemet", *a* kritikát, Bauer urat arra, hogy a *francia forradalmat* ne „*prózai* értelemben" a franciák forradalmi kísérletei ama korának, hanem „*csak*" saját kritikai agyrémei „*jelképének* és *fantasztikus kifejezésének*" tartsa. *A* kritika úgy *vezekel* „*elnézéséért*", hogy *új vizsgálatnak* veti alá *a forradalmat*. Egyszersmind megbünteti ártatlanságának csábítóját — „a tömeget", azáltal, hogy közli vele az „új vizsgálat" eredményeit.

„A *francia forradalom* olyan kísérlet volt, amely még teljességgel a XVIII. századhoz tartozott."

Hogy a XVIII. század egy kísérlete, amilyen a francia forradalom, még teljességgel a XVIII. század kísérlete, nem pedig mondjuk a XIX. század kísérlete, ez a kronológiai igazság úgy látszik „még teljességgel" azokhoz az igazságokhoz tartozik, amelyek „eleve önnönmaguktól értetődnek". De az ilyen igazságnak *a* kritika terminológiájában, amely kritika igen elfogult a „napnál világosabb" igazsággal szemben, „*vizsgálat*" a neve, és ezért természetes helyét „a forradalom új vizsgálatában" leli meg.

„Azok az eszmék azonban, amelyeket a francia forradalom hívott életre, nem vittek túl azon az *állapoton*, amelyet erőszakkal meg akart szüntetni."

Eszmék sohasem vihetnek túl egy régi világállapoton, hanem mindig csak a régi világállapot eszméin. Eszmék egyáltalában *semmit sem vihetnek ki*. Az eszmék kiviteléhez emberek kellenek, akik gyakorlati erőszakot alkalmaznak. Szószerinti *értelmében* a kritikai mondat tehát ismét olyan igazság, amely magától értetődik, tehát megint „*vizsgálat*".

E vizsgálattól nem érintve, a francia forradalom olyan eszméket hívott életre, amelyek túlvisznek az egész régi világállapot *eszméin*. A forradalmi mozgalom, amely 1789-ben a *Cercle social-ban*[69] kezdődött, amelynek pályája közepén *Leclerc* és *Roux* voltak fő képviselői, s amely végül *Babeuf* összeesküvésével egy pillanatra vereséget szenvedett, hívta életre a *kommunista* eszmét, amelyet *Babeuf* barátja, *Buonarroti* az 1830-as forradalom után ismét meghonosított Franciaországban. Ez az eszme, következetesen kidolgozva, az *új világállapot eszméje*.

„Miután a forradalom ezért" (!) „megszüntette a népéleten belül a feudális elhatárolásokat, kénytelen volt a nemzetiség tiszta önzését kielégíteni, sőt felszítani, valamint a másik oldalon ezt az önzést a szükségszerű kiegészítése révén, egy legfelsőbb lény elismerése révén, az általános államiság e felsőbb megerősítése révén — amely államiságnak az egyes önös atomokat össze kell tartania — megfékezni."

A nemzetiség önzése az általános államiság természetadta önzése, ellentétben a feudális elhatárolások önzésével. A legfelsőbb lény az általános államiságnak, tehát a nemzetiségnek is felsőbb megerősítése. Mégis, Bauer úr szerint a legfelsőbb lény *megfékezi* a nemzetiség, azaz az általános államiság önzését! Igazán kritikai feladat, egy önzést a megerősítése, méghozzá *vallási* megerősítése révén, azaz emberfeletti és ezért az emberi fékektől is mentes lényként való elismerése révén megfékezni! A legfelsőbb lény megteremtői mit sem tudtak erről a kritikai szándékukról.

Buchez úr, aki szerint a nemzetiség fanatizmusa a vallás fanatizmusára támaszkodik, jobban érti hősét, *Robespierre-t*.

Róma és Görögország a nemzetiségen szenvedtek hajótörést. *A* kritika tehát semmi sajátosat nem mond a francia forradalomról, amikor azt állítja, hogy a nemzetiségen szenvedett hajótörést. Ugyanúgy semmit nem mond a nemzetiségről, amikor ennek önzését *tisztának* határozza meg. Ez a tiszta önzés éppenséggel igen homályos, hússal és vérrel vegyült, természetadta önzésként jelenik meg, ha összehasonlítjuk például a *fichtei én* tiszta önzésével. Ha pedig tisztasága csak viszonylagos a feudális el-

határolások önzésével való ellentétben, akkor semmi szükség nem volt „a forradalom új vizsgálatára" annak megállapításához, hogy az az önzés, amelynek egy nemzet a tartalma, általánosabb illetve tisztább, mint az, amelynek egy különös rend és egy különös korporáció a tartalma.

A kritikának az általános államiságra vonatkozó felvilágosításai nem kevésbé tanulságosak. Arra korlátozódnak, hogy az általános államiságnak kell összetartania az egyes önös atomokat. —

Pontosan és prózai értelemben szólva a polgári társadalom tagjai nem *atomok*. Az atom *jellegzetes tulajdonsága* az, hogy nincs *semmiféle* tulajdonsága és ezért nincs semmiféle saját *természeti szükségszerűsége* által megszabott kapcsolata más, rajta kívül levő lényekhez. Az atomnak *nincsenek szükségletei, önmagával beéri;* a rajta kívül levő világ az abszolút *üresség*, azaz e világ tartalomnélküli, értelemnélküli, semmitmondó, éppen azért, mert az atom önmagában rendelkezik az egész *teljességgel*. A polgári társadalom önző egyéne érzékietlen elképzelésében és élettelen elvonatkoztatásában felfújhatja ugyan magát *atommá*, azaz kapcsolatnélküli, önmagával beérő, szükségletnélküli, *abszolúte teljes*, boldog lénnyé. A boldogtalan *érzéki valóság* nem törődik az egyén képzelődésével, az egyént minden érzéke arra kényszeríti, hogy higgyen a rajta kívül levő világ és egyének létében, és még a *profán* gyomra is napról napra emlékezteti arra, hogy a rajta *kívül* levő világ nem *üres*, hanem tulajdonképpen ez a *kitöltő*. Az egyén minden lényegi tevékenysége és tulajdonsága, minden törekvése *szükségletté, szükséggé* válik, amely *önösségét* [*Selbstsucht*] más, rajta kívül levő dolgok és emberek iránti vággyá [Sucht nach anderen . . .] teszi. Minthogy pedig az egyik egyén szükségletének nincs önnönmagától értetődő értelme a másik önző egyén számára, aki ama szükséglet kielégítésének eszközével rendelkezik, tehát a szükségletnek nincs közvetlen összefüggése a kielégítéssel, ezért minden egyénnek meg kell teremtenie ezt az összefüggést, azáltal, hogy szintúgy kerítővé válik az idegen szükséglet és e szükséglet tárgyai között. Tehát a *természeti szükségszerűség*, az *ember lényegi tulajdonságai* — bármily elidegenülten jelennek is meg —, az *érdek*, ezek tartják össze a polgári társadalom tagjait, *reális* kötelékük a *polgári*, nem pedig a *politikai* élet. Tehát nem az *állam* tartja össze a polgári társadalom *atomjait*, hanem az, hogy ezek csupán az *elképzelésben*, képzelődésük *mennyországában atomok* — a *valóságban* azonban az atomoktól erősen különböző lények, tudniillik nem *isteni önzők*, hanem *önző emberek*. Csak a *politikai babona* képzeli még manapság is, hogy a polgári életet az államnak kell összetartania, holott a valóságban megfordítva, a polgári élet tartja össze az államot.

„*Robespierre* és *Saint-Just* nagyszerű eszméje, hogy »*szabad népet*« alkossanak, amely csak az *igazságosság* és *erény* szabályai szerint él — lásd például Saint-Just jelentését Danton bűntetteiről, és a másik, az általános rendőrséggel foglalkozó jelentését —, csak a terror révén maradhatott fenn egy ideig, és *ellentmondás* volt, *amellyel szemben* a *néplényeg* közönséges és önös elemei azon a gyáva és alattomos módon reagáltak, amely csak várható volt tőlük."

Ez az *abszolút-kritikai* frázis, amely a „szabad népet" „*ellentmondásnak*" jellemzi, amellyel *szemben* a „*néplényeg*" elemeinek reagálniok kell, annyira abszolúte üres, hogy ellenkezőleg, a *szabadság*, az *igazságosság*, az *erény* a robespierre-i és saint-justi értelemben csakis egy „*nép*" életmegnyilvánulásai és csakis a „néplényeg" tulajdonságai lehetnek. Robespierre és Saint-Just kifejezetten az *antik*, csakis a „*néplényeghez*" tartozó „szabadságról, igazságosságról, erényről" beszélnek. A *spártaiak*, az *athéniek*, a *rómaiak* nagyságuk idején „szabad, igazságos, erényes népek".

„Mi" — kérdezi Robespierre a közerkölcs elveiről mondott beszédében (a konvent 1794 február 5-i ülésén) — „mi a demokratikus vagyis népi kormányzat *alapelve*? — Az *erény*. A *közerényről* beszélek, amely oly nagy csodákat művelt *Görögországban* és *Rómában*, s amely még csodálatraméltóbbakat művel majd a köztársasági Franciaországban; arról az erényről, amely nem egyéb, mint a hazának és törvényeinek szeretete."[70] Ezután Robespierre az *athénieket* és a *spártaiakat* kifejezetten „peuples libres"-nek* nevezi. Állandóan az antik *néplényeget* idézi emlékezetbe és hőseire, valamint megrontóira hivatkozik — Lükurgoszra, Démoszthenészre, Miltiadészra, Ariszteidészre, Brutusra és Catilinára, Caesarra, Clodiusra, Pisóra.

Saint-Just a Danton letartóztatásáról szóló jelentésben — amelyre a kritika hivatkozik — kifejezetten ezt mondja:

„A világ üres a *rómaiak* óta, s csak a rájuk való emlékezés tölti be, és jövendöli még a *szabadságot*."[71] Vádja antik módon *Danton* mint holmi *Catilina* ellen irányul.

Saint-Just másik, az *általános rendőrséggel* foglalkozó jelentésében a *republikánust* egészen az *antik* értelemben, *hajlíthatatlannak*, *mértékletesnek*, *egyszerűnek* stb. ábrázolja. A *rendőrségnek* lényege szerint a római *cenzorságnak* megfelelő intézménynek kell lennie. — Kodrosz, Lükurgosz, Caesar, Cato, Catilina, Brutus, Antonius, Cassius itt sem marad el.

---

* — „szabad népek"-nek — *Szerk.*

Végül *Saint-Just* a *„szabadságot*, igazságosságot, erényt", amelyet kíván, *egy szóval* jellemzi, mondván:

„Que les hommes révolutionnaires soient des *Romains.*"* Robespierre, Saint-Just és pártjuk azért pusztult el, mert az antik, *realista-demokratikus közösséget*, amely a *valóságos rabszolgaság* alapján nyugodott, összetévesztették a *modern spiritualista-demokratikus képviseleti állammal*, amely az *emancipált rabszolgaságon*, a *polgári társadalmon* nyugszik. Micsoda roppant csalatkozás: az *emberi jogokban* el kell ismerniök és szentesíteniök kell a modern polgári társadalmat, az ipar, az általános konkurrencia, a céljaikat szabadon követő magánérdekek, az anarchia, az önmagától elidegenült természeti és szellemi egyéniség társadalmát, és egyúttal e társadalom *életmegnyilvánulásait* utólag egyes egyénekben meg akarják semmisíteni, és egyúttal e társadalom *politikai fejét antik* módon akarják kialakítani!

Tragikusan jelent meg ez a csalatkozás, amikor Saint-Just, kivégzése napján, az *emberi jogoknak* a Conciergerie termében függő nagy táblájára mutatott és büszke önérzettel kijelentette: „C'est pourtant moi qui ai fait cela."** Éppen ez a tábla annak az *embernek* a *jogait* nyilatkoztatta ki, aki csakúgy nem lehet az antik közösség embere, mint ahogy *nemzetgazdasági* és *ipari* viszonyai nem az *antik* viszonyok.

Nem itt van a helye annak, hogy a *terroristák* csalatkozását történelmileg igazoljuk.

„Robespierre bukása után a *politikai felvilágosodás* és *mozgalom* a felé a pont felé sietett, amelyen *Napóleon* martalékává vált, aki nem sokkal brumaire 18-a[73] után ezt mondhatta: »prefektusaim, csendőreim és papjaim révén azt tehetem Franciaországgal, amit akarok.«"

A *profán* történelem ellenben arról tudósít: Robespierre bukása után kezd csak a *politikai* felvilágosodás, amely azelőtt *túl* akart *tenni* önmagán, amely *túláradó* volt, *prózai módon* megvalósulni. A *direktórium* kormányzata alatt a *polgári társadalom* az élet hatalmas áramlásával tör elő — maga a forradalom megszabadította a feudális kötelékektől és hivatalosan elismerte, bármennyire fel akarta is áldozni a *terrorizmus* egy antik-politikai életnek. Kereskedelmi vállalkozások Sturm und Drangja, meggazdagodási vágy, az új polgári életnek a mámora, amelynek első magát-élvezése még hetyke, könnyelmű, frivol, részegítő; *valóságos* felvilágosodása a francia *földnek*, melynek feudális tagolódását a forradalom pörölye szétzúzta, s melyet most a sok új tulajdonos első láza mindenoldalú művelés alá fog;

* — „Hogy a forradalmárok *rómaiak* legyenek."[72] — *Szerk.*

** — „Mégis én alkottam ezt." — *Szerk.*

a szabaddá vált ipar első megmozdulásai — íme az újonnan keletkezett polgári társadalom néhány életjele. A *polgári társadalmat pozitíve* a *burzsoázia* képviseli. A burzsoázia tehát *megkezdi* uralmát. Az *emberi jogok* többé nem *csupán* az *elméletben* léteznek.

Ami brumaire 18-án Napóleon martalékává vált, az nem egyáltalában a forradalmi mozgalom volt, mint ezt *a* kritika von Rotteck vagy Welcker úrnak készségesen elhiszi, hanem a *liberális burzsoázia*. Csak az akkori törvényhozók beszédeit kell elolvasni, hogy meggyőződjünk erről. Az ember úgy érzi, mintha a nemzeti konventből egy mai küldöttkamarába csöppent volna.

Napóleon a *forradalmi terrorizmus* utolsó harca volt a szintén a forradalom által proklamált *polgári társadalom* és ennek politikája ellen. Napóleon kétségtelenül már átlátta a *modern állam* lényegét, hogy ez az állam a polgári társadalom akadálytalan fejlődésén, a magánérdekek szabad mozgásán stb. nyugszik mint alapján. Elhatározta, hogy elismeri és védelmezi ezt az alapot. Nem holmi álmodozó terrorista volt ő. De Napóleon ugyanakkor az *államot* még *öncélnak* tekintette, a polgári életet pedig csak kincstárosnak és *alárendeltjének*, akinek nem lehet *saját akarata*. Napóleon *végigvitte* a *terrorizmust* azáltal, hogy a *permanens forradalom* helyére a *permanens háborút állította*. A teljes jóllakásig kielégítette a francia nemzetiség önzését, de megkövetelte a polgári üzletek, az élvezet, a gazdagság stb. feláldozását is, valahányszor a hódítás politikai célja ezt kívánta. Amikor a polgári társadalom liberalizmusát — mindennapi gyakorlatának politikai idealizmusát — zsarnoki módon elnyomta, nem kímélte leglényegesebb *anyagi* érdekeit, a kereskedelmet és az ipart sem, valahányszor ezek összeütközésbe kerültek az *ő* politikai érdekeivel. Az ipari hommes d'affaires* iránti megvetése kiegészítése volt az *ideológusok* iránti megvetésének. Belföldön is harcolt a polgári társadalommal, mint az őbenne még abszolút öncélnak számító állam ellenfelével. Így például kijelentette az államtanácsban, nem fogja tűrni, hogy nagykiterjedésű földeket birtokosuk tetszése szerint műveljen vagy ne műveljen meg. Így tervbe vette, hogy a *szállítmányozás* kisajátítása útján a kereskedelmet aláveti az államnak. Francia kereskedők készítették elő azt az eseményt, amely Napóleon hatalmát először rendítette meg. Párizsi tőzsdések egy mesterségesen előidézett éhínséggel arra kényszerítették, hogy az orosz hadjárat megindítását csaknem két hónappal elodázza és ilymódon az év egy túlságosan előrehaladott szakára tegye át.

* — üzletemberek — *Szerk.*

Mint ahogy Napóleonban még egyszer a forradalmi terrorizmus lépett szembe a liberális burzsoáziával, úgy a restaurációban, a Bourbonokban még egyszer az ellenforradalom lépett szembe vele. Végül 1830-ban a liberális burzsoázia megvalósította 1789-es vágyait, csak azzal a különbséggel, hogy most *kiteljesedett* a *politikai felvilágosodása*, hogy az alkotmányos képviseleti államban többé nem az állam eszményét, nem a világ üdvét és általános emberi célokat vélt elérni, hanem ezt az államot inkább *kizárólagos* hatalma *hivatalos* kifejezésének és *különös* érdeke *politikai* elismerésének ismerte fel.

A francia forradalom élettörténete, amely 1789-cel kezdődik, 1830-cal, amikor egyik mozzanata, most már a maga *szociális* jelentőségének tudatával gazdagodva, győzedelmeskedett, még nem fejeződött be.

d) Kritikai csata a francia materializmus ellen

„A *spinozizmus* uralkodott a XVIII. században, mind francia továbbfejlődése alakjában, amely az anyagot szubsztanciává tette, mind a teizmus alakjában, amely az anyagot szellemibb névvel látta el ... *Spinoza francia iskolája* és a teizmus hívei csak két szekta voltak, amelyek *Spinoza rendszerének* igazi értelméről vitatkoztak ... Ennek a felvilágosodásnak egyszerű sorsa az volt, hogy a *romantikába* hanyatlott, miután meg kellett adnia magát a francia mozgalom óta megindult reakciónak."

Idáig *a* kritika.

A francia materializmus kritikai történelmével szembeállítjuk egy rövid vázlatban profán, tömegszerű történelmét. Tiszteletteljesen elismerjük majd a szakadékot, amely elválasztja a történelmet, ahogy az valóban végbement, a történelemtől, ahogy az a régit és az újat egyaránt teremtő, *az* „abszolút kritika" dekrétuma szerint végbemegy. Végül, *a* kritika előírásainak engedelmeskedve, a kritikai történelem „miért?"-jét, „honnan?"-ját és „hová?"-ját majd „huzamos tanulmányozás tárgyává tesszük".

„*Pontosan* és *prózai értelemben* szólva" a XVIII. század francia felvilágosodása és nevezetesen a *francia materializmus* nemcsak a fennálló politikai intézmények, valamint a fennálló vallás és teológia elleni harc volt, hanem éppúgy *nyílt, kimondott* harc a *XVII. század metafizikája* és *minden metafizika*, kivált a *Descartes, Malebranche, Spinoza* és *Leibniz* metafizikája ellen. A *filozófiát* szembeállították a *metafizikával*, mint ahogy *Feuerbach Hegel* elleni első határozott fellépésekor a *megrészegült spekuláció-*

val szembeállította a *józan filozófiát*. A XVII. század *metafizikája*, amelyet a XVIII. század francia felvilágosodása és nevezetesen *francia materializmusa* leterített, *győzelmes és tartalmas restaurációját* élte meg a XIX. század *német filozófiájában* és nevezetesen *spekulatív német filozófiájában*. Mióta *Hegel* ezt a metafizikát zseniális módon minden addigi metafizikával és a német idealizmussal egyesítette és metafizikai egyetemes birodalmat alapított, a teológia elleni támadásnak ismét, mint a XVIII. században, a *spekulatív metafizika* és *minden metafizika* elleni támadás felelt meg. A metafizika örökre vereséget fog szenvedni a *materializmustól*, amelyet most magának a *spekulációnak* a munkája kiteljesített és amely egybeesik a *humanizmussal*. De ahogy *Feuerbach* az *elmélet* területén, a francia és angol *szocializmus* és *kommunizmus* a *gyakorlat* területén képviselte a *humanizmussal* egybeeső *materializmust*.

„*Pontosan* és *prózai értelemben* szólva" a *francia materializmusnak két irányzata* van, az *egyik Descartes-ra*, a másik *Locke-ra* vezeti vissza eredetét. Az utóbbi *kiváltképpen francia* művelődési elem, és egyenesen a *szocializmusba* torkollik. Az előbbi, a *mechanikus* materializmus, a tulajdonképpeni francia *természettudományba* olvad bele. A két irányzat a fejlődés folyamán keresztezi egymást. A közvetlenül *Descartes-tól* eredő francia materializmusra nem kell részletesebben kitérnünk, éppígy *Newton* francia iskolájára és egyáltalában a francia természettudomány fejlődésére sem.

Ezért csak ennyit:

Fizikájában Descartes az *anyagnak* magateremtő erőt tulajdonított és a *mechanikai* mozgást az anyag életaktusának fogta fel. *Fizikáját* teljesen elválasztotta *metafizikájától*. Fizikáján *belül az anyag* az egyetlen *szubsztancia*, a lét és a megismerés egyetlen alapja.

A *mechanikus* francia materializmus *Descartes fizikájához* csatlakozott metafizikájával ellentétben. Tanítványai hivatásos *anti-metafizikusok* voltak, tudniillik *fizikusok*.

Leroy orvossal kezdődik ez az iskola, *Cabanis* orvossal éri el tetőpontját, *Lamettrie* orvos a középpontja. Descartes még élt, amikor Leroy az *állat* descartes-i konstrukcióját — mint hasonlóan a XVIII. században *Lamettrie* — átvitte az emberi lélekre, a lelket a *test* egy *moduszának*, az *eszméket* pedig *mechanikai mozgásoknak* nyilvánította. Sőt Leroy azt hitte, hogy Descartes eltitkolta igazi véleményét. Descartes tiltakozott. A XVIII. század végén *Cabanis* tetőzte be a descartes-i materializmust „*Rapports du physique et du moral de l'homme*"[74] című munkájában.

A *descartes-i* materializmus mind a mai napig létezik Franciaországban. Nagy eredményei vannak a *mechanikai természettudományban*, amely-

nek — „*pontosan* és *prózai értelemben* szólva" — a legkevésbé vethető a szemére *romantika*.

A XVII. század *metafizikájának*, amelyet Franciaországban kivált *Descartes* képviselt, születése órájától kezdve megvolt az *antagonistája* a *materializmusban*. Személyileg Descartes-tal szemben *Gassendinek*, az *epikureus* materializmus felújítójának alakjában lépett fel. A francia és az angol materializmus mindig benső kapcsolatban marad *Démokritosszal* és *Epikurosszal*. A descartes-i metafizikának másik ellentéte volt *Hobbes angol* materialista. Gassendi és Hobbes jóval haláluk után, abban a pillanatban győzték le ellenfelüket, amikor ez hivatalos hatalomként már minden francia iskolában uralkodott.

Voltaire megjegyezte, hogy a XVIII. század franciáinak a jezsuita és janzenista viták[75] iránti közönyét nem annyira a filozófia, mint a *Law-féle* pénzügyi spekulációk idézték elő. Ugyanígy a XVII. század metafizikájának bukását csak annyiban magyarázhatjuk a XVIII. század materialista elméletéből, amennyiben magát ezt az elméleti mozgalmat az akkori francia élet gyakorlati alakulásából magyarázzuk. Ez az élet a közvetlen jelenre, a világi élvezetre és a világi érdekekre, a *földi* világra irányult. Teológiaellenes, metafizikaellenes, materialista gyakorlatának teológiaellenes, metafizikaellenes, materialista elméletek kellett hogy megfeleljenek. A metafizika *gyakorlatilag* vesztette el minden hitelét. Itt a dolognak csak az *elméleti* lefolyását kell röviden jeleznünk.

A metafizika a XVII. században (gondoljunk Descartes-ra, Leibnizre stb.) még *pozitív*, profán tartalommal vegyült. Felfedezéseket tett a matematikában, fizikában és más határozott tudományokban, amelyekről úgy látszott, hogy körébe tartoznak. Ez a látszat már a XVIII. század elején megsemmisült. A pozitív tudományok különváltak a metafizikától és önálló köröket vontak. A metafizika egész gazdagsága már csak gondolati lényekből és mennyei dolgokból állt, éppen amikor minden érdeklődés a reális lényekre és a földi dolgokra kezdett összpontosulni. A metafizika ízetlenné vált. Ugyanabban az évben, amelyben a XVII. század utolsó nagy francia metafizikusai, Malebranche és Arnauld meghaltak, születtek *Helvétius* és *Condillac*.

Az a férfi, aki a XVII. század metafizikáját és minden metafizikát *elméletileg* megfosztotta *hitelétől*, *Pierre Bayle* volt. Fegyverül a *szkepticizmust* használta, amelyet magukból a metafizikai varázsformulákból kovácsolt. Ő maga elsősorban a descartes-i metafizikából indult ki. Ahogy *Feuerbachot* a spekulatív teológia elleni harc hajtotta tovább a *spekulatív filozófia* elleni harcba, éppen azért, mert a spekulációban a teológia utolsó

támaszát ismerte fel, mert kényszerítenie kellett a teológusokat arra, hogy az általudománytól visszameneküljenek a *nyers*, ellenszenves *hithez*, ugyanúgy hajtotta Bayle-t a vallási kételkedés az e hitet alátámasztó metafizikában való kételkedésbe. Ezért a metafizikát egész történelmi folyamatában kritika alá vetette. A metafizika történetírója lett, hogy megírja a metafizika halálának történetét. Kiváltképp *Spinozát* és *Leibnizet* cáfolta.

Pierre Bayle nemcsak a materializmusnak és a józan emberi értelem filozófiájának befogadását készítette elő Franciaországban a metafizika szkeptikus felbomlasztásával. Meghirdette az *ateista társadalmat* — amelynek létezése szerinte hamarosan meg kell hogy kezdődjék — annak *bizonyításával*, hogy egy csupa ateistából álló társadalom *létezhetik*, hogy az ateista tisztességes ember *lehet*, hogy az ember nem az ateizmussal, hanem a babonával és a bálványimádással alacsonyítja le magát.

Egy francia író kifejezése szerint *Pierre Bayle „az utolsó metafizikus* a XVII. század *szellemében* és az *első filozófus a XVIII. század szellemében"*.

A XVII. század teológiájának és metafizikájának negatív megcáfolásán kívül szükség volt egy *pozitív, metafizikaellenes* rendszerre. Szükség volt egy könyvre, amely az akkori életgyakorlatot rendszerbe foglalja és elméletileg megalapozza. *Locke* írása „Az emberi értelem eredetéről" éppen kapóra jött a csatornán túlról. Lelkesen fogadták, mint várva várt vendéget.

Felvetődik a kérdés: Vajon *Locke Spinozának* a tanítványa? A „profán" történelem így válaszolhat erre:

A materializmus *egyszülött* gyermeke *Nagy-Britanniának*. Már skolasztikusa, *Duns Scotus* felvetette a kérdést: *„vajon nem tud-e az anyag gondolkodni"*.

Hogy ezt a csodát nyélbeüsse, Isten mindenhatóságához folyamodott, vagyis magát a *teológiát* kényszerítette arra, hogy a *materializmust* hirdesse. Azonfelül *nominalista* volt. A nominalizmus a fő elemek egyike az *angol* materialistáknál, mint ahogy egyáltalában *első kifejezése* a materializmusnak.

Az *angol materializmus* és minden *modern kísérleti* tudomány igazi *ősapja Bacon*. Számára a természettudomány az igazi tudomány, s az érzéki *fizika* a természettudomány legfontosabb része. Gyakran hivatkozik tekintélyként *Anaxagoraszra* és *homoiomeriáira*, valamint *Démokritoszra* és atomjaira.[76] Tanítása szerint az *érzékek* csalhatatlanok és minden ismeret *forrásai*. A tudomány *tapasztalati tudomány*, s abban áll, hogy az érzékileg adottra *ésszerű módszert* alkalmazunk. Indukció, elemzés, összehasonlítás, megfigyelés, kísérletezés — ezek az ésszerű módszer fő feltételei. Az *anyag* veleszületett tulajdonságai közül a *mozgás* az első és legjelesebb, nemcsak mint *mechanikai* és *matematikai* mozgás, hanem még inkább mint az anyag

törekvése, életszelleme, fesztőereje, mint *gyötrődése* [*Qual*] — hogy Jakob Böhme kifejezését használjuk.[77] Az anyag primitív formái eleven, egyénieső, az anyagban bennerejlő, a sajátos különbségeket létrehozó *lényegi erők.*

Baconnél, mint első megteremtőjénél, a materializmus naiv módon még mindenoldalú fejlődés csíráit rejti magában. Az anyag költőien érzéki ragyogásában ránevet az egész emberre. Maga az aforisztikus tan ellenben még hemzseg a teológikus következetlenségektől.

Továbbfejlődésében a materializmus *egyoldalúvá* válik. *Hobbes* a *baconi* materializmus *rendszerbefoglalója.* Az érzékiség elveszti virágját és a *geométer* elvont érzékiségévé válik. A *fizikai* mozgás áldozatul esik a *mechanikai* vagy a *matematikai* mozgásnak; a *geometriát* nyilvánítják a fő tudománynak. A materializmus *embergyűlölővé* válik. Hogy az *embergyűlölő, testietlen* szellemet annak saját területén legyőzhesse, a materializmus maga is kénytelen testét sanyargatni és *aszkétává* válni. Mint *értelmi lény* lép fel, de kifejleszti az értelem könyörtelen következetességét is.

Ha az érzékiség szolgáltat az embernek minden ismeretet, érvel Hobbes, Baconból kiindulva, akkor a szemlélet, a gondolat, a képzet stb. nem egyebek, mint az érzéki formájából többé-kevésbé kivetkőztetett testi világ fantómjai. A tudomány csak nevet adhat ezeknek a fantómoknak. *Egy* név több fantómra is alkalmazható. Sőt a neveknek is lehetnek neveik. De ellentmondás volna egyfelől minden eszme eredetét az érzéki világban látni, másfelől pedig azt állítani, hogy a szó több, mint szó, hogy az elképzelt, mindig egyes lényeken kívül még általános lények is vannak. Hiszen *testetlen szubsztancia* éppoly ellentmondás, mint *testetlen test. Test, lét, szubsztancia* egy és ugyanaz a *reális* eszme. A gondolatot nem lehet elválasztani attól az anyagtól, *amely* gondolkodik. Az anyag minden változás szubjektuma. A *végtelen* szó *értelmetlen,* ha nem azt jelenti, hogy szellemünknek megvan az a képessége, hogy vég nélkül folytathatja a hozzátevést. Minthogy csak az anyagi észlelhető, tudható, így Isten létezéséről *semmit* sem tudunk. Csak saját létezésem biztos. Minden emberi szenvedély mechanikai mozgás, amely vagy végződik, vagy kezdődik. A törekvések tárgya a jó. Az ember ugyanazon törvényeknek van alávetve, mint a természet. Hatalom és szabadság azonosak.

Hobbes rendszerbe foglalta Bacont, de alapelvét, azt, hogy az ismeretek és eszmék az érzéki világból erednek, nem alapozta meg részletesebben. *Locke* megalapozta Bacon és Hobbes elvét az emberi értelem eredetéről szóló tanulmányában.

Ahogy Hobbes a baconi materializmus *teista* előítéleteit semmisítette meg, úgy Collins, Dodwell, Coward, Hartley, Priestley stb. a locke-i szenzua-

lizmus utolsó teológiai korlátját. A teizmus, legalábbis a materialista számára, nem több, mint kényelmes és hanyag módja a vallástól való megszabadulásnak.

Már említettük, milyen kapóra jött Locke műve a franciáknak. Locke a bon sens, a józan emberi értelem filozófiáját alapozta meg, vagyis kerülőúton kimondta azt, hogy nincsenek az egészséges emberi érzékektől és az ezeken alapuló értelemtől különböző filozófusok.

Locke *közvetlen* tanítványa és *francia* tolmácsolója, *Condillac* a locke-i szenzualizmust azonnal a XVII. század *metafizikája* ellen irányította. Bebizonyította, hogy a franciák joggal vetették el ezt a metafizikát mint a képzelőerő és teológiai előítéletek puszta tákolmányát. Közzétette *Descartes, Spinoza, Leibniz* és *Malebranche* rendszereinek egy cáfolatát.

„L'essai sur l'origine des connaissances humaines" című munkájában kifejtette Locke gondolatait és bebizonyította, hogy nemcsak a lélek, hanem az érzékek is, nemcsak az eszmealkotás művészete, hanem az érzéki észlelés művészete is a *tapasztalat* és *szokás* dolga. Ezért a *neveléstől* és a *külső körülményektől* függ az ember egész fejlődése. Condillacot csak az *eklektikus* filozófia szorította ki a francia iskolákból.

A *francia* és az *angol* materializmus különbsége a két nemzetiség különbsége. A franciáktól az angol materializmus szellemet, húst és vért, ékesszólást kap. Megadják neki a még hiányzó temperamentumot és kecsességet. *Civilizálják* az angol materializmust.

Helvétiusben, aki szintén Locke-ból indul ki, ölt a materializmus voltaképpeni francia jelleget. Ő azonnal a társadalmi életre vonatkoztatja. (Helvétius: „De l'homme") Az érzéki tulajdonságok és az önszeretet, az élvezet és a jól felfogott személyes érdek az alapja minden morálnak. Az emberi intelligenciák természetes egyenlősége, az ész haladásának és az ipar haladásának egysége, az ember természetes jósága, a nevelés mindenhatósága — ezek rendszerének fő mozzanatai.

A descartes-i és az angol materializmus egyesítése található *Lamettrie* műveiben. Egészen a részletekig felhasználja Descartes fizikáját. „L'homme machine"-ja a Descartes-féle állat-gép mintáját követő fejtegetés. Holbach „*Système de la nature*"-jében a fizikai rész szintén a francia és az angol materializmus összekapcsolásából áll, a morális rész pedig lényegében Helvétius morálján nyugszik. Az a francia materialista, aki még leginkább áll kapcsolatban a metafizikával, és akit ezért Hegel is dicsér,[78] *Robinet* („De la nature"), kifejezetten *Leibnizre* hivatkozik.

Volneyről, Dupuis-ről, Diderot-ról stb. éppúgy, mint a fiziokratákról, nem is kell beszélnünk, miután kimutattuk a francia materializmus kettős

leszármazását Descartes fizikájától és az angol materializmustól, valamint a francia materializmus ellentétét a XVII. század *metafizikájával*, Descartes, Spinoza, Malebranche és Leibniz metafizikájával. Ezt az ellentétet a németek csak azóta láthatták meg, amióta maguk is ellentétben állnak a *spekulatív metafizikával*.

Ahogy a *descartes-i* materializmus a *voltaképpeni természettudományba* olvad bele, úgy a francia materializmus másik iránya egyenesen a *szocializmusba* és *kommunizmusba* torkollik.

Nem kell nagy éleselméjűség ahhoz, hogy az emberek eredeti jóságáról és egyenlő intelligenciabeli adottságáról, a tapasztalat, szokás, nevelés mindenhatóságáról, a külső körülményeknek az emberre való befolyásáról, az ipar nagy jelentőségéről, az élvezet jogosultságáról stb. szóló tanításaiból meglássuk a materializmusnak a kommunizmussal és szocializmussal való szükségszerű összefüggését. Ha az ember az érzéki világból és az érzéki világban szerzett tapasztalatból alakítja ki minden ismeretét, érzetét stb., akkor az a feladat, hogy úgy rendezzék be az empirikus világot, hogy a valóban emberit tapasztalja benne, ahhoz szokjon, hogy embernek tapasztalja magát. Ha a jól felfogott érdek az elve minden morálnak, akkor az a feladat, hogy az ember magánérdeke egybeessék az emberi érdekkel. Ha az ember materialista értelemben nem-szabad, vagyis szabad, de nem azon negatív erő révén, hogy ezt meg azt elkerülheti, hanem azon pozitív hatalom révén, hogy igazi egyéniségét érvényesítheti, akkor nem az egyesen kell büntetni a bűntettet, hanem a bűn társadalomellenes forrásait kell elpusztítani, és mindenkinek meg kell adni a társadalmi teret lényegi életmegnyilvánulása számára. Ha az embert a körülmények alakítják, akkor a körülményeket emberiekké kell alakítani. Ha az ember természeténél fogva társadalmi, akkor igazi természetét csak a társadalomban fejleszti ki, és természetének hatalmát nem az egyes egyén, hanem a társadalom hatalmán kell mérni.

Ilyen és hasonló tételek találhatók csaknem szó szerint már a legrégibb francia materialistáknál is. Nem itt van a helye annak, hogy megítéljük őket. Jellemző a materializmus szocialista tendenciájára, hogy *Mandeville*, Locke egyik korai angol tanítványa, megírja a *bűnök apológiáját*[79]. Bebizonyítja, hogy a bűnök a *mai* társadalomban *nélkülözhetetlenek* és *hasznosak*. Ez semmiképpen sem a mai társadalom apológiája volt.

Fourier közvetlenül a francia materialisták tanításából indul ki. A *babouvisták* nyers, civilizálatlan materialisták voltak, de a fejlett kommunizmus is *közvetlenül* a *francia materializmustól* származik. Ez utóbbi ugyanis abban az alakban, amelyet *Helvétius* adott neki, visszavándorol szülőföldjére, *Angliába*. *Bentham* Helvétius moráljára alapozza rendszerét a *jól fel-*

fogott érdekről, amiként *Owen Bentham* rendszeréből kiindulva alapozza meg az angol kommunizmust. A francia *Cabet* angliai száműzetésében indíttatást kap az ottani kommunista eszméktől, és Franciaországba visszatérve a kommunizmus legnépszerűbb, bár legsekélyesebb képviselőjévé válik. A tudományosabb francia kommunisták, *Dézamy*, *Gay* stb. a *materializmus* tanítását, akárcsak Owen, a *reális humanizmus* tanításaként és a *kommunizmus logikai* bázisaként fejtik ki. —

Hol szerezte hát Bauer úr illetve *a* kritika az okmányokat a francia materializmus kritikai történetéhez?

1. *Hegel* „*Geschichte* der Philosophie"-ja a francia materializmust a spinozai szubsztancia *realizálódásának* ábrázolja,[80] ami mindenesetre hasonlíthatatlanul értelmesebb, mint a „Spinoza francia iskolája".

2. *Bauer* úr azt olvasta ki a hegeli „Geschichte der Philosophie"-ból, hogy a francia materializmus Spinoza *iskolája*. Minthogy mármost Hegel egy másik művében azt találta, hogy teizmus és materializmus *egy és ugyanazon* alapelv *két pártja*, tehát Spinozának *két* iskolája volt, amelyek vitatkoztak egymással Spinoza rendszerének értelméről. Bauer úr a szóbanforgó értesülést Hegel „Phänomenologie"-jában találhatta. Itt szó szerint ez olvasható: „Erről az abszolút lényről a *felvilágosodás* vitába száll önmagával ... és *két pártra* oszlik ... az egyik ... ezt a prédikátumnélküli abszolútot ... a *legfőbb abszolút lénynek* nevezi ... a másik *anyagnak* nevezi ... mind a kettő *ugyanaz* a fogalom, a különbség nem a dologban van, hanem tisztán csak a két képződés különböző kiindulópontjában." (Hegel: „Phänomenologie", 420., 421., 422. old.)

3. Végül megint Hegelben találhatta Bauer úr azt, hogy a szubsztancia, ha nem megy tovább a fogalomhoz és öntudathoz, a „romantikába" téved. Hasonlót fejtett ki annak idején a „Hallische Jahrbücher"[60].

De *a* „*szellemnek*" mindenáron „*szimpla sorsot*" kell kiszabnia „ellenfelére", a *materializmusra*.

Megjegyzés. A francia materializmus összefüggését Descartes-tal és Locke-kal, valamint a XVIII. század filozófiájának ellentétét a XVII. század metafizikájával a legtöbb újabb *francia* filozófiatörténet részletesen bemutatja. Itt, a kritikai kritikával szemben, ismert dolgokat kellett csak ismételnünk. A XVIII. század materializmusának a XIX. század angol és francia *kommunizmusával* való összefüggését ellenben még részletesen be kell mutatni. Itt arra szorítkozunk, hogy egynéhány pregnáns helyet idézzünk Helvétiusból, Holbachból és Benthamből.

1. *Helvétius.* „Az emberek nem rosszak, de alá vannak vetve érdekeiknek. Tehát nem az emberek rosszaságát kell vádolni, hanem a törvényhozók tudatlanságát, akik a különös érdeket mindig ellentétbe állították az általános érdekkel." — „A moralisták eddig semmi eredményt nem értek el, mert a törvényhozás talaját kell megforgatni, hogy a bűnöket tápláló gyökereket kitépjék. New Orleansben az asszonyok eltaszíthatják férjüket, mihelyt megunták őket. Az ilyen országokban nem akad hűtlen asszony, mert nem érdekük, hogy azzá legyenek." — „A morál csak léha tudomány, ha nem egyesítik a politikával és a törvényhozással." — „A képmutató moralistákat egyrészt arról az egykedvűségről lehet felismerni, amellyel a birodalmakat felbomlasztó bűnöket szemlélik, másrészt arról az indulatosságról, amellyel a magánbűnök ellen háborognak." — „Az emberek nem születtek sem jóknak, sem rosszaknak, hanem készek arra, hogy az előbbiekké vagy az utóbbiakká legyenek, aszerint, hogy valamely közösségi érdek egyesíti vagy szétválasztja őket." — „Ha az állampolgárok csak úgy munkálkodhatnának különös javukon, hogy egyúttal a közjón munkálkodjanak, nem lennének bűnösök, csak a bolondok." („De l'esprit", Párizs 1822, I. 117., 240., 241., 249., 251., 369. és 339. old.) — Ahogy Helvétius szerint a nevelés — s ezen ő (v. ö. i. m. 390. old.) nemcsak a szokásos értelemben vett nevelést, hanem az egyén életviszonyainak összességét érti — alkotja az embert, úgy ha szükség van egy reformra, amely megszünteti a különös érdek és a közösségi érdek közti ellentmondást, akkor másrészt ilyen reform véghezviteléhez a tudat átalakítására van szükség: „A nagy reformokat csak úgy lehet megvalósítani, ha gyengítik azt az ostoba tiszteletet, amelyet a népek a régi törvények és szokások iránt tanúsítanak" (i. m. 260. old.), vagy, mint másutt mondja, megszüntetik a tudatlanságot.

2. *Holbach.* „Ce n'est que lui-même que l'homme peut aimer dans les objets qu'il aime: ce n'est que lui-même qu'il peut affectionner dans les êtres de son espèce." „L'homme ne peut jamais se séparer de lui-même dans aucun instant de sa vie: il ne peut se perdre de vue.", „C'est toujours notre utilité, notre intérêt ... qui nous fait haïr ou aimer les objets"* („Système social", I. köt., Párizs 1822, 80., 112. old.), de: „L'homme pour son propre intérêt doit aimer les autres hommes

* — „Csak önmagát szeretheti az ember azokban a tárgyakban, amelyeket szeret: csak önmaga iránt érezhet vonzódást faja lényeiben." „Az ember soha, élete egyetlen pillanatában sem válhatik el önmagától: nem téveszthetti magát szem elől." „Mindig a hasznunk, az érdekünk ... gyűlölteti vagy szeretteti meg velünk a tárgyakat" — *Szerk.*

puisqu'ils sont nécessaires à son bien-être... La morale lui prouve, que de tous les êtres le *plus nécessaire à l'homme c'est l'homme.*"* (76. old.) „La vraie morale, ainsi que la vraie politique, est celle qui cherche à approcher les hommes, afin de les faire travailler par des efforts réunis à leur bonheur mutuel. Toute morale qui sépare *nos intérêts de ceux de nos associés* est fausse, insensée, contraire à la nature."** (116. old.) „Aimer les autres... c'est *confondre nos intérêts avec ceux de nos associés*, afin de travailler à *l'utilité commune... La vertu* n'est que *l'utilité des hommes réunis en société.*"*** (77. old.) „Un homme sans passions ou sans désirs cesserait d'être un homme... Parfaitement détaché de lui-même, comment pourrait-on le déterminer à s'attacher à d'autres? Un homme, indifférent pour tout, privé de passions, qui se suffirait à lui-même, ne serait plus un être sociable... La vertu n'est que la *communication du bien.*"° (i.m. 118. old.) „La morale religieuse ne servit jamais à rendre les mortels plus sociables."°° (i. m. 36. old.)

3. *Bentham.* Benthamből csak egy passzust idézünk, amelyben támadja a „politikai értelemben vett intérêt général-t°°°". „L'intérêt des individus... doit céder à l'intérêt public. Mais... qu'est-ce que cela signifie? Chaque individu n'est-il pas partie du public autant que chaque autre? Cet intérêt public, que vous personnifiez, n'est qu'un terme abstrait: il ne représente que la masse des intérêts individuels... S'il était bon de sacrifier la fortune d'un individu pour augmenter celle des autres, il serait encore mieux d'en sacrifier un

---

* — „Az embernek saját érdekében szeretnie kell a többi embert, mert ezek szükségesek az ő jólétéhez... A morál azt bizonyítja neki, hogy valamennyi lény közül az *ember a legszükségesebb az ember számára.*" — *Szerk.*

** — „Az igazi morál, mint ahogy az igazi politika is, igyekszik közelebb hozni az embereket egymáshoz, hogy egyesült erővel dolgozzanak kölcsönös boldogságukért. Minden olyan morál, amely elválasztja a *mi érdekeinket társaink érdekeitől*, hazug, esztelen, természetellenes." — *Szerk.*

*** — „A többieket szeretni... annyi, mint *egybeolvasztani a mi érdekeinket társaink érdekeivel*, hogy a *köz hasznára* dolgozzunk... *Az erény* nem egyéb, mint *a társadalomban egyesült emberek haszna.*" — *Szerk.*

° — „Az ember szenvedélyek nélkül vagy vágyak nélkül nem lenne többé ember... Ha teljesen elszakad önmagától, hogyan lehetne arra bírni, hogy másokhoz vonzódjék? Az az ember, aki minden iránt közömbös, szenvedélyektől mentes, aki beéri önmagával, nem lenne többé társas lény... Az erény nem egyéb, mint a *jó közreadása.*" — *Szerk.*

°° — „A vallásos morál sohasem szolgált arra, hogy a halandókat inkább társassá tegye." — *Szerk.*

°°° — általános érdeket — *Szerk.*

second, un troisième, sans qu'on puisse assigner aucune limite... Les intérêts individuels sont les seuls intérêts réels."* (Bentham: „Théorie des peines et des récompenses" stb. Párizs 1826. 3. kiad. II. köt. [229—]230. old.)

e) *A szocializmus végleges veresége*

„A franciák egy sor *rendszert* állítottak fel, *hogyan* kell a *tömeget megszervezni;* de *fantáziálniok* kellett, mivel a tömeget, úgy ahogy van, használható anyagnak tekintették."

A franciák és az angolok ellenkezőleg bebizonyították, mégpedig egészen részletesen bebizonyították, hogy a mai társadalmi rend megszervezi a „tömeget *úgy ahogy* van", s ennélfogva ennek *szervezete. A* kritika az „Allgemeine Zeitung"[81] példájára az *alapos „fantáziálni"* szóval elintézi az összes szocialista és kommunista rendszereket.

A külföldi szocializmust és kommunizmust ezzel agyonütötte *a* kritika; hadműveleteit áthelyezi Németországba.

„Amikor a *német felvilágosítók* hirtelen megcsalatva látták magukat 1842-es reményeikben, s zavarukban nem tudták, mihez *kezdjenek most*, még kellő időben jött nekik a *hír* az újabb *francia* rendszerekről. Most beszélhettek az alsóbb néposztályok felemeléséről, s ezen az áron fölébe emelkedhettek annak a kérdésnek, nem tartoznak-e ők maguk a tömeghez, amely éppenséggel nem csak a legalacsonyabb rétegekben keresendő."

Mint látjuk, *a* kritika annyira kimerítette jószándékú okainak egész készletét a Bauer-féle irodalmi múlt apológiájában, hogy a német szocialista mozgalmat már csak a felvilágosítók 1842-es „zavarából" tudja magyarázni. „Szerencsére jött a hír az újabb *francia* rendszerekről." Miért nem az *angolokról*? Abból a döntő *kritikai* okból, hogy Bauer úr *Stein* könyvéből, „Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs", semmi hírt nem kapott az újabb angol rendszerekről. Ugyanez a döntő oka annak, miért léteznek *a* kritika számára a szocialista rendszerekről folytatott fecsegésében mindig csak *francia rendszerek*.

---

* — „Az egyének érdekének ... meg kell hajolnia a közérdek előtt. De ... mit jelent ez? Bármelyik egyén nem ugyanannyira része-e a köznek, mint bármelyik másik? Ez a közérdek, amelynek személyiséget tulajdonítottok, csak elvont kifejezés: csak az egyéni érdekek tömegét képviseli ... Ha jó volna egy egyén vagyonát feláldozni, hogy a többiét növeljük, még jobb volna egy másodikét, harmadikét feláldozni, anélkül, hogy valamilyen határt lehetne vonni ... Az egyéni érdekek az egyetlen reális érdekek." — *Szerk.*

A német felvilágosítók — világosít fel tovább a kritika — bűnt követtek el a szentlélek* ellen. Azért foglalkoztak a már 1842-ben létező „alsóbb néposztályokkal", hogy *fölébe emelkedjenek* annak az akkor még *nem* létező kérdésnek, milyen rangot hivatottak betölteni az 1843-ban megalapítandó *kritikai világrendben:* juh vagy kos,[83] kritikai kritikus vagy tisztátalan tömeg, *a* szellem vagy *az* anyag rangját? Mindenekelőtt azonban komolyan fontolóra kellett volna venniök saját kritikai *lelkiüdvösségüket*, mert mit használ nekem az egész világ, az alsóbb néposztályokat is beleértve, ha az én lelkemben kárt vallok?[84]

„Egy szellemi lényt azonban nem lehet felemelni, ha nem változtatják meg, és megváltoztatni nem lehet, ameddig nem tapasztalta a legvégső ellenállást."

Ha *a* kritika jobban ismerné az alsóbb néposztályok mozgalmát, tudná, hogy az a legvégső ellenállás, amelyet a gyakorlati élet részéről tapasztaltak, napról napra megváltoztatja őket. Az új próza- és versirodalom, amely Angliában és Franciaországban az alsóbb néposztályoktól indul ki, bebizonyítaná neki, hogy az alsóbb néposztályok fel tudnak emelkedni szellemileg anélkül is, hogy a *kritikai kritika szentlelke* közvetlenül *árnyékába fogadná* őket.

„Azok" — fantáziál tovább az abszolút kritika —, „akiknek *egész vagyona* ez a szó: *»a tömeg megszervezése«*" stb.

A „munka megszervezéséről" sokat beszéltek, bár ez a „vezérszó" nem maguktól a szocialistáktól, hanem a franciaországi politikai-radikális párttól indult ki, amely közvetítést kísérelt meg a politika és a szocializmus között. A „tömeg megszervezéséről" mint még megoldandó problémáról senki sem beszélt a kritikai kritika előtt. Ellenkezőleg megmutatták, hogy a *polgári társadalom* — a régi *feudális* társadalomnak a felbomlása — *maga* ez a megszervezés.

A kritika idézőjelben** közli leletét. A liba, amely Bauer úrnak a Capitolium megmentésére[85] ezt a jelszót fülébe gágogta, nem más, mint a *saját libája*, a *kritikai kritika*. Ez szervezte meg újonnan a tömeget azáltal, hogy *a* szellem abszolút ellenfeleként konstruálta meg. A szellem és a tömeg ellentéte a kritikai „megszervezése a társadalomnak", amikor is *a* szellem vagyis *a* kritika a szervező *munkát*, a tömeg a *nyersanyagot*, a történelem pedig a *készítményt* képviseli.

A nagy győzelmek után, amelyeket harmadik hadjáratában a forradalom, a materializmus és a szocializmus felett aratott az abszolút kritika, fel-

* Der heilige Geist: a szent szellemet *és* a szentlelket[82] *jelenti.* — *Szerk.*

** Gänsefüsse *szó szerint:* libalábak. — *Szerk.*

tesszük a kérdést, mi e herkulesi munkák *végső eredménye*. Semmi egyéb, mint hogy e mozgások eredménytelenül *elenyésztek*, mert az abszolút kritika még *tömeggel vegyült kritika* vagy *anyaggal vegyült szellem volt*. *A* kritika még Bauer úr saját irodalmi múltjában is felfedezte *a* kritikának a tömeg által való sokoldalú beszennyeződését. De míg *itt* kritika helyett apológiát ír, ahelyett, hogy áldozatul vetne, *„biztonságba helyez"*, ahelyett, hogy a *szellemnek a testtel való vegyülésében* a szellem halálát is látná, éppenséggel megfordítja a dolgot és a *testnek a szellemmel* való vegyülésében még a *baueri test* életét is látja — annál kíméletlenebben és eltökéltebben *terrorista* viszont, mihelyt a kiteljesületlen, még tömeggel vegyült kritika már nem Bauer úr *műve*, hanem egész népeknek és egy sor profán franciának és angolnak a műve, mihelyt a kiteljesületlen kritikát már nem „Judenfragé"-nak vagy „Gute Sache der Freiheit"-nek, vagy „Staat, Religion und Partei"-nak, hanem forradalomnak, materializmusnak, szocializmusnak, kommunizmusnak hívják. *A* kritika úgy küszöbölte ki a szellemnek az anyag által való és a kritikának a tömeg által való beszennyeződését, hogy saját testét megkímélte és keresztre feszítette mások testét.

Ilyen vagy olyan módon mindenesetre eltávolították az útból a „testtel vegyült szellemet", illetve a „tömeggel vegyült kritikát". E nemkritikai vegyülés [Versetzung] helyébe szellem és test, kritika és tömeg abszolút kritikai *szétbontása* [*Zersetzung*] tiszta ellentéte lépett. Ez az ellentét *világtörténelmi* alakjában, ahogyan a jelen igazi történelmi érdekét alkotja, Bauer úrnak és társainak, vagyis *a* szellemnek az emberi nem hátralevő részével mint az anyaggal való ellentéte.

A forradalom, a materializmus és a kommunizmus *tehát* betöltötte történelmi célját. *Pusztulásukkal* egyengették a kritikai *Úrnak* útjait. Hozsánna!

f) Az abszolút kritika spekulatív körforgása és az öntudat filozófiája

A kritika tehát, minthogy *egy* területen állítólag *kiteljesedetten* és tisztán megvalósította magát, csak *elnézést*, „csak" „következetlenséget" követett el, ha nem a világ *összes* területein volt „tiszta" és „kiteljesedett". Ez az *„egy"* kritikai terület nem más, mint a *teológia* területe. E terület *tiszta* vidéke a „Bruno Bauer: *Kritik der Synoptiker*"-től a „Bruno Bauer: Entdecktes Christentum"-ig mint végső határerődig terjed.

„A spinozizmussal" — olvassuk — „végül tisztába jött az újabb kritika; következetlenség volt tehát, amikor egy területen naivul előfeltételezte — hacsak egyes tévesen kifutó pontokon is — a *szubsztanciát*."

Ha korábban azt a beismerést, hogy *a* kritika *politikai* előítéletekbe bonyolódott, nyomban akként enyhítették, hogy ez a belebonyolódás *„alapjában véve oly lazal"* volt, itt a *következetlenség* beismerését az a közbeszúrás mérsékeli, hogy csak *egyes, tévesen kifutó pontokon* követték el. A vétek nem Bauer urat, hanem a *téves pontokat* terheli, amelyek, mint megbokrosodott lovak, *elragadták a* kritikát.

Néhány idézet megmutatja majd, hogy *a* kritika a *spinozizmus* legyűrése révén a *hegeli idealizmushoz, a „szubsztanciától"* egy másik *metafizikai szörnyhöz, a „szubjektumhoz"*, a *„szubsztanciához mint folyamathoz"*, a *„végtelen öntudathoz"* jutott el, és hogy a „kiteljesedett" és „tiszta" kritika végső eredménye a *keresztény teremtéselméletnek spekulatív, hegeli* formában való *helyreállítása.*

Üssük fel először a „Kritik der Synoptiker"-t: „Strauss hű marad ahhoz az álláspontho z, amely szerint a *szubsztancia* az abszolút. A hagyomány — az általánosságnak abban a formájában, amely még nem érte el az általánosság valóságos és ésszerű meghatározottságát, ez ugyanis csak az *öntudatban*, ennek *egyediségében* és *végtelenségében* érhető el — nem egyéb, mint *a szubsztancia*, amely kilépett logikai egyszerűségéből és mint *a közösség hatalma* a létezés egy meghatározott formáját öltötte." („Kritik der Synoptiker", I. köt. Előszó, VI. old.)

Hagyjuk sorsukra *„az* általánosságot, amely meghatározottságot ér el", az „egyediséget és végtelenséget" — a hegeli *fogalmat.* — Bauer úr, ahelyett, hogy azt mondaná: *a szubsztancia* spinozai képzete az *elvont* kifejezése, logikai-metafizikai *hieroglifája* annak a szemléletnek, amely a „közösség hatalmáról" és a „hagyományról" szóló *Strauss-féle* elméletben valósul meg, azt állítja, hogy *„a szubsztancia kilépett logikai egyszerűségéből* és a közösség hatalmában a létezés egy meghatározott formáját öltötte". A *hegeli* csodagépezethez folyamodik, amely a *„metafizikai kategóriákat"* — a *valóságból* kivonatolt elvonatkoztatásokat — arra készteti, hogy kiugorjanak a *logikából*, ahol fel vannak oldva a gondolat *„egyszerűségében"*, és a fizikai vagy emberi létezés „egy meghatározott formáját" öltsék, inkarnálódjanak. *Hinrichs* segíts!

„Rejtelmes" — folytatja *a* kritika Strauss-szal szemben —, „rejtelmes ez a nézet, mert minden pillanatban, amikor megvilágítani és szemléltetni akarja azt a folyamatot, amelynek az evangéliumi történet az eredetét köszönheti, mindig csak egy folyamat *látszatát* tudja előidézni; — ez a mondat:

»az evangéliumi történetnek a hagyományban vannak a forrásai és az eredete«, *kétszer* ugyanazt mondja: »a hagyomány« és az »evangéliumi történet«; igaz, viszonyba is állítja a kettőt, de nem mondja meg, *a szubsztancia* milyen *belső folyamatának* köszönhető a fejlődés és magyarázat."

Hegel szerint a *szubsztanciát belső folyamatnak* kell felfogni. A szubsztancia álláspontjáról való *fejlődést* a következőképpen jellemzi: „Közelebbről ezt a *kibővülést* tekintve, kitűnik, nem azáltal jött létre, hogy *egy* és *ugyanaz* különbözőképpen alakult, hanem ez a kibővülés az alaktalan *ismétlődése egynek és ugyanannak*, ami csak . . . a különbözőség unalmas *látszatát* foglalja magában." („*Phänomenologie*", Előszó, 12. old.) *Hinrichs segíts!*

Bauer úr így folytatja: „A kritikának eszerint önmaga ellen kell fordulnia és a *rejtelmes szubsztancialitást* . . . oda kell feloldania, ahová *magának a szubsztanciának a fejlődése* hajt, az eszme általánosságába és meghatározottságába, a valóságos létezésébe, a *végtelen öntudatba*."

Hegel kritikája a szubsztancialitás álláspontja ellen így folytatódik: „A szubsztancia zártságát fel kell nyitni és a szubsztanciát az *öntudatra* kell emelni." (i. m. 7. old.)

Az *öntudat* Bauernél is az öntudatra *emelt szubsztancia* vagyis az *öntudat* mint a *szubsztancia;* az öntudat az *ember* egyik *prédikátumából önálló szubjektummá* változott. Az öntudat a *metafizikai-teológiai* karikatúrája az embernek — ennek a természettől való *elválasztottságában*. Ezért ennek az öntudatnak a *lényege* nem *az ember*, hanem *az eszme*, amelynek ez a *valóságos exisztenciája*. Az öntudat az *emberrévált* eszme és ezért *végtelen* is. Valamennyi *emberi* tulajdonság ezért *rejtelmes módon* a képzeletbeli „*végtelen öntudat*" tulajdonságává változik. Bauer úr ezért *kifejezetten* azt mondja erről a „végtelen öntudatról", hogy *mindennek* benne van az *eredete* és *magyarázata*, azaz *létezési alapja*. *Hinrichs* segíts!

Bauer úr így folytatja: „*A szubsztancialitásviszony* ereje abban a törekvésében van, amely elvezet bennünket a fogalomhoz, az eszméhez és az öntudathoz."

Hegel ezt mondja: „Ilymódon a *fogalom* a szubsztancia *igazsága*." „A *szubsztancialitásviszony* átmenete saját immanens szükségszerűsége révén történik és nem egyéb, mint hogy *a* fogalom a szubsztancia igazsága." „Az *eszme* az adekvát fogalom." „A fogalom . . . *szabad* exisztenciára érlelődve . . . nem más, mint az *Én*, vagyis a *tiszta öntudat*." („*Logik*", Hegels Werke, 2. kiad. 5., köt. 6., 9., 229., 13. old.) *Hinrichs* segíts!

Módfelett komikusnak tűnik, amikor Bauer úr „Literaturzeitung"-jában még ezt mondja: „Már *Strauss*, mivel nem tudta *kiteljesíteni a hegeli*

rendszer kritikáját, ha fél kritikájával bebizonyította is e kritika kiteljesítésének szükségességét, beleesett"[86] stb.

Maga Bauer úr úgy vélte, hogy „Kritik der Synoptiker"-jében nem a hegeli rendszer *kiteljesedett kritikáját*, hanem legfeljebb a *hegeli rendszer kiteljesítését* nyújtja, legalábbis a teológiára való alkalmazásában.

Kritikáját („Synoptiker", Előszó, XXI. old.) „egy meghatározott rendszer utolsó tettének" nevezi, amely rendszer nem más, mint a *hegeli*.

A *Strauss* és *Bauer* között *a szubsztanciáról* és *az öntudatról* folyó harc a *hegeli* spekulációkon *belüli* harc. *Hegelben három* elem van: a *spinozai szubsztancia, a fichtei öntudat* és a kettő *hegeli* szükségszerűen ellentmondásos *egysége*, az *abszolút szellem*. Az első elem a metafizikusan travesztált *természet* az embertől való *elválasztottságában*, a második a metafizikusan travesztált *szellem* a természettől való *elválasztottságában*, a harmadik a kettőnek metafizikusan travesztált *egysége*, a *valóságos ember* és a valóságos *emberi nem*.

Strauss a teológia területén belül következetesen végigvitte a *spinozai álláspontot levő Hegelt*, Bauer pedig a *fichtei álláspontot levő Hegelt*. Mindketten annyiban *kritizálták* Hegelt, amennyiben nála a két elem mindegyikét *meghamisítja* a másik, ők pedig mindegyiket *egyoldalú*, tehát következetes véghezviteléig fejlesztették. — Ezért kritikájában mindkettő *túl*megy Hegelen, de mindkettő Hegel spekulációján *belül* is marad, és mindegyik csak *egy* oldalát képviseli rendszerének. Csak *Feuerbach*, aki a *hegeli álláspontot levő Hegelt* teljesítette ki és kritizálta azáltal, hogy a metafizikus *abszolút* szellemet feloldotta „*a természet alapján álló valóságos emberré*", teljesítette ki a *vallás kritikáját*, azáltal, hogy egyszersmind felvázolta a nagy és mesteri *alapvonásokat* a *hegeli spekuláció* és következésképpen *minden metafizika kritikájához*.

Bauer úrnál, igaz, már nem a *szentlélek*, hanem *a végtelen öntudat* mond tollba az evangélistának.

„Nem szabad többé titkolnunk, hogy az evangéliumi történet helyes felfogásának *filozófiai alapjai* is vannak, *tudniillik az öntudat filozófiájában*." (*Bruno Bauer:* „Kritik der Synoptiker", Előszó, XV. old.)

Ezt a Bauer-féle *öntudat-filozófiáját*, valamint az *eredményeket*, amelyeket Bauer úr a maga teológia-kritikájából merített, *utolsó* vallásfilozófiai munkájából, az „*Entdecktes Christentum*"-ból vett néhány szemelvénnyel jellemezzük.

Az idézett munkában ez olvasható a *francia materialistákról:* „Ha megtalálták a materializmus *igazságát*, az *öntudat filozófiáját*, és ha az *öntudatot* a *mindennek*, a *spinozai szubsztancia* rejtélye megoldásának és az igazi

causa sui-nak* ismerték fel... mire való *a* szellem? *Mire az öntudat?* Mintha az *öntudatnak*, amikor *az a világot*, a *különbséget* tételezi, és abban, amit létrehoz, *önmagát* hozza létre, mivel a *létrehozottnak tőle magától való különbségét* megint megszünteti, mivel tehát csak a mozgásban önmaga — mintha az öntudatnak ebben a mozgásban, amely ő maga, nem volna célja és nem ebben bírná csak önmagát!" („Entdecktes Christentum", 113. old.)

„A francia materialisták, igaz, az öntudat mozgásait az általános lény, az anyag mozgásainak fogták fel, de *még nem* láthatták, hogy a *mindenség mozgása csak* mint az *öntudat mozgása* vált magáért-valóan *valóságossá* és sűrűsödött egységgé önmagával." (i. m. [114—]115. old.) *Hinrichs* segíts!

Az *első* tétel köznapi nyelven ezt jelenti: A *materializmus* igazsága a materializmus *ellentéte*, az *abszolút*, azaz kizárólagos, túláradó *idealizmus*. Az öntudat, *a szellem* a *minden*. Kívüle nincs *semmi*. „Az öntudat", „*a szellem*" a mindenható teremtője a világnak, az égnek és a földnek. A *világ* egy életmegnyilvánulása az öntudatnak, amely kénytelen magát *külsővé tenni* és *szolgaalakot* ölteni, de a világnak az öntudattól való különbsége csak *látszatkülönbség*. Az öntudat *semmi valóságosat* nem különböztet meg magától. Ellenkezőleg, a világ csak metafizikai *disztinkció*, az öntudat éteri agyának rémképe és *képzelődése*. Ezért az öntudat megint megszünteti azt az egy pillanatra megengedett látszatot, mintha kívüle léteznék valami, és az általa „létrehozottat" nem ismeri el reális, tehát tőle reálisan különböző tárgynak. De csak ezzel a mozgással hozza létre az *öntudat* magát mint abszolútat, mert az *abszolút* idealistának szükségszerűen, ahhoz hogy abszolút idealista legyen, állandóan ezt a *szofisztikus folyamatot* kell végeznie, először a *kívüle* levő világot *látszatlénnyé*, az *ő* agyának puszta ötletévé kell változtatnia, s azután ezt a *fantázia-alakot* azzá kell nyilvánítania, ami, puszta fantáziává, hogy végül proklamálhassa a maga egyedüli, kizárólagos, már egy külvilág látszatától sem feszélyezett létezését.

A második tétel köznapi nyelven ezt jelenti: A francia materialisták, igaz, az anyag mozgásait szellemtől áthatott mozgásoknak fogták fel, de még nem láthatták, hogy ezek nem *anyagi*, hanem *eszmei* mozgások, az öntudat mozgásai, tehát merő gondolati mozgások. Még nem láthatták, hogy a mindenség valóságos mozgása csak mint az öntudatnak az *anyagtól*, azaz a *valóságtól* szabad és megszabadított *eszményi* mozgása vált igazivá

* — önmaga *okának* — *Szerk.*

és valóságossá, azaz hogy az eszményi agymozgástól különböző *anyagi* mozgás csak *látszólag* létezik. *Hinrichs* segíts!

Ezt a spekulatív *teremtéselméletet* csaknem szó szerint megtaláljuk *Hegelnél;* s megtalálhatjuk már *első* művében, a „Phänomenologie"-ban.

„*Az öntudat külsővé válása* tételezi a *dologiságot*... Ebben a külsővé válásban tételezi az öntudat magát mint *tárgyat*, vagy a tárgyat mint *önmagát*. Másrészt ebben egyszersmind bennerejlik az a másik mozzanat, hogy az öntudat ezt a *külsővé válást* és *tárgyiságot* ugyanúgy *megszüntette* és magába visszavette... Ez az *öntudat mozgása*." (Hegel: „Phänomenologie" [574—]575. old.)

„Az öntudatnak van egy *tartalma*, amelyet megkülönböztet *magától*... Ez a tartalom magában a *különbségében* az *Én*, mivel e tartalom az önmagát-megszüntetés *mozgása*... Ez a tartalom, meghatározottabban megadva, nem más, mint *maga* az imént *kimondott mozgás;* mivel e tartalom *a szellem*, amely önmagát, mégpedig *magáért-valóan* mint *szellem* átjárja." (i. m. [582—]583. old.)

Hegelnek erre a teremtéselméletére vonatkozólag *Feuerbach* megjegyzi:

„Az anyag a szellem saját külsővé válása. Ezáltal maga az anyag szellemet és értelmet kap — de ugyanakkor mégis megint mint *semmis, nemigaz* lény van tételezve, mivel csak az ebből a külsővé válásból magát előállító, azaz az anyagot, az érzékiséget magáról levető lényt mondják ki a kiteljesedésében, igazi alakjában és formájában levő lénynek. A természeteset, anyagit, érzékit tehát itt is ugyanúgy *tagadni* kell, mint a teológiában az *eredendő bűn* által *megmérgezett természetet.*" („Philosophie der Zukunft", 35. old.)

Bauer úr tehát úgy védelmezi a materializmust a *nem-kritikai teológiával* szemben, hogy egyszersmind szemére veti, hogy „még nem" *kritikai teológia, értelmi teológia, hegeli spekuláció. Hinrichs! Hinrichs!*

Bauer úrnak, aki most már *valamennyi* területen végigviszi a *maga* ellentétét a *szubsztanciával* szemben, *az öntudat* vagy a szellem *filozófiáját*, ezért valamennyi területen csak a saját *agyrémeivel* kell hogy dolga legyen. *A* kritika az ő kezében szerszám arra, hogy mindent, ami a *végtelen öntudaton kívül* még egy *véges* anyagi létezésre tart igényt, puszta *látszattá* és *tiszta gondolattá* szublimáljon. A szubsztanciában nem a *metafizikai illúzió*, hanem a *világi* mag ellen harcol — a *természet* ellen, mind az emberen *kívül* létező természet, mind az ember saját természete ellen. Semmiféle területen nem előfeltételezni a *szubsztanciát* — Bauer úr még ezen a nyelven beszél — szerinte tehát ezt jelenti: nem ismerni el semmiféle a

gondolkodástól megkülönböztetett *létet*, a *szellemi spontaneitástól* megkülönböztetett *természeti energiát*, az *értelemtől* megkülönböztetett *emberi lényegerőt*, a *tevékenységtől* megkülönböztetett *szenvedést*, a *saját hatástól* megkülönböztetett *idegen behatást*, a *tudástól* megkülönböztetett *érzést* és *akarást*, a *fejtől* megkülönböztetett *szívet*, a *szubjektumtól* megkülönböztetett *objektumot*, az *elmélettől* megkülönböztetett *gyakorlatot*, a *kritikustól* megkülönböztetett *embert*, az *elvont általánosságtól* megkülönböztetett *valóságos közösséget*, az *Én-től* megkülönböztetett *Te-t*. Ezért Bauer úr következetes, amikor azzal folytatja, hogy *önmagát* a *végtelen öntudattal*, a *szellemmel* azonosítja, azaz e teremtményei helyére teremtőjüket állítja. Ugyanolyan következetes az is, hogy a *fennmaradó világot*, amely önfejűen kitart amellett, hogy az *általa* létrehozottól *megkülönböztetett* valami, mint *nyakas tömeget* és *anyagot* elveti. És mármost, reméli,

„dauert es nicht lange
und mit den Körpern wird's zugrunde gehn"*.

Saját kedveszegettségét, hogy eddig nem tudott kifogni az

„*Etwas*, diese *plumpe* Welt"-en**,

ugyancsak következetesen mint e világ *önkedveszegettségét* konstruálja meg magának, kritikájának az emberiség fejlődése miatti fellázadását pedig mint az emberiségnek az *ő* kritikája elleni, *a* szellem elleni, Bruno Bauer úr és társai elleni *tömegszerű* fellázadását.

Bauer úr eleitől fogva *teológus* volt, de nem közönséges, hanem *kritikai teológus* vagy *teológiai kritikus*. Már mint az *óhegeliánus* ortodoxia szélső véglete, mint minden *vallási* és *teológiai értelmetlenség* spekulatív helyremagyarázója, állandóan *magántulajdonának* nyilvánította a *kritikát*. Akkoriban a *Strauss-féle* kritikát *emberi* kritikának nevezte, és *kifejezetten* ezzel ellentétben az *isteni* kritika jogát juttatta érvényre. A nagy *önérzetet* vagy *öntudatot*, amely ez isteniség rejtett magva volt, később kihámozta a vallási burokból, különálló lényként önállósította és „*a végtelen öntudat*" cégér alatt a kritika elvévé emelte. A *saját* mozgásában azután azt a mozgást végezte, amelyet az „öntudat filozófiája" mint abszolút életaktust tesz

* — „nem tart már sokáig
és a testekkel együtt tönkremegy"[87] — *Szerk.*

** — „a *valamin*, ez *otromba* világon" — *Szerk.*

meg. Megint megszüntette a „létrehozottnak", a *végtelen öntudatnak*, a létrehozótól, *önmagától* való „különbségét", és felismerte, hogy a végtelen öntudat a mozgásában „*csak ő maga volt*", tehát hogy a mindenség mozgása csak az ő eszményi önmozgásában válik *igazivá* és *valóságossá*.

Az *isteni* kritikát *magába-való visszatérésében* racionális, tudatos, kritikai módon állították helyre, a *magánvalóság magán-* és *magáértvalósággá* vált, és csak a *végben* jött létre a beteljesült, megvalósult, kinyilatkoztatott *kezdet*. Az *isteni* kritika az *emberitől* való *különbségben* mint *a kritika*, mint a *tiszta kritika*, mint a *kritikai kritika* nyilatkoztatta ki magát. Az Ó- és Újtestamentum apológiája helyébe Bauer úr ó és új műveinek apológiája lépett. Isten és ember, szellem és test, végtelenség és végesség *teológiai* ellentéte *a* szellemnek, *a* kritikának, vagyis *Bauer* úrnak és az *anyagnak*, a *tömegnek*, vagyis a profán világnak *kritikai-teológiai* ellentétévé változott. A hit és ész teológiai ellentéte a *józan emberi értelem* és a tisztán kritikai gondolkodás kritikai-teológiai ellentétévé oldódott meg. A „Zeitschrift für spekulative Theologie"[88] a kritikai „Literaturzeitunggá" változott. Végül a *vallási világmegváltó* a *kritikai világmegváltóban, Bauer* úrban valósult meg.

Bauer úr utolsó stádiuma nem rendellenesség a fejlődésében, ez fejlődésének *magába* való *visszatérése külsővé, idegenné válásából*. Magától értetődik, hogy az a pillanat, amelyben az *isteni* kritika *külsővé, idegenné vált* és kilépett magából, egybeesik azzal a pillanattal, amelyben részben hűtlen lett magához és *emberit* alkotott.

Az abszolút kritika, kiindulópontjába visszatérve, befejezte a *spekulatív körforgást* és ezzel *életpályáját*. További mozgása *tiszta* — minden *tömegszerű* érdeken felülemelkedő *önmagában való keringés*, és ezért nincs érdeke többé a tömeg számára.

VII. FEJEZET

A kritikai kritika levelezése

1. A kritikai tömeg

Où peut-on être mieux
Qu'au sein de sa famille.*

A kritikai kritika *Bruno* úrként való *abszolút* létezésében az emberiséget *tömegében*, az egész emberiséget, amely nem kritikai kritika, a maga *ellentétévé*, *lényegi tárgyává* nyilvánította, *lényegivé*, mivel a tömeg ad majorem gloriam dei**, *a* kritikának, *a* szellemnek, van meg, *tárggyá*, mivel a puszta *anyaga* a kritikai kritikának. A kritikai kritika a tömeghez való viszonyát a jelen *világtörténelmi viszonyának* proklamálta.

De azzal még nem képez valaki *világtörténelmi ellentétet*, hogy kijelenti, ellentétben áll az egész világgal. Képzelheti magáról, hogy általános botránykő, mert ügyetlensége folytán általánosan beleütköznek. Egy világtörténelmi ellentéthez nemcsak az kell, hogy én a világot az *én* ellentétemmé nyilvánítsam, hanem az is, hogy másrészt a *világ* engem az *ő* lényegi ellentétévé nyilvánítson, mint ilyet kezeljen és *ismerjen el*. Ezt az elismerést a kritikai kritika a *levelezés* révén szerzi meg, amelynek az a hivatása, hogy a világ előtt *tanúsítsa* a kritikai megváltói küldetést, valamint a világ általános *megbotránkozását* a kritikai evangélium miatt. A kritikai kritika a *világ tárgyaként* tárgya önmagának. A levelezés feladata, hogy *ilyennek*, jelenlegi *világérdeknek mutassa meg*.

A kritikai kritika *abszolút szubjektumnak* tekinti magát. Az abszolút szubjektumnak kultuszra van szüksége. A *valóságos* kultuszhoz harmadik személyek, hívő egyének kellenek. A *charlottenburgi szent család* ezért levelezőitől fogadja az őt megillető kultuszt. A levelezők mondják el neki, hogy *ő mi*, és hogy ellenfele, a tömeg, *mi nem*.

* — Hol lehet jobb, mint a családi körben.[89] — *Szerk.*
** — nagyobb dicsőségére Istennek — *Szerk.*

Amikor ilyen módon önmagáról való véleményét a világ véleményeként ábrázolja, amikor *fogalma valósággá* válik, a kritika persze következetlenségbe esik. *Benne magán belül* egyfajta *tömegképződmény* mutatkozik, tudniillik egy olyan kritikai tömeg képződménye, amelynek szimpla hivatása az, hogy a kritikai vezérszavak fáradhatatlan visszhangja legyen. A következetesség kedvéért ez a következetlenség megbocsátható. A kritikai kritika, amely nem otthonos a bűnös világban, kénytelen saját otthonában létesíteni egy bűnös világot.

A kritikai kritika levelezője, a kritikai tömeg tagja nem jár térdig a rózsában. Útja nehéz, tövises út, kritikai út. A kritikai kritika spiritualista úr, tiszta spontaneitás, actus purus*, türelmetlen minden *külső* behatással szemben. A levelezőnek tehát csak *látszatszubjektumnak* szabad lennie, csak *látszólag* szabad *önállóan* viszonyulnia a kritikai kritikához, csak *látszólag* szabad valami újat és sajátot közölnie vele. *Igazában* a levelező a kritikának a saját *csinálmánya*, a kritikának csak egy pillanatra *tárgyiasult* és önállósult magameghallgatása.

Ezért a levelezők nem mulasztják el szüntelenül bizonygatni, hogy maga a kritikai kritika *tudja, átlátja, ismeri, megérti, tapasztalja* azt, amit abban a pillanatban *látszólag* közölnek vele. Így például *Zerrleder* a következő fordulatokat használja: „Megérti Ön ezt? Ön tudja. Ön tudja" másodszor és harmadszor. „Ön most már eleget hallott, hogy maga is átláthassa".

Így *Fleischhammer*, boroszlói levelező: „Hogy azonban stb., ez Önnek bizonyára éppúgy nem rejtély, mint nekem." Vagy *Hirzel*, zürichi levelező: „Ön alkalmasint maga is tapasztalja." A kritikai levelező oly gondosan tiszteletben tartja *a* kritikai kritika abszolút megértését, hogy még *ott* is megértést tulajdonít neki, ahol abszolúte semmi megértenivaló nincsen, pl. *Fleischhammer:* „Ön *teljesen*" (!) „*meg* fog engem *érteni*" (!), „ha azt mondom, hogy alig teheti ki a lábát az ember anélkül, hogy ne találkoznék hosszú fekete csuhás és köpenyes fiatal katolikus papokkal."

Sőt *félelmükben* a levelezők *hallják*, hogy a kritikai kritika *szól, válaszol, felkiált, kinevet!*

Így például *Zerrleder:* „De — *mondja* Ön; nos jó, akkor hallja." Így *Fleischhammer:* „Mindazonáltal, hallom már, mit *mond Ön* — én *is csak* azt akartam ezzel." Így *Hirzel:* „Edelmann, *kiált fel* Ön!" Így egy tübingeni levelező: „*Ne nevessen ki* engemet!"

A levelezők ezért azt a fordulatot is használják, hogy *tényeket* közölnek a kritikai kritikával és tőle várják a *szellemi magyarázatot, premisszákat*

* — tiszta cselekvés — *Szerk.*

szállítanak neki és reá bízzák a *konklúziót*, vagy éppenséggel *mentegetőznek*, hogy a kritika előtt régóta ismert dolgokon kérődznek.

Így *Zerrleder:* „Az Ön levelezője a tények képét, leírását nyújthatja csupán. *Hiszen a szellem*, amely e dolgokat áthatja, *Önnek éppenséggel* nem ismeretlen." Vagy: „Most Ön *már maga is* levonja a *következtetést*."

Így *Hirzel:* „Hogy minden teremtmény a maga ellentétének végletéből keletkezett, ezzel a spekulatív tétellel *nekem mégsem szabad már* szórakoztatnom Önt."

Vagy pedig a levelező *tapasztalatai* a kritikai *proféciák teljesülései és megerősítései* csupán.

Így *Fleischhammer: „Jövendölése* bevált." Így *Zerrleder:* „A tendenciák, amelyekről azt írtam Önnek, hogy mindinkább elharapóznak Svájcban, korántsem vészterhesek, hanem csak *szerencsések* — ez *csak megerősítése* az *Ön* már sokszor kifejezett *gondolatának*" stb.

A kritikai kritika olykor indíttatva érzi magát arra, hogy kifejezést adjon annak a leereszkedésnek, amely levelezgetésében rejlik, s ezt a leereszkedést azzal indokolja, hogy a levelező vala*milyen leckét* sikeresen oldott meg. Így Bruno úr ezt írja a tübingeni levelezőnek: „Valóban következetlenség tőlem, hogy válaszolok leveledre. — Másrészt megint ... olyan *találó* megjegyzést tettél, hogy ... nem *tagadhatom meg* tőled a kért felvilágosítást."

A kritikai kritika *vidékről* írat magának, amelyen nem a politikai értelemben való vidék értendő, ilyen Németországban tudvalevően sehol sem létezik, hanem a *kritikai vidék*, melynek fővárosa Berlin — *Berlin*, a kritikai pátriárkák és a szent kritikai család székhelye, míg a vidékeken a kritikai tömeg tanyázik. A *kritikai vidékiek* csak hajbókolva és mentegetőzve merik igénybe venni a *legfőbb kritikai hely* figyelmét.

Így egy névtelen ezt írja *Edgar* úrnak, aki mint a szent család tagja szintén előkelő úr:

„Tisztelt uram! E sorok *mentségéül* szolgáljon az, hogy az ifjúság szívesen egyesül közösségi törekvések esetén (a kettőnk között fennforgó *korkülönbség* csupán két évre rúg)." Edgar úr e kortársa mellesleg *a legújabb filozófia lényegének* nevezi *magát*. Vajon nincs-e rendjén, hogy *a* kritika levelezésben áll a filozófiának *a* lényegével? Ha Edgar úr kortársa biztosítja őt, hogy már elhullatta *fogait*, ez *allegórikus* lényegére való célzás csupán. Ez a „legújabb filozófia lényege" megtanulta *Feuerbachtól* azt, hogy a műveltség mozzanatát az objektív szemléletbe helyezze. Mindjárt tanújelét adja *műveltségének* és *szemléletének*, amikor egyszersmind biztosítja Edgar urat arról, hogy *„totalitásszemléletet"* nyert „novellájáról" — „Es

leben feste Grundsätze!" —, s egyszersmind nyíltan megvallja, hogy Edgar úr szándéka semmiképpen sem vált egészen világossá előtte, sőt, végül hatástalanná teszi a nyert totalitásszemlélet bizonygatását ezzel a kérdéssel: „Vagy *totálisan félreértettem* Önt?" E tanújel után rendjénvalónak találjuk, amikor a legújabb filozófia lényege a tömegre vonatkozóan ekként nyilatkozik: „*Nekünk* legalább egyszer *le* kell *ereszkednünk*, hogy megvizsgáljuk és megoldjuk azt a varázscsomót, amely a *közönséges emberi értelmet* nem engedi belépni a *korlátlan gondolatáradatba*."

Ha teljes szemléletet akarunk szerezni a kritikai tömegről, olvassuk a zürichi *Hirzel* úr *tudósítását* (V. füzet). Ez a szerencsétlen igazán megható tanulékonysággal és dícséretreméltó emlékezőtehetséggel magolja be a kritikai vezérszavakat. Megvannak itt Bruno úr kedvenc frázisai a csatákról, amelyeket vívott, a hadjáratokról, amelyeket tervezett és vezetett. Főleg azonban akkor tölti be hivatását *Hirzel* úr a kritikai tömeg tagjaként, amikor kikel a *profán tömeg* és e tömegnek a *kritikai kritikához* való viszonya ellen.

Beszél a tömegről, amely azt hiszi, része van a történelemben, „a tiszta tömegről", a „tiszta kritikáról", „ennek az ellentétnek a tisztaságáról" — „az ellentét olyan tiszta, amilyet soha ilyen tisztán nem nyújtott a történelem" —, „a tömeg *elégedetlen lényéről*", „teljes ürességéről, kedveszegettségéről, csüggetegségéről, szívtelenségéről, kishitűségéről, dühéről, elkeseredéséről a kritikával szemben, a tömegről, amely csak arra van, hogy ellenállásával a kritikát élesebbé és éberebbé tegye". Beszél „az ellentét végletéből való teremtésről", arról, hogy a kritika fölötte áll a *gyűlöletnek* és efféle profán indulatoknak. A kritikai vezérszavak e gazdagságára korlátozódik mindaz, amit *Hirzel* úr nyújt a „*Literaturzeitung*"-nak. Mint ahogy a *tömegnek* szemére veti a puszta „érzülettel", a „jóakarattal", „a frázissal", a „hittel" stb. való elégedettségét, ő maga mint a *kritikai tömeg* tagja beéri frázisokkal, „kritikai érzületének", „kritikai hitének", „kritikai jóakaratának" megnyilvánulásaival, s Bruno úrnak és társainak engedi át a „cselekvést, munkát, harcot" és a „műveket".[90]

Ama félelmetes kép ellenére, amelyet a „kritikai tömeg" tagjai a profán világ és a „kritikai kritika" közti világtörténelmi feszültségről festenek, ennek ellenére legalábbis a hitetlenek számára még csak a tényállás sincs megállapítva, a *világtörténelmi* feszültség tényállása. A kritikai „képzelődéseknek" és „pretenzióknak" a levelezők által való szolgálatkész és kritikátlan ismétlése csupán azt bizonyítja, hogy az úr rögeszméi a szolga rögeszméi is. Az egyik kritikai levelező megkísérli ugyan, hogy *tényekkel* bizonyítson. „Látják" — írja a szent családnak —, „hogy a »Literatur-

zeitung« betölti célját, azaz *nem* talál *visszhangra*. Csak akkor találhatna visszhangra, ha egy húron pendülne a gondolatnélküliséggel, ha Önök divatos kategóriák egész janicsár-rezesbandájának szólam-csinadrattájával menetelnének büszkén előre." Divatos kategóriák egész janicsár-rezesbandájának szólam-csinadrattája! Mint látjuk, a kritikai levelező igyekszik nem „divatos" szólamokban ügetni. De arra a tényre adott magyarázatát, hogy a „Literaturzeitung" nem talál visszhangra, mint tisztán *apologetikusat* vissza kell utasítanunk. Ez a tény inkább megfordítva, akként magyarázható, hogy a kritikai kritika *összhangban* van a nagy *tömeggel*, tudniillik a firkászok nagy tömegével, amely *nem* talál visszhangra.

Nem elegendő tehát, hogy a *kritikai* levelezők a kritikai szólamokkal mint „imával" forduljanak a szent családhoz és egyszersmind mint „átokformulával" a tömeg ellen. Szükség van *nem-kritikai*, *tömegszerű* levelezőkre, szükség van a *tömegnek* a kritikai kritikához menesztett *valódi* küldötteire, hogy a tömeg és a kritika közötti *valódi* feszültséget bebizonyítsák.

A kritikai kritika ezért helyet biztosít a *nem-kritikai tömegnek* is. Engedi, hogy ennek elfogulatlan *képviselői levelezzenek* vele, hogy a vele való ellentétet fontosnak, abszolútnak ismerjék el, és hogy felharsanjon az ellentéttől való megváltásért esengő *jajkiáltás*.

2. A „nem-kritikai tömeg" és a „kritikai kritika"

a) A „megátalkodott tömeg" és a „kielégítetlen tömeg"

„A tömeg" keményszívűségének, megátalkodottságának és vak hitetlenségének van *egy* meglehetősen határozott képviselője. Ez a képviselő „a berlini egylet[91] csupán hegelfilozófiai kiképeződéséről" beszél. Az „igazi haladás" — mondja —, „amelyet tehetünk, kizárólag a valóság megismerésében van. Önöktől azonban most azt tudjuk meg, hogy megismerésünk nem a valóságnak, hanem valami nem-valóságosnak a megismerése volt." A „természettudományt" a filozófia alapjának nevezi. „A jó természetkutató úgy viszonylik a filozófushoz, mint ez a teológushoz." Továbbá megjegyzi a „berlini egyletről": „Azt hiszem, nem mondtam túl sokat, ha ezeknek az embereknek állapotát abból próbálom megmagyarázni, hogy átmentek ugyan a szellemi vedlés folyamatán, de a vedlési anyagtól még nem szabadultak meg, hogy magukba fogadhassák az újjáképeződés és megifjodás elemeit." „Ezeket az ismereteket" (a természettudományiakat és ipariakat) „még el kell sajátítanunk." „A világ- és emberismeret, amelyre mindenekelőtt szükségünk van, szintén nem szerezhető meg csupán éles

gondolkodással, hanem valamennyi érzéknek közre kell működnie és az ember valamennyi képességét szükséges és nélkülözhetetlen szerszámként fel kell használni ehhez, különben a szemlélet és a megismerés mindig fogyatékos marad — — — és *morális halált* idéz elő."

De ez a levelező megédesíti a kritikai kritikának nyújtott keserű pirulát. „Szerinte megtalálják *Bauer szavainak* helyes alkalmazását", „követte *Bauer gondolatait*", szerinte „*Bauer* helyesen *mondotta*", végül látszólag nem maga *a* kritika ellen polemizál, hanem egy tőle megkülönböztetett „berlini egylet" ellen.

A kritikai kritikát, amely találva érzi magát, s azonfelül *hit dolgában* mindig olyan érzékeny, mint egy aggszűz, nem tévesztik meg ezek a disztinkciók és félhódolatok. „Ön *tévedett*" — válaszol —, „ha úgy vélte, hogy az a párt, amelyet levele elején leír, az *Ön ellenfele; vallja be* inkább" — és most következik a lesujtó átokformula — „*Ön magának a kritikának az ellenfele!*" A szerencsétlen! A tömegszerű! *Magának a* kritikának az ellenfele! Ami azonban e *tömegszerű* polémia tartalmát illeti, a kritikai kritika *tiszteletet* hirdet ennek a *természetkutatáshoz* és az *iparhoz* való kritikai viszonya iránt. „*Minden tiszteletet a természetkutatásnak! Minden tiszteletet* James Wattnak és" — igazán emelkedett fordulat! — „semmi tiszteletet a milliónak, amelyeket atyafiságának szerzett." Minden tiszteletet a kritikai kritika tiszteletének! Ugyanabban a levélben, amelyben a kritikai kritika az imént említett *berlini egyletnek* szemére veti, hogy alapos és komoly munkákon könnyedén túlteszi magát, anélkül, hogy tanulmányozná őket, hogy egy művet *elintéz* azzal a megjegyzéssel, hogy korszakalkotó stb., ugyanabban a levélben *ő maga* egyszerű tiszteletnyilvánítással *elintézi* az egész természetkutatást és *ipart*. A záradék, amelyet a kritikai kritika a *természetkutatás* iránti tiszteletnyilvánításához hozzáfűz, a boldogult *Krug* lovagnak a természetfilozófia elleni első dörgedelmére emlékeztet.

„A természet nem az egyetlen valóság, *amiért mi egyes termékeiben megesszük és megisszuk*." A kritikai kritika a természet *egyes termékeiről* annyit tud, „hogy mi *megesszük és megisszuk* őket". Minden tiszteletet a kritikai kritika természettudományának!

A kritikai kritika teljesen következetes, amikor azzal a kényelmetlenül tolakodó követeléssel, hogy tanulmányozni kell a „természetet" és az „ipart", a következő vitathatatlanul szellemes, szónoki felkiáltást állítja szembe: „Vagy" (!) „úgy véli Ön, hogy a *történelmi* valóság megismerése *már véget* ért? Vagy" (!) „tud Ön egyetlen olyan történelmi időszakról, amelyet *valóban* már megismertek?"

Vagy azt hiszi a kritikai kritika, hogy eljutott a történelmi valóság megismerésének akár csak az *elejéhez* is, ameddig az embernek a természethez való elméleti és gyakorlati magatartását, a természettudományt és az ipart kizárja a történelmi mozgás*ból*? Vagy úgy véli, hogy bármely időszakot valóban már megismert, anélkül, hogy például ez időszak iparát, magának az életnek a közvetlen termelési módját megismerte volna? Persze a spiritualista, a *teológiai* kritikai kritika csak a történelem politikai, irodalmi és teológiai színjátékait ismeri — ismeri legalábbis képzelődésében. Ahogyan a gondolkodást elválasztja az érzékektől, a lelket a testtől, önmagát a világtól, úgy a történelmet elválasztja a természettudománytól és ipartól, úgy a történelem szülőhelyét nem a földi durva-*anyagi* termelésben, hanem az égi ködös felhőképződésben látja.

A „megátalkodott" és „keményszívű" tömeg képviselőjét, a maga találó vádjaival és rábeszéléseivel, mint *tömegszerű materialistát* intézik el. Nem jár jobban egy másik, kevésbé rosszakaratú, kevésbé tömegszerű levelező sem, aki ugyan várakozással tekint a kritikai kritika felé, de várakozásait nem érzi kielégítve. A „*kielégítetlen*" tömeg képviselője ezt írja: „Mégis meg kell vallanom, hogy újságuk első száma még *egyáltalán nem elégített ki*. Mégiscsak valami mást vártunk volna."

A *kritikai pátriárka* saját személyében válaszol: „Hogy a lap nem elégíti majd ki a várakozásokat, azt előre tudtam, mert elég könnyen el bírtam képzelni ezeket a várakozásokat. Az emberek annyira elernyedtek, hogy *mindent egyszerre* akarnak. Mindent? Nem! Lehetőleg mindent és egyszersmind semmit. Olyan mindent, amely nem okoz fáradságot, olyan mindent, amely befogadható anélkül, hogy egy fejlődésen mennének át — olyan mindent, amely egy szóban megvan."

A „tömeg" méltatlan követelései — amely *valamit*, sőt *mindent* kíván az elvből és természetes hajlamból „*semmit sem adó*" kritikától — miatti kedveszegettségében a kritikai pátriárka öregurak módjára *anekdotát* mond. Nemrégiben egy berlini *ismerőse* keservesen panaszkodott írásainak bőbeszédűsége és terjengős körülményessége miatt — mint ismeretes, Bruno úr a legminimálisabb állítólagos gondolatból is sokíves művet kerekít. Ő azzal az ígérettel vigasztalta meg, hogy könnyebb elsajátítás végett a könyv kinyomásához szükséges nyomdafestéket kis golyó alakjában küldi el neki. A pátriárka a nyomdafesték rossz elosztásával magyarázza magának „művei" terjengősségét, ahogy „Literaturzeitung"-jának semmijét a „profán tömeg" üresség*ével* magyarázza, amely, hogy megtöltse magát, mindent és semmit egyszerre akar elnyelni.

Bármennyire nem ismerjük félre az eddigi közlések fontosságát, nem láthatunk *világtörténelmi ellentétet* abban, hogy a kritikai kritika egy tömegszerű ismerőse a kritikát üresnek, az viszont őt nem-kritikainak nyilvánítja, hogy egy második ismerőse úgy érzi, a „Literaturzeitung" nem elégíti ki várakozásait, és hogy egy *harmadik* ismerőse és házibarátja túlságosan terjengősnek ítéli a kritikai kritika műveit. De a 2. számú ismerős, akit várakozások töltenek el és a 3. számú házibarát, aki legalább meg óhajtja ismerni a kritikai kritika titkait, átmenet a kritika és a „nem-kritikai tömeg" közti *tartalmasabb* és feszültebb viszony felé. Amilyen kegyetlen *a* kritika a „megátalkodott szívű" és „közönséges emberi értelmű" tömeggel szemben, olyan leereszkedőnek látjuk majd az ellentéttől való *megváltásért* nyöszörgő tömeg iránt. Az a tömeg, amely megtört szívvel, bűnbánó érzékkel és alázatos szellemmel közeledik a kritikához, derék törekvése jutalmául egynémely *kipróbált, prófétai, jóravaló* szóban részesül.

b) A „lágyszívű" és „megváltásra szoruló" tömeg

A *szentimentális, szíves, megváltásra szoruló tömeg* képviselője ömlengve, hajbókolva és szemforgatva könyörög és esedezik a kritikai kritika egy jóindulatú szaváért, a következőképpen: „Miért írom ezt Önnek, miért igazolom magam Ön előtt? Mert *becsülöm* Önt és ezért *becsülésére vágyom;* mert fejlődésemet illetően a legnagyobb *hálával* tartozom Önnek, és ezért *szeretem* Önt. *Szívem* hajt, hogy *igazoljam* magam Ön előtt, aki . . . korholt engem . . . *Korántsem* akarom ezzel magam Önre *ráerőszakolni*, és *magamról* ítélve arra gondoltam, hogy *talán* Önnek is *örvendetes* lehet egy Ön előtt különben még kevéssé ismert ember *részvételének* bizonyítéka. *Semmiképpen* sincs olyan *pretenzióm*, hogy Ön válaszoljon erre a levélre: *sem* az idejét nem akarom elrabolni, amelyet Ön jobban is felhasználhat, *sem* terhelni nem akarom, *sem pedig* magamat nem akarom kitenni annak a bosszúságnak, hogy valami, amit reméltem, *nem teljesül. Magyarázza* levelemet *szentimentalitásra, tolakodásra* vagy *hiúságra*" (!) „vagy amire akarja, válaszoljon vagy ne válaszoljon, nem tudok ellenállni annak az *ösztönnek*, hogy elküldjem, és csak azt kívánom, hogy felismerje benne a *baráti* érzést, amely sugallta."!!

Mint ahogy Isten eleitől fogva megkönyörült a *kishitűeken*, ennek a tömegszerű, de alázatos és a kritikai könyörületért rimánkodó levelezőnek is *teljesülnek* a kívánságai. A kritikai kritika jóindulatúan válaszol neki. Mi több! A *legmélyrehatóbb* felvilágosításokat adja neki tudásvágyának tárgyairól.

Két évvel ezelőtt, oktat a kritikai kritika, időszerű volt emlékeztetni a franciák XVIII. századi felvilágosodására, hogy az akkor vívott csatában bizonyos helyen ezeket a *könnyű csapatokat* is bevessék. Most *egészen más* a helyzet. Igazságok most igen gyorsan változnak. Ami akkor *helyénvaló volt*, ma *elnézés*. Természetesen akkor is csak „*elnézés*" volt, de „helyén *való*" elnézés, hogy a kritikai kritika a maga legmagasabb személyében — „Anekdota" II. 89. old.[92] — ezeket a *könnyű csapatokat „a mi szentjeinknek*", a mi „*prófétáinknak*", „*pátriárkáinknak*" stb. nevezte. Ki nevez *könnyű csapatokat „pátriárkák" csapatának?* Elnézés, „helyénvaló" elnézés volt, hogy rajongva beszélt arról az önmegtagadásról, erkölcsi energiáról és lelkesedésről, amellyel ezek a *könnyű* csapatok „egész életükben az igazságért gondolkodtak, dolgoztak — és tanultak". „Elnézés" volt, hogy az „Entdecktes Christentum" előszavában kijelentette, ezek a „*könnyű*" csapatok „legyőzhetetlennek látszottak, és *minden hozzáértő* eleve kezeskedett volna arról, hogy *kidöntik sarkából a világot*", és „kétségtelennek látszott, hogy sikerülni is fog nekik *új alakot* adni a *világnak*". *Ezeknek a könnyű csapatoknak?*

A továbbiakban így oktatja a kritikai kritika a „*szíves* tömeg" tudnivágyó képviselőjét:

„Ha a franciák *új* történelmi érdemet szereztek is kísérleteikkel, hogy egy szociális elméletet állítsanak fel, *mégis most kimerültek*, új elméletük még nem volt *tiszta*, szociális fantáziáik, *békés demokráciájuk* még semmiképpen sem mentes a régi állapot előfeltételeitől."

A kritika itt — ha ugyan egyáltalában valamiről beszél — a *fourierizmusról*, mégpedig sajátszerűleg a „Démocratie pacifique"[93] fourierizmusáról beszél. Ez azonban távolról sem a franciák „szociális elmélete". A franciáknak vannak *szociális elméleteik*, de nincs *egy* szociális elméletük, s mármost az a felvizezett fourierizmus, amit a „Démocratie pacifique" prédikál, nem egyéb, mint a filantróp burzsoázia egy részének szociális tanítása; a nép *kommunista*, mégpedig egy csomó különböző frakcióra szakadva; e különböző szociális árnyalatok igazi mozgalma és feldolgozása nemcsak nem *merült ki*, hanem csak most *kezdődik* igazán. De ez nem a tiszta, azaz elvont *elméletben* fog végződni, ahogy a kritikai kritika szeretné, hanem egy egészen *gyakorlati gyakorlatban*, amely semmiképpen sem törődik majd a kritika kategorikus kategóriáival.

„Egyetlen nemzet" — fecseg tovább a kritika — „sem előzte meg *mostanáig valamiben* a többit." ... „Ha egy nemzet eljuthat odáig, hogy szellemi túlsúlyba kerül a többivel szemben, ez az a nemzet lesz, amelyik képes magát és a többit kritizálni s az általános hanyatlás okait felismerni."

Minden nemzet *megelőzte mostanáig valamiben* a többit. Ha azonban a kritikai prófécia helyes, akkor egyetlen nemzet sem *lesz* előnyben a többivel szemben, hiszen Európa valamennyi civilizált népe — angolok, németek, franciák — „*kritizálja*" most „magát és a többit" és „képes az általános hanyatlás okait felismerni". Végül frázisos *tautológia* azt mondani, hogy „kritizálás", „felismerés", hogy *szellemi* tevékenység *szellemi túlsúlyt* ad; és a kritika, amely végtelen öntudatával a nemzetek fölé helyezi magát, s azt várja, hogy ezek lábához borulva megvilágosításért könyörögjenek, éppen ezzel a karikírozott, keresztény-germán idealizmusával megmutatja, hogy még nyakig benne van a *német nemzetiség* sarában.

A franciáknál és az angoloknál a kritika nem ilyen elvont, túlvilági személyiség, amely kívül áll az emberiségen, hanem *valóságos emberi tevékenysége* egyéneknek, akik a társadalom aktív tagjai, akik mint emberek szenvednek, éreznek, gondolkodnak és cselekednek. Ezért kritikájuk egyszersmind gyakorlati, kommunizmusuk olyan szocializmus, amelyben gyakorlati, kézzelfogható rendszabályokat adnak, amelyben nemcsak gondolkodnak, hanem még inkább cselekednek, kritikájuk a fennálló társadalom eleven, valóságos kritikája, „a hanyatlás" okainak felismerése. —

Azok után a felvilágosítások után, amelyeket a kritikai kritika a tömeg tudnivágyó tagjának adott, joggal mondhatja „Literaturzeitung"-járól: „Itt a *tiszta*, kifejtő, a dolgot megragadó, semmit hozzá nem tevő kritikát gyakorolják." — Itt *semmi önállót* nem adnak, itt egyáltalában *semmit nem adnak*, csak a *semmit sem adó kritikát*, vagyis azt a kritikát, amely a legvégső kritikátlanságig teljesíti ki magát. *A* kritika megjelölt passzusokat nyomat ki és *szemelvényekben* éri el virágzását. *Wolfgang Menzel* és *Bruno Bauer* testvéri kezet nyújt egymásnak, és a kritikai kritika *ott* áll, ahol az *azonosságfilozófia* e század első éveiben állt, amikor *Schelling* tiltakozott az ellen a tömegszerű feltételezés ellen, hogy ő valamit adni akar, bármit is a *tiszta*, az *egészen filozófiai* filozófián kívül.

c) *A tömeg kegyelmi áttörése*

A lágyszívű levelező, akinek kioktatásánál az imént jelen voltunk, *kedélyes* viszonyban állt a kritikával. A *tömeg* és *a kritika* közti feszültség őrajta csak idillikus módon van jelezve. A *világtörténelmi* ellentét két oldala *jóindulatúan* és *udvariasan*, ezért *exoterikusan* viszonyult egymáshoz.

A kritikai kritika *egészséget veszélyeztető*, lelket megrendítő hatása a tömegre csak az olyan levelezőn mutatkozik meg, aki féllábával már a kri-

tikában, másik féllábával még a profán világban áll. Ez a levelező képviseli a „tömeget" a kritikával való *belső* harcaiban.

Némely pillanatban úgy tűnik neki, „hogy Bruno úr és barátai nem értik *az emberiséget*", hogy ők a voltaképpeni elvakultak. Mindjárt helyesbít: „Igen, *napnál világosabb* szememben, hogy Önnek igaza van és hogy gondolatai igazak, de *bocsásson meg*, a nép *sem* téved ... Ó, *igen!* a népnek igaza van ... Hogy Önnek igaza van, azt nem tagadhatom ... Valóban nem tudom, mire megy ki mindez: Ön azt fogja mondani ... nos, akkor maradj mégis otthon ... *Ó*, nem bírok többé ... *Ó* ... különben a végén meg kellene *bolondulni* ... Ön *jóakaratúan* fogadja majd ... Higgye el nekem, hogy a szerzett ismerettől az ember néha olyan *buta* lesz, mintha malomkerék forogna a fejében." Egy másik levelező is azt írja, hogy „*olykor* kijön a *sodrából*". Mint látjuk, a fenti tömegszerű levelezőben *áttörésen munkálkodik* a *kritikai kegyelem*. Szegény pára! A bűnös tömeg húzza az egyik oldalról, a kritikai kritika a másikról. Nem a szerzett ismeret taszítja a kritikai kritika konfirmandusait az elbutulás ezen állapotába, hanem a *vallási* és *lelkiismereti* kérdés: kritikai Krisztus vagy nép, Isten vagy világ, Bruno Bauer és barátai vagy profán tömeg! De ahogy az *isteni* kegyelem áttörését a bűnös legvégső meghasonlása előzi meg, úgy a *kritikai* kegyelemnek lesújtó *elbutulás* az előfutára. Ha a kegyelem végül áttör, a kiválasztott elveszti, ha nem is a butaságot, de a *butaság tudatát*.

3. A nem-kritikai-kritikai tömeg vagy a kritika és a „berlini egylet"

A kritikai kritikának nem sikerült magát a tömegszerű emberiség *lényeges ellentétének* [*Gegensatz*], s ezért egyszersmind *lényeges tárgyának* [*Gegenstand*] ábrázolnia. Eltekintve a *megátalkodott* tömeg képviselőitől, amely a kritikai kritikának szemére veti *tárgynélküliségét* és a leggálánsabb módon értésére adja, hogy még nem ment át a szellemi „*vedlés folyamatán*", mindenekelőtt azonban még alapos ismereteket kell szereznie — a *lágyszívű* levelező először is nem *ellentét*, azután pedig a kritikai kritikához való közeledésének alapja tulajdonképpen *tisztán személyi*. Ő, ahogy levele további részében olvasható, tulajdonképpen csak össze akarja egyeztetni Arnold Ruge úr iránti hódolatát *Bruno Bauer* úr iránti hódolatával. Ez az összeegyeztetési kísérlet becsületére válik jó szívének. De semmiképpen sem jelent *tömegszerű érdeket*. Végül az utolsónak fellépő levelező már nem a tömeg *valóságos* tagja, hanem a kritikai kritika konfirmandusa volt.

Egyáltalában a *tömeg meghatározatlan* tárgy, amely ezért sem meghatározott akciót nem hajthat végre, sem meghatározott viszonyba nem léphet. *A* tömegnek, ahogyan ez a kritikai kritika tárgya, semmi köze nincs a *valóságos* tömegekhez, amelyek viszont igen tömegszerű ellentéteket alkotnak egymás között. Az *ő* tömegét a kritika maga „csinálta", mintha egy természetkutató, ahelyett, hogy meghatározott osztályokról beszélne, szembeállítaná magával *az* osztályt.

Ezért ezen az *elvont* tömegen, saját agyrémén kívül a *kritikai kritikának* szüksége van még egy *meghatározott*, empirikusan felmutatható, nem csupán ürügyül felhozott *tömegre*, hogy legyen egy valóban tömegszerű ellentéte. Ennek a tömegnek a kritikai kritikában a maga *lényegét* és egyszersmind *lényegének megsemmisülését* kell látnia. Kell, hogy kritikai kritika, nem-tömeg *akarjon* lenni, anélkül, hogy azzá *lehetne*. Ez a kritikai-nemkritikai tömeg a fent említett *„berlini egylet"*. Egy berlini egyletre redukálódik az emberiségnek a kritikai kritikával komolyan foglalkozó *tömege*.

A „berlini egylet", a kritikai kritika *„lényegi tárgya"*, amellyel gondolatban mindig foglalkozik, s amely, úgy látja, gondolatban mindig vele foglalkozik, tudomásunk szerint néhány ci-devant* *ifjúhegeliánusból* áll, akiket a kritikai kritika, mint állítja, részben a *horror vacuival***, részben *a semmisség* érzésével tölt el. Nem vizsgáljuk meg a tényállást, rábízzuk magunkat *a* kritika kijelentéseire.

A *levelezésnek* mármost főleg az a rendeltetése, hogy *a* kritikának ezt a *világtörténelmi* viszonyát a „berlini egylet"-hez *terjengősen* kifejtse a közönségnek, feltárja e viszony mély jelentőségét, megmutassa a kritika szükségszerű kegyetlenségét e „tömeggel" szemben és végül azt a látszatot keltse, mintha az *egész világ* aggodalommal kísérné ezt az ellentétet, úgy, hogy hol *a* kritika eljárása mellett, hol ellene nyilatkozik. Így például ezt írja az *abszolút* kritika az egyik levelezőjének, aki pártját fogja a „berlini egylet"-nek: „Efféle dolgokat *már oly sokszor* hallottam, hogy elhatároztam, többé egyáltalán nem veszem őket tekintetbe." A világ nem is sejti, milyen sokszor vesződött *efféle* kritikai dolgokkal.

Hallgassuk meg, hogyan tudósít a *kritikai* tömeg egyik tagja a berlini egyletről:

„»Ha valaki elismeri a Bauereket«" — (a szent családot mindig pêlemêle*** kell elismerni) — „kezdte válaszát, »akkor *én* vagyok az: de a ‚Lite-

* — volt, egykori — *Szerk.*

** — *az ürességtől való irtózással* — *Szerk.*

*** — szőröstül-bőröstül, elegyesen, mindenestől — *Szerk.*

raturzeitung'! Ami igaz, az igaz!« Érdekes volt hallanom, mit gondol Önökről ezeknek a radikálisoknak, ezeknek az 1842-es bölcseknek egyike ..." Majd jelenti, hogy a szerencsétlen mindenfélét kifogásolt a „Literaturzeitung"-ban.

Edgar úr novelláját, a „Drei Biedermänner"-t nyersnek és eltúlzottnak találta. Nem értette meg, hogy a *cenzúra* nem annyira ember és ember közti harc, nem annyira kifelé irányuló, mint inkább benső harc. Sajnálják a fáradságot, hogy önmagukba szálljanak és a *cenzúrába ütköző frázis* helyébe a *finoman* véghezvitt, minden oldalról kifejtett *kritikai gondolatot* állítsák. Edgar úr Béraud-ról szóló cikkét nem-alaposnak találta. A kritikai tudósító alaposnak találja. Igaz, hogy maga bevallja: „Béraud könyvét — *nem* ismerem." Ezzel szemben *azt hiszi*, hogy Edgar úrnak *sikerült* stb., és a hit tudvalevően boldogít. „Egyáltalában" — folytatja a kritikai hívő — „ő" (a berlini egylet ama tagja) *„nem igen elégedett* Edgar dolgaival." Úgy találja, hogy *„Proudhont* sem elég *alapos* komolysággal kezelte". Itt aztán a tudósító kiállítja a bizonyítványt Edgar úrnak: *„Én mármost ismerem ugyan"* (!?) „Proudhont, *tudom*, hogy Edgar fejtegetése a *jellegzetes* pontokat belőle vette és szemléletes módon egymás mellé állította." Az egyetlen ok, amiért Edgar úr oly *kitűnő* Proudhon-kritikája nem tetszik, a tudósító szerint csak az lehet, hogy Edgar úr *nem kiáltott kígyót-békát*[94] a tulajdonra. Sőt, gondoljuk csak el, az ellenfél Edgar úrnak az „Union ouvrière"-ről írott cikkét *jelentéktelennek* találja. A tudósító így vigasztalja Edgar urat: „természetes, hiszen nem adott benne semmi *önállót*, és ezek az emberek valóban visszatérnek a *Gruppe-féle* álláspontra, amelyen persze *mindig álltak*. Adnia, adnia, *adnia* kell *a* kritikának!" Mintha a kritika nem adott volna egészen új, nyelvészeti, történelmi, filozófiai, nemzetgazdaságtani, jogi felfedezéseket! És szerénységében engedi azt mondani magának, hogy nem ad semmi *önállót!* Még kritikai levelezőnk is adott valamit, amit az eddigi mechanika nem ismert, azt állítván, hogy emberek *ugyanarra* az álláspontra, amelyen mindig *álltak, visszatérnek*. Ügyetlenség a *Gruppe-féle* álláspontra emlékeztetni. Gruppe a maga egyébként nyomorúságos és említésre sem méltó brosúrájában[95] azt kérdezte Bruno úrtól, mi kritikusat tud adni a *spekulatív logikáról?* Bruno úr eljövendő nemzedékekhez utasította őt és — „ein Narr wartet auf die Antwort"*.

Mint ahogy Isten már a hitetlen fáraót azzal büntette, hogy megátalkodott szívűvé tette és megvilágosításra *érdemtelennek tekintette*, úgy a tudósító azt állítja: „ezért *nem* is *érdemesek* arra, hogy az Önök »Literatur-

* — „bolond, aki válaszra vár"[96] — *Szerk.*

zeitung«-jában meglássák vagy felismerjék a tartalmat." És ahelyett, hogy azt tanácsolná barátjának, Edgarnak, hogy tegyen szert gondolatokra és ismeretekre, ezt a tanácsot adja: „Edgar szerezzen magának egy *frázis-zsákot* és a jövőben, ha cikket ír, nyúljon bele vaktában, hogy a közönség fülének jól csengő stílust sajátítson el." Az ilyen állításokon kívül: „bizonyos düh, kelletlenség, tartalmatlanság, gondolatnélküliség, sejtése a dolognak, amelynek nem tudnak nyitjára jönni, a semmisség érzése" — mindezek az epithetonok, magától értetődik, a berlini egyletre vonatkoznak —, a szent családnak a következő dicshimnuszokat zengi: „a kezelésnek a dolgot átható könnyedsége, a kategóriákon való uralkodás, a tanulmányozás által szerzett betekintés, egyszóval az *uralom a* tárgyak felett. Ő" (a berlini egylet ama tagja) „megkönnyíti magának a dolgot, Önök magát a dolgot teszik könnyűvé." Vagy: „Önök a »Literaturzeitung«-ban a tiszta, kifejtő, a dolgot megragadó kritikát gyakorolják."

Végül ezt olvassuk: „Azért írtam meg mindezt ilyen terjengősen, mert tudom, hogy barátom nézeteinek közlésével Önöknek *örömet* szerzek. Ebből látják, hogy a »Literaturzeitung« betölti célját." Célja a berlini egylettel való ellentéte. Az imént tanúi voltunk annak a *polémiának*, amelyet a *berlini egylet* a kritikai kritika ellen folytat, és az e polémiáért kapott rendreutasításnak, most viszont kettős képet kapunk arról, hogyan törekszik elnyerni a berlini egylet a kritikai kritika könyörületét.

Az egyik levelező írja: „Berlini ismerőseim azt mondták nekem, amikor ez év elején ott jártam, hogy Önök mindenkit eltaszítanak és távoltartanak maguktól, teljes magányba vonultak és szántszándékkal kerülnek minden közeledést, minden érintkezést. Én természetesen nem tudhatom, melyik oldalon van a hiba."

Az *abszolút* kritika így válaszol: „A kritika *nem* alakít *pártot*, nem akar magának pártot, a kritika *magányos* — magányos azáltal, hogy elmélyül a *maga*" (!) „tárgyában, magányos azáltal, hogy szembeállítja magát vele. *Eloldozza magát mindentől.*"

Ahogy a kritikai kritika úgy véli, hogy felülemelkedik minden dogmatikus ellentéten azáltal, hogy a valóságos ellentétek helyébe *önmagának és a világnak, a szentléleknek* és a *profán tömegnek* képzelt ellentétét állítja, ugyanúgy azt hiszi, felülemelkedik a *pártokon* azáltal, hogy a *pártálláspont alá* esik le, azáltal, hogy önmagát mint *pártot* szembeállítja az emberiség többi részével, és minden érdeket Bruno úr és társai személyiségében összpontosít. Hogy a kritika az *elvonatkoztatás* magányában trónol, hogy még ha látszólag egy *tárggyal* foglalkozik is, nem lép ki tárgynélküli magányából egy *valóságos tárgyhoz* való igazán *társadalmi* viszonyba, mert az *ő tárgya*

csupán *képzelődésének* tárgya, csak képzelt tárgy: — ennek a kritikai *vallomásnak* igaz voltát egész fejtegetésünk bizonyítja. Éppily helyesen határozza meg *elvonatkoztatásának* mint az *abszolút* elvonatkoztatásnak jellegét abban, hogy „*mindentől eloldozza magát*", tehát éppen ez a *semminek mindentől, minden* gondolkodástól, szemlélődéstől stb. való eloldozódása az *abszolút értelmetlenség*. Egyébként az a magány, amelyet a *mindentől* való eloldozódással, elvonatkoztatással érnek el, éppúgy nem szabad a tárgytól, amelytől elvonatkoztat, ahogy *Órigenész* nem volt szabad a *nemzőszervtől*, amelyet *eloldozott* magától.

Egy másik levelező azzal kezdi, hogy a „berlini egylet" *egy* tagját, akivel „találkozott és beszélt", úgy írja le, hogy „rosszkedvű", „nyomott", „már ki sem meri nyitni a száját", pedig különben mindig „volt a kezeügyében egy-egy jó *hetyke* szó", hogy „kishitű". A „berlini egylet" e tagja ezt meséli a levelezőnek, aki viszont beszámol a kritikának:

„Nem tudja megérteni, hogy olyan emberek, mint Önök ketten, akik pedig különben a humanitás elvének hódolnak, hogyan viselkedhetnek olyan zárkózottan, olyan elutasítóan, sőt gőgösen." Nem tudja, „miért vannak egynéhányan, akik úgy látszik szándékosan szakadást idéznek elő. Hiszen valamennyien ugyanazon az álláspontón állunk, valamennyien *hódolunk* a végletnek, a kritikának, valamennyien képesek vagyunk egy végletes gondolatot, ha nem is létrehozni, de felfogni és alkalmazni." „Ennél a szakadásnál nem lát más vezérelvet, mint önzést és gőgöt." Most a levelező szót emel értük: „De hát nem fogták-e fel legalábbis néhányan barátaink közül *a* kritikát, vagy esetleg *a kritika jóakaratát* . . . »ut desint vires, tamen est laudanda voluntas«*."

A kritika a következő, maga és a berlini egylet közötti *antitézisekkel* válaszol:

„A kritikának *különböző* álláspontjai vannak." Azok „azt hiszik, hogy a zsebükben van a kritika", ő „ismeri és valóban alkalmazza a kritika hatalmát", azaz nem tartogatja a zsebében. Az előbbiek számára, mondja, a kritika tiszta forma, az ő számára ellenben a „*legtartalmasabb*, helyesebben az egyetlen *tartalmas*". Ahogyan az abszolút gondolkodás önmagát tekinti az egész realitásnak, *ugyanúgy* a kritikai kritika is. Ezért *magán kívül* nem lát tartalmat, ezért ő nem *valóságos*, a kritikai szubjektumon kívül lakozó tárgyak kritikája, hanem *ő csinálja* a tárgyat, ő abszolút *szubjektum-objektum*. Tovább! „A kritika első fajtája szófordulatokkal túlteszi magát mindenen, a dolgok tanulmányozásán, a második pedig szófordulatokkal el-

* — „bárha erő nincs is, dícséretes úgy is a szándék"[97] — *Szerk.*

oldozza magát *mindentől.*" Az első „*nem-tudva okos*", a második „tanul". A második persze oktalan, és par çà, par là* tanul, de csak látszólag, de csak azért, hogy a felületesen megtanultat mint magafeltalálta bölcsességet „vezérszóként" a tömeg ellen fordíthassa, amelytől megtanulta, és kritikai-kritikai értelmetlenséggé oldhassa fel.

„Az első számára az olyan szavak, mint »véglet«, »továbbmenni«, »nem elég messze menni«, nagyjelentőségűek és legmagasabb imádott kategóriák, a másik *alapjáig hatol az álláspontoknak* és nem amaz elvont kategóriák *mértékeit* alkalmazza rájuk."

A 2. számú kritika felkiáltásai, hogy nincs szó többé a politikáról, a filozófia el van intézve, az, hogy olyan szavakkal, mint „fantasztikus", „utópikus" stb. túlteszi magát szociális rendszereken és fejlődéseken, mi más mindez, mint a „továbbmenés", „nem-elég-messze-menés" *kritikai-helyesbített* változata? És vajon az ő „mértékei", úgymint: „*a* történelem", „*a* kritika", „a tárgyak összefoglalása", „a régi és az új", „kritika és tömeg", „az álláspontok alapjáig hatolás" — egyszóval összes vezérszavai talán nem *kategorikus*, mégpedig elvontan kategorikus *mértékek!?*

„Az első teológikus, kaján, irigy, kicsinyes, követelőző, a második mindennek az *ellenkezője.*"

Miután *a* kritika ilyen módon egy szuszra tucatnyi dicséretben részesítette magát és magáról kijelenti mindazt, aminek a berlini egylet híjával van, ahogy Isten *mindaz*, ami az *ember nem*, kiállítja magának a bizonyítványt: „Olyan világosságot, olyan tanulnivágyást, olyan nyugalmat ért el, amelyben *megtámadhatatlan* és *legyőzhetetlen.*"

Ezért ellentétével, a berlini egylettel szemben a kritika „legfeljebb az *olümposzi kacaj* műveletére vállalkozhatik". Ez a *kinevetés* — a kritika a szokott alapossággal kifejti, hogy mi ez a kinevetés és mi nem — „ez a kinevetés nem gőg". A világért sem! Hanem a tagadás tagadása. „*Csupán az a folyamat*, amelyet *a kritikusnak* egy *alárendelt állásponttal* szemben, amely magát vele *egyenlőnek* hiszi" — micsoda önhittség! — „élvezettel és lelkinyugalommal *alkalmaznia kell.*" Tehát *a* kritikus, amikor nevet, egy *folyamatot alkalmaz!* És „lelkinyugalmában" a *nevetés folyamatát* nem *személyekkel*, hanem egy *állásponttal* szemben alkalmazza! Még a *nevetés* is *kategória*, amelyet alkalmaz, sőt alkalmaznia *kell!*

A világon kívüli kritika nem a *valóságos* — ezért a *jelen* társadalomban élő, szenvedő, e társadalom kínjaiban és örömeiben résztvevő — *emberi szubjektum lényegi tevékenysége.* A *valóságos* egyén csupán *járuléka*, földi

* — itt-ott, hébe-hóba — *Szerk.*

edénye *a* kritikai kritikának, amely mint az *örök szubsztancia* nyilatkozik meg benne. Nem az emberi egyén gyakorolta kritika, hanem *a kritika nem-emberi egyéne* a szubjektum. Nem a kritika az *ember megnyilvánulása* [*Äusserung*], hanem az ember *a kritika külsővé, idegenné válása* [*Entäusserung*], ezért a kritikus teljesen a társadalmon kívül él.

„Élhet-e a kritikus abban a társadalomban, amelyet kritizál?" Megfordítva: nem kell-e ebben a társadalomban élnie, nem kell-e neki magának is e társadalom életmegnyilvánulásának lennie? Miért *adja el* a kritikus a szellemi termékeit, hiszen ezzel a mai társadalom legrosszabb törvényét a maga törvényévé teszi? „*A* kritikusnak még csak megkockáztatnia sem szabad, hogy *személyesen* beleelegyedjék a társadalomba." Ezért alkot magának egy *szent családot*, ahogyan a magányos Isten is a szent családban igyekszik megszüntetni minden társaságtól való unalmas elszakítottságát. Ha a kritikus *meg akar szabadulni a rossz társaságtól*, akkor mindenekelőtt *önmaga társaságától* szabaduljon meg. „Így a kritikus nélkülözi *a társadalom minden örömét*, de *annak szenvedései* is elkerülik őt. Nem ismeri sem a *barátságot*" — kivéve a kritikai barátokat —, „sem a szerelmet" — kivéve az *önszerelmet* —, „de ennek fejében a rágalom erőtlenül lepereg róla; semmi sem sértheti meg; nem érinti semmiféle gyűlölet, semmiféle irigység; bosszúság és harag számára *ismeretlen indulatok*." Egyszóval a kritikus mentes minden *emberi szenvedélytől*, *isteni személy*, elénekelheti magáról az apáca dalát:

„Ich gedenk' an keine Liebe,
Ich gedenk' an keinen Mann,
Ich gedenk' an Gott den Vater
Der mich erhalten kann."*

A kritikának nem adatott meg, hogy bármilyen passzust leírjon úgy, hogy ellent ne mondjon magának. Így végül ezt mondja nekünk: „a filiszterséget, amely a kritikust kővel dobja meg" — bibliai analógia szerint meg kell őt kövezni —, „amely félreismeri őt és *tisztátalan* indítékokat fog rá" — a *tiszta* kritikára *tisztátalan* indítékokat fogni! —, „hogy *őt magával egyenlővé* tegye" — a fentebb megrótt egyenlőségi önhittség —, „a kritikus

* — „Nem gondolok szerelemre,
Arra gondolok, ki megtart,
Nem gondolok férfira,
Reád, ó Ég Ura."[93] — *Szerk.*

nem neveti ki, mert nem érdemes erre, hanem keresztülnéz rajta és nyugodtan visszautasítja a maga jelentéktelen jelentőségébe."

Fentebb a kritikusnak a *kinevetés folyamatát kellett* „alkalmaznia" a magát „vele egyenlőnek hívő, alárendelt álláspontal" szemben. Az, hogy a kritikai kritika előtt nem világos, hogyan járjon el az istentelen „tömeggel" szemben, mintha valami belső ingerültségre, epére utalna, amely számára az „indulatok" nem „ismeretlenek". —

De ez ne tévesszen meg bennünket. Miután a kritika eddig Herkulesként küzdött, hogy *eloldozza* magát a nem-kritikai „profán tömegtől" és „mindentől", végül szerencsésen kimunkálta *magányos, isteni, magával beérő, abszolút* létezését. Ha ennek az „új fázisának" első kimondásakor úgy látszik, hogy a *bűnös indulatok* régi világának még van bizonyos hatalma a kritika felett, most látni fogjuk, ahogy egy „*művészeti alakban*" megtalálja esztétikai lehiggadását és *megdicsőülését*, s *vezekel*, hogy végül mint második, győzelmes *Krisztus kritikai utolsó ítéletet* ülhessen és a sárkány fölötti győzelme után nyugodtan szállhasson a mennybe.

HIBAIGAZÍTÓ

A kötet 159. oldalán a lábjegyzet 2. és 3. sora megcserélődött. A lábjegyzet helyes szövege:

„Nem gondolok szerelemre,
Nem gondolok férfira,
Arra gondolok, ki megtart,
Reád, ó Ég Ura."

VIII. FEJEZET

A „kritikai kritika" világjárása és megdicsőülése vagy „a kritikai kritika" mint Rudolf, Geroldstein hercege

Rudolf, Geroldstein hercege a *világot járva kettős* vétekért *vezekel, személyes* vétkéért és a *kritikai kritika* vétkéért. Ő maga heves szóváltásban apjára rántott kardot, a kritikai kritika heves szóváltásban a tömeggel szemben bűnös indulatokra ragadtatta magát. A kritikai kritika *egyetlen egy* titkot sem leplezett le. Rudolf ezért vezekel és leleplezi az *összes* titkokat.

Rudolf, ahogy Szeliga úr tudósít róla,[40] az emberiség *államának első* szolgája. (A sváb *Egidius humanitás-állama.*[99] Lásd dr. Karl Weil „Konstitutionelle Jahrbücher"-jét, 1844. 2. köt.)

Hogy *a világ ne pusztuljon el*, Szeliga úr állítása szerint „a kíméletlen kritika férfiainak kell fellépniök . . . Rudolf *ilyen* férfiú . . . Rudolf felfogja a *tiszta kritika* gondolatát. S ez a gondolat gyümölcsözőbb számára és az emberiség számára *minden* tapasztalatnál, amelyet *történelme* folyamán szerzett az emberiség, *minden* tudásnál, amelyet ebből a történelemből Rudolf, még a leghívebb tanító irányításával is, elsajátíthatott — — — Az a pártatlan ítélkezés, amellyel Rudolf megörökíti *világjárását, valójában* nem egyéb, mint

a társadalom titkainak leleplezése."

Ő „*minden titkok leleplezett titka*".

Rudolfnak mérhetetlenül több *külső* eszköz áll rendelkezésére, mint a kritikai kritika többi férfiainak. A kritika így vigasztalja magát:

„Annak, akit a sors kevésbé kegyel, elérhetetlenek Rudolf *eredményei*" (!), „de nem elérhetetlen a szép cél" (!). A kritika ezért a sorstól kegyelt Rudolfra bízza saját *gondolatainak megvalósítását*. Így énekel hozzá:

„*Hahnemann,*
Geh du voran,
Du hast die grossen Wasserstiefel an!"*

* — „*Hahnemann,*
Te lépj elöl, fiam,
Terajtad roppant vízicsizma van!"[100] — *Szerk.*

Kísérjük el Rudolfot kritikai világjárásán, amely „*gyümölcsözőbb* az *emberiség* számára *minden tapasztalatnál*, amelyet történelme folyamán szerzett az emberiség, *minden tudásnál*" stb., amely *kétszer* menti meg a világot az *elpusztulástól*.

1. Egy mészárosnak kutyává való kritikai átváltoztatása vagy a Chourineur

*Chourineur** eredetileg mészáros volt. Különféle összeütközések az erőszakos természetembert gyilkossá teszik. Rudolf véletlenül találkozik vele, amikor az éppen bántalmazza Fleur de Marie-t. Rudolf néhány mesteri, imponáló ökölcsapást mér az ügyes fenegyerek fejére. Rudolf ezzel megszerzi magának Chourineur becsülését. Később a bűnözők csapszékében megnyilatkozik Chourineur jószívű természete. Rudolf azt mondja neki: „Neked még van szíved és becsületed." Ezekkel a szavakkal önbecsülést önt belé. Chourineur megjavult, vagy — mint Szeliga úr mondja — „*morális lénnyé*" változott át. Rudolf pártfogásába veszi. Kövessük Chourineur képzésének Rudolf irányította menetét.

1. *stádium.* Az első oktatás, amelyben Chourineur részesül, képmutatásra, hűtlenségre, alattomosságra és *színlelésre* való oktatás. Rudolf a megmoralizált Chourineurt épp ugyanolyan módon használja fel, ahogyan *Vidocq* használta fel az általa megmoralizált bűnözőket, vagyis *mouchard-rá* és *agent provocateurré*** teszi. Azt a tanácsot adja neki, hogy a *maître d'école**** előtt „*tegyen úgy*", mintha megmásította volna „elveit, hogy nem lop", indítványozzon a maître d'école-nak egy tolvajvállalkozást és csalja ilymódon a Rudolf állította csapdába. Chourineurnak az az érzése, hogy egy „komédiára" akarják felhasználni. Tiltakozik az ellen a feltevés ellen, hogy a *mouchard* és *agent provocateur* szerepét eljátssza. Rudolf könnyen meggyőzi a természetembert a kritikai kritika „*tiszta*" *kazuisztikájával*, hogy egy gonosz csíny nem gonosz csíny, ha „*jó, morális*" okokból követik el. Chourineur mint agent provocateur a jóbarátság és a bizalom színe alatt vesztébe csalja egykori cimboráját. *Először* életében *becstelenséget* követ el.

2. *stádium.* Chourineurt mint *garde malade-ot*° látjuk viszont Rudolf mellett, akit életveszélyből mentett ki.

---

* — *Bicskás* — *Szerk.*

** — *besúgóvá, spiclivé és beugratóügynökké, provokátorrá* — *Szerk.*

*** — *iskolamester* — *Szerk.*

° — *betegápolót* — *Szerk.*

Chourineur olyan *tisztességtudó morális* lénnyé vált, hogy Davidnak, a néger orvosnak indítványát, hogy üljön le a padlóra, elutasítja, mert fél, hogy bepiszkítja a szőnyeget. Sőt túl *félénk* ahhoz, hogy székre üljön. Előbb támlájára fekteti a széket, és azután ő maga a szék elülső lábaira ül. Sohasem mulasztja el, hogy bocsánatot kérjen, ha Rudolf urat, akit halálos veszedelemből mentett ki, „barátjának" vagy monsieurnek szólítja monseigneur helyett*.

Csodálatraméltó idomítása a kíméletlen természetembernek! Chourineur kimondja kritikai átváltozásának legbensőbb titkát, amikor megvallja Rudolfnak, hogy ugyanazt a ragaszkodást érzi iránta, amely a *bulldogot* fűzi a gazdájához. „Je me sens pour vous, comme qui dirait *l'attachement* d'un *bouledogue* pour *son maître*."** Az egykori mészáros át van változtatva kutyává. Ezentúl minden erénye fel fog oldódni a kutya erényévé, a gazdája iránti tiszta *„dévouement"-ná****. Önállósága, egyénisége teljesen el fog tűnni. De ahogy rossz festők kénytelenek festményüknek cédulát tenni a szájába, hogy elmondja, mit is jelent, Eugène Sue is cédulát tesz majd a *„bouledogue"* Chourineur szájába, amely folyvást bizonygatja: „Az a két szó: neked van szíved és becsületed, tett engem *emberré*." Chourineur utolsó lélegzetéig nem emberi egyéniségében, hanem ebben a cédulában fogja megtalálni cselekvései indítékát. Morális megjavulásának próbájaként sokszor fog elmélkedni saját kitűnőségéről és más egyének roszszaságáról, és valahányszor morális szólamokkal dobálódzik, Rudolf ezt mondja majd neki: „szívesen hallak így *beszélni*." Chourineur nem közönséges, hanem *morális bulldog* lett.

3. *stádium*. Megcsodáltuk már a *nyárspolgári tisztességtudást*, amely Chourineur *nyers*, de *merész* fesztelensége helyére lépett. Most megtudjuk, hogy — mint *„morális lényhez"* illik — a *nyárspolgár* járását és tartását is elsajátította.

„A le voir marcher — on l'eût pris pour le *bourgeois* le plus inoffensif du monde."°

Még szomorúbb, mint ez a forma, a tartalom, amelyet Rudolf ad kritikailag reformált életének. Afrikába küldi, hogy mint „a bűnbánat élő és üdvös példája, látványosságul szolgáljon a hitetlen világnak". Nem a saját

---

* — uramnak szólítja nagyságos uram helyett — *Szerk.*

** — „Olyat érzek Ön iránt, mint a *bulldog ragaszkodása gazdájához.*" — *Szerk.*

*** — *„odaadás"-sá* — *Szerk.*

° — „Járásából ítélve — a világ legártalmatlanabb *polgárának* tartotta volna az ember." — *Szerk.*

emberi természetét kell ettől kezdve ábrázolnia, hanem egy keresztény dogmát.

4. *stádium.* A kritikai-morális átváltozás Chourineurt csendes, óvatos emberré tette, aki viselkedését a félelem és életbölcsesség szabályaihoz igazítja.

„Le chourineur" — közli Murph, akinek indiszkrét együgyűsége állandóan kifecsegi a dolgokat — „n'a pas dit un mot de l'exécution du maître d'école, de *peur* de *se* trouver compromis."*

Chourineur tehát tudja, hogy a maître d'école kivégzése jogellenes cselekedet volt. De nem fecsegi ki, mert fél, hogy kompromittálja magát. *Bölcs* Chourineur!

5. *stádium.* Chourineur annyira kiteljesítette morális képzését, hogy Rudolfhoz való *kutyaszerű* viszonyát civilizált formában — tudatosítja magában. *Germainnek*, miután halálos veszedelemből kimentette, ezt mondja:

„Van egy pártfogóm, aki nekem ugyanaz, ami *Isten* a *papoknak* — valaki, aki előtt térdre kell borulni." És gondolatban térdre hullik Istene előtt. „Rudolf úr" — folytatja Germainhez beszélve — „megvédi Önt. Azt mondom: *úr*, pedig *nagyságos urat* kellene mondanom. De az a szokásom, hogy Rudolf *úrnak* nevezem, s ő megengedi ezt nekem."

„Gyönyörű felébredés és kivirágzás!" — kiáltja Szeliga kritikai elragadtatásában!

6. *stádium.* Chourineur méltóképpen befejezi a tiszta dévouement, a morális bulldogság pályáját azzal, hogy végül leszúratja magát nagyságos uráért. Abban a pillanatban, amikor a Csontváz kését emeli a hercegre, Chourineur megakasztja a gyilkos karját. Csontváz őt szúrja le. A haldokló Chourineur pedig így szól Rudolfhoz: „Igazam volt, mikor azt mondtam, hogy egy magamfajta *sárgöröngy*" (egy bulldog) „olykor hasznos lehet egy olyan *hatalmas nagyságos úrnak*, mint Ön."

Ehhez a kutyanyilatkozathoz, amely *egy* epigrammába összefoglalja Chourineur egész kritikai életpályáját, a szájába tett cédula ezt fűzi hozzá:

„Kvittek vagyunk, Rudolf úr. Ön azt mondta nekem, hogy van szívem és becsületem."

Szeliga úr torkaszakadtából kiáltja: „Mekkora érdemet szerzett magának Rudolf azzal, hogy »Schurimannt«" (?) „az *emberiségnek*" (?) „visszaadta!"

---

* — „Chourineur egy szót sem szólt a maître d'école kivégzéséről, mert *félt*, hogy kompromittálja *magát*." — *Szerk.*

2. A kritikai vallás titkának leleplezése vagy Fleur de Marie

a) A spekulatív „Marienblume"*

Még egy szót Szeliga úr spekulatív „Marienblumé"-járól, mielőtt áttérnénk Eugène Sue Fleur de Marie-jára.

A spekulatív „Marienblume" mindenekelőtt *helyesbítés*. Az olvasó ugyanis Szeliga úr konstrukciójából azt következtethetné, hogy Eugène Sue „az objektív alapzatnak" (a „világállapotnak") „az ábrázolását elválasztotta a cselekvő egyéni erők fejlődésétől, amelyek csak ebből a mögöttes alapból érthetők meg".

Azon a feladaton kívül, hogy az olvasónak ezt a téves — Szeliga úr ábrázolása által előidézett — feltevését helyesbítse, Marienblumének még egy metafizikai hivatása is van a mi „eposzunkban", tudniillik a Szeliga úréban.

„*Világállapot* és epikus esemény akkor *sem* lenne *még* művészileg összekapcsolva igazán *egységes* egésszé, ha csupán kereszteznék egymást tarka egyvelegben, itt egy darab világállapot, ott megint egy jelenet cselekmény váltogatná egymást. Hogy *valóságos egység* keletkezzék, ahhoz a kettőnek, az elfogódott *világ* titkainak, s annak a világosságnak, nyíltságnak és biztonságnak, amellyel *Rudolf* beléjük hatol és leleplezi őket, *egy* egyénben kell összeütköznie ... Marienblumének ez a feladata."

Szeliga úr Marienblumét *Isten anyja Bauer-féle* konstrukciójának analógiájára konstruálja meg.

Az egyik oldalon áll az „*isteni*" (*Rudolf*), „akinek minden hatalmat és szabadságot" tulajdonítanak, az egyedül *tevékeny* elv. A másik oldalon áll a passzív „*világállapot*" és a hozzá tartozó emberek. A világállapot a „valóságosnak a talaja". Hogy mármost ezt ne „hagyják el egészen", vagyis „ne szüntessék meg a természeti állapot utolsó maradványát", hogy a világnak magának is legyen még némi része a „fejlődés elvében", amelyet vele szemben Rudolf magában összpontosít, hogy „az emberit ne mint éppenséggel nem-szabadot és nem-tevékenyt ábrázolják", ezért Szeliga úr „a vallásos tudat ellentmondásának" hatalmába kell hogy essék.[101] Jóllehet a világállapotot és tevékenységét elszakítja egymástól mint egy holt tömegnek és a kritikának (Rudolfnak) a dualizmusát, mégis kénytelen a világállapotnak és a tömegnek megint megadni az isteniség néhány attributumát és Marienblumében megkonstruálni a kettőnek, Rudolfnak és a

---

* „Fleur de Marie" *szó szerint:* Mária virága; „Marienblume": százszorszép. — *Szerk.*

világnak, a spekulatív egységét. (Lásd „Kritik der Synoptiker", I. köt. 39. old.)

A valóságos vonatkozásokon kívül, amelyekben a *háztulajdonos* (a cselekvő „egyéni erő") a *házához* (az „objektív alapzathoz") áll, a misztikus spekulációnak, a spekulatív esztétikának is, szüksége van még egy harmadik *konkrét, spekulatív egységre*, egy *szubjektum-objektumra*, amely a ház és a háztulajdonos *egy* személyben. Minthogy a spekuláció a természetes közvetítéseket a maguk széles körülményességében nem kedveli, ezért nem látja át, hogy ugyanaz a „darab világállapot", például a ház, amely az egyiknek, például a háztulajdonosnak „objektív alapzat", a másiknak, például a ház építészének, „epikus esemény". A kritikai kritika, amely a „romantikus művészetnek" az „egység dogmáját" szemére veti, ez a kritikai kritika, hogy „igazán egységes egészet", hogy „valóságos egységet" kapjon, a világállapot és világesemény közti természeti és emberi összefüggés helyére egy fantasztikus összefüggést, egy misztikus szubjektum-objektumot állít, ahogyan *Hegel* ember és természet valóságos összefüggése helyére egy abszolút szubjektum-objektumot *állít*, amely az egész természet és az egész emberiség egyszerre, az *abszolút szellemet.*

A kritikai Marienblumében „a kor általános bűne, a titok bűne" a „*bűn titkává*" válik, ahogyan a titok általános bűne [Schuld] az eladósodott szatócsban az *adósságok* [*Schulden*] *titkává.*

Marienblumének az Isten-anyja-konstrukció szerint *tulajdonképpen Rudolf*, a világmegváltó *anyjának* kellene lennie. Szeliga úr ezt kifejezetten kijelenti:

„*A logikai következetesség* szerint Rudolfnak Marienblume *fiának* kellene lennie." Minthogy azonban nem fia, hanem apja, Szeliga úr ebben „azt az új titkot" látja, „hogy a jelen sokszor a jövő helyett a rég elköltözött multat szüli meg méhéből". Sőt felfedezi azt a másik, még nagyobb, a tömegszerű statisztikának egyenesen ellentmondó titkot, hogy „egy gyermek, ha nem lesz maga is apává vagy anyává, hanem szűzen és ártatlanul száll a sírba . . . *lényegileg . . . leány*".

Szeliga úr híven követi a hegeli spekulációt, amikor a „*logikai* következetesség" szerint a leányt apja anyjának tekinti. Hegel történetfilozófiájában, akárcsak természetfilozófiájában, a fiú szüli az anyát, a szellem a természetet, a keresztény vallás a pogányságot, az eredmény a kezdetet.

Miután Szeliga úr bebizonyította, hogy Marienblumének a „*logikai* következetesség" szerint Rudolf anyjának kellene lennie, most kimutatja az ellenkezőjét, hogy Marienblumének, „hogy egészen megfeleljen az

eszmének, amelyet a *mi* eposzunkban megtestesít, *sohasem szabad anyává lennie*". Ez legalábbis azt bizonyítja, hogy eposzunk eszméje és Szeliga úr logikai következetessége kölcsönösen ellentmondanak egymásnak.

A spekulatív Marienblume nem egyéb, mint „*egy eszme megtestesülése*". És miféle eszméé? „Mégiscsak az a feladata, hogy *mintegy* az utolsó bánatkönnyet ábrázolja, amelyet a múlt sír végső búcsúja előtt." Egy allegórikus könnynek az ábrázolása, és ez a kevés, ami ő, ez is *mégiscsak* „*mintegy*" csupán.

Nem követjük Szeliga urat Marienblume további ábrázolásában. Átengedjük Marienblumének magának azt az élvezetet, hogy Szeliga úr előírása szerint „*mindenkivel* szemben a *leghatározottabb* ellentétet alkossa", egy titokzatos ellentétet, olyan titokzatosat, mint Isten tulajdonságai.

Éppily kevéssé töprengünk „*az igazi titkon*", amelyet „*Isten* az ember kebelébe süllyesztett", és amelyre a spekulatív Marienblume „mégiscsak mintegy" utal. Áttérünk Szeliga úr Marienbluméjáról Eugène Sue Fleur de Marie-jára és azokra a kritikai csodakúrákra, amelyeket Rudolf véghezvisz rajta.

b) Fleur de Marie

Marie-val bűnözők között találkozunk mint örömleánnyal, mint a bűnözők csapszéke kocsmárosnéjának rabszolgájával. Ebben a lealacsonyodásban is megőriz bizonyos emberi lelki nemességet, emberi elfogulatlanságot és emberi szépséget, amelyek tiszteletet keltenek környezetében, a bűnözők körének poétikus virágjává emelik és a Fleur de Marie nevet szerzik neki.

Szükséges Fleur de Marie-t első fellépésétől kezdve pontosan megfigyelnünk, hogy *eredeti alakját* összehasonlíthassuk *kritikai átalakulásával.*

Minden törékenysége ellenére Fleur de Marie nyomban bizonyságot tesz életkedvéről, energiájáról, derűjéről, jelleme rugalmasságáról, olyan tulajdonságokról, amelyek egyedül magyarázhatják meg emberi kibontakozását *embertelen* helyzetében.

Chourineurrel szemben, aki bántalmazza, ollójával védekezik. Ez az első helyzet, amelyben találkozunk vele. Nem védtelen, a túlerőben levő brutalitásnak magát ellenállás nélkül kiszolgáltató bárányként jelenik meg, hanem olyan leányként, aki jogait érvényesíteni tudja, aki helyt tud állni a harcban.

A bűnözők csapszékében a rue aux Fèves-en elbeszéli Chourineurnek és Rudolfnak élete történetét. Elbeszélése közben *nevet* Chourineur tréfáján. Vádolja magát azzal, hogy a börtönből jövet az ott megkeresett 300 frankot kocsikázásra és cicomára költötte, ahelyett, hogy munkát keresett volna, „de nem volt senkim, aki tanácsot adott volna". A visszaemlékezés élete katasztrófájára — hogy eladta magát a bűnözők csapszéke kocsmárosnéjának — elszomorítja. Gyermekkora óta most először emlékezik vissza mindezekre az eseményekre. „Le fait est, que ça me chagrine de regarder ainsi derrière moi . . . ça doit être bien bon d'être honnête."* Chourineur gúnyos megjegyzésére, hogy legyen hát tisztességes, felkiált: „honnête, mon dieu! et avec quoi donc veux-tu que je sois honnête?"** Kifejezetten megmondja, hogy ő nem „nyafogós": „je ne suis pas pleurnicheuse"; de élethelyzete szomorú — „ça n'est pas gai."*** Végül, a keresztény *bűnbánattal* ellentétben, a *sztoikus* és egyszersmind *epikureus* elvet, egy szabad és erős nő emberi elvét mondja ki a múltról:

„*Enfin, ce qui est fait, est fait.*"°

Kísérjük el mármost Fleur de Marie-t Rudolffal való első sétakocsikázására.

„Borzasztó helyzeted tudata bizonyára gyakran kínozott" — mondja Rudolf, akiben már bizsereg a vágy, hogy morális társalgást kezdjen. — „Igen" — feleli Fleur de Marie — „nemegyszer néztem a korláton át a Szajnát, de aztán ránéztem a virágokra, a napra és ezt mondtam magamnak: a folyó mindig itt lesz, még nem vagyok tizenhét éves, ki tudja? Dans ces moments-là il me semblait que mon sort n'était pas mérité, qu'il y avait en moi quelque chose de bon. Je me disais, on m'a bien tourmenté, mais au moins je n'ai jamais fait de mal à personne."°°

Fleur de Marie a helyzetet, amelyben van, nem a maga szabad alkotásának, nem önmaga kifejezésének tekinti, hanem meg nem érdemelt sorsnak. Ez a balszerencse megváltozhat. Hiszen ő még fiatal.

A *jó* és a *rossz* Marie felfogásában nem a jó és a rossz *morális absztrakciói*. Ő *jó*, mert senkinek sem okozott *szenvedést*, mindig *emberi* volt emberiet-

---

* — „Tény, hogy elszomorít, ha így visszatekintek a múltamra . . . nagyon jó dolog lehet tisztességesnek lenni." — *Szerk.*

** — „tisztességes, istenem! és ugyan miből legyek tisztességes?" — *Szerk.*

*** — „ez nem vidám dolog." — *Szerk.*

° — „*Végül is ami megtörtént, megtörtént.*" — *Szerk.*

°° — „Ilyen pillanatokban úgy tűnt nekem, hogy sorsomat nem érdemeltem meg, hogy valami jó mégis volt bennem. Azt mondtam magamnak: engem nagyon meggyötörtek, de én legalább soha senkinek nem tettem rosszat." — *Szerk.*

len környezete iránt. *Jó*, mert a nap és a virágok saját napos és virágos természetét nyilatkoztatják ki neki. *Jó*, mert még *fiatal*, reménye van és életkedve. A helyzete *nem jó*, mert természetellenes kényszernek veti alá, mert nem emberi ösztöneinek megnyilvánulása, nem emberi kívánságainak megvalósulása, mert gyötrelmes és örömtelen. *Saját egyéniségén, természetes lényén* méri élethelyzetét, nem a *jó eszményén*.

A *természetben* tehát, ahol a polgári élet béklyói lehullnak, ahol szabadon nyilváníthatja ki a saját természetét, Fleur de Marie-ból csak úgy árad az életkedv, az érzés gazdagsága, az emberi öröm a természet szépségén, annak bizonyságául, hogy a polgári helyzet csak felületét súrolta, puszta balszerencse, ő maga pedig sem nem jó, sem nem rossz, hanem *emberi*.

„Monsieur Rodolphe, quel bonheur . . . de l'herbe, des champs! Si vous vouliez me permettre de descendre, il fait si beau . . . j'aimerais tant à courir dans ces prairies!"* A kocsiból kiszállva virágot szed Rudolfnak, „alig tud megszólalni az örömtől" stb. stb.

Rudolf közli vele, hogy *Madame Georges tanyájára* viszi. Ott láthat galambducokat, istállókat stb.; ott van tej, vaj, gyümölcs stb. Ez az igazi *malaszt* ennek a gyermeknek. *Szórakozni* fog, ez a fő gondolata. „C'est à n'y pas croire . . . comme je veux m'amuser!"** A legelfogulatlanabbul elmondja Rudolfnak, mennyi *része* van neki magának a szerencsétlenségében. „Tout mon sort est venu de ce que je n'ai pas économisé mon argent."*** Ezért azt tanácsolja Rudolfnak, legyen takarékos és tegye pénzét a takarékba. Képzelete elkalandozik a légvárakban, melyeket Rudolf épít neki. Csak azért szomorodik el, mert „megfeledkezett a *jelenről*", és „ennek a jelennek ellentéte egy örömteli és nevető élet álmával, eszébe juttatja helyzete szörnyűségét".

Mindeddig eredeti nem-kritikai alakjában láttuk Fleur de Marie-t. Eugène Sue felülemelkedett szűk világnézete látóhatárán. Arculcsapta a burzsoázia előítéleteit. Most át fogja adni Fleur de Marie-t hősének, Rudolfnak, hogy vezekeljen merészségéért, hogy kivívja minden öreg férfi és nő, az egész párizsi rendőrség, a bevett vallás és a „kritikai kritika" tetszését.

Madame Georges, akinek Rudolf átadja Fleur de Marie-t, szerencsétlen, hipochondriás és vallásos nő. Nyomban azokkal a kenetteljes szavakkal

---

* — „Rudolf úr, milyen boldogság . . . fű, mezők! Ha megengedné, hogy kiszálljak, olyan szép idő van . . . úgy szeretnék futkározni a réteken!" — *Szerk.*

** — „Hihetetlen . . . hogy szeretnék szórakozni!" — *Szerk.*

*** — „Egész balsorsom abból fakadt, hogy nem takarékoskodtam a pénzemmel." — *Szerk.*

fogadja a gyermeket, hogy „*Isten* megáldja azokat, akik szeretik és félik őt, akik szerencsétlenek voltak és akik *megbánást* éreznek". Rudolf, a „tiszta kritika" embere elhívatja a boldogtalan, babonában megőszült *Laporte* papot. Ő rendeltetett arra, hogy Fleur de Marie kritikai megreformálását véghezvigye.

Marie derűsen és elfogulatlanul közeledik az öreg paphoz. *Eugène Sue* a maga keresztény brutalitásában nyomban gondoskodik róla, hogy egy „csodálatraméltó ösztön" Marie fülébe súgja: „a *szégyen* ott végződik, ahol a *bűnbánat* és a *vezeklés* elkezdődik", tudniillik, az egyedül üdvözítő egyházban. Elfelejti a sétakocsikázás derűs elfogulatlanságát, azt a derűt, amelyet a természet malasztja és Rudolf nyájas részvéte keltett Marie-ban, és amelyet csak az a gondolat zavart meg, hogy vissza kell térnie a bűnözők csapszékének kocsmárosnéjához.

Laporte pap rögtön *földöntúli* pózba vágja magát. Első szava:

„*Isten* irgalma kimeríthetetlen, drága gyermekem! Ezt bebizonyította neked, amikor nagyon fájdalmas megpróbáltatásaidban nem hagyott el . . . a nagylelkű férfiú, aki megmentett, valóra váltotta az *Írás szavát*" — jegyezzük meg jól: az Írás szavát, nem valami emberi célt! —: „Közel van az Úr az őt hívókhoz; beteljesíti az őt félőknek kívánságát; kiáltásukat meghallgatja és megsegíti őket[102] . . . az Úr be fogja végezni az *ő* művét."

Marie még nem érti a papi prédikáció *alattomos* értelmét. Így felel: „Imádkozni fogok azokért, akik megkönyörültek rajtam és visszavezettek Istenhez."

Első gondolata *nem* Isten, hanem *emberi* megmentője, és *érte*, nem *saját* feloldozásáért akar imádkozni. Imájának befolyást tulajdonít mások üdvére. Sőt, olyan naiv még, hogy felteszi, őt *már visszavezették* Istenhez. A papnak szét kell zúznia ezt az eretnek agyrémet.

„Nemsokára" — szakítja félbe —, „nemsokára meg fogod érdemelni a feloldozást, a feloldozást nagy hibáid alól . . . mert, hogy ismét a prófétával szóljak: Az Úr megtámogat minden elesendőt.[103]"

Jól figyeljük meg a pap embertelen fordulatát. Nemsokára meg fogod érdemelni a feloldozást! *Még nincsenek megbocsátva* bűneid.

Ahogyan Laporte érkezésekor a *bűntudattal*, úgy ajándékozza meg a leányt Rudolf búcsúzáskor egy arany *kereszttel*, a reá várakozó *keresztény keresztrefeszítés* jelképével.

Marie már egy idő óta Madame Georges tanyáján él. Hallgassunk ki mindenekelőtt egy párbeszédet az agg pap, Laporte és Madame Georges között. A pap lehetetlennek tartja Marie számára a „házasságot", „mert hiába kezeskedik érte, egy férfinak sem lesz bátorsága, hogy szembenéz-

zen a leány ifjúkorát beszennyező múlttal". Hozzáteszi még: „nagy hibákat kell levezekelnie; a morális érzék talpon kellett volna hogy tartsa". A talponmaradás lehetőségét úgy bizonyítja, mint a legaljasabb burzsoá: „sok jótékony ember van Párizsban". A képmutató pap nagyon jól tudja, hogy ezek a jótékony párizsiak a nap minden órájában a legforgalmasabb utcákon közönyösen haladnak el azok mellett a két-három éves kislányok mellett, akik éjfélig gyufát és efféléket árulnak, ahogy egykor Marie árulta, és akiknek jövendő sorsa csaknem kivétel nélkül a Marie sorsa.

A papnak az a célja, hogy Marie-t *vezeklésre* bírja; bensejében már *elítélte* a leányt. Kövessük Fleur de Marie-t egy esti sétáján Laporte-tal, akit hazakísér.

„Nézd gyermekem" — kezdi Laporte kenetteljes ékesszólással — „a megmérhetetlen horizontot, amelynek határai már kivehetetlenek" — este van ugyanis , „úgy tűnik nekem, hogy a csend és a határtalanság szinte az öröklét eszméjét adja nekünk... Ezt azért mondom neked, Marie, mert fogékony vagy a teremtés szépségei iránt... Gyakran meghatott az a vallásos csodálat, amelyet benned keltenek – benned, aki oly soká kitagadottja voltál a vallásos érzésnek."

A papnak már sikerült Marie közvetlen naiv örömét a természet szépségein *vallásos* csodálattá átváltoztatni. A *természet* Marie szemében már az alázatossá vált, *kereszténytelenült* természetté, *teremtéssé* alacsonyodott le. Az átlátszó levegőtenger egy bágyadt *öröklét* homályos jelképévé szentségtelenült. Megtanulta már, hogy lényének minden emberi megnyilvánulása *„profán"*, a vallásból, az igazi szentségből kitagadott, vallástalan, istentelen volt. A papnak be kell mocskolnia Fleur de Marie-t önmaga előtt, sárba kell rántania természeti és szellemi erőit és malasztjait, hogy fogékonnyá váljék a természetfeletti malasztra, amelyet neki ígér — a *keresztségre*.

Mikor Marie mármost meg akar vallani valamit a papnak és kéri, hogy legyen elnéző, ez így felel:

„Az *Úr* bebizonyította neked, hogy irgalmas."

Marie-nak az elnézésben, melyben részesül, nem szabad egy rokon emberi lénynek hozzá, az emberi lényhez való természetes, magától értetődő kapcsolatát látnia. Fellengző, természetfeletti, emberfeletti irgalmat és leereszkedést kell látnia benne, az *emberi elnézésben isteni irgalmat*. Minden emberi és természetes viszonyt *Istenhez való viszonnyá* kell transzcendálnia. Az a mód, ahogyan Fleur de Marie a válaszában rááll az Isten irgalmáról való papi keneteskedésre, bizonyítja, mennyire elrontotta már a vallásos tanítás.

Amikor megjavult helyzetébe került, mondja, csak *új boldogságát* érezte. „Minden pillanatban Rudolf úrra gondoltam. Sokszor emeltem szememet az égre, nem hogy Istent keressem ott, hanem őt, Rudolf urat, és neki adjak hálát. Igen — *vádolom magam ezzel*, atyám, *többet gondoltam* rá, mint Istenre; mert *ő* azt tette értem, amit csak Isten tehetett volna... *Boldog* voltam, boldog, mint aki egyszer s mindenkorra megmenekült egy nagy veszélytől." Fleur de Marie már helytelennek tartja, hogy új, boldog élethelyzetét egyszerűen annak érezte, ami *valóban*, új boldogságnak, vagyis hogy természetes és nem természetfeletti magatartást tanúsított iránta. Már vádolja magát, hogy abban az emberben, aki megmentette, azt látta, aki *valóban* volt, megmentőjét, és nem csempészett helyébe egy képzelt megmentőt, *Istent*. Már elragadta a vallásos képmutatás, amely elveszi a *másik embertől* azt, ami érdemet velem kapcsolatban szerzett, hogy Istennek adja, amely egyáltalában minden emberit az emberben tőle idegennek és minden embertelent benne *tulajdonképpeni* tulajdonának tekint.

Marie elmondja, hogy gondolatainak, érzéseinek, az élet iránti magatartásának *vallásos átformálódását* Madame Georges és Laporte idézte elő. „Mikor Rudolf elhozott a Citéből, határozatlanul élt már bennem lealacsonyodásom tudata, de a nevelés, a tanácsok, a példák, amelyeket Öntől és Madame Georges-tól kaptam, értették meg velem... hogy inkább hibás, mintsem szerencsétlen voltam... Ön és Madame Georges *értették meg* velem *elvetemültségem végtelen mélységét*." Azaz Laporte papnak és Madame Georges-nak köszönheti, hogy a lealacsonyodás emberi és ezért elviselhető tudatát a végtelen elvetemültség keresztényi és ezért elviselhetetlen tudatával cserélte fel. A pap és az imádságos nénike megtanította rá, hogy *keresztényi álláspontról* ítélje meg magát.

Marie érzi a szellemi szerencsétlenség nagyságát, amelybe döntötték. Ezt mondja: „Mivel a jó és rossz tudata olyan borzasztó nekem, miért nem hagytak meg szerencsétlen sorsomban?... Ha nem ragadnak ki a gyalázatból, a nyomor, az ütlegek csakhamar végeztek volna velem; akkor legalább úgy haltam volna meg, hogy nem tudtam volna ama tisztaságról, amelyre mindig hiába fogok vágyódni."

A szívtelen pap ezt feleli: „Még a legnemesebb természet is, ha csak egyetlen napra lesüllyedt abba a szennybe, amelyből téged kihúztak, *letörölhetetlen bélyegét* őrzi ennek. Ez az *isteni igazságszolgáltatás megmásíthatatlansága*."

Fleur de Marie ettől a mézes-mázos *papi átoktól* vérig sebezve felkiált: „Látja hát, hogy le kell tennem a reményről."

A vallás ősz rabszolgája így válaszol: „Le kell tenned arról a reményről, hogy kitépd életedből ezt a vigasztalan lapot, de bíznod kell *Isten végtelen irgalmában*. Idelenn számodra, szegény gyermekem, könny van, bűnbánat, vezeklés, odafönn azonban, *odafönn* egy napon bocsánat, *örök üdvösség!*"

Marie még nem eléggé bárgyú ahhoz, hogy az odafönn várakozó örök üdvösséggel és bocsánattal meg lehessen nyugtatni.

„Könyörülj" — kiáltja —, „könyörülj én Istenem! olyan fiatal vagyok még . . . malheur à moi*!"

És a pap képmutató szofisztikája csúcspontjára ér: „Ellenkezőleg, boldog vagy, Marie, boldog te, akinek az Úr a lelkifurdalást küldi, ezt a keserű, de jótevő érzést! Ez mutatja lelked *vallásos* fogékonyságát . . . minden szenvedésed megszámláltatik odafönn. Hidd el nekem, Isten azért hagyott egy pillanatig a rossz úton, hogy a *bűnbánat dicsőségét* tartogassa számodra és a *vezeklésnek* járó örök jutalmat."

Ettől a pillanattól kezdve Marie a *bűntudat rabszolgájává* vált. Míg a legszerencsétlenebb élethelyzetben szeretetreméltó, emberi egyéniséggé tudott fejlődni és külső lealacsonyodásán belül tudatában volt *emberi* lényének mint *igazi lényének*, most a mai társadalom szennye, amely külsőleg érintette, legbelső lényévé, a folytonos hipochondrikus önkínzás ezzel a szennyel pedig kötelességgé, magától Istentől elébe írt életfeladattá, létezésének öncéljává válik. Míg korábban azzal dicsekedett: „je ne suis pas pleurnicheuse", és tudta: „ce qui est fait, est fait", most a töredelem lesz számára a *jó*, és a bűnbánat a *dicsőség*.

Később kiderül, hogy Fleur de Marie Rudolfnak a lánya. Mint Geroldstein hercegnőjével találkozunk vele újra. Kihallgatjuk egy apjával folytatott beszélgetését: „En vain je prie Dieu de me délivrer de ces obsessions, de remplir uniquement mon coeur de son pieux amour, de ses saintes espérances, de me prendre enfin toute entière, puisque je veux me donner toute entière à lui . . . il n'exauce pas mes voeux — sans doute, parce que mes préoccupations *terrestres* me rendent indigne d'entrer en commun avec lui."**

Miután az ember átlátta, hogy eltévelyedései Isten ellen elkövetett *végtelen* gonosztettek, csak úgy biztosíthatja magának a *megváltást* és a

---

* — jaj nekem; én boldogtalan — *Szerk.*

** — „Hiába kérem Istent, hogy szabadítson meg ezektől a nyomasztó gondolatoktól, hogy szívemet egyedül az iránta érzett kegyes szeretettel, szent reménységeivel töltse el, hogy végre egészen elfogadjon engem, mert én egészen át akarom magam adni neki . . . nem hallgatja meg imáimat — kétségtelenül azért, mert *földi* gondolataim méltatlanná tesznek arra, hogy vele közösségre lépjek." — *Szerk.*

kegyelmet, ha *egészen* átadja magát Istennek, *egészen* meghal a világ és a világgal való foglalkozás számára. Miután Fleur de Marie átlátta, hogy embertelen élethelyzetéből való megszabadulása *isteni* csoda, *neki magának szentté* kell válnia, hogy méltó legyen az ilyen *csodára*. Emberi szeretetének vallásos szeretetté, boldogságra való törekvésének örök üdvösségre való törekvéssé, világi kielégülésének szent reménységgé, az emberekkel való közösségének Istennel való közösséggé kell változnia. Isten fogadja el őt egészen. Ő maga mondja ki a titkot, miért nem fogadja el őt Isten egészen. Még nem *adta át* magát egészen neki, szívét még földi dolgok kötik és töltik be. Ez az utolsó fellobbanása derék természetének. Egészen átadja magát Istennek, azáltal, hogy egészen meghal a világ számára és *kolostorba* vonul.

„Niemand soll ins Kloster gehn,
Als er sei denn wohlversehn
Mit gehörigem Sündenvorrat,
Damit es ihm so früh als spat
Nicht mög' an Vergnügen fehlen,
Sich mit Reue durchzuquälen."* (Goethe)

A kolostorban Fleur de Marie-t Rudolf fondorlatai révén *apátnővé* léptetik elő. Eleinte vonakodik elfoglalni ezt a helyet, mert úgy érzi, hogy méltatlan rá. Az öreg apátnő rábeszéli: „je vous dirai plus, ma chère fille, avant d'entrer au bercail, votre existence aurait été aussi égarée, qu'elle a été au contraire pure et louable ... que les *vertus évangéliques*, dont vous avez donné l'exemple depuis votre séjour ici, expieraient et rachèteraient encore aux yeux du Seigneur un passé si coupable qu'il fût."**

Az apátnő szavaiból látjuk, hogy Fleur de Marie világi erényei evangéliumi erényekké változtak át, vagy jobbanmondva valóságos erényei ezentúl már csak evangéliumi torzképükben jelentkezhetnek.

* — „Aki klastromba vonul,
Rakja tele jámborul
Bűnkészlettel batyuját,
Benne sok-sok éven át
Szakadatlan kedve telhet:
Unosuntig vezekelhet."[104] — *Szerk.*

** — „többet mondok Önnek, kedves leányom, még ha az egyház kebelébe lépése előtt annyira tévútra jutott volna is az élete, mint amennyire ellenkezőleg tiszta és dicséretes volt ... az *evangéliumi erények*, melyekben ittléte óta példát mutatott, az Úr szemében még a legbűnösebb múltat is levezekelnék és megváltanák." — *Szerk.*

Marie az apátnő szavaira ezt feleli: „Sainte mère — je crois maintenant pouvoir accepter."*

A kolostori élet nem felel meg Marie egyéniségének — meghal. A kereszténység csak képzeletben vigasztalja meg, illetve keresztényi vigasza éppen valóságos életének és lényének megsemmisülése — a halál.

Rudolf tehát Fleur de Marie-t előbb bűnbánó bűnössé változtatta, majd a bűnbánó bűnöst apácává és végül az apácát hullává. Temetésén a katolikus papon kívül a *kritikai* pap, Szeliga is halotti beszédet mond.

Marie „*ártatlan*" létezését „*mulandó*" létezésének nevezi és szembeállítja az „örök és elfeledhetetlen vétekkel". Dicséri, hogy Marie „*utolsó lehelete*" a „bocsánatért és engedelemért való könyörgés". De ahogyan a protestáns lelkész, miután ecsetelte az Úr kegyelmének szükségességét, az elhunyt részét az általános eredendő bűnben és bűntudatának erősségét, köteles egy *világi* fordulattal az elhunyt erényeit magasztalni, Szeliga úr is ezt a fordulatot használja:

„És mégis *személyileg* nincs mit megbocsátani neki."

Végül a szószéki ékesszólás legfonnyadtabb virágát dobja Marie sírjára: „Bensőleg tisztán, mint csak kevesen, szenderült örök álomra." — Ámen!

3. A jog titkainak leleplezése

a) A maître d'école vagy az új büntetőelmélet. A cellarendszer leleplezett titka. Orvosi titkok

A *maître d'école* herkulesi testi erejű és nagy szellemi energiájú bűnöző. Neveltetésénél fogva művelt és tanult ember. A szenvedély fűtötte atléta összeütközésbe kerül a polgári társadalom törvényeivel és szokásaival, melynek általános mértéke a középszerűség, a szelíd morál és a csendes kereskedelem. Gyilkossá válik és átengedi magát hozzámért emberi tevékenységet sehol nem lelő erős vérmérséklete összes kicsapongásainak.

Rudolf elfogta ezt a bűnözőt. Meg akarja kritikailag reformálni, példát akar rajta statuálni a *jogi* világ számára. Nem magáról a „*büntetésről*" perlekedik a jogi világgal, hanem a büntetés *módjáról*. Feltalál egy olyan büntetőelméletet, amely David, a néger orvos jellemző kifejezése szerint

* — „Szentanyám — azt hiszem, most már elfogadhatom." — *Szerk.*

a „*legnagyobb német büntetőjogászhoz*" méltó volna, és amely azóta még abban a szerencsében is részesült, hogy egy német büntetőjogász német komolysággal és német alapossággal védelmezte. Rudolf még csak nem is sejti, hogy lehet a büntetőjogászok *fölé* emelkedni, az ő becsvágya arra irányul, hogy „*a legnagyobb büntetőjogász*", primus inter pares* legyen. Daviddal, a néger orvossal *megvakíttatja* a maître d'école-t.

Rudolf először elismétli az összes elcsépelt ellenvetéseket a halálbüntetés ellen, hogy hatástalan a bűnözőre, hatástalan a népre, amely előtt szórakoztató látványosságnak tűnik.

Rudolf továbbá különbséget állít fel a maître d'école és a maître d'école *lelke* között. Nem az embert, nem a *valóságos* maître d'école-t akarja megmenteni, hanem *lelkének lelkiüdvösségét*.

„Egy lélek üdvössége" — oktat ki — „szent dolog... Minden bűn *levezeklődik* és jóvátehető, mondta a megváltó, de csak annak számára, aki komolyan akarja a vezeklést és a *bűnbánatot*. A törvényszékről a vesztőhelyre túl rövid az átmenet... Te" (a maître d'école) „bűnösen visszaéltél *erőddel*, én meg fogom bénítani erődet... reszketni fogsz a leggyengébbtől, büntetésed felér majd bűnöddel... de ez a rettenetes büntetés legalább meghagyja neked a *vezeklés* határtalan horizontját... Csak elválasztalak a külvilágtól, hogy — *egyedül* gaztetteid emlékével — áthatolhatatlan éjszakába merülj... Rákényszerülsz arra, hogy magadba nézz... intelligenciád, amelyet lealacsonyítottál, felébred és vezeklésre indít majd."

Minthogy Rudolf a *lelket szentnek*, az ember *testét* azonban *profánnak* tartja, minthogy tehát csak a lelket tekinti az igazi, az éghez — Szeliga úr kritikai körülírása szerint az emberiséghez — tartozó lénynek, ezért a maître d'école teste, az ereje nem tartozik az emberiséghez, ennek az erőnek lény-megnyilvánulását nem kell emberileg képezni és az emberiség számára igényelni, nem kell olyan lényként kezelni, amely maga is emberi. A maître d'école visszaélt erejével, Rudolf paralizálja, megbénítja, megsemmisíti ezt az erőt. Nincs *kritikaibb* eszköz arra, hogy egy emberi lényerő visszás megnyilvánulásaitól megszabaduljanak, mint a megsemmisítése ennek a lény-erőnek. Az a keresztényi eszköz ez, amely kitépi a szemet, ha a szem megbotránkoztat, levágja a kezet, ha a kéz megbotránkoztat,[105] *egy* szóval megöli a testet, ha a test megbotránkoztat, hiszen szem, kéz, test tulajdonképpen csupán felesleges, bűnös toldalékai az embernek. Meg kell ölni az emberi természetet, hogy betegségeit meggyógyítsák.

* — első az egyenlők között — *Szerk.*

A tömegszerű jogtudomány, ebben megegyezve a kritikaival, szintén az emberi erők *megbénításában*, paralizálásában találja meg az ellenmérget ezeknek az erőknek a zavaró megnyilvánulásai ellen.

Ami Rudolfot, a tiszta kritika emberét, feszélyezi a profán kriminalisztikában, az a túl gyors átmenet a törvényszékről a vesztőhelyre. Ő ezzel szemben egybe akarja kötni a bűnözőn való *bosszút* a bűnöző *vezeklésével* és *bűntudatával*, a testi büntetést a lelki büntetéssel, az érzéki kínzást a bűnbánat nem-érzéki kínzásával. A profán büntetés legyen egyszersmind keresztény-morális nevelőeszköz is.

Ez a büntetőelmélet, amely a *jogtudományt* összeköti a *teológiával*, ez a „titok leleplezett titka", éppenséggel nem egyéb, mint a *katolikus* egyház büntetőelmélete, amint már *Bentham* aprólékosan kifejtette „A büntetések és jutalmazások elmélete" című művében. Éppígy bebizonyította Bentham az idézett írásban a mostani büntetések morális semmisségét is. A törvényes fenyítéseket *„bírósági paródiáknak"* nevezi.

A büntetés, amelyet Rudolf a maître d'école-on végrehajt, ugyanaz, amelyet *Órigenész* hajtott végre önmagán. *Kiheréli* őt, megfosztja egy *nemzőszervtől*, a szemtől. „A test lámpása a szem."[106] Hogy Rudolfnak éppen a *megvakítás* jut eszébe, becsületére válik vallási ösztönének. Ez a büntetés volt napirenden az egészen keresztényi bizánci birodalomban és virágzott az angol és francia keresztény-germán birodalmak erőteljes ifjúi szakaszában. Az embernek az érzéki külvilágtól való elválasztása, a maga elvont bensejébe való visszadobása azért, hogy megjavítsák — a megvakítás —, szükségszerű következménye a keresztény tannak, amely szerint ennek az elválasztásnak a teljes véghezvitele, az embernek spiritualisztikus *„én"-jére* való tiszta elszigetelése az *maga a jó*. Ha Rudolf nem dugja a maître d'école-t valóságos kolostorba — ahogy ez Bizáncban és a frank birodalomban történt —, legalább eszményi kolostorba dugja, az áthatolhatatlan, a külvilág fényétől meg nem tört éjszaka kolostorába, a tettnélküli lelkiismeret és a bűntudat kolostorába, amelyet csak kísérteties emlékek népesítenek be.

Bizonyos spekulatív szégyenlősség nem engedi Szeliga úrnak, hogy nyíltan elfogadja hősének, Rudolfnak a büntetőelméletét, a világi büntetésnek a keresztényi bűnbánattal és vezekléssel való összekötését. Ellenben azt az elméletet tulajdonítja neki — magától értetődően szintén mint a világ számára előbb még leleplezendő titkot —, hogy a bűnöst a büntetésben *„saját"* bűne *„bírájává"* kell emelni.

Ennek a leleplezett titoknak titka a *hegeli* büntetőelmélet. Hegel szerint a büntetésben a bűnös maga hozza meg az ítéletet maga felett.[107] *Gans*

ezt az elméletet aprólékosabban kidolgozta. Ez az elmélet Hegelnél *spekulatív szépségtapasz* a régi *jus talionisra**, amelyet *Kant* mint az *egyetlen jogszerű* büntetőelméletet fejtett ki.[108] Hegelnél a bűnös önítélkezése puszta „*eszme*" marad, a *bevett empirikus büntetőjogi büntetések* pusztán spekulatív értelmezése. A moduszát ezért az állam mindenkori műveltségi fokára hagyja rá, azaz meghagyja a büntetést olyannak, amilyen. Éppen ebben mutatkozik kritikaibbnak, mint kritikai majmolója. Egy *büntető*-elmélet, amely egyszersmind elismeri a bűnösben az *embert*, ezt csak az *elvonatkoztatásban*, a képzeletben teheti, éppen mert a *büntetés*, a *kényszer* ellentmondásban van az *emberies* magatartással. A kivitelezésben azonkívül a dolog lehetetlen volna. Az elvont törvény helyébe a tisztán szubjektív önkény lépne, hiszen mindenkor a hivatalos, „derék és tisztességes" emberektől kellene függenie a bűnös egyéniségéhez illeszkedő büntetésnek. Már Platón átlátta, hogy a *törvénynek* egyoldalúnak *kell* lennie és *el kell vonatkoztatnia* az egyéniségtől. *Emberi* viszonyok között viszont a büntetés *valóban* nem lesz egyéb, mint a hibázónak önmaga feletti ítélete. Nem akarják majd meggyőzni őt arról, hogy egy *külső erőszak*, amelyet mások követtek el rajta, olyan erőszak, amelyet *ő* követett el önmagán. A *más* emberekben inkább természetes megváltóit fogja látni a büntetéstől, amelyet *ő* rótt ki önmagára, azaz a viszony éppenséggel megfordul.

Rudolf a legbenső gondolatát — a megvakítás célját — mondja ki, amikor így szól a maître d'école-hoz:

„*Chacune de tes paroles sera une prière.*"**

Imádkozni akarja őt megtanítani. A herkulesi rablót *szerzetessé* akarja változtatni, akinek egész munkája az imádkozás. Milyen humánus ezzel a keresztényi kegyetlenséggel szemben a közönséges büntetőelmélet, amely egyszerűen leüti az ember fejét, ha meg akarja semmisíteni. Végül magától értetődik, hogy a valóságos tömegszerű törvényhozás, valahányszor komolyan a bűnözők megjavításával törődött, hasonlíthatatlanul értelmesebben és humánusabban járt el, mint a német Hárún ar-Rasíd. A négy holland mezőgazdasági telep, az ostwaldi fegyenctelep Elzászban igazán emberies kísérletek a maître d'école megvakításához képest. Ahogyan Fleur de Marie-t megöli Rudolf azáltal, hogy kiszolgáltatja a papnak és a bűntudatnak, ahogyan Chourineurt megöli azáltal, hogy megfosztja emberi önállóságától és bulldoggá alázza, úgy öli meg a maître d'école-t azáltal, hogy kiszúrja a szemét, hogy megtanuljon „*imádkozni*".

---

* — *a hasonlóval való büntetés (szemet szemért, fogat fogért) jogára — Szerk.*

** — „*Minden szavad ima lesz.*" — *Szerk.*

Ez kétségtelenül az a mód, ahogyan minden valóság *„egyszerűen"* kikerül a *„tiszta kritikából"*, tudniillik a valóság eltorzításaként és *értelmetlen elvonatkoztatásaként*.

Szeliga úr szerint nyomban a maître d'école megvakítása után *morális csoda* történik.

„A rettenetes iskolamester" — az ő beszámolója szerint — „»hirtelen« elismeri a tisztesség és becsületesség hatalmát, így szól Schurimannhoz: igen, *benned megbízhatok, te sohasem loptál.*"

Sajnálatosképpen Eugène Sue megőrizte a maître d'école-nak egy nyilatkozatát Chourineurről, amely ugyanezt az elismerést tartalmazza, és amely nem lehet a megvakítás hatása, mert az *előtt* hangzott el. A maître d'école ugyanis Rudolffal való négyszemközti beszélgetésében így nyilatkozik Chourineurről: „du reste il n'est pas capable de vendre un ami. Non: il a du bon . . . il a toujours eu des idées singulières."*

Szeliga úr morális csodája ezzel semmivé vált. Most szemügyre vesszük Rudolf *kritikai* gyógykezelésének *valóságos* eredményeit.

Azt látjuk először, hogy a maître d'école Chouette-tel** együtt vállalkozásra indul a bouquevali gazdaságba, hogy gonosz csínyt kövessen el Fleur de Marie ellen. A gondolat, amely a maître d'école-on uralkodik, természetesen a Rudolf elleni *bosszú* gondolata, és csak metafizikusan tud bosszút állni rajta, azáltal, hogy csak azért is *„a rosszat"* gondolja és terveli ki. „Il m'a ôté la vue, il ne m'a pas ôté la pensée du mal."*** Elmondja Chouette-nek, miért kerestette meg:

„*Unatkoztam*, egész egyedül ezekkel a tisztességes emberekkel."

Ha Eugène Sue olyannyira kielégíti a maga szerzetesi, a maga vadállati gyönyörét, amelyet az ember *önlealacsonyításán* érez, hogy a maître d'école-t térdenállva könyörögteti a vén boszorkány Chouette és a kis manó Tortillard° előtt, hogy ne hagyják el őt, a nagy moralista megfeledkezik arról, hogy ezzel pokoli önélvezet virágát nyújtja Chouette-nek. Ahogy Rudolf a *fizikai erőszak* hatalmát, amelyet semmisnek akar ábrázolni a bűnös előtt, éppen az *erőszakos megvakítással* bebizonyította neki, úgy itt Eugène Sue megtanítja a maître d'école-t, hogy csak annál inkább elismerje a *teljes érzékiség* hatalmát. Megtanítja átlátni, hogy enélkül az ember *ki* van *herélve* és a gyermekek csúfolódásának ellenállásra képtelen céltáb-

* — „egyébként nem képes elárulni barátját. Nem, van jó oldala . . . mindig különös eszméi voltak." — *Szerk.*

** — Bagollyal — *Szerk.*

*** — „Elvette tőlem a látásomat, de nem vette el a rossznak a gondolatát." — *Szerk.*

° — Sánta — *Szerk.*

lájává lesz. Meggyőzi arról, hogy a világ rászolgált az ő bűneire, hiszen csak a szemét kell elveszítenie ahhoz, hogy a világ bántalmazza. Megfosztja utolsó emberi illúziójától, mert a maître d'école hitt Chouette ragaszkodásában. Így nyilatkozott róla Rudolfnak: „a tűzbe dobatná magát értem." Ezzel szemben Eugène Sue azt az elégtételt élvezi, hogy a maître d'école végső kétségbeesésében felkiált:

*„Mon dieu! mon dieu! mon dieu!"**

Megtanult *„imádkozni"*! És Sue úr ebben az „appel *involontaire* de la commisération divine"-ben** „quelque chose de providentiel"-t*** lát.

A Rudolf-féle kritika első következménye ez az *önkéntelen ima*. Ezt nyomon követi egy *kényszerű vezeklés* a bouquevali tanyán, ahol a maître d'école-nak álmában megjelennek a meggyilkoltak kísértetei.

Átugorjuk ennek az álomnak az aprólékos leírását, hogy a kritikailag megreformált maître d'école-t Bras rouge pincéjében, láncraverve, patkányoktól marcangolva, éhhalállal küszködve, Chouette és Tortillard kínzásaitól csaknem megőrülve, állatian üvöltve lássuk viszont. Tortillard a maître d'école kezére juttatta Chouette-et. Vegyük szemügyre a maître d'école-t a művelet alatt, amelyet a vénasszonnyal végez. Nemcsak külsőleg *másolja le* hősünket, *Rudolfot*, mert kikaparja Chouette *szemét*, hanem *morálisan* is, mert megismétli Rudolf képmutatását, s kegyetlen cselekedetét kegyes szólamokkal ékesíti fel. Mihelyt hatalmában van Chouette, a maître d'école „une joie effrayante"-ot° nyilvánít, hangja dühtől remeg.

„Tu sens bien" — mondja — „que je ne veux pas en finir tout de suite . . . torture pour torture . . . il faut que je te parle longuement avant de te tuer . . . ça va être affreux pour toi. D'abord, vois-tu . . . depuis ce rêve de la ferme de Bouqueval, qui m'a remis sous les yeux tous nos crimes, depuis ce rêve, qui a manqué de me rendre fou . . . qui me rendra fou . . . il s'est passé en moi un changement étrange . . . J'ai eu horreur de ma férocité passée . . . d'abord je ne t'ai pas permis de martyriser la goualeuse, cela n'était rien encore . . . en m'entraînant ici dans cette cave, en m'y faisant souffrir le froid et la faim . . . tu m'as laissé tout a l'épouvante de mes réflexions . . . Oh! tu ne sais pas ce que c'est que d'être seul . . . l'isolement m'a purifié. Je ne l'aurais pas cru possible . . . une preuve que je suis peut-être moins scélérat qu'autrefois . . . ce que j'é-

---

* — *„Istenem! istenem! istenem!" — Szerk.*

** — „isteni irgalomhoz való *önkéntelen* kiáltás"-ban — *Szerk.*

*** — „valami gondviselésszerű"-t — *Szerk.*

° — „rémítő öröm"-öt — *Szerk.*

prouve une joie infinie à te tenir là . . . monstre . . . non pour me venger, mais . . . mais pour venger nos victimes . . . oui, j'aurai accompli un devoir quand de ma propre main j'aurai puni ma complice . . . j'ai maintenant horreur de mes meurtres passés, et pourtant . . . trouves-tu pas cela bizarre? c'est sans crainte, c'est avec sécurité que je vais commetre sur toi un meurtre affreux avec des raffinements affreux . . . dis . . . dis . . . conçois-tu cela?"*

A maître d'école e néhány szóban a *morális kazuisztika* egy egész skáláján végigmegy.

Első megnyilvánulása a bosszúvágy *őszinte* megnyilvánulása. Kínzást akar adni kínzásért. Meg akarja gyilkolni Chouette-et, halálfélelmét hosszú szónoklattal meg akarja hosszabbítani, és — pompás szofisztika! — ez a beszéd, amellyel kínozza, *morális szónoklat*. Azt állítja, hogy a bouquevali álom megjavította. Egyszersmind kinyilatkoztatja ennek az álomnak a tulajdonképpeni igazi hatását, bevallván, hogy csaknem megőrjítette, hogy meg fogja őrjíteni őt. Megjavulásának egyik bizonyítékául azt hozza fel, hogy megakadályozta Fleur de Marie megkínzását. Eugène Sue-nél a személyeknek — korábban Chourineurnek, itt a maître d'école-nak — a *maguk* elmélkedéseként, cselekvésük tudatos indítékaként kell kimondaniok a szerző saját írói szándékát, amely meghatározza, hogy így és ne másképp cselekedtesse őket. Folyton mondaniok kell: Ebben megjavultam, abban, meg abban, stb. Minthogy nem jutnak valóban tartalmas élethez, ezért jelentéktelen vonásoknak, mint itt Fleur de Marie megvédésének, a nyelvükkel kell erős hangsúlyt adniok.

Miután a maître d'école beszámolt a bouquevali álom *jótevő* hatásáról, meg kell magyaráznia, miért záratta be Eugène Sue egy pincébe. Ésszerű-

* — „Jól érzed, hogy nem akarok azonnal végezni veled . . . kínzást kínzásért . . . hosszas beszédem van veled, mielőtt megöllek . . . ez szörnyű lesz neked. Először is, látod . . . amaz álom óta a bouquevali tanyán, amely újra szemem elé idézte összes bűneinket, amaz álom óta, amely kishíján megőrjített . . . amely meg fog őrjíteni . . . furcsa változás ment végbe bennem . . . Megborzadtam korábbi kegyetlenségemtől . . . először nem engedtem, hogy kínozd az énekeslányt, ez azonban még semmi sem volt . . . azáltal, hogy idecsaltál ebbe a pincébe, azáltal, hogy hideget és éhséget szenvedtettél velem . . . egészen átengedtél borzalmas elmélkedéseimnek . . . Ó! te nem tudod, mi az, egyedül lenni . . . a magány megtisztított engem. Nem hittem volna, hogy ez lehetséges . . . bizonyíték arra, hogy talán kevésbé vagyok bűnös, mint azelőtt . . . az, hogy határtalan örömet érzek, itt tartva téged . . . te szörnyeteg . . . nem azért, hogy magamat megbosszuljam, hanem . . . hanem hogy megbosszuljam áldozataimat . . . igen, kötelességet fogok teljesíteni, amikor saját kezemmel büntetem meg cinkostársnőmet . . . most borzadok múltbeli gyilkosságaimtól, és mégis . . . nem találod ezt furcsának? félelem nélkül, teljes biztonsággal követek el rajtad szörnyű gyilkosságot, válogatott szörnyűségekkel . . . mondd . . . mondd . . . megérted ezt?" — *Szerk.*

nek kell találnia a regényíró eljárását. Azt kell mondania Chouette-nek: Azáltal, hogy pincébe zártál, patkányokkal marattál, éhséggel és szomjúsággal gyötörtettél, kiteljesítetted megjavulásomat. A magány *megtisztított* engem.

Az állati üvöltés, a tomboló düh, a rettenetes bosszúvágy, amellyel a maître d'école fogadja Chouette-et, arculcsapja ezt a morális frazeológiát. Ezek elárulják az elmélkedések jellegét, amelyeket börtönében folytatott.

A maître d'école úgy látszik maga is érzi ezt, de mint *kritikai moralista* össze tudja egyeztetni az ellentmondásokat.

Éppen a „határtalan örömet", hogy Chouette a hatalmában van, nyilvánítja megjavulása egyik jelének. Bosszúvágya ugyanis nem *természetes*, hanem *morális* bosszúvágy. Nem magát, hanem az ő és Chouette közös *áldozatait* akarja megbosszulni. Ha meggyilkolja Chouette-et, nem *gyilkosságot* követ el, hanem *kötelességet* teljesít. Ő nem *bosszút áll* rajta, hanem mint pártatlan bíró *megbünteti* cinkostársnőjét. Borzad múltbeli gyilkosságaitól, és mégis — *ő* maga is elcsodálkozik kazuisztikáján — és mégis azt kérdezi Chouette-től, nem találod ezt furcsának? félelem nélkül, gondtalanul öllek meg! Meg nem jelölt morális okokból egyúttal csámcsog az elkövetni kívánt gyilkosság ecsetelésében, mint meurtre affreux-ben*, mint meurtre avec des raffinements affreux-ben**.

Hogy a maître d'école meggyilkolja Chouette-et, az megfelel jellemének, főleg az után a kegyetlenség után, amellyel ez bántalmazta őt. De hogy morális indítékokból gyilkol, hogy morálisan magyarázza a meurtre affreux, a rafinements affreux feletti barbár örömét, hogy a múltbeli gyilkosságokon érzett bűnbánatát éppen egy új gyilkosság végrehajtásával igazolja, hogy egyszerű gyilkosból *kétértelmű, morális gyilkossá* vált — ez Rudolf kritikai gyógykezelésének dicsőséges eredménye.

Chouette megpróbál kicsúszni a maître d'école kezéből. Az észreveszi és elkapja.

„Tiens-toi donc, la chouette, il faut que je finisse de t'expliquer comment peu à peu j'en suis venu à me repentir . . . cette révélation te sera odieuse . . . et elle te prouvera aussi combien je dois être impitoyable dans la vengeance, que je veux exercer sur toi au nom de nos victimes . . . Il faut que je me hâte . . . la joie de te tenir là me fait bondir le sang . . . j'aurai le temps de te rendre les approches de la mort effroyables en te forçant de m'entendre . . . Je suis aveugle . . . et ma pensée prend une

* — szörnyű gyilkosságban — *Szerk.*

** — válogatott szörnyűségekkel elkövetett gyilkosságban — *Szerk.*

forme, un corps pour me représenter incessamment d'une manière visible, presque palpable ... les traits de mes victimes ... les idées s'imagent presque matériellement dans le cerveau. Quand au repentir se joint une expiation d'une effrayante sévérité ... une expiation qui change notre vie en une longue insomnie remplie d'hallucinations vengeresses ou de réflexions désespérées ... peut-être alors le pardon des hommes succède au remords et à l'expiation."*

A maître d'école folytatja képmutatását, amely minden pillanatban elárulja magáról, hogy képmutatás. Chouette-nek hallania kell, hogyan jutott el lassanként a bűnbánathoz. Ez a leleplezés Chouette számára gyűlöletes lesz, mert be fogja bizonyítani, hogy a maître d'école-nak *kötelessége*, hogy könyörtelen bosszút álljon rajta nem a saját nevében, hanem közös áldozataik nevében. Hirtelen félbeszakítja a maître d'école a didaktikus előadását. Ahogy mondja, „sietnie" kell leckéjével, mert: az öröm, hogy őt kezében tartja, pezsegteti a vért ereiben; morális ok az előadás megrövidítésére! Azután megint lecsitítja vérét. Hiszen a hosszú idő, amely alatt morált prédikál Chouette-nek, nincs elveszve bosszúja szempontjából. Ez az idő a vénasszony számára majd „rémessé teszi a halál közeledtét". Másik morális ok szónoklatának kikerekítésére! És most, e morális okok után bízvást ott folytathatja ismét morális mondókáját, ahol abbahagyta.

A maître d'école helyesen írja le azt az állapotot, amelybe a külvilágtól való elszigetelés az embert taszítja. Annak az embernek, akinek az *érzéki világ puszta eszmévé válik*, annak számára puszta eszmék viszont *érzéki lényekké* változnak. Agyának rémképei testi formát öltenek. Szellemén belül létrejön egy világ megfogható, érezhető kísértetekből. Ez a titka minden jámbor látomásnak, ez egyszersmind az őrültség általános formája. A maître d'école tehát, aki megismétli Rudolf frázisait a „szörnyű kínokkal egybekötött bűnbánat és vezeklés hatalmáról", már mint félőrült ismétli

* — „Nyughass hát, Chouette, végig kell magyaráznom neked, hogyan jutottam el lassanként a bűnbánathoz ... ez a kinyilatkozás gyűlöletes lesz neked ... és azt is be fogja neked bizonyítani, mennyire könyörtelennek kell lennem a bosszúban, amelyet áldozataink nevében fogok rajtad állni ... Sietnem kell ... az örömtől, hogy itt tartalak, pezseg a vérem ... lesz időm rémessé tenni számodra a halál közeledtét azzal, hogy kényszerítelek, hogy meghallgass ... Vak vagyok ... és gondolatom formát, testet ölt, hogy szüntelenül emlékeztessen látható, szinte tapintható módon ... áldozataim vonásaira ... az eszmék szinte anyagilag képződnek agyamban. Ha a bűnbánathoz rémítően szigorú vezeklés társul ... vezeklés, amely életünket egy hosszú álmatlan éjszakává változtatja, tele bosszúálló hallucinációkkal vagy kétségbeesett elmélkedésekkel ... akkor a lelkiismeretfurdalást és a vezeklést talán követi az emberek megbocsátása." — *Szerk.*

meg ezeket, és ilymódon ténylegesen igazolja a kereszténvi bűntudatnak a tébollyal való összefüggését. Ugyanúgy amikor a maître d'école az *életnek* káprázatokkal teli *áloméjszakává* való átalakulását a bűnbánat és vezeklés igazi eredményének tekinti, akkor a tiszta kritika és a kereszténvi megjavulás igazi titkát mondja ki. Ez éppen abban áll, hogy az embert kísértetté és életét *álmoléttě* változtatja.

Eugène Sue ezen a ponton érzi, hogy az *üdvös gondolatokat*, amelyeket regényében a vak rabló utánafecseg Rudolfnak, mennyire lejáratja e rablónak Chouette elleni eljárása. Ezért ezt adja a maître d'école szájába:

„La salutaire influence de ces pensées est telle que ma fureur s'apaise."*

A maître d'école tehát most bevallja, hogy *morális haragja* nem volt más, mint *profán düh.*

„Le courage ... la force ... la volonté me manquent pour te tuer ... non, ce n'est pas à moi de verser ton sang ... ce serait ... un *meurtre*", nevén nevezi a dolgot ... „meurtre excusable peut-être ... mais ce serait toujours un meurtre."**

Kellő időben sebesíti meg Chouette a maître d'école-t tőrével. Eugène Sue most már további morális kazuisztika nélkül megöletheti a maître d'école-lal Chouette-et.

„Il poussa un cri de douleur ... les ardeurs féroces de sa vengeance, de ses rages, ses instincts sanguinaires, brusquement réveillés et exasperés par cette attaque, firent une explosion soudaine, terrible, où s'abîma sa raison déjà fortement ébranlée ... Ah vipère! ... j'ai senti ta dent ... tu seras comme moi *sans yeux*."*** Kikaparja Chouette szemét.

Abban a pillanatban, amikor előtör a maître d'école-nak Rudolf gyógykezelése által csak képmutatóan, csak szofisztikusan körülhímzett, csak aszkétikusan legyűrt természete, a *robbanás* annál erőszakosabb és félelmetesebb. Eugène Sue beismerése, mely szerint a maître d'école esze a Rudolf előkészítette események következtében már erősen meg volt rendülve, köszönetet érdemel.

---

* — „E gondolatok üdvös befolyása olyan, hogy dühöm csillapul." — *Szerk.*

** — „Nincs meg a bátorságom ... az erőm ... az akaratom ahhoz, hogy megöljelek ... nem, nem onthatom véredet ... ez ... *gyilkosság* lenne" ... „lehet, hogy menthető gyilkosság ... de mégiscsak gyilkosság." — *Szerk.*

*** — „Egy fájdalomkiáltást hallatott ... a támadás által váratlanul felébresztett és felfokozott bosszúvágyának, haragjának, vérengző ösztöneinek vad heve hirtelen, rettenetes módon kitört, s ez végképp elvette már amúgyis erősen megrendült eszét ... Ó te vipera! ... megmutattad a fogadat ... leszel mint én, *szem nélkül*." — *Szerk.*

„Eszének utolsó sugara kihunyt az iszonyatnak ebben a kiáltásában, egy elkárhozottnak ebben a kiáltásában" (a meggyilkoltak kísérteteit látja) „... a maître d'école *dühöngő állat* módjára tombol és üvölt... Halálra vonszolja Chouette-et."

Szeliga úr a foga között morog: „Az Iskolamesterrel nem mehet végbe olyan *gyors*" (!) „és *szerencsés*" (!) „*átalakulás*"(!), „mint *Schurimann-nal*."

Ahogyan Fleur de Marie-t a kolostor lakójává teszi Rudolf, úgy a maître d'école-t a tébolyda, a *Bicêtre* lakójává. Nemcsak fizikai, hanem *szellemi* erejét is megbénította. Mégpedig joggal. Hiszen a maître d'école nemcsak fizikai, hanem szellemi erejével is vétkezett, és Rudolf büntetőelmélete szerint a *vétkező erőket* meg kell semmisíteni.

De még nem teljesítette ki Eugène Sue úr a „szörnyű bosszúval egybekötött bűnbánatot és vezeklést". A maître d'école visszanyeri eszét, de félelmében, hogy kiszolgáltatják a bíróságnak, a Bicêtre-ben marad és *megjátssza* az őrültet. Sue úr elfelejti, hogy a maître d'école „minden szavának *imának* kellene lennie", és hogy szava végül inkább egy eszelős tagolatlan ordítása és őrjöngése, vagy talán Sue úr ezt az életmegnyilvánulást ironikus módon *egy* rangfokozatra állítja az imádkozással?

Az a büntetés-eszme, amelyet Rudolf a maître d'école megvakításában alkalmaz, az embernek ez az elszigetelése a maga lelkére, elszigetelése a külvilágtól, a jogi büntetésnek a teológiai gyötréssel való egybekötése a leghatározottabban — a *cellarendszerben* valósult meg. Sue úr ezért dicsőíti a cellarendszert is.

„Hány évszázadba került annak felismerése, hogy *csak egy* eszköz van annak a rohamosan harapódzó fekélynek a kiirtására, amely a társadalmi testet fenyegeti" (nevezetesen a börtönökbeli romlottság kiirtására) „— az elszigetelés."

Sue úr osztozik a tisztességes emberek nézetében, akik a bűnözés terjedését a börtönök berendezéséből magyarázzák. Hogy a bűnözőt a rossz társaságtól elvonják, saját társaságára hagyják.

Sue úr kijelenti:

„Boldognak tartanám magam, ha az én gyenge hangomat meghallhatnák mindazok között, akik akkora joggal és akkora állhatatossággal sürgetik a cellarendszer *teljes, abszolút* alkalmazását."

Sue úr kívánsága csak *részben* teljesült. A küldöttkamarának a cellarendszerről folytatott idei tanácskozásain még e rendszer hivatalos védelmezői is kénytelenek voltak elismerni, hogy következménye előbb-utóbb a bűnözők megőrülése. Ezért minden 10 éven felüli börtönbüntetést deportálásra kellett változtatni.

Ha Tocqueville úr és Beaumont úr alaposan tanulmányozta volna Eugène Sue regényét, okvetlenül keresztülvitték volna a cellarendszer abszolút, teljes alkalmazását.[109]

Míg ugyanis az épeszű bűnözőket Eugène Sue elvonja a társaságtól, hogy megőrjítse őket, az őrülteknek társaságot ad, hogy észre térítse őket. „L'expérience prouve que pour les aliénés l'isolement est aussi funeste qu'il est salutaire pour les détenus criminels."*

Ha mármost Sue úr és kritikai hőse, Rudolf, sem a *katolikus büntető-elmélet* révén, sem a *metodista cellarendszer* révén nem tették a *jogot* valamilyen titokkal szegényebbé, az orvostudományt viszont új titkokkal gazdagították, és végtére is ugyanolyan érdem *új* titkokat *felfedezni*, mint *régi* titkokat *leleplezni*. A kritikai kritika Sue úrral egybehangzóan így tudósít a maître d'école megvakításáról:

„El sem hiszi, mikor mondják neki, hogy meg van fosztva szeme világától".

A maître d'école azért nem tudta elhinni szeme világának elvesztését, mert valóban még látott; Sue úr egy újfajta hályogot ír le, a tömegszerű, nem-kritikai oftalmológia számára valódi titkot közöl.

A *pupilla* az operáció után *fehér*. Tehát *lencsehályogról* van szó. Ezt persze eddig is elő lehetett idézni a lencsetok megsértésével, eléggé fájdalommentesen, ha nem is teljesen fájdalom nélkül. Mivel azonban az orvosok csak *természetszerű*, nem *kritikai* úton érik el ezt az eredményt, nem maradt más hátra, mint hogy a megsértés után megvárják a gyulladást és ennek plasztikus izzadmányát, hogy elérjék a lencse elhomályosodását.

Még nagyobb *csoda* és *titok* esik meg a maître d'école-lal a 3. kötet 3. fejezetében.

A megvakított újra *lát:* „La chouette, le maître d'école et Tortillard *virent* le prêtre et Fleur de Marie."**

Ha mármost a maître d'école-nek ezt a látását nem akarjuk a „Kritik der Synoptiker" példájára *írói csodának* értelmezni, akkor a maître d'école újra megoperáltatta hályogját. Később megint vak. Túl korán használta tehát a szemét, a fény-inger gyulladást idézett elő, amely a *retina* megbénulásával végződött és gyógyíthatatlan *amaurosist****** okozott. Hogy ez a folyamat itt *egy* másodperc alatt megy végbe, újabb *misztérium* a nem-kritikai oftalmológia számára.

---

* — „A tapasztalat azt bizonyítja, hogy az elmebetegek számára a magány ugyanolyan vészes, mint amilyen üdvös a bűnöző foglyok számára." — *Szerk.*

** — „Chouette, a maître d'école és Tortillard *látták* a papot és Fleur de Marie-t." — *Szerk.*

*** — *megvakulást* — *Szerk.*

b) Jutalmazás és büntetés. A kettős igazságszolgáltatás, táblázattal

Hősünk, Rudolf, leleplezi az új elméletet, amely a társadalmat a *jók megjutalmazásával* és a *rosszak megbüntetésével* fenntartja. Nem-kritikai szemmel nézve ez az elmélet nem egyéb, mint a mai társadalom elmélete. Mennyire nem mulasztja ez el a jók megjutalmazását és a rosszak megbüntetését! Ehhez a leleplezett titokhoz viszonyítva mennyire nem-kritikai a tömegszerű kommunista *Owen*, aki a büntetésben és jutalmazásban a társadalmi rangkülönbségek szentesítését és a szolgai elvetemültség tökéletes kifejezését látja.

Új leleplezésnek tűnhetnék fel, hogy Eugène Sue a jutalmakat az igazságszolgáltatással — a büntető igazságszolgáltatás ellenpárjával osztatja ki, és nem érve be *egy* törvénykezéssel, *kettőt* talál ki. Sajnos, ez a leleplezett titok is egy régi, *Bentham* által a fentebb említett könyvében részletesen kifejtett tan megismétlése. Viszont nem vitathatjuk el Eugène Sue úrtól azt a tisztességet, hogy hasonlíthatatlanul kritikusabb módon indokolta és fejtette ki javaslatát, mint *Bentham*. Míg a tömegszerű angol a föld színén marad, Sue levezetése a menny kritikai régiójába emelkedik. Sue úr a következőket fejti ki:

„A gonoszok elriasztása végett materializálják a menny haragjának előrebocsátott hatásait. Miért ne materializáljuk hasonló módon a jókat illetően az isteni jutalmazás hatását, és miért ne előlegezzük ezt a földön?"

Nem-kritikai felfogás szerint megfordítva, a mennyei büntetőjogi elméletben csak a földit idealizálták, ahogyan az isteni jutalmazás [Belohnung] csak az emberi bérszolgaság [Lohndienerei] idealizálása. Ha a társadalom nem jutalmaz meg mindenkit, aki jó, ez elkerülhetetlenül szükséges ahhoz, hogy az isteni igazságosságnak mégis legyen valamelyes előnye az emberivel szemben.

Sue úr ezekután kritikailag jutalmazó igazságszolgáltatásának kiszínezésében „példát nyújt arra az *asszonyi*", Edgar úr által Flora Tristannál a „felismerés egész nyugalmával" kárhoztatott „*dogmatizmusra*, amelynek az kell, hogy egy formulája legyen, és ezt a *fennállónak* a kategóriáiból képezi magának". Eugène Sue úr a fennálló *büntető igazságszolgáltatásnak* — amelyet hagy fennállni — minden darabjához felvázolja a *jutalmazó igazságszolgáltatásnak* — amelyet hozzátesz — részletekig erről másolt ellenképét. A kép és ellenkép Sue-féle ecsetelését, hogy az olvasó könnyebben áttekinthesse, egy táblázatban összesítjük.

A kritikailag teljes igazságszolgáltatás táblázata

Fennálló igazságszolgáltatás	Kritikailag kiegészítő igazságszolgáltatás
Név: Justice Criminelle*	*Név:* Justice Vertueuse**
Személyleírás: Kezében kardot tart, hogy a rosszakat egy fejjel megkurtítsa.	*Személyleírás:* Kezében koronát tart, hogy a jókat egy fejjel felmagasítsa.
Cél: A rossz megbüntetése, fogság, gyalázat, az élettől való megfosztás. A nép tapasztalja a rossz szörnyű megfenyítését.	*Cél:* A jó megjutalmazása, ingyenebéd, becsület, az élet fenntartása. A nép tapasztalja a jó ragyogó ünneplését.
Eszközök a rosszak felfedezésére: Rendőri kémkedés, besúgók a rossz meglesésére.	*Eszközök a jók felfedezésére:* Espionage de vertu***, besúgók az erényesek meglesésére.
Annak eldöntése, hogy valaki rossz-e: Les assises du crime, a bűn esküdtszéke. Az ügyészség jelzi a vádlott bűneit és feljelenti a közmegtorlásnak.	*Annak eldöntése, hogy valaki jó-e:* Assises de la vertu, az erény esküdtszéke. Az ügyészség jelzi a vádlott nemes cselekedeteit és feljelenti a közháládatosságnak.
A bűnös állapota az ítélet után: A surveillance de la haute police° alatt áll. Börtönben táplálják. Az állam kiadásokat eszközöl érette.	*Az erényes állapota az ítélet után:* A surveillance de la haute charité morale°° alatt áll. Otthonában táplálják. Az állam kiadásokat eszközöl érette.
Végrehajtás: A bűnös a vesztőhelyen áll.	*Végrehajtás:* Éppen a bűnös vesztőhelyével szemben emelkedik egy talapzat, amelyre a grand homme de bien°°° felmegy — egy erénypellengér.

* — büntető igazságszolgáltatás — *Szerk.*
** — erény-igazságszolgáltatás — *Szerk.*
*** — erény-kémkedés — *Szerk.*
° — rendőri felügyelet — *Szerk.*
°° — magas erkölcsi jótékonyság felügyelete — *Szerk.*
°°° — a nagy jó-ember — *Szerk.*

Sue úr e kép látványától megkapva így kiált fel: „Hélas, c'est une utopie, mais supposez qu'une société soit *organisée* de telle sorte!"* Ez volna tehát a *társadalom kritikai megszervezése.* Ezt a szervezetet formálisan védelmünkbe kell vennünk Eugène Sue azon szemrehányásával szemben, hogy eddig még utópia maradt. Sue újra elfelejtette az *„erénydíjat"*, amelyet évenként kiosztanak Párizsban, és amelyet ő maga megemlít. Sőt ezt a díjat kettős alakban szervezték meg, az anyagi *prix Montyont* a férfiak és asszonyok nemes cselekedeteinek jutalmazására és a prix rosière-t** a legerkölcsösebb hajadonok számára. Itt még az Eugène Sue kívánta rózsa-*korona* sem hiányzik.

Ami az espionage de vertu-t valamint a surveillance de haute charité morale-t illeti, ezt a jezsuiták régen megszervezték. Ezenfelül a „Journal des Débats"[110], a „Siècle"[111], a „Petites Affiches de Paris"[112] stb. naponként folyó áron jelzik és feljelentik az összes párizsi tőzsdespekulánsok erényeit, nemes cselekedeteit és érdemeit, nem szólva a politikai nemes cselekedetek jelzéséről és feljelentéséről, amire minden pártnak saját szócsöve van.

Már az öreg Voss észrevette, hogy Homérosz jobb, mint az istenei. A „minden titkok leleplezett titkát", Rudolfot tehát felelőssé tehetjük Eugène Sue eszméiért.

Ezenfelül *Szeliga* úr közli: „Azonkívül igen sok olyan passzus van, amellyel Eugène Sue megtöri az elbeszélést, bevezet vagy lezár epizódokat, és mindez *kritika.*"

c) *A civilizáción belüli elvadulásnak és az államban meglevő jogtalanságnak a megszüntetése*

A jogi *megelőző eszköz* a bűnöknek és ezzel a civilizáción belüli elvadulásnak a megszüntetésére az az „oltalmazó gyámság, amelyet az állam vállal a kivégzettek és életfogytiglani büntetésre elítéltek gyermekei felett". Sue a bűnök elosztását liberálisabban akarja megszervezni. Egyetlen családnak se legyen többé örökletes kiváltsága a bűnre — a bűnök szabad konkurrenciája győzzön a monopólium felett.

„Az államban meglevő jogtalanságot" Sue úr a code pénal*** „abus de confiance"-ról° szóló szakaszának reformjával, és nevezetesen *fizetett*

* — „Sajnos, ez utópia, de tegyük fel, hogy egy társadalom ilyen módon lenne *megszervezve!*" — *Szerk.*

** — rózsadíjat — *Szerk.*

*** — bűntetőtörvénykönyv — *Szerk.*

° — „bizalommal való visszaélés"-ről (hitelezési csalásról) — *Szerk.*

kirendelt védők beiktatásával szünteti meg. Piemontban, Hollandiában stb. tehát, ahol kirendelt védő létezik, Sue úr szerint megszűnt az államban meglevő jogtalanság. A francia törvényhozásnak csak az a fogyatékossága, hogy a kirendelt védőket nem fizeti, nem utasítja kizárólag a szegények szolgálatára, és hogy a szegénység törvényi határa túlságosan szűk. Mintha a jogtalanság nem éppen magával a *perrel* kezdődnék, és mintha Franciaországban nem tudnák már rég, hogy a *jog* semmit sem ad, hanem csak a meglevőt szentesíti. A *droit** és *fait*** már közhellyé vált megkülönböztetése a kritikai regényíró előtt úgy látszik egy mystère de Paris maradt.

Ha a jogi titkok kritikai leleplezéséhez hozzávesszük még azokat a nagy reformokat, amelyeket Eugène Sue a *huissier-kkel**** akar eszközölni, akkor megértjük a „Satan"[113] című párizsi újságot. Ebben egy városnegyed ír ama „grand reformateur à tant la ligne"-nek°, hogy utcáin még nincs gázvilágítás. Sue úr azt válaszolja, hogy ezen a bajon „Juif errant"-jának 6. kötetében segít majd. Egy másik városnegyed a fogyatékos elemi oktatásról panaszkodik. Sue megígéri, hogy az elemi oktatás reformját e városnegyed számára „Juif errant"-jának 10. kötetében foganatosítja majd.

4. *Az „álláspont" leleplezett titka*

„Rudolf nem áll meg magasztos" (!) *„álláspontján* . . . nem riad vissza a fáradságtól, hogy jobbra és balra, fenn és odalenn a mélyben foglaljon el szabad választás szerint *álláspontokat.*" *Szeliga.*

A kritikai kritika egyik fő titka az *„álláspont"* és *az álláspont álláspontjáról való ítélkezés.* Számára minden ember és minden szellemi termék állásponttá változik.

Semmi sem könnyebb, mint nyitjára jönni az álláspont titkának, ha átláttunk a kritikai kritika általános titkán, hogy régi, spekulatív kotyvalékot melegít fel újra.

Mindenekelőtt nyilatkozzék *a* kritika maga, pátriárkájának, *Bruno Bauer* úrnak száján át, a maga „álláspont"-elméletéről.

„A tudománynak . . . *sohasem ezzel az egyes egyénnel* vagy *ezzel a meghatározott álláspont*tal van dolga . . . Igaz, hogy nem fogja elmulasztani, hogy *egy álláspont korlátját*, ha megérdemli a fáradságot és ennek a korlát-

* — *jog* — *Szerk.*
** — *tény* — *Szerk.*
*** — *bírósági végrehajtókkal* — *Szerk.*
° — „soronként fizetett nagy reformátor" nak — *Szerk.*

nak valóban általános emberi jelentősége van, *megszüntesse;* de ezt mint az *öntudat tiszta kategóriáját és meghatározottságát* fogja fel, és ennélfogva csak azok számára beszél, akik eléggé merészek ahhoz, hogy felemelkedjenek az *öntudat általánosságába,* azaz nem akarnak erőnek erejével megállni eme korlátnál." (Anekdota II. köt. 127. old.[92])

Ennek a baueri merészségnek a *titka* a *hegeli „Phänomenologie"*. Mivel Hegel itt az *öntudatot* teszi az *ember* helyére, a *legkülönfélébb* emberi valóság csak az *öntudat meghatározott* formájaként, *meghatározottságaként* jelenik meg. Az öntudat puszta meghatározottsága azonban *„tiszta kategória"*, puszta „gondolat", melyet ennélfogva a „tiszta" gondolkodásban meg is szüntethetek és tiszta gondolkodással leküzdhetek. Hegel „Phänomenologie"-jában az emberi öntudat különböző elidegenült alakjainak *anyagi, érzéki, tárgyi* alapjait *meghagyja,* és az egész destruktív műnek eredménye a *legkonzervatívabb filozófia* lett, mert úgy véli, hogy leküzdötte a *tárgyi világot,* az érzékileg valóságos világot, mihelyt „gondolati dologgá", pusztán az *öntudat meghatározottságává* változtatta, és hogy az *éterivé* lett ellenfelet most már a *„tiszta gondolat éterében"* fel is oldhatja. A „Phänomenologie" ezért következetesen azzal végződik, hogy minden emberi valóság helyére az *„abszolút tudást"* állítja — *tudást,* mert ez az öntudat egyetlen létezési módja, és mert az öntudat az ember egyetlen létezési módjának számít — *abszolút* tudást, éppen mert az öntudat csak *önmagát* tudja és semminő tárgyi világ nem feszélyezi többé. Hegel az embert az *öntudat emberévé* teszi, ahelyett, hogy az öntudatot tenné az *ember* — a valóságos ember, tehát egyszersmind egy valóságos tárgyi világban élő és ettől feltételezett ember — *öntudatává. Feje* tetejére állítja a világot és ezért *fejében* minden korlátot fel is oldhat, amitől a *rossz érzékiség számára,* a *valóságos* ember számára természetesen továbbra is fennállnak. Azonfelül szükségképpen mindaz korlátnak számít nála, ami az *általános öntudat korlátozottságáról* tanúskodik, az embereknek és világuknak minden érzékisége, valósága, egyénisége. Az egész „Phänomenologie" azt akarja bebizonyítani, hogy az *öntudat* az *egyetlen* és *egész realitás.*

Bauer úr újabban az abszolút tudást *kritikára* keresztelte át, az öntudat meghatározottságát pedig a profánabbul hangzó *álláspontra.* Az „Anekdotá"-ban még mind a két név együtt szerepel, és az álláspontot még az öntudat meghatározottságával kommentálja.

Mivel a *„vallásos világ mint vallásos világ"* csak mint az *öntudat* világa létezik, a kritikai kritikus — teológus ex professo — egyáltalán nem juthat arra a gondolatra, hogy van egy világ, amelyben *tudat* és *lét* meg vannak különböztetve, egy világ, amely továbbra is fennáll, ha pusztán a

gondolati létezését, kategóriaként, álláspontként való létezését szüntetem meg, vagyis ha saját szubjektív tudatomat módosítom, anélkül, hogy a tárgyi világot valóban tárgyi módon megváltoztatnám, azaz anélkül, hogy megváltoztatnám a saját *tárgyi* valóságomat, a sajátomat és a többi emberét. A *lét* és *gondolkodás* spekulatív *misztikus azonossága* ezért a kritikában megismétlődik mint a *gyakorlat* és *elmélet* éppoly misztikus azonossága. Ezért mérges a kritika a gyakorlatra, amely még valami más is akar lenni, mint elmélet, és az elméletre, amely még valami más is akar lenni, mint egy meghatározott *kategória* feloldása az „*öntudat korlátlan általánosságává*". Saját elmélete arra szorítkozik, hogy minden meghatározottat az öntudat korláttalan általánosságával való ellentétté, ennélfogva semmissé nyilvánít, így pl. az államot, a magántulajdont stb. Megfordítva, azt kell megmutatni, hogyan változtatja az állam, a magántulajdon stb. az embereket elvonatkoztatásokká, illetve hogy ezek az *elvont* ember termékei, ahelyett, hogy az egyéni, konkrét emberek valósága lennének. —

Magától értetődik végül, hogy ha Hegel „Phänomenologie"-ja a spekuláció eredendő bűne ellenére sok ponton az emberi viszonyok egy valóságos jellemzésének elemeit adja, Bruno úr és társai viszont csak a tartalmatlan karikatúrával szolgálnak, karikatúrával, amely beéri azzal, hogy valamilyen meghatározottságot kiszed egy szellemi termékből vagy akár reális viszonyokból és mozgásokból, ezt a meghatározottságot gondolati meghatározottsággá, *kategóriává* változtatja, s ezt a kategóriát a termék, a viszony és a mozgás *álláspontjának* tünteti fel, hogy mármost öreges bölcsességgel az elvonatkoztatás, az általános kategória, az általános öntudat álláspontjáról diadalmasan nézhessen le erre a meghatározottságra.

Ahogyan Rudolf szemében minden ember a jó vagy a rossz álláspontján áll és e két rögzített képzet szerint ítélendő meg, Bauer úr és társai szemében a *kritika* vagy a *tömeg* álláspontja az irányadó. De mind a kettő a *valóságos embereket elvont álláspontokká* változtatja.

5. Az emberi hajlamok hasznosítása titkának leleplezése vagy Clémence d'Harville

Rudolf eddig csak ahhoz értett, hogy a jókat a maga módján megjutalmazza és a rosszakat a maga módján megbüntesse. Most egy példán látni fogjuk, hogy hasznossá teszi a *szenvedélyeket* és „megfelelő fejlődést ad Clémence d'Harville szép lelki alkatának".

„Rudolf" — mondja Szeliga úr — „rámutat a *jótékonyság szórakoztató* oldalára. Ez a gondolat olyan emberismeretről tanúskodik, amely *csak* Rudolf megpróbáltatást kiállt bensejéből fakadhat."

A kifejezések, amelyeket Rudolf a Clémence-szal való beszélgetésben használ: „faire *attrayant*", „*utiliser le goût naturel*", „*régler l'intrigue*", „*utiliser les penchants à la dissimulation et à la ruse*", „changer en qualités généreuses des instincts impérieux, inexorables"* stb. — e kifejezések éppúgy, mint maguk az *ösztönök*, amelyeket itt a női természetnek kiváltképpen tulajdonítanak, *elárulják* Rudolf bölcsességének titkos forrását — *Fourier-t*. A fourierista tanítás egy népszerű kifejtése került Rudolf kezébe.

Az *alkalmazás* megint éppúgy Rudolf kritikai tulajdona, mint Bentham elméletének fenti kivitelezése.

Nem a jótékonyságban *mint olyanban* kell a fiatal márkinénak emberi lénye kielégülését, a tevékenység emberi tartalmát és célját, s ezért szórakozást találnia. A jótékonyság ellenkezőleg csak a külső indítékot, csak az *ürügyet*, csak az *anyagot* nyújtja egy olyan fajta szórakozáshoz, amely éppúgy bármely más anyagot is tartalmává tehetne. A nyomort tudatosan kiaknázzák arra, hogy a jótevőnek „a regény izgalmát, a kíváncsiság kielégítését, kalandokat, álöltözeteket, saját kiválóságuk élvezetét, idegmegrázkódtatásokat" és hasonlókat szerezzenek.

Rudolf ezzel tudattalanul azt a rég leleplezett titkot mondta ki, hogy magának az emberi nyomornak, hogy a végtelen elvetemedettségnek — amely az alamizsna elfogadására kénytelen — a pénz és a műveltség arisztokráciája számára *játékul*, önszeretete kielégítésére, hiúsága legyezgetésére, szórakozásul kell szolgálnia.

Ez és nem egyéb az értelme a sok jótékonysági egyletnek Németországban, a sok jótékony társaságnak Franciaországban, a számos jótékony donquijotéskodásnak Angliában, a szegények javára rendezett hangversenyeknek, báloknak, színielőadásoknak, vacsoráknak, sőt a szerencsétlenül jártak javára indított nyilvános gyűjtéseknek is. Ilyen módon tehát a jótékonyságot is már rég *megszervezték* mint szórakozást.

A márkiné váratlan, indokolatlan átalakulása a puszta „amusant"** szóra kétséget ébreszt bennünk gyógykezelése tartósságát illetően, vagy jobbanmondva csak látszat, hogy ez az átalakulás váratlan és indokolatlan,

* — „*vonzóvá* tenni", *a természetes ízlést hasznosítani*", „*a cselszövést szabályozni*", „*a képmutatásra és furfangra való hajlamot hasznosítani*", „a parancsoló, hajthatatlan ösztönöket nemes tulajdonságokká változtatni" — *Szerk.*

** — „szórakoztató" — *Szerk.*

csak látszat, hogy a charitének* szórakozásként való ecsetelése idézte elő. A márkiné *szerelmes* Rudolfba, és Rudolf *vele együtt* akar álruhát ölteni, cselt szőni, jótékonysági kalandokra indulni. Később, a márkinénak a Saint-Lazare börtönben tett egyik jótékonysági látogatásakor, megmutatkozik féltékenysége Fleur de Marie-val szemben, és féltékenysége iránti jótékonyságból elhallgatja Rudolf előtt Marie fogságát. A legjobb esetben azonban Rudolfnak sikerült egy boldogtalan nőt arra megtanítania, hogy boldogtalan lényekkel bárgyú komédiát játsszék. Az általa kieszelt *filantrópia* titkát elárulta az a párizsi ficsúr, aki hölgyét a tánc után a következő szavakkal hívta vacsorázni: „Ah Madame! ce n'est pas assez d'avoir dansé au bénéfice des ces pauvres Polonais ... soyons philanthropes jusqu'au bout ... allons *souper* maintenant au *profit des pauvres!*"**

6. *A nők emancipációja titkának leleplezése vagy Louise Morel*

Louise Morel letartóztatása alkalmából Rudolf elmélkedésekbe bocsátkozik, amelyeknek ez a foglalata: „A gazda sokszor megrontja a cseléd-lányt, akár ijesztés, meglepetésszerű megrohanás útján, akár másként kihasználva azokat az alkalmakat, amelyeket a *szolgálati viszony* természete magával hoz. Szerencsétlenségbe, szégyenbe, bűnbe taszítja őt. A *törvény* számára ez a tárgy *ismeretlen* ... A bűnöst, aki a leányt a gyermekgyilkosságra ténylegesen rákényszerítette, nem *büntetik meg.*"

Rudolf elmélkedései nem terjednek még odáig sem, hogy magát a *szolgálati viszonyt* alávesse legfenségesebb kritikájának. Mint *kis* uralkodó, *nagy* pártfogója ő a szolgálati viszonyoknak. Még kevésbé megy el Rudolf addig, hogy megértse, milyen embertelen a nő általános helyzete a mai társadalomban. Egészen híven eddigi elméletéhez, neki csak egy *törvény* hiányzik, amely a csábítót *megbünteti*, s a bűnbánatot és vezeklést rettenetes fenyítésekkel köti össze.

Rudolfnak csupán körül kellett volna néznie más országok létező törvényhozásában. Az *angol* törvényhozás teljesíti valamennyi kívánságát. Ez finomérzésű voltában — amelyet *Blackstone* dicsérően kiemel[114] — odáig megy, hogy azt is, aki egy örömleányt csábít el, *felóniában**** bűnösnek nyilvánítja.

Szeliga úr *tust* húz:

---

* — jótékonyságnak — *Szerk.*

** — „Ó asszonyom! nem elég, hogy táncoltunk e szegény lengyelek javára ... legyünk a végsőkig emberbarátok ... most menjünk *vacsorázni* a *szegények hasznára!*" — *Szerk.*

*** — *főbenjáró bűnben* — *Szerk.*

„*Ezt*"! — „*gondolja*"! — „*Rudolf*"! — „és most vessétek össze *ezeket a gondolatokat* a ti *képzelgéseitekkel* a *nő emancipációjáról*. Ennek az emancipációnak a tette a gondolatokból *szinte* kézzel fogható, míg ti természeteteknél fogva túlontúl gyakorlatiasak vagytok és ezért oly sokszor kudarcot vallotok puszta kísérleteitekkel."

Mindenesetre Szeliga úrnak köszönhetjük annak a titoknak a leleplezését, hogy egy tett gondolatokból szinte kézzel fogható. Ami fura összehasonlítását illeti Rudolf és azon férfiak között, akik a nő emancipációját hirdették, hasonlítsuk össze Rudolf *gondolatait* mondjuk *Fourier* következő képzelgéseivel:

„A házasságtörés, a csábítás becsületet szerez a csábítóknak, a jómodorhoz tartozik ... De, szegény leány! a gyermekgyilkosság — micsoda bűn! Ha ad a becsületre, el kell tüntetnie a becstelenség nyomait, és ha a világ előítéleteinek feláldozza gyermekét, még inkább megbecstelenítik, s a törvény előítéleteinek áldozatául esik ... Ezt a *hibás kört* írja le minden civilizált mechanizmus."

„A fiatal leány vajon nem áru-e, amelyet eladásra kínálnak az első jöttmentnek, aki meg akarja vásárolni e leány kizárólagos tulajdonát?[115] ... De même qu'en grammaire deux négations valent une affirmation, l'on peut dire qu'en *négoce conjugal deux prostitutions valent une vertu.*"*

„Egy történelmi korszak változása mindig meghatározható a nők szabadság felé haladásának arányából, mert itt, a nőnek a férfihoz, a gyengének az erőshöz való viszonyában jelenik meg a legnyilvánvalóbban az emberi természetnek a durvaság feletti győzelme. A nők emancipációjának foka az általános emancipáció természetes mérője."

„A női nem lealázása lényeges jellemvonása a civilizációnak, akárcsak a barbárságnak, csak azzal a különbséggel, hogy minden bűnt, amelyet a barbárság egyszerű módon gyakorol, a civilizált rend összetett, kétértelmű, kétszínű, képmutató létezési módra emel ... A nő rabszolgaságban tartásáért senki sem bűnhődik mélyebben, mint maga a férfi." (*Fourier*)[117]

Rudolf gondolatával szemben felesleges a *házasság* Fourier-féle mesteri jellemzésére és a francia kommunizmus materialista frakciójának írásaira utalni.

A szocialista irodalomnak az a legszánalmasabb hulladéka, amely a regényíróknál található, a kritikai kritikának még mindig ismeretlen „titkokat" leplez le.

---

* — „Mint ahogyan a nyelvtanban két tagadás egy állítással egyenlő, azt lehet mondani, hogy a *házassági ügyletben két prostitúció egyenlő egy erénnyel.*"[116] — *Szerk.*

7. *A nemzetgazdaságtani titkok leleplezése*

a) A nemzetgazdaságtani titkok elméleti leleplezése

Első leleplezés: A gazdagság gyakran tékozlásba visz, a tékozlás romlásba.

Második leleplezés: A gazdagság imént leírt következményei abból fakadnak, hogy a gazdag ifjúság oktatása fogyatékos.

Harmadik leleplezés: Az *öröklés* és a *magántulajdon* sérthetetlen és megszentelt, s *kell* is hogy az legyen.

Negyedik leleplezés: A gazdag *morálisan* számadással tartozik a munkásoknak arról, mire fordítja vagyonát. A nagy vagyon örökletes letét — *feudális hűbér* —, amelyet okos, szilárd, ügyes, nagylelkű kezekre hagytak, s egyúttal megbízták ezeket, hogy tegyék termékennyé és úgy használják fel, hogy mindaz, ami *szerencséjére* a nagy vagyon fényes és üdvös kisugárzásának körében leledzik, termékenyüljön meg, éledjen meg, javuljon meg.

Ötödik leleplezés: Az államnak az *egyéni ökonómia alapelemeit* kell adnia a tapasztalatlan gazdag ifjúság számára. Moralizálni kell a vagyont.

Hatodik leleplezés: Végül az államnak magára kell vállalnia a *munka megszervezésének* roppant kérdését. Üdvös példát kell adnia *a tőkék és a munka társítására*, mégpedig olyan társítására, amely tisztességes, értelmes, méltányos, amely biztosítja a *munkás* jól-létét, *anélkül*, hogy ártana a *gazdag vagyonának*, amely a rokonszenv, a hála *kötelékeit* hozza létre e *két osztály között* és ezáltal *örökre* biztosítja az állam nyugalmát.

Minthogy az állam egyelőre még nem vállalja magára ezt az elméletet, maga *Rudolf* ad néhány gyakorlati példát. Ezek le fogják leplezni azt a titkot, hogy Sue úr, Rudolf úr és a kritikai kritika számára a legeslegismertebb *gazdasági viszonyok* „rejtelmek" maradtak.

b) „A szegénybank"

Rudolf egy *szegénybankot* létesít. E *kritikai* szegénybank alapszabályai a következők:

Tisztességes munkásokat, akiknek családjuk van, kell munkanélküliségük ideje alatt támogatnia. Pótolnia kell az alamizsnát és a zálogházakat. 12 000 frank évi jövedelemmel rendelkezik és 20—40 frankos kamatmentes segélykölcsönöket oszt szét. Tevékenységét először Párizs *hetedik* kerületére korlátozza, ahol a legtöbb munkás él. A munkásoknak vagy munkás-

nőknek, akik támogatásra igényt tartanak, utolsó gazdájuk által kiállított bizonyítványt kell felmutatniok, amely kezeskedik jó magaviseletükről, s feltünteti a munka megszakításának okát és időpontját. Ezekből a kölcsönökből havonként egy hatod vagy tizenketted rész fizetendő vissza — a kölcsönvevő választása szerint —, attól a naptól kezdve, amelyen megint alkalmazást talált. A kölcsön garanciája a becsületszóra vállalt kötelezettség. Azonfelül két másik munkásnak kezességet kell vállalnia a kölcsönvevő parole jurée-jéért*. Minthogy a szegénybank kritikai célja az, hogy a munkásélet egyik legsúlyosabb szerencsétlenségén, a *munka szünetelésén* segítsen, ezért éppenséggel csak a munkanélküli kézműveseknek járna segély. Germain úr, aki ezt az intézetet igazgatja, 10 000 frank évi fizetést kap.

Vessünk most egy tömegszerű pillantást a kritikai nemzetgazdaságtan gyakorlatára. Az évi jövedelem 12 000 frank. Egy-egy személy 20—40, tehát átlagban 30 frank támogatást kap. A hetedik kerület hivatalosan „nyomorgónak" elismert munkásainak száma legalább 4000. Évenként 400-at, azaz a hetedik kerület segélyre legesleginkább rászorult munkásainak a tizedrészét lehet tehát támogatni. Párizsban keveset mondunk, ha a munkanélküli idő *átlagszámát* négy hónapra (nagyon is alacsony a becslés), tehát 16 hétre redukáljuk. 30 frank, 16 hétre elosztva, egy hétre valamivel kevesebb mint 37 sou és 3 centime, egy napra még 27 centime se jut. Az *egyetlen rabra* fordított napi kiadás Franciaországban átlagosan valamivel több mint 47 centime, ebből csak az étkeztetés valamivel több, mint 30 centime-ot emészt fel. A munkásnak azonban, akit Rudolf úr támogat, családja van. Becsüljük a családot átlagban férjen és feleségen kívül csak két gyerekre, akkor 27 centime-ot négy személy között kell elosztani. Ebből leszámítandó a lakás — minimálisan napi 15 centime —, marad 12 centime. A *kenyér*, amelyet *egyetlen* rab átlagban elfogyaszt, körülbelül 14 centime-ba kerül. A munkás tehát családjával együtt, minden egyéb szükséglettől eltekintve, a kritikai szegénybank támogatásából a szükséges kenyérnek még a negyedét sem vásárolhatja meg, és a biztos éhhalál martaléka lesz, ha nem folyamodik azokhoz az eszközökhöz, amelyeknek ez a szegénybank elejét akarja venni, a zálogházhoz, a kolduláshoz, a lopáshoz és a prostitúcióhoz.

Annál fényesebben gondoskodik viszont a könyörtelen kritika embere a szegénybank igazgatójáról. Az igazgatott jövedelem 12 000, az igazgató fizetése 10 000 frank. Az igazgatás tehát 45 %-ba kerül, közel háromszo-

* — adott szaváért — *Szerk.*

rosába a tömegszerű párizsi szegénygondozásnak, amelynek költsége körülbelül 17 %.

De tegyük fel egy pillanatra, hogy a szegénybank nyújtotta támogatás valóságos és nem pusztán illuzórikus támogatás, akkor a leleplezett minden titkok titkának berendezése azon a téveszmén nyugszik, hogy csak a munkabér más *elosztására* van szükség ahhoz, hogy a munkás egész éven át megélhessen.

Prózai értelemben szólva, 7 500 000 francia munkás jövedelme fejenként csak 91 frank, másik 7 500 000 francia munkás jövedelme fejenként csak 120 frank, tehát már 15 000 000 munkás jövedelme kevesebb az élethez abszolúte szükségesnél.

A kritikai szegénybank gondolata arra redukálódik — ha egyébként ésszerűen fogják fel —, hogy a munkás béréből azon idő alatt, amikor foglalkoztatva van, levonnak annyit, amennyire a munkanélküliség idején való megélhetéshez szüksége van. Hogy a munkásnak munkanélkülisége idején kölcsönadok egy meghatározott pénzösszeget és ő ezt az összeget munkája idején visszaadja nekem, vagy hogy munkája idején egy meghatározott összeget átad nekem és én ezt munkanélkülisége idején visszaadom neki, ez egy és ugyanaz. Mindig azt adja nekem munkája idején, amit munkanélkülisége idején kap tőlem.

A „tiszta" *szegénybank* tehát csak két igen eredeti, igen kritikai tulajdonság által különbözik a tömegszerű *takarékpénztáraktól*, először, hogy a bank *à fonds perdu** adja kölcsön pénzét, abban a balga előfeltevésben, hogy a munkás vissza tudja fizetni, amikor akarja, és hogy mindig vissza akarja fizetni, amikor tudja; — azután meg azáltal, hogy a bank nem fizet *kamatot* a munkás által letétbe helyezett összegekért. Mivel a letétbe helyezett összeg előleg formájában jelenik meg, a banktól már az is nagy dolog, ha ő maga nem szed kamatot a munkástól.

A kritikai szegénybank tehát abban különbözik a tömegszerű takarékpénztáraktól, hogy a munkás elveszti a kamatait, a bank pedig a tőkéjét.

c) *A bouquevali mintagazdaság*

Rudolf *mintagazdaságot* alapít *Bouquevalban*. A hely megválasztása annál is szerencsésebb, mert még vannak feudális emlékei — tudniillik egy château seigneurial**.

* — *a soha viszont nem látásra; fizetésképtelen adósnak* — *Szerk.*

** — urasági kastély — *Szerk.*

Az e tanyán foglalkoztatott hat férfimunkás mindegyike 150 écu vagyis 450 frank, a munkásnők mindegyike 60 écu vagyis 180 frank évi munkabért kap. Ezenkívül ingyenes ellátásuk és ingyenes lakásuk van. A bouquevali munkások szokásos mindennapi étkezése egy „rettentő" tál sonkából, egy nem kevésbé félelmetes tál ürühúsból és végül egy nem kevésbé tömegszerű darab borjúhúsból áll, amihez könnyű fogásként két télisaláta, két nagy sajt, burgonya, almabor stb. járul. A hat férfimunkás mindegyike *kétszer* annyit dolgozik, mint a közönséges francia mezőgazdasági napszámos.

Minthogy a Franciaország által évente termelt jövedelem egész összege egyenlően elosztva átlagban csak 93 frank lenne, minthogy Franciaország közvetlenül mezőgazdasággal foglalkozó lakosainak száma az össznépesség $^2/_3$-a, ebből következtethetünk arra, milyen forradalmat okozna a nemzeti gazdagságnak nemcsak az elosztásában, hanem a termelésében is a német kalifa mintagazdaságának általános utánzása.

Eszerint Rudolf a termelésnek ezt a roppant megnövekedését csupán azzal érte el, hogy minden munkással kétszer annyit dolgoztatott, mint addig, és hatszor annyit fogyasztatott.

Minthogy a francia paraszt igen szorgalmas, azoknak a munkásoknak, akik *kétszer* annyit dolgoznak, *emberfeletti atlétáknak* kell lenniök, amire a „rettentő" húsostálak is utalnak. Feltehetjük hát, hogy e hat munkás mindegyike naponta legalább egy font húst fogyaszt.

Ha a Franciaországban termelt valamennyi húst egyenlően osztanák el, egy főre naponként még $^1/_4$ font hús se jutna. Látjuk tehát, milyen forradalmat idézne elő ebben a tekintetben is Rudolf példája. A mezőgazdasági népesség *egymaga* több húst fogyasztana, mint amennyit Franciaországban termelnek, úgyhogy Franciaországot ez a kritikai reform felmentené minden állattenyésztés alól. —

A bruttóhozadék ötödrésze, amelyet Rudolf — a bouquevali intéző, Chatelain apó jelentése szerint — a magas béren és a fényűző élelmezésen felül a munkásoknak juttat, nem egyéb, mint az ő *földjáradéka*. Egy átlagszámítás szerint ugyanis felteszik, hogy általánosan, az összes termelési költségeknek és az üzemi tőke nyereségének levonása után, a bruttóhozadék egy ötödrésze marad meg a francia földtulajdonosnak, azaz hogy járadékkvótája a bruttóhozadék ötödrészére rúg. Mármost jóllehet kétségtelen, hogy Rudolf aránytalanul csökkenti üzemi tőkéjének nyereségét azáltal, hogy a munkásokra fordított kiadást aránytalanul fokozza — Chaptal szerint („De l'industrie française", I. 239. old.) a francia mezőgazdasági bérmunkások évi bevételeinek átlagára 120 frank —, jóllehet egész földjáradékát

a munkásoknak ajándékozza, mégis Chatelain apó azt jelenti, hogy Monseigneur ezzel a módszerrel fokozza jövedelmét és ilyeténképpen a többi nem-kritikai földtulajdonost hasonló gazdálkodásra buzdítja. —

A bouquevali mintagazdaság pusztán fantasztikus látszat; *rejtett alapja* nem Bouqueval *természetes* talaja, hanem Rudolf mesebeli Fortunatus-erszénye[118]! —

A kritikai kritika így lármázik: „*Az egész* terven *az első pillantásra* meglátszik, hogy *az nem Utópia.*" Csak a kritikai kritika láthatja meg *egy Fortunatus-erszényen* az első pillantásra, hogy az nem Utópia. A kritikai első pillantás — a „szemmelverés"!

8. Rudolf, „a leleplezett minden titkok titka"

A csodaszer, amellyel Rudolf összes megváltásait és csodagyógykezeléseit véghezviszi, nem a szép szava, hanem a *készpénze.* Ilyenek a moralisták, mondja Fourier. Az embernek milliomosnak kell lennie, hogy hőseiket utánozhassa.

A morál az „*impuissance, mise en action*"*.[119] Valahányszor harcba száll egy bűn ellen, vereséget szenved. És Rudolf még az önálló morál álláspontjára sem emelkedik, amely legalább az *emberi méltóság* tudatán nyugszik. Az ő morálja ellenben az emberi gyengeség tudatán nyugszik. Ő a *teológiai* morál. A hőstetteket, amelyeket *keresztény rögeszméivel* — ezeken méri a világot —, a charitéval, a dévouement-nal, az abnégationnal, a repentirral, a bonokkal és a méchantokkal, a récompense-szal és a punitionnal, a châtiment terrible-ekkel, az isolement-nal, a salut de l'âme-mal** stb. véghezvisz, a részletekig követtük és kimutattuk róluk, hogy bohóckodások. Itt már csak Rudolf *személyes* jellemével, a „leleplezett minden titkok titkával", vagyis a „*tiszta* kritika" leleplezett titkával van dolgunk.

A „jó" és a „rossz" ellentéte a kritikai Herkulessal már mint ifjúval két megszemélyesítésben lép szembe; *Murph* és *Polidori* mindketten tanítói Rudolfnak. Az első a jóra neveli és ő „a *jó*". A második a rosszra neveli és ő „a *rossz*". Hogy ez a felfogás semmit se maradjon el elcsépeltségben más morális regények hasonló felfogásai mögött, „a *jónak*", Murph-

---

* — *a „működésbe hozott tehetetlenség" — Szerk.*

** — a jótékonysággal, az odaadással, a lemondással, a bűnbánattal, a jókkal és a rosszakkal, a jutalmazással és a büntetéssel, a rettenetes fenyítékekkel, a magánnyal, a lelkiüdvösséggel — *Szerk.*

nek nem szabad „savant-nak"*, „szellemiekkel különösen kitüntetettnek" lennie. Ezzel szemben *becsületes, egyszerű, szimpla,* a rosszat könnyen elintézi ilyen szócskákkal, mint *gyalázatos, alávaló,* és irtózik az *alantastól.*[120] Murph, hogy Hegellel szóljunk, a jó és igaz dallamát becsületesen a hangok egyenlőségével, azaz egy *monotóniával* szólaltatja meg.

Polidori ellenben az okosság, ismeretek és műveltség csodája, amellett „a legveszedelmesebben immorális", és kiváltképpen egy olyan tulajdonsága van, amelyről Eugène Sue mint Franciaország ifjú jámbor burzsoáziájának tagja nem feledkezhetett meg: *„le plus effrayant scepticisme"***. Eugène Sue-nek és hősének szellemi energiáját és műveltségét megítélhetjük a *szkepticizmustól* való páni félelméből.

„Murph" — mondja Szeliga úr — „január tizenharmadika[121] megörökített vétke és egyszersmind e vétek örök engesztelése a Rudolf személye iránti páratlan szeretet és önfeláldozás által."

Ahogy Rudolf a világnak deus ex machinája*** és megváltója, úgy Murph viszont Rudolfnak személyes deus ex machinája és megváltója.

„Rudolf és az emberiség üdve, Rudolf és az ember lényegi tökéletességeinek megvalósítása Murph számára szétválaszthatatlan egység, olyan egység, amelynek ő nem a rabszolga ostoba kutyahűségével, hanem tudva és önállóan adja oda magát."

Murph tehát felvilágosult, tudatos és önálló rabszolga. Mint minden fejedelmek-szolgája, gazdájában az emberiség üdvét látja megszemélyesítve. *Graun* az *„intrépide garde du corps"*° megszólítással hízeleg Murphnek. Maga Rudolf *modèle d'un valet-nek*°° nevezi, és ő valóban *példás szolga.* Nagyon ügyelt arra, ahogy Eugène Sue közli, hogy Rudolfot négyszemközt Monseigneurnek szólítsa. Mások előtt az inkognitó miatt ajkával *Monsieurnek* nevezi, de szívével Monseigneurnek.

„Murph segít leemelni a fátylat a titkokról, de csak Rudolf kedvéért. Segít a munkában, amely a titkok hatalmának szétzúzására irányul."

Hogy mennyire sűrű a fátyol, amely a legegyszerűbb világállapotokat elleplezi Murph elől, megítélhetjük Graun követtel való beszélgetéséből. Abból, hogy a törvény végszükség esetére feljogosít az önvédelemre, azt a következtetést vonja le, hogy Rudolfnak joga volt a megkötözött és „védtelen" maître d'école-t *feme-bíróként*[122] megvakítania. Ahogy leírja, hogy

* — „tudósnak" — *Szerk.*
** — *„a legrémesebb szkepticizmus"* — *Szerk.*
*** — a cselekményébe való közvetlen isteni beavatkozás — *Szerk.*
° — *„rettenthetetlen testőr"* — *Szerk.*
°° — a *szolga példaképének* — *Szerk.*

Rudolf az esküdtszék előtt majd elbeszéli „nemes" cselekedeteit, szónoki frázisokkal hozakodik majd elő és kiönti nagy szívét, gimnazistához méltó, aki most olvasta Schiller „Haramiáit". Az egyetlen titok, amelyet Murph segít megoldani a világnak, az a kérdés, vajon szénporral vagy fekete festékkel kormozta be az arcát, amikor a charbonnier-t* játszotta.

„Eljőnek majd az angyalok és kiválasztják a gonoszokat az igazak közül." (Máté 13, 49.) „Nyomorúság és ínség minden gonoszt cselekedő ember lelkének; dicsőség pedig, tisztesség és békesség minden jót cselekedőnek." (Pál, Róm. 2, 9—10.)

Rudolf önmagát ilyen *angyallá* teszi. Elindul a világba, hogy kiválassza a gonoszokat az igazak közül, a gonoszokat megbüntesse, a jókat megjutalmazza. A gonosz és jó elképzelése annyira belevésődött gyenge agyába, hogy hisz a megtestesült sátánban és elevenen el akarja fogni az ördögöt, mint hajdan *Sack* bonni professzor. Másrészt viszont megkísérli az ördög ellentétét, *Istent*, kicsiben lemásolni. Szereti „de jouer un peu le rôle de la providence"**. Ahogy a *valóságban minden* különbség mindinkább *szegény* és *gazdag* különbségévé olvad össze, úgy az *eszmében minden* arisztokratikus különbség a *jó* és a *rossz* ellentétévé oldódik fel. Ez a megkülönböztetés az utolsó forma, amelybe az arisztokrata az előítéleteit burkolja. Rudolf önmagát jónak tekinti, és a rosszak azért vannak, hogy saját kiválóságának önélvezetét biztosítsák neki. Vegyük szemügyre „a jót" kissé közelebbről.

Rudolf úr úgy jótékonykodik és úgy tékozol, mint a bagdadi kalifa az Ezeregyéjszakában. Ezt az életmódot csak úgy folytathatja, ha kis német országocskáját vámpírként az utolsó cseppig kiszipolyozza. Sue úr saját közlése szerint Rudolf a mediatizált német fejedelmek[123] közé tartoznék, ha egy francia *márki* pártfogása nem mentette volna meg a kényszerű lemondástól. Országa nagyságát ebből az adatból felbecsülhetjük. Hogy mennyire *kritikusan* ítéli meg Rudolf a *saját viszonyait*, az továbbá abból látható, hogy ő, a kis német serenissimus, azt hiszi, Párizsban fél-inkognitóban kell maradnia, hogy ne keltsen feltűnést. Külön egy *kancellárt* visz magával abból a kritikai okból, hogy: „le côté théâtral et puéril du pouvoir souverain"-t*** képviselje számára; mintha egy kis serenissimusnak magán és tükrén kívül a fejedelmi hatalom színpadias és gyermekes oldalának még egy harmadik képviselőjére is szüksége lenne. Rudolf értett

* — szenesembert — *Szerk.*

** — „egy kicsit a gondviselés szerepét játszani" — *Szerk.*

*** — „a fejedelmi hatalom színpadias és gyermekes oldalá"-t — *Szerk.*

ahhoz, hogy embereit ugyanebbe a *kritikai ön-félreismerésbe* juttassa. Így például *Murph*, a szolga és *Graun*, a követ nem veszik észre, hogy a párizsi homme d'affaires*, monsieur *Badinot*, gúnyt űz belőlük, amikor úgy tesz, mintha magánmegbízásaikat államügyeknek tartaná, amikor csúfondárosan cseveg azokról a „rapports occultes-ökről", „qui peuvent exister entre les intérêts les plus divers et les *destinés des empires*"**. Igen — jelenti Rudolf követe —, olyannyira arcátlan, hogy néha ezt mondja nekem: „Mennyi a nép előtt ismeretlen bonyodalom egy állam kormányzásában! Ki mondaná, hogy a feljegyzéseknek, amelyeket én Önnek, báró úr, átadok, kétségtelenül megvan a maguk befolyás-része az *európai ügyek* menetére?" A követ és Murph nem abban látják az arcátlanságot, hogy az európai ügyekre való befolyást tulajdonítanak nekik, hanem abban, hogy Badinot a maga alantas hivatását ilyképpen idealizálja.

Idézzünk emlékezetünkbe először egy jelenetet *Rudolf* otthoni életéből. Rudolf elmondja Murphnek, hogy „büszkesége és boldogsága pillanatait éli". Nyomban ezután magán kívül van, mert Murph nem akar válaszolni egy kérdésére. „Je vous ordonne de parler."*** Murph nem hagy parancsolni magának. Rudolf ezt mondja neki: „je n'aime pas les réticences."° Annyira megfeledkezik magáról, hogy közönségességében figyelmezteti Murphöt, hogy valamennyi szolgálatát *megfizeti*. Csak akkor lehet megnyugtatni a fickót, amikor Murph emlékezteti őt január tizenharmadikára. Utóbb érvényre jut Murph szolgatermészete, amely egy pillanatra megfeledkezett magáról. Tépi a „haját" — ami szerencsére nincs neki —, kétségbe van esve, hogy kissé keményen szólt rá a fenséges úrra, aki őt „a szolga példaképének", aki őt „az ő jó, öreg, hűséges Murphjének" nevezi.

A benne levő rossz e bizonyságai után Rudolf elismétli a „jó"-ról és a „rossz"-ról szóló rögeszméit és beszámol a jóban tett előrehaladásáról. Az alamizsnát és a szánalmat az *ő* sebzett lelke szűzies és jámbor vigasztalóinak nevezi. Ezeket elvetemült, méltatlan lényekre prostituálni, ez szörnyű, istentelen dolog, *szentségtörés* volna. Magától értetődik, a szánalom és az alamizsna az *ő* lelkének vigasztalói. Bemocskolni őket ezért szentségtörés volna. Ez „kétséget támasztana Istennel szemben, s annak, aki ad, hitet kell keltenie iránta". Egy elvetemültnek alamizsnát adni — ezt a gondolatot végig sem lehet gondolni!

---

* — ügyvivő — *Szerk.*

** — „rejtett kapcsolatokról", „amelyek a legkülönbözőbb érdekek és a *birodalmak sorsa* között fennállhatnak" — *Szerk.*

*** — „Parancsolom, hogy beszéljen." — *Szerk.*

° — „nem szeretem, ha elhallgatnak valamit." — *Szerk.*

Rudolf végtelen fontosságot tulajdonít lelke minden mozdulásának. Ezért állandóan értékeli és figyeli ezeket. Így itt Murphfel szemben a balga azzal vigasztalja magát, hogy Fleur de Marie meghatotta őt. „Könynyekig meg voltam indulva, és azzal vádolnak, hogy érzéketlen, kemény, hajthatatlan vagyok!" Miután ilyeténképpen bebizonyította *saját jóságát*, kirohan *a „rossz"* ellen, Marie ismeretlen anyjának rosszasága ellen, és a lehető legnagyobb ünnepélyességgel fordul Murphhöz: „Tu le sais — certaines vengeances me sont bien chères, certaines suffrances bien précieuses."* Eközben olyan ördögi fintorokat vág, hogy a hűséges szolga rémülten felkiált: „Hélas, Monseigneur!"** Ez a nagyúr az *ifjú Anglia*[124] tagjaihoz hasonlít, akik szintén meg akarják reformálni a világot, nemes cselekedeteket visznek véghez és hasonló hisztérikus rohamoknak vannak alávetve.

A kulcsot a kalandokhoz és helyzetekhez, amelyekbe Rudolf belebocsátkozik, mindenekelőtt *kalandos lelki alkatában* találjuk meg. Szereti „a regény izgalmát, a szórakozást, kalandokat, álöltözeteket", „kíváncsisága" „telhetetlen", „élénk, ösztökélő lelki felindulás szükségletét" érzi, *„erőszakos idegmegrázkódtatásokra* vágyik".

Ezt a lelki alkatát alátámasztja az a vágya, hogy a *gondviselést játssza* és a világot a maga megrögzött képzelődései szerint rendezze be.

Viszonyát harmadik személyekhez vagy egy elvont rögeszme közvetíti, vagy egészen személyi, véletlen indítékok.

Így például Davidot, a néger orvost és kedvesét nem az e személyek keltette közvetlen emberi részvétből szabadítja meg, nem azért, hogy őket *magukat* megszabadítsa, hanem hogy Willisszel, a rabszolgatulajdonossal szemben a *gondviselést* játssza, és hogy megfenyítse, amiért *nem hisz Istenben.* Így a maître d'école talált csemegeként jelenik meg neki, hogy rég kieszelt büntetőelméletét *alkalmazza.* Murphnek Graun követtel való beszélgetése másrészről mély bepillantást enged azokba a tisztán személyi indítékokba, amelyek Rudolf nemes cselekedeteit meghatározzák.

A Monseigneur érdeklődése Fleur de Marie iránt, „à part"*** a szánalmat, amelyet a szegény lány kelt benne, ahogy Murph mondja, onnan ered, hogy leánya, akinek elvesztését oly keserűn érzi, most ugyanilyen idős

---

* — „Tudod, bizonyos bosszúk igen kedvesek nekem, bizonyos szenvedések igen becsesek." — *Szerk.*

** — „Ó, jaj, nagyságos uram!" — *Szerk.*

*** — „nem tekintve" — *Szerk.*

volna. Rudolf részvétének d'Harville márkiné iránt, „à part" emberbaráti hóbortjait, az a személyi oka van, hogy az öreg d'Harville márki és ennek Sándor cárral való barátsága nélkül Rudolf atyját kiiktatták volna a német uralkodók sorából.

Madame Georges iránti jótékonyságának és az asszony fia, Germain iránti érdeklődésének ugyanez az oka. Madame Georges a d'Harville-családhoz tartozik. „C'est non moins à ses malheurs et à ses vertus qu'à *cette parenté* que la pauvre Madame Georges a dû les incessantes bontés de son Altesse."* Az apologéta Murph megkísérli Rudolf indítékainak kétértelműségét elkenni olyan fordulatokkal, mint: „surtout, à part, non moins que"**.

Rudolf egész jelleme összegeződik végül abban a *„tiszta" képmutatásban*, amellyel a *maga rossz szenvedélyeinek kitöréseit* mint *a rosszak szenvedélyei elleni kitöréseket* tudja ábrázolni önmaga és mások előtt, hasonlóan ahhoz, ahogy a kritikai kritika a *saját ostobaságait* mint *a tömeg ostobaságait*, a rajta kívül levő világ fejlődése elleni gyűlölködő áskálódásait mint a rajta kívül levő világnak a fejlődés elleni áskálódásait, végül a maga önzését, amely azt hiszi, hogy minden szellemet magába szippantott, mint a tömegnek a szellemmel való önző ellentmondását ábrázolja.

Rudolf „tiszta" képmutatását a *maître d'école-hoz*, *Sarah MacGregor* grófnéhoz és *Jacques Ferrand* közjegyzőhöz való magatartásán bizonyítjuk.

Rudolf rábeszélte a *maître d'école-t* a lakásába való betörésre, hogy kelepcébe csalja és kezébe kerítse őt. Ebben tisztán személyi, nem általános emberi érdek vezeti. A maître d'école birtokában van ugyanis *MacGregor grófné irattárcája*, és Rudolfnak komoly érdeke fűződik *e tárca* megkaparintásához. A maître d'école-lal való négyszemközti beszélgetése alkalmával kifejezetten ezt olvassuk:

„Rodolphe se trouvait dans une anxiété cruelle; s'il laissait *échapper cette occasion de s'emparer du maître d'école*, il ne la retrouverait sans doute jamais; ce brigand *emporterait les secrets* que Rodolphe avait tant d'intérêt à savoir."*** Rudolf tehát a *maître d'école-ban* MacGregor grófné *tárcáját* kaparintja meg; személyi érdekből *kaparintja meg* a maître d'école-t; személyi szenvedélyből *vakítja meg* őt.

---

* — „Őfensége szüntelen jótetteményeit a szegény Madame Georges éppúgy köszönheti balsorsának és erényeinek, mint *ennek a rokonságnak*." — *Szerk.*

** — „kiváltképpen, nem tekintve, éppúgy mint" — *Szerk.*

*** — „Rudolf kínos zavarban volt; ha *elszalasztja ezt az alkalmat a maître d'école kézrekerítésére*, kétségtelenül soha nem akad hasonló; ez a haramia *magával vinné a titkokat*, amelyeknek megtudásához Rudolfnak annyi érdeke fűződik." — *Szerk.*

Amikor Chourineur elbeszéli Rudolfnak a maître d'école Murphfel való küzdelmét és a rabló heves ellenállását azzal indokolja, hogy tudta, mi vár rá, Rudolf így felel: „Nem tudta", és mondja ezt „d'un air sombre, les traits contractés par cette expression presque féroce, dont nous avons parlé"*. A bosszú gondolata jár a fejében, előre elképzeli a vad élvezetet, amelyet a maître d'école barbár megbüntetése szerez majd neki.

Amikor belép David, a néger orvos, akit *bosszújának* eszközéül rendelt, Rudolf így is kiált fel: „*Vengeance!* . . . Vengeance! s'écria Rodolphe avec une *fureur froide* et *concentrée*."**

Hideg és koncentrált düh dolgozott benne. Azután halkan az orvos fülébe súgja tervét, és amikor ez visszaretten, a *személyi bosszúnak* nyomban „tiszta" elméleti indítékot tud tulajdonítani. Csupán, mondja, „*egy eszme alkalmazásáról*" van szó, amely már gyakran fordult meg emelkedett agyában, s nem felejti el kenetteljesen hozzátenni: „Még előtte lesz a bűnbánat határtalan horizontja." Utánozza a spanyol inkvizíciót, amely miután a máglyára ítélteket a világi igazságszolgáltatás elé utalta, képmutatóan hozzátette, kéri, hogy legyenek irgalmasak a megtért bűnöshöz.

Magától értetődik, hogy amikor sor kerül a maître d'école kihallgatására és az ítélet végrehajtására, a nagyságos úr egy igen kényelmes szobácskában ül, hosszú, igen fekete háziköntösben, arcán igen érdekes sápadtság, és, hogy híven másolja a törvényszéket, egy hosszú asztalt tétet maga elé a bűnjelekkel. Most el kell tüntetnie a vadság és bosszú kifejezését is, amelylyel a megvakítás tervét közölte Chourineurrel és az orvossal, s a saját szabadalmú világbíró szerfelett komikus, ünnepélyes tartásában, „nyugodtnak, bánatosnak, megfontoltnak" kell mutatkoznia.

Hogy semmiféle kételyünk ne maradjon a megvakítás „tiszta" indítéka felől, a bárgyú *Murph* bevallja Graun követnek: „A maître d'école kegyetlen megbüntetésének célja *kiváltképpen* az értem való *bosszú* volt az *orgyilkoson*."

Egy Murphfel való négyszemközti beszélgetésben Rudolf így nyilatkozik: „Ma haine des méchants . . . est devenue plus vivace, mon aversion pour *Sarah* augmente en raison sans doute du chagrin que me cause la mort de ma fille."***

---

* — „komor arccal, vonásait eltorzította az a szinte kegyetlen kifejezés, amelyről már beszéltünk" — *Szerk.*

** — „*Bosszút!* . . . Bosszút! — kiáltott fel Rudolf *hideg és koncentrált dühvel*." — *Szerk.*

*** — „Kétségtelenül a leányom halála okozta bánat arányában élénkült . . . a rosszak elleni gyűlöletem, nő a *Sarah-val* szemben érzett ellenszenvem." — *Szerk.*

Rudolf arról tudósít bennünket, hogy a rosszak elleni gyűlölete élénkebb lett. Magától értetődik, hogy gyűlölete kritikai, tiszta, morális gyűlölet, azért gyűlöli a rosszakat, *mert* rosszak. Ezt a gyűlöletet ezért előrehaladásnak tekinti, amelyet ő maga a jóban tesz.

Ugyanakkor azonban elárulja, hogy a morális gyűlöletnek ez a növekedése nem egyéb, mint *képmutató szentesítés*, amellyel Sarah-val szemben érzett *személyi ellenszenvét* szépíti. A határozatlan morális képzelődés — a rossz elleni gyűlölet növekedése — csupán burka a határozott immorális ténynek, a Sarah-val szemben érzett ellenszenv növekedésének. Ennek az ellenszenvnek igen természetes, igen egyéni alapja van, Rudolf személyi bánata. Ez a bánat a mértéke ellenszenvének. Sans doute!*

Még visszataszítóbb képmutatás nyilvánul meg Rudolfnak a haldokló MacGregor grófnéval való találkozásakor.

Annak a titoknak a leleplezése után, hogy Fleur de Marie Rudolf és a grófné leánya, Rudolf „l'air menaçant, impitoyable"** közeledik a grófnéhoz. Ez kegyelmet kér tőle. „Pas de grâce" — feleli —, „malédiction sur vous . . . vous . . . mon mauvais génie et celui de ma race."*** Tehát a „race"-t akarja megbosszulni. Közli továbbá a grófnéval, hogyan rótta ki magára, vezeklésül az apja elleni gyilkos merényletért a világjárást, amelynek során a jókat megjutalmazza és a rosszakat megbünteti. Rudolf kínozza a grófnét, átengedi magát *ingerültségének*, de *saját* szemében csak azt a feladatot hajtja végre, amelyet január tizenharmadika után maga elé tűzött, hogy „poursuivre le mal"°.

Amikor elmegy, Sarah felkiált: „Pitié! je meurs . . . Mourez donc, maudite! dit Rodolphe effrayant de fureur."°°

Az utolsó szavak, „effrayant de *fureur*", elárulják cselekvési módjának tiszta, kritikai és morális indítékait. Éppen ez a düh rántatott vele kardot *megboldogult* — Szeliga úr így nevezi — apja ellen. Ahelyett, hogy ez ellen a rossz ellen saját magában harcolna, mint tiszta kritikus másokban harcol ellene.

Végül Rudolf maga szünteti meg katolikus büntetőelméletét. El akarta törölni a halálbüntetést, a büntetést vezekléssé akarta változtatni, de csak

---

* — Kétségtelenül! — *Szerk.*

** — „fenyegető, könyörtelen arckifejezéssel" — *Szerk.*

*** — „Nincs kegyelem" . . . „átok Önre . . . Ön . . . az én rossz szellemem és nemzetségemé." — *Szerk.*

° — „üldözze a rosszat" — *Szerk.*

°° — „Irgalom! meghalok . . . Haljon meg hát, átkozott! — mondja a dühében rémítő Rudolf." — *Szerk.*

addig, ameddig a gyilkos idegen embereket gyilkol és Rudolf családjának tagjait békén hagyja. Rudolf elfogadja a halálbüntetést, mihelyt a gyilkosság az övéi közül ér valakit, kettős törvényhozásra van szüksége, egyre a saját személye számára és egyre a profán személyek számára.

Sarah-tól arról értesül, hogy Jacques Ferrand okozta Fleur de Marie halálát. Így szól önmagához:

„Nem! ez nem elég! ... micsoda heve a bosszúnak! ... micsoda vérszomj! ... micsoda nyugodt és meggondolt düh! ... *Ameddig nem tudtam*, hogy e szörnyeteg *egyik* áldozata az *én gyermekem* volt, azt mondtam magamban: ennek az embernek a halála terméketlen lenne ... az élet pénz nélkül, az élet tomboló érzékiségének kielégítése nélkül hosszú és kettős kínzás lesz neki ... *De az én leányom!* ... Én ezt az embert *megölöm!*" És elrohan, hogy megölje, de olyan állapotban találja, amely a gyilkosságot feleslegessé teszi.

A „jó" Rudolf! A bosszúvágy lázas heve, a vérszomj, a nyugodt és meggondolt düh, a képmutatás, amely minden rosszindulatot kazuisztikusan szépítget, íme pontosan megvannak benne a *rossznak* mindazok a szenvedélyei, amelyekért másoknak kiszúrja a szemét. Csak szerencsés véletlenek, pénz és rang menti meg a *„jót"* a *gályarabságtól.*

„A *kritika hatalma*" ezt a Don Quijotét, kárpótlásul egyébkénti semmisségéért, „bon locataire"-ré, „bon voisin"-né, „bon ami"-vá, „bon père"-ré, „bon bourgeois"-vá, „bon citoyen"-ná, „bon prince"-szé* — és ami ezen a skálán, amelyet Szeliga úr énekel, még olvasható — teszi. *Ez több minden eredménynél*, amelyet „az *emberiség egész történelme* folyamán" elért. Ez elegendő ahhoz, hogy *Rudolf* „a *világot*" kétszer *mentse meg* a *„pusztulástól"!*

* — „jó bérlő"-vé, „jó szomszéd"-dá, „jó barát"-tá, „jó apá"-vá, „jó polgár"-rá, „jó állampolgár"-rá, „jó fejedelem"-mé — *Szerk.*

IX. FEJEZET

A kritikai utolsó ítélet

A kritikai kritika *Rudolf* révén kétszer mentette meg a világot a pusztulástól, de csak azért, hogy most ő *maga* határozza el a *világvégét.*

És láték és hallék egy erős angyalt, *Hirzel* urat[125] Zürichből az ég közepén repülni. És a kezében egy nyitott könyvecske vala, mikéntha az „Allgemeine Literaturzeitung" ötödik füzete; és tevé a jobb lábát a tömegre, a bal lábát pedig Charlottenburgra; és kiálta nagy szóval, mint mikor az oroszlán ordít, és szavai mint a galamb emelkedtek fel — cirp! cirp! — a pátosz régiójába és a *kritikai utolsó ítélet* mennydörgésszerű aspektusaihoz.

„Ha végül *minden* összefog a kritika ellen, és —" bizony, bizony, én mondom néktek, „ez az időpont már nincs messze — ha az egész széteső világ" — megadatott néki, hogy csatázzék a szentekkel — „végső támadásra tömörül körülötte, *akkor* kapja majd meg a kritika bátorsága és jelentősége a legnagyobb elismerést. A harc kimenetelétől nem kell félnünk. Az egésznek az lesz a vége, hogy lezárjuk a számlát az egyes csoportokkal" — és elválasztjuk őket egymástól, ahogy a pásztor elválasztja a juhokat a kosoktól, és a juhokat a jobbunkra állítjuk és a kosokat balunkra — „és általános szegénységi bizonyítványt állítunk ki az ellenséges lovagságnak" — ezek az ördögök lelkei, kimennek az egész földkerekségre, hogy egybegyűjtsék őket a csatára, a mindenható Isten ama nagy napjára — és elcsodálkoznak majd, akik a földön lakoznak.

És amikor az angyal kiálta, hét mennydörgés szólaltatá meg szavát:

Dies irae, dies illa
Solvet saeclum in favilla.
Judex ergo cum sedebit,
Quidquid latet apparebit,

Nil inultum remanebit,
Quid sum miser tunc dicturus?* etc.

Háborúkat fogtok hallani és háborúskodás zaját. Először mindennek meg kell történnie. Mert hamis Krisztus és hamis próféták fognak felkelni, *Buchez* és *Roux* úr Párizsból, *Friedrich Rohmer* és *Theodor Rohmer* úr Zürichből, és azt mondják: Itt van Krisztus! De aztán megjelenik a kritikában való *Bauer* fivérek jele, és beteljesül az Írás szava a *Bauerek művéről***:

„Quand les boeufs vont deux à deux
Le *labourage* en va mieux!"***

Történelmi utószó

Mint utóbb megtudtuk, nem a világnak, hanem a kritikai „Literaturzeitung"-nak lett vége.

---

* — Ama nap, a harag napja,
E világot lángba dobja.
S ha a Bíró leül ottan,
Ami csak lappang, kipattan,
Mi sem marad megtorlatlan.
Én szegény ott mit beszéljek?[126] — *Szerk.*

** — *Bauernwerk:* paraszti munkát *is jelent.* — *Szerk.*

*** — „Mikor az ökrök párosával járnak, jobban halad a *munka!*" — *Szerk.*

Friedrich Engels

A munkásosztály helyzete Angliában

Személyes megfigyelések
és hiteles forrásmunkák alapján[127]

Die Lage der arbeitenden Klasse in England
Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen

A megírás ideje: 1844 szeptember — 1845 március

A megjelenés helye: Lipcse 1845

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Friedrich Engels

A „Munkásosztály helyzete" első kiadásának borítólapja

Nagy-Britannia munkásosztályához[128]

Munkások!

Nektek ajánlom művemet, amelyben megkíséreltem, hogy német honfitársaimnak hű képet fessek életviszonyaitokról, szenvedéseitekről és harcaitokról, reményeitekről és perspektíváitokról. Elég sokáig éltem köztetek, hogy valamelyest ismerjem életkörülményeiteket; a legkomolyabb figyelemmel tanulmányoztam helyzeteteket, tanulmányoztam a különböző hivatalos és nem hivatalos okmányokat, amennyire sikerült hozzájuk férnem — de mindez nem elégített ki, nem elégedtem meg a tárgy *elvont* ismeretével, otthonotokban akartalak látni benneteket, meg akartam figyelni mindennapi életeteket, beszélgetni akartam veletek életviszonyaitokról és fájdalmaitokról, tanúja akartam lenni elnyomóitok társadalmi és politikai hatalma ellen vívott harcaitoknak. A következőképpen jártam el: Lemondtam a középosztály társaságáról és bankettjeiről, borozgatásairól és pezsgőzéseiről, és szabad óráimat szinte kizárólag annak szenteltem, hogy egyszerű munkásokkal érintkezzem; boldog és büszke vagyok, hogy így tettem. Boldog, mert való életeteket tanulmányozva hasznosan tölthettem el sok-sok órát, amelyet egyébként konvencionális fecsegés és unalmas udvariaskodás közepette fecséreltem volna el; büszke, mert ez alkalmat nyújtott nekem arra, hogy igazságot szolgáltassak egy elnyomott és megrágalmazott osztálynak, amelytől — minden hibája és helyzetének minden hátránya ellenére — csak holmi angol szatócslélek tagadhatja meg a tiszteletet; büszke azért is, mert ilymódon lehetőségem nyílt arra, hogy védelmére keljek az angol népnek azzal a fokozódó megvetéssel szemben, mely az uralmon levő középosztályotok brutálisan

önző politikájának és egész viselkedésének elkerülhetetlen következménye a kontinensen.

Mivel egyidejűleg minden lehetőségem megvolt arra, hogy ellenfeleteket, a középosztályt is megfigyeljem, igen hamar arra a következtetésre jutottam, hogy igazatok, tökéletesen igazatok van, ha nem vártok tőle semmiféle segítséget. Az ő érdekei homlokegyenest ellenkeznek a ti érdekeitekkel, noha mindig meg fogja kísérelni, hogy az ellenkezőjét állítsa és azt a hitet ébressze bennetek, hogy szívből együtt érez veletek sorsotokban. Tettei azonban meghazudtolják ezt. Remélem, untig elegendő anyagot gyűjtöttem annak a bizonyítására, hogy a középosztálynak, bármit mond is, valójában egyetlen célja az, hogy munkátokon meggazdagodjék, amíg munkátok termékét el tudja adni, de éhhalálra kárhoztasson benneteket, mihelyt nem húzhat többé hasznot ebből a közvetett emberhúskereskedelemből. Mit tettek, hogy bebizonyítsák iránttatok való állítólagos jószándékukat? Foglalkoztak-e valaha is komolyabban szenvedéseitekkel? Mit tettek azonkívül, hogy jóváhagyták féltucatnyi vizsgálóbizottság költségeit, s aztán félretették e bizottságok terjedelmes jelentéseit, hogy örökre ott szunnyadjanak a belügyminisztérium polcain egy halom makulatúra között? Megkísérelték-e valaha is, hogy ezekből a porladozó kékkönyvekből legalább egyetlenegy olvasható könyvet szerkesszenek, amelyben mindenki könnyen találhatna némi tájékoztatást a „szabadnak született britek" nagy többségének helyzetéről? Természetesen semmit sem tettek; ezekről a dolgokról nem szívesen beszélnek. Egy külföldinek engedték át, hogy tájékoztassa a civilizált világot arról a lealázó helyzetről, amelyben élnetek kell.

Remélem azonban, hogy ez a külföldi csak az *ő* számukra az, de nem a *ti* számotokra. Angolságom, úgy lehet, nem tiszta, de remélem *őszinte* angol beszédnek fogjátok ítélni. Angliában — és, mellesleg szólva, Franciaországban is — soha, egyetlen munkás sem éreztette velem, hogy külföldi vagyok. A legnagyobb örömmel tapasztaltam, hogy mentesek vagytok a nemzeti korlátoltság és a nemzeti gőg veszedelmes átkától, amely végeredményben nem egyéb, mint *önzés nagy méretekben;* megfigyeltem, hogy mindenkivel rokonszenveztek, aki becsületesen az emberi haladás-

TO THE WORKING CLASSES

OF

GREAT-BRITAIN.

Working Men!

To you I dedicate a work, in which I have tried to lay before my German Countrymen a faithful picture of your condition, of your sufferings and struggles, of your hopes and prospects. I have lived long enough amidst you to know something about your circumstances; I have devoted to their knowledge my most serious attention, I have studied the various official and non-official documents as far as I was able to get hold of them — I have not been satisfied with this, I wanted more than a mere *abstract* knowledge of my subject, I wanted to see you in your own homes, to observe you in your every-day life, to chat with you on your condition and grievances, to witness your struggles against the social and political power of your oppressors. I have done so: I forsook the company and the dinner-parties, the port-wine and champaign of the middle-classes, and devoted my leisure-hours almost exclusively to the intercourse with plain Working Men; I am both glad and proud of having done so. Glad, because thus I was induced to spend many a happy hour in obtaining a knowledge of the realities of life — many an hour,

Engels ajánlásának — „Nagy-Britannia munkásosztályához" — első oldala

nak szenteli erejét, akár angol, akár nem, — hogy hódoltok mindannak, ami nemes és jó, akár hazátok földjén sarjadt ki, akár más országban; meggyőződtem róla, hogy többek vagytok, mint csupán *angolok*, egyetlen, elszigetelt nemzet tagjai; meggyőződtem róla, hogy *emberek* vagytok, az *emberiség* nagy és egyetemes családjának tagjai, akik felismerték, hogy érdekeik és az egész emberi nem érdekei azonosak. És mint ilyenek, mint az „*egy és oszthatatlan*" *emberiség* családjának tagjai, mint *emberi lények* e szó legjobb értelmében, mint ilyenek köszöntjük — én és sokan mások a kontinensen — mindenirányú előrehaladástokat, és gyors sikert kívánunk nektek. — Csak előre a megkezdett úton. Sok akadályt kell még leküzdenetek; legyetek állhatatosak, legyetek bátrak — sikeretek biztos, és minden egyes lépés azon az úton, amelyet meg kell tennetek, közös ügyünknek, az *emberiség* ügyének javára válik.

Barmen (Porosz Rajna-tartomány), 1845 március 15.

Friedrich Engels

Előszó

Az alábbi íveken olyan tárggyal foglalkozom, melyet eredetileg egy nagyobb munka: Anglia szociális története egyik fejezetének szántam csupán; a tárgy fontossága azonban hamarosan arra késztetett, hogy önállóan dolgozzam fel.

A munkásosztály helyzete a jelenkor minden szociális mozgalmának tényleges talaja és kiindulópontja, mert benne mutatkozik meg a legélesebben, a legleplezetlenebbül mai szociális nyomorunk. A francia és a német munkás-kommunizmust közvetlenül, a fourierizmust és az angol szocializmust, valamint a német művelt burzsoázia kommunizmusát közvetve ez hozta létre. Ezért okvetlenül meg kell ismernünk a proletariátus helyzetét, hogy egyrészt a szocialista elméleteket, s másrészt az azok jogosultságáról alkotott ítéleteket szilárd alapra helyezhessük, hogy véget vethessünk minden ábrándozásnak és fantáziálásnak pro és contra. De a proletariátus létfeltételei *klasszikus formájukban*, tökéletes fejlettségükben csakis a brit birodalomban, főként a tulajdonképpeni Angliában vannak meg, és csakis Angliában gyűjtöttek össze olyan teljes — hivatalos vizsgálatok által megerősített — anyagot, mely a tárgy valamelyest is kimerítő ismertetéséhez szükséges.

Huszonegy hónap alatt alkalmam volt arra, hogy személyes megfigyeléseim és személyes érintkezés útján közelről megismerjem az angol proletariátust, törekvéseit, szenvedéseit és örömeit, s hogy ugyanakkor a szükséges hiteles források felhasználásával kiegészítsem megfigyeléseimet. Amit láttam, hallottam és olvastam, azt ebben a könyvben feldolgoztam. Előre tudom, hogy álláspontomat, sőt még a közölt tényeket is sok oldalról támadni fogják, különösen, ha könyvem angolok kezébe kerül; jól tudom azt is, hogy itt-ott rámutathatnak egy-egy jelentéktelen hibára, melyet a tárgy nagy terjedelme és bonyolult előfeltételei miatt még egy angol sem kerülhetne el, rámutathatnak ilyen pontatlanságra, annál is inkább, mert magában Angliában sincs még egyetlen olyan munka sem, amely az enyémhez hasonlóan az *összes* munkások helyzetével foglalkozik; de minden habozás nélkül felszólítom az angol burzsoáziát: mutasson

rá legalább egyetlen helytelen ténymegállapításra, amelynek az egész szempontjából valamilyen jelentősége van — bizonyítsa be azt ugyanolyan hiteles adatokkal, mint amilyenekre én hivatkoztam.

Németország szempontjából — és éppen most — különösen nagy jelentősége van annak, hogy ismertessük a proletariátusnak a brit birodalomban kialakult klasszikus létfeltételeit. A német szocializmus és kommunizmus inkább, mint bármely más ország szocializmusa és kommunizmusa, elméleti feltevésekből indult ki; mi, német teoretikusok még nagyon kevéssé ismertük a valóságos világot ahhoz, hogy a valóságos viszonyok közvetlenül ennek a „rossz valóságnak" a megreformálására indíthattak volna bennünket. Legalábbis az effajta reformok nyilvános képviselői szinte kivétel nélkül a hegeli spekuláció feuerbachi leküzdésén át jutottak el a kommunizmushoz. Oly kevéssé ismerik nálunk a proletariátus valóságos életkörülményeit, hogy még a jóhiszemű „egyletek a dolgozó osztályok felemelésére" is — burzsoáziánk most ezekben űz csúfot a szociális kérdésből — állandóan a legnevetségesebb és legképtelenebb nézetekből indulnak ki a munkáskérdésben. Nekünk, németeknek, ebben a kérdésben mindenkinél inkább szükségünk van a tények ismeretére. És bár Németországban a proletariátus létfeltételei még nem értek el olyan klasszikus fejlettséget, mint Angliában, társadalmi rendünk alapjában véve mégiscsak ugyanaz, s ennek előbb-utóbb ki kell éleződnie a végletekig, ahogy az Északi-tenger túlsó partján már megtörtént — hacsak a nemzet belátása nem foganatosít idejekorán olyan intézkedéseket, amelyek az egész társadalmi rendszert új alapra helyezik. Azok az alapokok, amelyek Angliában a proletariátus nyomorát és elnyomását szülték, Németországban is megvannak, és idővel szükségszerűen ugyanarra az eredményre fognak vezetni. Egyelőre azonban a konstatált *angol* nyomor arra indít minket, hogy *német* nyomorunkat is konstatáljuk, és mértéket ad, amellyel felmérhetjük a nyomor nagyságát és azt a veszélyt, melyet a sziléziai és csehországi zavargások[129] világosan jeleztek, és amely erről az oldalról közvetlenül fenyegeti Németország nyugalmát.

Végül még két megjegyzésem volna. Először: a *középosztály* szót mindenütt az angol middle-class (vagy ahogy majdnem mindig mondják: middle-classes) értelmében használtam, s a francia bourgeoisie szóhoz hasonlóan a vagyonos osztályt jelenti, nevezetesen az úgynevezett arisztokráciától megkülönböztetett vagyonos osztályt — azt az osztályt, amely Franciaországban és Angliában közvetlenül, Németországban pedig mint „közvélemény" közvetve az államhatalom birtokosa. Ugyanígy ezeket a kifejezéseket: munkások (working men) és proletárok, munkásosztály,

nincstelen osztály és proletariátus, mindenütt egy és ugyanabban az értelemben használtam. — Másodszor: a legtöbb idézetnél azért tüntettem fel, milyen pártállásúak azok, akikre hivatkozom, mert majdnem általános jelenség, hogy a liberálisok a földművelő kerületek nyomorát emelik ki, a gyári kerületekét azonban tagadni igyekeznek, míg a konzervatívok elismerik ugyan a gyári kerületek nyomorát, de a földművelő vidékek nyomoráról tudni sem akarnak. Éppen ez az oka annak, hogy ott, ahol hivatalos okmányok nem álltak rendelkezésemre, az ipari munkások helyzetének leírásánál inkább mindig *liberális* bizonyítékra hivatkoztam, hogy saját szavaival üssek a liberális burzsoázián, és általában csak akkor hivatkoztam torykra vagy chartistákra, ha vagy saját megfigyeléseimből tudtam, hogy a dolog valóban úgy áll, vagy pedig a szerzők személyes tulajdonságai vagy irodalmi munkásságuk jellege alapján meg lehettem győződve állításaik helyességéről.

Barmen, 1845 március 15.

F. Engels

Bevezetés

Az angol munkásosztály története a XVIII. század második felében, a gőzgép és a gyapotfeldolgozó gépek feltalálásával kezdődik. Ezek a találmányok indították meg, mint tudjuk, az ipari forradalmat, azt a forradalmat, amely egyszersmind az egész polgári társadalmat átalakította, s amelynek világtörténelmi jelentőségét csak most kezdik felismerni. Anglia a klasszikus talaja ennek a forradalmi átalakulásnak, amely annál hatalmasabb volt, minél zajtalanabbul ment végbe, és éppen ezért Anglia a klasszikus hazája ez átalakulás legfőbb eredménye, a proletariátus fejlődésének is. A proletariátust csak Angliában lehet minden tekintetben, minden oldalról tanulmányozni.

Itt egyelőre nem foglalkozunk sem ennek a forradalomnak a történetével, sem óriási jelentőségével a jelenre és a jövőre nézve. Ez egy későbbi, átfogóbb munka feladata lesz. Pillanatnyilag arra a kevésre kell szorítkoznunk, ami az alábbi tények megértéséhez, az angol proletárok jelen helyzetének megértéséhez szükséges.

A gépek bevezetése előtt a munkás otthonában fonták és szőtték a nyersanyagot. Az asszony és leányai fonták a fonalat, s ezt a férfi megszőtte, vagy ha nem dolgozta fel maga a családapa, eladták. Ezek a takácscsaládok többnyire falun éltek, a városok közelében, és egészen jól megéltek a keresetükből, mert ami a szövetek iránti keresletet illeti, még a hazai piac volt a döntő, sőt csaknem az egyetlen piac, és a konkurrencia hatalma, amely később a külföldi piacok meghódításával, a kereskedelem kiterjedésével tért hódított, még nem szorította le érezhetően a munkabért. Ehhez járult a kereslet állandó emelkedése a hazai piacon, amely lépést tartott a népesség lassú szaporodásával, tehát minden munkást foglalkoztatott, továbbá az a körülmény, hogy a munkások, akik faluhelyen elszigetelten éltek, komolyabban nem konkurrálhattak egymással. Így aztán a takács többnyire meg is takaríthatott valamit, és kis földet bérelhetett, amelyet szabad idejében megművelt — szabad ideje pedig annyi volt, amennyit akart, mert akkor szőtt, amikor és ameddig kedve tartotta. Természetesen rossz paraszt volt, hanyagul és kevés kézzelfogható eredménnyel gazdál-

kodott földjén; de legalább nem volt proletár, és, mint az angolok mondják, cölöpöt vert hazája földjébe, megtelepedett, s egy fokkal magasabban állt a társadalomban, mint a mai angol munkás.

A munkások ilymódon egészen jól elvegetáltak, jóravaló és nyugodalmas életet éltek teljes istenfélelemmel és tisztességgel,[130] s anyagi helyzetük sokkal jobb volt, mint utódaiké; nem kellett agyondolgozniok magukat, annyit dolgoztak, amennyit akartak, és mégis megkeresték, amire szükségük volt, szabad idejükben egészséges kerti vagy mezei munkát végeztek, ami már maga is üdülés volt nekik, és még szomszédaik szórakozásaiban, játékaiban is részt vehettek; tekéztek, labdáztak stb., ami mind jó hatással volt egészségükre és megedzette testüket. Legtöbbnyire erős, jókötésű emberek voltak, akiknek testalkata alig vagy egyáltalán nem különbözött paraszt szomszédaikétól. Gyermekeik szabad falusi levegőn nőttek fel, és ha segítettek is szüleik munkájában, az csak néha-néha történt, nyolc- vagy tizenkét órás munkanapról szó sem volt.

Elképzelhető, milyen volt ennek az osztálynak erkölcsi és szellemi színvonala. Elzárva a várostól, amelybe soha be nem kerültek, mert a fonalat meg a szövetet utazó ügynökök vették át s ott helyben kifizették a béreket, annyira elzárva, hogy öreg emberek, akik a város tőszomszédságában laktak, soha be nem tették oda a lábukat, míg végül a gépek meg nem fosztották őket keresetüktől és rá nem kényszerítették őket arra, hogy a városban keressenek munkát, a parasztok erkölcsi és szellemi színvonalán álltak, akikkel kicsiny bérletük révén többnyire amúgyis közvetlen kapcsolatban voltak. *Squire-ukat* — a vidék legjelentősebb földesurát — természetes elöljárójuknak tekintették, tanácsért fordultak hozzá, bíráskodásra kérték fel apró-cseprő viszályaikban, és megadták neki mindazt a tiszteletet, amit ez a patriarchális viszony megkövetelt. „Tiszteletreméltó" emberek és jó családapák voltak, erkölcsösen éltek, mert nem volt alkalmuk arra, hogy erkölcstelenek legyenek, hiszen nem voltak a közelükben csapszékek és bordélyházak, és mert a kocsmáros, akinél olykor-olykor szomjukat oltották, szintén tiszteletreméltó ember volt, legtöbbször nagybérlő, aki sokat adott a jó sörre, a szigorú rendre és a korai zárórára. Gyermekeiket egész nap otthon tartották, engedelmességre és istenfélelemre nevelték; a patriarchális családi viszony zavartalan maradt, amíg a gyerekek meg nem házasodtak; az ifjú emberek idilli egyszerűségben nőttek fel, meghittségben játszótársaikkal, amíg egybe nem keltek, és bár a házasság előtti nemi érintkezés csaknem általános volt, mégis csak akkor került sor rá, ha mindkét fél erkölcsileg kötelezte magát a házasságra, és a későbbi frigy ismét helyrehozott mindent. Egyszóval, az akkori angol

ipari munkások ugyanúgy éltek és gondolkodtak, mint ahogy Németországban itt-ott még láthatjuk: zárkózottan és visszavonultan, minden szellemi tevékenység nélkül, anélkül hogy életviszonyaikban erősebb ingadozások volnának. Kevesen tudtak olvasni és még kevesebben írni, rendszeresen jártak templomba, nem politizáltak, nem konspiráltak, nem gondolkoztak, testgyakorlatokban lelték örömüket, beléjük oltott áhítattal hallgatták a Bibliát, s igénytelen alázatosságukban kitűnően megférték a társadalom tekintélyesebb osztályaival. De szellemileg halottak voltak, csupán kicsinyes egyéni érdekeiknek, szövőszéküknek és kertecskéjüknek éltek, és mit sem tudtak arról a hatalmas mozgalomról, amely ott kinn magával ragadta az emberiséget. Jól érezték magukat ebben a csöndes, vegetatív életben, és ha nem lett volna ipari forradalom, sohasem változtattak volna ezen a kétségtelenül igen romantikus és kedélyes, de emberhez nem méltó életmódjukon. Nem is voltak emberek, hanem csak dolgozó gépek annak a kevés arisztokratának a szolgálatában, aki addig a történelmet irányította; az ipari forradalom csak levonta ebből a következtetést, amennyiben a munkást végérvényesen puszta géppé változtatta és megfosztotta önálló tevékenységének utolsó maradványától, de éppen ezáltal gondolkodásra és emberhez méltó helyzet követelésére sarkallta. Mint ahogy Franciaországban a politika, ugyanúgy Angliában az ipar és általában a polgári társadalomnak a mozgása volt az, ami a történelem forgatagába sodorta az utolsó osztályokat is, amelyek még érzéketlenek voltak az általános emberi érdekek iránt.

Az első találmány, amely jelentős változást idézett elő az angol munkások addigi helyzetében, *James Hargreaves* takács (Standhill, Blackburn mellett, Észak-Lancashire) *jennyje* (1764). Ez a gép volt a későbbi mule kezdetleges elődje. Kézierővel hajtották, de a szokásos kézi rokkától eltérően nem egy, hanem tizenhat-tizennyolc orsója volt, s ezeket mind egyetlen munkás hajtotta. Ez lehetővé tette, hogy az eddiginél jóval több fonalat termeljenek; régebben egy takácsra mindig három fonónő dolgozott, de mégsem volt soha elegendő fonal és a takácsnak gyakran várnia kellett a fonalra, most viszont több volt a fonal, mint amennyit a meglevő munkások meg tudtak szőni. A szövött áru iránti kereslet, amely egyébként is növekedett, még inkább fokozódott, mert az új gép csökkentette a fonal termelési költségeit és ennek következtében olcsóbb lett a szövött áruk ára. Több takácsra volt szükség, és a takácsok bére emelkedett. Most, hogy a takács többet kereshetett a szövéssel, lassanként abbahagyta a földművelést és teljesen szövésre adta magát. Ez idő tájt egy négy felnőttből és két gyermekből álló család — a gyermekeket már csévélésre fogták —

napi tízórai munkával hetenként négy font sterlinget (huszonnyolc porosz tallért), sőt gyakran még többet is kereshetett, ha jól ment az üzlet és sürgetett a munka; elég gyakran előfordult, hogy egy takács egymagában heti két fontot keresett szövéssel. Ilymódon a földművelő takácsok osztálya lassanként teljesen eltűnt, és felolvadt az olyan takácsok újonnan keletkezett osztályában, akik kizárólag szövéssel foglalkoztak, csak a munkabérből éltek, semmilyen tulajdonnal, még a tulajdon látszatát keltő bérlettel sem rendelkeztek, tehát *proletárok* (working men) lettek. Ehhez járult még, hogy a fonónak a takácshoz való régi viszonya is megváltozott. Eddig, ha lehetséges volt, egy fedél alatt fontak és szőttek. Most, amikor a jennyhez szintén erős munkáskéz kellett, akárcsak a szövőszékhez, férfiak is kezdtek fonni, és egész családok csakis ebből éltek, míg más családok a lomtárba lökték a már elavult, túlhaladott rokkát, s ha nem volt pénzük arra, hogy egy jennyt vásároljanak, kizárólag a családapa takácsmunkájából kellett megélniük. A szövés és a fonás területén megkezdődött tehát az iparban később oly végtelenül kifejlődött munkamegosztás.

Ilymódon már az első, még igen tökéletlen géppel megjelent az *ipari proletariátus*, de ugyanez a gép mozdította elő a *mezőgazdasági proletariátus* létrejöttét is. Addig rengeteg kis földtulajdonos volt, akiket yeomaneknek neveztek, s akik ugyanolyan csendben, gondolkodás nélkül elvegetáltak, mint szomszédaik, a földművelő takácsok. Őseiktől reájuk maradt, hanyag módszerekkel művelték meg földecskéjüket, és makacsul elleneztek minden újítást, olyan emberek módjára, akik nemzedékeken át begyökeresedett szokások rabjai. Volt közöttük sok kisbérlő is, de nem a szó mai értelmében vett bérlők, hanem olyan emberek, akikre földecskéjük vagy szerződéses örökbérlet alapján, vagy ősrégi szokásnál fogva szállt át, apjukról és nagyapjukról, és mindeddig olyan szilárdan ültek rajta, mintha saját tulajdonuk lett volna. Amikor az ipari munkások felhagytak a földműveléssel, igen sok parcella felszabadult, s ezeken befészkelte magát a *nagybérlők* új osztálya, akik ötven, száz, kétszáz vagy még több acre-t béreltek; ezek tenants-at-willek voltak, vagyis olyan bérlők, akiknek bérletét bármelyik évben fel lehetett mondani, s akik a föld jobb megművelésével és nagyobb méretű gazdálkodással növelni tudták a birtokok hozamát. Termékeiket olcsóbban adhatták el, mint a kis yeomanek, s ezek kénytelenek voltak eladni földjüket, mert nem tudtak többé megélni belőle, s vagy egy jennyt, illetve szövőszéket vettek, vagy pedig mint napszámosok, mezőgazdasági proletárok, elszegődtek valamelyik nagybérlőhöz. Nem tehettek egyebet, mert ők, akik nem tudták leküzdeni őseiktől örökölt tunyaságukat

és hanyag művelési módjukat, olyan emberekkel voltak kénytelenek konkurrálni, akik bérletükön ésszerűbb elvek szerint gazdálkodtak és kihasználták mindazokat az előnyöket, melyeket a nagyüzemi gazdaság és a talajjavítási tőkebefektetés nyújt.

Az ipar fejlődése azonban itt nem állt meg. Egyes tőkések nagy épületekben helyezték el a jennyket és *vízierővel* hajtották őket. Ez lehetővé tette, hogy csökkentsék a munkások számát és olcsóbban adják el a fonalat, mint a magukban dolgozó fonók, akik kézzel hajtották a gépet. A jennyt állandóan tökéletesítették, úgyhogy minduntalan elavult valamelyik gép, s az elavult gépeket át kellett alakítani vagy pedig el kellett dobni; és ha a tőkés a vízierő alkalmazása folytán még fenn tudta tartani magát régebbi gépekkel is, a magukban dolgozó fonók ezt sokáig nem bírták. Már ez is a gyárrendszer kezdete volt, s ez a rendszer újabb terjeszkedést ért el a *spinning-throstle* révén, amelyet *Richard Arkwright* borbély (*Preston*, Észak-Lancashire) talált fel 1767-ben. Ez a gép, amelyet németül általában Kettenstuhlnak neveznek, a gőzgép mellett a XVIII. század legfontosabb mechanikai találmánya. Eleve *mechanikai hajtóerőre* tervezték, és egészen új elveken alapult. 1785-ben *Samuel Crompton* (*Firwood*, Lancashire) a jenny és a spinning-throstle sajátosságainak egyesítésével megalkotta a *mule-t*, s amikor Arkwright ugyanebben az időben feltalálta a *kártoló-* és *előfonó gépet*, a pamutfonás területén ezáltal egyeduralkodóvá lett a gyárrendszer. Lassanként néhány jelentéktelen változtatással gyapjúfonásra, később (a XIX. század első évtizedében) lenfonásra is alkalmassá tették ezeket a gépeket, és ezzel itt is megkezdődött a kézi munka kiszorítása. De a fejlődés itt sem állt meg; a XVIII. század utolsó éveiben dr. *Cartwright*, egy falusi pap, feltalálta a *mechanikai szövőszéket*, amelyet 1804 táján már annyira tökéletesített, hogy találmánya sikeresen konkurrálhatott a kéziszövőkkel. Mindezeknek a gépeknek a jelentőségét megkettőzte *James Watt* 1764 körül feltalált *gőzgépe*, amelyet 1785-től kezdve felhasználtak fonógépek hajtására.

Ezekkel a találmányokkal, amelyeket azóta évről évre tökéletesítettek, az angol ipar fő ágaiban véglegesen *győzelmet aratott a gépi munka a kézi munka fölött*, s ettől kezdve Anglia iparának egész története csak arról számol be, hogyan vetették ki a gépek a kézi munkásokat egyik hadállásukból a másik után. Ennek az volt a következménye, hogy egyrészt gyorsan esett minden textiláru ára, felvirágzott a kereskedelem és az ipar, meghódítottak majdnem minden, vámokkal nem védett külföldi piacot, gyorsan gyarapodott a tőke és a nemzeti vagyon, másrészt pedig még sokkal gyorsabb volt a proletariátus növekedése, a munkás-

osztálynak minden tulajdontól, a kereset biztonságától való megfosztása, terjedt a demoralizáció, fokozódott a politikai nyugtalanság, és egyre kirívóbbak lettek azok a vagyonos angolokat rendkívül kellemetlenül érintő tények, amelyeket alább meg fogunk vizsgálni. Ha már, mint fentebb láttuk, egyetlen tökéletlen gép, mint a jenny, felforgatta az alsó osztályok társadalmi viszonyait, akkor senki sem fog csodálkozni azon, hogy mit művelt a finoman kidolgozott gépek egymásba kapcsolódó rendszere, egy olyan rendszer, amely átveszi tőlünk a nyersanyagot és kész szövetet ad vissza.

De vegyük csak valamivel közelebbről szemügyre az angol ipar fejlődését,* és kezdjük fő ágával, a *pamutiparral*. 1771-től 1775-ig évenként átlagban kevesebb mint ötmillió font nyersgyapotot importáltak; 1841-ben már 528 milliót, s az 1844. évi behozatal legalább 600 millió lesz. 1834-ben Anglia 556 millió yard pamutszövetet, 76,5 millió font pamutfonalat és 1,2 millió font st. értékű pamut kötöttárut exportált. Ugyanabban az évben a pamutiparban — a spinning-throstle orsókat nem számítva — több mint nyolcmillió mule-orsó, 110 000 mechanikai és 250 000 kézi szövőszék volt üzemben, és ebből az iparágból *MacCulloch* számítása szerint[131] az Egyesült Királyságban akkor közvetlenül vagy közvetve majdnem *másfélmillió* ember élt, akik közül 220 000 gyárban dolgozott; ezekben a gyárakban 33 000 lóerő gőz-, és 11 000 lóerő vízienergiát használtak fel. Ma már mindezek a számok túlhaladottak, és bátran állíthatjuk, hogy 1845-ben mind a gépek ereje és száma, mind a munkások száma másfélszer akkora lesz, mint 1834-ben volt. *Lancashire* a szülőhelye és központja a pamutiparnak, amely teljesen forradalmasította ezt a grófságot, eldugott, rosszul művelt, mocsaras lapályból forgalmas, dolgos vidékké változtatta, lakosságát nyolcvan év alatt megtízszerezte, s mintegy varázsütésre olyan óriási városokat hozott létre, mint *Liverpool* és *Manchester* együttvéve 700 000 lakossal, és peremvárosaik: *Bolton* (60 000 lakos), *Rochdale* (75 000 lakos), *Oldham* (50 000 lakos), *Preston* (60 000 lakos), *Ashton* és *Stalybridge* (40 000 lakos) és sok más gyárváros. Dél-Lancashire története a legújabb kor legnagyobb csodáiról számol be, s mégsem beszél soha senki róla; és ezek a csodák mind a pamutiparnak köszönhetők. Ezenkívül ott van még *Glasgow*, a skóciai *lanarkshire-i* és *renfrewshire-i*

* Forrásmunkák *Porter:* „Progress of the Nation", London, I. köt. 1836, II. köt. 1838, III. köt. 1843, (hivatalos adatok felhasználásával); és más, jobbára szintén hivatalos források.[132] — (*1892*) Az ipari forradalom történetének ez a vázlata egyes részletkérdésekben pontatlan, de 1843/44-ben nem állt rendelkezésre jobb forrásanyag. — *Engels jegyzete.*

pamutipari vidék központja; a vidék fővárosának lakossága a pamutipar meghonosítása óta ott is 30 000-ről 300 000 főre emelkedett. *Nottingham és Derby harisnyakötő iparának* is újabb lökést adott a fonalárak csökkenése, s egy másodikat a harisnyaszövő gép tökéletesítése, mert ezután a gépen egyszerre két harisnyát lehetett szőni; a *csipkegyártás* 1777, vagyis a *lacegép* feltalálása óta szintén jelentékeny iparággá terebélyesedett; nem sokkal ezután *Lindley* feltalálta a *point-net gépet*, majd 1809-ben *Heathcoat* a *bobbin-net gépet;* ennek következtében a csipkekészítés hasonlíthatatlanul egyszerűbb lett, a fogyasztás pedig az olcsóbb ár következtében annyira emelkedett, hogy most legalább 200 000 ember él a csipkegyártásból. Központja: *Nottingham, Leicester* és Anglia nyugati része (*Wiltshire, Devonshire* stb.). Ugyanígy fejlődtek a pamutipartól függő munkaágak is: a fehérítés, a festés és a nyomás. De ezenkívül a *fehérítést* az is fellendítette, hogy a gyorsfehérítőben oxigén helyett *klórt* alkalmaznak, a *festést* és a *nyomást* pedig fellendítette a vegyészet gyors fejlődése, és külön a nyomást egész sor ragyogóbbnál ragyogóbb mechanikai találmány, úgyhogy ezek a pamutipar növekedésével együtt méretükben is megnőtt munkaágak soha nem látott virágzásnak indultak.

Ugyanilyen lázas tevékenység kezdődött a *gyapjúfeldolgozásban* is. Ez korábban az angol ipar fő ága volt, de az a mennyiség, amit azokban az években termeltek, semmi ahhoz képest, amit ma gyártanak. 1782-ben az előző három esztendő egész gyapjútermése munkáshiány miatt még feldolgozatlanul hevert, és továbbra is ott kellett volna hevernie, ha az újonnan feltalált gépek nem segítenek felfonni a gyapjút. Ezeket a gépeket teljes sikerrel átszerelték gyapjúfonásra. Most ugyanolyan gyors fejlődés kezdődött a gyapjúkörzetekben, mint aminőt a pamutipari vidékeken láttunk. 1738-ban a *yorkshire-i West Ridingban* 75 000 vég gyapjúszövetet gyártottak, 1817-ben 490 000-et, s a gyapjúipar olyan iramban nőtt, hogy 1834-ben már 450 000 véggel több szövetet gyártottak, mint 1825-ben. — 1801-ben 101 millió font gyapjút dolgoztak fel (ebből 7 millió font importált gyapjú volt), 1835-ben pedig 180 millió fontot (ebből 42 millió volt importált). Ennek az iparnak a fő központja a yorkshire-i West Riding: *Bradfordban* a hosszú szálú angol gyapjút kötéshez használt fonallá stb., a többi városban, *Leedsben, Halifaxben, Huddersfieldben* stb. a rövid szálú gyapjút erősen sodrott fonallá és posztószövésre dolgozzák fel; továbbá *Lancashire-nek* Yorkshire-ral határos része, *Rochdale* környéke, ahol a gyapot feldolgozásán kívül még sok flanellt készítenek, és az *Angliai Nyugat*, ahol a legfinomabb posztót gyártják. A népesség növekedése itt is figyelemreméltó:

	1801-ben	1831-ben	
Bradfordnak	29 000	77 000	lakosa volt,
Halifaxnek	63 000	110 000	„ „
Huddersfieldnek	15 000	34 000	„ „
Leedsnek	53 000	123 000	„ „
és az egész West Ridingnak	564 000	980 000	„ „

s a népesség száma 1831 óta kétségtelenül még legalább 20—25 százalékkal emelkedett. Gyapjúfonással 1835-ben az Egyesült Királyságban 1313 gyár foglalkozott, amelyekben 71 300 munkás dolgozott. Ez egyébként csak kis része annak a tömegnek, amely közvetlenül vagy közvetve gyapjúfeldolgozásból él; ebben a számban alig szerepelnek takácsok.

A vászonipar fellendülése később kezdődött, mert itt a nyersanyag természeti sajátságai miatt nagyon nehezen lehetett fonógépet alkalmazni. Skóciában már a XVIII. század utolsó éveiben történtek ugyan ilyen irányú kísérletek, de csak 1810-ben sikerült a francia *Girard-nak* gyakorlatilag megoldani a gépi *lenfonást;* Girard gépeinek igazi jelentőségét is brit földön csak akkor ismerték el, amikor Angliában tökéletesítették és *Leedsben, Dundeeban* és *Belfastban* általánosan alkalmazták azokat. Ezután azonban gyorsan fejlődött az angol vászonipar. 1814-ben 3000 ton* lent, 1833-ban pedig 19 000 ton lent és 3400 ton kendert importáltak Dundeeba. Az ír vászon kivitele Nagy-Britanniába 32 millió yardról (1800) 53 millióra emelkedett (1825), s ennek nagy részét ismét exportálták; az angol és a skót lenvászon kivitele 24 millió yardról (1820) 51 millióra emelkedett (1833). 1835-ben 347 lenfonó gyár dolgozott 33 000 munkással; a gyárak fele Dél-Skóciában, több mint 60 a yorkshire-i West Ridingban (Leeds és környéke), 25 az írországi Belfastban, a többi pedig Dorsetshire-ben és Lancashire-ben volt. Vászonszövéssel Dél-Skóciában, Anglia egyes helyein, de különösen Írországban foglalkoznak.

Ugyanilyen sikerrel fogtak hozzá az angolok a *selyemfeldolgozáshoz.* A nyersanyagot készen fonva kapták Dél-Európából és Ázsiából, s a fő munka a finom fonalak összesodrása volt (*tráma*). 1824-ig a nyersselyem nagy vámja (fontonként 4 shilling) erősen gátolta az angol selyemipart, csak Anglia és gyarmatai védővámmal körülbástyázott piaca állt rendelkezésére. Most egy pennyre csökkentették a behozatali vámot, és a gyárak száma tüstént jelentékenyen emelkedett; egy év alatt 780 000-ről

*Az angol ton 2240 angol fonttal egyenlő, (*1892*) vagyis mintegy 1000 kilogramm. — *Engels jegyzete.*

1 180 000-re növekedett a kettőzőorsók száma, s bár az 1825-ös kereskedelmi válság rövid időre megbénította ezt az iparágat, már 1827-ben többet gyártott, mint valaha, mert az angolok mechanikai találékonyságával és tapasztalatával konstruált selyemsodró gépek sokkal jobbak voltak, mint konkurrenseik primitív berendezései. 1835-ben a brit birodalomban 263 selyemsodró gyár volt, amelyekben 30 000 munkás dolgozott. Ezeket a gyárakat főleg *Cheshire-ben* (*Macclesfield, Congleton* és környéke), *Manchesterben* és *Somersetshire-ben* rendezték be. Ezenkívül számos gyár foglalkozik gubó selyemhulladékának feldolgozásával, amelyből különleges fonalat (spunsilk) készítenek, és amellyel még a párizsi és lyoni szövőgyárakat is ellátják. Az így sodort és megfont selyem szövésével különösen Skóciában (*Paisley* stb.) és Londonban (*Spitalfields*), de *Manchesterben* és másutt is foglalkoznak.

Az angol ipar 1760-ban megkezdődött óriási fellendülése azonban nem korlátozódik a ruházati anyagok gyártására. A megadott lökés átterjedt az ipari tevékenység minden ágára, s számos olyan találmány, amely semmi összefüggésben sem volt az eddig felsoroltakkal, kétszeresen fontos lett azért, mert időben egybeesett az általános fellendüléssel. És miután a mechanikai erő mérhetetlen jelentősége az iparban gyakorlatilag bebizonyosodott, mindent megmozgattak, hogy ezt az erőt minden irányban felhasználják, s az egyes feltalálók és gyárosok előnyére kiaknázzák; azonkívül a gépek, a fűtő- és nyersanyagok iránti kereslet közvetlenül is megkettőzött tevékenységet követelt számos munkástól és iparágtól. Anglia bőséges *szénlelőhelyei* a gőzgép megjelenésével tettek szert igazán jelentőségre; csak most kezdődött el a *gépgyártás*, amely új érdeklődést keltett a gépek nyersanyagát szolgáltató *vasércbányák* iránt; a növekedő gyapjúfogyasztással együtt fellendült az angol juhtenyésztés, és a fokozódó gyapjú-, len- és selyembehozatallal kiterjedt az angol kereskedelmi tengerészet. Mindenekelőtt a *vastermelés* fokozódott. Anglia vasércben gazdag hegyeit korábban kevéssé aknázták ki; a vasércet mindig faszénnel olvasztották, amely a föld jobb megművelése és az erdőirtások következtében egyre drágább és ritkább lett; a vasolvasztásnál először a XVIII. században kezdtek kokszot alkalmazni, és 1780-ban új módszert fedeztek fel, amely lehetővé tette, hogy a koksszal olvasztott vasból, amelyet addig csak öntöttvasnak használhattak, kovácsolt vasat is gyártsanak. Ez a módszer, melyet az angolok „puddling"-nak* neveznek, s abban áll, hogy a vasból kivonják az olvasztás közben hozzávegyült szenet, egészen új területet

* — „kavarás"-nak — *Szerk.*

nyitott az angol vastermelés számára. A korábbinál ötvenszer nagyobb kohókat építettek, forró levegő befújtatásával egyszerűsítették a vasolvasztást, és ennek következtében olyan olcsó lett a vas, hogy igen sok dolgot, amelyet korábban fából vagy kőből készítettek, most vasból gyártottak. 1788-ban *Thomas Paine*, az ismert demokrata, Yorkshire-ban megépítette az első vashidat, és példáját számos helyen követték, úgyhogy most majdnem mindenütt öntöttvasból készítik a hidakat, főleg a vasúti hidakat; Londonban még a Temze fölött ívelő Southwark-hidat is vasból készítették; általánosan elterjedtek a vas oszlopok, gépalvázak stb., s a gázvilágítás és a vasutak bevezetése óta új elhelyezési lehetőségek nyíltak az angol vastermelés számára. Fokozatosan géppel kezdtek gyártani szögeket és csavarokat is; a sheffieldi *Huntsman* 1760-ban feltalálta az acélöntés módszerét, amely sok munkát feleslegessé tett és lehetőséget teremtett egészen új, olcsó áruk előállítására; az angol fémáru-gyártás csak most vált jelentőssé, mert jobb minőségű nyersanyag, tökéletesebb szerszámok, új gépi berendezések álltak rendelkezésére és fokozódott a munkamegosztás. *Birmingham* lakossága 73 000-ről (1801) 200 000 főre (1844), *Sheffieldé* 46 000-ről (1801) 110 000-re (1844) emelkedett, és csak az utóbbi város szénfogyasztása 1836-ban 515 000 tonra rúgott. 1805-ben 4300 ton vasárut és 4600 ton nyersvasat, 1834-ben 16 200 ton vasárut és 107 000 ton nyersvasat exportáltak, az egész vastermelés pedig, amely 1740-ben még csak 17 000 ton volt, 1834-ig csaknem 700 000 tonra emelkedett. Csupán a nyersvas-olvasztás évenként több mint 3 millió ton szenet fogyaszt, és hogy milyen óriási jelentőségre tettek szert a *szénbányák* az utóbbi hatvan év alatt, az minden képzeletet felülmúl. Most már az összes angol és skót szénlelőhelyeket kiaknázzák. Csupán *Northumberland* és *Durham* bányáiból évenként több mint 5 millió tont szállítanak el hajón, és csupán ezekben a bányákban 40—50 000 munkást foglalkoztatnak. A „Durham Chronicle"[133] szerint ebben a két grófságban

1753-ban	14	szénbánya
1800-ban	40	„
1836-ban	76	„
és 1843-ban	130	„

volt üzemben. Emellett az összes bányákat most sokkal energikusabban aknázzák ki, mint azelőtt. Ugyancsak fokozott tevékenységet fejtettek ki az *ón-, réz- és ólombányákban* is. Az *üveggyártás* fejlődése mellett új iparág keletkezett: a *fazekasipar*, amelyet 1763 táján *Josiah Wedgwood* emelt jelentős színvonalra. Tudományos alapra fektette a cserépedény-

gyártást, ízlésesebb árukat vezetett be, és megalapította *Észak-Staffordshire fazekasiparát* (potteries); ez a nyolc angol négyzetmértföldnyi kerület korábban terméketlen pusztaság volt, most gyárak és lakóházak épültek ott, és több mint 60 000 embernek ad kenyeret.

A fejlődésnek ez az általános forgataga mindent magával ragadott. A *földművelésben* szintén fordulat állt be. Nemcsak a föld került más tulajdonosok és más művelők kezére — mint fentebb láttuk —, hanem még más változások is történtek. A nagybérlők tőkét fektettek be talajjavítási munkákra, ledöntötték a szükségtelen kerítéseket, vízmentesítették, trágyázták a földet, jobb munkaeszközöket használtak, és rendszeres váltógazdaságot (cropping by rotation) vezettek be. Nekik is segítségükre volt a tudomány haladása; Sir *H. Davy* sikeresen alkalmazta a földművelésben a kémiát, és a mechanika fejlődése szintén rengeteg előnyt nyújtott. Emellett a népesség szaporodása következtében annyira növekedett a mezőgazdasági termelvények iránti kereslet, hogy 1760-tól 1834-ig 6 840 540 acre puszta földet vettek művelés alá, és ennek ellenére a gabonát exportáló Anglia gabonát importáló országgá lett.

Ugyanilyen tevékenységet fejtettek ki a *közlekedési utak* építése terén. 1818 és 1829 között Angliában és Walesben 1000 angol mérföld országutat építettek a törvény által előírt 60 láb szélességben, és majdnem minden régi utat *MacAdam* rendszere szerint újjáépítettek. *Skóciában* a közmunkahivatal 1803 óta közel 900 mérföld utat és több mint 1000 hidat épített, s ezzel a felföldi lakosságot egy csapásra közel hozták a civilizációhoz. A felföldiek eddig többnyire orvvadászok és csempészek voltak; most szorgalmas földművelők és kézművesek lettek, és bár a gael nyelv megőrzése végett gael iskolákat alapítottak, a gael-kelta nyelv és szokások az angol civilizáció terjedése következtében gyorsan eltűnnek. Ugyanezt látjuk *Írországban* is. *Cork*, *Limerick* és *Kerry* grófságok között eddig járhatatlan pusztaság terült el, amely megközelíthetetlensége miatt mindenféle bűnözők menedékhelye és a dél-írországi kelta-ír nemzetiség fő támasza volt; most országutak szelik át, és a civilizáció behatolt erre a vad vidékre is. Az egész brit birodalmat, de különösen Angliát, amelynek hatvan év előtt épp olyan rossz útjai voltak, mint az akkori Németországnak és Franciaországnak, most nagyszerű országutak hálózzák be, és — mint Angliában majdnem mindent — ezeket is a magánipar alkotta, mert az állam keveset vagy éppenséggel semmit sem tett az útépítés érdekében.

1755 előtt Angliában alig voltak *csatornák*. 1755-ben Lancashire-ben *Sankey Brook* és *St. Helens* között csatornát építettek; 1759-ben *James Brindley* megépítette az első jelentősebb csatornát: a *Bridgewater herceg-*

csatornát, amely *Manchestertől* és a környékbeli szénbányáktól a *Mersey* folyó torkolatáig visz és *Barton* mellett egy csatorna-átvezetőben az *Irwell* folyón áthalad. Ezzel megkezdődött az angol csatornaépítés, amelynek első jelentős képviselője Brindley volt. Most mindenfelé csatornákat építettek és folyókat tettek hajózhatóvá. Csupán *Angliában* 2200 mérföld csatornát építettek és 1800 mérföld hosszúságban tettek hajózhatóvá folyókat; *Skóciában* megépítették a *Kaledóniai-csatornát*, amely átszeli az országot; *Írországban* szintén építettek csatornákat. Akárcsak a vasutakat és az országutakat, ezeket az építményeket is majdnem kivétel nélkül magánemberek és magántársaságok hozták létre.

Vasutakat csak az utóbbi időben kezdtek építeni. A *Liverpool—Manchester* vonal volt az első nagyobb vasút (1830-ban helyezték forgalomba); azóta az összes nagyvárosokat vasút köti össze egymással. Vasút köti össze Londont Southamptonnal, Brightonnal, Doverral, Colchesterrel, Cambridge-zsel, Exeterrel (Bristolon át) és Birminghammel; Birminghamet Gloucesterrel, Liverpoollal, Lancasterrel (Newtonon és Wiganen át, valamint Manchesteren és Boltonon át) és Leedsszel (Manchesteren és Halifaxen át, valamint Leicesteren, Derbyn és Sheffielden át); Leedset Hull-lal és Newcastle-lal (Yorkon át). Ehhez jön még számos kisebb vasút, azonkívül az építés alatt álló és tervezett vonalak, amelyek hamarosan lehetővé fogják tenni, hogy Edinburgh-ből egy nap alatt Londonba utazzanak.

A *gőz* nemcsak a szárazföldi közlekedést forradalmasította, hanem a vízi közlekedés képét is megváltoztatta. Az első gőzhajó 1807-ben jelent meg az észak-amerikai Hudson folyón; a brit birodalomban 1811-ben indult el az első gőzhajó a Clyde-on. Azóta több mint hatszáz gőzhajót építettek Angliában, és 1836-ban több mint ötszáz volt üzemben a brit kikötőkben. —

Ez az angol ipar utolsó hatvan esztendejének rövid története, s ehhez foghatót nemigen találunk az emberiség krónikáiban. Hatvan-nyolcvan évvel ezelőtt Anglia a kis városaival, jelentéktelen és egyszerű iparával, gyér, de aránylag nagyszámú földművelő lakosságával olyan volt, mint bármely más ország; s most olyan ország, hogy nincsen párja, két és fél millió lakosú fővárossal, óriási gyárvárosokkal, olyan iparral, amely ellátja az egész világot, és csaknem mindent a legbonyolultabb gépekkel termel, sűrű, szorgalmas és művelt lakossággal, amelynek kétharmad részét az ipar* foglalkoztatja, amely egészen más osztályokból áll, amelynek mások a szokásai és mások a szükségletei, s egészen más nemzetet alkot, mint

* *Az 1887-es és az 1892-es angol kiadásban az* ipar *szó után és a* kereskedelem *áll.—Szerk.*

hajdanában. Az ipari forradalomnak ugyanaz a jelentősége Angliában, mint a politikai forradalomnak Franciaországban, és a filozófiai forradalomnak Németországban. 1760 Angliája és 1844 Angliája között legalább olyan nagy a különbség, mint az ancien régime* Franciaországa és a júliusi forradalom Franciaországa között. De az ipar forradalmi átalakulásának legfontosabb terméke az angol proletariátus.

Fentebb láttuk, hogy a proletariátus létrejötte a gépek bevezetésével függ össze. A gyorsan terjeszkedő iparnak munkáskezekre volt szüksége; a munkabér emelkedett, és ennek következtében a mezőgazdasági kerületekből a munkások csapatostul vándoroltak a városokba. A népesség rohamosan gyarapodott, és ez a gyarapodás majdnem kizárólag a proletárok osztályát növelte. Ehhez járult még az is, hogy Írországban csak a XVIII. század elején állt helyre a rend; itt is gyorsan szaporodott a népesség, melyet az angolok a korábbi zavargások alatt a megtizedelésnél is barbárabban megritkítottak, s különösen mióta megkezdődött az ipari fellendülés, az írek nagy számban költöztek át Angliába. Így keletkeztek a brit birodalom nagy ipari és kereskedelmi városai, amelyekben a lakosságnak legalább háromnegyede a munkásosztályhoz tartozik, a kispolgárság pedig csak szatócsokból és igen-igen kevés kézművesből áll. Mert amint az új ipar csak úgy fejlődhetett ki, hogy a szerszámokat gépekkel pótolta, a műhelyeket gyárakká és ezáltal a dolgozó középosztályt dolgozó proletariátussá, az addigi nagykereskedőket pedig gyárosokká változtatta; amint tehát már itt is kiszorult a kis középosztály és a lakosság csak két ellentétes részre: munkásokra és tőkésekre bomlott, ugyanúgy a szűkebb értelemben vett ipar területén kívül, a kézművességben, sőt még a kereskedelemben sem történt más. A korábbi mesterek és legények helyébe nagytőkések és munkások léptek, munkások, akiknek semmi kilátásuk nem volt arra, hogy osztályukból kiemelkedjenek; a kézművességet gyárszerűen űzték, szigorú munkamegosztást vezettek be, és a kismestereket, akik nem tudtak konkurrálni a nagy vállalatokkal, letaszították a proletárok osztályába. Ugyanakkor az addigi kézműves üzem megszűnése, a kispolgárság megsemmisülése következtében a munkásnak sem volt többé semmi lehetősége arra, hogy burzsoává váljék. Addig a munkás mindig remélhette, hogy valahol műhelyt nyit mint önálló mester, sőt később talán segédeket is fogad; most azonban, amikor a mestereket is kiszorították a gyárosok, amikor az önálló üzemhez nagy tőkékre volt szükség, a proletariátus a lakosságnak már igazi, állandó osztálya lett, míg korábban gyakran csak átmeneti

* — a régi rend — *Szerk.*

helyzetet jelentett, átmenetet a burzsoáziába. Aki most munkásnak született, nem számíthatott másra, mint hogy örök életében proletár marad. A proletariátus tehát most került először abba a helyzetbe, hogy önálló mozgalmat indítson.

Így jött létre a munkásoknak az az óriási tömege, amely most az egész brit birodalmat elárasztja, és amelynek szociális helyzete napról napra mindinkább magára vonja a civilizált világ figyelmét.

A munkásosztály helyzete, vagyis az angol nép óriási többségének helyzete, az a kérdés, hogy mi legyen ezekkel a nincstelen milliókkal, akik ma azt eszik meg, amit tegnap kerestek, akik találékonyságukkal és munkájukkal megteremtették Anglia nagyságát, akik napról napra mindinkább hatalmuk tudatára ébrednek és napról napra egyre határozottabban követelik osztályrészüket a társadalom előnyeiből — ez a kérdés a Reform Bill[134] óta az egész nemzetet érintő kérdés lett. Minden fontosabb parlamenti vita erre vezethető vissza; és ha az angol középosztály ezt máig sem akarja még bevallani, ha ki akar térni e nagy kérdés elől és külön érdekeit igyekszik igazi nemzeti érdekeknek feltüntetni, ez semmit sem segít rajta. Minden parlamenti ülésszakkal egyre nagyobb teret hódít a munkásosztály, a középosztályok érdekei elhalványulnak, és bár a középosztály a legfőbb erő, sőt az egyetlen erő a parlamentben, az 1844. évi legutóbbi ülésszakban állandóan a munkások helyzetéről folyt a vita (a szegénytörvény, a gyári törvény, az urak és a szolgák viszonyát szabályozó törvény),[135] és Thomas Duncombe, a munkásosztály alsóházi képviselője volt az ülésszak hőse, míg a liberális középosztály, mely a gabonatörvények eltörlését követelte, és a radikális középosztály, amely az adók megtagadását indítványozta, szánalmas szerepet játszott. Sőt még az Írországról folyó viták-ban is voltaképpen csak az írországi proletariátus helyzetéről és megsegítésének módjáról volt szó. De már itt is az ideje, hogy az angol középosztály engedményeket tegyen a munkásoknak — akik nem kérnek, hanem fenyegetően követelnek —, mert, úgylehet, nemsokára már késő lesz.

De az angol középosztály és különösen a gyárosok, akiknek gazdagsága közvetlenül a munkások ínségéből fakad, mit sem akarnak tudni erről az ínségről. Ez az osztály, amely magát a leghatalmasabb, a nemzetet képviselő osztálynak tartja, szégyelli feltárni a világ előtt Anglia sebeit; nem akarja beismerni, hogy a munkások nyomorban élnek, mert *neki*, a vagyonos, ipari osztálynak kellene erkölcsileg felelnie ezért a nyomorért. Ez az oka annak, hogy a művelt angolok — és csak ezeket, azaz a középosztályt ismerik a kontinensen — arcára gúny ül, ha valaki a munkások helyzetéről kezd beszélni; ez az oka annak, hogy az egész középosztálynak halvány fogalma

sincs arról, ami a munkásokat közelről érinti; ez az oka annak, hogy az angol középosztály a parlamentben és a parlamenten kívül mindig bakot lő, amikor a proletariátus életviszonyairól esik szó; ez az oka annak, hogy az angol középosztály derűs gondtalansággal jár azon a talajon, amely alá van ásva a lába alatt és bármikor beszakadhat, — és hogy ez a talaj rövidesen beomlik, az éppoly biztos, mint bármely matematikai vagy mechanikai törvény; ez az oka annak a csodálatos ténynek, hogy az angoloknak még egyetlenegy könyvük sincs, amely teljes képet nyújtana munkásaik helyzetéről, jóllehet most már ki tudja mióta vizsgálgatják ide-oda ezt a helyzetet és foltozgatnak rajta. De ez az oka annak is, hogy az egész munkásosztály, Glasgow-tól Londonig, kimondhatatlanul gyűlöli a gazdagokat, akik rendszeresen kizsákmányolják és aztán részvétlenül sorsára hagyják, s ennek a gyűlöletnek nem sok idő múlva — ez az idő szinte kiszámítható — forradalomban kell kitörnie, amelyhez képest az első francia forradalom és 1794 gyermekjáték volt.

Az ipari proletariátus

A proletariátus különböző csoportjait abban a sorrendben fogjuk vizsgálni, amely a proletariátus kialakulásának előbb vázolt történetéből önmagától adódik. Az első proletárok az iparban jelentkeztek, és közvetlenül az ipar hozta létre őket; tehát először az *ipari munkásokra* fordítjuk figyelmünket, azokra, akik nyersanyagok feldolgozásával foglalkoznak. Az ipar anyagának, a nyers- és tüzelőanyagoknak a termelése csak az ipari átalakulás következtében vált jelentőssé és hozhatott létre egy új proletariátust: *a szénbányákban és ércbányákban dolgozó munkásságot*. Kihatott az ipar harmadsorban a *mezőgazdaságra* és negyedsorban *Írországra* — s ennek megfelelően kell megállapítani a proletariátus idetartozó csoportjainak sorrendjét is. Látni fogjuk, hogy, talán az írek kivételével, a különböző munkások műveltségi foka egyenes arányban van azzal, hogy milyen szoros a kapcsolatuk az iparral, hogy tehát az ipari munkások a legjobban, a bányászok már kevésbé, a mezőgazdasági munkások pedig még alig ismerik fel érdekeiket. Sőt az ipari proletárok között is megtaláljuk ezt a sorrendet, és látni fogjuk, hogy a gyári munkások, az ipari forradalom elsőszülöttei, kezdettől fogva mindmáig a munkásmozgalom magvát alkották, a többiek pedig abban a mértékben csatlakoztak a mozgalomhoz, amelyben az ipari átalakulás kiterjedt a mesterségükre; tehát Anglia példájából, abból, hogy a munkásmozgalom együtt haladt az ipari mozgalommal, meg fogjuk érteni az ipar történelmi jelentőségét.

Mivel azonban a mozgalom jelenleg csaknem az egész ipari proletariátust magával ragadta, és az egyes csoportok helyzete éppen azért, mert valamennyien ipari munkáscsoportok, sok közös vonást mutat, előbb ezeket a közös vonásokat fogjuk vizsgálni, hogy később annál tüzetesebben vizsgálhassuk minden egyes csoport sajátosságait.

Fentebb már említettük, hogy az ipar kevesek kezében centralizálja a tulajdont. Nagy tőkéket követel, amelyekkel óriási vállalatokat alapít, és ilymódon tönkreteszi a kis, kézműves burzsoáziát, — s amelyekkel szol-

gálatába állítja a természet erőit, hogy az egymagában álló kézművest kiszorítsa a piacról. A munkamegosztás, a vízi- és különösen a gőzerő felhasználása, a gépi berendezés alkalmazása — ez az a három nagy emelő, amelyekkel az ipar a XVIII. század közepe óta azon dolgozik, hogy a világot kiemelje sarkából. A kisipar létrehozta a középosztályt, a nagyipar létrehozta a munkásosztályt és trónra ültette a középosztály kevés kiválasztottját, de csak azért, hogy később annál biztosabban ledönthessék onnan. Egyelőre azonban vitathatatlan és könnyen megmagyarázható tény, hogy az ipar szétrombolta a „régi jó idők" népes kis-középosztályát, s ez egyrészt gazdag tőkésekre másrészt szegény munkásokra hullott szét.*

De az ipar centralizáló tendenciája nem állt meg itt. A népesség éppúgy centralizálódik, mint a tőke; ez egészen természetes, mert az iparban az embert, a munkást csak bizonyos tőkerésznek tekintik, amelynek a gyáros azért, amiért használatra átengedi magát, munkabér néven kamatot fizet. A nagy ipari vállalatnak sok munkásra van szüksége, akik egy épületben együtt dolgoznak; ezeknek a közelben kell lakniok, és már egy középszerű gyár esetén is egész falut alkotnak. E munkásoknak szükségleteik vannak, és hogy ezeket kielégíthessék, más emberekre van szükségük; kézművesek, szabók, cipészek, pékek, kőművesek, asztalosok költöznek oda. A falu lakossága, különösen az ifjabb nemzedék, hozzászokik a gyári munkához, megtanulja azt, és ha az első gyár, mint magától értetődik, nem tudja foglalkoztatni valamennyiöket, csökken a bér, aminek az a következménye, hogy új gyárosok települnek oda. Így a faluból kisváros, a kisvárosból nagyváros lesz. Minél nagyobb a város, annál nagyobbak az odatelepülés előnyei. Vasútai, csatornái, országútjai vannak, egyre nagyobb lesz a választék tapasztalt munkásokban; kéznél vannak az építészek és a gépgyárosok, akik konkurrálnak egymással, s ezért ott olcsóbban lehet új vállalatokat alapítani, mint távoli vidékeken, ahová előbb oda kell szállítani épületfát, gépeket, építőmunkásokat és gyári munkásokat; a nagyvárosnak piaca, tőzsdéje van, ahol csak úgy tolonganak a vevők; közvetlen összeköttetés van a nyersanyagot szolgáltató és a készárut felvevő piacokkal. Ez az oka annak, hogy a nagy gyárvárosok bámulatosan gyorsan növekednek. — Igaz, a falunak ezzel szemben megvan az az előnye, hogy ott rendszerint olcsóbb a bér; a falu és a gyárváros tehát állandóan konkurrál egymással, és ha ma a város van előnyben, holnap a falun

* V. ö. „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" című munkámmal, a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben.[136] Ez az értekezésem a „szabad konkurrenciából" indul ki; az ipar azonban csak a szabad konkurrencia gyakorlata, a szabad konkurrencia pedig csak az ipar elve. — *Engels jegyzete.*

csökken a bér annyira, hogy ott előnyösebb vállalatokat alapítani. Emellett azonban teljesen érvényben marad az ipar centralizáló tendenciája, és minden új vállalat, amelyet falun létesítenek, magában hordja egy gyárváros csíráit. Ha az iparnak ez az őrült iráma még egy évszázadig tarthatna, Anglia minden ipari kerülete egy-egy nagy gyárvárossá alakulna át, és Manchester és Liverpool valahol Warrington vagy Newton közelében találkoznék. A népesség ugyanilyen centralizálása folyik a kereskedelemben is, és ez az oka annak, hogy egynéhány nagy kikötő, mint Liverpool, Bristol, Hull és London, szinte teljesen monopolizálja a brit birodalom tengeri kereskedelmét.

Mivel az ipar és a kereskedelem ezekben a nagyvárosokban fejlődik ki a legtökéletesebben, a proletariátusra visszaható következményei is itt ütköznek ki a legélesebben és legnyíltabban. Itt éri el tetőpontját a tulajdon centralizálása; itt semmisülnek meg a legradikálisabban a régi jó idők szokásai és viszonyai; itt már odáig jutottak, hogy az „Old merry England"* kifejezés már semmit sem mond senkinek, mert az „Old England"-et még hírből, a nagyszülők meséiből sem ismerik. Ez az oka annak is, hogy itt csak egy gazdag és egy szegény osztály van, mert a kispolgárság napról napra mindinkább eltűnik. Ez az osztály, amely korábban a legszilárdabb osztály volt, most a legingatagabb lett; már csak egy letűnt kor roncsaiból és néhány olyan emberből áll, akik vagyont szeretnének szerezni; cégéres iparlovagokból és spekulánsokból, akiknek egy százaléka meggazdagszik, kilencvenkilenc százaléka pedig csődbe jut, és ennek a kilencvenkilenc százaléknak több mint a fele éppen a csődbe jutásból él.

De e városok lakosságának óriási többségét a proletárok alkotják, és most azt fogjuk vizsgálni, hogyan élnek ezek a proletárok, milyen befolyással van rájuk a nagyváros.

* — „Régi boldog Anglia" — *Szerk.*

A nagyvárosok

Különös dolog egy olyan város, mint London, ahol órák hosszat kóborolhatunk anélkül, hogy a végének akár csak a kezdetét látnók, hogy akár a legkisebb jel is a vidék közelségére engedne következtetni. Ez az óriási centralizáció, két és fél millió embernek ez az összezsúfolódása egy ponton, megszázszorozta ennek a két és fél milliónak az erejét; ez tette Londont a világ kereskedelmi fővárosává, ez teremtette meg az óriási dokkokat és ez gyűjtötte ide a hajók ezreit, amelyek állandóan ellepik a Temzét. Nem ismerek lenyűgözőbb látványt, mint a Temze, amikor a tengerről a London-híd felé hajózunk. A házrengeteg, a hajógyárak mindkét oldalon, különösen Woolwichtól felfelé, a hajók megszámlálhatatlan sokasága mindkét part hosszában, amely egyre szorosabban összezárkózik és végül csak egy keskeny utat hagy szabadon a folyó közepén, ahol száz gőzhajó siklik el egymás mellett — mindez oly nagyszerű, oly elragadó, hogy az ember nem tud elszakadni e fenséges látványtól, és elámul Anglia nagyságán, mielőtt még angol földre lépett volna.*

Csak később tűnik ki, mennyi áldozatba került mindez. Ha az ember néhány napig rótta a főutcákat, üggyel-bajjal átvágta magát az óriási embertömegen, a kocsik és hintók végtelen során, s meglátogatta a világváros „sötét negyedeit", csak akkor veszi észre, hogy ezeknek a londoniaknak legjobb emberi tulajdonságaikat kellett feláldozniok, hogy létrehozzák a civilizációnak azokat a csodáit, amelyektől hemzseg városuk, hogy száz meg száz erőt, amely bennük szunnyadt, tétlenségre kárhoztattak, elnyomtak, hogy néhány, kevésszámú erő jobban fejlődhessék és mások erejével egyesülve meghatványozódhassék. Már az utca nyüzsgése is visszataszító, van benne valami, ami fellázítja az emberi természetet. Ez a legkülönbözőbb osztályokhoz és rendekhez tartozó száz- és százezernyi ember, akik itt egymás mellett elrohannak — vajon nem emberek-e mindannyian, akiknek azonos tulajdonságaik és képességeik vannak, akiknek

* *(1892)* Ez csaknem 50 évvel ezelőtt volt, a festői vitorláshajók idején. Ezek most — ha néhány még elvetődik Londonba — a dokkokban vesztegelnek, a Temzét kormos, utálatos gőzösök lepik el. — *Engels jegyzete.*

egyaránt az az érdekük, hogy boldogok legyenek? és vajon, végül is, nem ugyanazokkal az eszközökkel és nem ugyanazon az úton kell-e boldogságra törekedniök? És mégis úgy rohannak el egymás mellett, mintha nem volnának közös céljaik, mintha semmi közük sem volna egymáshoz, mintha csak az az egyetlen hallgatólagos megállapodás volna köztük, hogy mindenki jobbra tartson a járdán, nehogy az egymással szembejövő emberáradat feltartóztassa egymást; de egyiknek sem jut eszébe, hogy embertársait csak egy pillantásra is méltassa. A brutális közöny és az a tény, hogy minden egyes ember lelketlenül csak személyes érdekeivel törődve magába zárkózik, annál visszataszítóbban ötlik szembe és annál sértőbb, minél több ilyen ember verődött össze egy kis területen; és bár tudjuk, hogy az egyes embernek ez az elszigeteltsége, ez a korlátolt önzés mindenütt alapelve a mai társadalomnak, mégsem lép fel sehol oly szemérmetlen leplezetlenséggel, oly öntudatosan, mint éppen itt, a nagyváros forgatagában. Az emberiség felbomlása monaszokra, amelyek mindegyikének külön életelvei és külön céljai vannak, az atomoknak ez a világa itt a legteljesebb, végső kifejlettségében látható.

Ebből adódik az is, hogy itt nyíltan megüzenték a szociális háborút, mindenki háborúját mindenki ellen. Akárcsak Stirner barátunk,[137] az emberek csak használható alanyoknak tekintik egymást; mindenki kizsákmányolja a másikat, aminek az a vége, hogy az erősebb leteperi a gyengébbet, és hogy az erősek, vagyis a tőkések, akik kevesen vannak, mindent magukhoz ragadnak, a gyengéknek, a szegényeknek pedig, akik sokan vannak, puszta életüknél alig marad egyebük.

És ami Londonra áll, az áll Manchesterre, Birminghamre és Leedsre is, az áll minden nagyvárosra. Mindenütt barbár közöny, önző lelketlenség az egyik oldalon, és leírhatatlan nyomor a másikon, mindenütt szociális háború, minden egyesnek a háza ostromállapotban, mindenütt egymást fosztogatják a törvény védelme alatt, és mindez olyan szemérmetlenül, olyan nyíltan történik, hogy visszarettenünk társadalmi viszonyaink következményeitől, amint itt leplezetlenül feltárulnak, és csak azon csodálkozunk, hogy még áll ez az őrült tákolmány.

Mivel ebben a szociális háborúban a tőke, a létfenntartási eszközök és termelési eszközök közvetlen vagy közvetett birtoka az a fegyver, amelylyel harcolnak, nyilvánvaló, hogy ennek az állapotnak minden hátránya a szegényeket sújtja. Senki sem törődik velük; beletaszítva a kavargó örvénybe, át kell vergődniök, ahogyan tudnak. Ha szerencséjük van és munkát kapnak, vagyis ha a burzsoázia abban a kegyben részesíti őket, hogy meggazdagszik rajtuk, olyan bért kapnak, amely alig elegendő

ahhoz, hogy életben maradjanak; ha pedig nem kapnak munkát, lophatnak, ha nem félnek a rendőrségtől, vagy éhen halhatnak, de a rendőrség akkor is gondoskodik róla, hogy észrevétlenül pusztuljanak el, nehogy megbotránkoztassák a burzsoáziát. Amíg Angliában tartózkodtam, legalább húszharminc ember halt éhen vérlázító körülmények között, és ritkán akadt olyan halottkém-esküdtszék, amelynek bátorsága lett volna, hogy ezt kereken megmondja. Bármilyen világosak, bármilyen félreérthetetlenek voltak is a tanúvallomások, a burzsoázia és a soraiból választott esküdtszék mindig talált kibúvót, hogy ne legyen kénytelen leírni azt a szörnyű megállapítást: éhen halt. A burzsoáziának ezekben az esetekben nem *szabad* igazat mondania, hisz saját maga fölött mondana ítéletet. De sokan haltak éhen közvetve is — sokkal többen, mint közvetlenül —, mert az állandó rossz táplálkozás halálos betegségeket okozott, s ilymódon ragadta el áldozatait; annyira legyengítette őket, hogy bizonyos körülmények, amelyeket különben szerencsésen elviseltek volna, szükségszerűen súlyos betegségeket és halált okoztak. Az angol munkások szociális gyilkosságnak nevezik ezt, és az egész társadalmat ennek a bűntettnek állandó elkövetésével vádolják. Hát nincs igazuk?

Igaz, hogy mindig csak egyesek halnak éhen, de mi biztosítja a munkást, hogy holnap nem rajta a sor? Ki biztosít neki munkaalkalmat? Ki biztosítja őt arról, hogy ha holnap kenyéradó gazdája bármilyen okból vagy ok nélkül elbocsátja, családjával együtt eltengődik addig, amíg másik gazdát nem talál, aki „kenyeret ad" neki? Ki kezeskedik a munkásnak, hogy aki dolgozni akar, munkát is kap, hogy a becsületesség, a szorgalom, a takarékosság és a többi erény, melyet a bölcs burzsoázia ajánl neki, valóban a boldogság útját egyengeti neki? Senki. A munkás tudja, hogy ma van valamije, és hogy nem tőle függ, lesz-e holnap is még valamije; tudja, hogy a legkisebb fuvallat, a munkaadó szeszélye, minden rossz kereskedelmi konjunktúra visszataszíthatja őt a vad örvénybe, amelyből ideiglenesen kimenekült és amelyben oly nehéz, gyakran lehetetlen a felszínen maradni. Tudja, hogy ha ma még megél is, nagyon bizonytalan, vajon holnap lesz-e betevő falatja.

De vizsgáljuk meg tüzetesebben azt a helyzetet, melybe a szociális háború a nincstelen osztályt taszítja. Lássuk, hogy tulajdonképpen milyen lakást, ruházatot és táplálékot ad a társadalom a munkásnak munkájáért, milyen életet biztosít azoknak, akik a legtöbbel járulnak hozzá a társadalom életéhez. Nézzük meg először a lakásokat.

Minden nagyvárosban van egy vagy több „sötét negyed", amelyben a munkásosztály összezsúfolódik. Gyakran előfordul persze az is, hogy

a szegények eldugott sikátorokban közvetlenül a gazdagok palotái mellett húzódnak meg; általában azonban külön városrészbe utalják őket, hogy ott, száműzve a szerencsésebb osztályok szeme elől, boldoguljanak egymás között, ahogy tudnak. Ezek a sötét negyedek meglehetősen egyformák Anglia minden városában: a legrosszabb házak a város legrosszabb helyén, többnyire egyemeletes vagy földszintes téglaépületek hosszú sorokban, lehetőleg lakott pincehelyiségekkel, és majdnem mindenütt szabálytalanul építve. Ezeket a három-négy szobából és egy konyhából álló házacskákat cottage-oknak nevezik; általában, London egyes részeinek kivételével, ilyenek a munkásosztály lakásai egész Angliában. Az utcák rendszerint kövezetlenek, hepehupásak, piszkosak, tele növényi és állati hulladékkal, lefolyócsatornák és csurgók nélkül, poshadt, büzlő pocsolyákkal. Az egész városnegyedet rosszul, összevissza építették, ezért nehéz a szellőztetés, és mivel itt igen sokan laknak kis területen, könnyen elképzelhetjük, milyen a levegő ezekben a munkáskerületekben. Szép időben emellett az utcákon még szárítanak is — kötelet feszítenek ki a házak között, és teleaggatják mosott ruhával.

Nézzünk meg néhány ilyen sötét negyedet. Kezdjük *Londonnal*,* és Londonban a hírhedt „varjúfészekkel" (rookery), *St. Gilesszal*, amelyet most végre néhány széles utcával szeltek át, s így el akarnak tüntetni. Ez a St. Giles a legnépesebb városrész kellős közepén fekszik; ragyogó, széles utcák veszik körül, amelyekben London előkelő világa éli életét — egészen az Oxford Street és a Regent Street, a Trafalgar Square és a Strand közelében. Magas, két-három emeletes házak rendetlen tömege, szűk, kanyargós, piszkos utcákkal, amelyek legalább oly forgalmasak, mint a város főútvonalai, azzal a különbséggel, hogy St. Gilesban csak munkásembereket látni. Az utcákon van a piac; az alig élvezhető főzelékkel és gyümölccsel megrakott kosarak még inkább eltorlaszolják az utat, és fertelmes bűzt árasztanak, éppúgy mint a húsüzletek. A házak, amelyeknek minden tenyérnyi területén, a pincétől a padlásig, laknak, kívül-belül egyformán piszkosak, nem embernek valók. Ez azonban még mind semmi az utcák közti szűk udvarokban és sikátorokban található lakásokhoz képest, amelyek a házak közötti fedett folyosókon át közelíthetők meg, s amelyek minden képzeletet felülmúló szennyet és rozzant-

* Miután elkészültem az itt következő leírással, kezembe került az „Illuminated Magazine"-nek a londoni munkáskerületekről szóló cikke (1844 október), amely több helyen majdnem szóról szóra, de a dolog érdemi részét tekintve különben is mindenütt teljesen megegyezik leírásommal. A cikk címe: „The Dwellings of the Poor, from the note-book of an M. D." (Medicinae Doctor). — *Engels jegyzete.*

ságot tárnak az ember elé — alig látni ép ablaküveget, a falak omladoznak, az ajtófélfák és az ablakrámák elkorhadtak, összetörtek, az ajtókat régi deszkákból eszkábálták össze, vagy egyáltalán nincsenek ajtók, hiszen ebben a tolvajnegyedben nincs is szükség ajtóra, mert nincs mit ellopni. Mindenütt szemét és hamukupacok, az ajtók elé kiöntött szennylé büzlő tócsákban gyűlik össze. Itt laknak a szegények legszegényebbjei, a legroszszabbul fizetett munkások, egymás hegyén-hátán, tolvajokkal, zsebmetszőkkel és a prostitúció áldozataival vegyesen — legtöbbjük ír vagy írek leszármazottja, és akik még nem merültek el a környező erkölcsi züllés örvényében, napról napra mélyebbre süllyednek, napról napra kevesebb az erejük, hogy ellenálljanak a nyomor, a szenny és a rossz környezet demoralizáló hatásának. —

De St. Giles nem az egyetlen „sötét negyede" Londonnak. Az utcák végeláthatatlan labirintusában száz és száz, ezer és ezer eldugott utca és sikátor van, amelyek házait messze elkerülik azok, akik még költhetnek valamit emberi lakásra — és gyakran a gazdagok ragyogó házainak közvetlen közelében ott találhatók a minden képzeletet felülmúló szegénységnek e szurdékai. Így például nemrégen, egy halottszemle alkalmával, egy városnegyedet, amely a Portman Square, egy nagyon rendes tér közvetlen közelében fekszik, úgy jellemeztek, mint „a piszok és a szegénység által demoralizált írek tömegének" lakóhelyét. Olyan utcákban, mint a Long Acre stb., amelyek bár nem előkelő, de nagyon rendes utcák, rengeteg pincelakás van, amelyekből beteges gyermekek és csontvázhoz hasonló, rongyokba burkolt asszonyok másznak elő. A Drury Lane, London második színháza közvetlen közelében van az egész város néhány legsötétebb utcája: a *Charles*, a *King* és a *Parker Street*, amelyek házait a pincétől a padlásig szintén csupa szegény család lakja. A westminsteri *St. John* és *St. Margaret* egyházközségben 1840-ben, a Statisztikai Társaság folyóirata szerint,[138] 5366 munkáscsalád lakott 5294 „lakásban" — ha ugyan lakásnak nevezhetők azok —, férfiak, nők és gyermekek, korra és nemre való tekintet nélkül egy rakáson, összesen 16 176 fő, és a családok háromnegyedének csak egy-egy szobája volt. Az arisztokratikus *St. George* egyházközségben (Hanover Square) ugyanazon forrás szerint 1465 munkáscsalád, összesen mintegy 6000 személy lakott ugyanilyen viszonyok között; a családoknak több mint kétharmada itt is egyszobás lakásokban volt összezsúfolva. És e szegény szerencsétleneket, akiknél még a tolvajok sem találnak semmit, törvényes úton kiszipolyozzák a vagyonos osztályok! A Drury Lane melletti undorító lakásokért, amelyekről éppen az imént volt szó, a következő béreket fizetik: két pincelakásért 3 sh.-et

(1 tallért), egy földszinti szobáért 4 sh.-et, egy elsőemeleti szobáért $4^1/_2$ sh.-et, egy második emeleti szobáért 4 sh.-et, a padlásszobákért 3 sh.-et hetenként, úgyhogy csak a Charles Street kiéhezett lakói évi 2000 font st.-gel (14 000 tallérral) adóznak a háztulajdonosoknak, a fentebb említett 5366 westminsteri család pedig összesen 40 000 font st. (270 000 tallér) évi bért fizet.

A legnagyobb munkáskerület azonban a Towertól keletre, *Whitechapelben* és *Bethnal Greenben* fekszik; itt lakik a londoni munkásság zöme. Hallgassuk csak, mit mond *G. Alston* úr, a Bethnal Green-i St. Philip's lelkésze egyházközségének viszonyairól: „Az egyházközségben 1400 ház van, s ezekben 2795 család, körülbelül 12 000 személy lakik. A terület, amelyen ez a nagyszámú népesség él, kisebb mint 400 × 400 yard (1200 láb); ilyen zsúfoltságban egyáltalán nem szokatlan, ha egy tíz-tizenkét láb hosszú és ugyanolyan széles szoba férjet, feleséget, négy-öt gyermeket, sőt olykor még nagyszülőket is befogad, s ebben az egyetlenegy szobában dolgoznak, étkeznek és alusznak valamennyien. Azt hiszem, mielőtt a londoni püspök ráirányította a társadalom figyelmét erre a rendkívül szegény egyházközségre, a város nyugati részén épp olyan keveset tudtak róla, mint Ausztrália vagy Óceánia vad népeiről. És ha egyszer saját szemünkkel láttuk, hogyan szenvednek ezek a szerencsétlenek, ha megfigyeltük őket szűkös étkezésük közben, és láttuk, hogyan roskadnak össze a betegségtől és munkanélküliségtől, olyan rettenetes elesettség és nyomor képe tárul fel előttünk, hogy ennek a nemzetnek, a mi nemzetünknek, szégyenkeznie kell, hogy ilyesmi lehetséges. Lelkész voltam Huddersfield mellett három évig, amikor legrosszabb volt a gyárak helyzete, de sohasem tapasztaltam olyan reménytelen nyomort, mint azóta Bethnal Greenben. Az egész kerületben tíz családapa közül aligha van *egy*, akinek munkaruháján kívül még más ruházata is volna, és az is egészen rossz és rongyos; sok családnak ezeken a rongyokon kívül nincs más éji takarója, és csak szalmával vagy gyaluforgáccsal tömött zsák az ágya."

Már a fenti leírásból is láthatjuk, hogy mi van ezekben a lakásokban. De hogy teljesebb legyen a kép, kövessük az angol hatóságokat néhány proletárlakásba, ahová néha eljutnak.

A 45 éves *Ann Galway* elhalálozása után, abból az alkalomból, hogy Carter úr, Surrey halottkémje 1843 november 16-án halottszemlét tartott, a lapok így írták le az elhunyt lakását: Az elhunyt férjével és 19 éves fiával Londonban, Bermondsey Street, White Lion Court 3. szám alatt egy kis szobában lakott, amelyben nem volt sem ágy, sem ágynemű, sem pedig más bútor. Holtan feküdt fia mellett egy halom tollon, amely csaknem

meztelen testére volt szórva, mert nem volt sem takarójuk, sem lepedőjük. A toll erősen hozzátapadt a testéhez, úgyhogy az orvos nem tudta megvizsgálni, míg meg nem tisztították a tetemet. Egészen lesoványodott, élősdiektől szétmart test tárult elé. A szoba padlójának egy része fel volt szakítva, és a család ezt a lyukat használta árnyékszéknek. —

1844 január 15-én, hétfőn, két fiút hoztak London Worship Street-i rendőrbírósága elé, mert éhségükben egy üzletből egy féligfőtt marhalábat loptak s nyomban elfogyasztottak. A rendőrbíró tovább nyomozott, és a rendőröktől hamarosan a következő felvilágosítást kapta: A fiúk anyja egy kiszolgált katonának, későbbi rendőrnek az özvegye, aki férje halála után 9 gyermekével nagyon rossz viszonyok között élt. Spitalfields-ben, Quaker Court, Pool's Place 2. szám alatt a legnagyobb nyomorban lakott. Mikor a rendőr belépett hozzá, a szó szoros értelmében egymás mellett szorongva találta az anyát és hat gyermekét egy kis kamrában, amelyben két öreg, ülés nélküli fonott széken, egy törött lábú kis asztalon, egy törött csészén és egy kis tálon kívül más holmi nem volt. A tűzhelyben nyoma sem volt a tűznek, és a sarokban egy halom régi rongy hevert, amennyi egy asszony kötőjében elfér — ez volt az egész család ágya. Szegényes ruhájuk volt a takarójuk. A szegény asszony elbeszélte a rendőrnek, hogy az előző évben kénytelen volt eladni az ágyát, hogy ennivalót szerezzen; a lepedőket a zöldségesnek adta zálogba némi élelmiszerért; általában mindent el kellett adnia, hogy kenyeret vehessen. — A rendőrbíró jelentékenyebb segélyt adott az asszonynak a szegénykasszából.

1844 februárjában Theresa Bishop 60 éves özvegyet 26 éves beteg lányával együtt a Marlborough Street-i rendőrbíró jóakaratú figyelmébe ajánlották. Az özvegy Grosvenor Square, Brown Street 5. szám alatt egy kis kamrában lakott, amely nem volt nagyobb egy szekrénynél, és amelyben egyetlen darab bútor sem volt. Egy sarokban hevert némi rongy, azon hált az özvegy leányával; egy láda volt az asztaluk és egyszersmind székük is. Az anya takarítással keresett valamit: a háziúr elbeszélése szerint így éltek 1843 májusa óta, lassanként eladtak vagy elzálogosítottak mindent, amijük még volt, de így sem tudtak soha bért fizetni. — A rendőrbíró egy fontot utalt ki nekik a szegénykasszából. —

Egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy *minden* londoni munkás olyan nyomorban él, mint az előbb említett három család; jól tudom, hogy ott, ahol a társadalom egyet teljesen eltipor, tíz valamivel jobban él. Állítom azonban, hogy szorgalmas és derék családok ezrei, sokkal becsületesebbek, sokkal tiszteletreméltóbbak, mint London összes gazdagai, ilyen emberhez nem méltó helyzetben vannak, és hogy minden

proletárt, kivétel nélkül mindegyiket, önhibáján kívül és minden igyekezete ellenére hasonló sors érhet. —

De mindamellett azok, akiknek legalább valamilyen fedél van a fejük felett, még boldogok az egészen hajléktalanokhoz képest. Londonban minden reggel ötvenezer ember kel fel, aki nem tudja, hogy a következő éjjel hol hajtja le fejét. Ezek közül a legszerencsésebbek, akiknek estére egy-két pennyjük marad, elmennek valamelyik úgynevezett éjjeli menedékhelyre (lodging-house), amelyeknek se szeri, se száma minden nagyvárosban, és ahol pénzért szállást kapnak. De milyen szállást! A ház tömve van ágyakkal, egy szobában négy, öt, hat ágy áll, amennyi belefér. Minden ágyba négy, öt, hat embert dugnak, ahányan csak belefémek — betegeket és egészségeseket, öregeket és fiatalokat, férfiakat és nőket, részegeket és józanokat, ahogy éppen jön, egymás hegyén-hátán. Itt aztán napirenden van a veszekedés, a verekedés, a késelés — és ha az ágytársak megférnek egymással, ez még rosszabb, lopásokat beszélnek meg vagy olyan dolgokat művelnek, amelyek bestialitására emberibbé vált nyelvünkben nincs kifejezés. Hát azok, akiknek még éjjeli menedékhelyre sincs pénzük? Azok ott hálnak, ahol éppen hely akad, átjárókban, boltívek alatt, valamelyik zugban, ahol a rendőrség vagy a tulajdonosok zavartalanul hagyják őket aludni; egyeseknek sikerül szállást kapni menhelyeken, amelyeket magán-jótékonykodók létesítettek — mások a parkok padjain hálnak, közvetlenül Viktória királynő ablakai alatt. Hallgassuk csak, mit ír a „Times"[139] 1843 októberében:

„Tegnapi rendőri tudósításunkból kitűnik, hogy éjjelenként átlag 50 ember hál a parkokban, aki csak a fák alatt és a gátakba vájt üregekben lel védelmet az időjárás ellen. Legtöbbje katonáktól elcsábított fiatal leány, akit a fővárosba hoztak és itt kitaszítottak a nagyvilágba, ki egy idegen város nyomorába, az elhagyatottságba, a fiatalkori féktelen, könnyelmű bűnözés fertőjébe.

Ez csakugyan borzasztó. Szegény embereknek mindenütt kell lenni. A nélkülözés utat tör mindenhová, és egész szörnyűségével odatelepszik a nagy és fényűző városok szívébe. Egy népes főváros ezernyi szűk utcájában és sikátorában — attól tartunk — mindig elkerülhetetlen a sok szenvedés és sok minden, ami sérti a szemet, sok minden, ami sohasem kerül napfényre.

De hogy a gazdagság, a jámborság és a pompa körébe, hogy a St. James-i királyi rezidencia közelébe, közvetlenül a ragyogó Bayswater palota mellé, ahol a régi és az új arisztokratanegyed találkozik, olyan kerületbe, ahol az óvatos és kifinomult modern városépítő-művészet egyetlen kunyhót

sem hagyott a szegénység számára, olyan kerületbe, amely látszólag csak a gazdagság élvezeteinek a helye, — hogy *ide* is beköltözhet a nyomor és az éhség és a betegség és a bűnözés minden borzalmával, amely felemészti a testet és a lelket — ez szinte hihetetlen!

Ez valóban szörnyű állapot. A legmagasabb élvezetek, melyeket a testi egészség, a szellemi tevékenység, az ártatlan érzéki örömök csak nyújthatnak, a leírhatatlan nyomor közvetlen közelében! A gazdagság kacaja hallik a ragyogó szalonokból — gondtalanul kacagnak, mert nem ismerik a nélkülözés kínszenvedéseit! Az öröm öntudatlanul, de kegyetlenül kigúnyolja a lent nyögő fájdalmat! Az ellentétek mind harcban állnak, minden ellentmondásban van egymással, kivéve a bűnt, amely kísértésbe visz, és a bűnt, amely enged a kísértésnek. — — — De gondoljon mindenki arra, hogy a föld leggazdagabb városának legragyogóbb kerületében minden éjjel, minden télen fiatal nők találhatók, akik fiatalon megöregedtek a bűnben és a szenvedésben, a társadalom kitaszítottjai, akik éhezve, szennyben és betegségben elevenen rothadnak meg. Gondoljon mindenki erre, és tanulja meg, hogy most nem bölcselkedni, hanem cselekedni kell. Isten a tanúja, tág tere van manapság a cselekvésnek!"

Fentebb a hajléktalanok menhelyeiről beszéltem. Hogy mennyire túl vannak tömve ezek a menhelyek, ezt két példa világosan mutatja. Az Upper Ogle Street-i új menhely, amely éjjelenként 300 embernek adhat szállást, megnyitása napjától, 1844 január 27-től március 17-ig 2740 személyt vett fel egy vagy több éjszakára; és bár kedvezőbb évszak köszöntött be, a szállást kérők száma mind ezen a menhelyen, mind a Whitecross Street-i és a wappingi menhelyen erősen megnövekedett, s minden éjjel számos hajléktalant hely hiányában vissza kellett utasítani. — Másutt, a Playhouse Yard-i központi menhelyen, 1844 első három hónapjában éjjelenként átlagban 460 főnek adtak szállást; összesen 6681 személyt vettek fel, és 96 141 adag kenyeret osztottak szét. Az intéző bizottság mégis kénytelen volt megállapítani, hogy ez a menhely is csak akkor tudta valamelyest kielégíteni a rászorulók tömegét, amikor a keleti menhelyen is megkezdődött a felvétel.

Most hagyjuk el Londont, és látogassunk el sorjában az Egyesült Királyság többi nagyvárosába. Kezdjük *Dublinnal*. Dublin bejárata a tenger felől éppoly elragadó, mint amilyen impozáns Londoné. A Dublini öböl a brit szigetek legszebb öble, — az írek a Nápolyi öbölhöz szokták hasonlítani. A városnak szintén sok szép látványossága van, és arisztokrata negyedei szebbek és ízlésesebbek, mint bármely más brit városéi. De Dublin szegényebb kerületei a legutálatosabbak és legvisszataszí-

többak az egész világon. Igaz, van ebben némi része az ír nép jellemének is, amely olykor csak a piszokban érzi jól magát; mivel azonban Anglia és Skócia minden nagyvárosában írek ezrei is élnek és a szegény lakosság lassanként szükségképpen ugyanolyan piszokba merül mindenütt, a dublini nyomor sem specifikus valami, nem csupán az ír városra jellemző, hanem egyformán megvan a világ minden nagyvárosában. — Dublin szegénynegyedei nagyon kiterjedtek, és a szenny, a házak lakhatatlansága, az utcák elhanyagolt állapota minden képzeletet felülmúl. Hogy milyen összezsúfolva élnek itt a szegények, arról fogalmat alkothatunk, ha halljuk, hogy 1817-ben a dologház felügyelőinek jelentése szerint* a Barral Streeten 52 ház 390 szobájában 1318 ember, a Church Streeten és környékén pedig 71 ház 393 szobájában 1997 ember lakott, hogy „ebben és a szomszédos kerületben számos bűzlő (foul) sikátor és udvar van, némely pince csak az ajtón keresztül kap napfényt, és több pincelakásban a lakók csupasz földön hálnak, bár az említett házakban lakók többségének legalább ágya van. De például a Nicholson's Court 28 szánalmas szobácskájában 151 ember lakik a legnagyobb nyomorban, úgyhogy az egész udvarban csak két ágyat és két ágytakarót találtunk." Dublinban oly nagy a szegénység, hogy egyetlen jótékonysági intézmény: a Mendicity Association [Társaság a koldulás leküzdésére] 2500 embert, vagyis az egész lakosság *egy* százalékát veszi fel, nappal táplálja, s este ismét elbocsátja.

Ugyanezt beszéli el dr. Alison *Edinburgh-ről* is. Ismét egy város, amelynek gyönyörű fekvése — modern Athénnak szokták nevezni — és újvárosbeli csillogó arisztokratanegyede éles ellentétben áll az óváros szegényeinek bűzlő nyomorával. Alison állítása szerint ez a nagy városrész épp olyan piszkos és undorító, mint Dublin legszörnyűbb kerületei, és a Mendicity Associationnek Edinburgh-ben is éppen annyi szűkölködőt kellene segítenie, mint az írek fővárosában; sőt Alison szerint a szegények helyzete Skóciában, különösen Edinburgh-ben és Glasgow-ban, még rosszabb, mint a brit birodalom bármely más vidékén, és nem az írek, hanem a skótok nyomorognak leginkább. Dr. Lee, az edinburgh-i öreg templom lelkésze, 1836-ban azt mondta a Commission of Religious Instruction [Vallásos nevelés bizottsága] előtt: „Soha életemben nem láttam

* Idézve *dr. W. P. Alison*, az Edinburgh-i Királyi Természettudományi Társulat tagja, a Királyi Orvosi Kollégium tagja és volt elnöke stb. stb. „Observations on the Management of the Poor in Scotland and its Effects on the Health of Great Towns" (Edinburgh 1840) című munkájában [8—13. old.]. — A szerző vallásos tory és Arch. Alison történész fivére. — *Engels jegyzete.*

olyan nyomort, mint egyházközségemben. Az embereknek nincs bútoruk, nincs semmijük; gyakran két házaspár lakik *egy* szobában. *Egyetlen* nap alatt hét olyan házban jártam, ahol nem volt ágy, néhányban még szalma sem; 80 éves emberek a padlón háltak, s majdnem valamennyi nappali ruhájában aludt. Egy pincehelyiségben két falusi skót családot találtam: nem sokkal a városba érkezésük után meghalt két gyermekük, a harmadik pedig már haldoklott, amikor meglátogattam a családot: mindegyik családnak volt a sarokban egy-egy halom piszkos szalmája, és a pincében, amely olyan sötét volt, hogy még fényes nappal sem lehetett megismerni az embert, ráadásul még egy szamárnak is helyet szorítottak. — Még ha kőből volna az ember szíve, akkor is összeszorulna olyan nyomor láttán, aminő Skóciában uralkodik." — Hasonló tényeket közöl dr. Hennen az „Edinburgh Medical and Surgical Journal"-ban. — Egy parlamenti jelentésből* kitűnik, milyen tisztátlanság uralkodik az edinburgh-i szegények házaiban, — ami ilyen viszonyok között nem is meglepő. Az ágyvégeken tyúkok tanyáznak, kutyák, sőt lovak hálnak *egy* szobában az emberekkel, aminek az a természetes következménye, hogy iszonyú szenny és bűz van ezekben a lakásokban, s mindenféle élősdi megszámlálhatatlan sokasága hemzseg bennük. — Edinburgh építési módja igen kedvez ezeknek a förtelmes állapotoknak. Az óváros egy domb két lejtőjén épült, a domb hátán húzódik a város főutcája (High Street). Ebből két oldalt számos keskeny, görbe sikátor lejt lefelé, amelyeket sok kanyarulatukról kanyargóknak [wynds] neveznek, s ezek alkotják a proletár városrészt. A skót városok házai általában magasak, négy- és ötemeletesek, mint a párizsiak, és Angliával ellentétben, ahol lehetőleg mindenkinek van külön háza, számos család lakik bennük; így még több ember van összezsúfolva kis területen. „Ezek az utcák" — írja egy angol folyóirat a városi munkások egészségi viszonyairól szóló cikkében** — „gyakran olyan szűkek, hogy az egyik ház ablakából át lehet lépni a szemben levő ház ablakába, és a házak oly magasak, annyi emelet tornyosul egymás fölé, hogy a világosság alig hatol be az udvarba vagy a házak közötti sikátorba. Ebben a városrészben nincsenek csatornák, a házakban nincsenek lefolyók, sem árnyékszékek; ezért a legalább 50 000 ember után felgyülemlő szemetet,

* „Report to the Home Secretary from the Poor Law Commissioners, on an Inquiry into the Sanitary Condition of the Labouring Classes of Great Britain. With Appendices. Presented to both Houses of Parliament in July 1842" — 3 kötet folióban. — Orvosi jelentésekből összegyűjtötte és rendezte Edwin Chadwick, a szegénytörvény-bizottság titkára [v. ö. 121—122. old.]. — *Engels jegyzete.*

** „The Artisan" c. havi folyóirat 1843 októberi száma [228—231. old.]. — *Engels jegyzete.*

hulladékot és ürüléket minden éjjel kidobják az árkokba, úgyhogy — bár seprik az utcákat — rengeteg száradt ganaj halmozódik fel és bűzös pára keletkezik. Mindez undorító, orrfacsaró, és a lakók egészségét is a legnagyobb mértékben veszélyezteti. Csodálkozhatunk-e ezek után, hogy ezekben a helyiségekben egyáltalán nem fordítanak figyelmet az egészségügyi követelményekre, sem az erkölcsökre, sőt még a legelemibb illendőségre sem? Ellenkezőleg, akik közelebbről ismerik a lakók viszonyait, tanúsíthatják, hogy mennyire elterjedt itt a betegség, a nyomor és a demoralizáció. Ezeken a vidékeken hihetetlenül alacsony és nyomorúságos fokra süllyedt a társadalom. — — A szegényebb osztály lakásai általában nagyon piszkosak, szemmel látható, hogy sohasem tisztítják azokat. A lakások többnyire egy szobából állnak. A szobák, bár szellőzésük igen gyatra, a törött, rosszul záró ablakok miatt hidegek, olykor nyirkosak és részben a föld alatt vannak, mindig rosszul bútorozottak, egyáltalán nem lakályosak; gyakran az egész család ágya egyetlen szalmakupac, amelyen férfiak és nők, fiatalok és öregek hajmeresztő összevisszaságban, egymás hegyén-hátán fekszenek. Víz csak a nyilvános kutakban van, és mivel nagy fáradságba kerül a vízhordás, természetesen ez a körülmény is kedvez a piszoknak." —

Más nagy kikötővárosokban sem jobbak a viszonyok. *Liverpool*, ez a fényűző, gazdag kereskedőváros ugyanilyen barbár módon bánik munkásaival. A lakosságnak jó egyötöde, vagyis több mint 45 000 ember szűk, sötét, nyirkos és rosszul szellőztetett pincékben lakik. A városban 7862 ilyen pincelakás van. Ehhez jön még 2270 udvar (court), vagyis kicsiny térségek, amelyeknek mind a négy oldala be van építve, és csak egy keskeny, többnyire boltozott bejáratuk van, úgyhogy *egyáltalán nem* szellőznek, s többnyire igen piszkosak, és amelyekben majdnem kizárólag proletárok laknak. Az ilyen udvarokról még szó lesz, amikor majd rátérünk Manchesterre. *Bristolban* egy alkalommal 2800 munkáscsaládot látogattak meg, s 46 százalékuknak csak egy szobája volt.

Ugyanezt tapasztaljuk a gyárvárosokban is. *Nottinghamben* összesen 11 000 ház van, s ezek közül 7—8000 a hátsó tűzfallal egymáshoz épült, tehát kereszthuzatja nincsen; ráadásul több háznak rendszerint csak *egy* közös árnyékszéke van. Nemrégen egy vizsgálat alkalmával sekély lefolyóárkok fölé épített házsorokat találtak, s az árkokat csak a szobapadlók deszkája fedte. Leicesterben, Derbyban és Sheffieldben sem más a helyzet.[140] *Birminghamről* a következőket írja az „Artisan" fentebb idézett cikke: „A régi városrészekben sok szennyes és elhanyagolt sötét negyed van, tele poshadt pocsolyákkal és hulladékrakásokkal. Birminghamben igen

sok az udvar, több mint kétezer a számuk, s ezekben lakik a munkásosztály legnagyobb része. Az udvarok többnyire szűkek, sárosak, rosszul szellőznek, rosszak a lefolyóik, nyolc-húsz ház van egy-egy udvarban, s a házak rendszerint csak egy oldalról szellőztethetők, mert közös a hátsó tűzfaluk, az udvar végében pedig majdnem mindenütt szemétgödör vagy valami ahhoz hasonló látható, amelynek szennye leírhatatlan. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az újabb udvarokat ésszerűbben építették, és jobban rendben tartják; a cottage-ok még a régi udvarokban sem olyan zsúfoltak, mint Manchesterben és Liverpoolban, s ez a magyarázata annak, hogy járványok idején Birminghamben sokkal kevesebb volt a haláleset, mint például a néhány mérföldre fekvő Wolverhamptonban, Dudleyban és Bilstonban. Pincelakások sincsenek Birminghamben, bár néhány pincehelyiséget rendeltetésétől eltérően műhelynek használnak. Kissé sok (több mint 400) az éjjeli menedékhely a proletárok számára, főleg a város központjában levő udvarokban; ezek csaknem kivétel nélkül undorítóan piszkos és áporodott szagú odúk, koldusok, csavargók" (trampers — e szó pontosabb jelentéséről később), „tolvajok és prostituáltak menedékhelyei, ahol illendőséggel vagy kényelemmel mit sem törődve esznek, isznak, dohányoznak és hálnak, csak ilyen lezüllött emberek számára elviselhető atmoszférában." —

Glasgow sok tekintetben hasonlít Edinburgh-höz — itt is ugyanolyan kanyargók vannak, ugyanolyan magasak a házak. Erről a városról azt írja az „Artisan": „A város lakosságának (mintegy 300 000 fő) 78 százaléka munkás. Ezek olyan városrészekben laknak, amelyek még St. Giles és Whitechapel lebujait, Dublin külvárosait, Edinburgh kanyargóit is felülmúlják nyomorúságban és koszban. Rengeteg ilyen hely van a város szívében — Trongate-től délre, a Sópiactól nyugatra, Caltonban, a főutcától oldalt stb. —, szűk utcák vagy kanyargók végtelen labirintusai, amelyekbe csaknem minden lépésnyire régi, rosszul szellőző, magas, vízzel el nem látott, omladozó házakkal szegélyezett udvarok vagy zsákutcák torkollanak. Ezekben a házakban a szó szoros értelmében hemzsegnek a lakók: három vagy négy család — talán húsz személy is — lakik minden emeleten, olykor pedig az egyes emeleteket hálóhelyeknek adják bérbe, úgyhogy egyetlen szobában tizenöt-húsz embert raknak egymás hegyére-hátára — hiszen elszállásolásnak ez igazán nem nevezhető. Ezek a kerületek nyújtanak menedéket a lakosság legszegényebb, legromlottabb és legértéktelenebb elemeinek, s innen indulnak ki azok a borzalmas járványok, amelyek egész Glasgow-t pusztítják." — Hallgassuk csak meg, hogyan írja le ezeket a városrészeket *J. C. Symons*, a

kéziszövők helyzetének megvizsgálására kiküldött kormánybiztos:* „Láttam már a nyomor legrosszabb fajtáit is országunkban és a kontinensen egyaránt, de amíg meg nem látogattam Glasgow kanyargóit, nem hittem, hogy egy civilizált országban ennyi bűnözés, nyomor és betegség lehetséges. A legsilányabb éjjeli menedékhelyeken tízen, tizenketten, sőt olykor húszan is hálnak a padlón, a legkülönbözőbb korú férfiak és nők, félig és teljesen meztelenül egymás hegyén-hátán. Ezek a lakóhelyek rendszerint (generally) olyan piszkosak, nyirkosak és rozzantak, hogy az ember még a lovát sem szeretné bennük tartani." Máshelyütt ezt írja: „Glasgow kanyargóiban állandóan változik a lakosság; száma tizenöt- és harmincezer fő között mozog. A negyed csupa szűk utcából és négyszögalakú udvarból áll, amelyek közepén mindig ott a szemétdomb. Bármilyen hajmeresztő is e helyek külső állapota, mégis meglepett a házak belsejében mutatkozó piszok és nyomor. Egyes hálóhelyeken, amelyeket mi" (Miller kapitány rendőrségi főfelügyelő és Symons) „éjjel meglátogattunk, annyi emberi lény feküdt a padlón, hogy azt teljesen eltakarták; gyakran tizenöten-húszan voltak egy szobában, egyesek ruhában, mások meztelenül, férfiak és nők egymás mellett. Ágyuk rothadt szalma volt rongydarabokkal vegyesen. Bútort alig vagy egyáltalán nem láttunk ezeken a helyeken, csak a kályhában pattogó tűz tette ezeket a lyukakat némileg lakáshoz hasonlóvá. Az itt lakók fő kereseti forrása a tolvajlás és a prostitúció. Úgy látszik még senki sem szánta rá magát arra, hogy kiseperje ezt az Augiász istállóját, ezt a poklot, a bűnözésnek, a piszoknak és a járványnak ezt a fészkét az ország második városának központjában. Más városok legsötétebb kerületeinek tüzetes vizsgálata folyamán sohasem láttam olyan erkölcsi és fizikai fertőt, a népességnek olyan viszonylagos zsúfoltságát, amely megközelítette volna az itt tapasztaltakat. — A helyi hatóság [Court of Guild] e negyed legtöbb házát düledezőnek és lakhatatlannak nyilvánította — de éppen itt laknak a legtöbben, mert a törvény szerint ezekben a házakban nem szabad lakbért követelni". —

A brit szigetek központjának nagy ipari kerülete, *Nyugat-Yorkshire* és *Dél-Lancashire* sűrűn lakott sávja számos gyárvárosával semmiben sem marad el a többi nagyváros mögött. A yorkshire-i West Ridingnak gyapjúkerülete gyönyörű hely, szép zöld dombos vidék, amelynek magaslatai

* *J. C. Symons:* „Arts and Artisans at Home and Abroad", Edinburgh 1839. — A szerző — aki, úgy látszik, maga is skót — liberális, tehát fanatikus ellenzője minden önálló munkásmozgalomnak. A fentebb idézett helyek a könyv 116. és köv. oldalain találhatók.[141] — *Engels jegyzete.*

nyugat felé egyre meredekebbek, míg a Blackstone Edge — az Ír- és a Német-tenger vízválasztója — szirtes gerincén elérik legmagasabb pontjukat. Az Aire folyó völgye — itt van Leeds — és a Calder folyó völgye — ezen halad keresztül a Manchester—Leeds vasút — Anglia legvonzóbb vidékei közé tartozik. A völgyekben mindenütt gyárak, falvak és városok láthatók; a szürke terméskő házak, Lancashire kormos téglaépületeivel ellentétben, oly kedvesek és tiszták, hogy örül az ember szíve. De ha bemegyünk a városokba, nagyon kevés vigasztalót látunk. *Leeds* — mint az „Artisan" írja (uo.), és amint magam is meggyőződtem róla — „egy lankáson terül el, amely az Aire völgyébe lejt. Ez a folyó körülbelül másfél mérföld* hosszúságban kígyózik át Leedsen, és tavaszi olvadáskor vagy nagyobb zivatarok után erősen kiárad. A magasabban fekvő, nyugati városrészek — ahhoz mérten, hogy nagyvárosról van szó — elég tiszták, de a folyó és a folyóba ömlő patakok (beck) mentén elterülő alsóbb negyedek szennyesek, szűkek, és már egymagukban is elegendők ahhoz, hogy a lakosok, különösen a kis gyermekek életét megrövidítsék; a Kirkgate, Marsh Lane, Cross Street és Richmond Road körül fekvő munkáskerületek undorítók, utcáik nagyrészt kövezetlenek, lefolyók nélkül, rendetlenül épültek. Ezekben a munkáskerületekben sok az udvar és zsákutca, a tisztaság fenntartásának legelemibb eszközei is hiányzanak. Mindent összevetve, éppen elegendő oka van annak, hogy a legszennyesebb nyomor e szerencsétlen tanyáin oly rendkívül magas a halandóság. — Ha az Aire kiárad" (hozzá kell tennünk, hogy ez is, mint minden más folyó, amely az ipart szolgálja, a város egyik végén tiszta és átlátszó, a másik végén pedig sűrűn, feketén, mindenféle szennytől bűzösen folyik el), „a lakóházakat és a pincéket gyakran annyira elönti a víz, hogy ki kell szivattyúzni az utcára; ilyenkor a csatornákból, már ahol csatornák vannak, kiárad a víz a pincékbe,** miazmás, erős kénhidrogéngáz tartalmú kipárolgást idéz elő, és undorító, az egészségre rendkívül ártalmas üledéket hagy hátra. Az 1839. évi tavaszi árvíz idején annyira ártalmasak voltak a csatorna-eldugulások kihatásai, hogy az anyakönyvi hivatal jelentése szerint ebben a városrészben egy negyedév alatt két születésre három haláleset jutott, holott más városrészekben ugyanabban az évnegyedben három születés jutott két halálesetre." — „Más

* Mindenütt, ahol közelebbi megjelölés nélkül beszélek mérföldről, angol mérföldet kell érteni; 69 $^1/_2$ angol mérföld az egyenlítő egy foka, tehát körülbelül 5 angol mérföld egyenlő 1 német mérfölddel. — *Engels jegyzete.*

** Ne felejtsük el, hogy ezek a „pincék" nem lomtárak, hanem emberi lakások. — *Engels jegyzete.*

sűrűn lakott kerületekben nincsenek lefolyók, vagy ha vannak, olyan rosszak, hogy semmit sem használnak. Egyes házsorokban a pincék majdnem mindig nedvesek; más kerületekben számos utcát bokáig érő, tapadó sár borít. A lakosok hasztalanul fáradoztak, hogy időről időre hamuszórással kijavítsák az utcákat; mégis trágyalé áll mindenütt, minden gödörben ott poshad a házakból kiöntött szennyvíz, míg a szél és a nap fel nem szárítja" (v. ö. a városi tanács jelentésével, „Statistical Journal", 2. köt. [1839], 404. old.). — Leedsben egy átlagos cottage legfeljebb huszonöt négyzetyard területet foglal el, és rendszerint egy pincéből, egy lakószobából és egy hálóhelyiségből áll. Ezek a szűk, éjjel-nappal emberekkel teli lakások szintén veszélyeztetik a lakók erkölcsét és egészségét. És hogy mennyire túlzsúfoltak ezek a lakások, elmondja a munkásosztály egészségi viszonyairól szóló fentebb idézett jelentés [126. old.]: „Leedsben azt tapasztaltuk, hogy szülők fiaikkal és leányaikkal, kosztosaikkal és kosztosnőikkel egy hálószobában háltak; ennek következményeitől megborzad az emberi érzés."

Ugyanezt jelentik *Bradfordról* is, amely Leedstől csak hét mérföldnyire, több völgy találkozásánál, egy kis, szurokfekete, bűzlő folyó mentén terül el. A város, amelyet hétköznap sötét füstfelhő borít, napsütéses vasárnapokon igéző látványt nyújt a környező halmokról. De bent a városban ugyanazt a piszkot és ugyanazt a ridegséget találjuk, mint Leedsben. A régibb városrészek meredek lejtőkön épültek, szűken és szabálytalanul; az utcákon, a zsákutcákban és az udvarokban sok a piszok és omladék; a házak düledeznek, piszkosak és barátságtalanok; a folyó és a völgyfenék közvetlen közelében olyan házakat találtam, melyeknek félig a hegyoldalba vájt földszintje egészen lakhatatlan volt. A völgyfenék általában az egész város legrosszabbul épített és legpiszkosabb része, ahol magas gyárak közé ékelték a munkáslakásokat. Ennek a városnak, mint minden más gyárvárosnak, újabb részein szabályos sorokban építették a cottage-okat, de ezekben is megvannak mindazok a bajok, amelyek hagyományossá váltak, ha munkásoknak építenek lakást. Erre Manchesterrel kapcsolatban még visszatérünk. — Ugyanez áll West Riding többi városára is, különösen *Barnsleyra, Halifaxre* és *Huddersfieldre*. Az utóbbinak, amely gyönyörű fekvésével és modern építési módjával messze kimagaslik Yorkshire és Lancashire gyárvárosai közül, szintén vannak sötét kerületei. Egy bizottság, melyet a polgárok gyűlése a város állapotainak megvizsgálására választott, 1844 augusztus 5-én a következőket jelentette:[142] „Ismeretes, hogy Huddersfieldben egész utcák, valamint számos mellékutca és udvar kövezetlen, nincsenek csatornái, sem egyéb lefolyói; mindenféle hulladék, szemét és szenny garmadával erjed és rothad körös-körül, és majdnem minde-

nütt pocsolyák láthatók; ennek következtében az itteni lakások szükségképpen egészségtelenek és piszkosak, úgyhogy ezeken a helyeken betegségek törnek ki és az egész város egészségét veszélyeztetik."

Ha átmegyünk vagy vonattal átutazunk Blackstone Edge-en, arra a klasszikus földre lépünk, amelyen az angol ipar megalkotta mesterművét, és amely kiindulópontja minden munkásmozgalomnak: *Dél-Lancashire-be* és fővárosába, *Manchesterbe*. Ez is szép dombos vidék, amely a vízválasztótól nyugatra enyhén lejt az Ír-tenger felé; a Ribble, az Irwell és a Mersey, valamint mellékfolyóik mentén elragadó zöld völgyek terülnek el; ez a vidék, amely még száz évvel ezelőtt nagyobbára csak mocsaras és gyéren lakott terület volt, most városokkal és falvakkal van teleszórva, és Anglia legnépesebb vidéke. Lancashire, és különösen Manchester a brit birodalom iparának bölcsője és centruma; a manchesteri tőzsde a fokmérője az ipari forgalom minden ingadozásának, Manchesterben fejlődött ki a legtökéletesebben a gyáripar modern művészete. Dél-Lancashire pamutiparában éri el tetőpontját a természeti erők felhasználása, a kézi munka kiszorítása a gép (különösen a mechanikai szövőszék és a szelfaktormule) által és a munkamegosztás. S ha ezt a három elemet fogadjuk el a modern ipar jellegzetességének, el kell ismernünk, hogy a gyapotfeldolgozó ipar e tekintetben is kezdettől fogva valamennyi többi iparág élén haladt, és ma is az élen halad. Ugyanakkor azonban a modern iparnak a munkásosztályra kiható következményei is szükségképpen itt fejlődtek ki a legteljesebben és legtisztábban, és az ipari proletariátusnak is itt kellett megjelennie legtökéletesebb, klasszikus formájában; az a megalázó helyzet, amelybe a munkás a gőzerő és a gépek alkalmazása, valamint a munkamegosztás folytán kerül, és a proletariátus kísérletei, hogy véget vessen emberhez nem méltó helyzetének, ugyancsak szükségképpen itt jelentkeztek a legélesebb és legtudatosabb formában. Éppen azért, mert Manchester a modern ipari város klasszikus típusa, és mert éppoly jól ismerem ezt a várost, mint saját szülővárosomat — jobban, mint legtöbb lakosa —, vele valamivel bővebben foglalkozunk.

A Manchester körüli városok munkáskerületei alig különböznek Manchesteréitől, csak a munkásság aránya talán még nagyobb, mint ott. Ezek ugyanis tisztán ipari városok, s minden kereskedelmi ügyletet Manchesterben és Manchester útján bonyolítanak le; minden tekintetben tőlefüggnek, ezért itt csak munkások, gyárosok és kis szatócsok laknak, Manchesternek viszont igen jelentős kereskedelmi lakossága van, sok a bizományi üzlete és igen tekintélyes kiskereskedelmi cége. Ez az oka annak, hogy *Bolton*, *Preston*, *Wigan*, *Bury*, *Rochdale*, *Middleton*, *Heywood*, *Oldham*,

Ashton, Stalybridge, Stockport stb., noha majdnem valamennyi harminc-, ötven-, hetven-, kilencvenezer lakosú város, úgyszólván csupa nagy munkásnegyed, amelyet csak gyárak és üzletekkel szegélyezett főutcák szakítanak meg, s amelybe néhány országút vezet, a gyárosok villaszerű kertes házaival övezve. Maguk a városok rosszul és szabálytalanul épültek, tele vannak piszkos udvarokkal, utcákkal és sikátorokkal, füstösek, és az itt általánosan használt építőanyag, az eredetileg élénkpiros tégla, mely az idők folyamán bekormozódott, különösen barátságtalan külsőt kölcsönöz e városoknak. A pincelakás itt általános jelenség; ahol csak lehetséges, ilyen föld alatti lyukakat építenek, és ezekben él a lakosság igen jelentékeny része.

A legcsúnyább e városok közül Preston és Oldham után *Bolton*. Bolton tizenegy mérföldre van Manchestertől északnyugati irányban. Mint többszöri látogatásom alkalmával megfigyelhettem, csak egy, méghozzá meglehetősen piszkos főutcája van, a Deansgate, amely egyszersmind piac is, s még a legszebb időben is komor, visszataszító lyuk, jóllehet a gyárakon kívül csak alacsony, földszintes és egyemeletes házai vannak. A régi városrész, mint mindenütt, itt is düledezik és rideg. Valami fekete víz folyik át rajta, amelyről nem lehet tudni, patak-e vagy bűzlő pocsolyák hosszú sora, és még jobban megfertőzi az amúgy sem tiszta levegőt.

Itt van továbbá *Stockport*, amely ugyan a Mersey folyó cheshire-i oldalán fekszik, de mégis a manchesteri ipari kerülethez tartozik. A Mersey mentén szűk völgyben terül el, úgyhogy az utcák az egyik oldalon meredeken lefelé, a másik oldalon pedig éppoly meredeken felfelé visznek, a Manchester—Birmingham vasút pedig magas viadukton a város és az egész völgy fölött halad át. Stockport az egész kerület egyik legkomorabb és legfüstösebb fészkének a hírében áll, és különösen a viaduktról nézve valóban rendkívül barátságtalan látvány. Még sokkal barátságtalanabbak azonban a proletárok cottage-ai és pincelakásai, amelyek hosszú sorokban húzódnak a város minden részén át, a völgyfenéktől fel egészen a dombtetőig. Nem emlékszem, hogy e kerület bármely más városában viszonylag ilyen sok lakott pincét láttam volna.

Stockporttól néhány mérföldnyire északkeletre van *Ashton-under-Lyne*, a vidék egyik legújabb gyári települése. Egy domb lejtőjén terül el, amelynek lábát a csatorna és a Tame folyó mossa. Általában újabb rendszer szerint, szabályosabban épült. Párhuzamosan öt vagy hat hosszú utca húzódik a domb hosszában, és derékszögben a völgybe vezető utcák szelik át. Ezzel az építési móddal a gyárakat kiszorították a tulajdonképpeni városból; ezek különben is mind a völgyben épültek, közel a víz-

hez és a víziúthoz, ott állnak szorosan egymás mellett, és kéményeikből sűrű füstöt eregetnek. Ashton külseje ezért sokkal barátságosabb, mint a legtöbb gyárvárosé; az utcák szélesek és tisztábbak, a cottage-ok újak, élénkpirosak és lakályosaknak látszanak. De a munkáscottage-építés új rendszerének megvannak a hátrányai is; minden utcának van egy eldugott hátsó sikátora, amelyhez szűk oldalátjáró vezet, és amely hihetetlenül piszkos. S Ashtonban is — bár a város bejáratánál levő néhány házon kívül nem láttam egyet sem, amely ötven esztendősnél régibb volna —, Ashtonban is vannak utcák, amelyekben a cottage-ok csúnyák és rossz karban vannak, a házak sarkain a téglák meglazultak, eltolódtak, a falak megrepedeztek, és a belső meszelés hullik; vannak itt is piszkos és füstös utcák, éppúgy, mint a kerület többi városában, csakhogy Ashtonban ez nem szabály, hanem kivétel.

Egy mérfölddel tovább keletre, szintén a Tame folyó partján van *Stalybridge*. Ha Ashtonból a hegyen át jövünk, fent a csúcson jobbra és balra szép nagy kertek közepén villaszerű pompás házakat látunk — többnyire „Erzsébet-korabeli" stílusban, amely úgy viszonylik a gót stílushoz, mint a protestáns-anglikán vallás az apostoli római katolikus valláshoz. Még vagy száz lépés, s szemünk elé tárul a völgyben Stalybridge — szöges ellentéte a pompás úri lakoknak, de még Ashton szerény cottage-ainak is! Stalybridge szűk, kanyargó völgyszakadékban terül el, amely még szűkebb, mint a stockporti völgy; mindkét lejtőjén rendetlen összevisszaságban cottage-ok, házak és gyárak láthatók. Amint beérünk a városba, már az első cottage-ok is szűkek, kormosak, elhanyagoltak és düledezők, s amilyenek az első házak, olyan az egész város. Kevés utca halad a keskeny völgyfenék hosszában, a legtöbb összevissza, hegynek fel és hegynek le húzódik, a lejtős fekvés miatt csaknem minden ház földszintje félig a földbe van ásva, és hogy e zűrzavaros építkezés következtében mennyi udvar, hátsó sikátor és félreeső zug keletkezik, azt a hegyekről láthatjuk, ahonnan a város itt-ott szinte madártávlatból tárul elénk. És ha még mindehhez hozzávesszük a leírhatatlan piszkot, megértjük, miért kelt Stalybridge — szép környéke ellenére is — olyan visszataszító benyomást.

De hagyjuk ezeket a kisvárosokat. Mindegyiknek megvan a sajátossága, de a munkások általában éppúgy élnek ott is, mint Manchesterben; ezért csak sajátos építési módjukat vázoltam külön; egyébként a manchesteri munkáslakásokra vonatkozó összes általánosabb megállapítások teljesen érvényesek a környékbeli városokra is. Nézzük most magát Manchestert.

Manchester az Oldhamtől az Irwell és a Medlock völgyei között a *Kersall Moor* csúcsig (itt van a versenypálya, és ez egyszersmind Manchester

mons sacer-je*) húzódó domblánc déli lejtőjének lábánál terül el. A tulajdonképpeni Manchester az Irwell balpartján fekszik, az Irwell és két kisebb folyó, az Irk és a Medlock között, amelyek itt ömlenek az Irwellbe. Az Irwell jobbpartján a folyó éles kanyarulatában terül el *Salford*, tovább nyugatra *Pendleton;* az Irwelltől északra van Felső- és Alsó-*Broughton*, az Irktől északra *Cheetham Hill;* a Medlocktól délre *Hulme*, tovább keletre *Chorlton-on-Medlock*, még tovább, Manchestertől jóval keletre *Ardwick*. Az egész házrengeteget közönségesen Manchesternek nevezik, s lakosainak száma inkább több, mint kevesebb négyszázezernél. Maga a város sajátságosan épült, évekig lakhat benne az ember, járhat-kelhet itt mindennap, de amíg éppen csak üzleteit bonyolítja le vagy sétál, nem akad útjába egyetlen munkásnegyed sem, egyetlen munkás sem. Ennek főleg az az oka, hogy a munkáskerületeket öntudatlanul, hallgatólagos megállapodással, de meg tudatosan, szándékosan is, szigorúan elválasztják a középosztálynak fenntartott városrészektől, ott pedig, ahol ez nyíltan nem lehetséges, a jótékonykodás leple alatt történik. Manchester középpontja meglehetősen kiterjedt kereskedelmi negyed, mintegy fél mérföld hosszú és ugyanolyan széles, s csaknem kizárólag irodákból és áruraktárakból (warehouse) áll. Az egész negyedben alig lakik valaki, éjjel elhagyatott, kihalt, csak az ügyeletes rendőrök járkálnak lámpásaikkal a szűk, sötét utcákon. Ezt a városrészt több, igen forgalmas főutca szeli át, amelyekben a házak földszintjét ragyogó üzletek foglalják el; ezeken az utcákon itt-ott akadnak lakott emeleti helyiségek is, s itt késő estig meglehetősen élénk a forgalom. E kereskedelmi negyed kivételével az egész tulajdonképpeni Manchester, egész Salford és Hulme, Pendleton és Chorlton jelentős része, Ardwick kétharmada, Cheetham Hill és Broughton egyes körzetei — megannyi munkásnegyed, amely másfél mérföld átlagszélességű övként körülveszi a kereskedelmi negyedet. Kint, ezen az övön túl lakik a magasabb és a középburzsoázia — a középburzsoázia szabályos utcákban a munkásnegyedek közelében, főleg Chorltonban és Cheetham Hill mélyebben fekvő részein, a magasabb burzsoázia Chorlton és Ardwick távolabb eső villaszerű kertes házaiban, vagy pedig Cheetham Hill, Broughton és Pendleton szellős magaslatain — szabad, egészséges vidéki levegőn, gyönyörű, kényelmes lakásokban, amelyek közeléből félóránként vagy negyedóránként omnibuszok indulnak a városba. És a legérdekesebb az, hogy ezek a gazdag pénzarisztokraták az összes munkásnegyedeken át a legrövidebb úton eljuthatnak a város közepén levő üzlethelyiségeikbe

* — szent hegye[143] — *Szerk.*

anélkül, hogy a jobbra és balra található szörnyű piszok és nyomor közelségét észrevennék. A főutcákon ugyanis, melyek a tőzsdétől minden irányban kivezetnek a városból, kétoldalt csaknem szakadatlan sorban üzletek követik egymást, vagyis itt a közép- és kisburzsoázia dominál, amely már saját érdekében is sokat ad és adhat a külső tisztaságra és rendre. Igaz, ezeken az üzleteken mindig van valami, ami a mögöttük fekvő kerületekre emlékeztet, úgyhogy a kereskedelmi negyedben és a burzsoá kerületek közelében az üzletek elegánsabbak, mint itt, ahol a piszkos munkáscottage-okat fedik el; de azért elég rendesek itt is ahhoz, hogy a jó gyomrú és rossz idegzetű gazdag urak és hölgyek szeme elől elrejtsék a nyomort és a piszkot, amely gazdagságuk és fényűzésük kiegészítő eleme. Így például az öreg templomtól egyenes irányban délre haladó Deansgate elején áruraktárak és gyárak vannak, majd másodrangú üzletek és néhány söröző, tovább délre, ahol az utca elhagyja a kereskedelmi negyedet, kevésbé vonzó üzletek következnek, minél tovább megyünk, annál piszkosabbak, és sorukat egyre több és több csapszék és pálinkamérés szakítja meg, a déli végén pedig az üzletek külseje nem hagy semmi kétséget aziránt, hogy vevőik munkások, csakis munkások. Ugyanilyen a Market Street, amely a tőzsdétől délkeletre visz; az elején elsőrangú ragyogó üzletek, a felsőbb emeleteken pedig irodák és áruraktárak vannak; tovább (a Piccadillyn) óriási szállók és áruraktárak; még tovább (a London Roadon) a Medlock közelében gyárak, csapszékek, üzletek az alacsonyabb burzsoázia és a munkások számára; végül az Ardwick Greenen a magasabb és a középburzsoázia lakásai, és innen kezdve a gazdag gyárosok és kereskedők nagy kertjei és villái. Ilymódon — ha Manchestert ismerjük — a főutcákról *következtethetünk* a szomszédos kerületekre, de igen ritkán láthatjuk innen az *igazi* munkáskerületeket. — Nagyon jól tudom, hogy ez a képmutató építési mód többé-kevésbé megvan minden nagyvárosban; azt is tudom, hogy a kiskereskedőknek, üzletük természeténél fogva, a nagy összekötő utcákat kell elfoglalniok; tudom, hogy ezeken az utcákon mindenütt több a jó ház, mint a rossz, és hogy közelükben a telek értéke nagyobb, mint a félreeső részeken; de hogy a munkásosztályt ilyen gondosan elzárják a főutcáktól, hogy ilyen tapintatosan eltakarjanak mindent, ami a burzsoázia szemét és idegeit sértheti, azt sehol sem tapasztaltam, csak Manchesterben. És ennek ellenére éppen Manchester kevésbé tervszerűen, a rendőri előírásoknak kevésbé megfelelően és sokkal inkább a véletlen szeszélyei szerint épült, mint bármely más város; és ha tekintetbe veszem, hogy a középosztály milyen buzgón bizonygatja, hogy a munkások nagyszerűen élnek, mégiscsak azt kell hinnem, hogy a liberális gyárosok,

Manchester „big wig"-jei* is bűnösek ebben a szégyenletes építésmódban.—

Még csak azt említem meg, hogy a gyárak majdnem kivétel nélkül a három folyó és a várost átszelő különböző csatornák mentén épültek, s áttérek a munkásnegyedek leírására. Itt van mindenekelőtt Manchester óvárosa, amely a kereskedelmi negyed északi határa és az Irk között terül el. Utcái, még a jobbak is, szűkek és görbék — mint a Todd Street, Long Millgate, Withy Grove és Shude Hill —, házai piszkosak, régiek, düledezők, a mellékutcák építési módja förtelmetes. Ha az öreg templomtól a Long Millgate-re megyünk, mindjárt jobbra egész sor régimódi házat találunk, amelyek homlokzata kivétel nélkül elferdült; ezek a régi, az iparosodás előtti Manchester maradványai; korábbi lakóik utódaikkal együtt jobban épült kerületekbe költöztek, és házaikat, amelyek már nem feleltek meg nekik, egy erősen ír vérrel keveredett munkásrétegnek adták át. Itt valóban csaknem leplezetlen munkásnegyedben vagyunk, mert még az utcai üzletek és csapszékek tiszta külsejére sem fordítanak gondot. De ez még semmi ahhoz képest, amit a mögöttük levő sikátorokban és udvarokban látunk. Ide csak szűk, fedett folyosókon lehet bejutni, amelyekben ketten sem férnek el egymás mellett. Leírhatatlan a házaknak az a rendetlen, minden ésszerű építészetet kigúnyoló összevisszasága, zsúfoltsága, ahogyan itt a szó szoros értelmében egymáshoz vannak préselve. És ennek nemcsak a régi Manchesterből visszamaradt épületek az okai; ez az összevisszaság csak az újabb időben érte el tetőfokát, mert ami kis területet az előbbi kor építészete még meghagyott, később beépítették, kifoldozták, annyira, hogy a házak között végül tenyérnyi üres, beépíthető hely sem maradt. Ennek igazolására lerajzolom Manchester térképének egy kis részét, amely az óvárosnak nem a legrosszabb darabja és nem egészen a tizedrésze.

Ez a rajz elég jellegzetes képet ad az egész kerület, különösen az Irk közelében levő rész őrült építési módjáról. Az Irk partja itt, a déli oldalon, igen meredek és tizenöt-harminc láb magas; erre a meredek lejtőre legtöbb helyen még három sor házat préseltek: a legalsóbb sor közvetlenül a folyóból emel-

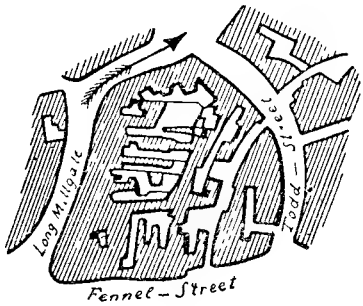

* „Big wig": nagyfejűt, *de* nagy liberálist (whiget) *is jelent.* — *Szerk.*

kedik ki, a legfelsőbbnek a homlokzata viszont a dombtető szintjén áll a Long Millgate-en. Közben a folyó partján még gyárak is vannak — egyszóval az építkezés itt éppolyan összezsúfolt és rendetlen, mint a Long Millgate alsó végén. Jobbról-balról egy csomó fedett folyosó vezet a főutcáról a sok udvarba, és ha bemegyünk, példátlan szenny és undorító tisztátlanság tárul elénk, különösen azokban az udvarokban, amelyek az Irk felé lejtenek; kétségtelenül ezekben vannak a legförtelmesebb lakások, amelyeket valaha is láttam. Az egyik udvarban mindjárt a bejáratnál, ahol véget ér a fedett folyosó, árnyékszék van, amelynek nincs ajtaja és annyira szennyes, hogy a lakók csak a körülötte bűzlő vizelet- és ürüléktócsán át tudnak az udvarba jutni vagy onnan kimenni; ez az első udvar az Irk partján, a Ducie Bridge felett — hátha valakinek kedve van utánanézni; lejjebb, a folyóparton több cserzőműhely található, s ezek az egész környéket állatmaradványok rothadásának szagával töltik meg. A Ducie Bridge-től lejjebb fekvő udvarokba szűk, piszkos lépcsőkön járnak be, és csak nagy rakás omladékon és szeméten át lehet a házakba jutni. A Ducie Bridge-től lejjebb az első udvart Allen's Courtnak nevezik; ez a kolera idején olyan állapotban volt, hogy az egészségrendészet kiürítette, kisepertette és klórral fertőtlenítette; doktor Kay egy brosúrában* valóságos rémképet fest ennek az udvarnak akkori állapotáról. Azóta, úgy látszik, részben lebontották és újraépítették — legalábbis a Ducie Bridge-ről több falomladékot és magasra halmozott törmeléket lehet látni néhány újabban épült ház mellett. Az erről a hídról nyíló kilátás, amelyet nagyon tapintatosan embermagasságú korláttal takartak el az alacsonyabb halandók elől, általában az egész kerületre jellemző. A mélyben folyik, vagy helyesebben áll az Irk, egy keskeny, szurokfekete, bűzlő folyó, tele szeméttel és hulladékkal, amelyet sekélyesebb jobbpartjára vet ki; száraz időben ezen a parton a legundorítóbb zöldesfekete iszaptócsák hosszú sora poshad, mélyükből állandóan miazmás gázbuborékok szállnak fel, és olyan bűzt árasztanak, hogy még fent a hídon, negyven-ötven láb magasan a víz színe fölött sem lehet elviselni. Ehhez járul még, hogy a folyót lépten-nyomon magas gátakkal rekesztik el, s ezek mögött vastag rétegben iszap és hulladék rakódik le és rothad. A hídtól feljebb cserzőüzemek állnak, még tovább festőműhelyek, csontőrlő malmok és gáz-

* *James Ph. Kay*, dr. med.: „The Moral and Physical Condition of the Working Classes, employed in the Cotton Manufacture in Manchester", 2. kiad. 1832. — A szerző azonosítja a munkásosztályt mint olyant a gyári munkássággal, de egyébként kitűnő a könyv. — *Engels jegyzete.*

gyárak; ezek szennyvize és hulladéka mind az Irkbe kerül, amely ezenkívül még a környező csatornák és árnyékszékek tartalmát is felveszi. Elképzelhető tehát, hogy a folyó milyen üledéket hagy hátra. A hídtól lejjebb, a meredek balparton levő udvarokban nagy halmaz törmelék, trágya, szemét és omladék látható; a házak mind szorosan egymáshoz vannak préselve, és mivel a part emelkedik, minden házból csak egy darab látszik, valamennyi fekete a füsttől, rozzant, régi, ablakai és ablakrámái töröttek. A hátteret kaszárnyaszerű, régi gyárépületek alkotják. — A lankásabb jobbparton házak és gyárak hosszú sora áll — mindjárt a második ház rom, nincs teteje, törmelékkel van tele, a harmadik pedig olyan alacsonyan áll, hogy földszintje lakhatatlan és ezért sem ablakai, sem ajtói nincsenek. A háttér itt a szegények temetője, a liverpooli és a leedsi vasút állomása, mögöttük pedig a dologház, Manchester „szegénytörvény-bastille"-ja, amely egy dombról magas falak és oromcsipkék mögül fellegvárként fenyegetően tekint alá a szemközti munkásnegyedre.

A Ducie Bridge-től feljebb a balpart lankásodik, a jobbpart ellenben egyre meredekebb, az Irk mindkét partján levő lakások állapota pedig inkább rosszabb, mint jobb. Ha itt a főutcáról — még mindig a Long Millgate-en vagyunk — balra térünk, elveszünk; egyik udvarból a másikba jutunk, csupa sikátoron, szűk, piszkos átjárókon és folyosókon át, míg néhány perc múlva teljesen elvesztjük az irányt és egyáltalán nem tudjuk, merre forduljunk. Mindenütt omladozó vagy egészen beomlott házak — egyesek valóban lakatlanok, ami itt sokat jelent —, a házakban ritka a fa- vagy kőpadló, ablakaik és ajtóik viszont majdnem kivétel nélkül töröttek, rosszul zárnak, és rengeteg a piszok! — körös-körül törmelék, hulladék- és trágyadombok; lefolyók helyett poshadó tócsák, s olyan bűz, amely már egymagában is elviselhetetlenné tenné az ittlakást minden némileg civilizált ember számára. Amikor nemrégiben meghosszabbították a leedsi vasutat, amely itt halad át az Irken, az udvarok és sikátorok egy részét elseperték, s így a többi annál szembetűnőbb lett. Például közvetlenül a vasúti híd mellett ott áll egy udvar, amely szennyével, undorító külsejével messze felülmúlja a többit, éppen azért, mert eddig olyan zárt és észrevétlen volt, hogy csak nagynehezen lehetett odajutni; ha a vasúti viadukttal nem vágtak volna rést, magam sem találtam volna rá erre az udvarra sohasem, pedig azt hittem, hogy alaposan ismerem az egész környéket. A göröngyös part fölött, karók és szárítókötelek között kis, földszintes, egyszobás viskók káoszába jutunk, amelyekben a padlót többnyire a csupasz föld helyettesíti, s a szoba egyszersmind konyha, lakó- és hálószoba is. Egy ilyen lyukban, amely alig hat láb hosszú és öt láb

széles, két ágyat láttam — de milyen fekvőhelyeket és ágyakat! —, mely a lépcső és a tűzhely között állt és éppen betöltötte az egész szobát. Más viskókban *semmit sem* láttam, pedig az ajtó tárva-nyitva volt, és a lakók az ajtónak támaszkodtak. Az ajtók előtt mindenütt törmelék és szemét hever szanaszét, nem láthattam, hogy alatta valami járdaféle van, csak lábammal éreztem itt-ott ilyesmit. Ezt a rakás emberlakta istállót két oldalról házak és egy gyár, a harmadik oldalról a folyó határolja, és a keskeny parti ösvényen kívül csak egy szűk fedett folyosó vezet ki onnan egy másik, csaknem ugyanolyan rosszul épített és ugyanolyan rossz karban levő lakáslabirintusba.

De elég! Így épült az egész Irk-part, terv nélkül összevissza hányt házak káosza, amelyek többé-kevésbé a lakhatatlanság határán vannak, és amelyeknek piszkos belseje teljes összhangban áll szennyes környékükkel. De hogyan is tisztálkodjanak az emberek! Hiszen még a legtermészetesebb és legmindennapibb szükségleteik kielégítéséhez sincsenek meg a kellő feltételek. Az árnyékszékek itt olyan ritkák, hogy vagy mindennap megtelnek, vagy a legtöbb lakónak nagyon messze vannak. Hogyan mosakodjanak az emberek, ha a közelben csak az Irk szennyes vize található, vízvezetékek és kutak pedig csak az előkelő városrészekben vannak! A modern társadalom helótái csakugyan nem is hibáztathatók, amiért lakásaik nem tisztábbak, mint a disznóólak, amelyek itt-ott közöttük éktelenkednek! Hát nem szégyellnek a háztulajdonosok bérbe adni olyan lakásokat, mint az a hat vagy hét pince a folyóparton, mindjárt a Scotland Bridge mellett, amelyek padlója alacsony vízálláskor is legalább két láb mélyen van a nem egészen hat láb távolságra folyó Irk szintje alatt, — vagy pedig olyan lakásokat, mint annak az átellenes parton, a hídtól valamivel feljebb levő sarokháznak az emelete, amelynek földszintje lakhatatlan, minden ajtó és ablak nélkül üresen áll, és az egész szomszédság — más helyiség hiányában — ezt a nyitott földszintet használja árnyékszéknek, ami nem ritka eset az egész környéken!

Ha elhagyjuk az Irket és a Long Millgate ellenkező oldalán ismét a munkáslakások közé megyünk, valamivel újabb negyedbe jutunk, amely a St. Michael's-templomtól a Withy Grove-ig és Shude Hillig terjed. Itt legalább némiképpen nagyobb rend van; a kaotikus építési mód helyett hosszú egyenes utcákat és zsákutcákat vagy terv szerint épített, többnyire négyszögletes udvarokat találunk; de ahogy korábban az egyes házakat, úgy itt legalább minden utcát és minden udvart önkényesen építettek, tekintet nélkül a többi fekvésére. Az utcák összevissza futnak, hol ebben, hol abban az irányban, lépten-nyomon zsákutcába vagy beépített zugba

kerülünk, s ismét odajutunk, ahonnan kiindultunk. Aki nem lakik már jó ideje ebben a labirintusban, nem képes tájékozódni. Az utcák és az udvarok szellőzése — ha ebben a kerületben egyáltalán használható ez a szó — éppolyan rossz, mint az Irk környékén, és ha ennek a kerületnek van is valami előnye az Irk völgyével szemben, mert házai újabbak, s az utcákon legalább itt-ott lefolyók is vannak, akkor másrészt hátránya az, hogy majdnem minden házban pincelakás található, ami az Irk völgyében, éppen mert a házak régiek és kevesebb körültekintéssel épültek, ritkán fordul elő. Egyébként mindkét negyed utcáit egyformán piszok, sok törmelék és hamu borítja, pocsolyák éktelenítik, de ebben a kerületben, amelyről most beszélünk, szemünkbe ötlik még egy más körülmény is, amely igen hátrányosan befolyásolja a lakosság tisztaságát: igen sok a disznó, s ezek szemétben turkálva az utcákon kóborolnak, vagy pedig az udvarokban kis ólakban tartják őket. A sertéshízlalók, mint Manchester legtöbb munkáskerületében, itt is udvarokat bérelnek, és disznóólakat építenek oda; csaknem minden udvarban van egy vagy több ilyen elrekesztett zug, ahová az udvar lakói mindenféle hulladékot és szemetet bedobálnak; a disznók ezen meghíznak, de a négy oldalról beépített udvaroknak amúgy is rossz levegőjét teljesen elviselhetetlenné teszik a rothadó növényi és állati anyagok. Ebben a kerületben széles, meglehetősen rendes utcát vágtak, a Millers Streetet, amely elég jól takarja a hátteret; de ha kíváncsiságból a sok folyosó közül valamelyiken befordulunk és bepillantunk az udvarokba, minden húsz lépésnyire ebbe a szó szoros értelmében vett disznóságba botlunk.

Ilyen Manchester óvárosa. És amikor leírásomat ismét elolvasom, be kell vallanom, hogy nem túloztam, sőt ellenkezőleg, még korántsem adtam eléggé teljes képet ennek a legalább húsz-harmincezer lakosú kerületnek a szennyéről, züllöttségéről, ridegségéről, arról az építési módról, amely gúnyt űz a tisztaság, a szellőztetés és az egészség minden követelményéből. És ilyen negyed van Anglia második városának, a világ legelső gyárvárosának központjában! Ha látni akarják, hogy szükség esetén milyen kevés hely kell az embernek a mozgáshoz, milyen kevés levegő — és milyen levegő! — a lélegzéshez, hogy milyen kevés civilizációval létezhet az ember, jöjjenek ide és meglátják. Ez persze az *ó*-város — mondják a manchesteriek, ha valaki szóba hozza előttük e földi pokol hajmeresztő állapotait. De mit akarnak ezzel mondani? Az, ami itt különös utálatot és megvetést kelt, mind újabbkeletű, az *ipari korszak* velejárója. A régi Manchester pár száz házát eredeti lakói már régen elhagyták; csak az ipar tömte tele azzal a munkáshaddal, amely most benne lakik; csak az

ipar épített be minden tenyérnyi területet e régi házak között, hogy hajlékot nyújthasson a földművelő vidékekről és Írországból toborzott tömegeknek; csak az ipar teszi lehetővé ez ólak tulajdonosainak, hogy drága pénzen lakás gyanánt embereknek adják bérbe őket, hogy kizsákmányolják a munkások szegénységét, aláássák ezrek egészségét, csak hogy *ők* meggazdagodjanak; csak az ipar tette lehetővé, hogy a munkást, aki alig szabadult ki a jobbágysorból, ismét anyagnak, *dolognak* használják. hogy a munkás olyan lakásba kénytelen bezáratni magát, amely senki másnak nem felel meg, és amelyet drága pénzért használhat addig, amíg rá nem szakad. Ezt csakis az ipar tette, amely a munkások nélkül, a munkások szegénysége és szolgasága nélkül nem létezhetett volna. Az igaz, hogy a régi negyed eredetileg is rossz volt, és sok jót nem lehetett csinálni belőle, de tettek-e valamit is a telektulajdonosok, tett-e valamit is a helyi hatóság, hogy átépítésekor javítsanak rajta? Ellenkezőleg, ahol még egy szabad zug volt, oda házat építettek, ahol még egy fölösleges kijárat volt, építkezéssel elzárták; az ipar felvirágzásával emelkedett a telkek értéke, és minél inkább emelkedett, annál őrültebben építkeztek a telkeken, tekintet nélkül a lakók egészségére és kényelmére — *hiszen nincs olyan rossz viskó, amelyre ne akadna valami szegény, aki nem képes jobb lakást bérelni.* Csakis a maximális haszonra voltak tekintettel. De hát ez csak az óváros — s ezzel megnyugtatja magát a burzsoázia. Ám lássuk, milyen az *újváros* (the New Town)?

Az *újváros*, ír városnak (the Irish Town) is nevezik, az óvároson túl az Irk és a St. George's Road között egy agyagdombon terül el. Egyáltalán nincs városi külseje; egyes házsorok vagy utcacsoportok kis falvakként állnak a kopár dombon, ahol még fű sem nő; a házak, vagy inkább cottage-ok rossz karban vannak, sohasem javítják őket, piszkosak, nedves, szennyes pincelakásokkal; az utcák kövezetlenek, nincsenek lefolyóik, sok disznó van a kis udvarokba és ólakba bezárva, vagy szabadon kóborol a lejtőn. Az utak olyan sárosak, hogy csak a legszárazabb időben mehet el az ember anélkül, hogy lépten-nyomon bokáig ne süppedjen a sárba. A St. George's Road közelében szorosabban egymáshoz zárkóznak a beépített részek, egymást követik az utcák, zsákutcák, hátsó sikátorok és udvarok, s ezek annál szorosabbak és rendezetlenebbek, minél közelebb kerülünk a város központjához. Itt persze már gyakoribbak a kövezett utcák, vagy legalábbis a kövezett járdák és lefolyók; de a piszok ugyanolyan, s a házak és különösen a pincék éppoly rossz állapotban vannak.

Helyénvaló lesz néhány általános megjegyzést tennünk a manchesteri munkásnegyedek szokásos építési módjára. Láttuk, hogy az óvárosban

többnyire a puszta véletlen döntötte el, hogyan kerülnek egymás mellé a házak. Egy-egy ház építésénél nem voltak tekintettel a többire, és a házak közötti zegzugos területet más szó hiányában udvarnak (court) nevezik. Ugyanennek a negyednek valamivel újabb részeiben és más munkásnegyedekben, amelyek az ipar fellendülésének első időszakában keletkeztek, már kissé tervszerűbben folyt az építkezés. A két utca közötti területet szabályosabb, többnyire négyszög alakú udvarokra osztják, amelyeket már eleve körülbelül így építettek:

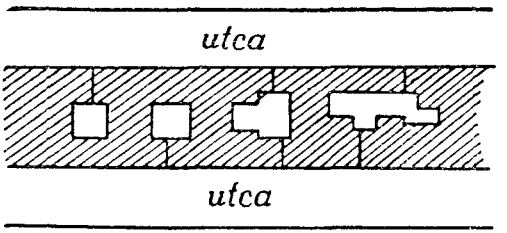

Ezekhez az udvarokhoz az utcáról fedett folyosók vezetnek. Már az egészen tervszerűtlen építési mód is nagyon kedvezőtlenül hatott a lakók egészségére, mert gátolta a szellőzést, de az új építési mód e tekintetben még hátrányosabb, mert a munkásokat minden oldalról épületektől körülvett udvarokba zárja. Az udvarokat egyáltalán nem járja át a levegő; csak a házak kéményein áramlik ki az udvar fojtott levegője, ha tűz ég a kályhákban.* Emellett az udvarokat körülvevő házak többnyire kétsorosak, hátsó tűzfallal egymáshoz épültek, és ez már egymagában is elegendő ahhoz, hogy a jó, átáramló szellőzést megakadályozza. És mivel az utcarendészeti közegek nem törődnek az udvarok állapotával, és minden ott marad, amit kidobálnak, nem csoda, hogy rengeteg a piszok, a hamu és a szemét. Voltam olyan udvarokban is — a Millers Streeten —, amelyek legalább fél lábbal mélyebben feküdtek, mint a főutca, és egyáltalában nem volt lefolyójuk, hogy az esős időben felgyülemlő vizet levezesse!

Később más építési módot kezdtek, és most ez vált általánossá. A munkáscottage-okat ugyanis most már szinte sohasem egyenként, hanem mindig tucatjával, sőt százával építik, — egy vállalkozó mindjárt egy egész utcát

* És mégisazt állítja egy bölcs angol liberális — a Children's Employment Commission jelentésében[141] [113—114. old.] —, hogy ezek az udvarok a városépítő-művészet remekei, mert minden udvar egy-egy kis tér, amely javítja a szellőzést és a légáramlást! Ez persze így is volna, ha minden udvarnak két vagy négy széles, fent nyitott, átellenes bejárati folyosója volna, hogy léghuzat lehetne, — de *soha sincs* két ilyen bejárati folyosójuk, egy is csak igen ritkán fordul elő, s majdnem minden bejárat szűk, fedett. — *Engels jegyzete.*

vagy több utcát is épít. Ezek elrendezése a következő: az egyik sor — lásd az alábbi rajzot — elsőrangú cottage-okból áll, amelyek oly szerencsések, hogy hátsó ajtajuk és kis udvaruk van; ezek bére a legnagyobb. A cottage-ok udvarai mögött húzódik egy keskeny utca, a hátsó utca (back street), amely mindkét végén be van építve, és oldalról vagy keskeny út, vagy fedett folyosó visz hozzá. Azok a cottage-ok, amelyek erre az utcára nyílnak, a legolcsóbbak, és általában nagyon elhanyagoltak. Hátsó faluk közös a harmadik cottage-sorral, mely az ellenkező oldalon utcára nyílik; a harmadik sor bére olcsóbb, mint az első soré, de drágább, mint a második soré. Az utcák elrendezése tehát körülbelül ilyen:

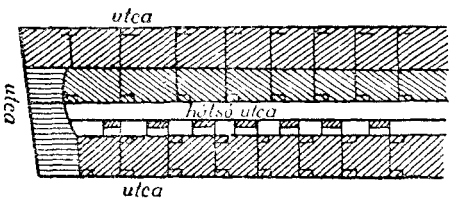

Ilyen építési mód mellett az első sor cottage-ai ugyan meglehetősen jól szellőznek, a harmadik sor cottage-ainak szellőzése legalábbis nem rosszabb, mint a régi módon épített hasonló cottage-oké, a középső sor viszont éppoly rosszul szellőzik, mint az udvari házak, s maga a hátsó utca éppoly piszkos és nyomorúságos, mint az udvarok. A vállalkozók azért kedvelik ezt az építési módot, mert így teret takarítanak meg és lehetővé válik, hogy a jobban fizetett munkásokat az első és a harmadik sor cottage-ainak magasabb bérével még jobban kizsákmányolják.

A cottage-építésnek ezzel a három formájával találkozunk egész Manchesterben, sőt egész Lancashire-ben és Yorkshire-ban is, gyakran vegyesen, de többnyire eléggé elkülönítve, úgyhogy már ebből is következtetni lehet az egyes városrészek körülbelüli életkorára. A harmadik rendszer, a hátsó utcák rendszere az uralkodó a St. George's Roadtól keletre, az Oldham Road és a Great Ancoats Street mindkét oldalán elterülő nagy munkáskerületben, de ezt a rendszert látjuk a leggyakrabban Manchester többi munkáskerületében és külvárosában is.

Az említett nagy kerületben, amely Ancoats néven ismeretes, a csatornák mentén épült Manchester legtöbb gyára, mégpedig a legnagyobbak — óriási öt-hatemeletes épületek, amelyek karcsú kürtőikkel magasra kiemelkednek az alacsony munkáscottage-ok fölé. A kerület lakossága ezért főleg gyári munkásokból áll, a legrosszabb utcákban pedig kéziszövők laknak. A város központjához legközelebb eső utcák a legrégib-

bek és ezért a legrosszabbak is, de követettek, és lefolyóik vannak; ide sorolom az Oldham Roaddal és a Great Ancoats Streettel párhuzamos, hozzájuk legközelebb eső utcákat. Tovább északkeletre néhány újonnan épült utcát találunk; itt rendesek és tiszták a cottage-ok, ajtóik és ablakaik újak és frissen festettek, a belső helyiségek tisztára meszeltek; az utcák szellősebbek, a be nem épített telkek köztük nagyobbak, gyakoribbak. De ezt csak kevés lakásról mondhatjuk; emellett majdnem minden cottage alatt pincelakások vannak, sok utca kövezetlen, nincsenek lefolyói, és mindenekelőtt: a cottage-ok rendes külseje csak látszat, mely az első tíz év után eltűnik. Az egyes cottage-ok építési módja ugyanis semmivel sem jobb, mint az utcák építése. Ezek a cottage-ok eleinte nagyon rendeseknek és masszívaknak látszanak, tömör téglafalaik szemre tetszetősek, és ha átmegyünk egy *újonnan épült* munkásutcán anélkül, hogy közelebbről szemügyre vennők a hátsó utcákat vagy a házak építési módját, egyetértünk a liberális gyárosok amaz állításával, hogy a munkásoknak sehol sincsenek olyan jó lakásaik, mint Angliában. De ha jobban körülnézünk, megállapíthatjuk, hogy a cottage-ok falai a lehető legvékonyabbak. A pincét, a földszintet és a tetőt tartó külső falak legfeljebb egy tégla vastagságúak, úgyhogy minden vízszintes sorban hosszú oldalukkal illesztik össze a téglákat ( ); láttam azonban ugyanolyan magasságú cottage-okat — s néhányat még építés közben —, amelyek külső falai csak fél tégla vastagságúak, vagyis a téglákat nem szélességben, hanem hosszában rakták, keskeny oldalukkal illesztették össze ( ). Ennek részben az az oka, hogy így anyagot takarítanak meg, részben pedig az is, hogy az építési vállalkozók sohasem tulajdonosai a teleknek, hanem angol szokás szerint csak bérlik, húsz, harminc, negyven, ötven vagy kilencvenkilenc évre, s a bérleti idő lejártával a telek mindazzal, ami rajta van, minden térítés nélkül visszaszáll az eredeti tulajdonosra. A befektetésnél tehát úgy tervez a bérlő, hogy a szerződési idő lejártával minél kisebb értéket hagyjon vissza; és mivel a cottage-okat gyakran csak húsz vagy harminc évvel a bérlet lejárta előtt építik, könnyen megérthető, hogy a vállalkozók nem túl sokat fordítanak rájuk. Emellett a vállalkozók, akik többnyire építészek, ácsmesterek vagy gyárosok, részben azért, hogy a lakbér összegét hiánytalanul megtarthassák, részben azért, mert a telek visszaszállásának időpontja közeledik, keveset vagy éppenséggel semmit sem költenek tatarozásra; azonkívül a kereskedelmi válságok és a velük együtt járó munkanélküliség miatt gyakran egész utcák üresen állnak, s így a cottage-ok igen gyorsan tönkremennek és lakhatatlanná válnak. Általában úgy számítják, hogy a munkáslakások átlagban csak negyven évig lakhatók; ez elég furcsán

hangzik, ha az újonnan épült cottage-ok szép, masszív falait látjuk, amelyek azt a benyomást keltik, mintha évszázadokig is fennmaradnának, a valóság azonban mégis az, hogy az eredeti befektetésnél való garasoskodás, a javítások teljes elhanyagolása, a lakók állandó, gyors váltakozása és gyakori hiánya, s a lakás élettartamának utolsó tíz esztendejében elkövetett rongálások következtében — ezt rendszerint írek művelik, akik a lakás farészeit sok esetben felszakítják és tüzelőnek használják — a cottage-ok 40 év alatt rommá válnak. És ez az oka annak, hogy Ancoats kerületben, amely csak az ipar felvirágzása óta, nagyobbrészt csak a XIX. században épült, mégis igen sok a régi, omladozó ház, sőt a házak nagyobb része már a végét járja. Nem kívánok arról beszélni, hogy mennyi tőkét fecsérelnek el ilymódon, hogy kissé több eredeti befektetéssel és későbbi tatarozással hosszú évekig milyen tiszta, rendes, lakható állapotban lehetne tartani ezt az egész kerületet — itt engem csak a házak állapota és lakóik helyzete érdekel. És meg kell mondanom, hogy a munkáslakások építésének nincs károsabb és demoralizálóbb rendszere, mint éppen ez a rendszer. A munkások kénytelenek ilyen ócska cottage-okban lakni, mert a jobbakat nem tudják megfizetni, vagy mert a gyár közelében nincsenek jobbak, vagy mert a cottage-ok a gyáros tulajdonában vannak, és a gyáros csak akkor fogadja fel őket, ha nála bérelnek lakást. Természetesen a negyvenéves élettartamot nem kell minden esetben szigorúan venni, mert ha a lakások sűrűn beépített városrészben vannak, tehát még drága telekbér esetén is mindig lehet bérlőket találni, a vállalkozók mégiscsak tesznek valamit, hogy a házakat negyven éven túl is valamelyest lakható állapotban tartsák; de ebben az esetben is csak a legszükségesebbre szorítkoznak, úgyhogy éppen ezek a tatarozott lakások a legrosszabbak. Olykor, fenyegető járványok esetén, felébred az egészségrendészet különben igen aluszékony lelkiismerete; ilyenkor bejárják a munkásnegyedeket, bezárnak számos pincét és cottage-ot, ahogy ez például több utcában az Oldham Road közelében történt; ez azonban nem tart sokáig, a tilalom alá eső lakásoknak hamarosan ismét akad lakója, és a tulajdonos is jobban jár, ha ismét bérlőket keres — hiszen mindenki tudja, hogy az egészségrendészet egyhamar nem jön újra!

Manchesternek ez a keleti és északkeleti oldala az egyetlen rész, ahol a burzsoázia nem épített magának lakásokat, mégpedig azért, mert itt az év tíz-tizenegy hónapjában nyugati és délnyugati szél fúj, s a gyárak töménetlen füstjét állandóan erre az odalra hajtja. Hadd szívják a munkások!

A Great Ancoats Streettől délre egy nagy, félig beépült munkáskerület terül el — dombos, kopár földsáv, egyes szabálytalanul épített házsorok-

kal vagy négyszögletes házcsoportokkal. Közöttük hepehupás, agyagos, üres telkek vannak, ahol még fű sem nő, s ezért esős időben alig járhatók. A cottage-ok mind régiek és piszkosak, gyakran mély gödrökben vannak, és általában az újvárosra emlékeztetnek. Az a rész, melyet a birminghami vasút szel át, van a legsűrűbben beépítve, és azért ez a legrosszabb. A kanyargó Medlock itt folyik át egy völgyön, amely helyenként ugyanolyan, mint az Irk völgye. Ennek a szintén szurokfekete, poshadó és bűzlő folyónak mindkét oldalán, onnan, ahol eléri a várost, egészen addig, ahol az Irwellel egyesül, gyárak és munkáslakások széles övezete húzódik, s az utóbbiak mind igen rossz karban vannak. A part többnyire lejtős és egészen a víz színéig beépült, akárcsak az Irk partján, s a házak és utcák fekvése egyformán rossz, akár Manchester, akár Ardwick, Chorlton vagy Hulme oldalán vannak. De a legundorítóbb rész — ha mindegyikről részletes képet akarnék festeni, sose lenne vége — a manchesteri oldalon, mindjárt az Oxford Roadtól délnyugatra terül el és Kis-Írországnak (Little Ireland) nevezik. A Medlock egyik kanyarulatában, egy meglehetősen mély katlanban, melyet négyoldalt magas gyárak, magas, beépített partok vagy töltések vesznek körül, két csoportban körülbelül 200 cottage épült, nagyobbrészt két-két lakás háttal egymáshoz, s itt összesen mintegy 4000-en laknak, csaknem kizárólag írek. A cottage-ok ósdiak, piszkosak és igen kicsinyek, az utcák egyenetlenek, hepehupásak, részben kövezetlenek, lefolyóik nincsenek; a poshadó tócsák közt mindenütt rengeteg a szemét, a hulladék és az undorító trágya, kipárolgásuk megmérgezi a levegőt, amelyet egy tucat gyárkémény gomolygó füstje elsötétít és fojtóvá tesz; egy sereg rongyos gyermek és nő kószál összevissza, éppoly piszkosan, mint a szemétben és pocsolyákban hentergő disznók; — egyszóval az egész fészek undorítóbb, visszataszítóbb képet nyújt, mint az Irk partján levő legroszszabb udvarok. Azok az emberek, akik e düledező cottage-okban, olajosvászonnal beragasztott törött ablakok, repedezett, rothadó félfájú ajtók mögött vagy sötét, nyirkos pincékben, leírhatatlan piszokban és bűzben, ebben a szinte szándékosan elzárt levegőben élnek, szükségképpen az emberiség aljához tartoznak, — ez a benyomása és következtetése annak is, aki csak kívülről nézi ezt a kerületet. De mit szóljon az ember, amikor azt hallja,* hogy minden ilyen házban, amely legfeljebb két szobából, padlásszobából és talán még pincéből áll, átlag húsz ember lakik, hogy az egész kerületben körülbelül 120 emberre jut egy árnyékszék, s ez is természetesen többnyire egészen hozzáférhetetlen, és hogy az orvosok

* *Dr. Kay*, i. m. [21—24. old.]. — *Engels jegyzete.*

Manchester és külvárosai

Az 1845 évi kiadás alapján.

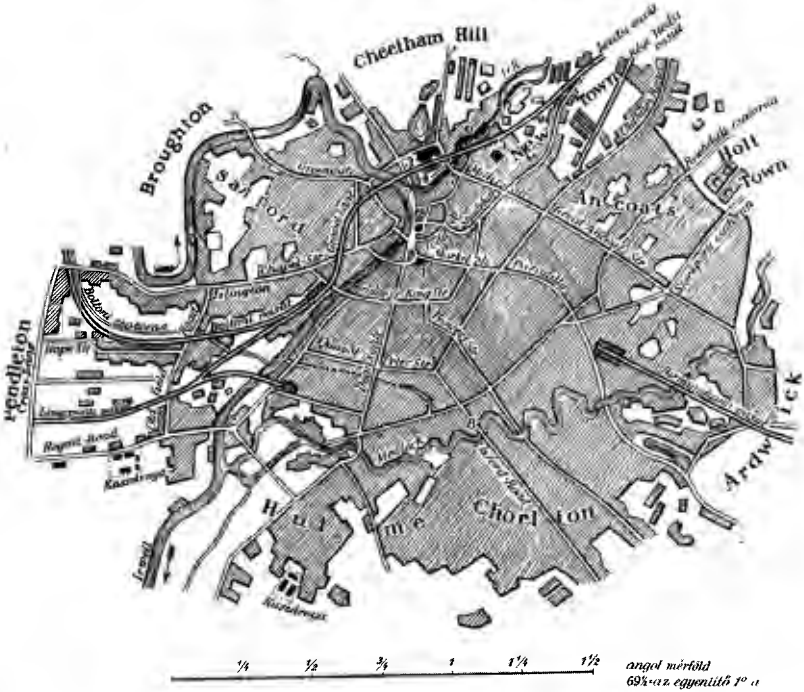

1. Tőzsde
2. Öreglemplom
3. Doleghaus
4. Szegénytemető
A kettő közt a Liverpool-
Leeds vasut állomásai
5. St. Michaels templom
6. Scotland Bridge az Irk folyón
A 2 és 6 közti út neve
Long Millgate
7. Ducie Bridge az Irk folyón
8. Kis-Ireország

A kimutatásban negyed hüvelyk jobbra lejtő vonalkázásszal van megjelenítve

minden prédikálása ellenére, annak ellenére, hogy a kolera idején az egészségrendészet is felháborodott a Kis-Írországban uralkodó állapotokon, ma is, 1844-ben, minden csaknem ugyanolyan állapotban van, mint 1831-ben? — Dr. Kay elbeszéli, hogy ebben a kerületben nemcsak a pincék, hanem a házak földszinti lakásai is mind nyirkosak, hogy régebben számos pincét földdel betemettek, de lassanként ismét kiürítették és most írek laknak bennük, — hogy az egyik pincében, mivel mélyebben fekszik a folyó szintjénél, állandóan csurog a víz egy agyaggal betapasztott lyukból, úgyhogy a lakónak, egy takácsnak, minden reggel ki kell meregetnie s az utcára öntenie a vizet a pincéből!!

Valamivel lejjebb, a Medlock balpartján van Hulme, amely tulajdonképpen csak nagy munkásnegyed, és amelynek állapota majdnem ugyanolyan, mint Ancoatsé. A sűrűbben beépített kerületek többnyire csúnyák, düledezők, az újabb építési mód szerint épült, ritkábban lakott negyedek levegősebbek ugyan, de legnagyobbrészt elmerülnek a sárban. A cottage-ok általában nedves helyen épültek, építési módjuk is ugyanolyan: hátsó sikátorok és pincelakások mindenfelé. — A Medlock túlsó partján, a tulajdonképpeni Manchesterben van egy másik nagy munkásnegyed, amely a Deansgate mindkét oldalán egészen a kereskedelmi negyedig terjed, és amelynek egyes részei semmivel sem különbek az óvárosnál. Sőt a kereskedelmi negyed közvetlen közelében, a Bridge Street és a Quay Street, a Princess Street és Peter Street közt az épületek helyenként még szorosabban állnak, mint az óváros legszűkebb udvaraiban. Itt hosszú, keskeny utcákat látunk, amelyek között szűk, zegzugos udvarok és átjárók vannak; ezek ki- és bejárói annyira összevissza épültek, hogy ebben a labirintusban minden pillanatban zsákutcába kerülünk, vagy éppen az ellenkező helyre jutunk, mint ahová indultunk, hacsak nem ismerünk pontosan minden átjárót és udvart. Dr. Kay szerint ezen a szűk, elhanyagolt és piszkos környéken lakik egész Manchester lakosságának legdemoralizáltabb része, amely lopásból vagy prostitúcióból él; és minden jel arra mutat, hogy dr. Kaynek még ma is igaza van. Amikor az egészségrendészet 1831-ben itt is szemlét tartott, megállapította, hogy ebben a kerületben éppoly nagy a piszok, mint az Irk partján vagy Kis-Írországban (és hogy e tekintetben még most sem sokkal jobbak a viszonyok, azt magam is tanúsíthatom), és hogy többek közt a Parliament Streeten 380 emberre, a Parliament Passage-on pedig 30 zsúfolásig tömött házra egy árnyékszék jutott.

Ha átmegyünk az Irwellen, a folyó alkotta egyik félszigeten egy 80 000 lakosú várost találunk, Salfordot, amely tulajdonképpen nem egyéb, mint egy nagy, egyetlen széles utcával átszelt munkáskerület. Salford valamikor

jelentősebb város volt, mint Manchester; ez volt a központja a környező területnek, amelyet róla is neveztek el (Salford Hundred). Ezért találunk itt is egy meglehetősen régi és következésképpen ma igen egészségtelen, piszkos és züllött kerületet, amely a manchesteri öreg templommal szemben fekszik, és amely ugyanolyan rossz állapotban van, mint az óváros az Irwell másik partján. A folyótól távolabb egy újabb kerület bukkan elénk, amely azonban szintén már több mint negyvenéves, és ezért meglehetősen omladozó. Egész Salford udvarokból vagy keskeny utcákból áll, s ezek annyira szűkek, hogy a legszűkebb utcákra emlékeztettek engem, amelyeket valaha is láttam: a genovai sikátorokra. E tekintetben az átlagos építési mód Salfordban még sokkal rosszabb, mint Manchesterben; ugyanez áll a tisztaságra is. Manchesterben a rendőrség legalább időről időre — hat-tíz évenként egyszer — be-benézett a munkásnegyedekbe, bezárta a legrosszabb lakásokat, kisepertette ennek az Augiasz-istállónak legpiszkosabb helyeit, de Salfordban úgy látszik semmit sem tett. A Chapel Street, Greengate és Gravel Lane szűk mellékutcáit és udvarait építésük óta bizonyára sohasem tisztították — most a liverpooli vasút halad át itt magas viadukton, és néhány legpiszkosabb zugot felszámolt; de mit ér ez? Ha e viadukton át utazunk, lenézve még mindig elegendő piszkot és nyomort láthatunk, ha pedig nem sajnáljuk a fáradságot és bejárjuk ezeket a sikátorokat, ha a nyitott ajtókon és ablakokon betekintünk a pincékbe és a házakba, lépten-nyomon meggyőződhetünk arról, hogy Salford munkásai lehetetlenül piszkos és kényelmetlen lakásokban élnek. Ugyanezt látjuk Salford távolabbi részeiben is, Islingtonben, a Regent Roadon és a boltoni vasút mögött. Az Oldfield Road és a Cross Lane közötti munkáslakások — itt a Hope Street mindkét oldalán számos igen rossz karban levő udvart és utcát találunk — piszok és a lakások túlzsúfoltsága tekintetében felveszik a versenyt Manchester óvárosával; ezen a vidéken láttam egy embert, 60 éves lehetett, aki egy tehénistállóban lakott; az ablaktalan, négyszögletes rekeszt, amely nem volt sem padlózva, sem kövezve, valami kéményhez hasonló kivezetővel látta el, fekvőhelyet készített magának, és ott lakott, bár a rossz, omladozó tetőn beömlött az eső. Ez az ember már öreg és gyenge volt ahhoz, hogy rendszeresen dolgozzék, s abból élt, hogy talyigájával trágyát stb. hordott; a trágyalé közvetlenül a lakásául szolgáló istállóig ért.

Ilyenek Manchester különböző munkáskerületei, ahogy húsz hónap alatt megismerhettem őket. Vándorlásom eredményét összefoglalva azt kell mondanom, hogy Manchesternek és külvárosainak 350 000 munkása majdnem kivétel nélkül rossz, nedves és piszkos cottage-okban lakik, hogy

a munkásnegyedek utcái legnagyobbrészt igen elhanyagoltak, szennyesek, hogy építésüknél nem voltak tekintettel a szellőzésre, csak arra, hogy a vállalkozók nyereséget húzzanak — egyszóval, Manchester munkáslakásaiban nincsen sem tisztaság, sem kényelem, tehát otthonosan sem érezhetik magukat az emberek; hogy ezekben a lakásokban csak egy elvadult, elkorcsosult, szellemileg és erkölcsileg állati színvonalra süllyedt, testileg beteges fajzat érezheti magát jól és otthonosan. És nem én vagyok az egyetlen, aki ezt állítja; láttuk, hogy dr. Kay is ugyanezt írja, s kiegészítésül idézem még egy liberálisnak, minden önálló munkásmozgalom fanatikus ellenségének, *Senior* úrnak szavait,* akit a gyárosok nagyra becsülnek és tekintélynek ismernek el: „Amikor bejártam az ír város, Ancoats és Kis-Írország gyári munkásainak lakásait, csak azon csodálkoztam, hogyan tudják tűrhetően megőrizni egészségüket ilyen lakásokban. Ezeket a városokat — mert kiterjedésüket és lakosaik számát tekintve városok — úgy építették, hogy kizárólag a spekuláló építők közvetlen hasznára gondoltak, s minden egyéb szempontot teljesen figyelmen kívül hagytak. Egy ács- és egy kőművesmester társul, hogy közösen telkeket vásároljanak" (vagyis több évre béreljenek) „és a telkekre úgynevezett házakat húzzanak; egy helyen egész utcát találtunk, amely egy árok hosszában épült, hogy költséges földmunkák nélkül mélyebb pincéket kapjanak — pincéket, nem lomtárnak vagy raktárnak, hanem emberi lakásoknak. *Ebben az utcában egyetlen házat sem került el a kolera.* És általában e külvárosok utcái kövezetlenek, az utcák közepén trágyadomb vagy pocsolya van, a házak háttal összeépültek, nem szellőznek, nincs lefolyójuk, és egész családoknak csak egy zug jut a pincében vagy a padláson."

Fentebb már említettem, hogy az egészségrendészet a kolera idején szokatlanul tevékeny volt Manchesterben. Amikor ugyanis közeledett a járvány, a város egész burzsoáziáját rémület fogta el; egyszerre eszükbe jutottak a szegények egészségtelen lakásai, és reszketve gondoltak arra, hogy minden ilyen nyomornegyed a ragály biztos központja lesz, ahonnan minden irányban elterjedve a vagyonos osztály lakóhelyeire is elviszi a pusztulást. Azonnal kineveztek egy egészségügyi bizottságot, hogy vizsgálja meg ezeket a kerületeket, és állapotukról pontosan tájékoztassa a városi tanácsot. Dr. Kay — maga is tagja e bizottságnak, amely gondosan megvizsgált minden egyes rendőri kerületet, a tizenegyedik kivételével —

* *Nassau W. Senior:* „Letters on the Factory Act to the Rt. Hon. the President of the Board of Trade" (Chas. Poulett Thomson, Esq.), London 1837, 24[—25]. old. — *Engels jegyzete.*

kivonatokat közöl a bizottság jelentéséből [17—20. old.]. Összesen 6951 házat vizsgáltak meg — természetesen csak a *tulajdonképpeni* Manchesterben, Salford és a többi külváros mellőzésével; a megvizsgált házak közül 2565 belsejét azonnal ki kellett meszelni, 960 házban teljesen elhanyagolták a szükséges javításokat (were out of repair), 939-nek nem voltak kellő lefolyói, 1435 nedves volt, 452 rosszul szellőzött, 2221-nek nem volt árnyékszéke. A megvizsgált 687 utca közül 248 kövezetlen volt, 53 csak részben volt kövezett, 112-nek rossz volt a szellőzése, 352 utcán sok poshadó pocsolya, rengeteg szemét, hulladék stb. éktelenkedett. — Természetes, hogy egy ilyen Augiasz-istállót közvetlenül a kolera előtt kiseperni teljesen lehetetlen volt; ezért megelégedtek azzal, hogy a legrosszabb zugok közül néhányat kitisztítottak, egyébként minden a régiben maradt — és magától értetődik, hogy a kitisztított helyek pár hónap múlva ismét piszokban úsztak, mint Kis-Írország példája bizonyítja. A lakások belső állapotáról pedig a bizottság körülbelül ugyanazt jelenti, amit Londonnal, Edinburgh-vel és más városokkal kapcsolatban már hallottunk: „Gyakran egy egész ír család hál *egy* ágyban; gyakran egy halom piszkos szalmán és ócska zsákvászonból készült takaró alatt bújnak össze megkülönböztethetetlen csomóban; az ínség, az eltompultság és a feslettség egyaránt demoralizálta valamennyit. A felügyelők egy kétszobás házban nemritkán két családot találtak; az egyik szobában háltak valamennyien, a másik szobát közös étkezőnek és konyhának használták; gyakran előfordult az is, hogy egy egyszobás, nedves pincében több család lakott, tizenkét-tizenhat ember élt összezsúfolva a pince pestises levegőjében; betegségek forrása volt ezenkívül még az is, hogy e lakásokban disznókat tartottak és más hajmeresztő undokságok fordultak elő."* Még hozzá kell fűznünk, hogy sok család, amelynek csak egy szobája volt, némi ellenszolgáltatás fejében kosztosokat és ágyrajárókat is tartott, hogy ezek a kosztosok nemre való tekintet nélkül nemritkán egy ágyban háltak a házaspárral, és hogy például „A munkásosztály egészségi állapotáról szóló jelentés" szerint [125. old.] Manchesterben hat, sőt több olyan lakást is találtak, ahol a férj, felesége és felnőtt sógornője egy ágyban hált. Itt is nagyon sok a közös szállás; dr. Kay szerint ezek száma a tulajdonképpeni Manchesterben 1831-ben 267-re rúgott, és azóta nyilván jelentősen szaporodott. Minden ilyen szállás húsz-harminc vendéget fogad be, együttvéve tehát minden éjjel öt-hétezer embernek adnak hajlékot; e házak és vendégeik jellege ugyanaz, mint a többi városban. Minden szobában öt-hét fekhely van a puszta földön, ezeken annyi ember hál,

* *Dr. Kay*, i. m. 32. old. — *Engels jegyzete.*

ahány jelentkezik, egymás hegyén-hátán. Felesleges mondanom, milyen fizikai és erkölcsi légkör uralkodik ezekben a bűnbarlangokban. E házak mindegyike a bűnözés fészke és olyan hajmeresztő cselekmények színtere, amilyeneket talán sohasem követnének el, ha nincs meg az erkölcstelenségnek ez az erőszakos centralizálása. — *Gaskell** a tulajdonképpeni Manchester pincelakásaiban élők számát 20 000-re becsüli. A *„Weekly Dispatch"*[145] ezek számát „hivatalos jelentések alapján" a munkásság 12 százalékára becsüli, ami körülbelül egyezik Gaskell adataival, mert ha a munkások számát 175 000-nek vesszük, ennek 12 százaléka 21 000. A külvárosokban szintén *legalább* annyi a pincelakás, tehát a tágabb értelemben vett Manchester pincelakóinak száma minimálisan 40—50 000-re tehető. Ennyit a nagyvárosok munkásainak lakásairól. A munkások lakásszükségletének kielégítése egyszersmind mértéke annak is, hogyan elégítik ki többi szükségleteiket. Magától értetődik, hogy ezekben a piszkos lyukakban csak rongyos, rosszul táplált emberek élhetnek. És ez így is van. A munkások óriási többsége igen rossz ruhában jár. Már ruházkodásuk anyaga sem a legmegfelelőbb; a munkások és munkásnők ruhatárából majdnem teljesen eltűnt a vászon és a gyapjúszövet; helyüket a pamut foglalja el. Az ingek fehérített vagy színes kartonból, a női ruhák többnyire nyomott kartonból készülnek; gyapjú alsóruhát is ritkán látni a szárítóköteleken. A férfiak többnyire pamutbársonyból vagy más nehéz pamutanyagból készült nadrágot viselnek, kabátjuk vagy zubbonyuk szintén ilyen anyagból való. Sőt már szállóigévé vált a pamutbársony (fustian) mint munkásviselet — fustian-jackets**, így nevezik a munkásokat, és ők is így nevezik magukat, ellentétben a gyapjúszövetben (broadcloth) feszítő urakkal; ugyanígy a középosztály elnevezése broadcloth. Amikor Feargus O'Connor, a chartisták vezére, az 1842-es felkelés idején[146] Manchesterbe érkezett, a munkások

* *P. Gaskell:* „The Manufacturing Population of England, its Moral, Social and Physical Condition, and the Changes, which have arisen from the Use of Steam-Machinery; with an Examination of Infant Labour", „Fiat Justitia" 1833. — Főleg a lancashire-i munkások helyzetét ecseteli. A szerző liberális, de olyan időben írt, amikor a munkások „boldogságáról" való áradozás még nem tartozott hozzá a liberalizmushoz. Ezért Gaskell még elfogulatlan, és világosan látja a mai helyzet visszásságait, különösen a gyárrendszer bajait. Mivel azonban a Factories Inquiry Commission [gyári vizsgálóbizottság] működése *előtt* is írt, kétes forrásokból merített egyetmást, amit később a bizottság jelentése megcáfolt. Ezért, és mert éppúgy, mint Kay, a munkásosztályt összetéveszti a gyári munkássággal, Gaskell művét, bár egészében véve jó, részleteiben óvatosan kell használni. — A proletariátusnak a bevezetésben vázolt fejlődéstörténetét főleg ebből a műből vettük át. — *Engels jegyzete.*

** — pamutbársony-zubbonyok — *Szerk.*

tomboló örömujjongása közepette pamutbársony öltönyben jelent meg. — Angliában a munkások is kalapot viselnek; kalapjuk formája a legkülönbözőbb, kerek, kúp vagy henger alakú, széles, keskeny karimájú vagy karima nélküli — a gyárvárosokban csak a fiatalabbak viselnek sapkát. Akinek pedig nincs kalapja, papírból csinál magának alacsony, négyszögletes csákót. — A munkások ruházata — még ha jókarban van is — kevéssé felel meg az éghajlatnak. Angliában a nyirkos levegő és a hirtelen időváltozás okozza a legtöbb meghűlést, ezért csaknem az egész középosztály flanell alsóneműt visel; flanellsálak, flanellkabátkák és flanellhaskötők általánosan használt cikkek. A munkásosztály nemcsak ezeket a meghűlés ellen védő cikkeket nélkülözi, hanem a legtöbb esetben még azt sem engedheti meg magának, hogy ruházatához csak egy szál gyapjút is használjon. A nehéz pamutszövetek azonban, bár vastagabbak, merevebbek és nehezebbek, mint a gyapjúszövet, sokkal kevésbé védenek a hideg és a nedvesség ellen, vastagságuknál és az anyag természeténél fogva tovább tartják a nedvességet, és általában tömörségük sem az, mint a kallózott gyapjúszöveté. És ha a munkás egyszer ünneplő gyapjúkabátot akar vásárolni, „olcsóbb üzletbe" kell mennie, ahol rossz, úgynevezett „devil's dust"* szövetet kap, amelyet „csak eladásra, nem viselésre" készítenek, és amely két hét alatt elszakad vagy foszladozni kezd, vagy pedig az ócskásnál kell valamilyen viseltes, régi kabátot vásárolnia, amely már megtette szolgálatait és legfeljebb néhány hétig tart. Ehhez járul még, hogy a legtöbb munkás ruhái rosszkarban vannak, és a jobb ruhadarabokat időnként kénytelen zálogházba vinni. A munkások, különösen az ír munkások közül sokan, igen sokan rongyokban járnak, rongyos ruhájukat gyakran már nem is lehet megfoltozni, vagy a sok folttól meg sem lehet állapítani a ruha eredeti színét. Az angolok vagy az angol-írek még csak foltozgatják ruhájukat, és meglepően sokra vitték ebben a művészetben — gyapjúval vagy zsákvászonnal foltozzák a pamutbársonyt vagy fordítva, ahogy jön —, de az igazi, bevándorolt írek szinte sohasem foltoznak, csak akkor, ha különben már szétesnék a ruha; rendszerint ingcafatok lógnak ki a szakadt kabátból vagy nadrágból; az írek, mint Thomas Carlyle** mondja, „rongyokból összeférccelt ruhát viselnek, úgyhogy ennek levetése és felöltése igen nehéz művelet, amelyre csak ünnepnapokon vagy különösen jó időben vállalkoznak". Az írek honosították meg Angliában az addig ismeretlen mezítláb-

* — „ördög-szemete"; olyan szövet, amely farkasoló géppel (angolul: devil) feldolgozott gyapjúrongyból készült. — *Szerk.*

** *Thomas Carlyle:* „Chartism", London 1840, 28. old. — Thomas Carlyle-ról lásd alább. — *Engels jegyzete.*

járást is. Most minden gyárvárosban tömérdek mezítlábast látni, különösen gyerekeket és nőket, és lassanként a szegényebb angolok is átveszik ezt a szokást.

Amilyen a munkások ruházata, olyan a táplálkozásuk is. A munkásoknak az jut, amit a vagyonos osztály gyomra nem vesz be. Anglia nagyvárosaiban minden kapható a legjobb minőségben is, de csak drága pénzen; a munkás, akinek pár garasból kell gazdálkodnia, nem adhat ki olyan sokat. Azonkívül a munkás többnyire csak szombat délután kapja meg a bérét — egyes helyeken már pénteken fizetnek, de ez a jó kezdeményezés még korántsem általános —, úgyhogy csak szombat délután négy, öt vagy hét órakor mehet a piacra, ahol már délelőtt minden jót felvásárolt a középosztály. Reggel a legjobb dolgok kaphatók a piacon, de amikor a munkások jönnek, a javát már elkapkodták, és ha maradt is volna még valami, valószínűleg meg sem tudnák venni. Az a burgonya, amelyet a munkás vásárol, többnyire rossz, a zöldség fonnyadt, a sajt öreg és rossz minőségű, a szalonna avas, a hús sovány, öreg, rágós — vén, sokszor beteg vagy döglött állatok húsa, amely gyakran már romlófélben van. Az eladók többnyire kis piaci árusok, akik összevásárolják a rossz árut, és éppen azért, mert rossz, olcsón adhatják. A legszegényebb munkások kénytelenek más fogáshoz is folyamodni, hogy kevés pénzükből legalább a legrosszabb minőségű árut megvásárolhassák. Mivel ugyanis szombat éjjel 12 órakor minden üzlet bezár, és vasárnap semmit sem szabad eladni, este 10 és 12 óra között potom áron árusítják ki azokat az árukat, amelyek hétfő reggelig megromlanának. Ami azonban szombat este 10 órakor még eladatlan, annak kilenctizede vasárnap reggel már nem élvezhető, és éppen ez az áru kerül a legszegényebb osztály vasárnapi asztalára.[147] Az a hús, amely a munkásoknak jut, nagyon gyakran élvezhetetlen — de ha már megvették, meg is kell enniök. 1844, ha nem tévedek, január 6-án, Manchesterben a vásári bíróság (court leet) megbüntetett tizenegy hentest, mert élvezhetetlen húst adtak el. Egyiknél egy egész marhát, a másiknál disznót, a harmadiknál több juhot, a negyediknél vagy 50—60 font húst stb. stb. találtak romlott állapotban, és elkobozták. Az egyiknél 64 karácsonyi hízott libát foglaltak le, amelyet Liverpoolban nem tudtak eladni és ezért Manchesterbe szállítottak, ahol ez a romlott és bűzlő áru a piacra került. Annak idején a „Manchester Guardian"[148] közölte ezt a történetet a név és a büntetés feltüntetésével. Július 1-től augusztus 14-ig, hat hét alatt ugyanez a lap három hasonló esetről adott hírt; július 3-i számában közölte, hogy Heywoodban elkoboztak egy 200 fontos disznót, melyet egy hentes már döglött és romlott állapotban darabolt fel eladásra; a lap július 31-i számában olvassuk,

hogy két wigani hentest, akik közül az egyik már korábban is elkövetett hasonló kihágást, 2, illetőleg 4 font st.-re büntettek meg, mert romlott húst tartottak; az augusztus 10-i szám pedig közölte, hogy egy boltoni kereskedőnél 26 romlott sonkát foglaltak le; a sonkákat nyilvánosan elégették, és a kereskedőt 20 sh. pénzbüntetésre ítélték. Ezek azonban csak kiragadott esetek, ez korántsem minden, még csak hatheti átlagnak sem tekinthető, amelynek alapján ki lehetne számítani az évi átlagot. Van idő, amikor a hetenként kétszer megjelenő „Guardian" minden száma közöl ilyen esetet Manchesterből vagy a környező gyárvidékről, és ha meggondoljuk, hogy az összes főutcák hosszában húzódó piacok nagy kiterjedése és a gyatra ellenőrzés következtében mennyi eset kerüli el a vásári felügyelők figyelmét — különben hogyan lehetne megmagyarázni azt a szemtelenséget, hogy romlott marhákat egész darabokban hoznak eladásra? —, ha meggondoljuk, hogy a fentebb említett, érthetetlenül enyhe büntetések valósággal kísértésbe hozzák a boltosokat, ha meggondoljuk, milyennek kell lennie annak a darab húsnak, amelyet a felügyelők mint teljesen élvezhetetlent elkobozni kénytelenek, ha mindezt meggondoljuk, lehetetlen elhinnünk, hogy a munkások átlagban jó és tápláló húst kapnak. De a pénzsóvár középosztály más módon is becsapja a munkásokat. A kereskedők és a gyárosok lelkiismeretlenül meghamisítanak minden élelmiszert, egyáltalán nincsenek tekintettel a fogyasztók egészségére. Fentebb a „Manchester Guardian"-t idéztük, most pedig halljuk, mit mond a középosztály egy másik lapja — szeretem ellenfeleimet tanúnak hívni —, halljuk a *„Liverpool Mercury"-t:* „Sózott vajat friss vajként adnak el: vagy úgy, hogy a sózott vajat friss vajjal vonják be, vagy úgy, hogy kóstolónak friss vajat hagynak felül, és a kóstoló után a sózottat adják el, vagy pedig úgy, hogy a sót kimossák, és a vajat mint frisset adják el. — A cukorba őrölt rizst vagy más olcsó dolgot kevernek, és az egészet a cukor árán adják el. A szappanfőzők hulladékát szintén keverik más anyaggal, és mint cukrot adják el. Őrölt kávéba cikóriát vagy más olcsó anyagot kevernek, sőt őrletlen kávé közé is tesznek hamisított kávészemeket. — A kakaót igen gyakran finom barna földdel vegyítik, amelyet bárányzsírral megdörzsölnek, hogy könnyebben hozzákeverhessék az igazi kakaóhoz. — A teát kökénylevéllel és más szeméttel keverik, vagy az elhasznált tealeveleket kiszárítják, forró rézlapokon megpirítják, hogy ismét színt kapjanak, és mint friss teát árusítják. A borsot porrá őrölt dióhéjjal stb. hamisítják; a portói bort meg éppenséggel gyártják (festékanyagokból, alkoholból stb.), hiszen köztudomású, hogy csak Angliában több portói bort isznak, mint amennyi egész Portugáliában terem; a dohányt pedig minden eladásra kerülő formájá-

ban mindenféle undorító anyaggal keverik." (Még hozzáfűzhetem, hogy az általános dohányhamisítással kapcsolatban Manchester több tekintélyes dohánykereskedője tavaly nyáron a nyilvánosság előtt kijelentette, hogy egyetlen dohánycég sem állhatna fenn hamisítás nélkül, és hogy egyetlen 3 pennynél olcsóbb szivar sincs tiszta dohányból.) A munkásokat természetesen nemcsak élelmiszerhamisításokkal csapják be, amelyek sorát folytathatnám — beszélhetnék például arról az aljasságról, hogy gipszet és krétát kevernek a lisztbe stb. —; minden cikkel csalnak: a flanellt és a harisnyákat stb. kinyújtják, hogy nagyobbaknak látsszanak, az első mosás után pedig összemennek; a keskeny szövetet másfél vagy három hüvelykkel szélesebbre nyújtják, és így adják el. A cserépedényt oly vékonyan vonják be mázzal, hogy alig van rajta és azonnal lepattogzik. — Se szeri, se száma a sok gyalázatosságnak. — Tout comme chez nous* — de leginkább a munkásoknak kell viselniök a csalás káros következményeit. A gazdagot nem csapják be, mert ő megfizetheti azoknak a nagy üzleteknek drága árait, amelyeknek adniok kell jó hírnevükre és csak maguknak ártanának, ha rossz, hamisított árut tartanának; a gazdag jó táplálékhoz szokott, és kifinomult ínye könnyebben észreveszi a csalást. De a szegény, a munkás, akinél már pár penny is sokat számít, akinek kevés pénzért sok árut kell vásárolnia, aki nem ügyelhet olyan szigorúan a minőségre, és nem is ért hozzá, mert sohasem volt alkalma arra, hogy ízlését kifinomítsa, a munkás kapja a sok hamisított, sőt gyakran mérgezett árut; a munkás kénytelen kis szatócsokhoz menni, sőt esetleg hitelre vásárolni, és ezek a szatócsok, akik kis tőkéjük és nagyobb üzleti költségeik miatt ugyanolyan minőségű árut nem adhatnak olyan olcsón, mint a nagyobb kiskereskedelmi cégek, már a tőlük követelt alacsonyabb árak és a többiek konkurrenciája miatt is tudatosan vagy tudtukon kívül kénytelenek hamisított árut beszerezni. Azonkívül, egy nagyobb kereskedő, aki nagy tőkét fektetett üzletébe, ha rajtakapják a csaláson, hitelének megrendülésével maga is tönkre megy — de mit veszthet a szatócs, aki csak egy utcát lát el áruval? Ha Ancoatsban nem bíznak többé benne, elköltözik Chorltonba vagy Hulme-ba, ahol senki sem ismeri, és elölről kezdheti csalásait; a törvény pedig csak igen kevés esetben bünteti a hamisítást, hacsak adócsalással nem jár együtt. — De nemcsak az áruk minőségénél, hanem a mennyiségénél is becsapják az angol munkást; a szatócsok többnyire hamis mértéket és súlyt használnak; a rendőri hírek napról napra számos ilyen kihágást közölnek. Hogy az effajta csalás milyen általános a gyári kerületekben, azt bizonyítja néhány

* — Egészen úgy, mint nálunk — *Szerk.*

kivonat a „Manchester Guardian"-ből; ezek csak egy rövid időszakot ölelnek fel, s még erről az időről sem állt rendelkezésemre a lap *minden* száma:

„Guardian", 1844 június 16. A *rochdale-i* bíróság 4 szatócsot könnyebb súlyok használata miatt 5—10 sh. pénzbüntetésre ítélt. — A *stockporti* bíróság 2 szatócsot 1 sh.-re büntetett — az egyik hét könnyű súlyt és azonkívül hamis mérleget használt; előzőleg már mind a kettőt figyelmeztették.

„Guardian", június 19. A *rochdale-i* bíróság 1 szatócsot 5 sh.-re, 2 parasztot pedig 10 sh.-re büntetett.

„Guardian", június 22. A *manchesteri* békebíróság 19 szatócsot $2^1/_2$ sh.-től 2 font st.-ig terjedő pénzbüntetésre ítélt.

„Guardian", június 26. Az *ashtoni* bíróság 14 szatócsot és parasztot $2^1/_2$ sh.-től 1 font st.-ig terjedő pénzbüntetésre ítélt. — A *hyde-i* bíróság 9 parasztot és szatócsot 5 sh. pénzbüntetésre és a bírósági költségek viselésére ítélt.

„Guardian", július 6. *Manchester* — 16 szatócsot 10 sh.-ig terjedő *pénzbüntetésre és a bírósági költségek megfizetésére ítéltek.*

„Guardian", július 13. *Manchester* — 9 szatócsot $2^1/_2$ sh.-től 20 sh.-ig terjedő pénzbüntetésre ítéltek.

„Guardian", július 24. *Rochdale* — 4 szatócsot 10 sh.-től 20 sh.-ig terjedő pénzbüntetésre ítéltek.

„Guardian", július 27. *Bolton* — 12 szatócsot és kocsmárost a bírósági költségek megfizetésére ítéltek.

„Guardian", augusztus 3. *Bolton* — 3 szatócsot $2^1/_2$ sh.-től 5 sh.-ig terjedő pénzbüntetésre ítéltek.

„Guardian", augusztus 10. *Bolton* — 1 szatócsot 5 sh. pénzbüntetésre ítéltek.

Ugyanabból az okból, amelyből a minőségi csalás főleg a munkásokat sújtotta, a mennyiségi csalás is őket sújtja.

A munkások szokásos táplálkozása természetesen különböző aszerint, hogy mennyi a munkabérük. A jobban fizetett munkások, különösen azok a gyári munkások, akiknek családtagjai is kereshetnek valamit, jól táplálkoznak, amíg munkájuk tart, naponta esznek húst, este szalonnát és sajtot. Ahol kevesebbet keresnek, ott csak vasárnap vagy hetenként kétszer-háromszor kerül hús a fazékba, több burgonyát és kenyeret fogyasztanak; ha még lejjebb szállunk, a hústáplálék már csak burgonya közé szeletelt kevés szalonnából áll, még lejjebb ez is eltűnik, csak sajt, kenyér, zabkása (porridge) és burgonya marad, a legalsóbb fokon pedig, az íreknél, a bur-

gonya az egyetlen táplálék. Azonkívül híg teát szoktak inni, esetleg kevés cukorral, tejjel vagy pálinkával; a tea Angliában, sőt Írországban is, éppen olyan szükséges és elengedhetetlen ital, mint nálunk a kávé, és ahol már teát sem isznak, ott bizonyos, hogy a legszörnyűbb szegénység uralkodik. — Mindennek azonban az a feltétele, hogy dolgozik a munkás; amikor nincs munkája, teljesen a véletlenre van utalva, és csak azt eszi, amit ajándékba kap, összekoldul, vagy — lop; ha pedig semmit sem tud szerezni, éhenhal, amint azt fentebb láttuk. Általában magától értetődik, hogy a táplálék minősége és mennyisége a bértől függ, és hogy a rosszabbul fizetett munkások, különösen, ha nagy a családjuk, még teljes foglalkoztatottság idején is éheznek; a rosszabbul fizetett munkások száma pedig igen nagy. Minden városban, de különösen Londonban, ahol a lakosság szaporodásával együtt a munkások konkurrenciája is fokozódik, igen népes ez az osztály. Tengődnek, ahogy tudnak, és más táplálék hiányában burgonyahéjat, zöldséghulladékot, rothadó növényi termékeket esznek,* és mohón kapnak minden után, aminek esetleg még parányi tápértéke van. És ha a heti bért a hét vége előtt felélték, elég gyakran előfordul, hogy a család a hét utolsó napjaiban semmit sem, vagy csak annyi táplálékot kap, amennyi elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy éhen ne haljon. Csak természetes, hogy ilyen életmód mellett buján tenyészik mindenféle betegség, és ha a férj, a család fő kenyérkeresője, akinek megfeszített munkája több táplálékot igényel, aki tehát elsősorban lesz a betegség áldozata — ha a családfő megbetegszik, akkor lesz csak nagy a nyomor, akkor tárul elénk igazán ennek a társadalomnak a brutalitása, amely éppen akkor hagyja cserben tagjait, amikor a legnagyobb szükségük volna a támogatásra.

Befejezésül foglaljuk hát össze még egyszer a fentebb leírt tényeket: A nagyvárosok lakossága főleg munkásokból áll, mert a legjobb esetben is két, gyakran három, olykor négy munkásra jut egy burzsoá; a munkásoknak nincsen tulajdonuk, csak a munkabérből élnek, amelyet — ahogy megkapják — szinte mindig nyomban fel is élnek; a teljesen atomokra bomlott társadalom nem törődik velük, rájuk bízza, hogy gondoskodjanak magukról és családjukról, de nem adja kezükbe azokat az eszközöket, amelyekkel ezt hatékonyan és tartósan megtehetnék; ezért minden munkást, még a legjobbat is, állandóan munkanélküliség, vagyis éhhalál fenyeget, és sokan áldozatául is esnek; a munkások lakásai mindenütt tervszerűtlenül, rosszul vannak építve, rosszkarban vannak, rosszul szellőznek,

* „Weekly Dispatch", 1844 április vagy május, dr. Southwood Smithnek a londoni szegények helyzetéről írt jelentése alapján. — *Engels jegyzete.*

nyirkosak és egészségtelenek; igen kis területen igen sokan laknak, és a legtöbb esetben legalább *egy* család hál *egy* szobában; a lakások belső berendezése nyomorúságos, sok esetben még a legszükségesebb bútorzat is teljesen hiányzik; a munkások ruházata általában szintén szegényes, igen sokan rongyokban járnak; táplálékuk általában rossz, gyakran majdnem élvezhetetlen, sok esetben, legalábbis időnként, mennyisége is elégtelen, de előfordul az is, hogy munkások éhen halnak. — A nagyvárosi munkásság helyzete tehát különböző, fokozatai vannak: a legkedvezőbb esetben átmenetileg elviselhető az élete, megerőltető munkáért jó bért kap, jó lakása van és nem táplálkozik rosszul — mindez természetesen csak munkásszempontból jó és elviselhető —; a legrosszabb esetben keserves nyomorban él, amely odáig fajulhat, hogy a munkás hajléktalanná válik és éhenhal; az átlag pedig sokkal közelebb áll ehhez a legrosszabb esethez, mint a legjobbhoz. De ezek a fokozatok nem osztják állandó csoportokra a munkásokat, tehát nem lehet azt mondani, hogy a munkásoknak ez a csoportja jól él, a másik pedig rosszul, s hogy ez mindig így volt és így is marad; hanem, ha itt-ott ez is az eset, ha egyes munkaágak általánosságban előnyben vannak is a többiekkel szemben, a munkások helyzete minden szakmában mégis annyira ingadozik, hogy minden munkás megjárhatja a viszonylagos kényelem és a legnagyobb ínség minden fokát, sőt éhen is halhat, — majdnem minden angol proletár sokat mesélhetne a szerencse nagy forgandóságáról. Most pedig vizsgáljuk meg közelebbről ennek okait.

A konkurrencia

A bevezetésben láttuk, hogy a konkurrencia mindjárt az ipari mozgalom kezdetén létrehozta a proletariátust, mert a szövetek keresletének fokozódásával emelte a takácsok bérét, ez pedig arra indította a szövéssel is foglalkozó parasztokat, hogy abbahagyják a földművelést és a nagyobb keresetet ígérő szövőszék mellé szegődjenek; láttuk, hogy a konkurrencia a nagyüzemi gazdálkodás rendszerével kiszorította a kisparasztokat, proletársorba döntötte és azután részben a városokba kergette őket; láttuk továbbá, hogy a konkurrencia a kisburzsoázia legnagyobb részét tönkretette és szintén a proletársorba taszította; láttuk, hogy a tőkét kevesek kezében, a lakosságot pedig a nagyvárosokban centralizálta. E különböző utakon és módokon hozta létre és növelte a proletariátust a konkurrencia, amely a modern iparban érte el teljes kibontakozását és következményeinek szabad fejlődését. Most azt kell megvizsgálnunk, milyen hatással van a konkurrencia a már létrejött proletariátusra. Itt mindenekelőtt az egyes munkások kölcsönös konkurrenciájának a következményeit kell szemügyre vennünk. —

A konkurrencia a legtökéletesebb kifejezője a modern polgári társadalomban uralkodó háborúnak: mindenki háborújának mindenki ellen. Ez a háború — háború az életért, a létért, mindenért, végső esetben tehát élethalálharc — nemcsak a társadalom különböző osztályai között dúl, hanem az osztályok egyes tagjai között is; mindenki útjában áll a másiknak, és ezért mindenki arra törekszik, hogy mindazokat, akik útjában állnak, kiszorítsa és elfoglalja a helyüket. A munkások konkurrálnak egymással, mint ahogy a burzsoák is konkurrálnak egymással. A mechanikai szövőszéken dolgozó szövő konkurrál a kéziszövővel, a munkanélküli vagy rosszul fizetett kéziszövő a dolgozóval, illetve a jobban fizetettel, és arra törekszik, hogy kiszorítsa őt. A munkásoknak ez az egymás közötti konkurrenciája azonban a mai viszonyok legrosszabb oldala a munkás számára, a burzsoázia legélesebb fegyvere a proletariátus ellen. Ezért igyekeznek a munkások szövetségekbe való egyesüléssel véget vetni ennek a konkurrenciának, ezért támadja a burzsoázia oly dühödten ezeket a szövetségeket, és ujjong, valahányszor egy-egy csapást mér rájuk.

A proletár magára hagyatva tehetetlen, egy napig sem élhet. A burzsoázia megszerezte a monopóliumot minden létfenntartási eszközre, a szó legtágabb értelmében. Amire szüksége van a proletárnak, azt csak a burzsoáziától kaphatja meg, amelynek monopóliumát védi az államhatalom. A proletár tehát jogilag és ténylegesen rabszolgája a burzsoáziának; a burzsoázia a proletár szempontjából élet és halál ura. Felkínálja neki létfenntartási eszközeit, de „egyenérték" fejében, a munkája fejében; sőt még meghagyja azt a látszatot is, mintha a munkás szabad akaratából cselekedne, mintha szabad, kényszer nélküli beleegyezéssel, nagykorú emberként kötne szerződést vele. Szép szabadság ez, amikor a proletárnak nincs más választása, mint hogy elfogadja a burzsoázia szabta feltételeket, vagy pedig éhen haljon, megfagyjon, csupaszon az erdő vadjai közt üssön tanyát! Szép „egyenérték" az, amelynek összege teljesen a burzsoázia tetszésétől függ! — És ha a proletár olyan bolond, hogy inkább éhen hal, semhogy elfogadja a burzsoák, *„természetes feljebbvalói"** „méltányos" ajánlatát — semmi baj, mindig könnyen akad másik, van a világon elég proletár, és nem mindegyik olyan őrült, hogy az élet helyett inkább a halált válassza.

Ilyen a proletárok konkurrenciája. Ha *minden* proletár kijelentené, hogy inkább éhen pusztul, semhogy a burzsoáziának dolgozzék, a burzsoáziának le kellene mondania monopóliumáról; de nem ez a helyzet, sőt ez szinte lehetetlen, s ezért a burzsoáziának még mindig jól áll a szénája. Csak *egy* korlátja van a munkások konkurrenciájának — egyetlen munkás sem lesz hajlandó kevesebbért dolgozni, mint amennyi létfenntartásához szükséges; ha már éhen kell halnia, inkább tétlenül fog elpusztulni, mint munka közben. Ez a korlát természetesen viszonylagos; az egyiknek többre van szüksége, mint a másiknak, az egyik nagyobb kényelemhez szokott, mint a másik — az angolnak, aki még valamivel civilizáltabb, többre van szüksége, mint az írnek, aki rongyokban jár, krumplit eszik és disznóólban hál. Ez azonban nem gátolja az ír munkást abban, hogy az angollal konkurráljon, s így az angol munkás bérét, és ezzel együtt civilizációját is lassanként az ír munkás színvonalára szorítsa le. Bizonyos munkák meghatározott civilizációs fokot követelnek, és csaknem minden ipari munka ilyen természetű; ezért itt a bérnek már a burzsoázia érdekében is olyan magasnak kell lennie, hogy a munkás a megkövetelt színvonalon maradhasson. A nemrég bevándorolt ír, akinek jó az első útjába akadó istálló is, aki egy hétig sem maradhat félig-meddig tűrhető lakásban, mert

* Az angol gyárosok kedvenc kifejezése. — *Engels jegyzete.*

mindenét elissza és nem tud bért fizetni, — ez az ír rossz gyári munkás lenne; ezért a gyári munkásoknak annyit kell adni, hogy gyermekeiket rendszeres munkára nevelhessék — de nem többet, nehogy gyermekeik keresetét nélkülözhessék és mást neveljenek belőlük, mint egyszerű munkásokat. A korlát, a bérminimum itt is viszonylagos; ahol a család minden tagja dolgozik, egyes tagjainak annál kevesebbet kell adni, és a burzsoázia bőségesen kihasználta a gépi munkában a nők és gyermekek hasznot hajtó foglalkoztatására kínálkozó alkalmat arra, hogy leszorítsa a bért. Természetesen vannak családok, ahol nem mindenki munkaképes, és az ilyen család igen rosszul járna, ha a csupa munkaképes emberből álló családra számított bérminimumért kellene dolgoznia; a munkabér ezért átlagösszeg, amely mellett a teljesen munkaképes családnak meglehetősen jó sora, a kevés munkaképes tagból álló családnak pedig meglehetősen rossz sora van. De a legrosszabb esetben minden munkás inkább lemond arról a minimális luxusról vagy civilizációról, amelyhez hozzászokott, csak hogy tengethesse puszta létét; inkább disznóólban lakik, semhogy hajléktalan legyen, inkább rongyokban jár, csak legyen rajta valami, inkább burgonyán él, semhogy éhen haljon. Jobb idők reményében inkább megelégszik fél bérrel, semhogy az utcára kerüljön és a világ szeme láttára éhen haljon, amint ez nem egy munkanélkülivel történt. Ez a kevés tehát, ez a valamivel több, mint semmi — ez a bérminimum. És ha több munkás van, mint amennyit a burzsoázia jónak lát foglalkoztatni, ha tehát a konkurrenciaharc végén mégis maradnak olyanok, akik nem találnak munkát, ezeknek éhen kell veszniök; a burzsoázia bizonyára nem ad nekik munkát, ha munkájuk termékeit nem adhatja el haszonnal.

Ebből láthatjuk, hogy mi a bérminimum. A bérmaximumot a burzsoák konkurrenciája szabja meg, mert láttuk, hogy ők is konkurrálnak egymással. A burzsoá csakis a kereskedelemben vagy az iparban gyarapíthatja tőkéjét, s mindkét esetben munkásokra van szüksége. Még ha kamatra adja is ki tőkéjét, közvetve ebben az esetben is szüksége van munkásokra, mert kereskedelem és ipar nélkül senki sem fizetne neki kamatot, mert senki sem használhatná a tőkéjét. A burzsoának tehát szüksége van munkásokra, de nem közvetlen létfenntartásához — hiszen fogyaszthat a tőkéjéből —, hanem úgy, ahogy valakinek bizonyos kereskedelmi cikkre vagy igavonó állatra van szüksége, — a gazdagodásához. A proletár termeli a burzsoának az árukat, amelyeket ez aztán haszonnal elad. Ha tehát az árukereslet annyira növekszik, hogy az egymással konkurráló munkások valamennyien munkát találnak, sőt talán még kevés is a munkáskéz, a munkások konkurrenciája megszűnik, és a burzsoák kezdenek egymással kon-

kurrálni. A munkásokat kereső kapitalista igen jól tudja, hogy a kereslet növekedésével emelkedő árak nagyobb hasznot biztosítanak, ezért szívesebben fizet valamivel több bért, mintsem hogy az egész hasznot elszalassza; szívesen odadobja a proletárnak a csontot, hogy ő maga a zsíros konchoz jusson. Egyik kapitalista elüti a munkást a másik kezéről, és a bér emelkedik. De csak annyira, amennyire ezt a növekvő kereslet megengedi. Ha a kapitalistának, aki feláldozott ugyan valamit rendkívüli hasznából, a rendes, vagyis átlagnyereségéből is fel kellene áldoznia valamit, óvakodnék az átlagbérnél magasabb bért fizetni.

Ennek alapján meghatározhatjuk, mi az átlagbér. Átlagviszonyok között, azaz ha sem a munkásoknak, sem a kapitalistáknak nincs okuk arra, hogy egymással különösebben konkurráljanak, ha csak *éppen annyi* munkás van, amennyit foglalkoztatni lehet, hogy az éppen keresett árukat termeljék, a bér valamivel több lesz, mint a minimum. Hogy mennyire fogja meghaladni a minimumot, az a munkások átlagszükségleteitől és civilizációjuk fokától függ. Ha a munkások megszokták, hogy hetenként többször húst egyenek, a kapitalisták akarva, nem akarva annyi bért lesznek kénytelenek fizetni, hogy a munkások előteremthessék ezt a táplálékot. Semmivel sem kevesebbet, mert a munkások nem konkurrálnak egymással, tehát semmi okuk sincs arra, hogy kevesebbel is beérjék; de semmivel sem többet, mert a kapitalisták sem konkurrálnak egymással, tehát semmi okuk sincs arra, hogy a munkásokat rendkívüli kedvezményekkel magukhoz vonzzák.

A munkások átlagszükségleteinek és átlagos civilizációjának ez a mértéke a mai angol ipar bonyolult viszonyai következtében igen komplikált és a munkások különböző csoportjainál különböző, mint már fentebb említettük. De a legtöbb ipari munka bizonyos ügyességet és rendszerességet igényel, és mivel ehhez a civilizációnak bizonyos foka szükséges, az átlagbérnek is olyannak kell lennie, hogy a munkást a megkövetelt ügyesség elsajátítására és a rendszeresség elfogadására ösztönözze. Ez az oka annak, hogy az ipari munkások bére átlagosan magasabb, mint a teherhordóké, a napszámosoké stb., magasabb, mint a mezőgazdasági munkásoké, amihez természetesen az is hozzájárul, hogy a városokban drágábbak a létfenntartási eszközök.

Más szóval: a munkás jogilag és ténylegesen a vagyonos osztály, a burzsoázia rabszolgája, olyannyira, hogy a munkás áruként eladásra kerül, hogy a munkás ára, mint más áru ára, emelkedik és csökken. Ha a munkáskereslet nő, nő a munkások ára is, ha csökken, csökken az áruk is; ha annyira csökken a munkáskereslet, hogy bizonyos számú munkás eladhatatlanná válik és „raktáron marad", akkor a munkás tétlenül hever, és mivel

a tétlenségből meg nem élhet, éhen hal. Mert — a közgazdászok nyelvén szólva — a fenntartásukra fordított költség nem „termelődnék újra", kidobott pénz lenne, erre pedig senki sem adja oda a tőkéjét. És ennyiben teljesen igaza van Malthus úr népesedési elméletének. A régi, nyílt rabszolgasággal szemben csak az itt a különbség, hogy a mai munkás szabadnak *látszik*, mert nem egyszerre kerül eladásra, hanem apránként, egy napra, egy hétre, egy évre, és mert nem valamely tulajdonos adja el a másiknak, hanem a munkás kénytelen eladni saját magát, hiszen nem egy embernek, hanem az egész vagyonos osztálynak a rabszolgája. A munkás szempontjából ez alapjában véve mit sem változtat a dolgon, és bár a szabadság látszata az egyik oldalon szükségképpen bizonyos *tényleges* szabadságot nyújt neki, a másik oldalon azzal a hátránnyal is számolnia kell, hogy létfenntartását senki sem biztosítja, hogy ura, a burzsoázia bármikor eldobhatja és éhhalálra kárhoztathatja, ha a burzsoáziának már nem fűződik érdeke a munkás foglalkoztatásához, a létéhez. — A burzsoáziának viszont sokkal előnyösebb ez a rendszer, mint a régi rabszolgaság; amikor kedve szottyan, elbocsáthatja munkásait, anélkül hogy ezzel befektetett tőkét vesztene, és általában sokkal olcsóbb a munkások munkája, mint a rabszolgáké, ahogy ezt Adam Smith* a burzsoázia vigaszára kiszámította.

Ebből az is következik, hogy Adam Smithnek teljesen igaza van, amikor azt a tételt állítja fel (i. m. [133. old.]): „hogy a munkáskereslet, éppúgy mint *bármely más árucikk* kereslete, szabályozza a munkástermelést, a létrehozott emberek mennyiségét, gyorsítja ezt a termelést, ha túlságosan lassú, feltartóztatja, ha túlságosan gyorsan halad". *Egészen úgy, mint bármely más kereskedelmi árucikknél:* ha kevés az áru, az árak, vagyis a bérek emelkednek, a munkások jobban élnek, több házasságot kötnek, több embert hoznak létre, több gyermeket nevelnek fel, míg elég nem lesz a munkás; ha pedig sok van belőle, esnek az árak, munkanélküliség, nyomor, éhínség és ennek következtében járványok lépnek fel, és elviszik a „feles-

* Azt mondják, hogy a rabszolga elhasználódása urának költségére történik, a szabad munkásé viszont a saját költségére. De valójában az utóbbi elhasználódása éppúgy urának költségére történik. A különféle napszámosok és szolgák munkabérének akkorának kell lennie, hogy lehetővé tegye számukra a napszámosok és szolgák fajának fenntartását abban a mértékben, amelyben a társadalomnak iránt való növekvő, csökkenő vagy stagnáló kereslete éppen megköveteli. De noha a szabad munkás elhasználódása éppúgy urának költségére történik, rendszerint mégis sokkal kevesebbe kerül neki, mint a rabszolgáé. Az elhasználódott rabszolga pótlására vagy megjavítására szolgáló alapot általában nemtörődöm úr vagy gondatlan felügyelő kezeli" stb. — *A. Smith:* „Wealth of Nations", MacCulloch négykötetes kiadása, I. könyv VIII. fej., 133. old. — *Engels jegyzete.*

leges népességet". És Malthusnak, aki Smith fenti tételét tovább fejleszti, a maga módján szintén igaza van, amikor azt állítja, hogy állandóan felesleges népesség van, hogy mindig túlságosan sok az ember a világon; csak akkor nincs igaza, amikor azt állítja, hogy több ember van, mint amennyit a meglevő létfenntartási eszközökkel táplálni lehetne. A felesleges népességet inkább a munkások konkurrenciája hozza létre, amely minden munkást arra kényszerít, hogy napról napra annyit dolgozzék, amennyi csak erejéből telik. Ha egy gyáros naponta tíz munkást kilenc órán át foglalkoztathat, akkor napi tíz órai munka esetén csak kilenc munkást foglalkoztathat, a tizedik pedig kenyér nélkül marad. És ha a gyáros olyan időpontban, amikor nem valami nagy a munkáskereslet, a kilenc munkást — elbocsátással fenyegetve — arra kényszerítheti, hogy ugyanazért a bérért naponta egy órával többet, tehát tíz órát dolgozzanak, a tizedik munkást elbocsátja és bérét megtakarítja. Ami itt kicsiben történik, ugyanaz történik nagyban egy nemzetnél. Minden egyes munkás maximálisra fokozott munkateljesítménye, amely a munkások konkurrenciájának a következménye, továbbá a munkamegosztás, a gépek bevezetése és a természeti erők felhasználása sok munkást megfoszt kenyerétől. A kereset nélkül maradt munkások azonban kiesnek a piacról; nem tudnak már vásárolni, tehát nincs szükség többé arra a kereskedelmi áru-mennyiségre, amelyet korábban ők vásároltak, ezért ezt a mennyiséget nem kell többé termelni, s a korábban ennek termelésével foglalkozó munkások szintén kereset nélkül maradnak, szintén kiesnek a piacról, és ez így megy tovább, állandóan ugyanabban a körforgásban — azaz így menne, ha nem jönnének közbe más körülmények. A termelés növelését célzó fent említett ipari eszközök bevezetése ugyanis idővel a termelt cikkek árának csökkenésére és ennek következtében növekvő fogyasztásra vezet, úgyhogy a kereset nélkül maradt munkások nagy része végül is — igaz, hogy sok szenvedés után — újabb munkaágakban ismét munkához jut. Ha pedig mindez még idegen piacok meghódításával is párosul, mint az utóbbi 60 év alatt Angliában történt, úgyhogy az iparcikkek kereslete állandóan és gyorsan növekszik, akkor ugyanolyan arányban növekszik a munkáskereslet és ezzel együtt a népesség. A brit birodalom lakossága tehát nem csökkent, hanem rendkívül gyorsan növekedett és még mindig növekszik — s bár az ipar egyre jobban terjed, és a munkáskereslet egészben véve fokozódik, Angliának, a hivatalos pártok (azaz a toryk, a whigek és a radikálisok) bevallása szerint, mégis állandóan számfeletti és felesleges népessége van, egészben véve tehát mégis állandóan nagyobb a munkások *egymással való* konkurrenciája, mint a munkások*ért* való konkurrencia.

Miből adódik ez az ellentmondás? Az ipar és a konkurrencia lényegéből és az ebből következő kereskedelmi válságokból. A létfenntartási eszközök mai szabályozatlan termelése és elosztása mellett, amelynek célja nem a szükségletek közvetlen kielégítése, hanem a pénznyereség, — olyan rendszerben, amelyben mindenki a saját szakállára dolgozik és gazdagodik, bármely pillanatban fennakadás következhet be. Anglia például számos országot lát el a legkülönbözőbb árukkal. Ha mármost a gyáros tudja is, hogy minden egyes országnak évente az egyes cikkekből mennyire van szüksége, azt mégsem tudja, mennyi ott a mindenkori készlet, és még kevésbé tudja, mennyi árut szállítanak oda konkurrensei. Csak az örökösen ingadozó árakból következtethet bizonytalanul a készletek és a szükségletek állására, találomra kell áruit odaküldenie; minden vaktában, többé-kevésbé csak a véletlen jegyében történik. A legcsekélyebb kedvező hírre mindenki szállít, amit csak tud, de nemsokára a piac túltelítődik árukkal, az eladás megakad, a pénz visszaáramlása megszűnik, az árak esnek, s az angol ipar nem tudja már foglalkoztatni munkásait. Az ipari fejlődés kezdetén ezek a fennakadások egyes iparágakra és egyes piacokra korlátozódtak; de a konkurrencia centralizáló hatása azokat a munkásokat, akik az egyik munkaágban kereset nélkül maradnak, a legkönnyebben megtanulható más munkaágakba, azokat az árukat pedig, amelyek az egyik piacon már nem adhatók el, más piacokra dobja át, s ennek következtében az egyes kis válságok fokozatosan egybeolvadnak és lassanként periodikusan visszatérő válságok egyetlen sorozatává egyesülnek. A virágzás és az általános jólét rövid periódusa után minden öt évben ilyen válság szokott bekövetkezni; a hazai piac és a külföldi piacok teli vannak angol gyártmányokkal, és csak lassan tudják ezeket felszívni; az ipari tevékenység csaknem minden ágban megakad, a kisebb gyárosok és kereskedők, akik nem bírják ki tőkéik befagyását, megbuknak, a nagyobbak a legrosszabb időszak tartamára beszüntetik üzleteiket, leállítják gépeiket, vagy csak „rövid időt", azaz esetleg csak fél napot dolgoztatnak; a munkanélküliek konkurrenciája, a munkaidő szűkítése és a hasznothajtó árueladások hiánya miatt csökken a bér; a munkások között terjed az általános nyomor, esetleg megtakarított pár fillérüket gyorsan felélik, megrohanják a jótékonysági intézményeket, megkétszereződik, megháromszorozódik a szegényadó és mégsem elég, növekszik az éhenhalók száma, és egyszerre csak rémületes számban jelentkezik a „felesleges" népesség tömege. Ez aztán így tart egy ideig; a „felesleges" keresztülvergődnek, ahogy tudnak, vagy elpusztulnak; a jótékonykodás és a szegénytörvények segítségével sokan eltengődnek valahogyan; mások hol itt, hol ott, a konkurrenciától kevésbé érintett, az ipartól távolabb

álló munkaágakban nyomorúságos keresetre tesznek szert — és milyen kevéssel keresztülvergődik az ember bizonyos ideig! — Lassanként javul a helyzet; a felhalmozott árukészletek elfogynak, a kereskedők és gyárosok általános nyomott hangulata még gátolja a mutatkozó hiányok túlságosan gyors pótlását, míg végül az emelkedő árak és a mindenfelől érkező kedvező jelentések helyre nem állítják az ipari és kereskedelmi tevékenységet. A piacok többnyire messze vannak; míg az első új szállítmányok odaérkeznek, állandóan növekszik a kereslet, és ezzel együtt emelkednek az árak; az első áruszállítmányokat szétkapkodják, az első eladások kapcsán még élénkebb lesz a forgalom, a várt újabb áruszállítmányok még magasabb árakkal kecsegtetnek, további áremelkedés reményében spekulációra kezdenek vásárolni, és ilymódon a fogyasztásra szánt árukat éppen a legszükségesebb időben elvonják a fogyasztástól — a spekuláció még jobban felveri az árakat, mert másokat is vásárlásra buzdít és azonnal elnyeli az újabb szállítmányokat; mindezt jelentik Angliába, a gyárosok ismét fokozottan kezdenek dolgozni, új gyárakat létesítenek, mindent megmozgatnak, hogy kihasználják a kedvező időszakot; Angliában is megkezdődik a spekuláció, egy hajszálra ugyanazzal a hatással, mint a külföldi piacokon, felveri az árakat, elvonja az árukat a fogyasztástól, s mindezek következtében a legnagyobb erőkifejtésre sarkallja az ipari termelést; azután jönnek a „tisztességtelen" spekulánsok, akik fiktív tőkével dolgoznak, hitelből élnek, akik tönkremennek, ha azonnal el nem adhatják áruikat, és belevetik magukat ebbe a haszonért folyó általános, zűrzavaros versenybe, s féktelen szenvedélyükkel, amely a tébolyig fokozza az árakat és a termelést, még növelik ezt a zűrzavart és kapkodást — őrült hajsza ez, amely még a leghiggadtabbakat és legtapasztaltabbakat is magával ragadja, az emberek kalapálnak, fonnak, szőnek, mintha újra kellene felszerelni mindennel az egész emberiséget, mintha pár milliárd új fogyasztót fedeztek volna fel a holdban. Egyszerre csak odaát a tisztességtelen spekulánsok, akiknek okvetlenül pénzre van szükségük, kezdenek eladni — természetesen piaci áron alul, mert a dolog nem tűr halasztást —, eladást eladás követ, az árak inognak, a spekulánsok ijedten piacra dobják áruikat, a piacon zűrzavar keletkezik, a hitel megrendül, egyik cég a másik után beszünteti a fizetést, egyik csőd a másikat követi, és kiderül, hogy háromszor annyi áru van raktáron és úton, mint amennyit a fogyasztás megkíván. A hírek eljutnak Angliába, ahol időközben még mindig teljes gőzzel folyt a munka — itt is páni rémület fogja el az embereket, a külföldi csődök Angliában is csődöket okoznak, a fennakadás következtében újabb cégek mennek tönkre, ijedten itt is rögtön piacra dobják az összes készleteket, amivel még jobban fokoz-

zák a rémületet. Kezdődik a válság, amelynek ismét ugyanolyan a lefolyása, mint az előzőnek, és amely később ismét a virágzás periódusába csap át. És ez így megy tovább, virágzás, válság, virágzás, válság, ebben a körben forog az angol ipar, és ez az örökös körforgás, mint mondottuk, rendszerint minden öt vagy hat évben újra kezdődik.

Ebből következik, hogy az angol iparnak minden időben, a legnagyobb virágzás rövid periódusainak kivételével, munkások nem foglalkoztatott tartalékával kell rendelkeznie, hogy a legélénkebb hónapokban a piacon keresett árutömegeket termelni tudja. Ez a tartalék nagyobb vagy kisebb, aszerint, hogy a piac helyzete a munkástartalék nagyobb vagy kisebb részének foglalkoztatását kívánja-e meg. És bár a teljes virágzás idején a mezőgazdasági vidékek, Írország és a fellendüléstől kevésbé érintett munkaágak adhatnak, legalább átmenetileg, bizonyos számú munkást, ezek egyrészt csak töredékét teszik a szükséges munkáslétszámnak, és másrészt szintén a tartalékhoz tartoznak, azzal a különbséggel, hogy csak a mindenkori fellendülés idején tűnik ki, *hogy* idetartoznak. Amikor ezek átmennek a virágzóbb munkaágakba, korábbi helyükön korlátozásokra van szükség, hogy a munkások hiányát kevésbé érezzék, hosszabb ideig dolgoznak, nőket és fiatalabbakat foglalkoztatnak; amikor pedig a válság beálltával elbocsátják őket és visszatérnek, azt látják, hogy helyükön mások vannak, hogy ők maguk feleslegesekké váltak — legalábbis nagy részük. Ez a tartalék, amely a válság idején óriási és még a virágzás és a válság közötti, átlagosnak tekinthető időszakban is jókora — ez Anglia „számfeletti népessége", amely koldulásból és lopásból, utcaseprésből, lótrágya eltakarításából, talicskázásból, szamárfuvarból, utcai árusításból vagy kisebb alkalmi munkákból tengeti nyomorúságos életét. Minden nagyvárosban sok ilyen embert láthatunk, aki csekély alkalmi keresetből „tartja együtt testét és lelkét" — ahogy az angolok mondják. Bámulatos, hogy mi mindennel nem foglalkozik ez a „felesleges népesség". A londoni utcaseprők (crossing-sweeper) világszerte ismeretesek; eddig a szegényhivatal vagy a köztisztasági hivatal által felvett munkanélküliek seperték nemcsak a londoni keresztutakat, hanem más nagyvárosok főutcáit is — most azonban naponta gép csörtet az utcákon, és elveszik a munkanélküliektől ezt a kereseti forrást. A városokba vezető nagy útvonalakon, ahol élénk a kocsiforgalom, sok embert látni kis talicskával, akik az elrohanó kocsik és omnibuszok között életük veszélyeztetésével eltakarítják a friss lóganajt és összegyűjtik eladásra — ezért gyakran még heti pár shillinget kell fizetniök a köztisztasági hivatalnak, sőt sok helyen meg is tiltják ezt a tevékenységet, különben a köztisztasági hivatal nem tudná eladni trágyának az összesepert

szemetet, mert kevés lóganaj van benne. Boldogok azok a „feleslegesek", akik talicskát tudnak szerezni és fuvarozhatnak vele, s még boldogabbak azok, akiknek olyan összegre sikerül szert tenniök, hogy kordét és szamarat vehetnek — a szamárnak magának kell megtalálnia táplálékát, esetleg kevés összeszedett hulladékot kap, és mégis hoz valamit a házhoz.

A legtöbb „felesleges" utcai árusításra veti magát. Különösen szombat este, mikor az egész munkásság az utcákon van, akkor látni, milyen sokan élnek ebből. Férfiak, asszonyok és gyerekek cipőfűzőt, nadrágtartót, zsinórokat, narancsot, lepényt, egyszóval minden elképzelhető árucikket kínálnak, de máskor is lépten-nyomon árusokba ütközik az ember, akik az utcákon állnak vagy ide-oda járnak naranccsal és lepénnyel, gingerbeerrel vagy nettle-beerrel* kereskedve. Gyufát és hasonló cikkeket, pecsétviaszt, patentgyújtót stb. is árulnak. Mások — az úgynevezett jobberek** — az utcákon ődöngenek apróbb alkalmi munkát keresve; egyiknek-másiknak sikerül is egy-egy napi munkát kapni, sok azonban nem olyan szerencsés. „A londoni dokkok kapuinál télen minden hajnalban százával tolonganak a szegények" — beszéli el nagytiszteletű W. Champneys, London keleti részének egyik lelkésze[149] —, „napszám reményében várakoznak, míg kinyitják a kapukat; a fiatalabbakat és a legerősebbeket, legismertebbeket felfogadják, de százan és százan lehangolva, reményükben csalatkozva ballagnak vissza szegényes lakásaikba." Mi mást tehetnének ezek az emberek, ha nem találnak munkát és nem akarnak fellázadni a társadalom ellen, mint hogy kolduljanak? Ezért nem csodálkozhatunk a koldusok tömegén, akik többnyire munkaképes férfiak, s akikkel a rendőrség állandó harcban áll. Sajátságos koldulás ez. A családfő családjával együtt bejárja az utcákat, énekelve kéreget, vagy rövid beszédben a szomszédok jószívűségére apellál. És feltűnő, hogy ezek a koldusok majdnem kizárólag csak munkáskerületekben láthatók, és majdnem kizárólag munkások könyöradományaiból tartják fenn magukat. Előfordul, hogy a család némán áll egy forgalmas utcán, pusztán szemmel látható elhagyatottságával hatva a járókelőkre. Itt is csak a munkások részvétére számítanak, akik tapasztalatból tudják, mi az éhség, és akik bármely pillanatban hasonló helyzetbe juthatnak; ennek a néma és mégis annyira megható koldulásnak majdnem kizárólag csak azokon az utcákon vagyunk

* Üdítő, habzó italok: az előbbit vízből, cukorból és kevés gyömbérből, az utóbbit vízből, cukorból és csalánból készítik. A munkások, különösen az antialkoholisták kedvelik. — *Engels jegyzete.*

** — alkalmi munkások — *Szerk.*

a tanúi, ahol munkások járnak, és azokban az órákban, amikor munkások lepik el az utcát, különösen szombat este, amikor a főutcákon feltárulnak a munkáskerületek „titkai", és a középosztály lehetőleg kerüli ezeket a bemocskolt helyeket. Ha pedig a „feleslegesek" közül valaki eléggé bátor és elkeseredett, hogy nyíltan szembeszegüljön a társadalommal és a *burkolt* háborúra, melyet a burzsoázia folytat ellene, a burzsoázia elleni *nyílt* háborúval feleljen, az lopásra, rablásra és gyilkolásra adja a fejét.

A szegénytörvény-biztosok jelentései szerint Angliában és Walesben átlag másfél millió felesleges van,[150] Skóciában szegénytörvények hiányában nem állapítható meg a feleslegesek száma, Írországról pedig még külön kell beszélnünk. De ez a másfél millió is csak azokat foglalja magában, akik a szegényhivatalhoz fordultak segélyért; az a nagy tömeg, amely irtózik ettől a végső mentőeszköztől és nélküle próbál segíteni magán, nincs benne a másfél millióban; e szám jó része viszont a földművelő kerületekre jut, tehát itt nem jön számításba. Válság idején természetesen jelentékenyen növekszik ez a szám, a nyomor tetőfokra hág. Nézzük például az 1842-es válságot, amely, mivel a legutolsó, egyben a legpusztítóbb is volt — mert újra meg újra ismétlődve a válságok egyre intenzívebbek, és a legközelebbi válság, amely alkalmasint legkésőbb 1847-ben fog bekövetkezni*, minden valószínűség szerint még pusztítóbb és tartósabb lesz. Az 1842. évi válság idején a szegényadó minden városban olyan magasra emelkedett, mint még soha. *Stockportban* például minden font házbér után nyolc shilling szegényadót kellett fizetni, úgyhogy ez az adó egymagában az egész város bérösszegének 40 százalékára rúgott; ráadásul egész utcák üresen álltak, legalább 20 000 lakóval volt kevesebb, mint rendesen, és az üresen álló házak ajtajára ezt írták: Stockport to let — Stockport kiadó. Boltonban a szegényadó alá eső lakbérjövedelem, amely normális években átlag 86 000 font st. volt, 36 000 font st.-re csökkent; ezzel szemben a segélyre szoruló szegények száma 14 000-re, tehát az egész lakosságnak több mint 20 százalékára emelkedett. Leedsben a szegényhivatal 10 000 font st. tartalékalappal rendelkezett, ez azonban az adakozásból összegyűjtött 7000 font st.-gel együtt teljesen kimerült, még mielőtt a válság elérte tetőpontját. Így volt ez mindenütt; a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik bizottsága 1843 január havában a gyárosok részletes adatai alapján jelentést közölt az ipari kerületek 1842. évi állapotáról, és megállapította, hogy a szegényadó átlagban kétszer olyan nagy volt, mint 1839-ben, a segélyre szorulók száma pedig megháromszo-

* (*1887*) És be is következett 1847-ben. — *Engels jegyzete.*

rozódott, sőt megötszöröződött azóta; hogy rengetegen kértek segélyt olyanok, akik eddig sohasem folyamodtak segélyért stb.; hogy a munkásosztálynak harmadannyi élelmiszerrel kellett beérnie, mint 1834/36-ban, hogy a húsfogyasztás erősen megcsappant, helyenként 20 százalékkal, másutt még 60 százalékkal is; hogy még rendes kézművesek is, a kovácsok, a kőművesek stb., akiknek korábban a legválságosabb időszakokban is volt elegendő munkájuk, sokat szenvedtek munkahiány és a kereset csökkenése miatt, — és hogy a bér még most, 1843 januárjában is szüntelenül csökken. És ezt gyárosok jelentik!

A kenyér nélküli munkások, akiknek kenyéradói leállították a gyárakat és nem tudtak munkát adni, mindenütt az utcákon ődöngtek, egyenként vagy csoportosan koldultak, seregestől ellepték az országutakat, és támogatást kértek a járókelőktől — de nem megalázkodva, mint közönséges koldusok; számuk, magatartásuk és szavuk fenyegető volt. Leicestertől Leedsig és Manchestertől Birminghamig minden ipari kerületben ez volt a helyzet. Itt-ott zavargások voltak, mint például júliusban Észak-Staffordshire fazekasüzemeiben; a munkásokon rettenetes nyugtalanság vett erőt, mely végül augusztusban a gyárvidékek általános felkelésében tört ki. Amikor 1842 november végén Manchesterbe érkeztem, még mindenütt munkanélküliek tömege ácsorgott az utcasarkokon, még számos gyár állt; a következő hónapokban, 1843 közepéig lassan eltűntek az utcasarkokról a kényszerből ácsorgók, és a gyárak ismét megindultak.

Mondanom sem kell, milyen nyomor és ínség uralkodik a munkanélküliek között ilyen válság idején. A szegényadó nem elegendő — korántsem elegendő; a gazdagok jótékonykodása csepp a tengerben, hatása azonnal eltűnik; a koldulás, ahol olyan sokan vannak, csak keveseken segít. Ha a szatócsok ilyenkor nem adnának hitelt a munkásoknak, amíg csak tehetik — az utólagos elszámolásnál természetesen bőven kárpótolják magukat —, és ha a munkások nem támogatnák egymást, amíg csak tehetik, minden válságban éhhalál pusztítaná el a „feleslegesek" tömegét. Így azonban, mivel a legnehezebb időszak mégiscsak rövid, egy évig, legfeljebb két vagy két és fél évig tart, a legtöbben súlyos nélkülözések árán mégis keresztülvergődnek valahogy. Látni fogjuk, hogy közvetve, betegségek stb. következtében, milyen rengetegen esnek a válság áldozatául. Egyelőre az angol munkások lesüllyedésének egy másik okát vesszük szemügyre, amely még mindig abban az irányban hat, hogy ezt az osztályt egyre mélyebbre és mélyebbre taszítsa.

Az ír bevándorlás

Különböző összefüggésekben már többször esett szó az Angliába költözött írekről. Most közelebbről megvizsgáljuk az ír bevándorlás okait és következményeit.

Az angol ipar nem fejlődhetett volna olyan gyorsan, ha Angliának nem állt volna rendelkezésére egy olyan tartalék, mint Írország nagyszámú és szegény népessége. Az írnek odahaza nem volt vesztenivalója, Angliában viszont sokat nyerhetett, s amióta Írországban megtudták, hogy a Szt. György-csatorna keleti oldalán izmos karok biztos munkát és jó bért kaphatnak, az írek csapatostól jöttek át minden évben. Az ilymódon bevándoroltak számát jelenleg több mint egymillióra becsülik, és évente még mintegy ötvenezren vándorolnak be, akik csaknem kivétel nélkül ipari kerületekben, különösen nagyvárosokban telepednek le, ahol a népesség legalsóbb rétegét alkotják. Például Londonban 120 000, Manchesterben 40 000, Liverpoolban 34 000, Bristolban 24 000, Glasgow-ban 40 000, Edinburgh-ben 29 000 szegény ír él.* Ezek az emberek, akik szinte minden civilizáció nélkül nőttek fel, akik gyermekkoruk óta hozzászoktak mindenféle nélkülözéshez, akik faragatlanok, iszákosak és nem törődnek a jövővel, Angliába érkezve magukkal hozzák durva szokásaikat, és beoltják az angol lakosságnak abba a rétegébe, amelyet amúgy is kevéssé érdekel a műveltség és erkölcs. De adjuk át a szót Thomas Carlyle-nak:** „Összes fő- és mellékutcáinkon lépten-nyomon vad milesi arcok*** bukkannak a szemünk elé; lerí róluk az álnok ravaszság, a romlottság, a korlátoltság, a nyomor és a kajánság. Az angol kocsis, elhaladva a milesi mellett, ostorával feléje csap és átkozza, ez pedig odatartja kalapját és koldul. Az ír a legnagyobb csapás, amellyel az országnak meg kell küzdenie. A rongyos, elvadultan

* *Archibald Alison*, High Sheriff of Lanarkshire: „The Principles of Population and their Connection with Human Happiness", 2 köt., 1840 [I. köt. 528—530. old.]. — Ez az Alison a francia forradalom történetírója[151] és, akárcsak fivére, dr. W. P. Alison, vallásos tory. — *Engels jegyzete.*

** „Chartism", 28., 31. old. stb. — *Engels jegyzete.*

*** Miles Írország ősi kelta királyainak neve. — *Engels jegyzete.*

vigyorgó ír kéznél van mindenütt, minden munkát vállal, ahol csak erős karra és erős hátra van szükség, s olyan bérért vállalja, amelyen csak burgonyát vehet. Csak sóra van szüksége fűszerül; boldogan meghál bármely disznó- vagy kutyaólban, meghúzza magát a csűrben; rongyokból összeférccelt ruhát visel, úgyhogy ennek levetése és felöltése igen nehéz művelet, amelyre csak ünnepnapokon vagy különösen jó időben vállalkozik. Az angol, ha nem képes ilyen feltételekkel dolgozni, kenyér nélkül marad. A civilizálatlan ír, nem képességeivel, hanem éppen az ellenkezőjével, kiszorítja a bennszülött angolt és elfoglalja helyét. Piszokban él, semmivel sem törődik, ravaszságon töri a fejét, ittasan garázdálkodik, a züllés és a rendbontás góca. Az, aki még úszni törekszik, még a felszínen igyekszik maradni, itt példáját láthatja annak, hogyan létezhet az ember úszás nélkül, a fenékre süllyedve. — — — Ki ne látná, hogy az angol munkások legalsóbb rétegének helyzete egyre hasonlóbbá válik az ír munkások helyzetéhez, akik az összes piacokon konkurrálnak velük; hogy minden olyan munkát, amely csupán testi erővel, különösebb jártasság nélkül is elvégezhető, nem angol bérért végeznek, hanem annyiért, ami közel jár az ír munkásokéhoz, vagyis valamivel többért, mint amennyi elegendő, hogy »évente harminc hétig a legrosszabb minőségű burgonyával féligmeddig csillapítsák éhségüket«, — valamivel többért, de minden új hajóval, mely Írországból érkezik, egyre közelebb jutnak ehhez a végcélhoz."

Carlyle-nak — az ír nemzeti jelleg túlzott és egyoldalú elítélését kivéve — tökéletesen igaza van ebben. Ezek az ír munkások, akik a hajók fedélzetén, gyakran barmok módjára összezsúfolva, négy pennyért ($3\,^1/_2$ ezüstgarasért) utaznak Angliába, mindenüvé befészkelik magukat. A legrosszabb lakások is megfelelnek nekik, ruházatukkal nemigen törődnek, amíg csak egy szál cérna összetartja a rongyokat, a cipőt nem ismerik; táplálékuk burgonya és kizárólag csak burgonya, s amit ezenfelül keresnek, elisszák — mire kell az ilyen embereknek nagy bér? Minden nagyváros legrosszabb negyedeiben írek laknak; mindenütt, ahol különösen nagy a piszok és düledeznek a házak, bizonyosak lehetünk benne, hogy főleg kelta arcokat fogunk látni, amelyek első pillantásra megkülönböztethetők a bennszülöttek szász vonásaitól, és éneklő, hehezetes kiejtésüket fogjuk hallani, melyről az igazi ír sohasem szokik le. Sőt Manchester legnépesebb részeiben olykor ír-kelta nyelven hallottam beszélni. A pincelakó családok többsége majdnem mindenütt ír eredetű. Egyszóval az írek — mint dr. Kay mondja [7. old.] — felfedezték, mennyi az életszükségletek minimuma és most az angol munkásokat is megtanítják erre. A piszkot és az iszákosságot is magukkal hozták. A tisztátalanság, amely az írek második természete lett, a falun, ahol a lakos-

ság szétszórtan él, nem olyan ártalmas, de itt, a nagyvárosokban, a lakosság koncentrációja miatt félelmetessé válik, és komoly veszéllyel fenyeget. A milesi, ahogy odahaza megszokta, itt is az ajtó elé önt minden szennyet és hulladékot, s így keletkeznek azok a pocsolyák és szemétdombok, amelyek berondítják a munkásnegyedeket és dögletessé teszik a levegőt. Mint odahaza, itt is a házhoz építi a disznóólat, és ha ezt nem teheti, a disznó vele hál a szobában. A nagyvárosi állattenyésztésnek ez az új, abnormális módja egészen ír eredetű; az ír úgy ragaszkodik a disznajához, mint az arab a lovához, de azzal a különbséggel, hogy az ír eladja a disznót, mihelyt meghízott és levágható — különben vele eszik, vele alszik, gyermekei játszanak vele, lovagolnak rajta, és a disznóval együtt henteregnek a sárban, amint ez Anglia minden nagyvárosában igen sokszor látható. És hogy milyen piszok van a házakban, milyen barátságtalanok a lakások, az leírhatatlan. Az ír nem szokott bútorhoz — egy rakás szalma, pár rongydarab, amelyet már sehogy sem vehet fel: ez az ír ágya. Egy darab fa, egy széttört szék, asztal helyett egy öreg láda — többre nincs szüksége; egy teáskanna, néhány fazék és törött cserépedény teljesen elegendő, hogy berendezze konyháját, amely egyszersmind háló- és lakószoba is. És ha nincs tüzelője, minden éghető dolog, ami keze ügyébe akad, szék, ajtófélfa, párkány, padló, ha van ilyesmi, a kályhába vándorol. S minek a sok hely? Odahaza agyagviskója csak *egy* helyiségből állt, ez elég volt mindenre; Angliában sincs többre szüksége a családnak. Ha ma olyan általános lett, hogy sokan összezsúfolva laknak egyetlen szobában, ezt is főleg az ír bevándorlók honosították meg. De a szegény ördögnek is szüksége van *valamilyen* élvezetre, és mivel a társadalom megfosztotta minden egyéb élvezettől, elmegy és pálinkát iszik. Az ír számára csak a pálinka teszi elviselhetővé az életet, — a pálinka, meg gondtalan, vidám természete; ez az oka annak, hogy imádja a pálinkát és leissza magát a sárga földig. Déli, könnyelmű jelleme, szinte vademberi durvasága, minden emberibb élvezetnek, amelyre éppen elvadultsága miatt képtelen, teljes megvetése, a piszok és a szegénység, mindez hajlamossá teszi az iszákosságra — túlontúl nagy a kísértés, nem képes ellenállni, és mihelyt pénzhez jut, azonnal felönt a garatra. Mit is tehetne egyebet? Hogyan vádolhatja őt az a társadalom, amely olyan mélyre taszította, hogy *szinte szükségszerűen* iszákossá kell válnia, amely teljesen elhanyagolja és elvadulni hagyja, — hogyan vádolhatja ez a társadalom, ha valóban részegessé válik?

Ilyen konkurrenssel kell megküzdenie az angol munkásnak — egy konkurrenssel, aki a lehető legalacsonyabb fokon áll, mely civilizált országban egyáltalán elképzelhető, és akinek éppen ezért kevesebb bérre van

szüksége, mint más munkásnak. Ezért nem is lehet másképp, mint ahogy Carlyle mondja: az angol munkás bérét minden munkaágban, ahol ír munkás konkurrálhat vele, egyre mélyebbre szorítják. És sok ilyen munkaág van. A kevés vagy egyáltalán semmi szakértelmet sem kívánó munkaágak nyitva állnak az ír munkás előtt. Persze a hosszú tanulóidőt vagy huzamosabb ideig tartó rendszeres tevékenységet követelő munkákra a hanyag, állhatatlan és korhely ír teljesen alkalmatlan. Ahhoz, hogy mechanikus legyen (mechanic-nek neveznek angolul a gépgyártásban foglalkoztatott minden munkást), ahhoz, hogy gyári munkás legyen, előbb el kellene sajátítania az angol civilizációt, át kellene vennie az angol szokásokat, egyszóval voltaképpen angollá kellene válnia. Ahol azonban egyszerű, kevésbé pontos munkáról van szó, ahol inkább erő, mint ügyesség szükséges, az ír épp olyan jó, mint az angol. Ezért ezekben a munkaágakban túlnyomóan íreket látunk: a kéziszövők, kőmüvessegédek, teherhordók és napszámosok stb. között rengeteg az ír, és ennek a nemzetnek a behatolása itt igen sokban hozzájárult a bérek süllyedéséhez és a munkásosztály helyzetének rosszabbodásához. És bár a más munkaágakba behatolt írek kénytelenek voltak némileg civilizálódni, még mindig éppen elég jellegzetességét őrizték meg korábbi életmódjuknak, hogy angol munkástársaikra itt is züllesztő hatással legyenek — nem beszélve arról a befolyásról, amely az ír környezetnek amúgy is szükségszerű következménye. Mert ha meggondoljuk, hogy majdnem minden nagyvárosban a munkások egyötöde vagy egynegyede ír bevándorló, vagy ezeknek ír szennyben felnőtt ivadéka, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy az egész munkásosztály élete, erkölcse, szellemi és morális állapota, egész jelleme nagymértékben az írekéhez hasonult, akkor megérthetjük, hogy az angol munkásoknak a modern ipar és közvetlen következményei által előidézett amúgy is felháborító helyzete hogyan válhatott még megalázóbbá.

Következmények

Elég tüzetesen vizsgáltuk az angol városi munkások életviszonyait, és most már ideje, hogy a tényekből további következtetéseket vonjunk le, s ezeket újra egybevessük a tényállással. Lássuk tehát, hogy ilyen viszonyok között mi lett a munkásokból, miféle emberek ezek, milyenek testileg, szellemileg, erkölcsileg.

Ha valaki valakin testi sértést követ el, mégpedig halált okozó testi sértést, ezt emberölésnek nevezzük; ha a tettes előre tudta, hogy a testi sértés halálos lesz, tettét gyilkosságnak nevezzük. Ha azonban a társadalom* olyan helyzetet teremt, hogy a proletárok százai szükségszerűen idő előtti, természetellenes halálra vannak kárhoztatva, amely éppoly erőszakos, mint a kard vagy golyó okozta halál, ha ezreket megfoszt nélkülözhetetlen életfeltételeiktől, s olyan viszonyok közé taszítja őket, amelyek közt nem *képesek* élni, ha a törvény vaskezével arra kényszeríti őket, hogy ilyen viszonyok között éljenek a halál beálltáig, mely ezeknek a viszonyoknak szükségszerű következménye, ha a társadalom tudja, nagyon jól tudja, hogy ilyen körülmények között ezreknek kell áldozatul esniök, és mégis fenntartja ezeket a körülményeket — akkor ez éppolyan gyilkosság, mint az egyes ember bűntette, csak burkolt, alattomos gyilkosság, amely ellen senki sem tud védekezni, amely nem tűnik gyilkosságnak, mert a gyilkos nem

* Ha itt és másutt a társadalomról mint felelős egészről beszélek, amelynek megvannak a jogai és kötelességei, magától értetődik, hogy ezen a *társadalom hatalmon levő részét* értem, tehát azt az osztályt, amely jelenleg a politikai és társadalmi uralmat gyakorolja, és éppen ezért felelős azok helyzetéért, akiket teljesen kizár a hatalomból. Ez az uralkodó osztály Angliában, mint minden civilizált országban, a burzsoázia. Hogy a társadalomnak és sajátosan a burzsoáziának kötelessége a társadalom minden tagjának legalább az *életét* megóvni, például gondoskodni róla, hogy senki éhen ne haljon — ezt a tételt szükségtelen *német* olvasóimnak bebizonyítanom. Ha az angol burzsoáziának írnék, természetesen másként állna a dolog. — (*1887*) És most Németországban is így van. Német kapitalistáink az áldott 1886. esztendőben teljesen elérték az angol színvonalat — legalábbis ebben a tekintetben. — (*1892*) Mennyire megváltozott mindez ötven év alatt! Ma már vannak olyan angol burzsoák, akik elismerik, hogy a társadalomnak kötelességei vannak tagjaival szemben; de németek?!? — *Engels jegyzete.*

látszik, mert ez a gyilkos mindenki és senki, mert az áldozat halála természetes halálnak tetszik, és mert ez a gyilkosság nem annyira tevőleges, mint inkább mulasztásból eredő bűncselekmény. De mégiscsak gyilkosság. Be fogom bizonyítani, hogy az angol társadalom napról napra, óráról órára követ el olyasmit, amit az angol munkáslapok teljes joggal szociális gyilkosságnak bélyegeznek; hogy az angol társadalom olyan helyzetet teremt, melyben a munkások nem maradhatnak egészségesek és nem élhetnek sokáig; hogy a munkások életerejét apránként, fokozatosan aláássa, és idő előtt sírba dönti őket; továbbá be fogom bizonyítani, hogy a társadalom *tudja*, milyen káros ez a helyzet a munkások egészségére és életére nézve, és mégsem tesz semmit, hogy javítson ezen a helyzeten. Hogy a társadalom *tudatában van* rendszere következményeinek, tehát eljárása nem csupán emberölés, hanem gyilkosság, ezt már be is bizonyítottam, ha az ölés tényének bizonyítására tekintélyként hivatalos dokumentumokra, parlamenti és kormányjelentésekre hivatkozhatom. —

Hogy egy osztály, amely a fent vázolt viszonyok között él és még a legelemibb életszükségleteit is csak ilyen rosszul tudja kielégíteni, nem lehet egészséges és nem érhet el magasabb kort, — az magától értetődik. De lássuk még egyszer ezeket a körülményeket, sajátosan abból a szempontból, hogy milyen hatásuk van a munkások egészségi állapotára. A népességnek a nagyvárosokban való központosítása már egymagában is kedvezőtlen hatású; London levegője sohasem lehet olyan tiszta, olyan oxigéndús, mint a vidéké; két és fél millió tüdő és kétszázötvenezer tűzhely, háromnégy földrajzi négyzetmérföldön összezsúfolva, rengeteg oxigént fogyaszt, amely csak nehezen pótolható, mert a városok építési módja magában véve is megnehezíti a szellőzést. A lélegzés és égés következtében keletkező szénsavas gáz nagy fajsúlya miatt megül az utcákon, a szél pedig csak a házak fölött kavarog. A lakosok tüdeje nem kap elegendő oxigént, aminek az a következménye, hogy testileg és szellemileg elernyednek, életerejük ellankad. Ezért a nagyvárosok lakosai, bár a szabad, normális levegőn élő falusiakhoz képest sokkal kevésbé vannak kitéve akut, különösen gyulladásos betegségeknek, de sokkal többet szenvednek krónikus bántalmakban. És ha már a nagyvárosi élet egymagában is hátrányos az egészségre, elképzelhetjük, milyen károsan hat az abnormális levegő a nagyvárosok munkásnegyedeiben, ahol, mint láttuk, minden együtt van, ami megfertőzheti a levegőt. A falun nem sok baj származhat abból, ha a házak közvetlen közelében szennyes pocsolyák vannak, mert itt minden irányban szabadon jár a levegő; de egy nagyváros közepén, beépített, minden légáramlástól elzárt utcák és udvarok között, egészen más a

helyzet. Minden rothadó állati és növényi anyag gázokat fejleszt, amelyek feltétlenül ártalmasak az egészségre, és ha a gázok nem illanhatnak el szabadon, megmérgezik a levegőt. A nagyvárosok munkásnegyedeiben felhalmozódó szennynek és az álló tócsáknak tehát igen súlyos következményei vannak a közegészségügy szempontjából, mert éppen ezek fejlesztik a betegségokozó gázokat; ugyanez áll a beszennyezett folyók kipárolgására is. De ez még korántsem minden. Csakugyan felháborító, hogyan bánik a mai társadalom a szegények nagy tömegével. Összecsődíti őket a nagyvárosokban, ahol rosszabb levegőt szívnak, mint falusi otthonukban. Olyan kerületeket jelölnek ki számukra, amelyek építési módjuknál fogva roszszabbul szellőznek, mint a többiek. Megfosztják őket a tisztálkodás minden eszközétől, még a víztől is, mert csak akkor raknak le vízvezeték-csöveket, ha megfizetik, a folyókat pedig annyira beszennyezik, hogy tisztálkodási célokra már egyáltalában nem használhatók; arra kényszerítik őket, hogy a hulladékot és szemetet, a szennyvizet, sőt gyakran még az undorító piszkot és trágyát is az utcára öntsék, mert megfosztják őket annak a lehetőségétől, hogy másképp intézzék el szükségleteiket; így arra kényszerítik őket, hogy megmérgezzék saját lakóterületüket. De még ez sem elég. Minden elképzelhető bajjal tetézik a szegények baját. Ha már egyáltalában igen sűrű a város népessége, akkor elsősorban *őket* zsúfolják össze minél kisebb helyen. Nem elég, hogy megmérgezték az utca levegőjét, hanem tucatjával egyetlen szobába zárják be a szegényeket, úgyhogy fulladásig fojtó a szobalevegő, amelyet éjjel belélegeznek. Nedves lakásokat, pincelyukakat adnak nekik, ahová alulról, vagy padlásszobákat, ahová felülről víz szivárog. Úgy építik házaikat, hogy az áporodott levegő nem távozhat el. Rossz, rongyos vagy hamarosan ronggyá foszló ruhákat és rossz, hamisított, nehezen emészthető élelmiszereket adnak nekik. Gyötrő izgalomban tartják őket, félelem és remény közt hányódnak, — hajszolják őket, mint a vadat, nem engednek nekik nyugalmat, az élet nyugodt élvezetét. A nemi élvezeten és az iváson kívül minden egyéb élvezettől megfosztják, naponta addig dolgoztatják őket, míg szellemi és fizikai erejük teljesen ki nem merül, és ezzel állandóan gerjesztik bennük azt a vágyat, hogy ebben a két még elérhető élvezetben tombolják ki magukat a féktelenségig. És ha még ez sem elég, ha még ez sem töri meg őket, jön a válság, elvesztik kenyerüket, elvesztik még azt a keveset is, amit eddig meghagytak nekik.

Hogy lehetne egészséges és hosszú életű a szegényebb osztály, ha ilyen viszonyok közt kell tengődnie? Csoda-e ha soraiban túlontúl nagy a halálozási arány, állandóan ragályos betegségek pusztítanak, ha a munkásgeneráció testileg egyre jobban satnyul? Lássuk a tényeket.

Minden adat arról tanúskodik, hogy a városi nyomortanyák munkáslakásai, a munkásosztály többi létfeltételével együtt, számos betegség okozói. Az „Artisan" fentebb idézett cikke teljes joggal állítja, hogy a tüdőbetegségek ezeknek a viszonyoknak szükségszerű következményei, és a munkások között valóban különösen gyakoriak. Az utcán számos hektikás külsejű ember látható, s ez azt bizonyítja, hogy London és különösen a munkásnegyedek rossz levegője rendkívül kedvez a tüdővésznek. Ha korán reggel, amikor az emberek munkába mennek, az utcákon járkálunk, elcsodálkozunk, hogy milyen sokan vannak, akiknek külseje elárulja a kezdeti vagy már teljesen kifejlődött tüdővészt. Még Manchesterben sem ilyenek az emberek; csak Londonban láttam lépten-nyomon ilyen sápadt, nyurga, szűkmellű és beesett szemű kísérteteket, ilyen petyhüdt, kifejezéstelen, bamba arcokat feltűnő nagy számban — bár az északi gyárvárosokban is évről évre rengeteg áldozata van a tüdővésznek. A tüdővésszel — más tüdőbetegségeken és a skarláton kívül — mindenekelőtt a tífusz konkurrál, amely a legfélelmetesebben pusztít a munkások soraiban. A munkásosztály egészségi állapotáról kiadott hivatalos jelentés [3—7. old.] ezt az általánosan elterjedt betegséget közvetlenül annak tulajdonítja, hogy a lakások rosszul szellőznek, nedvesek és piszkosak. Ez a jelentés — amelyet, ne feledjük el, Anglia legelső orvosai készítettek más orvosok adatai alapján —, ez a jelentés azt állítja, hogy már egyetlen rosszul szellőző udvar, már egyetlen zsákutca, amelynek nincsenek lefolyói, különösen ha zsúfoltan laknak ott és a közelben szerves anyagok rothadnak, lázt idézhet elő, és majdnem mindig elő is idézi azt. A láz szinte mindenütt azonos jellegű, és csaknem minden esetben tífusszá fejlődik. Ez a láz minden nagyváros munkásnegyedeiben, sőt kisebb helységek egyes rosszul épített, elhanyagolt utcáiban is otthonos, de leginkább a nyomornegyedekben terjed el, bár természetesen a jobb kerületekben is van néhány áldozata. Londonban már hosszú idő óta dühöng; 1837-es rendkívüli pusztítása volt az indítéka az említett hivatalos jelentésnek. Dr. *Southwood Smithnek* a londoni lázkórházról írt évi jelentése szerint[152] 1843-ban 1462 beteget ápoltak ott, 418-cal többet, mint korábban bármikor. London keleti, északi és déli kerületeinek nedves és piszkos részein rendkívül erősen dühöngött ez a betegség. A betegek közt sok faluról jött munkás volt; ezek útközben és megérkezésük után hihetetlen nélkülözéseken mentek át, félig meztelenül és éhhalállal küzdve az utcákon háltak, munkát nem találtak, és így a láz áldozatai lettek. Mikor a kórházba szállították őket, olyan gyengék voltak, hogy szokatlanul nagy mennyiségű bort, konyakot, ammóniumpreparátumot és más izgatószert kellett beadni

nekik. Az összes betegek $16\,^1/_2$ százaléka elpusztult. Manchesterben is fellép ez a rosszindulatú láz; az óváros, Ancoats, Kis-Írország stb. rosszabb munkásnegyedeiben szinte sohasem tűnik el, de itt, mint általában az *angol* városokban, nem ölt olyan méreteket, mint várni lehetne. Skóciában és Írországban viszont a tífusz pusztítása minden képzeletet felülmúl; Edinburgh-ben és Glasgow-ban 1817-ben a drágulás után, majd 1826-ban és 1837-ben a kereskedelmi válságok után tombolt különös erővel, de minden alkalommal, miután vagy három évig pusztított, bizonyos időre kissé alábbhagyott; Edinburgh-ben az 1817-es járvány alatt körülbelül hatezren, az 1837-es járvány idején mintegy tízezren kapták meg a lázt, és a járvány minden újabb ismétlődésekor nemcsak a betegek száma, hanem a betegség hevessége és a halálozások aránya is emelkedett.* De a betegség minden korábbi tombolása úgy látszik csak gyermekjáték volt az 1842. évi válság után fellépő járványhoz képest. Egész Skócia szegényeinek egyhatoda kapta meg a lázt, és vándor koldusok szédítő gyorsasággal terjesztették a betegséget helységről helységre; a társadalom közép- és felsőbb osztályait nem érte el. Két hónap alatt több megbetegedés volt, mint korábban tizenkét év alatt. Glasgow-ban 1843-ban a lakosság tizenkét százaléka, vagyis 32 000 ember betegedett meg lázban, s ezek 32 százaléka meghalt; Manchesterben és Liverpoolban viszont a halálozások aránya rendszerint csak 8 százalék. A krízis a betegség hetedik és tizenötödik napján állt be; a tizenötödik napon a beteg bőre rendszerint megsárgult, ami dr. Alison véleménye szerint azt bizonyítja, hogy a betegség oka lelki izgalomban és félelemben is keresendő.** Írországban szintén gyakori jelenség ez a lázjárvány. 1817—1818-ban 21 hónap alatt 39 000 lázbeteget [27—29. old.], sőt egy későbbi évben a sheriff Alison szerint („Principles of Population", második kötet [80. old.]) 60 000 lázbeteget ápoltak a dublini kórházban. Corkban 1817—1818-ban a lakosság egyhetedét kellett felvenni a lázkórházba, Limerickben ugyanebben az időben a lakosság egynegyede, Waterford *nyomortanyáin* pedig a lakosság tizenkilenc huszada volt lázbeteg.***

Ha emlékezetünkbe idézzük a munkások életviszonyait, ha meggondoljuk, milyen zsúfoltak lakásaik, milyen túltömött minden zug, hogy a betegek és egészségesek egy szobában, egy fekvőhelyen hálnak, akkor csak

* *Dr. Alison:* „Management of the Poor in Scotland" [15., 23—27. old.]. — *Engels jegyzete.*

** *Dr. Alison* egyik beszámolójából, melyet a British Association for the Advancement of Science [A tudomány előmozdítására alakult brit társaság] yorki ülésén, 1844 októberében olvasott fel.[153] — *Engels jegyzete.*

*** *Dr. Alison:* „Management of the Poor in Scotland" [28. old.]. — *Engels jegyzete.*

azon csodálkozunk, hogy ez a fertőző lázbetegség még jobban el nem terjedt. És ha meggondoljuk, milyen kevés orvosi segítség áll a betegek rendelkezésére, milyen sokan maradnak minden orvosi tanács nélkül és még a legközönségesebb védekezési előírásokat sem ismerik, akkor a halandóság még alacsonynak is látszik. Dr. Alison, aki ezt a betegséget alaposan ismeri, az idézett jelentéssel egybehangzóan a szegények szűkös, nyomorúságos helyzetére vezeti vissza [16—32. old.]; azt állítja, hogy a sok nélkülözés és az életszükségletek hiányos kielégítése fogékonnyá teszi a szervezetet a fertőzés iránt, s ennek következtében pusztít és terjed oly gyorsan a járvány. Kimutatja, hogy Skóciában éppúgy, mint Írországban, minden alkalommal a nélkülözés időszakában — kereskedelmi válság vagy pedig rossz termés idején — lépett fel a tífuszjárvány, és hogy a betegség szinte kizárólag a munkásosztályt pusztította. Figyelemreméltó, hogy dr. Alison kijelentése szerint a tífuszban elpusztult betegek többsége családapa, tehát éppen azok, akiket hozzátartozóik a legkevésbé nélkülözhetnek; ugyanezt mondja több, általa idézett ír orvos is.

Több más betegség közvetlen oka nem annyira a munkások lakásviszonyaiban, mint inkább táplálkozásukban rejlik. A munkások amúgy is nehezen emészthető tápláléka kisgyerekek számára teljesen alkalmatlan; a munkásoknak azonban nincsen sem pénzük, sem idejük arra, hogy gyermekeiknek megfelelőbb táplálékot szerezzenek. Azonkívül nagyon elterjedt az a szokás, hogy a gyermekeknek pálinkát, sőt ópiumot adnak; s mindennek és a gyermekek testi fejlődését károsan befolyásoló életviszonyoknak együtthatásából erednek az emésztési szervek különböző megbetegedései, amelyek következményeit egész életükön át sínylik. Majdnem minden munkás többé-kevésbé gyenge gyomrú, és mégsem tud változtatni táplálkozásán, amely betegségét okozta. Hiszen honnan is tudhatnák, mi okozta betegségüket — de ha tudnák is, vajon áttérhetnének-e megfelelőbb táplálkozásra, amíg nem kerülnek más életviszonyok közé és nem lesznek műveltebbek? — A rossz emésztés pedig már a gyermekkorban újabb betegségeket okoz. A görvély szinte általánosan elterjedt a munkások között; görvélyes szülőknek görvélyesek a gyermekeik, különösen ha a betegség eredeti oka tovább hat a görvélyre való hajlamot öröklő gyermekekre. A fejlődőben levő szervezet hiányos táplálkozásának másik következménye a rachitis (angolkór, bütykös kinövések az ízületeken), amely szintén igen gyakori jelenség a munkásgyermekeknél. Elkésve erősödnek meg a csontok, a betegség általában gátolja a csontszerkezet kifejlődését, és a szokásos rachitikus tüneteken kívül elég gyakori a láb- és hátgerincferdülés is. Mondanom sem kell, mennyire súlyosbítja még

ezeket a betegségeket az, hogy a munkások a kereskedelem ingadozásainak, munkanélküliségnek vannak kitéve és a válságok idején kevesebb bért kapnak. Majdnem minden munkás életében előfordul legalább egyszer, hogy bizonyos ideig, átmenetileg nem jut elég táplálékhoz, ami csak fokozza a rossz, de mégis elégséges táplálkozás hátrányos következményeit. A gyermekek, akik éppen abban az időben, amikor legnagyobb szükségük volna táplálékra, nem kapnak annyit, hogy félig-meddig jóllakhassanak — és hány ilyen gyermek van minden válság idején, sőt még a legélénkebb forgalom periódusaiban is —, az ilyen gyermekek szükségképpen gyengék, görvélyesek és angolkórosak lesznek. És hogy ilyenek lesznek, azt a külsejük is mutatja. A munkásgyermekek nagy tömegének elhanyagoltsága kitörölhetetlen nyomokat hagy, és az egész munkásgeneráció elsatnyulására vezet. És ha még meggondoljuk, hogy ez az osztály rosszul ruházkodik és ezért nem képes a meghűlés ellen védekezni, hogy kénytelen mindaddig dolgozni, amíg betegen össze nem roskad, hogy betegség esetén fokozódik a család nyomora, hogy az orvosi segítség teljes hiánya mindennapos jelenség — ha mindezt egybevetjük, megközelítő képet kaphatunk az angol munkások egészségi állapotáról. Arról, hogy milyen káros következményei vannak egyes munkaágaknak, ahogyan manapság űzik azokat, itt még nem is beszélek.

De vannak más tényezők is, amelyek igen sok munkás egészségét aláássák. Mindenekelőtt az iszákosság. Minden csábítás, minden elképzelhető kísértés összefog, hogy iszákosságba kergesse a munkásokat. A pálinka szinte az egyetlen, amiben örömüket lelik, és minden összeesküszik, hogy e felé az örömforrás felé taszítsa őket. A munkás fáradtan, kimerülten tér haza a munkából; otthonában nem talál kényelmet, lakása nedves, barátságtalan és piszkos; fel akar üdülni, vágyik *valamire*, amiért érdemes dolgoznia, ami elviselhetővé tenné a másnap sivár kilátását; gyenge egészségi állapotából, különösen az emésztési zavarokból eredő elcsigázott, kedélytelen és komor hangulatát életének egyéb körülményei, a megélhetés bizonytalansága, minden véletlentől való függése és az a tény, hogy képtelen valamit is elérni helyzetének biztosítása érdekében, az elviselhetetlenségig fokozzák; a rossz levegőtől és a rossz táplálkozástól legyengült teste ellenállhatatlanul valami külső izgatószert kíván; társaságot keres, de ezt a szükségletét csak a kocsmában elégítheti ki, mert nincs más hely, ahol barátaival találkozhatnék — csoda-e, ha ilyen helyzetben nem képes leküzdeni az iszákosság nagy kísértését, ha nem tud ellenállni az ivás csábításának? Ellenkezőleg, ilyen körülmények között morális és fizikai *szükségszerűség*, hogy a munkások igen nagy tömege

ivásra adja magát. És a munkást ivásra ösztönző, inkább fizikai okokon kívül a nagy tömeg példája, a hiányos nevelés, az a tény, hogy az ifjabbakat lehetetlen megóvni a kísértéstől, sok esetben az iszákos szülők közvetlen befolyása, akik maguk adnak pálinkát gyermekeiknek, annak a tudata, hogy a mámorban legalább néhány órára elfelejtheti nyomorúságos és nyomasztó életét, és száz más körülmény, olyan erővel hat, hogy valóban nem lehet zokon venni a munkástól, ha előszeretettel vonzódik a pálinkához. Az iszákosság itt már nem vétkes szenvedély, amelyért felelősségre lehet vonni az eltévelyedőt; az iszákosság jelenség, bizonyos feltételeknek a — legalábbis e feltételekkel szemben — tehetetlen objektumra kiható, szükségszerű, elkerülhetetlen következménye. Azoknak kell viselniök ezért a felelősséget, akik puszta objektummá tették a munkást. De amilyen szükségszerű az, hogy a munkások nagy tömege ivásra adja magát, éppoly szükségszerű az iszákosságnak áldozatai szellemére és testére gyakorolt romboló hatása is. Az iszákosság fokozza a hajlamot a munkások életviszonyaiból fakadó betegségekre, igen nagy mértékben kedvez a tüdőbaj és az emésztőszervi betegségek fejlődésének, a tífusz keletkezésének és terjedésének.

A munkások testi szenvedéseinek másik oka az, hogy betegség esetén nem vehetnek igénybe jó orvosokat. Igaz, hogy számos jótékonysági intézmény igyekszik segíteni ezen, hogy például a manchesteri kórház évente mintegy 22 000 beteget vesz fel vagy lát el orvosi tanáccsal és orvossággal — de mi mindez egy olyan városban, ahol Gaskell számítása szerint* évente a lakosság háromnegyed része orvosi segélyre szorul. Az angol orvosok nagy honoráriumot kérnek, s ezt a munkások képtelenek megfizetni. A munkások tehát vagy semmit sem tehetnek, vagy pedig kénytelenek olcsó kuruzslókhoz fordulni és kuruzslóktól kotyvasztott orvosságot szedni, ami végeredményben többet árt, mint használ. Minden angol városban rengeteg kuruzsló garázdálkodik; újsághirdetések, falra ragasztott hirdető cédulák útján és más fogásokkal szerez pácienseket a szegényebb osztályokból. Azonkívül számos úgynevezett patentorvosságot (patent medicin) árulnak minden lehető és lehetetlen betegség ellen: Morrison-féle pirulákat, Parr-féle életpirulákat, dr. Mainwaring-pirulákat és ezernyi más pirulát, esszenciát és balzsamot, amelyeknek mind az a tulajdonságuk, hogy az égvilágon minden betegséget meggyógyítanak. Bár ezek az orvosságok ritkán tartalmaznak éppenséggel ártalmas dolgokat, de ha gyakran és nagy mennyiségben fogyasztják őket, igen sokszor

* „The Manufacturing Population of England etc.", 8. fej. [229—230. old.]. — *Engels jegyzete.*

kártékonyan hatnak a szervezetre, és mivel minden hirdetésben azt prédikálják a hozzá nem értő munkásoknak, hogy nem lehet elég patentorvosságot szedni, nem csoda, ha a munkások okkal és különösebb ok nélkül állandóan nagy mennyiségben nyelik. A Parr-féle életpirula gyártója hetenként gyakran 20—25 000 doboz ilyen varázspirulát ad el — és szedik őket, egyesek székrekedés ellen, mások hasmenés ellen, vagy láz ellen, gyengeség és minden elképzelhető egyéb nyavalya ellen. Ahogy a mi német parasztjaink bizonyos évszakokban köpölyöztetik magukat vagy eret vágatnak, ugyanúgy szedik most az angol munkások a patentorvosságokat, amelyekkel csak ártanak maguknak, és pénzük e szerek gyártóinak zsebébe vándorol. A legkárosabb patentgyógyszerek közé tartozik egy ópiumpreparátumokból, főleg laudanumból készült ital, melyet „Godfrey's Cordial" néven árusítanak. Asszonyok, akik otthon dolgoznak, és közben saját vagy idegen gyermekekre felügyelnek, ezt az italt adják nekik, hogy csendben legyenek és — mint sokan hiszik — erősödjenek. Sokszor már közvetlenül a szülés után ilyen orvosságokkal tömik a gyermekeket, mert nem ismerik e „szíverősítő" káros következményeit, és ezt addig folytatják, míg a gyermekek bele nem halnak. Minél jobban hozzászokik a gyermek szervezete az ópium hatásához, annál nagyobb adagokat kap. Ha meg már nem használ a „Cordial", tiszta laudanumot adnak a gyermeknek, gyakran 15—20 cseppet egyszerre. Nottingham halottkémje hivatalosan tanúsította egy kormánybizottság előtt,* hogy *egyetlen* patikus, saját bevallása szerint, egy év alatt 13 mázsa szirupot használt fel „Godfrey's Cordial" készítéséhez. Könnyű elképzelni, milyenek a következményei a gyermekek ilyen kezelésének. A gyermekek sápadnak, elbágyadnak, legyengülnek, és többnyire kétéves koruk előtt meghalnak. Ennek az orvosságnak a használata a birodalom minden nagyvárosában és iparvidékén igen elterjedt.

Mindennek következménye a munkások általános testi elsatnyulása. Kevés erős, jól megtermett, egészséges ember akad köztük — legalábbis az ipari munkások közt, akik többnyire zárt helyiségekben dolgoznak, és itt róluk van szó. Csaknem mind vékonydongájú, szögletes, de nem erős csontrendszerű, sovány, sápadt és láztól petyhüdt — legfeljebb a munkában

* „Report of Commission of Inquiry into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries and in the Trades and Manufactures in which Numbers of them work together, not being included under the terms of the Factories' Regulation Act. First and Second Reports". Grainger beszámolója a második jelentésben.[154] Rendszerint így idézik: „Children's Employment Commission's Report". Ez egyike a legjobb hivatalos jelentéseknek: rengeteg, igen értékes, de egyben hajmeresztő tényt tartalmaz. Az első jelentést 1841-ben, a másodikat két évvel később tették közzé. — *Engels jegyzete.*

különösen igénybe vett izmaik erősebbek. Szinte valamennyien emésztési zavarokban szenvednek, és ennek következtében többé-kevésbé búskomorak, levertek, kedélytelenek. Legyengült szervezetük nem ellenálló-képes, és ezért könnyen megkapnak minden betegséget. Ennek az a következménye, hogy korán megöregszenek, és fiatalon meghalnak. A halálozási statisztika megcáfolhatatlanul bizonyítja ezt.

G. Grahamnek, a központi anyakönyvi hivatal vezetőjének a jelentése szerint egész Angliában és Walesben az évi halandóság majdnem $2\,^1/_4$ százalék, vagyis minden 45 ember közül *egy* hal meg évenként.* Legalábbis ez volt az átlag 1839/40-ben — a következő évben a halandóság kissé csökkent, csak minden 46-ik ember halt meg. A nagyvárosokban azonban egészen más a halálozási arány. A hivatalos kimutatások szerint („Manchester Guardian", 1844 július 31) néhány nagyváros halandósága a következő: Manchesterben — Salforddal és Chorltonnal együtt — 1:32,72, Salford és Chorlton nélkül 1:30,75, Liverpoolban — West Derbyval (külváros) együtt — 1:31,90, West Derby nélkül pedig 1:29,90, ezzel szemben Cheshire, Lancashire és Yorkshire felsorolt kerületeiben, ahol számos falusi és félig falusi kerület és sok kisváros van, s amelyek lakossága összesen 2 172 506 lélek, a halálozási arány átlagban 1:39,80. Hogy milyen kedvezőtlenek a munkások életkörülményei a városokban, azt bizonyítja Prescott (Lancashire) halandósága; Prescottban szénbányászok laknak, és mivel a bányamunka nem valami egészséges, e tekintetben ez a kerület kedvezőtlenebb helyzetben van, mint a földművelő kerületek. De a munkások falun laknak, és a halálozási arány 1:47,54, tehát mintegy $2\,^1/_2$-lel kedvezőbb, mint egész Anglia átlaga. Az adatok mind az 1843. évi halálozási kimutatásokon alapulnak. Még nagyobb a halálozási arány a skót városokban; Edinburgh-ben 1838/39-ben 1:29, sőt 1831-ben az óvárosban 1:22; Glasgow-ban dr. Cowan („Vital Statistics of Glasgow"[155]) szerint 1830 óta átlagban 1:30, egyes években 1:22, 1:24. — Minden adat azt bizonyítja, hogy főleg a munkások élettartama rendkívül rövid, hogy valamennyi osztály együttes átlaga kedvezőbb, mert a felsőbb és középosztályok kisebb halandósága javítja az átlagot. Erre vonatkozólag újabb adatokat közöl P. H. Holland, manchesteri orvos, aki hivatalos megbízásból** megvizsgálta Manchester elővárosát, Chorlton-on-Medlockot.

* „Fifth Annual Report of the Registrar General of Births, Deaths and Marriages" [1., 15. old.]. — *Engels jegyzete.*

** V. ö. „Report of the Commissioners for inquiring into the State of Large Towns and Populous Districts", First Report, 1844, Függelék [202—217. old.]. — *Engels jegyzete.*

3—3 osztályba sorolta a házakat és az utcákat, és a halandóság tekintetében ilyen különbségeket állapított meg:

I. osztályú utcák	I. osztályú házak	halandóság	1 : 51
I. „ „	II. „ „	„	1 : 45
I. „ „	III. „ „	„	1 : 36
II. osztályú utcák	I. osztályú házak	halandóság	1 : 55
II. „ „	II. „ „	„	1 : 38
II. „ „	III. „ „	„	1 : 35
III. osztályú utcák	I. osztályú házak	nincsenek	— —
III. „ „	II. „ „	halandóság	1 : 35
III. „ „	III. „ „	„	1 : 25

Holland több más táblázatából kitűnik, hogy a halandóság a másodosztályú *utcákban* 18 százalékkal, a harmadosztályú utcákban pedig 68 százalékkal nagyobb, mint az első osztályú utcákban; hogy a halandóság a másodosztályú *házakban* 31 százalékkal, a harmadosztályú házakban pedig 78 százalékkal nagyobb, mint az elsőosztályú házakban; hogy az elhanyagolt utcákban rendbehozásuk után 25 százalékkal csökkent a halandóság. Jelentését egy angol burzsoá tollából szokatlanul nyílt megjegyzéssel zárja: „Ha azt látjuk, hogy a halandóság egyes utcákban négyszer akkora, mint más utcákban, és egész utca-osztályokban kétszer akkora, mint más osztályokban, ha azt látjuk továbbá, hogy a halandóság csaknem változatlanul magas az elhanyagolt utcákban, és csaknem változatlanul alacsony a jó állapotban levő utcákban, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy évente embertársaink tömegeit, felebarátaink százait ölik meg (destroyed) a legegyszerűbb óvintézkedések elmulasztásával." — A munkásosztály egészségi állapotáról szóló jelentés [158—162. old.] olyan adatot tartalmaz, amely ugyanezt a tényt bizonyítja. Liverpoolban 1840-ben az átlagos élettartam a felsőbb osztályokhoz tartozóknál (az előkelőségnél, a szabad foglalkozásúaknál stb.) 35 év, a kereskedőknél és a jobbmódú kézműveseknél 22 év, a munkásoknál, a napszámosoknál és általában a szolgáló osztályban csak 15 év volt. A parlamenti jelentések még rengeteg hasonló tényt említenek. —

A halandóság aránya főleg azért magas, mert a munkásgyermekek közül sok hal meg kicsiny korában. A gyermek törékeny szervezete legkevésbé tud ellenállni a rossz életfeltételek kedvezőtlen hatásának; ha

mindkét szülő dolgozik, vagy az egyik szülő már halott, a gyermekek elhanyagoltak, s ez igen gyorsan megbosszulja magát. Ezért nincs mit csodálkoznunk azon, ha például Manchesterben, az utóbb említett jelentés szerint, a munkásgyermekek több mint 57 százaléka nem éri meg ötödik életévét; ezzel szemben a felsőbb osztályok gyermekeinek csak 20 százaléka, a falusi kerületekben pedig valamennyi osztály átlagában az összes gyermekek nem egészen 32 százaléka hal meg 5 éves kora előtt.* Az „Artisan" többször említett cikkében pontosabb adatokat találunk erre vonatkozóan, mert szembeállítja a városban és falun egyes gyermekbetegségekben elhunytak arányát, és bebizonyítja, hogy a járványoknak Manchesterben és Liverpoolban általában háromszor annyi halálos áldozata van, mint a falusi kerületekben; hogy az idegbetegek aránya a városokban ötször akkora, a gyomorbetegeké több mint kétszer akkora, a tüdőbetegségek okozta halálesetek arányszáma pedig két és félszer akkora, mint falun. A himlőben, kanyaróban, szamárköhögésben és vörhenyben elhalt kisgyermekek arányszáma a városokban négyszer akkora, az agyvízkórban elhaltaké háromszor akkora, a görcsös megbetegedésekben elhaltaké pedig tízszer akkora, mint falun. — Döntő bizonyítékul idézem még az alábbi táblázatot, amelyet dr. Wade „History of the Middle and Working Classes" (London 1835, 3. kiadás) című könyvében [560. old.] a parlamenti gyári bizottság 1832. évi jelentése[156] alapján közöl:

10 000 halott közül	5 éven alüli	5—19	20—39	40—59	60—69	70—79	80—89	90—99	100 éves és idősebb
Rutland grófság — egészséges földművelő kerület	2865	891	1275	1299	1189	1428	938	112	3
Essex grófság — mocsaras földművelő vidék ..	3159	1110	1526	1413	963	1019	630	177	3
Carlisle város, 1779 és 1787 közt, a gyárak megjelenése előtt	4408	911	1006	1201	940	826	533	153	22
Carlisle város, a gyárak megjelenése után	4738	930	1261	1134	677	727	452	80	1
Preston, gyárváros	4947	1136	1379	1114	553	532	298	38	3
Leeds, gyárváros	5286	927	1228	1198	593	512	225	29	2

*„Factories' Inquiry Commission's Report", Dr. Hawkins jelentése Lancashire-ről [II. Rept. D. 3, 5. old.], amelyben Dr. Robertonra, „Manchester legnagyobb statisztikai szaktekintélyére" hivatkozik. — *Engels jegyzete.*

A szegényebb osztály mostani elhagyatottságából és elnyomásából szükségszerűen következő különböző betegségeken kívül vannak még más körülmények is, amelyek fokozzák a kisgyermekek halandóságát. Sok családban mindkét szülő házon kívül dolgozik, aminek az a következménye, hogy a gyermekeket teljesen elhanyagolják; bezárják őket a lakásba, vagy pedig idegenek gondozására bízzák. Nem csoda, ha száz meg száz ilyen gyermek halálos baleset áldozata lesz. Sehol sem gázolnak el annyi gyermeket, sehol sem esik le és zúzza magát halálra, sehol sem fullad vízbe vagy ég meg annyi gyermek, mint Anglia nagyvárosaiban. Manchesterben a téli hónapokban szinte minden héten előfordul, hogy gyermekek megégetik vagy leforrázzák magukat és sebeikbe belehalnak; Londonban szintén gyakoriak az ilyen esetek, de az ottani újságokban ritkán írnak róluk; csak egy ilyen adatot ismerek: a „Weekly Dispatch" 1844 december 15-i száma szerint *hat* ilyen baleset történt a december 1-e és 7-e közötti héten. Ezek a szegény gyermekek, akik ilyen borzasztó módon pusztulnak el, kizárólag rosszul berendezett társadalmunk és az ennek fenntartásában érdekelt vagyonos osztály áldozatai — és mit lehet tudni, vajon nem jótétemény-e ez a borzalmas, kínos halál, amely megszabadítja a gyermekeket egy vesződséges és nyomorúságos, szenvedésekkel teli, örömtelen hosszú élettől. Idáig jutottak Angliában — a burzsoázia pedig mindennap olvas erről az újságokban, és nem törődik vele. Ne panaszkodjék hát, ha az idézett hivatalos és nem hivatalos bizonyítékok alapján, amelyeket ismernie *kell*, egyenest szociális gyilkossággal vádolom. Vagy gondoskodjék róla, hogy vége legyen ennek a szörnyű állapotnak — vagy pedig engedje át a közügyek intézését a munkásosztálynak. Az utóbbihoz azonban semmi kedve sincs, az előbbihez pedig — amíg burzsoázia marad és nem szabadul meg a burzsoá előítéletektől — nincsen ereje; mert ha most végre, miután száz- és százezer ember esett áldozatul, valami keveset gondoskodik is a jövőről, ha kiad is holmi „Metropolitan Buildings Act"-et[157], amely legalább a lakások hajmeresztő összezsúfolását némileg korlátozza, ha hivalkodik is bizonyos intézkedésekkel, amelyek korántsem hatolnak a bajok gyökeréig, sőt még az egészségrendészet legelemibb követelményeinek sem felelnek meg, ezzel nem moshatja tisztára magát a szociális gyilkosság vádjától. Az angol burzsoáziának nincs más választása: vagy tovább kormányoz a gyilkosság megcáfolhatatlan vádjával terhelten és ennek a vádnak *ellenére*, vagy pedig leköszön a munkásosztály javára. Eddig megmaradt az előbbi mellett.

Most pedig térjünk át a munkások fizikai helyzetéről szellemi helyzetükre.[158] Ha a burzsoázia csak annyit hagy meg az életből a munkásoknak,

amennyi elengedhetetlenül szükséges, akkor nem csodálkozhatunk azon sem, hogy csak annyi képzettséget nyújt nekik, amennyit a burzsoázia érdeke megkíván. És ez valóban nem sok. Angliában a népességhez képest aránytalanul kevés a művelődési intézmény. A munkásosztály rendelkezésére álló kis számú nappali iskolát csak igen kevesen látogathatják; azonkívül az iskolák rosszak, a tanítók — kiöregedett munkások és más alkalmatlan emberek, akiket csak a megélhetés gondja vitt iskolamesteri pályára — nagyrészt híján vannak a legszűkösebb elemi ismereteknek és a tanító számára annyira elengedhetetlen erkölcsi tulajdonságoknak is; hiányzik minden nyilvános ellenőrzés. Itt is a szabad konkurrencia uralkodik, és mint mindenütt, itt is a gazdagok vannak előnyben, a szegények pedig, akik egyáltalán nem versenyezhetnek szabadon, mert nincsenek meg a kellő ismereteik a helyes ítélethez, a rövidebbet húzzák. Sehol sincs iskolakötelezettség; a tulajdonképpeni gyárakban, mint látni fogjuk, csak névleg van meg, és amikor a kormány az 1843. évi ülésszakon a látszólagos iskolakötelezettség helyett valóságos iskolakötelezettséget akart életbe léptetni, az ipari burzsoázia minden erejéből ellenezte ezt, jóllehet a munkások határozottan *mellette* foglaltak állást. Különben is igen sok gyermek egész héten át dolgozik gyárakban és otthon, és ezért nem látogathatja az iskolát. Az *esti iskolákat* pedig, amelyeket azoknak kellene látogatniok, akik nappal dolgoznak, alig néhányan keresik fel, és nekik sincsen semmi hasznuk belőle. Csakugyan senki sem kívánhatja, hogy a fiatal munkások, akik 12 órán át agyondolgozták magukat, még este nyolctól tízig iskolába járjanak. És azok, akik eljárnak oda, többnyire elalusznak, mint ahogy a „Children's Employment Report" száz és száz tanúvallomás alapján megállapította. Vannak persze vasárnapi iskolák is, de szintén igen kevés tanítóval, és csak azoknak nyújtanak valamit, akik már a nappali iskolában tanultak egyetmást. Vasárnaptól vasárnapig — nagy idő, és az egészen tanulatlan gyermek a következő óráig már régen elfelejtette azt, amit az előző órán, egy héttel előbb tanult. A Children's Employment Commission jelentésében ezernyi bizonyítékot találunk arra vonatkozólag, és maga a bizottság is határozottan leszögezi, hogy a hétköznapi és a vasárnapi iskolák semmiképpen sem elégítik ki a nemzet szükségletét. Ez a jelentés bizonyítékokat közöl arra, hogy Anglia munkásosztályának soraiban olyan tudatlanság uralkodik, amelyen az ember még Spanyolországhoz és Olaszországhoz hasonló országokban is meglepődnék. De ez nem is lehet másképp; a burzsoáziának kevés remélni-, de annál több féltenivalója van a művelt munkásoktól; a kormány 55 000 000 font st.-re rúgó óriási költségvetésében csak egyetlen apró tételt, 40 000 font st.-et

irányoz elő közoktatásra; s ha nem lennének fanatikus vallásos szekták, amelyek legalább annyit ártanak, mint amennyit itt-ott használnak, az oktatási intézmények még sokkal szánalmasabbak volnának. A Magas Egyház[159] népiskolákat állít fel, és minden szektának vannak iskolái, melyeknek az az egyetlen céljuk, hogy a hívek gyermekeit megtartsák a szekta kebelében, és ha lehet, elcsábítsanak egy-egy szegény gyermeklelket más szektáktól. Ennek az a következménye, hogy a legfontosabb tantárgy a vallás és a vallásnak éppen a legterméketlenebb oldala, a hitvita, hogy érthetetlen dogmákkal, teológiai szőrszálhasogatással tömik tele a gyermekek fejét, s korán felkeltik bennük a szektagyűlölködést és a fanatikus vakbuzgóságot, de minden ésszerű, szellemi és erkölcsi nevelést szégyenletesen elhanyagolnak. A munkások már elég sokszor követelték a parlamenttől, hogy a közoktatás kizárólag világi legyen, a vallást pedig bízzák az egyes szekták papjaira, — de mindmáig nem akadt olyan kormány, amely ilyesmit engedélyezett volna. Ez természetes is. A miniszter engedelmes szolgája a burzsoáziának, amely számtalan szektára oszlik; és minden szekta csak akkor nem sajnálja a munkásoktól a különben veszélyes oktatást, ha ellenméregként beléjük olthatja a maga külön dogmáit. És mivel e szekták közt még ma is dúl a harc az elsőségért, a munkásosztály egyelőre oktatás nélkül marad. Igaz, a gyárosok azzal dicsekednek, hogy a munkások nagy többségét megtaníttatták olvasni, de hogy hogyan tudnak olvasni, az kitűnik a Children's Employment Commission jelentéséből. Aki az ábécét ismeri, azt mondja, hogy tud olvasni, és a gyárosok ebbe belenyugszanak. De ha meggondoljuk, hogy a konfúzus angol helyesírás mellett az olvasás valóságos művészet és csak hosszú oktatás után tanulható meg, akkor a munkások tudatlansága igen érthető. Kevesen tudnak folyékonyan írni, és helyesen írni még nagyon sok „művelt ember" sem tud. A Magas Egyház, a quakerek, és azt hiszem még több más szekta vasárnapi iskoláiban egyáltalában nem tanítanak írni, „mert ez túlontúl világi foglalkozás lenne vasárnapra". Néhány példával próbáljuk szemléltetni, hogy egyébként milyen művelődésben részesülnek a munkások. A példákat a Children's Employment Commission jelentéséből vesszük, amely sajnos nem terjed ki a tulajdonképpeni gyáriparra.

Birminghamben, mondja Grainger vizsgálóbiztos, az általam megvizsgált gyermekek kivétel nélkül híján vannak mindannak, amit a legcsekélyebb mértékben is hasznos nevelésnek lehetne nevezni. Noha csaknem minden iskolában *kizárólag* vallást tanítanak, általában a vallás terén is meglepő tudatlanság uralkodik. — Wolverhamptonben, mondja Horne vizsgálóbiztos, többek közt a következőket észleltem: egy 11 éves lányka,

aki nappali és vasárnapi iskolába is járt, „sohasem hallott a másvilágról, az égről és a másvilági életről". Egy 17 éves fiú nem tudta, mennyi kétszer kettő, és hány farthing ($^1/_4$ penny) van 2 pennyben, még akkor sem tudta megmondani, amikor a pénzt a kezébe adták. A fiúk közt voltak egyesek, akik sohasem hallottak Londonról, sőt még Willenhallról sem, bár az utóbbi csak egy óranyira van lakóhelyüktől és állandó összeköttetése van Wolverhamptonnel. Mások sohasem hallották a királynő nevét, Nelson, Wellington, Bonaparte nevét. Figyelemre méltó volt azonban, hogy azok, akik még Szent Pálról, Mózesről és Salamonról sem hallottak soha, igen jól ismerték az utonálló Dick Turpin, és különösen a tolvaj és többször megszökött fegyenc Jack Sheppard életét, tetteit és jellemét. — Egy 16 éves fiú nem tudta, mennyi kétszer kettő, és mennyi 4 farthing, egy 17 éves fiú pedig azt állította, hogy 10 farthing annyi mint 10 félpenny, és egy harmadik, 17 éves fiú, néhány igen egyszerű kérdésre kurtán azt felelte, hogy „egyáltalában nem tud semmit semmiről (he was ne judge o'nothin')" (Horne, jelentés, melléklet. II. rész. Q. 18, 216., 217., 226., 233. stb. sz.). Ezek a gyermekek, akiket 4—5 éven át vallási dogmákkal kínoztak, a végén sem tudnak többet, mint az elején. Egy gyermek, aki „öt évig rendszeresen látogatta a vasárnapi iskolát, nem tudja, ki volt Jézus Krisztus, bár a nevét hallotta; sohasem hallott a tizenkét apostolról, Sámsonról, Mózesről, Áronról stb." (Ugyanott, tanúvallomások, q. 39. old. I. 33.) Egy másik „hat évig rendszeresen látogatta a vasárnapi iskolát. Tudja, ki volt Jézus Krisztus, meghalt a kereszten, vérét ontotta, hogy megváltsa megváltónkat; sohasem hallott Szent Péterről és Szent Pálról." (Ugyanott, q. 36. old. I. 46.) Egy harmadik „hét évig járt különböző vasárnapi iskolákba, csak vékony könyvekből, könnyű egytagú szavakat tud olvasni; hallott az apostolokról, nem tudja azonban, hogy Szent Péter és Szent János apostol volt-e; ha Szent János apostol volt, akkor az csak a szent Wesley János" (a methodisták szektájának alapítója) „lehetett stb." (Ugyanott, q. 34. old. I. 58.); arra a kérdésre, ki volt Jézus Krisztus, Horne a többi közt a következő feleleteket kapta még: „Ő volt Ádám"; „apostol volt"; „urunknak, a megváltónak a fia volt (he was the Saviour's Lord's Son)", és egy 16 éves fiú ezt felelte: „Jézus Krisztus régen, nagyon régen London királya volt." — Sheffieldben Symons vizsgálóbiztos felolvastatott valamit a vasárnapi iskola tanulóival, de egyik sem tudta megmondani, mit olvastak. Sorra megkérdezte mindegyiket, hogy kik voltak az apostolok, de egyetlen helyes feleletet sem kapott, pedig éppen az apostolokról olvastak; majd egy ravaszképű kisfiú magabiztosan ezt kiáltotta: „Uram, én meg tudom mondani, a bélpoklosok voltak az apostolok!" (Symons, jelentés, mellék-

let, I. rész, E. 22. és kk. old.) A jelentések szerint a fazekaskerületekben és Lancashire-ben is hasonló a helyzet.

Látjuk tehát, hogyan gondoskodott a burzsoázia és az állam a munkásosztály neveléséről és művelődéséről. Szerencsére a viszonyok, amelyek között ez az osztály él, olyan gyakorlati műveltséget adnak neki, amely nemcsak hogy pótolja az iskolai kacatot, hanem ártalmatlanná teszi a velejáró zagyva vallásos képzeteket is, sőt a munkásokat Anglia nemzeti mozgalmának élére állítja. A szükség megtanít imádkozni, és ami sokkal fontosabb, gondolkodni és cselekedni. Az angol munkás, aki alig tud olvasni és még kevésbé tud írni, nagyon jól tudja, mi a saját érdeke és mi az egész nemzet érdeke — tudja azt is, hogy mi a burzsoázia különös érdeke, és hogy mit várhat ettől a burzsoáziától. Ha nem is tud írni, de tud beszélni, nyilvánosan beszélni; ha nem is tud számolni, tud annyira tájékozódni a nemzetgazdaságtani fogalmakban, hogy átlásson a gabonatörvények eltörléséért küzdő burzsoá szándékain és megcáfolja őt; ha a papok minden igyekezete ellenére sincs tisztában a túlvilági kérdésekkel, annál jobban eligazodik a földi, politikai és szociális kérdésekben. Erről a továbbiakban még beszélni fogunk, most pedig térjünk rá munkásaink erkölcsi jellemzésére.

Világos, hogy a morális oktatás, amely minden angol iskolában elválaszthatatlan a vallásoktatástól, semmivel sem lehet eredményesebb ennél. Azokat az egyszerű elveket, amelyek az embernek emberhez való viszonyát az *ember* számára szabályozzák, azokat az elveket, amelyek a mai társadalmi viszonyok között, amikor mindenki háborút visel mindenki ellen, amúgyis szörnyen összekuszálódnak, a műveletlen munkás képtelen megérteni és idegenül áll velük szemben, amikor ezeket érthetetlen vallási tantételekkel keverve, önkényes, indokolatlan parancs vallási formájában adják elő. Valamennyi tekintély, különösen a Children's Employment Commission megállapítása szerint az iskolák édeskeveset befolyásolják a munkásosztály erkölcseit. Az angol burzsoáziát olyan rövidlátóvá, olyan ostobán korlátolttá teszi egoizmusa, hogy még arra is sajnálja a fáradságot, hogy bevésse a munkások agyába a mai morált, azt a morált, melyet a burzsoázia a saját érdekében és a saját védelmére kotyvasztott össze! Már ez az önmagáról való gondoskodás is túl nagy fáradság az elernyedő, lomha burzsoáziának, még ezt is feleslegesnek tartja. De eljön az idő, amikor már késő lesz megbánnia mulasztását. Nem panaszkodhat majd, ha a munkások semmit sem tudnak erről a morálról és nem eszerint cselekednek.

Az uralkodó osztály tehát nemcsak fizikailag és szellemileg, hanem morálisan is elhanyagolja és kitaszítja a munkásokat. Irántuk tanúsított figyelmének egyetlen jele még a törvény, amely azonnal lesújt rájuk, mihelyt

túlságosan veszélyeztetik a burzsoáziát; csak egyetlen nevelőeszközt alkalmaznak velük szemben, mintha oktalan állatok lennének: a korbácsot, a brutális erőszakot, amely nem győz meg, csak megfélemlít. Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy a munkások, akikkel mint állatokkal bánnak, vagy valóban állatokká válnak, vagy csak a hatalmon levő burzsoázia elleni izzó gyűlölet, szüntelen belső lázadozás tartja ébren bennük emberi mivoltuk tudatát és érzését. Csak addig emberek, amíg haragot éreznek az uralkodó osztállyal szemben; állatokká válnak, mihelyt türelmesen a burzsoázia jármába hajtják fejüket és csak arra törekszenek, hogy ebben a járomban elviselhetőbbé tegyék életüket, anélkül hogy a jármot összezúznák.

Ez tehát minden, amit a burzsoázia a munkásosztály művelődése érdekében tett — és ha mérlegeljük a munkásosztály egyéb körülményeit, egyáltalán nem vehetjük tőle zokon, hogy gyűlöli az uralkodó osztályt. Az iskolában nem részesül kellő erkölcsi nevelésben a munkás, életének egyéb viszonyai között sem tehet rá szert — legalábbis nem kaphat *olyan* erkölcsi nevelést, mely a burzsoázia szemében ér valamit. Helyzete és környezete szinte ellenállhatatlanul erkölcstelenségre csábítja a munkást. A munkás szegény, nem talál örömet az életben, csaknem minden élvezettől meg van fosztva, nem fél többé a törvényes büntetéstől — hát miért korlátozza vágyait, miért engedje a gazdagokat zavartalanul élvezni vagyonukat, miért ne sajátíthatná el e vagyon egy részét? Mi indokolhatná, hogy a proletár *ne* lopjon? Nagyon szép és a burzsoának kellemes hallani, ha a „tulajdon szentségéről" beszélnek, — annak számára azonban, akinek nincs tulajdona, magától megszűnik a tulajdon szentsége. A pénz az istene ennek a világnak. A burzsoá elveszi a proletár pénzét, és ezzel gyakorlatilag ateistává teszi őt. Nem csoda tehát, ha a proletár ateista marad és nem tiszteli többé a földi isten szentségét és hatalmát. És ha a proletár szegénysége annyira fokozódik, hogy még a legelemibb életszükségleteit sem tudja kielégíteni, ha nyomorban tengődik és kenyere sincs, ez még erősebben ingerli arra, hogy fittyet hányjon minden társadalmi rendre. Tudják ezt jórészt maguk a burzsoák is. *Symons* megjegyzi,* hogy a szegénység éppolyan romboló hatással van a szellemre, mint az iszákosság a testre, a sheriff *Alison* pedig egész részletesen elmondja a vagyonosoknak, hogy a társadalmi elnyomás szükségképpen milyen következményekkel sújtja a munkásokat.** A nyomorgó munkásnak nincs más választása: vagy lassan éhen hal, vagy gyorsan véget vet életének, vagy pedig onnan veszi

* „Arts and Artisans" [147—148. old.]. — *Engels jegyzete.*

** „Principles of Population", II. köt. 196., 197. old. — *Engels jegyzete.*

azt, amire szüksége van, ahol találja, azaz lop. És nem szabad csodálkoznunk, ha a legtöbben inkább lopnak, semhogy éhen haljanak vagy öngyilkosságot kövessenek el. Természetesen a munkások közt is vannak sokan, akik elég magas erkölcsi színvonalon állnak és akik még akkor sem fognak lopni, ha nyomoruk elviselhetetlen: ezek éhen halnak vagy pedig öngyilkosok lesznek. Az öngyilkosság, amely korábban a felsőbb osztályok irigylésre méltó kiváltsága volt, Angliában divat lett a proletárok körében is; rengeteg szegény ember megöli magát, hogy elkerülje a nyomort, amelytől másképp nem menekülhet.

De még a szegénységnél is sokkal bomlasztóbban hat az angol munkásokra az a körülmény, hogy megélhetésük egészen bizonytalan, hogy bérükből a szó szoros értelmében máról holnapra kell élniök, egyszóval az, ami *proletárokká* teszi őket. A német kisparasztok jórészt szintén szegények és gyakran szükséget szenvednek, de kevésbé függnek a véletlentől, legalább valami biztos támaszuk van. A proletár azonban, akinek két kezén kívül semmije sincs, aki ma feléli azt, amit tegnap keresett, aki minden lehető esetlegességtől függ, akinek nincs semmiféle biztosítéka arra nézve, hogy legalább a legszükségesebbet megkeresheti, mert minden válság, gazdájának minden szeszélye megfoszthatja betevő falatjától, — ez a proletár olyan vérlázító, embertelen helyzetben van, aminőt alig lehet elképzelni. A rabszolgának legalább megélhetést biztosított az ura, saját hasznát nézve, a jobbágynak legalább egy darabka földje volt, amelyből megélt, legalább puszta létük biztosítva volt — a proletár azonban kizárólag önmagára van utalva, és ugyanakkor nincs módjában erejét úgy felhasználni, hogy arra támaszkodhasson. Mindaz, amit maga a proletár helyzetének javítása érdekében tehet, csak csepp az esetlegességek árjában, amely reá zúdul, s amely fölött nincs semmi hatalma. A proletár a körülmények minden lehetséges kombinációjának akarat nélküli objektuma, és még szerencsésnek mondhatja magát, ha csak rövid időre is megmentheti puszta életét. Magától értetődik tehát, hogy jelleme és életmódja szintén ezekhez a körülményekhez alkalmazkodik. Vagy arra törekszik, hogy ebben az örvényben felszínen tartsa magát, megmentse emberi mivoltát, — s ezt megint csak akkor teheti, ha fellázad* a burzsoázia ellen, az ellen az osztály ellen, amely őt kíméletlenül kizsákmányolja és azután sorsára hagyja, amely őt arra akarja kényszeríteni, hogy tovább is ebben az emberhez méltatlan helyzetben tengődjék, — vagy pedig lemond arról, hogy har-

* Később látni fogjuk, hogyan törvényesíti Angliában az egyesülési szabadság a proletariátus lázadozását a burzsoázia ellen. — *Engels jegyzete.*

coljon helyzete ellen, mert kilátástalannak tartja ezt a harcot, és amennyire lehetséges, a pillanatnyi kedvező körülményből próbál valami hasznot húzni. A takarékoskodás semmit sem használ a proletárnak, mert legfeljebb annyit gyűjthet össze, amenyi pár heti táplálkozásához szükséges, — de ha munkanélküli lesz, akkor nem pár hétre veszti el kenyerét. Hosszabb időre nem képes tulajdont szerezni, és ha ezt megtenné, nem volna többé munkás és más jönne a helyébe. Ha jó bért kap, vajon tehet-e okosabbat, mint hogy jól él belőle? Az angol burzsoá igen csodálkozik és felháborodik azon, hogy a munkás vígan él ideig-óráig, amíg magas a bére — pedig egészen természetes, sőt ésszerű, hogy ezek az emberek, ha módjuk van rá, élvezik az életet, ahelyett, hogy kincset gyűjtenének, amely semmit sem használ nekik és végül is csak a rozsda és a molyok, azaz a burzsoázia martaléka lenne. Az ilyen élet azonban rendkívül demoralizál. Az, amit Carlyle mond a pamutfonókról, minden angol ipari munkásra érvényes: „Ma virágzik a szakmájuk, holnap pang — szüntelen szerencsejáték ez, és úgy is élnek, mint a szerencsejátékosok, ma szórják a pénzt, holnap éheznek. Sötét, lázongó elégedetlenség emészti őket, — a legszörnyűbb érzés, amely ember keblét szoríthatja. Az angol kereskedelem, az egész világra kiterjedő konvulzióival és ingadozásaival, végtelen gőz-Próteuszával bizonytalanná tette minden útjukat, mintha varázskörben lennének; a józanság, a szilárdság, a nyugodt kitartás, az ember legfőbb javai ismeretlenek előttük. — — Ez a világ nem otthon számukra, hanem dohos börtön, teli eszeveszett, terméketlen vesződséggel, lázadozással, haraggal, dühvel önmaguk és az egész emberiség ellen. Vajon zöldellő, virágos világ-e ez, melyet isten alkotott és kormányoz, — vagy pedig vitriolgőzzel, gyapotporral, részegek lármájával, dühvel és gyötrő munkával teli, sötéten kavargó pokoli katlan, melyet az ördög alkotott és kormányoz?"* És lejjebb, a 40. oldalon: „Ha az igazságtalanság, az igazságnak, a valóságnak és a természet rendjének kiforgatása az egyetlen rossz a földön, és ha az a tudat, hogy jogtalanságot, igazságtalanságot kell elszenvedni, az egyetlen elviselhetetlenül fájdalmas érzés, akkor a munkások helyzetével kapcsolatban ez a mi nagy kérdésünk: Igazság ez? És mindenekelőtt: vajon mit gondolnak ők maguk az ilyen igazságról? — Szavuk világos válasz, cselekedetük még világosabb. — — Lázadás, hirtelen kitörő bosszúálló vágy: fellázadni a felsőbb osztályok ellen — ez a hangulat egyre általánosabbá válik az alsóbb osztályokban; tűnőben van a világi elöljárók parancsai iránti tiszteletük, tűnőben van a lelkipásztorok tanításába vetett hitük. Ostorozhatják, bün-

* „Chartism", 34. és kk. old. — *Engels jegyzete.*

tethetik ezt a hangulatot, de mindenkinek el kell ismernie, hogy ez az alsóbb osztályok igazi hangulata, és mindenkinek tudnia kell, hogy ez szomorú, ha pedig változás nem történik, végzetes lesz." —

Ami a tényeket illeti, Carlyle-nak tökéletesen igaza van, csak abban nincs igaza, hogy elítéli a munkásoknak a felsőbb osztályokkal szemben érzett szenvedélyes, vad gyűlöletét. Éppen ez a szenvedély, ez a harag bizonyítja, hogy a munkások átérzik helyzetük embertelen voltát, hogy nem engedik magukat állattá lealjasítani, és hogy egyszer majd kiszabadítják magukat a burzsoá rabságból. Hiszen látjuk ezt azokon, akikben nem él ez a harag — vagy alázatosan megadják magukat sorsuknak és mint tisztes filiszterek éldegélnek, ahogy tudnak, nem törődnek a világ folyásával, segítenek a burzsoáziának keményebbre kovácsolni a munkások láncait, és megmaradnak az iparosodást megelőző korszak holt szellemi színvonalán, — vagy pedig engedik, hogy a sors kénye-kedve szerint dobálja őket és játszanak a sorssal, bensőleg is elvesztik szilárd tartásukat, amelyet külsőleg már amúgy is elvesztettek, csak a mának élnek, pálinkát isznak, nők után futkosnak — mindkét esetben állatok. Főleg ez utóbbiaknak köszönhető, hogy „a bűnözés gyorsan terjed", amin a szentimentális burzsoázia annyira felháborodik, miután ő maga szolgáltatta ennek okait.

A munkások demoralizálódásának másik forrása az, hogy munkára vannak kárhoztatva. Az önkéntes termelő tevékenység a legmagasabbrendű élvezet, amelyet ismerünk, de a kényszermunka a legrettenetesebb, legmegalázóbb gyötrelem. Nincs borzasztóbb annál, mint ha valakinek napról napra, reggeltől estig olyasmit kell tennie, amitől irtózik. És minél emberibben érez a munkás, annál jobban kell gyűlölnie munkáját, mert érzi, hogy az ő szempontjából mennyire kényszer jellegű és milyen céltalan ez a munka. Miért is dolgozik? Azért talán, mert örömét leli az alkotásban? Természete ösztönzi erre? Szó sincs róla. Pénzért dolgozik, olyasmiért, aminek semmi köze sincs magához a munkához, dolgozik, mert kénytelen dolgozni, és ráadásul annyit és olyan végtelen egyhangúságban, hogy már csak ezért is az első hetektől kezdve gyötrelemnek érzi ezt a munkát, ha még tud emberként érezni. A munkamegosztás még megsokszorozta a kényszermunka állattá aljasító hatását. A legtöbb munkánál a munkás tevékenysége egy apró, tisztán gépies műveletre szorítkozik, amely percről percre ismétlődik és éveken át ugyanaz marad.* Ha valaki

* Szükség van-e itt is burzsoá tekintélyek tanúskodására? Csak egyet választok, amelyet mindenki könnyen megtalálhat: *Adam Smith:* „Wealth of Nations", V. könyv I. fej., (id. kiad.) 3. köt. 297. old. — *Engels jegyzete.*

gyermekkora óta mindennap 12 órán át és még hosszabb ideig gombostűfejet készít vagy fogaskerekeket reszel, s azonkívül egy angol proletár viszonyai közt él, vajon marad-e még benne emberi érzés, nem veszti-e el minden képességét, mire harmincéves lesz? Ugyanez a hatása a gőzerő és a gépek bevezetésének is. Könnyebb lesz a munkás munkája, nem kell annyira megfeszítenie izmait, maga a munka jelentéktelen, de rendkívül egyhangú. Itt nem nyílik tere szellemi tevékenységre, de ennek ellenére munkája annyira leköti figyelmét, hogy nem szabad egyébre gondolnia, ha jól akarja végezni. És vajon nem kell-e annak, aki ilyen munkára van kárhoztatva, mely a munkás minden rendelkezésre álló idejét igénybe veszi, semmire sem hagy időt étkezésen és alváson kívül, még arra sem, hogy a szabad levegőn testmozgást végezzen, a természetet élvezze, nem is szólva már a szellemi tevékenységről, — vajon nem kell-e az ilyen munkára kárhoztatott embernek állattá aljasodnia! A munkásnak ismét csak az a választása lehet, hogy vagy megadja magát sorsának, „jó munkás" lesz, „hűségesen" ügyel a burzsoá érdekeire — és akkor egész bizonyosan állati sorba süllyed —, vagy pedig ellenáll, harcol emberi mivoltáért, amíg bírja, de ezt csak a burzsoázia elleni küzdelemben teheti.

Mindezekhez az okokhoz, amelyek rendkívül demoralizálják a munkásosztályt, egy újabb ok járul, amely kiterjeszti és a végsőkig fokozza a munkásság demoralizálódását: a népesség centralizációja. Anglia burzsoá írói jajveszékelnek a nagyvárosok erkölcsrontó hatása miatt — ezek a visszájára fordított Jeremiások nem a városok szétrombolása, hanem virágzása miatt zengik sirámaikat. A sheriff *Alison* [75—165. old.] majdnem mindent, dr. *Vaughan*, a „The Age of Great Cities" című könyv szerzője pedig [221—298. old.] még sokkal többet erre az okra vezet vissza. Ez természetes. A munkások szervezetére és szellemére rombolóan ható többi ok túlságosan szorosan összefügg a vagyonos osztály érdekeivel. Ha azt mondanák, hogy a legfőbb ok a szegénység, a megélhetés bizonytalansága, a túldolgoztatás és a kényszermunka, akkor mindenkinek, ezeknek az íróknak is azt kellene felelniök: juttassuk tehát tulajdonhoz a szegényeket is, biztosítsuk megélhetésüket, hozzunk törvényeket a túldolgoztatás ellen — ehhez azonban a burzsoázia nem járulhat hozzá. De a nagyvárosok egész maguktól nőttek ki, az emberek egészen önként költöztek oda, és az a következtetés, hogy kizárólag az ipar és a belőle hasznot húzó középosztály hozta létre ezeket a nagyvárosokat, olyan távolfekvő, hogy az uralkodó osztálynak akaratlanul is arra kell gondolnia, hogy minden bajt erre a látszólag elkerülhetetlen okra hárítson, holott a nagyvárosok csak a már — legalább csíráiukban — meglevő bajok fejlődését és teljes megérését

gyorsíthatják. Alisonben legalább van annyi humanitás, hogy elismeri ezt — ő nem teljesen kialakult, ipari és liberális burzsoá, hanem csak amolyan félig-meddig fejlett, tory burzsoá, és ezért nyílt szemmel lát bizonyos dolgokat, melyeket az igazi burzsoák nem akarnak meglátni. Tehát adjuk át a szót Alisonnek: „A nagyvárosokban kísért a bűn, csábít a kéj, bűntettekre ösztönöz a büntetlenség reménye, és renyheségre a gyakori példa. Ide, az emberi romlottság e nagy lerakodóhelyeire menekülnek a gonoszak és romlottak a falusi élet egyszerűségéből, itt találják meg aljasságuk áldozatait, és könnyű kereset kárpótolja őket azokért a veszélyekért, amelyeknek kiteszik magukat. Az erény elnyomva homályban marad, a bűn azonban burjánzik, mert nehéz felfedni, és a rögtöni kielégülés lehetősége kicsapongásra ösztönöz. Aki éjjel bejárja St. Gilest, Dublin szűk és népes sikátorait, Glasgow nyomortanyáit, megerősítheti ezt, és nem azon fog csodálkozni, hogy annyi a bűn, hanem azon, hogy csak oly kevés bűn van a világon. — — A nagyvárosok romlottságának nagy oka az, hogy a rossz példa ragadós, és hogy nehéz a bűn kísértése ellen harcolni, ha a serdülő nemzedék napról napra közeli érintkezésbe jut vele. Magától értetődik, hogy a gazdagok sem jobbak, ugyanabban a helyzetben ők sem tudnának ellenállni a kísértésnek; a szegények különös szerencsétlensége az, hogy lépten-nyomon *elkerülhetetlenül* szembetalálják magukat a bűnözés megejtő formáival és a tiltott élvezetek csábításával. — — A demoralizáció oka az, hogy a nagyvárosokban a szegények fiatalabb nemzedékét lehetetlen távoltartani a bűn ingerétől." Hosszabb erkölcsrajz után szerzőnk így folytatja: „Mindez nem a jellem rendkívüli elfajulásából, hanem a kísértések szinte ellenállhatatlan természetéből ered, amelyeknek a szegények ki vannak téve. A gazdagok, akik elítélik a szegények viselkedését, hasonló okok hatásának éppoly gyorsan engednének. Van a nyomorúságnak bizonyos foka, amikor a bűn annyira kelleti magát, hogy az erény csak ritkán tud megküzdeni vele, és különösen az ifjúság rendszerint képtelen ellenállni neki. Ilyen körülmények között a bűn majdnem elkerülhetetlenül, és gyakran éppoly gyorsan terjed, mint a testi fertőzés." És más helyen azt mondja: „Ha a felsőbb osztályok saját előnyükre óriási munkástömegeket kis területen zsúfoltak össze, hihetetlenül gyors és elkerülhetetlen a bűnözés fertőző hatása. Az alsóbb osztályokat, vallási és erkölcsi nevelésük mai színvonalán, sokszor éppoly kevéssé lehet elítélni azért, hogy engednek az ellenállhatatlan kísértéseknek, mint azért, *hogy a tífusz áldozatául esnek.*"*

* „Principles of Population", II. köt. 77. és kk. old., 135. old. — *Engels jegyzete.*

De elég! A félburzsoá Alison, ha bornírt formában is, elárulja, hogy a nagyvárosok igen károsan befolyásolják a munkások erkölcsi fejlődését. Egy másik szerző azonban, dr. Andrew *Ure*,* aki nem fél-, hanem egész burzsoá, a Gabonatörvény-ellenes Liga lelkes híve, elárulja nekünk a nagyvárosok hatásának másik oldalát is. Elmondja, hogy a nagyvárosi élet megkönnyíti a munkások ármánykodásait és hatalmat ad a plebsnek. Ha nem nevelik itt a munkásokat (tudniillik, ha nem nevelik őket a burzsoázia iránti engedelmességre), akkor a gonosz önzés szempontjából, egyoldalúan fogják nézni a dolgokat, és könnyen megtörténhet, hogy ravasz demagógok áldozatául esnek — sőt még *legnagyobb jótevőjükre*, a mértékletes és vállalkozó kapitalistára is irigy és ellenséges szemmel fognak tekinteni. Itt csak a jó nevelés segíthet, különben nemzeti csőd és más borzalmak következnek be, mert akkor elkerülhetetlen a munkások forradalma. Burzsoánk aggódása egészen helyénvaló. A lakosság centralizációja a vagyonos osztályokra is ösztönzőleg hat és elősegíti fejlődésüket, de még jobban meggyorsítja a munkások fejlődését. A munkások kezdik érezni, hogy összességükben osztályt alkotnak, ráeszmélnek arra, hogy egyenként gyengék ugyan, de együtt hatalmat jelentenek; egyre inkább elkülönülnek a burzsoáziától, kialakulnak önálló, életviszonyaiknak megfelelő sajátos nézeteik és eszméik, tudatára ébrednek elnyomatásuknak, s a munkásság társadalmi és politikai jelentőségre tesz szert. A nagyvárosok a munkásmozgalom gócai: a munkások itt kezdtek először elgondolkodni helyzetükön és itt kezdtek harcolni ellene, itt mutatkozott meg először a proletariátus és a burzsoázia ellentéte, itt keletkeztek a munkásegyesületek, innen indult ki a chartizmus és a szocializmus. A társadalmi szervezet betegsége, mely a falun krónikus formát ölt, a nagyvárosokban akuttá vált, és ilymódon nyilvánvaló lett e betegség tulajdonképpeni lényege és egyszersmind helyes gyógymódja is. A munkások még korántsem tartanának ott, ahol ma vannak, ha nem volnának nagyvárosok, amelyek ösztönzően hatnak a köztudat fejlődésére. A nagyvárosok azonkívül szétrombolták a munkások és kenyéradó gazdáik patriarchális viszonyának utolsó maradványait; ebben része volt a nagyiparnak is, amely megsokszorozta az egy burzsoától függő munkások számát. A burzsoázia természetesen siránkozik ezen, és igaza is van, mert patriarchális viszonyok között nemigen kellett tartania a munkások lázadásától. Tetszése szerint kizsákmányolhatta őket, uralkodhatott rajtuk, és a buta nép még

* „Philosophy of Manufactures", London 1835. — Erről a szépséges könyvről még részletesebben fogunk beszélni. Az idézett helyek a könyv 406. és kk. oldalain találhatók. — *Engels jegyzete.*

engedelmeskedett, köszönetet mondott neki, sőt lekötelezve érezte magát, ha gazdája a bért megtoldotta egy-két barátságos szóval, ami semmijébe sem került, vagy ha esetleg apróbb előnyöket juttatott neki — azt a látszatot keltve, hogy mindezt kizárólag túláradó, önfeláldozó jószívűségből teszi, jóllehet ezzel kötelességének még tizedrészben sem tett eleget. Mint egyes burzsoá, aki olyan viszonyok közé került, amelyeket nem ő hozott létre, talán — legalábbis részben — teljesítette kötelességét, de mint az uralkodó osztály tagja, amely már azáltal is, *hogy uralkodik*, felelős az egész nemzet helyzetéért és a közérdek megóvásáért, semmit sem tett meg abból, amire társadalmi állása kötelezi, hanem a tetejébe még az egész nemzetet kizsákmányolta a saját magánérdekében. A munkások rabszolgaságát képmutatóan leplező patriarchális viszonyok közt a munkás csakis elszigetelt magánember lehetett, aki szellemileg halott és mit sem tud saját érdekeiről. Csak amikor elidegenedett munkáltatójától, amikor nyilvánvaló lett, hogy a munkáltatót kizárólag a magánérdek, kizárólag a pénznyereség fűzi munkásához, amikor már nyoma sem maradt a látszólagos vonzalomnak, mely nem állta ki a legkisebb próbát sem, csak akkor kezdte a munkás felismerni helyzetét és érdekeit, csak akkor kezdett önállóan fejlődni; csak ettől az időtől nem volt többé gondolataiban, érzelmeiben és akaratnyilvánításában is a burzsoázia rabszolgája. Ezt pedig főleg a nagyipar és a nagyvárosok mozdították elő.

Az angol munkások jellemét erősen befolyásoló másik tényező az ír bevándorlás, amelyről ebben az értelemben már szó volt. Az ír bevándorlás, mint láttuk, valóban degradálta az angol munkásokat, elszakította őket a civilizációtól, és rontotta helyzetüket, — de ezzel elmélyítette a munkások és a burzsoázia közt tátongó szakadékot is, és így siettette a közelgő válságot. — Mert Anglia társadalmi betegségének lefolyása ugyanolyan, mint a testi betegségeké: bizonyos törvények szerint fejlődik, válságai vannak, és a végső, leghevesebb válság dönti el a beteg sorsát. És mivel az angol nemzet mégsem pusztulhat el ebben a végső válságban, hanem megújhodva és újjászületve kell kikerülnie belőle, csak örülhetünk mindennek, ami a betegség lefolyását sietteti. S az ír bevándorlás még azzal is közelebb hozza a válságot, hogy Angliában meghonosítja az írek szenvedélyes, élénk természetét, és beoltja vele az angol munkásosztályt. Az ír és az angol jellem közti különbség sok tekintetben emlékeztet a francia és a német jellem különbségére, s a könnyed, hevülékeny, forró ír temperamentumnak a nyugodt, kitartó, józan angol vérmérséklettel való keveredése idővel csak előnyös lehet mindkét félre nézve. Az angol burzsoázia rideg egoizmusa sokkal mélyebb gyökeret eresztett volna a munkásosztályban, ha nem

hatott volna az írek önfeláldozásig nagylelkű, főleg érzelmektől fűtött jelleme, és ha egyrészt a vérségi keveredés, másrészt a mindennapi érintkezés nem enyhítette volna a tisztán racionális, hideg angol jellemet. —

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy az angol munkásosztály idővel egészen más nép lett, mint az angol burzsoázia. A burzsoáziának több a rokonvonása a föld minden más nemzetével, mint a közvetlen közelében élő munkásokkal. A munkások más dialektusban beszélnek, mások az eszméik, képzeteik, mások a szokásaik és erkölcsi elveik, más a vallásuk és politikájuk, mint a burzsoáziának. Két egészen különböző nép ez, annyira különböző, mintha más-más fajhoz tartoznának, s e két nép közül eddig csak az egyiket, a burzsoáziát ismertük a kontinensen. Pedig éppen a másik, a proletárokból álló nép a sokkal fontosabb Anglia jövője szempontjából.*

Az angol munkások társadalmi jelleméről, amint az egyleteikben és politikai elveikben megnyilvánul, még beszélni fogunk, — itt csak az imént felsorolt okoknak a munkások egyéni jellemére kiható következményeit kívánjuk érinteni. — A munkás a mindennapi életében sokkal humánusabb, mint a burzsoá. Előbb már említettem, hogy a koldusok szinte kizárólag csak munkásokhoz fordulnak, és a munkások általában sokkal többet tesznek a szegényekért, mint a burzsoázia. Mindenki naponta meggyőződhet erről, de megerősíti ezt többek közt Parkinson úr, manchesteri kanonok is: „A szegények többet adnak egymásnak, mint amennyit a gazdagok adnak a szegényeknek. Állításom igazolásául dr. Bardsleyra hivatkozhatom, aki legöregebb, legtapasztaltabb, legélesebb szemű és leghumánusabb orvosaink közé tartozik. Ez az orvos nyilvánosan kijelentette, hogy a szegények évente nagyobb összeget adnak egymásnak, mint amennyivel a gazdagok segítik a szegényeket."** — Máskülönben is mindenütt örvendetesen megmutatkozik a munkások humanitása. Maguk is nehéz körülmények között tengődtek, s ezért együtt éreznek azokkal, akik rossz helyzetben vannak; a munkás embert lát minden emberben, a burzsoá ellenben nem tartja embernek a munkást; ez az oka annak, hogy a munkások szívélyesebbek, barátságosabbak, és bár nagyobb szükségük van pénzre, mint a vagyonosoknak, mégsem áhítoznak úgy

* (*1892*) Ugyanezt a gondolatot, hogy ti. a nagyipar két különböző nemzetre tagolta az angolokat, mint ismeretes, körülbelül velem egyidőben Disraeli is kifejtette „Sybil, or the Two Nations" című regényében. — *Engels jegyzete.*

** *Parkinson*, manchesteri kanonok „On the present Condition of the Labouring Poor in Manchester etc." c. pamfletje, III. kiad. London és Manchester 1841 [9—10. old.]. — *Engels jegyzete.*

rá, —szemükben a pénznek csak amiatt van értéke, amit érte vehetnek, a burzsoá szemében viszont különös, bennerejlő értéke van a pénznek, istennel ér fel, és ezáltal a burzsoát közönséges, piszkos „pénzemberré" teszi. A munkás tehát, aki nem borul le áhítattal a pénz előtt, nem olyan pénzsóvár, mint a burzsoá, aki csak azért tesz mindent, hogy pénzt keressen, aki életcélját pénzeszsákok felhalmozásában látja. Ez az oka annak is, hogy a munkás sokkal elfogulatlanabb, sokkal világosabban látja a tényeket, mint a burzsoá, és nem az önzés szemüvegén át tekint mindenre. A vallási előítéletektől megóvja hiányos nevelése; nem érti ezeket az előítéleteket, és nem is vesződik velük, nem ismeri a fanatizmust, amely rabul ejti a burzsoáziát, és ha ragad is rá valami a vallásból, csak látszólag vallásos, még elvben sem az — gyakorlatilag csak ez a világ érdekli, itt akar boldogulni. A burzsoázia írói egyhangúlag megállapítják, hogy a munkások nem vallásosak és nem járnak templomba. Talán csak az írek, meg néhány öregember, továbbá a félburzsoák, a felügyelők, mesterek stb. képeznek kivételt. De a tömegek körében szinte mindenütt teljes közömbösség észlelhető a vallás iránt, legfeljebb némi deizmusról beszélhetünk, amely annyira határozatlan, hogy csupán általános szólamokban, vagy az „infidel" (hitetlen), „ateista" kifejezésektől való bizonytalan ijedelemben jut kifejezésre. Valamennyi szekta papjainak nagyon rossz hírük van a munkásoknál, bár csak az utóbbi időben vesztették el befolyásukat; most azonban, ha valaki azt kiáltja: he is a parson — ez pap! —, ez gyakran már önmagában véve is elegendő ahhoz, hogy a lelkészt elűzzék a nyilvános gyűlések szószékéről. A munkások életviszonyain kívül még hiányos vallási és egyéb nevelésükkel is magyarázható, hogy elfogulatlanabbak, nemzedékről nemzedékre szálló megcsontosodott elvektől és előítéletektől mentesebbek, mint a burzsoá. A burzsoá a maga osztály-előítéleteinek rabja, tele van az ifjúkorától kezdve fejébe vert elvekkel; nincs mit kezdeni vele, voltaképpen — ha liberális formában is — konzervatív, érdekei összenőttek a fennálló viszonyokkal, meghalt minden haladás számára. Távozik a történelmi fejlődés éléről, s a munkások lépnek a helyébe, előbb jog szerint, s majdan ténylegesen is.

Mindez és a munkások ebből következő nyilvános tevékenysége, amelyről később lesz szó, a munkásosztály jellemének előnyös oldala; hátrányos oldalai, melyek szintén természetszerűen következnek az említett okokból, éppen olyan könnyen összefoglalhatók. A burzsoá főleg azt veti a munkás szemére, hogy iszákos, kicsapongó, durva és nem tiszteli a tulajdont. Igaz, hogy a munkások sokat isznak, és nem is várhatunk egyebet. A sheriff Alison azt állítja, hogy Glasgow-ban vasárnap esténként körül-

belül harmincezer munkás részeg, és ez bizonyára nem eltúlzott szám; hogy ebben a városban 1830-ban minden 12 házra, 1840-ben pedig már minden 10 házra jutott egy pálinkamérés; hogy Skóciában 1823-ban 2 300 000 gallon, 1837-ben 6 620 000 gallon, Angliában pedig 1823-ban 1 976 000 gallon, 1837-ben 7 875 000 gallon pálinka után fizettek fogyasztási adót.* Az 1830. évi sörtörvény, amely megkönnyítette sörözők, úgynevezett jerry-shopok nyitását — ezek tulajdonosainak csak olyan sör árusítását engedélyezték, to be drunk on the premises (amelyet magában a helyiségben megisznak) —, az iszákosság terjedését is megkönnyítette, mert szinte az ember ajtaja elé vitték a kocsmát. Majdnem minden utcában több ilyen sörözö van, és ha a városon kívül két-három ház áll egymás mellett, egészen bizonyos, hogy ott egy jerry-shopot is találunk. Azonkívül nagy számban vannak még hush-shopok, azaz titkos csapszékek is, amelyeknek nincs engedélyük; a nagyvárosok félreeső negyedeiben, ahol ritkán jár rendőr, igen sok pálinkafőző nagy mennyiségű italt állít elő. Gaskell (i. m. [117—124., 349—351. old.]) az ilyen pálinkafőzők számát csupán Manchesterben több mint százra, évi termelésüket pedig legalább 156 000 gallonra becsüli. Manchesterben ezenkívül van még több mint ezer kocsma, tehát a házak számához viszonyítva legalább annyi, mint Glasgow-ban. Ez a helyzet minden nagyvárosban. És ha az iszákosság szokásos következményein kívül meggondoljuk még azt is, hogy a legkülönbözőbb korú férfiak és nők, sőt gyermekek, és gyakran anyák, kicsinyeikkel a karjukon, a csapszékekben a burzsoá rendszer legmélyebbre süllyedt áldozataival, tolvajokkal, csalókkal és prostituáltakkal jönnek össze, ha meggondoljuk, hogy vannak anyák, akik karon ülő csecsemőjükkel pálinkát itatnak, akkor kétségtelenül el kell ismernünk az ilyen helyek látogatásának demoralizáló hatását. Különösen szombat este, bérfizetéskor, amikor valamivel korábban hagyják abba a munkát, amikor az egész munkásosztály előjön nyomornegyedeiből és elönti a főutcákat, egész brutalitásában láthatjuk az iszákosságot. Ritkán sikerült szombat este úgy elhagynom Manchestert, hogy ne láttam volna egy sereg dülöngélő vagy árokban fetrengő részeget. Vasárnap este rendszerint megismétlődnek ezek a jelenetek, csak kevesebb lármával. És ha kifogyott a pénzük, az iszákosok felkeresik a legközelebbi zálogházat, ilyen pedig bőven akad minden nagyvárosban — Manchesterben több mint 60, és Salford egyetlen utcájában (a Chapel Streeten) 10—12 —, és elzálogosítanak mindent, amijük még megmaradt. Minden szombat este rengeteg bútort, ünneplő ruhát — már akinek van ilyen

* „Principles of Population", elszórtan. — *Engels jegyzete.*

ruhája —, edényt váltanak ki a zálogházakból, hogy rendszerint már a legközelebbi szerda előtt ismét elzálogosítsák azokat; és ez így megy mindaddig, amíg valami véletlen folytán nem tudják többé kiváltani holmijukat, amely sorra az uzsorás kezére kerül, vagy amíg az uzsorás már egy fillért sem akar adni az elkopott és elnyűtt árukra. Aki Angliában saját szemével látta, mennyire elterjedt a munkások között az iszákosság, az nem vonja kétségbe lord Ashley megállapítását,* hogy ez az osztály évenként mintegy 25 millió font st.-et költ szeszesitalokra; mindenki könnyen elgondolhatja, milyen szörnyű következményekkel jár ez az iszákosság, mennyire rontja a munkások anyagi helyzetét, szétrombolja szellemi és testi egészségüket, tönkreteszi családi életüket. Igaz, az antialkoholista egyesületek e téren sokat segítettek, de mit számít pár ezer „teetotaller"** a munkások milliói közt? Amikor Mathew atya, az ír antialkoholista apostol beutazza Anglia városait, gyakran harminc-hatvanezer munkás tesz fogadalmat („pledge"), de egy hónap se telik bele, és a legtöbben már elfeledkeznek róla. Ha például összeszámoljuk, hogy az utóbbi 3—4 év alatt Manchesterben hányan tettek antialkoholista fogadalmat, számuk meghaladja a város lakosainak számát, — s mégsem látjuk, hogy az iszákosság csökkent volna.

A mértéktelen alkoholfogyasztás mellett sok angol munkás egyik legnagyobb erkölcsi fogyatékossága a nemi kicsapongás. Ez is vaskövetkezetességgel, elkerülhetetlen szükségszerűséggel folyik egy olyan osztály helyzetéből, amely magára van hagyatva, de nem rendelkezik kellő eszközzel, hogy helyesen éljen ezzel a szabadsággal. A burzsoázia, amikor rengeteg fáradsággal és szenvedéssel sújtotta, csak ezt a két élvezetet hagyta meg neki, s ennek az a következménye, hogy a munkások — hogy nekik is legyen valami részük az életből — egész szenvedélyükkel erre a két élvezetre vetik magukat, és mértéktelenül, a legzabolátlanabb módon áldoznak nekik. Ha az embereket állati sorba taszítják, nincs más választásuk: vagy fellázadnak, vagy pedig csakugyan állatokká fajulnak. És a burzsoáziának van a legkevesebb joga arra, hogy a munkások nemi kicsapongását elítélje, mert éppen neki igen nagy, közvetlen része van abban, hogy a prostitúció ennyire elterjedt, — a London utcáit minden este ellepő negyvenezer kéjnő*** közül hány él az erényes burzsoáziából? — hány köszönheti közülük burzsoá csábítónak, hogy kénytelen testét a járókelőknek felkínálni, ha nem akar éhen halni?

* Az alsóház 1843 február 28-i ülésén. — *Engels jegyzete.*

** — „antialkoholista" — *Szerk.*

*** *Alison sheriff:* „Principles of Population", II. köt. [147. old.]. — *Engels jegyzete.*

A munkások szemére vetett hibák mind abban foglalhatók össze, hogy zabolátlanok az élvezetek hajszolásában, hogy nem gondolnak a holnapra, hogy nem illeszkednek be a társadalmi rendbe és általában képtelenek a távolabbi előny kedvéért feláldozni a pillanatnyi élvezetet. De vajon csodálkozhatunk-e ezen? Vajon nem szükségszerű-e, hogy egy osztály, amely keserves munka árán alig juthat élvezetekhez, s ezek is csak a legérzékibbek, eszeveszetten és vakon ezekre az élvezetekre veti magát? Mi oka, mi érdeke lehet egy osztálynak, amelynek művelődésével senki sem törődik, amely ki van szolgáltatva mindenféle esetlegességnek, amelynek megélhetése egészen bizonytalan, — mi oka lehet, hogy gondoljon a holnapra, hogy „szolid" életet éljen és a pillanat örömét feláldozza valami távolabbi élvezetért, amely éppen az *ő* számára, örökösen ingadozó, hányt-vetett helyzetében, nagyon is kétséges? Követelhető-e egy osztálytól, amely nem élvezi a társadalmi rend semmi előnyét, de annak minden hátrányát viseli, amely csak ellenségét látja ebben a társadalmi rendben, — vajon követelhető-e, hogy tiszteletben tartsa ezt a rendet? Ez már igazán sok volna. De amíg fennáll ez a társadalmi rend, a munkásosztály nem menekülhet belőle, és ha az egyes munkás fellázad ellene, ő sínyli meg leginkább. A társadalmi rend szinte lehetetlenné teszi a munkás családi életét; a rosszul bútorozott, fűtetlen, barátságtalan és piszkos lakás, amely még éjjeli szállásnak sem igen alkalmas, s amelybe gyakran becsurog az eső, a dohos levegőjű, emberekkel túlzsúfolt szoba kizár minden otthonosságot; a férfi, talán az asszony és a nagyobb gyermekek is egész nap dolgoznak, mind másmás helyen, úgyhogy csak reggel és este látják egymást; ehhez járul még a pálinka állandó kísértése — vajon milyen családi élet lehetséges ilyen viszonyok között? De a munkás nem menekülhet a családból, vele kell maradnia, ennek pedig az a következménye, hogy örökösen civakodnak, és a házi perpatvar feldúlja a családi életet, demoralizálja a házastársakat, különösen pedig a gyermekeket. A családi kötelességek elhanyagolása, különösen a gyermekek elhanyagolása, csaknem mindennapi jelenség az angol munkások közt, s ennek legfőbb oka a fennálló társadalmi rend. És még azt kívánják, hogy ezekből a gyermekekből, akik szinte vadon, a legdemoralizálóbb környezetben nőnek fel, akiket elég gyakran még szüleik is demoralizálnak, magas erkölcsi színvonalon álló emberek legyenek! Valóban túlontúl naiv az önelégült burzsoá, amikor ilyen követelményekkel lép fel a munkásokkal szemben.

A társadalmi rend semmibevevése a legkirívóbban a legszélsőségesebb megnyilvánulásában, a bűnözésben jelentkezik. Ha a munkást demoralizáló okok a szokottnál erősebben, koncentráltabban hatnak, a munkás éppoly

biztosan bűnözővé válik, mint amilyen biztos az, hogy a víz 80° Réaumur mellett cseppfolyós állapotból légnemű állapotba megy át. A munkás a burzsoázia brutális és brutalizáló bánásmódja következtében éppen olyan akarat nélküli dologgá válik, mint a víz, és éppolyan szükségszerűen alá van vetve a természeti törvényeknek is — bizonyos ponton teljesen megszűnik a munkás cselekvési szabadsága. Ezért a proletariátus növekedésével együtt a bűnözés is terjed Angliában, és a brit nemzet lett a világ legbűnözőbb nemzete. A belügyminisztérium évenként közzétett „bűnügyi táblázataiból" kitűnik, hogy Angliában hihetetlenül gyorsan terjed a bűnözés. Csak Angliában és Walesben a *bűncselekmények* miatt végrehajtott letartóztatások száma[160]

1805-ben	4 605	1830-ban	18 107
1810-ben	5 146	1835-ben	20 731
1815-ben	7 818	1840-ben	27 187
1820-ban	13 710	1841-ben	27 760
1825-ben	14 437	1842-ben	31 309

volt, tehát 37 év alatt meghétszereződött. 1842-ben csupán Lancashireben 4497 letartóztatás volt, ami az 1842. évi összes letartóztatásoknak több mint 14 százaléka. Middlesexben pedig (Londont is beleszámítva) 4094 letartóztatás volt, ami az 1842. évi összes letartóztatásoknak több mint 13 százaléka. Látjuk tehát, hogy az összes bűncselekményeknek több mint egynegyedét két olyan kerületben követik el, amelyben munkáslakta nagyvárosok vannak, noha e kerületek népessége jóval kevesebb, mint az egész ország népességének negyedrésze. A bűnügyi statisztika közvetlenül bizonyítja azt is, hogy a bűncselekményeket majdnem kizárólag proletárok követték el, mert 1842-ben a bűntettesek 32,35 százaléka nem tudott írni-olvasni, 58,32 százaléka rosszul írt és olvasott, 6,77 százaléka jól tudott írni és olvasni, 0,22 százaléka magasabb képzettségű volt, 2,34 százalék képzettségi fokát pedig nem állapították meg. Skóciában még sokkal gyorsabban terjedt a bűnözés. Itt 1819-ben csak 89 letartóztatás volt, de 1837-ben a bűnügyi letartóztatások száma már 3176-ra, 1842-ben pedig 4189-re emelkedett. Lanarkshire-ban, ahol éppen a sheriff Alison készítette a hivatalos jelentést, a népesség 30 év alatt, a bűntettek száma viszont minden $5\frac{1}{2}$ esztendőben megduplázódott, vagyis hatszorta gyorsabban növekedett, mint a népesség.[161] — A bűncselekmények, mint minden civilizált országban, túlnyomórészt a tulajdon ellen irányulnak, okukat tehát valamilyen szükségben kell keresni, mert az ember nem lop

olyasmit, amivel maga is rendelkezik. A tulajdon ellen elkövetett bűncselekményeknek a népességhez viszonyított aránya, amely Hollandiában 1:7140, Franciaországban 1:1804, Angliában Gaskell munkájának megírása idején 1:799 volt; a személyek ellen elkövetett bűncselekményeknek a népességhez viszonyított aránya Hollandiában 1:28 904, Franciaországban 1:17 573, Angliában 1:23 395; az összes bűncselekményeknek a népességhez viszonyított aránya a földművelő kerületekben 1:1043, a gyári kerületekben 1:840,* egész Angliában ez az arányszám jelenleg *nem egészen* 1:660,** pedig alig 10 éve annak, hogy Gaskell könyve megjelent!

E tények halmaza valóban több mint elegendő, hogy mindenkit, még egy burzsoát is észretérítsen és gondolkodóba ejtsen, hogy milyen következményei lehetnek az ilyen állapotnak. Ha a demoralizáció és a bűnözés még 20 esztendeig ilyen arányban növekszik — ha pedig az angol ipar e 20 év alatt nem lesz oly szerencsés, mint eddig, csak gyorsulnia kell a bűnözés elterjedésének —, mi lesz akkor ennek az eredménye? Látjuk, hogy a társadalom már most is teljesen felbomlóban van, minden újságszám csattanó ténybeli bizonyítékokat közöl arról, hogy minden társadalmi kötelék neglazult. Az előttem fekvő angol újságok halmazából találomra kiragadok egyet; a „Manchester Guardian" egy számát (1844 október 30), amely három nap eseményeiről tudósít; ez a lap már nem is törekszik arra, hogy Manchesterről pontosan tájékoztassa az olvasót, csak a legérdekesebb esetekről számol be: pl. egy gyárban a munkások sztrájkba léptek, hogy magasabb bért érjenek el, de a békebíró a munka felvételére kényszerítette őket; Salfordban néhány suhanc lopást követett el; egy csődbement kereskedő be akarta csapni hitelezőit. Részletesebb híreket közöl a szomszédos helységekből: Ashtonban két lopást, egy betörést, egy öngyilkosságot követtek el; Buryban egy lopás; Boltonban két lopás, egy adócsalás; Leigh-ben egy lopás; Oldhamben bérsztrájk, egy lopás, ír nők összeverekedtek, egy kalapost, aki nem volt tagja a munkásegyletnek, az egylet tagjai bántalmaztak, egy fiú megverte az anyját; Rochdale-ben számos verekedés, megtámadták a rendőrséget, kiraboltak egy templomot; Stockportban a munkások elégedetlenek a bérükkel, egy lopás, egy csalás és egy verekedés, egy férj bántalmazta a feleségét; Warringtonból egy lopás és egy verekedés; Wiganből egy lopás és egy templom kifosztása. A londoni újságok hírei még sokkal rosszabbak: számos csalásról, lopásról, rab-

* „Manufacturing Population of England", 10. fej. [285—287. old.]. — *Engels jegyzete.*

* A népesség száma (kb. 15 millió) osztva az *elfogott* bűntettesek számával (22 733). — *Engels jegyzete.*

lásról, családi perpatvarról írnak; a „Times" egy száma (1844 szeptember 12.) akad éppen kezembe; ez mindössze *egy* napról ilyen híreket közöl: valakit megloptak, a rendőrséget megtámadták, egy házasságon kívüli gyermek atyját ítélettel gyermektartásra kötelezték, egy gyermeket szülei kitettek az utcára, és egy asszony megmérgezte a férjét. Hasonló esetekről lehet olvasni valamennyi angol újságban. Ebben az országban teljes erővel dúl a társadalmi háború; mindenki csak magával törődik, csak önmagáért harcol mindenki más ellen, és hogy a többinek, akik mind esküdt ellenségei, kárt okoz-e vagy sem, ez kizárólag attól függ, hogy önző számítással mit tart magára nézve előnyösebbnek. Senki sem gondol többé arra, hogy békésen megegyezzen embertársaival; minden vitás ügyet fenyegetéssel, önbíráskodással vagy bírói úton intéznek el. Egyszóval, mindenki ellenségének tekinti a másikat, ellenségnek, akit ártalmatlanná kell tennie, vagy legjobb esetben eszköznek, akit saját céljaira fel kell használnia. És mint a bűnügyi statisztika bizonyítja, ez a háború évről évre egyre hevesebb, szenvedélyesebb, elkeseredettebb; fokozatosan két nagy ellenséges tábor alakul ki, amely egymás ellen harcol: a burzsoázia és a proletariátus. Ez mindenki háborúja mindenki ellen, és a proletariátus háborúja a burzsoázia ellen, — nem lepődhetünk meg rajta, mert ez a háború csak a szabad konkurrenciában már bennerejlő elv következetes megvalósulása; de csodálkoznunk kell azon, hogy a burzsoázia, bár feje fölött napról napra újabb és egyre fenyegetőbb viharfelhők gyülekeznek, oly nyugodt és higgadt; hogyan olvashat naponként ezekről a dolgokról az újságokban, anélkül, hogy félelmet érezne a társadalmi állapotok következményei miatt, amiatt, hogy általános robbanás lesz abból, ami az egyes bűncselekményekben elszigetelten nyilvánul meg, — arról már nem is szólva, hogy felháborodnék ezeken az állapotokon. De éppen azért burzsoázia; saját szempontjából még tényeket sem képes meglátni, nemhogy a tények következményeit. Csak az a csodálatos, hogy az osztályelfogultság és a begyökeresedett előítéletek olyan vaksággal verhetnek meg egy egész osztályt, mely — mondhatnám — már az őrültséggel határos. De a nemzet tovább fejlődik, függetlenül attól, hogy látják-e ezt a burzsoák vagy sem, és a fejlődés menete egy szép napon oly dolgokkal fogja meglepni a vagyonos osztályt, amelyekről bölcselme álmodni sem képes.[162]

Az egyes munkaágak

A szűkebb értelemben vett gyári munkások

Ha most áttérünk az angol ipari proletariátus egyes fontosabb csoportjainak tüzetesebb vizsgálatára, a fentebb (238. old.) megállapított elv szerint a gyári munkásokkal kell kezdenünk, vagyis azokkal, akikre a gyári törvény hatálya kiterjed. Ez a törvény azoknak a gyáraknak a munkaidejét szabályozza, amelyekben vízi- vagy gőzerővel gyapjút, selymet, gyapotot és lent fonnak vagy szőnek. Ezek a legfontosabb angol iparágak. Az itt dolgozó munkásság az angol munkások legnépesebb, legrégibb, legértelmesebb és legenergikusabb, tehát legnyugtalanabb és a burzsoázia által a legjobban gyűlölt csoportja; ezek, s elsősorban a pamutgyárakban dolgozó munkások állnak a munkásmozgalom élén, mint ahogy munkáltatóik, elsősorban Lancashire gyárosai vezetik a burzsoázia agitációs ténykedését.

Már a bevezetésben láttuk, hogy az új gépek először éppen a nevezett iparágakban dolgozó népességet ragadták ki korábbi viszonyaiból. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a mechanikai találmányok később is leginkább és legmélyebben ezeket a munkásokat érintették. A pamutipar története, mint Ure,* Baines** és mások műveiben olvashatjuk, tele van újításokkal, amelyek jó részét a többi említett iparágban is bevezették. A kézi munkát csaknem mindenütt gépi munkával helyettesítették, csaknem minden műveletet vízi- vagy gőzerővel végeznek, és minden év további újításokat hoz.

Rendezett társadalmi viszonyok között csak örülni lehetne az ilyen újításoknak; olyan viszonyok között azonban, amikor mindenki háborút visel mindenki ellen, egyesek kisajátítják az újítások minden előnyét, és ezzel a nagy többséget megfosztják létfenntartási eszközeiktől. A gépek minden tökéletesítésével újabb és újabb munkások vesztik el kenyerüket, és minél jelentősebb az újítás, annál többen válnak munkanélkülivé; tehát minden újítás úgy hat sok munkásra, mint egy kereskedelmi válság: nyomort,

* Dr. *A. Ure:* „The Cotton Manufacture of Great Britain", 1836. — *Engels jegyzete.*

** *E. Baines*, Esq.: „History of the Cotton Manufacture of Great Britain" [1835]. — *Engels jegyzete.*

szenvedést és bűnt hoz magával. Íme néhány példa. Már az első találmány, a jenny (lásd fentebb), amelyet *egy* munkás hajt, ugyanazon idő alatt legalább hatszor annyit termelt, mint a rokka, s így minden új jenny öt fonót fosztott meg kenyerétől. A throstle, amely jóval többet termelt, mint a jenny, s amelyhez szintén csak egy munkásra volt szükség, még több fonót tett munkanélkülivé. A mule-nak, amely a termék mennyiségéhez viszonyítva még kevesebb munkást igényelt, ugyanilyen hatása volt, és a mule minden tökéletesítésével, azaz a mule-on alkalmazott orsók számának növelésével megint csökkent a szükséges munkások száma. A mule orsóinak száma azonban olyan jelentősen szaporodott, hogy ennek következtében egész munkástömegek váltak munkanélküliekké; mert ha korábban egy „fonó" néhány gyermekkel (piecerrel) 600 orsót mozgatott, most két mule-on 1400—2000 orsóra felügyelhetett — két felnőtt fonó és a segítségükre adott piecerek egy része munkanélküli lett. És amióta a mule-fonodák jó részében bevezették a szelfaktorokat, a fonó teljesen feleslegessé vált, munkáját elvégzi a gép[163] Előttem van James Leachnek, a manchesteri chartisták elismert vezérének könyve.* A könyv szerzője évekig dolgozott különböző iparágakban, gyárakban és szénbányákban, és személyes ismeretségből tudom, hogy derék, megbízható, becsületes ember. Pártpozíciója révén a különböző gyárakról igen részletes adatai vannak, amelyeket maguk a munkások gyűjtöttek; közzétett táblázataiból kitűnik, hogy 1829-ben 35 gyárban 1083 mule-fonómunkással többet foglalkoztattak, mint 1841-ben, bár az orsók száma ebben a 35 gyárban 99 429-cel szaporodott. Felsorol 5 gyárat, amelyekben egyáltalán nem foglalkoztatnak többé fonómunkásokat, mert ezekben a gyárakban csak szelfaktorok vannak. Az orsók száma 10 százalékkal növekedett, de a fonók száma ugyanakkor több mint 60 százalékkal csökkent, és 1841 óta — fűzi hozzá Leach — az orsósorok megkettőzésével (double decking) és más módon annyi újítást vezettek be, hogy az említett gyárak közül néhányban ismét elbocsátották a fonók felét; egy gyárban, ahol nemrég még 80 fonó dolgozott, már csak 20-at foglalkoztatnak, a többieket elbocsátották, vagy pedig gyermekmunkát kénytelenek végezni gyermekbérért. Ugyanezt közli Leach Stockportról is, ahol 1835-ben 800 fonót, 1843-ban pedig már csak 140 fonót dolgoztattak, bár a stockporti ipar az utóbbi 8—9 esztendőben jelentékenyen fejlődött. A kártológépeket most szintén tökéletesítették, s ennek következtében a munkások fele kenyér nélkül maradt. Egyik gyárban tökéletesített dublírozó-

* „Stubborn Facts from the Factories". By a Manchester Operative. Published and dedicated to the Working Classes by Wm. Rashleigh, M. P., London, Ollivier 1844, 28. és kk. old. — *Engels jegyzete.*

gépeket szereltek fel, amelyek nyolc leány közül négyet munkanélkülivé tettek, a megmaradt négy leány bérét pedig 8 sh.-ről 7-re szállította le a gyáros. Ugyanez történt a szövőiparban is. A mechanikai szövőszék sorra kiszorította minden területről a kézi szövést, és mivel sokkal többet termel, mint a kézi szövőszék, és egy munkás két mechanikai szövőszékre felügyelhet, igen sok munkás itt is munkanélküli lett. Ugyanez történik a termelés minden ágában, a len- és a gyapjúfonásban, a selyemtráma gyártásában; sőt a mechanikai szövőszék kezdi meghódítani a gyapjú- és a lenszövés egyes ágait is; Rochdale-ben a flanell- és egyéb gyapjúszövésben több mechanikai szövőszéket alkalmaznak, mint amennyi kézi szövőszék dolgozik. — A burzsoázia erre azt szokta felelni, hogy a gépek tökéletesítésével csökkennek a termelési költségek, olcsóbb a készáru, olcsóbb árak esetén pedig annyira növekszik a fogyasztás, hogy a munka nélkül maradt munkások nemsokára újra elhelyezkedhetnek az újonnan létesített gyárakban. Igen, a burzsoáziának tökéletesen igaza van abban, hogy bizonyos, az általános ipari fejlődés szempontjából kedvező viszonyok között minden olyan áru árának csökkenése, melynek nyersanyaga *olcsó*, erősen fokozza a fogyasztást és új gyárak építésére ösztönöz; egyébként azonban állításuk minden szava hazugság. Figyelmen kívül hagyja, hogy évekig tart, amíg az árcsökkenés eme következményei érezhetőkké válnak, amíg új gyárakat építenek; elhallgatja, hogy a gépek tökéletesítésével a tulajdonképpeni nehéz munkát egyre inkább gép végzi, és ilymódon a felnőtt férfit követelő munka puszta felügyeletté alakul át, melyet egy gyenge nő, sőt gyermek is éppoly jól elvégez, fele- vagy harmadannyi bérért; hogy tehát a férfiak egyre inkább kiszorulnak az iparból és a fokozott termelésben *nem* találnak *ismét* munkát; elhallgatja, hogy egész munkaágak eltűnnek vagy annyira megváltoznak, hogy újra kell tanulni azokat; óvakodik bevallani azt, amire minden alkalommal hivatkozik, amikor kisgyermekek munkájának betiltásáról van szó, — hogy ugyanis szerinte a gyári munkát egész korán, tízéves kor előtt kell elkezdeni, ha alaposan meg akarják tanulni (v. ö. például a „Factories' Inquiry Commission's Report" különböző részeivel); semmit sem mond arról, hogy a gépek tökéletesítése állandó folyamat és ha a munkásnak valóban sikerülne is új munkaágban elhelyezkednie, a tökéletesített gépek ismét megfosztják majd munkájától, s ezáltal megélhetése biztosságának utolsó maradványától. A gépek tökéletesítésének előnyét a burzsoázia élvezi; az első években, amikor még sok régi gép van üzemben és az újítást még nem vezették be általánosan, kitűnő alkalma nyílik a meggazdagodásra, és nagyon sokat kívánnánk, ha azt követelnők tőle, hogy gondoljon a gépek tökéletesítésének hátrányaira is.

A burzsoázia hevesen vitatta a munkásoknak azt az állítását is, hogy a tökéletesített gépek lenyomják a bért. A burzsoázia azt hajtogatja, hogy a *darabbér* csökkent ugyan, mert a termelés könnyebb lett, de a hetibér egészben inkább emelkedett, mint csökkent, és a munkások helyzete inkább javult, mint rosszabbodott. Nehéz itt eligazodni, mert a munkások többnyire a *darabbérre* hivatkoznak; kétségtelen azonban, hogy a gépek különböző munkaágakban a hetibért is leszorították. Az úgynevezett finomfonók (akik finom mule-fonalat fonnak) valóban magas bért, heti 30—40 sh.-et kapnak, mert a fonópénz csökkentésének megakadályozására erős szövetséget szerveztek és munkájuk elsajátítása hosszú, fáradságos tanulóidőt követel; a durvafonók bére azonban igen alacsony, mert a finom fonalak készítésénél nem alkalmazható önműködő gépekkel (szelfaktorokkal) kell konkurrálniok, és mert szövetségükre súlyos csapást mért e gépek bevezetése. Egy mule-fonó beszélte el nekem, hogy hetenként legfeljebb 14 sh.-et keres; ezzel megegyeznek Leach ama megállapításai is, hogy különböző gyárakban a durvafonók hetibére $16^1/_2$ sh.-nél kevesebb, és hogy egy fonó, aki három évvel ezelőtt 30 sh.-et keresett, most alig tud $12^1/_2$ sh.-et összehozni, és az elmúlt évben átlagban sem keresett többet. A nők és gyermekek bére valóban kevésbé csökkent, de ennek is csak az az oka, hogy bérük már kezdettől fogva alacsony volt. Ismerek több özvegyasszonyt, akiknek gyermekei vannak, és akik elég nagy fáradsággal 8—9 sh.-et keresnek hetenként; s aki tudja, mibe kerülnek Angliában a legelemibb létfenntartási eszközök, el fogja ismerni, hogy ezek az asszonyok családjukkal együtt heti 8—9 sh.-ből nem képesek rendesen megélni. A munkások *egyhangúlag* azt mondják, hogy a tökéletesített gépek általában lenyomták a béreket; a gyárosoknak azt az állítását, hogy a gépgyártással javult a munkásosztály helyzete, a gyári kerületekben minden munkásgyűlésen szemérmetlen hazugságnak minősítik. De még *ha* igaz volna is, hogy csak a relatív bér, a darabbér csökkent, az abszolút bér, azaz a munkások heti keresete pedig változatlan, vajon mi következik ebből? Az, hogy a munkásoknak nyugodtan végig kell nézniök, amint a gyáros urak megtömik pénzeszsákjukat és minden újításból hasznot húznak, a munkásoknak pedig mit sem juttatnak belőle. A burzsoázia, amikor a munkások ellen harcol, saját nemzetgazdaságtanának legelemibb elveiről is megfeledkezik. Különben Malthusra esküszik, de most félelmében azzal érvel a munkások ellen: Gépek nélkül hogyan találhatott volna munkát az a sok millió ember, akikkel Anglia népessége megszaporodott?*

* Ezt kérdezi pl. Symons úr, „Arts and Artisans" [154—155. old.]. — *Engels jegyzete.*

Ostobaság! Mintha a burzsoázia nem tudná, hogy ha nem lettek volna gépek, amelyek fellendítették az ipart, ezek a „milliók" sem születtek volna és nem nőttek volna fel! A gépek csak annyit használtak a munkásoknak, hogy bebizonyították nekik egy olyan társadalmi reform szükségességét, amelynek révén a gépek már nem a munkások *ellen*, hanem a munkások *javára* fognak dolgozni. Kérdezzék csak meg a bölcs burzsoá urak azokat az embereket, akik Manchesterben és másutt utcát sepernek (most azonban már ennek is vége, mert az utcák seprésére is gépeket találtak fel és vezettek be), vagy sót, gyufát, narancsot és cipőfűzőt árulnak az utcákon, vagy koldulni kénytelenek, — kérdezzék csak meg őket, mivel foglalkoztak azelőtt — és sokan azt fogják felelni: gyári munkások voltunk, de a gép megfosztott kenyerünktől. A gépek tökéletesítésének következményei a mai társadalmi viszonyok között csak kedvezőtlenül és gyakran rendkívül nyomasztóan hatnak a munkásokra; minden új gép munkanélküliséget, nyomort és szenvedést okoz — és egy olyan országban, mint Anglia, ahol anélkül is majdnem mindig „fölös népesség" van, a legtöbb esetben nem érheti rosszabb sors a munkást, mintha a munkából elbocsátanák. De nem beszélve erről, milyen demoralizáló, milyen idegölő hatással kell lennie a munkásra annak a ténynek, hogy megélhetése, amely már anélkül is ingadozó volt, a gépi berendezés szakadatlan haladása és az ezzel együtt járó munkanélküliség következtében teljesen bizonytalanná vált! A munkásnak, hogy a kétségbeesést elkerülje, itt is csak két útja van: vagy fellázad lélekben és a gyakorlatban a burzsoázia ellen, vagy pedig ivásnak adja a fejét és általában elzüllik. És az angol munkások közt van, aki az egyikben, és van, aki a másikban keres menedéket. Az angol proletariátus története arról beszél, hogy a munkások száz és száz esetben fellázadtak a gépek és általában a burzsoázia ellen; a züllöttségről pedig, amely persze csak más formája a kétségbeesésnek, már szóltunk.

A legnyomasztóbb helyzetben azok a munkások vannak, akiknek egy újonnan meghonosodó géppel kell konkurrálniok. Az általuk előállított áruk ára a géppel gyártott azonos áruk árához igazodik, és mivel a gép olcsóbban dolgozik, a géppel konkurráló munkás bére a legrosszabb. Ez a sorsa minden munkásnak, ha régi géppel dolgozik, amelynek újabb, tökéletesebb gépekkel kell konkurrálnia. Ki más viselné is a kárt? A gyáros nem akarja eldobni a gépét, de a kárt sem akarja viselni; a holt gépből nem préselhet ki többet, tehát az élő munkásra, a társadalom általános bűnbakjára veti magát. A gépekkel konkurráló munkások közül a pamutiparban dolgozó kéziszövők vannak a legrosszabb helyzetben. Ezek bére a legkisebb, és ha mindennap dolgoznak, akkor sem keresnek többet heti 10 sh.-nél. A mechanikai szövőszék sorra kiveti őket a szövészet különböző

ágaiból; s ehhez járul még az is, hogy a kézi szövés az utolsó menedékhelye minden munkásnak, aki más iparágban elvesztette kenyerét; ez a munkaterület tehát állandóan túlzsúfolt. Ezért boldog az a kéziszövő, aki normális időszakokban heti 6—7 sh.-et kereshet, és ezt az összeget is csak úgy tudja elérni, ha naponta 14—18 órát dolgozik szövőszéke mellett. A legtöbb szövet készítéséhez nedves munkahelyiségre van szükség, hogy a fonal ne szakadjon minden pillanatban; részben ezért, részben pedig azért, mert a szegény munkások nem tudnak jobb lakást megfizetni, a takácsok műhelyeinek többnyire nincs sem fa-, sem kőpadlója. Sok takács lakásában voltam — félreeső, nyomorúságos udvarokban és sikátorokban, rendszerint pincékben. Gyakran féltucat takács — köztük több nős ember — lakott egy cottage-ban, amely egy vagy két munkaszobából és egy nagy közös hálószobából állt. Táplálékuk majdnem kizárólag csak burgonya, esetleg még kevés zabkása, tejet ritkán, húst pedig szinte sohasem fogyasztanak; nagyrészük ír vagy ír származású.[164] És ezekre a szegény takácsokra, akikre leghamarabb sújt le minden válság és akik legtovább szenvednek miatta — ezekre a takácsokra hivatkozik a burzsoázia, hogy a gyárrendszer ellen intézett támadásokat megcáfolja! Nézzétek, kiáltja diadalmaskodva a burzsoázia, nézzétek, hogyan kell nyomorogniok ezeknek a szegény takácsoknak, míg a gyári munkások jó sorban élnek — és *azután* ítéljetek a gyárrendszerről!* Mintha nem a gyárrendszer és gépei taszították volna le oly szégyenletesen mélyre a takácsokat — mintha ezt nem tudná a burzsoázia is éppoly jól, mint mi! A burzsoázia azonban tudja, hogy itt az ő érdekeiről van szó, és ezért nem riad vissza sem a hazudozástól, sem a képmutatástól.

Vizsgáljuk meg közelebbről azt az egy tényt, hogy a gép mindjobban kiszorítja a felnőtt férfimunkást. A fonó- vagy szövőgépek mellett dolgozó munkások munkája főleg abban áll, hogy összekötik az elszakadt fonalakat, minden egyebet a gép végez; ehhez a munkához nem erő kell, hanem ügyes ujjak. Itt nincs szükség férfiakra, sőt ellenkezőleg, mivel kezük izomzata és csontszerkezete erősebben fejlett, nem is olyan alkalmasak, mint a nők és a gyermekek; természetes tehát, hogy erről a munkaterületről csaknem egészen kiszorították a férfiakat. Minél inkább gép-, vízi- vagy gőzerő helyettesíti a kéz tevékenységét, erőkifejtését, annál kevesebb férfi szükséges, — nőket és gyermekeket alkalmaznak, mert olcsóbbak is, és mint mondottuk, ezekben a munkaágakban jobban is dolgoznak, mint a férfiak. A fonodákban a throstle mellett kizárólag asszonyokat és lányokat,

* Lásd például dr. *Ure* „Philosophy of Manufactures" c. könyvét [352—354. old.]. — *Engels jegyzete.*

a mule mellett egy fonót, egy felnőtt férfit (szelfaktorok mellett ez is szükségtelen) és a fonalak összekötésére több piecert látunk — nagyobbrészt gyermekek vagy nők, olykor 18—20 éves fiatalemberek, esetleg egy-egy kiöregedett fonó.* A mechanikai szövőszékek mellett többnyire 15—20 éves és ennél idősebb nők dolgoznak; alkalmaznak néhány férfit is, ezek azonban 21 éves korukon túl ritkán maradnak ott. Az előfonó gépek mellett szintén csak nők dolgoznak; van néhány férfi is, de ezek a kártológépeket köszörülik és tisztítják. Ezeken kívül a gyárak még sok gyermeket foglalkoztatnak, akik leveszik és felteszik a csévéket (doffers); a szobákban néhány felnőtt férfi felügyel; egy mechanikus és egy gépész szolgálja ki a gőzgépet; vannak továbbá asztalosok is, kapus stb. A tulajdonképpeni munkát azonban nők és gyermekek végzik. A gyárosok ezt is tagadják, és a múlt évben nagy táblázatokkal akarták bebizonyítani, hogy a gépek nem szorították ki a férfiakat. A táblázatokból kitűnik, hogy az összes gyári munkásoknak valamivel több mint a fele (52 százaléka) nő és mintegy 48 százaléka férfi, és hogy a munkásoknak több mint a fele 18 évesnél idősebb volt. Eddig rendben is volna. De a gyáros urak óvakodtak közölni, hogy a felnőtteknek hány százaléka volt férfi és hány százaléka nő. Pedig éppen ez a bökkenő. A férfi munkásokhoz nyilvánvalóan hozzászámították a mechanikusokat, az asztalosokat és az összes felnőtt férfiakat, akiknek bármi közük volt gyáraikhoz, talán még az irnokokat stb. is, és még sincs bátorságuk felfedni a teljes valóságot. Közleményeikben általában hemzsegnek a hamis adatok, a torz, ferde nézetek, olyan átlagszámítások, amelyek talán imponálhatnak a járatlanoknak, de semmit sem mondanak a hozzáértőknek, eltitkolják éppen a legfontosabb pontokat, és csak a gyárosok önző elvakultságát és rosszhiszeműségét bizonyítják. Lord Ashley 1844 március 15-én mondott alsóházi beszédéből,[165] mellyel a tízórás törvényjavaslatot indokolta, idézünk néhány adatot a munkások kor és nem szerinti megoszlásáról; a gyárosok, akiknek kimutatásai különben is csak az angol gyáripar egy részére vonatkoznak, nem cáfolták meg ezeket az adatokat. Eszerint a brit birodalom 419 590 gyári munkása közül (1839-ben) 192 887 munkás, tehát majdnem a fele 18 évnél fiatalabb, és 242 296 nőmunkás volt, akik közül 112 192-en még nem érték el 18. életévüket. Tehát a férfimunkások közül 80 695 18 évnél fiatalabb, a felnőtt férfimunkások száma pedig

* „Ami a munkabért illeti, a lancashire-i pamutipar egyes ágaiban pillanatnyilag nagyon fonák a helyzet; száz és száz 20—30 éves fiatalembert piecernek vesznek fel, vagy más olyan munkára alkalmaznak, amellyel hetenként legfeljebb 8—9 sh.-et keresnek; az ugyanott dolgozó 13 éves gyermekek viszont heti 5 sh.-et, a 16—20 éves fiatal lányok pedig 10—12 sh.-et kapnak." L. Horner gyárfelügyelő 1844 októberi jelentése. — *Engels jegyzete.*

96 599, vagyis az összes munkások 23 százaléka, *nem egészen egynegyede*. A gyapotfeldolgozó gyárakban a munkások 56 $^1/_4$ százaléka, a gyapjúfeldolgozó gyárakban 69 $^1/_2$ százaléka, a selyemgyárakban 70 $^1/_2$ százaléka, a lenfeldolgozó gyárakban 70 $^1/_2$ százaléka nő volt. Ezek a számok eléggé bizonyítják, hogy a felnőtt férfimunkások kiszorulnak a gyárakból. Menjünk akármelyik gyárba, s meggyőződhetünk róla. Ebből szükségszerűen következik a fennálló társadalmi rend visszájára fordulása, amely — mivel kikényszerített valami — a munkásokat a legkárosabb következményekkel sújtja. A nők munkája mindenekelőtt teljesen felbomlasztja a családot; mert ha az asszony naponta 12—13 órát a gyárban tölt és a férj ugyanott vagy más helyen dolgozik, mi lesz a gyermekekből? Vadon nőnek, mint a dudva; a szülők heti 1 vagy 1 $^1/_2$ sh.-et fizetnek idegeneknek, hogy ügyeljenek a gyermekekre; elgondolható, hogy milyen bánásmódban van ott részük. Ez az oka annak, hogy a gyári kerületekben is ijesztően szaporodnak azok a balesetek, amelyeknek kellő felügyelet nélkül maradt kisgyermekek az áldozatai. A manchesteri halottkém adatai szerint („Report of Factories' Inquiry Commission", dr. Hawkins jelentése, [II. Rept. D. 3,] 3. old.) 9 hónap alatt 69 gyermek pusztult el égési sebekben, 56 vízbe fulladt, 23 lezuhant és halálra zúzta magát, más baleset következtében 67 gyermek halt meg, összesen tehát 215 halálos baleset történt;* ezzel szemben Liverpoolban, amely nem gyárváros, 12 hónap alatt csak 146 halálos baleset fordult elő. A bányabaleseteket sem Manchesterben, sem Liverpoolban nem számították. Mivel a manchesteri halottkém hatásköre nem terjed ki Salfordra, a két kerület lakossága körülbelül egyenlőnek tekinthető. — A „Manchester Guardian" majdnem minden száma tudósít egy vagy több égési balesetről. Magától értetődik és a tények kétségtelenül bizonyítják, hogy a kisgyermekek általános halandósága az anyák munkája következtében emelkedik. Az asszonyok gyakran már a szülés utáni harmadik vagy negyedik napon ismét munkába állnak, és csecsemőiket természetesen otthon hagyják; a szabad órákban hazaszaladnak, hogy gyermeküket nagy sietve megszoptassák és maguk is egyenek valamit. Elképzelhető ez a szoptatás! Lord Ashley közli néhány munkásnő tanúvallomását:[166] „M. H. húszéves, két gyermeke van, a kisebbik még csecsemő, akire a másik, valamivel idősebb felügyel; az asszony reggel nem sokkal 5 óra után elmegy a gyárba, és csak este 8 órakor tér haza; napközben szivárog melléből a tej, s átnedvesíti a ruhá-

* 1843-ban a manchesteri kórházba baleset következtében beszállítottak közül 189, azaz százhetvenkilenc égési sérült volt. Nem közölték, hány sérülés volt ebből halálos kimenetelű. — *Engels jegyzete.*

ját. — H. W.-nek három gyermeke van; hétfőn reggel 5 órakor elmegy hazulról, és csak szombat este 7 órakor tér vissza — s akkor annyi munkája van a gyermekekkel, hogy reggel 3 óra előtt nem kerül ágyba. Gyakran bőrig ázva érkezik meg, és ilyen állapotban kénytelen dolgozni. »Mellem kimondhatatlanul fájt, és egészen nedves voltam a szivárgó tejtől.«" Ez a gyalázatos rendszer csak elősegíti ama szokás elterjedését, hogy narkotikus orvosságokkal csendesítsék le a gyerekeket, s a gyári kerületekben csakugyan erősen fokozódott e szerek használata; dr. Johnsnak, a manchesteri kerület főanyakönyvvezetőjének véleménye szerint főleg ez a szokás okozza az oly gyakori görcshalált. Az asszony gyári munkája szükségszerűen teljesen felbomlasztja a családot, és a család felbomlása a társadalom mai állapotában, mely a családon alapszik, rendkívül demoralizálóan hat mind a házastársakra, mind a gyermekekre. Az az anya, akinek nincs ideje arra, hogy gyermekével törődjék és az első években a szeretet legegyszerűbb megnyilvánulásaiban részesítse, az az anya, aki alig látja a gyermekét, nem lehet igazi anyja a gyermeknek, szükségképpen közömbös lesz iránta, szerető gondoskodás nélkül fog bánni vele, mintha egészen idegen lenne; és azok a gyermekek, akik ilyen körülmények közt nőttek fel, később egészen elvesznek a család számára; ha családot alapítanak, sohasem érzik magukat otthonosan benne, mert hozzászoktak a magános élethez, és így még jobban aláássák a munkások körében már amúgy is megrendült családi életet. Ugyanilyen bomlasztóan hat a családra a gyermekek munkája is. Ha már többet keresnek, mint amennyibe otthoni ellátásuk kerül, lassanként rátérnek arra, hogy szüleiknek bizonyos összeget fizetnek lakásért és ellátásért, a maradékot pedig maguk költik el. Gyakran már 14—15 éves fiatalok is ezt teszik („Factories' Inquiry Commission's Report", Power jelentése Leedsről, elszórtan; Tufnell jelentése Manchesterről, [D. 2,] 17. old. etc.). Egyszóval a gyermekek önállósulnak, és a szülői házat kosztoló helynek tekintik, amelyet, ha nem tetszik nekik, elég gyakran mással cserélnek fel.

A nő munkája sok esetben nem bomlasztja fel egészen a családot, hanem fejetetejére állítja. A feleség tartja el a családot, a férj pedig otthon ül, vigyáz a gyerekekre, takarít és főz. Ez igen gyakori eset; csak Manchesterben jó néhány száz férfit lehetne találni, akik háztartási munkára vannak kárhoztatva. Elképzelhető, milyen jogos felháborodást vált ki a munkásokból ez a — mondhatni — kasztrálásuk, és hogy ennek következtében mennyire megváltoznak a családi viszonyok, jóllehet a többi társadalmi viszony változatlan. Előttem van egy angol munkás levele; neve Robert Pounder, lakik Baron's Buildings, Woodhouse, Moorside, Leeds (azért adom meg a pontos címét, hogy a burzsoázia felkereshesse).

Oastlernak írja a levelet, melynek naivságát csak félig-meddig érzékeltethetem; helyesírását még csak valahogy, de yorkshire-i dialektusát egyáltalán nem lehet fordításban visszaadni. Pounder elbeszéli a levélben, hogy egy másik munkás, aki jó ismerőse, munkakeresés közben St. Helensbe (Lancashire) érkezett, s ott megkereste egy régi barátját. „Nos, uram, megtalálta őt, és amint barakjához ért, mit gondol, mi volt az, egy nedves alacsony pince, melynek bútorzata ez volt — két ócska szék egy kerek 3lábu asztal egy láda, ágy Hiányzot de egy rakás Régi szalma a sarokban, pár piszkos Lepedővel letakarva két darab fa a kájha mellet És amint Szegény barátom belépet ot ült a Szegény jack a tűznél a fán és Mit gondol Mit csinált? Ot ült és a fellesége harisnyáit Stopolótűvel stopolta és amint régi barátyát az ajtóban megpilantotta, a harisnyát elakarta dugni De Joe igy hivják ismerösömet Mégis meglátta és aszt monta jack az ördögbe is mit csinálsz hol van a felleséged Mi féle munkát csinálsz a Szegény jack Szégyelte magát és aszt Monta nem Én tudom hogy ez nem az Én munkám de a szegény felleségem a gyárba van $^1/_2$6-kor elkelmenyen és este 8 óráik Dolgozik és anyira kifárat Hogy Semitse Tud Csinálni ha haza Jön és nekem kel hejete Mindent csinálni amit tudok Mernincs munkám és már többmint 3 éve nem is vót És életemben Nem is kapok többé munkát, és asztán Sirtt keservessen nem Joe monta van Elég munka Nők és gyerekeknek It a környéken de Nincs a Férfiak részére hamarabb Találhacz Száz fontot az ucán Mint munkát de Én nem Hitem Volna Hogy te vagy más valaki meglássa hogy a felleségem harisnyáit Stopolom, Mert ez Rosz munka de nézd Ő alik Tud a lábán Álni és Félek hogy Egésszen Beteg lessz és akkor nemtudom Mi lesz Belőlüng Mer már Régen ő a férfi a házba. És én Az aszony ez Rosz munka joe és Keservessen sirt És aszt monta ez nem Vot igy Mindig nem Jack Monta Joe és Ha neked egészidő alat nem vot munkád Hogyan tuttál megélni Megmondom neked Joe ugy ahogy tuttam de elég rosszul Te tudod amikor Megnősültem Vot munkám elegendő és te Tudod én Igazán Nem vótam Rest nem te nem vótál az. és Vót jó Butorozot lakásunk és Marynek nem kelett dógozni én kettőnkért Tuttam Dógozni, De Most forditot világ van Marynek kel dógozni És nekem Ithon Kel maradni a gyerekekre vigyázni És Seperni és Mosni Sütni és fótozni Mer ha a szegény aszony este haza jön elvan fáradva És egésszen oda van. te Tudod joe Ez Sujos anak Aki Máshoz szokot igaz Monta joe. Igen pajtás Ez Sujos És Asztán Jack meges sirni kezdet és aszt monta job let vóna ha sohase Nősült vóna és nem Születet vóna és Ő sohase Gondulta amikor Maryt feleségül vete Hogy ilyen sorsuk Lesz. én nagyon sokszor Sirtam emiat Monta jack. És

most uram Amint Joe ezt halota aszt Beszélte nekem hogy megátkoszta a gyárakat És a gyárosokat és a kormányt olyan átkokal Mejeket ő gyerekkorától tanult a gyárba."

Elképzelhető-e őrültebb, esztelenebb állapot annál, amelyet ez a levél leír? és mégis — ez az állapot, mely a férfit elférfiatlanítja és a nőt megfosztja nőiességétől anélkül, hogy a férfinak igazi nőiességet és a nőnek igazi férfiasságot kölcsönözne, amely mindkét nemet és bennük az emberiséget a leggyalázatosabban megalázza, ez az állapot sokat magasztalt civilizációnk végső következménye, végső eredménye száz és száz nemzedék minden erőfeszítésének, amelyet saját helyzetüknek és az utódok helyzetének javítása érdekében tettek! Meg kell rendülnie hitünknek az emberiségben és sorsában, ha az eredmény így megcsúfolja minden fáradozásunkat és munkánkat, vagy pedig el kell ismernünk, hogy az emberi társadalom mindeddig hamis úton kereste a boldogságot; el kell ismernünk, hogy a nemek helyzete csak azért fordulhatott teljesen visszájára, mert a nemek egymáshoz való viszonya kezdettől fogva helytelen volt. Ha emberhez nem méltó az asszonynak a férfi fölötti uralma, mely a gyárrendszer szükségszerű következménye, akkor a férfi korábbi uralma az asszony fölött szintén nem emberhez méltó. Ha most az asszony, mint korábban a férfi, arra alapítja uralmát, hogy a család közös vagyonát vagy annak jó részét ő szerezte, ebből szükségszerűen következik, hogy ez a vagyonközösség sem igazi, ésszerű közösség, hisz egy családtag azzal hivalkodik, hogy többet hozott a házhoz. Ha a mai társadalomban a család felbomlik, ez a felbomlás éppen azt bizonyítja, hogy alapjában véve nem a családi szeretet, hanem a fonák vagyonközösségben szükségszerűen megmaradt egyéni érdek volt a család összetartó kapcsa.* Ugyanilyen viszony alakul ki ott is, ahol a gyerekek nem kosztpénzt adnak szüleiknek, mint fentebb említettük, hanem eltartják munkanélküli szüleiket. Dr. Hawkins a Factories' Inquiry Commission jelentésében arról beszél, [D. 3, 4. old.] hogy ez a viszony elég gyakori és Manchesterben általában közismert. Mint az előbbi esetben az asszony, ebben az esetben a gyermekek az urak a házban. Lord Ashley beszédében (az alsóház 1844 március 15-i ülésén) példát említ erre. Egy apa megszidta két leányát, mert kocsmában voltak, ezek pedig kijelentették, hogy már unják a parancsolgatást: Damn

* Maguknak a gyárosoknak egyik adata mutatja, milyen sok férjes asszony dolgozik a gyárakban: Lancashire-ben 412 gyárban 10 721 férjes asszony dolgozott; a férjek közül csak 5314-en dolgoztak szintén gyárban, 3927-en másutt kaptak alkalmazást, 821-en munkanélküliek voltak, és 659 férjről nem voltak adatok. Tehát minden gyárra átlag két, ha ugyan nem három férj jut, aki felesége munkájából él. — *Engels jegyzete.*

you, we have you to keep*, és hogy ők is akarnak valami örömet munkájukból; elköltöztek a szülői házból, sorsukra hagyva apjukat és anyjukat.

A hajadonoknak, akik gyárakban nőnek fel, szintén az a sorsuk, mint a férjes asszonyoknak. Egészen magától értetődik, hogy egy leány, aki 9 éves kora óta gyárban dolgozott, nem tanulhatta meg a házimunkát; ez az oka annak, hogy a gyári munkásnők egészen tapasztalatlanok a háztartásban, és nem valók háziasszonyoknak. Nem tudnak sem varrni, sem kötni, sem főzni, sem mosni, nem ismerik a háziasszony legegyszerűbb teendőit sem, arról pedig éppenséggel fogalmuk sincs, hogyan kell kisgyermekekkel bánni. A Factories' Inquiry Commission jelentése számos példát hoz fel erre; dr. Hawkins, Lancashire vizsgálóbiztosa így vélekedik erről (jelentés, [D. 3,] 4[—5]. old.): „A lányok korán és meggondolatlanul mennek férjhez, sem módjuk, sem idejük, sem alkalmuk nincs arra, hogy a háztartással együtt járó elemi kötelességeket megtanulják, és ha tudnák is mindezt, a házaséletben nem volna idejük arra, hogy e kötelességeket teljesítsék. Az anya naponta több mint 12 órát van távol gyermekétől; egy fiatal lány vagy öregasszony felügyel a gyermekre bérért; ehhez járul még az is, hogy a gyári munkások lakása nagyon gyakran nem otthonos lakás (home), hanem pince, amelyben nincsenek konyhaedények, hiányoznak a mosáshoz, varráshoz, foltozáshoz szükséges eszközök, amelyben semmi sincs, ami az életet kellemessé és civilizálttá, a családi tűzhelyet vonzóvá tehetné. Ezért és még más okokból is, különösen a kisgyermekek egészsége és jövendő fejlődése érdekében csak azt kívánnám és szeretném remélni, hogy eljön az az idő, amikor a férjes asszonyokat kizárják a gyárakból." — Egyes példákat és tanúvallomásokat lásd a Factories' Inquiry Commission jelentésében, Cowell jegyzőkönyveiben, [I. Rept. D. 1,] 37., 38., 39., 72., 77., 50. old.; Tufnell jegyzőkönyveiben, [D. 2,] 9., 15., 45., 54. old.). stb.

Ez azonban a legkevesebb. Még sokkal rosszabbak a nők gyári munkájának erkölcsi következményei. Különböző nemű és korú személyek együttléte egy munkateremben, elkerülhetetlen közelségük, olyan emberek összezsúfolása kis területen, akik nem részesültek szellemi és erkölcsi nevelésben, szükségképpen kedvezőtlenül befolyásolja a női jellem fejlődését. A gyáros, ha egyáltalán törődik az ilyesmivel, csak akkor tud közbelépni, ha már valóban valami botrány történt; nem lehet tudomása a laza erkölcsűeknek az erkölcsösebb és különösen a fiatalabb dolgozókra tartósan gyakorolt, de kevésbé feltűnő befolyásáról, tehát nem is akadá-

* — A fene egyen meg, elvégre is mi tartunk el — *Szerk.*

lyozhatja meg. Pedig éppen ez a befolyás a legkárosabb. A gyárak társalgási nyelvét sok esetben „illetlennek", „romlottnak", „trágárnak" stb. jellemezték az 1833. évi gyári bizottság vizsgálóbiztosai előtt (Cowell, jegyzőkönyvek, [I. Rept. D. 1,] 35., 37. old., és sok más helyen). Itt kicsinyben ugyanaz a helyzet, mint amit a nagyvárosokban nagyban láttunk. A népesség centralizációja, akár egy nagyvárosban érezteti hatását, akár egy kisebb gyárban, ugyanúgy hat ugyanazokra az emberekre. A kisebb gyárban nagyobb a közelség, és elkerülhetetlenebb az érintkezés. A következmények nem maradnak el. Leicesterben egy tanú azt vallotta, hogy inkább koldulni engedné a leányát, semhogy gyárba járjon — a gyárak valóságos pokol barlangjai, és a város örömlányainak jó része a gyáraknak köszönheti sorsát (Power, jegyzőkönyvek, [C. 2,] 8. old.), egy másik tanú Manchesterben: „habozás nélkül állíthatja, hogy a fiatal, 14—20 éves gyári munkásnők háromnegyed része erkölcstelen életmódot folytat" (Cowell, jegyzőkönyvek, [D. 1,] 57. old.). Cowell vizsgálóbiztos véleménye szerint a gyári munkások erkölcsi színvonala nem éri el a munkásosztály átlagos színvonalát (82. old.), és dr. Hawkins (jelentés, [II. Rept. D. 3,] 4. old.) azt mondja: „A nemi erkölcsösséget nehéz számokban kifejezni, de ha saját megfigyeléseim helyesek, és ha hinni lehet azok általános véleményének, akikkel beszéltem, ha az előttem tett tanúvallomások bizonyítékul elfogadhatók, akkor nagyon szomorú képet kapunk a gyári életnek a fiatal nők erkölcsösségére gyakorolt befolyásáról." Egyébként magától értetődik, hogy mint minden szolgaság, a gyári szolgaság is, sőt ez még inkább, jus primae noctist* biztosít a munkáltatónak. A gyáros e tekintetben is ura munkásnői testének és bájainak. Az elbocsátással való fenyegetés tíz közül kilenc esetben, ha ugyan nem kilencvenkilenc százalékban elegendő, hogy megtörje a lányok ellenállását, akiknek amúgy sincs erős indítékuk érintetlenségük megőrzésére. Ha a gyáros eléggé aljas hozzá — és a vizsgálóbizottság jelentése ezt számos esetben megállapítja —, a gyár egyszersmind háreme is; és ha nem minden gyáros él is ezzel a jogával, ez mit sem változtat a lányok helyzetén. A gyáripar kezdetén, amikor a legtöbb gyáros műveletlen, felkapaszkodott törtető volt, minden társadalmi képmutatás mellőzésével, zavartalanul gyakorolták „szerzett" jogaikat.

Hogy helyesen ítélhessük meg a gyári munkának a női nem fizikai állapotára gyakorolt hatását, előbb meg kell ismerkednünk a gyermekek munkájával és a munka formáival. Az új ipar kezdetétől fogva alkalmaztak gyermekeket a gyárakban; eleinte a gépek kis méretei miatt (csak később

* — az első éj jogát — *Szerk.*

kezdtek nagyobb gépeket használni) a gyárosok majdnem kizárólag gyermekeket foglalkoztattak; a szegényházakból vették ki és hosszú évekre „tanoncoknak" szerződtették őket csapatostól. Ezeket a gyermekeket közös szálláson tartották, egyformán öltöztették, munkáltatóik a legnagyobb kíméletlenséggel és barbársággal bántak velük, igazi rabszolgák voltak. Ez a vérlázító rendszer már 1796-ban olyan közfelháborodást keltett, hogy dr. Percival és Sir R. Peel (a mostani miniszter atyja, aki maga is pamutgyáros volt) energikus sürgetésére a parlament 1802-ben Apprentice Billt (tanonctörvényt)[167] hozott, mely a legkiáltóbb visszaéléseket megszüntette. Lassanként megkezdődött a szabad munkások konkurrenciája, és kiszorította az egész tanoncrendszert. Gyárakat már inkább városokban kezdtek építeni, nagyobb gépeket alkalmaztak, a helyiségek levegősebbek és egészségesebbek voltak; fokozatosan több munka akadt a felnőttek és ifjak számára is, ennek következtében a dolgozó gyermekek száma viszonylag valamivel csökkent, a dolgozni kezdő gyermekek életkora pedig valamivel emelkedett. Már csak kevés 8—9 évnél fiatalabb gyermeket alkalmaztak. A törvényhozó hatalom, mint látni fogjuk, később is több ízben védelmére kelt a gyermekeknek a burzsoázia kapzsiságával szemben. —

A munkások és különösen a gyári munkások gyermekeinek nagy halandósága elegendő bizonyítéka annak, hogy ezek a gyermekek kora éveiket egészségtelen környezetben töltik. A halandóság okai természetesen kihatnak az életben maradt gyermekekre is, bár gyengébben, mint azokra, akik áldozatul estek. Az okok hatása tehát a legenyhébb esetben is valamely betegségre való hajlamban nyilvánul, vagy pedig abban, hogy a gyermek fejlődésében visszamarad, és ennélfogva testi ereje is kisebb a normálisnál. Egy gyári munkás kilencéves gyermeke, aki nyomorban, nélkülözések között, hányattatva, rongyokban és nedves, hideg lakásban nőtt fel, korántsem olyan munkaképes, mint az egészséges viszonyok között nevelkedett gyermek. A gyermeket kilencéves korában gyárba küldik, ahol tizenhárom éves koráig naponta $6\,^1/_2$ órát dolgozik (korábban az ilyen idős gyermekek 8, még korábban 12—14, sőt 16 órát dolgoztak), tizenhárom éves korától tizennyolc éves koráig pedig napi munkaideje 12 óra. A gyermek szervezetét gyengítő okok továbbra is megmaradnak, amihez hozzájárul még a munka is. Nem tagadjuk, hogy egy kilencéves gyermek, még egy munkás gyermeke is, kibírhat napi $6\,^1/_2$ órai munkát anélkül, hogy ez *szemmel látható* és nyilvánvalóan ennek tulajdonítható káros hatással lenne fejlődésére, de az a körülmény, hogy a gyermek a gyár dohos, nedves és gyakran forró levegőjét szívja, semmi esetre sem kedvez

egészségének. És mindenképpen lelkiismeretlenség, hogy a gyermekek idejét, amelyet kizárólag testi és szellemi nevelésükre kellene fordítani, az emberségéből kivetkőzött burzsoázia kapzsiságának áldozzák fel; hogy a gyermekeket elvonják az iskolától, megfosztják még a szabad levegőtől is, hogy a gyáros urak kizsákmányolhassák őket. A burzsoázia persze azt mondja: ha a gyermekeket nem foglalkoztatnók a gyárakban, olyan viszonyok közt maradnának, amelyek kedvezőtlenül befolyásolnák fejlődésüket; ez nagyjában és egészében igaz; de ha kellő értékére szállítjuk le állítását, akkor ez azt jelenti, hogy a burzsoázia előbb rossz helyzetet teremt a munkásgyermekek számára, és azután saját előnyére aknázza ki a gyermekek rossz helyzetét; olyasvalamire hivatkozik, ami éppúgy az ő műve, mint maga a gyárrendszer, s tegnapi bűnével mentegeti a mait. És ha a gyári törvény legalább bizonyos mértékben nem korlátozná őket, elképzelhető, hogyan törődnének a munkások érdekeivel ezek a „jóakaró", „humánus" burzsoák, akik gyáraikat tulajdonképpen csak a munkások javára, a munkások érdekében építették! Lássuk csak, mit műveltek, amikor a gyárfelügyelők még nem voltak a sarkukban; leleplezi őket a gyári bizottság 1833. évi jelentése, melynek hitelességét maguk a gyárosok is elismerik.

A központi gyári bizottság jelentése elmondja, hogy a gyárosok elvétve ötéves, gyakran hatéves, igen sokszor hétéves, legtöbbnyire nyolc-kilenc-éves gyermekeket alkalmaztak; hogy a munkaidő gyakran napi 14—16 óra (nem számítva az étkezés idejét); hogy a gyárosok a felügyelőknek megengedték a testi fenyítést és bántalmazást, sőt gyakran maguk is ütötték-verték a gyermekeket; a jelentés megemlékezik egy skót gyáros esetéről, aki lovon üldözőbe vette megszökött tizenhat éves munkását, és amikor elérte, arra kényszerítette, hogy a vágtató ló előtt fusson vissza, s közben egy hosszú korbáccsal ütötte! (Stuart, jegyzőkönyvek, [I. Rept. A. 1,] 35. old.). A nagyvárosokban, ahol nagyobb volt a munkások ellenállása, ilyesmi természetesen ritkábban fordult elő. — De még ez a hosszú munkaidő sem elégítette ki a kapitalisták kapzsiságát. Az épületekbe és a gépekbe befektetett tőkét minden lehetséges eszközzel jövedelmezővé kellett tenni, minél erősebben kellett dolgoztatni. A gyárosok tehát bevezették az éjjeli munka gyalázatos rendszerét; egyes gyárosok két váltásban dolgoztattak, az egyik nappal, a másik éjjel dolgozott 12—12 órát; mindegyik váltás ellátta a gyár összes munkáit. Könnyen elképzelhető, hogy az éjjeli pihenő állandó hiánya, melyet a nappali alvás nem pótolhat, milyen romboló hatással volt főleg a kis és nagyobb gyermekek, de még a felnőttek testi egészségére is. Egész idegrendszerük állandó izgalmi állapota, testük

általános elgyengülése és elernyedése volt az éjjeli munka szükségszerű következménye. Ezenkívül az éjjeli munka fokozta az iszákosság, nemi kicsapongás kísértését; egy gyáros tanúsága szerint (Tufnell, jegyzőkönyvek, [D. 2,] 91. old.) az alatt a két év alatt, amíg éjjel is dolgoztak gyárában, megduplázódott a házasságon kívül született gyermekek száma, és általában olyan demoralizáció volt észlelhető, hogy az éjjeli munkát be kellett szüntetni. — Más gyárosok még barbárabb módon jártak el, sok munkást 30—40 órán át dolgoztattak egyfolytában, és ezt *hetenként többször megismételték*, mert a váltás nem volt teljes számú, csak arra volt elegendő, hogy a munkások egy részét pótolja és pár órai alvást engedjen nekik. A bizottságnak e barbárságról és következményeiről szóló jelentései felülmúlnak mindent, amit ezen a téren valaha is hallottam. Sehol a világon nincs párja azoknak a szörnyűségeknek, amelyeket itt elbeszélnek, — de azért a burzsoázia, mint látni fogjuk, a bizottság jelentésére állandóan úgy hivatkozik, mintha az *őt igazolná*. Ennek a rendszernek a következményei hamarosan megmutatkoztak: a vizsgálóbiztosok elbeszélik, hogy igen sok nyomorékot láttak, akik kétségtelenül a hosszú munkaidő következtében lettek nyomorékok. Rendszerint elgörbül a munkások lába és hátgerince; a leedsi Francis Sharp, M.R.C.S. (a királyi sebésztársaság tagja) így írja le ezt a jelenséget: „Leedsbe érkezésem előtt sohasem láttam a combcsont alsó végeinek ilyen sajátságos elgörbülését. Eleinte azt hittem, hogy ez angolkór, de a kórházban jelentkező páciensek tömege és az a körülmény, hogy ez a betegség olyan korban (8—14 éves korban) lép fel, amikor a gyermekek már rendszerint nem kapnak angolkórt, végül az a tény, hogy csak azóta kezdődött, mióta a gyermekek gyárakban dolgoznak, — mindez csakhamar arra késztetett, hogy megváltoztassam véleményemet. Eddig körülbelül száz ilyen esetet láttam, és határozottan állíthatom, hogy azok a túlontúl hosszú munka következményei; tudomásom szerint mindazok, akiket láttam, gyárban dolgozó gyermekek voltak, és ők maguk is túldolgoztatásuknak tulajdonítják betegségüket. — Legalább háromszáz azoknak a gerincferdülési eseteknek a száma, melyeket magam láttam, és amelyek nyilvánvalóan annak a következményei, hogy igen hosszú ideig állva dolgoznak" (dr. Loudon, jegyzőkönyvek, [II. Rept. C. 3,] 12., 13. old.). — Ugyanígy nyilatkozik dr. Hey is, aki 18 évig volt a leedsi kórház orvosa: „A gyári munkások közt igen gyakori a hátgerinc deformálódása. Egyes esetekben ez közvetlenül a túldolgoztatás következménye, más esetekben pedig a hosszú munkának az eredetileg is gyenge vagy a rossz táplálkozás következtében legyengült szervezetre való kihatása." — „Az eltorzulások, úgy látszik, gyakoribbak,

mint ezek a betegségek; a térd befelé hajlott, az izületi szalagok gyakran meglazultak és petyhüdtek, a hosszú lábcsontok hajlottak. Különösen deformáltak és túlságosan fejlettek a hosszú csontok vastag végei — és ezek a páciensek gyárakból jöttek, ahol gyakran igen hosszú ideig dolgoztak" (dr. Loudon, jegyzőkönyvek, 16. old.). Ugyanezt mondják Beaumont és Sharp bradfordi sebészorvosok is. Drinkwater, Power és dr. Loudon vizsgálóbiztosok jelentései igen sok, Tufnell és dr. sir David Barry jelentései, amelyek csak mellékesen térnek ki erre, néhány ilyen deformálódási esetet említenek (Drinkwater, jegyzőkönyvek, [I. Rept. C. 1,] 69. old. két testvért, 72., 80., 146., 148., 150. old. két testvért említ, hasonló eseteket találunk a 155. oldalon, és sok más helyen; Power, jegyzőkönyvek, [C. 2,] 63., 66., 67. old. két, 68. old. három, 69. old. két ilyen esetet említ, ugyanez Leedsben 29., 31., 40., 43., 53. és köv. old.; dr. Loudon, jegyzőkönyvek, [II. Rept. C. 3,] 4., 7. old. négy, 8. old. több esetet stb.; Sir D. Barry, [A. 3,] 6., 8., 13., 21., 22., 44., 55. old. három hasonló deformálódást említ stb.; Tufnell, [I. Rept. D. 2,] 5., 16. old. szintén beszél róla). Lancashire vizsgálóbiztosai, Cowell, Tufnell és dr. Hawkins, csaknem teljesen elhanyagolták a gyárrendszer egészségügyi következményeinek ezt az oldalát, jóllehet ez a kerület, az elnyomorodottak számát tekintve, nyugodtan felveheti a versenyt Yorkshire-ral. Ritkán mentem végig Manchester utcáin, hogy ne találkoztam volna három-négy nyomorékkal, akik a fentebb leírt esetekhez hasonló gerincferdülésben és lábelgörbülésben szenvedtek; éppen elég gyakran láttam és megfigyelhettem ezt. Ismerek egy nyomorékot, akinek deformálódása pontosan megfelel dr. Hey fentebbi leírásának; baját Douglas úr pendletoni gyárában szerezte, mely a korábbi hosszú, éjjeleken át tartó munkaidő miatt még mindig igen rossz hírben áll a munkások körében. Az effajta nyomorékoknál azonnal észre is vehető, honnan ered a deformálódásuk; külsejük egészen egyforma, térdük befelé és hátra, lábuk pedig befelé hajlik, izületeik eltorzultan vastagok, gyakran a hátgerincük is előre vagy oldalt görbült. De a leghajmeresztőbb állapotok, úgy látszik, a macclesfieldi selyemipari kerület emberbarát gyárosainak üzemeiben uralkodtak; ennek az az oka, hogy ezekben a gyárakban igen fiatal, 5—6 éves gyermekek dolgoztak. Tufnell vizsgálóbiztos kiegészítőleg közli egy Wright nevű munkafelügyelő vallomását ([I. Rept. D. 2,] 26. old.), akinek két lánytestvére borzasztóan elnyomorodott. Egy alkalommal Wright több utcán, közöttük Macclesfield legtisztább és legszebb utcáin, összeszámolta a nyomorékokat; a Townley Streeten tízet, a George Streeten ötöt, a Charlotte Streeten négyet, a Watercotson tizenötöt, a Bank Topon hármat, a Lord Streeten

hetet, a Mill Lane-en tizenkettőt, a Great George Streeten kettőt, a szegényházban kettőt, a Park Greenen egyet, a Pickford Streeten kettőt talált; valamennyien hozzátartozóik egybehangzó kijelentése szerint a selyemtráma-gyárakban végzett túl hosszú munka következtében lettek nyomorékok. A jelentés 27. oldalán egy fiúról van szó, aki annyira elnyomorodott, hogy nem volt képes lépcsőn járni, és munkáslányokról, akiknek a háta és a csipője deformálódott.

A túldolgoztatás még másfajta eltorzulást is okoz, különösen a lábfejen; Sir D. Barry gyakran látott lúdtalpúakat (pl. jelentése 21. oldalán két esetet említ); a leedsi orvosok és sebészek szintén megállapították, hogy a lúdtalp gyakori jelenség (Loudon, 13., 16. old.stb.). Azok a fiatal munkások is, akik erősebbek, jobban táplálkoznak, vagy más okból szervezetük inkább ellenáll a barbár kizsákmányolás e következményeinek, hátfájásról, csipőfájdalmakról, lábfájásról panaszkodnak, bokájuk megdagad, visszeresek, lábikrájukon és combjukon makacs kelések éktelenkednek. Ezek a bajok szinte általánosak a munkásoknál; Stuart, Mackintosh, Sir D. Barry jelentésükben száz és száz példát sorolnak fel erre, s mint mondják, alig láttak olyan munkást, akinek ne lett volna hasonló baja; de más jelentésekben is sok orvos tanúsítja, hogy a túl hosszú munkának legalábbis ilyen következményei vannak. A Skóciáról szóló jelentések számos példával minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy Dundee és Dunfermline lenfonóiban, Glasgow és Lanark gyapotfeldolgozó gyáraiban a napi 13 órai munka még 18—22 éves férfi- és nőmunkásoknál is legalább *ilyen* bajokat idéz elő.

Ezek a bajok könnyen megmagyarázhatók a gyári munka természetéből, amely — mint a gyárosok mondják — igen „könnyű",[168] de éppen azért, mert könnyű, sokkal lankasztóbb, mint bármely más munka. A munkásoknak nem sok a tennivalójuk, de az egész munkaidő alatt folyton *állniok* kell, nem szabad leülniök. Megbüntetik őket, ha az ablakpárkányra vagy egy kosárra leülnek; és ez a folytonos állás, a felsőtest állandó mechanikai nyomása a hátgerincre, a csipőre és a lábra, szükségszerűen előidézi az említett bajokat. Pedig egyáltalán nem szükséges, hogy a munkások munka közben álljanak, hiszen például Nottinghamben legalább a dublírozó szobákban leülhetnek (aminek az volt az eredménye, hogy ott az említett bajok eltűntek, és ezért a munkásnők hajlandók voltak hosszabb ideig dolgozni). De abban a gyárban, ahol a munkás kizárólag csak a burzsoára dolgozik, és nem érdeke, hogy jól végezze munkáját, valószínűleg többet ülne, semmint a gyárosnak tetszenék és előnyös volna — és hogy a burzsoának valamivel kevesebb nyersanyaga menjen veszendőbe, a

munkásnak fel kell áldoznia egészségét.* Ez a huzamos állás a gyárak többnyire rossz levegőjében amellett még jelentősen elgyengíti a munkás egész szervezetét, ennek pedig mindenféle, már nem is annyira lokális, mint inkább általános baj a következménye. A gyárak levegője rendszerint nedves és meleg, többnyire melegebb a kelleténél, és — ha a szellőztető nem működik *kitűnően* — tisztátlan, dohos és oxigénben szegény, tele van porral, megavasodott gépolaj párájával, mert a gépolaj majdnem mindenütt beszennyezi, átitatja a padlót. A munkások már a meleg miatt is könnyebben öltözködnek, és ezért egyenlőtlen szobahőmérséklet esetén meghűlnének; a melegben nem szeretik a légvonatot, a szervezet funkcióinak fokozatos ellankadása miatt csökken a test melege, amelyet kívülről kell fenntartani, s ezért a munkás legszívesebben teljesen zárt ablakok mellett tartózkodik a meleg gyári levegőben. Ehhez járul még a gyakori, hirtelen hőmérsékletváltozás hatása is, amikor a gyári hőségből kilépnek a jéghideg vagy nyirkos szabad levegőre; ehhez járul továbbá az is, hogy a munkásoknak nincs módjukban az eső ellen kellően védekezni, átázott ruhájukat nem tudják szárazzal váltani; ez mind olyan körülmény, amely állandóan újabb meghűlést okoz. — És ha meggondoljuk, hogy emellett — a lábizmok kivételével — a test egyetlen izma sincs valóban igénybe véve, valóban foglalkoztatva, hogy semmi sem ellensúlyozza az említett körülmények lankasztó, ernyesztő hatását, hogy hiányzik minden gyakorlat, mely az izmokat erőssé, a szövetrostokat rugalmassá, tömörré tehetné, ha meggondoljuk, hogy a munkásoknak már gyermekkoruk óta nincs idejük a szabadban mozogni, akkor nem csodálkozhatunk azon, ha az orvosok a gyári jelentésben szinte egybehangzóan leszögezik, hogy a gyári munkások szervezete alig képes ellenállni a betegségeknek, és hogy a munkások élettevékenységének általános hanyatlása, szellemi és testi erőinek állandó ellankadása észlelhető. Hallgassuk meg először, mit mond Sir D. Barry: „A gyári munkának a munkásra való káros kihatása a következő: 1. testi és szellemi erőfeszítésének okvetlenül lépést kell tartania a szakadatlan és egyenletes erő által hajtott gép mozgásával; 2. egyenesen kell állnia természetellenesen hosszú és túlságosan gyorsan ismétlődő időközökben; 3. nem tud aludni (a hosszú munkaidő, a lábfájás és az általános rosszullét miatt). Ehhez járul még gyakran az alacsony, zsúfolt, poros vagy nedves munkaterem, a tisztátlan, elviselhetetlenül forró levegő, az állandó izzadás. Ez az oka annak, hogy különösen a fiúk

* Egy leedsi gyár fonótermében is vannak már ülőhelyek. Drinkwater, jegyzőkönyvek, [I. Rept. C. 1,] 85. old. — *Engels jegyzete.*

— igen kevés kivétellel — nagyon hamar elvesztik gyermekségük rózsás frisseségét, és sápadtabbak, vékonyabbak lesznek, mint más fiúk. Jobb színe van még a takács tanoncának is, aki mezítláb áll a szövőműhely agyagpadlóján, de legalább néha szabad levegőre kerül. A gyárban dolgozó gyermekeknek azonban az étkezési időn kívül nincs egy szabad pillanatuk sem, a gyári gyermekmunkás soha sincs szabad levegőn, kivéve, amikor enni megy. A felnőtt férfifonók kivétel nélkül sápadtak és vékonydongájúak, étvágyuk gyenge, emésztésük rossz, és mivel gyermekkoruk óta valamennyien a gyárban nevelkedtek, és mivel alig van vagy egyáltalán nincs köztük magas növésű, atléta erejű férfi, jogos az a következtetés, hogy foglalkozásuk igen károsan hat szervezetük fejlődésére. A nők sokkal jobban bírják ezt a munkát" (ami egészen természetes, de mint látni fogjuk, nekik is megvannak a maguk betegségeik). (Sir D. Barry általános jelentése [II. Rept. A. 3, 72. old.].) Ugyanezt mondja Power is: „Bátran állíthatom, hogy a gyárrendszer rengeteg embert tett nyomorékká Bradfordban — — és hogy a hosszan tartó munka nemcsak tényleges elnyomorodást okoz, hanem sokkal általánosabban is hat: gátolja a növést, ellankasztja az izmokat, és elgyengíti a szervezetet" (Power, jelentés, [I. Rept. C. 2,] 74. old.). Továbbá a már idézett leedsi seborvos,* F. Sharp ezt írja [II. Rept. C. 3, 12—13. old.]: „Mikor Scarborough-ból Leedsbe költöztem, azonnal feltűnt, hogy a gyermekek itt általában sokkal sápadtabbak és izomzatuk kevésbé fejlett, mint Scarborough-ban és környékén. Megállapítottam azt is, hogy sok gyermek korához képest rendkívül kicsiny. — — Számtalan görvélyes, tüdőbeteg, bélfertőzésben és emésztési zavarokban szenvedő munkás keresett fel; mint orvos pillanatig sem kételkedem, hogy ezek a megbetegedések a gyári munka következményei. Véleményem szerint a hosszú munka gyengíti a szervezet ideg-energiáját és sok betegséget okoz; ha nem jönnének állandóan friss emberek a falvakból, a gyári munkás-fajta igen hamar egészen elkorcsosulna." Hasonlóan nyilatkozik Beaumont, bradfordi seborvos [22. old.]: „Az itteni gyárakban uralkodó munkarendszer véleményem szerint az egész szervezet sajátságos elernyedését okozza, s ennek következtében a gyermekek igen hajlamosak mindenféle járványos és más betegségre. — — Ennek a betegségekre való sajátságos hajlamnak vagy a betegségek iránti fogékonyságnak, amelyet gyakorlatomban lépten-nyomon tapasztaltam, egyik legfőbb

* Az úgynevezett seborvosok (surgeons) éppolyan tanult orvosok, mint a doktorrá avatott orvosok (physicians), és ezért mind seborvosi, mind általános orvosi gyakorlatot folytatnak. Különböző okokból általában jobban is kedvelik őket a physicianeknél. — *Engels jegyzete.*

okát abban látom, hogy a gyárak szellőztetésére és tisztántartására nincsenek megfelelő előírások." — Ugyanezt bizonyítja William Sharp Jun.[169] [23. old.]: „1. alkalmam volt megfigyelni, hogyan hat a gyárrendszer a gyermekek egészségére a legkedvezőbb körülmények között" (Wood bradfordi gyárában, a helység legjobban berendezett üzemében, amelyben W. Sharp üzemi orvos volt); „2. a gyári munka hatása még ilyen kedvező viszonyok között is egészen kétségtelenül és igen nagy mértékben káros; 3. 1832-ben a Wood-gyárban dolgozó gyermekek $^3/_5$-ének nyújtottam orvosi segítséget; 4. a gyári munka legkárosabb hatása nem annyira a megnyomorodottak, hanem inkább az elgyengült és beteges szervezetűek nagy számában nyilvánul meg; 5. mindez lényegesen javult, mióta Wood a gyermekek munkaidejét 10 órára csökkentette." — Dr. Loudon vizsgálóbiztos, aki ezeket a tanúvallomásokat idézi, azt mondja [24. old.]: „Azt hiszem, elég világosan beigazolódott, hogy a gyermekeknek esztelenül és kegyetlenül hosszú ideig kellett dolgozniok, és a felnőtteknek is akkora munkát kellett vállalniok, amelyet aligha bírhat ki emberi lény. Ennek következtében sokan idő előtt halnak meg, mások pedig egész életükre nyomorékká válnak, és fiziológiai szempontból nagyon is indokolt az az aggodalom, hogy a túlélők, akiknek szervezete elgyengült, gyenge utódokat hagynak hátra." És végül dr. Hawkins ezt mondja Manchesterről [D. 3, 2—4. old.]: „Azt hiszem, a legtöbb átutazónak feltűnik, hogy Manchesterben az emberek és mindenekelőtt a gyári munkások általában kicsinyek, satnyák és sápadtak. Nagy-Britannia vagy Európa egyetlen városában sem tapasztaltam, hogy emberek testalkata és színe ilyen szemmelláthatóan eltért volna a nemzeti átlagtól. Feltűnő, hogy a férjes asszonyokból hiányzik az angol nő minden jellemző tulajdonsága stb. — — Be kell vallanom, hogy a manchesteri gyárakból elém hozott fiúk és lányok általában bágyadtak és sápadtak voltak; arckifejezésükben nyoma sem volt az ifjúság szokott frisseségének, élénkségének és vidámságának. Sokan azt mondották, nincs is semmi kedvük szombat este és vasárnap a szabadban hancúrozni, sokkal jobban szeretnek nyugodtan otthon ülni." — Kiegészítjük ezt még Hawkins jelentésének egy másik részével, amely, bár szorosan nem tartozik ide, de összefügg a mondottakkal: „Mértéktelenség, kicsapongás és a holnappal való nemtörődés jellemzi a gyári munkásságot, és ezek a fogyatékosságok könnyűszerrel visszavezethetők azokra az erkölcsökre, melyek a mai rendszerben alakulnak ki és *csaknem elkerülhetetlenül belőle fakadnak*. Általánosan elismerik, hogy ebben az osztályban igen elterjedt jelenség a rossz emésztés, a búskomorság és az általános elgyengülés; csak természetes, hogy 12 órai egyhangú

munka után valamilyen izgatószert keresnek, és ha végül az előbb említett betegségek is fellépnek, egyre gyakrabban szeszesitalokban keresnek feledést."

Maga a jelentés száz és száz esettel igazolja az orvosok és vizsgálóbiztosok e megállapításait. Tömérdek adattal bizonyítja, hogy a munka gátolja a fiatal munkások növését; Cowell a többi között közli 46 fiú súlyát [l. Rept. D. 1, 87. old.]; valamennyien 17 évesek voltak, és ugyanazt a vasárnapi iskolát látogatták; huszonhatan gyárakban dolgoztak, ezek átlagos súlya 104,5 angol font volt; húszan nem gyárakban dolgoztak, de szintén a munkásosztályhoz tartoztak, ezek súlya átlag 117,7 angol font volt. Manchester egyik legnagyobb gyárosa és a munkások ellen tömörült gyárosok vezére — ha jól tudom, Robert Hyde Greg — maga mondta egyszer: ha ez így tart tovább, Lancashire gyári munkásai rövidesen törpék lesznek.* Egy sorozó tiszt (Tufnell, [D. 2,] 59[—61]. old.) azt mondotta, hogy a gyári munkások kevéssé alkalmasak katonai szolgálatra; vékonypénzűek és gyengék, az orvosok sokat alkalmatlannak nyilvánítanak. Manchesterben alig talált 5 láb és 8 hüvelyk magas férfiakat, az emberek szinte kivétel nélkül csak 5 láb és 6—7 hüvelyk magasak, ezzel szemben a földművelő vidékeken az újoncok legtöbbje 5 láb és 8 hüvelyk (az angol láb valamivel kisebb, mint a porosz, 5 lábnál kb. 2 hüvelyk a különbség).

A férfiak ilyen viszonyok között igen hamar felőrlődnek. A legtöbben már 40 éves korukban munkaképtelenek; kevesen még 45 éves korukig tudnak dolgozni, de szinte senki sem bírja 50 éves koráig. Ennek, az általános elgyengülésen kívül, részben az az oka, hogy látásuk megromlik, ez pedig a mule-fonásnak a következménye; a munkásnak finom, párhuzamosan futó fonalak hosszú sorára kell figyelnie, úgyhogy nagyon meg kell erőltetnie a szemét. Több harpuri és lanarki gyár 1600 munkása közül csak 10 volt 45 éven felüli; különböző stockporti és manchesteri gyárak 22 094 munkása közül csak 143-an voltak 45 évesnél idősebbek. E 143 közül 16-ot csak különös kegyből tartottak meg, és egyikük gyermekmunkát végzett. Egy jegyzékben szereplő 131 fonó közül csak heten voltak 45 évesnél idősebbek, de a gyárosok, akiktől munkát kértek, „idős korukra" való tekintettel mind a 131-et elutasították. Boltonban 50 véglegesen kimustrált fonó közül csak kettő volt 50 éven felüli, a többiek átlag még 40 esztendősek sem voltak — — és mind magas koruk miatt maradtak kenyér nélkül! Ashworth úr, egy nagy gyáros, lord Ashleyhez írt leve-

* Ez a kijelentés nem a gyári jelentésből való. — *Engels jegyzete.*

lében maga is beismeri, hogy a fonók 40 éves korukban már nem képesek kellő mennyiségű fonalat előállítani, és ezért „némelykor" el kell bocsátani őket; „öreg embereknek" nevezi a 40 éves munkásokat!* Megerősíti ezt Mackintosh vizsgálóbiztos is az 1833. évi jelentésben [I. Rept. A. 2, 96. old.]: „Jóllehet láttam, hogyan foglalkoztatják a gyerekeket, s ez némileg előkészített, mégis amikor idősebb munkások megmondták, hány évesek, alig tudtam hinni nekik, olyan korán megöregszenek ezek az emberek." Smellie glasgow-i seborvos, aki főleg gyári munkásokat kezel, szintén azt mondja, hogy a munkásoknál a 40 év már magas kor (old age) (Stuart, jegyzőkönyvek, [A. 1,] 101. old.). Hasonló tanúvallomásokat olvasunk Tufnellnél, jegyzőkönyvek, [D. 2,] 3., 9., 15. old., Hawkinsnál, jelentés, [II. Rept. D. 3,] 4. old.; jegyzőkönyvek, 14. old. stb. stb. Manchesterben olyan általános a munkások korai megöregedése, hogy majdnem minden 40 éves férfi 10—15 évvel idősebbnek látszik; ezzel szemben a vagyonos osztályokhoz tartozó férfiak és nők igen jól konzerválják külsejüket, hacsak nem isznak túlságosan sokat.

A nők szervezetére szintén egészen sajátosan hat a gyári munka. A nőknél még sokkal súlyosabbak a hosszú munkaidő okozta eltorzulások; a medence deformálódását — részben a medencecsontok szabálytalan fekvése és fejlődése, részben a hátgerinc alsó részének elferdülése következtében — gyakran a túl hosszú munka okozza. „Bár én még magam nem találkoztam medence-eltorzulással és néhány más rendellenességgel" — mondja jelentésében dr. Loudon [C. 3, 24. old.] —, „de olyan jelenségek ezek, amelyeket minden orvos a gyermekkori hosszú munkanap valószínű következményének kénytelen tekinteni; azonkívül igen nagy tekintélyű orvosok is megerősítik ezt." — Számos bába és szülész bizonyítja, hogy a gyári munkásnők nehezebben szülnek, mint más asszonyok, és gyakrabban elvetélik magzatukat; ezt olvassuk pl. dr. Hawkinsnál, jegyzőkönyvek, [D. 3,] 11. és 13. old. Ehhez járul még, hogy a nők, mint az összes gyári munkások, általános gyengeségben szenvednek, s amikor terhesek, *a szülés órájáig* a gyárban dolgoznak — persze, mert attól tartanak, hogy ha korábban hagyják abba a munkát, más jön a helyükbe és őket elbocsátják; azonkívül, ha nem dolgoznak, elvesztik bérüket. Igen gyakran előfordul, hogy asszonyok, akik este még dolgoztak, másnap reggel megszülik gyermeküket, sőt az sem ritka eset, hogy a gyárban, a gépek közt szülnek. S ha a burzsoá urak nem is látnak ebben semmi különö-

* Mindezt lord Ashley 1844 március 15-i alsóházi beszédéből idézem.[170] — *Engels jegyzete.*

set, de feleségük talán mégiscsak elismeri, hogy kegyetlenség és gyalázatos barbárság, ha egy terhes nőt közvetve arra kényszerítenek, hogy a szülés napjáig napi 12—13 óra hosszat (korábban még ennél is tovább) állva, sokat hajolgatva dolgozzék. De ez még nem minden. Az asszonyok örülnek és nagy időnek tartják, ha megengedik nekik, hogy szülés után két hétig ne dolgozzanak. Egyesek már nyolc, sőt három-négy nap után ismét bemennek a gyárba, hogy *teljes* óraszámban dolgozzanak. — Hallottam egyszer, amint a gyáros megkérdezte felügyelőjét: Még mindig nincs itt ez és ez az asszony? — Nincs. — Mikor szült? — Nyolc nappal ezelőtt. — Akkor már régen bejöhetett volna. Amaz ott csak három napig szokott otthon maradni. — Természetesen; az elbocsátástól, a munkanélküliségtől való félelem behajtja őket a gyárba, ha még oly gyengék is, ha fájdalmaik vannak is; a gyáros érdeke nem tűri, hogy munkásai betegség miatt otthon maradjanak; a munkásoknak nem szabad betegeknek lenniök, a munkásnők nem lehetnek gyermekágyasok — mert akkor a gyáros gépei megállnának, vagy pedig a gyárosnak valamilyen átmeneti változtatáson kellene törnie fenséges fejét; ennek elkerülése végett inkább elbocsátja embereit, ha betegeskedni merészelnek. Hallgassák csak meg (Cowell, jegyzőkönyvek, [I. Rept. D. 1,] 77. old.): „Egy leány nagyon rosszul érzi magát, alig-alig bírja munkáját végezni. — Miért nem kér engedélyt, hogy hazamehessen? — Ó, uram, az »úr« ebben nem ismer tréfát; ha csak negyed napot távol vagyunk, megkockáztatjuk, hogy elküld bennünket." Vagy (Sir D. Barry, jegyzőkönyvek, [II. Rept. A. 3,] 44. old.): Thomas MacDurt munkás kissé lázas; „nem maradhat otthon, legalábbis négy napnál tovább nem, különben attól kell tartania, hogy elveszti munkáját". És így van ez majdnem minden gyárban. — A fejlődésben levő fiatal lányoknál munkájuk még számos más rendellenességet okoz. Egyesek, különösen a jobban tápláltak, a gyárak forró levegőjében a szokottnál gyorsabban fejlődnek, úgyhogy vannak gyári munkáslányok, akik már 12—14 éves korukban teljesen kifejlettek; Roberton, a már említett — mint a gyári jelentés mondja — „kiváló" manchesteri szülész, elbeszéli a „North of England Medical and Surgical Journal"-ben, hogy kezelt egy 11 éves lányt, aki teljesen kifejlett asszony, sőt teherben volt; szerinte Manchesterben egyáltalában nem ritka eset, hogy 15 éves nők szülnek. Ezekben az esetekben éppolyan hatása van a gyárak hőségének, mint a forró tropikus éghajlatnak, és mint a tropikus éghajlati viszonyok között, itt is megbosszulja magát a túlkorai érettség: korán megöregednek és elfonnyadnak. — Gyakran azonban visszamarad a nők nemi fejlődése; mellük későn,

vagy egyáltalán nem fejlődik ki (amire Cowell jelentésének [I. Rept. D. 1,] 35. oldalán példákat sorol fel), a menstruáció sok esetben csak tizenhét vagy tizennyolc éves, néha húszéves korukban kezdődik, és gyakran egészen kimarad (dr. Hawkins, jegyzőkönyvek, [II. Rept. D. 3,] 11. old.; dr. Loudon, [C. 3,] 14. old. stb.; Sir D. Barry, [A. 3,] 5. old. stb.) Az orvosi jelentések egyöntetű megállapítása szerint nagyon gyakori a szabálytalan menstruáció, amely nagy fájdalommal, rosszulléttel jár együtt, és különösen gyakori a sápkór.

Azok a gyermekek, akiket ilyen asszonyok szülnek, különösen, ha az anyáknak terhességük ideje alatt dolgozniok kell, nem lehetnek erősek. Ellenkezőleg, a jelentés, különösen a manchesteri jelentés, kiemeli, hogy a gyermekek igen gyengék, és csak Barry állítja, hogy egészségesek — de hozzáfűzi, hogy Skóciában, ahol a vizsgálatot folytatta, *alig dolgozik férjes asszony;* emellett Skóciában, Glasgow kivételével, a legtöbb gyár falun van, és főleg ennek köszönhető, hogy a gyermekek erősebbek. Manchester környékén a munkásgyermekek majdnem kivétel nélkül pirospozsgások és frissek, a városiak viszont sápadtak és görvélyesek; kilencéves korukban azonban hirtelen eltűnik a vidéki gyermekek rózsás arcszíne is, mert gyárba küldik őket, és rövid idő múlva már nem lehet őket megkülönböztetni a városi gyerekektől.

Azonkívül vannak a gyári munkának egyes ágai, amelyek különösen káros hatásúak. A pamut- és lenfonó gyárak sok helyiségében rengeteg a rostpor, amely különösen a kártoló és tiloló szobákban nehézlégzést okoz. Egyesek szervezete elbírja ezt a port, másoké nem. De a munkásnak nincs választása; akár jó a tüdeje, akár nem, abba a szobába kell mennie, ahol munkát talál. A rostpor belélegzésének leggyakoribb következménye a véres köpet, nehéz, sípoló lélegzés, mellfájás, köhögés, álmatlanság; mindez az asztma tünete, s súlyos esetekben sorvadással végződik (lásd Stuart, [I. Rept. A. 1,] 13., 70., 101. old.; Mackintosh, [A. 2,] 24. old. stb.; Power Nottinghamről, Leedsről szóló jelentése [C. 2, 15—17., 37. old.]; Cowell, [D. 1,] 33. old. stb.; Barry, [II. Rept. A. 3,] 12. old. — öt eset egy gyárban — 17., 44., 52., 60. old., stb.; éppígy Barry jelentése; Loudon, [C. 3,] 13. old. stb. stb.). De különösen egészségtelen a lenfonal nedves fonása, amelyet fiatal lányok és gyermekek végeznek. Az orsókról rájuk fröccsen a víz, ezért ruhájuk elöl állandóan átnedvesedik, és folyton víz áll a padlón. Kisebb mértékben így van ez a gyapotfeldolgozó gyárak dublírozó termeiben is, aminek következménye az állandó meghűlés és a tüdőbaj. A gyári munkások és különösen a nedves módszerrel fonók és a dublírozók hangja általában rekedt, érdes. Stuart, Mackintosh

és Sir D. Barry igen éles szavakkal beszél arról, hogy milyen egészségtelen ez a munka, és hogy a gyárosok többsége milyen keveset törődik azoknak a lányoknak az egészségével, akik ezt a munkát végzik. A lenfonás másik következménye az, hogy a munkásnők válla sajátságosan deformálódik: a jobb lapocka előreugrik, ami a munka természetéből ered. A fonásnak ez a módja, éppígy a gyapot throstle-fonása is, gyakran a térdkalács megbetegedését idézi elő, mert az elszakadt fonalak összekötözése idejére térddel kell feltartani az orsók mozgását. Ebben a két munkaágban a gyakori hajolgatás és az alacsony gépek gátolják a munkások növését. Abban a manchesteri pamutgyárban, ahol alkalmazásban voltam, emlékezetem szerint egyetlen jónövésű, karcsú lányt sem láttam a throstle teremben; valamennyien kicsinyek, rossznövésűek, sajátságosan szűkmellűek, határozottan csúnya testalkatúak voltak. De ezekkel a betegségekkel és eltorzulásokkal még korántsem zárul le a munkások szenvedése. A munkások gépek közt dolgoznak, s ezért igen sok a többé-kevésbé komoly baleset, melyek következtében részben vagy egészen munkaképtelenné válnak. Leggyakoribb eset, hogy a gép a munkás ujjának egy ízét roncsolja szét; ritkábban fordul elő, hogy a kerekek a munkás egész ujját, fél- vagy egész kezét, karját stb. kapják el és zúzzák össze. Még a kisebb balesetek is igen gyakran halálos kimenetelű merevgörccsel végződnek. Manchesterben a sok nyomorékon kívül számos csonka ember látható; az egyiknek tőből vagy könyöktől hiányzik a karja, a másiknak a lábfeje, harmadiknak térdtől a lába hiányzik; úgy érezzük, mintha a harctérről visszatérő hadsereg körében élnénk. A gépek legveszélyesebb része a hajtószíj, mely a hajtóerőt átviszi az egyes gépekre; különösen veszélyes a csatos szíj, de ez már csak ritkán látható. Ha ez a szíj elkap valakit, nyílsebesen magával rántja, rettentő erővel odavágja a mennyezethez vagy a padlóhoz, úgyhogy alig marad benne ép csont, s az áldozatnak nyomban vége van. A „Manchester Guardian" az 1844 június 12-e és augusztus 3-a közötti időről a következő *súlyos* baleseteket közli (a könnyebbeket nem is említi): Június 12-én, Manchesterben merevgörcsben meghalt egy fiú, akinek kerekek szétzúzták a kezét. — Június 15-én Saddleworthben a kerék elkapott egy fiút, magával rántotta és teljesen összezúzta; a fiú meghalt. — Június 29-én, Manchester mellett, Green Acres Moorban az egyik gépgyárban egy fiatalember a köszörűkő alá került; a köszörűkő eltörte két bordáját és valósággal összeszabdalta. — Július 24-én, Oldhamben a hajtószíj elkapott egy lányt, s ötvenszer megforgatta; a szerencsétlen, akinek egy ép csontja nem maradt, meghalt. — Július 27-én, Manchesterben egy lány beleesett a blowerba (ebbe a gépbe kerül először a nyersgyapot), és sebeibe

belehalt. — Augusztus 3-án, Dukinfieldben a hajtószíj elkapott egy orsóesztergályost, összezúzta minden bordáját; az áldozat meghalt. — A manchesteri kórházban 1843-ban, egyetlen év alatt 962 sebesültet és megcsonkítottat kezeltek, akik gépek áldozatai voltak; a kórházban kezelt más balesetek száma 2426-ra rúgott, úgyhogy öt balesetre két gépi baleset jutott. Ez a kimutatás nem foglalja magában a Salfordban történt baleseteket, valamint azokat sem, amelyeket magánorvosok gyógyítottak. — A gyárosok az ilyen baleseteknél, még akkor is, ha a munkás munkaképtelen lett, legfeljebb csak az orvost fizetik, és ha már nagyon bőkezűek, megfizetik a bért a gyógykezelés tartamára — de hogy azután mi lesz a munkással, ha nem tud dolgozni, azzal nem törődnek.

A gyári jelentés ezzel kapcsolatban azt mondja [I. Rept. 72—73. old.], hogy minden esetben a gyárost kell felelőssé tenni, mert a gyermekek nem tudnak magukra vigyázni, a felnőttek pedig, saját érdekükben, vigyáznak magukra. De akik a jelentést írják, maguk is burzsoák, ezért szükségképpen ellentmondanak önmaguknak és utólag a munkások „bűnös meggondolatlanságáról" (culpable temerity) fecsegnek. Ez azonban nem változtat a dolgon. Ha a gyermekek nem *tudnak* magukra vigyázni, el kell tiltani a gyermekmunkát. Ha pedig a felnőttek nem *vigyáznak* kellően magukra, akkor vagy olyanok, mint a gyermekek, olyan műveltségi fokon állnak, hogy nem képesek a veszélyt egész nagyságában felismerni — és vajon nem a burzsoázia bűne-e, hogy a munkásoknak helyzetüknél fogva nincs *módjuk* képeztetni magukat? — vagy a gépek vannak rosszul felszerelve, és mellvéddel vagy kerítéssel kellett volna elrekeszteni őket, aminek az elmulasztását szintén a burzsoának kell felróni — vagy pedig a munkásnak olyan indítékai vannak, amelyekkel szemben eltörpül a fenyegető veszély, gyorsan kell dolgoznia, hogy pénzt keressen, és nincs ideje vigyázni magára stb. — de ez is a burzsoá bűne. Sok baleset származik például abból, hogy a munkások a mozgó gépeket tisztítják. Miért teszik ezt? Azért, mert a burzsoá arra kényszeríti a munkást, hogy szabad idejében tisztítsa az álló gépet, a munkás azonban természetesen nem akar semmit sem feláldozni szabad idejéből. A munkásnak annyira becses minden szabad órája, hogy gyakran inkább hetenként kétszer életveszélynek teszi ki magát, semhogy szabad idejét feláldozza a burzsoának. Kényszerítsék a gyárosokat arra, hogy a gépek tisztításához szükséges időt számítsák be a munkaidőbe, és akkor egy munkásnak sem fog eszébe jutni, hogy a mozgó gépeket tisztítsa. Végeredményben tehát minden esetben a gyáros a bűnös, akitől legalábbis a munkaképtelenné vált munkás — vagy elhalálozása esetén családja — életfogy-

tiglani segélyezését kellene követelni. Az ipari fejlődés első éveiben aránylag sokkal több volt a baleset, mint most, mert a gépek rosszabbak, kisebbek voltak, szűk helyen összezsúfolva álltak és majdnem minden védőberendezés hiányzott. A balesetek száma azonban, mint a fenti adatok bizonyítják, még mindig eléggé nagy ahhoz, hogy gondolkodóba essünk, helyes-e az a rend, amely lehetővé teszi, hogy egyetlen osztály érdekében annyi ember megcsonkuljon és megsebesüljön, és hogy a burzsoázia szolgálatában és a burzsoázia hibájából szenvedett balesetek következtében annyi szorgalmas munkás nyomorogjon és éhezzen.

Mennyi betegséget okoz a burzsoázia undorító kapzsisága! Meddővé vált asszonyok, nyomorékká tett gyermekek, elerőtlenedett férfiak, szétzúzott végtagok, pusztulásra ítélt, gyenge, beteges nemzedékek — és mindez csak azért, hogy megteljék a burzsoázia pénzeszsákja! S amikor olyan barbár esetekről olvasunk, hogy a munkafelügyelők kiráncigálják az ágyból a meztelen gyermekeket, s ruhájukat karjukra dobva ütéssel és rúgással űzik őket a gyárba (pl. Stuart, [A. I,] 39. old. és egyebütt), hogy bottal verik ki az álmot szemükből, s ennek ellenére munka közben elalusznak, hogy egy szegény gyermek még álmában is felugrott a felügyelő kiáltására és behunyt szemmel munkamozdulatokat kezdett végezni az álló gépen, amikor azt olvassuk, hogy a gyermekek holtfáradtan nem bírnak hazamenni és ezért elrejtőznek a szárítóteremben, a gyapjú alatt, hogy ott aludjanak, és csak szíjjal lehet őket a gyárból kiűzni, hogy száz meg száz gyermek esténként olyan fáradtan tér haza, hogy az álmosság és étvágytalanság miatt nem képes elfogyasztani vacsoráját, hogy szüleik az ágy előtt térdepelve találták őket, ahogy imádkozás közben elnyomta őket az álom; amikor minderről és még száz más aljasságról és gyalázatosságról olvasunk ebben az egy jelentésben, s mindezt több tanú esküvel erősítette meg, s olyan emberek állítják, akiket maguk a vizsgálóbiztosok is szavahihetőknek nyilvánítanak, ha meggondoljuk, hogy ez a jelentés „liberális", burzsoá jelentés, melynek az a célja, hogy megcáfolja a korábbi tory jelentést és tisztára mossa a gyárosokat, ha meggondoljuk, hogy maguk a vizsgálóbiztosok is a burzsoázia pártját fogják és mindezt a szörnyűséget akaratuk ellenére szögezték le jelentésükben — nem kell-e felháborodnunk, nem kell-e minden dühünkkel az ellen az osztály ellen fordulnunk, amely emberszeretetével és önfeláldozásával kérkedik, holott kizárólag csak arra van gondja, hogy mindenáron megtömje a zsebét? De hallgassuk meg a burzsoáziát, hogyan nyilatkozik kiválasztott szolgája, dr. Ure révén:

A munkásoknak, írja Ure „Philosophy of Manufactures" című könyvének 277. és k. oldalain, telebeszélték a fejét, hogy bérük nem áll arányban

a hozott áldozatokkal, és ezzel megzavarták a munkáltatók és a munkások jó egyetértését. A munkásoknak ehelyett szorgalmukkal, előzékenységükkel kellene kitűnniök és örülniök kellene gazdáik hasznának, mert ebben az esetben munkafelügyelők, üzletvezetők, sőt végül még cégtársak is lehetnének, és ezáltal (ó, bölcsesség, úgy turbékolsz, mint a galamb!) „egyszersmind a munkakeresletet is növelnék a piacon"!! — „Ha a munkások nem lennének olyan nyughatatlanok, *a gyárrendszer fejlődése még sokkal jótékonyabb eredményekkel járt volna.*" Ezután hosszú sirám következik a munkások számos ellenszegüléséről, majd a legjobban fizetett munkások, a finomfonók egy munkabeszüntetésével kapcsolatban naivan azt mondja: „Igen, éppen a magas bér tette lehetővé, hogy fizetett bizottságot tartsanak fenn és a munkájukhoz képest túlontúl bőséges, izgató táplálkozás következtében ideges hipertrófiába essenek"! (298. old.) Hallgassuk csak, mit mond ez a burzsoá a gyermekek munkájáról: „Meglátogattam több gyárat Manchesterben és vidékén, és egyetlenegy esetben sem láttam, hogy a gyermekeket bántalmazzák, testileg megfenyítik, sőt még azt sem vettem észre, hogy a gyermekek rosszkedvűek volnának. Valamennyien *vidámaknak* (cheerful) és *eleveneknek* látszottak, *örültek* (taking pleasure) izmaik könnyű játékának, *teljes mértékben élvezték* a koruknak megfelelő mozgékonyságot. A munka látványa egyáltalán nem keltett bennem szomorú érzéseket, ellenkezőleg, mindig *felderített. Elragadtatással* (delightful) néztem, mily fürgén kötötték össze az elszakadt fonalakat, mialatt a mule kocsija visszafutott; öröm volt látni őket pihenő perceikben, mikor gyönge ujjacskájuk néhány másodpercig tartó tevékenysége után minden elképzelhető helyzetben *szórakoztak*, amíg a fonal kihúzása és feltekerése ismét be nem fejeződött. Valóságos *játéknak* látszott ezeknek a *fürge* (lively) *tündérkéknek* a munkája, amelyben kellő gyakorlattal örvendetes jártasságra tettek szert. Tudatában voltak ügyességüknek és örültek, ha tudásukat idegeneknek bemutathatták. Nyomát sem lehetett látni a kimerültségnek; a gyárból kijövet azonnal hancúrozni kezdtek a legközelebbi játszótéren, pajkoskodtak, akárcsak az iskolából jövő gyermekek." (Mintha az izmok mozgatása nem a munka közben megmerevedett és elernyedt szervezet közvetlen szükséglete volna! Ure-nak azonban várnia kellett volna, vajon nem tűnik-e el pár perc múlva ez a pillanatnyi felbuzdulás. Különben is Ure mindezt csak *délben* látta, amikor a gyermekek még csak öt-hat órát dolgoztak, nem pedig *este!*) (301. old.) — Ami a munkások egészségét illeti, a burzsoá határtalan pimaszsággal a már ezerszer idézett és kivonatolt 1833. évi jelentés egyes kiragadott részeivel akarja bebizonyítani, hogy a munkások egészségi állapota kitűnő,

hogy nyoma sincs köztük a görvélykórnak, és hogy a gyárrendszer megszabadítja őket minden heveny betegségtől, ami igaz is (de természetesen elhallgatja, hogy ehelyett mindenféle krónikus betegség szakad rájuk). Tudnunk kell, hogy az 1833. évi jelentés három vastag folió-kötetből áll, melyet egy jól táplált angol burzsoának esze ágában sincs áttanulmányozni; így érthetjük csak meg azt, hogy Ure barátunk szemtelenül a legnagyobb hazugságokat tálalja fel az angol közönségnek. Hallgassuk még meg, mit mond az 1833. évi gyári törvényről, amelyet a liberális burzsoázia adott ki, és amely — mint látni fogjuk — alig-alig korlátozza a gyárosokat. Ez a törvény, különösen az iskolakötelezettségre vonatkozó része, Ure véleménye szerint, abszurd és zsarnoki rendszabály a gyárosok ellen. A törvény, szerinte, munkanélkülivé tett minden tizenkét éven aluli gyermeket. És mi ennek a következménye? Az, hogy a gyermekeket elvonták könnyű és hasznos munkájuktól, és most semmiféle nevelést sem kapnak; *a meleg fonóteremből kitasztították őket a hideg világba*, ahol kizárólag koldulásból és lopásból élnek; nagyon szomorú élet ez — mondja Ure —, összehasonlítva a gyárban és a vasárnapi iskolában állandóan javuló helyzetükkel! Ez a törvény, szerinte, az emberbaráti szeretet leple alatt súlyosbítja a szegények szenvedését, és rendkívül gátolja, ha ugyan nem teszi egészen lehetetlenné, a *lelkiismeretes* gyárosok hasznos munkáját (405., 406. és kk. old.). —

A gyárrendszer romboló hatása már rég magára vonta a közfigyelmet. Az 1802. évi tanonctörvényről már beszéltünk. Később, 1817 táján, Robert Owen, aki azután megalapította az angol szocializmust, akkoriban pedig gyáros volt New Lanarkban (Skócia), petíciókkal és emlékiratokkal igyekezett a végrehajtó hatalomnak bebizonyítani, hogy a munkások, különösen a gyermekek egészségét törvényileg kell biztosítani.[171] Az elhunyt Sir R. Peel és más filantrópok csatlakoztak Owenhez és egymásután kiharcolták az 1819., 1825. és 1831. évi gyári törvényeket, amelyek közül a két előbbit egyáltalán nem, az utolsót pedig csak itt-ott hajtották végre.[172] Az 1831. évi törvény, amelyet sir J. C. Hobhouse indítványára hoztak, kimondja, hogy a pamutgyárakban 21 éven aluli munkások éjjel, azaz este fél nyolc és reggel fél hat óra között nem dolgozhatnak, és hogy minden gyárban 18 éven aluli fiatal személyek naponként legfeljebb 12 órán át, szombaton 9 órán át foglalkoztathatók.[173] A törvény azonban nem sokat segített, mert a munkások, elbocsátástól félve, nem mertek munkáltatóik ellen tanúskodni. A nagyvárosokban, ahol a munkások inkább mozgolódtak, a tekintélyesebb gyárosok egyezségre léptek ugyan, hogy alávetik magukat a törvénynek; de még itt is sokan voltak, akik a vidéki gyárosokhoz hasonlóan egyál-

talán nem törődtek a törvénnyel. Közben a munkások soraiban egyre terjedt egy tízórás törvény követelése, vagyis olyan törvényé, amely megtiltja, hogy a 18 éven aluli fiatal munkások napi 10 óránál többet dolgozzanak; a munkásszövetségek addig agitáltak, amíg ez a gyári munkásság általános követelése lett, a tory párt humánus szekciója pedig, melynek élén akkor Michael Sadler állt, felkarolta ezt a tervet és a parlament elé terjesztette. Sadler indítványára a gyárrendszer megvizsgálása végett parlamenti bizottságot alakítottak, s ez az 1832. évi ülésszakon előterjesztette jelentését.[156] Ezt a jelentést a gyárrendszer megannyi ellensége szerkesztette pártcélokból; határozottan elfogult jelentés volt. Sadler nemes szenvedélyében egészen fonák és helytelen állításokra ragadtatta magát; már a kérdések megfogalmazásával is olyan válaszokat csalt ki a tanúkból, amelyek megfeleltek ugyan a valóságnak, de fonák, helytelen formában fejezték ki. A gyárosok, megborzadva a jelentéstől, amely szörnyetegeknek festette le őket, most már maguk kértek hivatalos vizsgálatot; tudták, hogy egy pontos jelentés *most* csak használhat nekik, tudták, hogy az állam kormánya whigek, igazi burzsoák kezében van, akikkel jól megértették egymást, akik elvileg ellenezték az ipar korlátozását; ki is küldtek egy bizottságot, amely csupa liberális burzsoából állott, s ennek a jelentése volt az, amelyet eddig olyan gyakran idéztem. Ez a jelentés *valamivel* közelebb áll az igazsághoz, mint a Sadler-bizottságé, de ahol eltér az igazságtól, éppen az ellenkező irányban tér el. A jelentés minden oldalán kiütközik, hogy a bizottság rokonszenvez a gyárosokkal, bizalmatlan a Sadler-féle jelentéssel szemben, ellenzi a munkások önálló fellépését és ellenséges a tízórás törvény támogatóival szemben; a jelentés sehol sem ismeri el a munkások emberi életre, önálló tevékenységre és önálló véleményre való jogát; *szemükre veti*, hogy a tízórás törvény követelésével nemcsak a gyermekekre, hanem magukra is gondoltak; az agitáló munkásokat demagógoknak, rosszindulatúaknak, bajkeverőknek stb. nevezi; egyszóval, a jelentés a burzsoázia pártját fogja, — de mégsem tudja a gyárosokat tisztára mosni, mégis saját beismerése szerint is annyi gyalázatosság marad a gyárosok rovásán, hogy a tízórás törvényért folytatott agitáció, a munkásoknak a gyárosok elleni gyűlölete és a Sadler-bizottságnak a gyárosokat megbélyegző legkeményebb kifejezései e jelentés alapján is teljesen indokoltak. Csak azzal a különbséggel, hogy a Sadler-féle jelentés nyílt, leplezetlen brutalitást vet a gyárosok szemére, most pedig kiderül, hogy brutális gazságaikat többnyire a civilizáció és az emberiesség leple alatt folytatják. Hiszen dr. Hawkins, Lancashire orvosi biztosa jelentésének mindjárt első sorában [II. Rept. D. 3, 1. old.] maga is határozottan a tízórás törvény

mellett foglal állást! Mackintosh biztos pedig megmondja [I. Rept. A. 2, 94. old.], hogy jelentése nem tartalmazza a teljes igazságot, mert a munkásokat csak igen nehezen lehet rábírni arra, hogy munkáltatóik ellen tanúskodjanak, és a gyárosok — akiket a munkások felindulása már amúgy is nagyobb engedékenységre késztetett — elég gyakran jó előre felkészülnek a bizottság látogatására, kitakaríttatják a gyárakat, csökkentik a gépek sebességét stb. Lancashire-ben például ahhoz a fogáshoz folyamodtak, hogy a munkatermek felügyelőit vezették a bizottság elé mint „munkásokat", hogy a gyárosok humanitása, a munka egészséges hatása és a munkásoknak a tízórás törvény iránti közönye, sőt ellenszenve mellett tanúskodjanak.[174] Márpedig ezek a munkafelügyelők nem igazi munkások többé, hanem osztályuk dezertőrjei, akik nagyobb bérért a burzsoázia szolgálatába szegődtek és a kapitalisták érdekében a munkások ellen harcolnak. Az ő érdekük ugyanaz, mint a burzsoáziáé, és ezért a munkások szinte jobban gyűlölik őket, mint magukat a gyárosokat. És mindazonáltal ez a jelentés teljesen elegendő ahhoz, hogy egész embertelenségében feltárja az ipari burzsoáknak munkásaikkal szemben tanúsított gyalázatos és kíméletlen magatartását, az ipari kizsákmányolás rendszerének egész becstelenségét. Nincs felháborítóbb annál, mint amikor ez a jelentés hosszan felsorolja azt a sok betegséget és elnyomorodást, amely mind a túldolgoztatás következménye, és a másik oldalon szembeállítja ezzel a gyáros hideg, számító nemzetgazdaságtanát, amely számokkal igyekszik bebizonyítani, hogy a gyárosnak és vele együtt egész Angliának tönkre kell mennie, ha nem engedik meg, hogy évről évre ennyi meg ennyi gyermeket nyomorékká tegyen — ennél csak Ure úr imént idézett szemérmetlen beszéde volna még felháborítóbb, ha nem lenne annyira nevetséges.

Ennek a jelentésnek volt az eredménye az 1833. évi gyári törvény, amely a kilenc éven aluli gyermekek munkáját megtiltotta (a selyemgyárak kivételével), a 9—13 éves gyermekek munkaidejét heti 48 órára, vagyis legfeljebb napi 9 órára, a 14—18 éves fiatalok munkaidejét heti 69, vagyis legfeljebb napi 12 órára korlátozta, az étkezésre legalább $1\,^1/_2$ óra szünetet állapított meg, és a 18 évesnél fiatalabbak éjjeli munkáját ismét megtiltotta. Ugyanakkor minden 14 éven aluli gyermek számára bevezette a napi kétórás kötelező iskolalátogatást, és büntetés terhe mellett megtiltotta a gyárosnak, hogy olyan gyermekeket foglalkoztasson, akiknek életkorát a gyári orvos, iskolalátogatását pedig a tanító nem igazolta. A törvény ezért megengedte, hogy a gyáros a gyermekek béréből hetenként egy pennyt visszatartson a tanító részére. Azonkívül üzemi orvosokat és gyárfelügyelőket neveztek

ki, akiknek joguk volt a gyárat bármikor meglátogatni, a munkásokat eskü alatt kihallgatni és a törvény tiszteletben tartását a békebíróság előtt tett panasszal kikényszeríteni. Ez az a törvény, amelyet dr. Ure annyira becsmérel!

A törvénynek és különösen a gyárfelügyelők kinevezésének az volt az eredménye, hogy a munkaidőt átlag 12—13 órára csökkentették, és a gyermekeket, amennyire lehetett, felnőttekkel helyettesítették. Ezzel egyes égbekiáltó bajok csaknem teljesen megszűntek; most már csak igen gyenge szervezetű munkások váltak nyomorékokká, a munka következményei már nem voltak annyira szembetűnők. De azért éppen elég bizonyítékot találunk a gyári jelentésben arra vonatkozólag, hogy kisebb bajok, mint a boka megdagadása, láb-, csípő- és hátgerincfájdalmak és e testrészek gyengesége, visszér, az alsó végtagokon keletkező kelések, általános gyengeség, különösen gyenge gyomor, hányinger, farkasétvággyal váltakozó étvágytalanság, emésztési zavarok, búskomorság, a por és a gyárak rossz levegője következtében fellépő tüdőbetegségek stb. stb. továbbra is előfordultak a gyárakban, azoknál a munkásoknál is, akik a Sir J. C. Hobhouse-féle törvény előírásai szerint, tehát 12, legfeljebb 13 órát dolgoztak. Főleg a glasgow-i és a manchesteri gyárakról írt jelentések figyelemre méltók e tekintetben. Nem szűntek meg ezek a bajok az 1833. évi törvény után sem, s máig is aláássák a munkásosztály egészségét. Gondoskodtak róla, hogy a burzsoázia brutális nyereségvágya képmutató, civilizált formát öltsön, hogy a gyárosoknak, akiket a törvény visszatart a túlságosan szembeötlő aljasságoktól, annál több látszólagos okuk legyen öntelten hivalkodni hazug humanitásukkal — ennyi az egész. Ha ma egy újabb gyári bizottság menne ki, majdnem mindent a régiben találna. Ami a rögtönzött iskolakényszert illeti, az egészen hatástalan maradt, mert a kormány egyidejűleg nem gondoskodott jó iskolákról. A gyárosok kiszolgált munkásokat fogadtak fel és ezekhez küldték a gyermekeket napi 2 órára; ilymódon eleget tettek a törvény betűjének, a gyermekek azonban semmit sem tanultak. — A *gyárfelügyelők*, akik csak hivatali kötelességük teljesítésére szorítkoznak, vagyis csak azt vizsgálják, hogy megtartják-e a gyári törvényt, jelentéseikben elegendő anyagot szolgáltatnak, hogy abból az említett bajok szükségképpeni fennmaradására következtethessünk. Horner és Saunders felügyelők 1843 októberi és decemberi jelentéseikben[175] elmondják, hogy azokban a munkaágakban, amelyekben a gyermekmunka nélkülözhető vagy egyébként munkanélküli felnőttek munkájával pótolható, igen sok gyáros 14—16 órát, sőt többet dolgoztat. Itt különösen sok a fiatal munkás, aki éppen most nőtt ki a törvény által védett korból. Más gyárosok

meg egyenesen megszegik a törvényt, csökkentik a szabad órákat, a megengedettnél hosszabb ideig dolgoztatják a gyermekeket, és nem törődnek azzal, hogy esetleg eljárást indítanak ellenük, mert a kiróható pénzbüntetés elenyésző a törvényszegéssel szerzett haszonhoz képest. Most, amikor élénk az üzletmenet, különösen nagy a kísértés erre.

Ezalatt a munkások körében tovább folyt a tízórás-agitáció; 1839-ben ismét teljes lendületbe jött, és az elhunyt Sadler helyébe az alsóházban lord Ashley lépett, a parlamenten kívül pedig Richard Oastler, — mindketten toryk. Oastler, aki állandóan a munkáskerületekben agitált és már Sadler idejében is ezt tette, különösen kedvence lett a munkásoknak. Ezek csak „jó öreg királyuknak", a „gyári gyermekek királyának" nevezték; a gyári kerületekben nincs olyan gyermek, aki ne ismerné és ne tisztelné, aki ne vonulna ki a többi gyermekekkel együtt a fogadtatására, amikor a városba érkezik. Oastler igen energikusan harcolt az új szegénytörvény ellen is, és ezért a whig párti Thornhill úr, akinek Oastler jószágigazgatója volt, s akinek bizonyos összeggel tartozott, az adósok börtönébe záratta. A whigek többször felajánlották Oastlernak, hogy tartozását kifizetik és más kedvezményekben fogják részesíteni, ha abbahagyja a szegénytörvény elleni harcot. Oastler hajthatatlan volt. A börtönben maradt és onnan küldte „Fleet-paper"-jeit[176] a gyárrendszer és a szegénytörvény ellen.

Az 1841-ben alakult tory-kormány ismét a gyári törvényekre fordította a figyelmét. Sir James Graham belügyminiszter 1843-ban törvényjavaslatot terjesztett be, amely a gyermekek munkaidejét 6 $^1/_2$ órára korlátozza és az iskolakényszert megszigorítja; a törvényjavaslat legfontosabb része azonban az volt, amely elrendelte, hogy jobb iskolákat kell felállítani.[177] Ezt a törvényjavaslatot azonban a dissenterek[178] féltékenysége meghiúsította; bár a dissenter-gyermekek iskolakényszere nem terjedt ki a vallásoktatásra, az iskolákat mégis az államegyház felügyelete alá helyezték, és mivel az általános olvasókönyv a Biblia, tehát az egész oktatás alapja a vallás lett volna, a dissenterek veszélyeztetve látták hitüket. A gyárosok és általában a liberálisok támogatták őket, a munkások pedig az egyházi kérdésben megoszlottak, és ezért tétlenek maradtak, úgyhogy az ellenzék, bár a nagy gyárvárosokban, például Salfordban és Stockportban kudarcot vallott, és másutt, mint Manchesterben, a munkásoktól való félelmében csak a törvényjavaslat egyes pontjait merte támadni, mégis mintegy kétmillió aláírást gyűjtött a törvényjavaslat ellen; erre Graham annyira megijedt, hogy a törvényjavaslatot teljes egészében visszavonta. A következő évben elejtette az iskolákra vonatkozó rendelkezéseket és csak azt

javasolta, hogy az eddigi rendelkezések helyett a *nyolc*-tizenhárom éves gyermekek munkáját napi 6 $^1/_2$ órában állapítsák meg, mégpedig úgy, hogy a gyermekek vagy délelőtt, vagy délután szabadok legyenek, továbbá hogy a tizenhárom-tizennyolc éves fiatalok és minden nő munkaidejét 12 órában szabják meg; azonkívül néhány megszorítással lehetetlenné akarta tenni a törvény kijátszását, amely addig gyakori volt. Alig lépett fel ezzel a javaslattal, a tízórás-agitáció hevesebbé vált, mint valaha. Oastler kiszabadult, néhány barátja jóvoltából és a munkások közti gyűjtés útján kifizették adósságát, s most teljes erővel belevetette magát a mozgalomba. A tízórás törvényjavaslatot támogató alsóházi képviselők száma megnövekedett, mindenfelől petíciók özönével szálltak síkra mellette, s ez újabb támogatókat szerzett — 1844 március 19-én az alsóház lord Ashley indítványára 179 szavazattal 170 ellenében úgy döntött, hogy a gyári törvénynek ezen a kifejezésén: „éjjel", az este 6 óra és reggel 6 óra közötti időt kell érteni, ami azt jelentette, hogy az éjjeli munka megtiltása következtében a munkaidőt a szabad órákkal együtt 12 órában, szabad órák nélkül 10 órában állapították meg. A kormány azonban ezzel nem értett egyet. Sir James Graham a kabinet lemondásával fenyegetőzött, — és amikor legközelebb a törvényjavaslat egyik szakasza felett szavaztak, az alsóház elenyésző szótöbbséggel elvetette mind a tíz-, mind a tizenkétórás munkanapot! Erre Graham és Peel kijelentette, hogy új törvényjavaslatot fog beterjeszteni, és ha ezt nem fogadják el, lemond; az új törvényjavaslat teljesen azonos volt a régi tizenkétórás törvényjavaslattal, csak a formája változott meg — és ugyanaz az alsóház, amely márciusban főbb pontjaiban elvetette ezt a javaslatot, most, májusban, szőröstülbőröstül elfogadta! Ennek az volt az oka, hogy a tízórás törvényjavaslat legtöbb támogatója tory volt, akik inkább feláldozták a törvényjavaslatot, mintsem hogy a kormány megbukjon; de bármi volt is ezeknek az ellentmondó szavazásoknak az oka, az alsóház teljesen lejáratta magát a munkások előtt, és fényesen igazolta a chartistákat, akik a parlament reformjának szükségességét hirdették. Az alsóház három tagja, aki korábban a kormány ellen szavazott, később támogatta és ezzel megmentette a kormányt. Valamennyi szavazás alkalmával az ellenzék tömege a kabinet *mellett*, a kormánypártiak tömege pedig *ellene* szavazott.* Most tehát Graham említett javaslatai a munkások két kategóriájának 6 $^1{}_2$, illetőleg 12 órás

* Az alsóház, mint tudjuk, ugyanazon az ülésszakon még egyszer nevetségessé tette magát a cukorkérdésben, amikor előbb a miniszterek ellen, később, a „kormánykorbács" megsuhogtatása után a miniszterek mellett döntött. — *Engels jegyzete.*

munkájára vonatkozólag törvényerőre emelkedtek; ez a törvény, valamint az elveszett idő (géptörések miatt, vagy a vízierő fagy, illetve szárazság okozta elapadása miatt elvesztett idő) ledolgozásának a korlátozása és más kisebb korlátozások csaknem lehetetlenné tették a 12 óránál hosszabb munkaidőt. Kétségtelen azonban, hogy a tízórás törvényjavaslatot rövidesen el fogják fogadni. Magától értetődik, hogy a gyárosok szinte kivétel nélkül ellenzik a tízórás munkanapot, — aligha akadnak tízen, akik mellette vannak; a gyárosok minden megengedhető és megengedhetetlen eszközt felhasználtak e gyűlölt javaslat ellen, de hiába, ezzel csak még jobban magukra haragítják a munkásokat. Igen, a tízórás törvényjavaslatot el fogják fogadni; amit a munkások *akarnak*, azt el tudják érni, és tavaly tavasszal bebizonyították, hogy akarják a tízórás törvényt. A gyárosok azzal érvelnek ellene, hogy a tízórás törvény növelné a termelési költségeket, s ezáltal az angol ipar képtelen volna a külföldi konkurrencia ellen harcolni, hogy a munkabérnek ezért szükségképpen csökkennie kellene stb.; a gyárosok e nemzetgazdaságtani érvei *félig-meddig igazak* ugyan, de semmi egyebet nem bizonyítanak, mint azt, hogy Anglia ipari hatalmát csak a munkások barbár kizsákmányolásával, egészségük tönkretételével, egész nemzedékek szociális, testi és szellemi elhanyagolásával lehet fenntartani. Anglia természetesen tönkremenne, ha megállna a tízórás törvénynél; mivel azonban ez a törvény szükségképpen olyan rendszabályokat von majd maga után, amelyeknek az eddigitől lényegesen különböző útra kell terelniök Angliát, ezért a tízórás törvény haladás lesz.

Most nézzük meg a gyárrendszernek egy másik oldalát, amelyen törvényes rendelkezésekkel kevésbé lehet segíteni, mint az ebből a rendszerből folyó betegségeken. Általában már beszéltünk a gyári munka jellegéről; éppen elég részletesen beszéltünk róla, hogy a mondottakból további következtetéseket vonhassunk le. Az a munkás, aki gépekre felügyel, aki elszakadt fonalakat köt össze, nem olyan tevékenységet fejt ki, amely gondolkodást igényel; másrészt azonban ez a munka gátolja a munkást abban, hogy szellemileg más dolgokkal foglalkozzék. Ugyanakkor láttuk azt is, hogy ez a munka az izmok, a test tevékenységének nem nyújt kellő teret. Ez a munka tehát tulajdonképpen nem is munka, hanem merő unalom — a legléleköl̈bb és legfárasztóbb dolog a világon. A gyári munkás arra van ítélve, hogy testi és szellemi erőit elsorvassza ebben az unalomban, a gyári munkásnak az a hivatása, hogy nyolcéves korától kezdve egész nap unatkozzék. Azonkívül egy pillanatra sem szabadulhat – a gőzgép egész nap működik, a kerekek, a szíjak, az orsók állandóan búgnak, kerepelnek, és ha a munkás csak egy pillanatra pihenni szeretne, ott terem

mögötte a munkafelügyelő a büntetéskönyvvel. A munkás arra van kárhoztatva, hogy elevenen eltemesse magát a gyárban, hogy állandóan vigyázzon a fáradhatatlan gépre, s ezt a legkegyetlenebb kínzásnak érzi. De a hatás egyszersmind a legnagyobb mértékben eltompító, mind a munkás testére, mind szellemére. Nem is lehetne jobb módszert kitalálni a butításra a gyári munkánál, és ha a gyári munkások mégsem butultak el, hanem még művelték és élesítették is elméjüket, sőt jobban, mint mások, ez megint csak azért volt lehetséges, mert lázadoztak sorsuk és a burzsoázia ellen — lázadás: ez volt egyetlen gondolatuk, egyetlen érzésük, amely munka közben sem hagyta el őket. És ha a munkást nem hatja át mindennél erősebben a burzsoázia elleni felháborodás érzése, feltétlenül ivásnak adja a fejét és általában demoralizálódik. Hawkins hivatalos vizsgálóbiztos véleménye szerint [II. Rept. D. 3, 4. old.] *már a fizikai kimerülés és a gyárrendszer következtében általánossá lett betegségek is szükségképpen demoralizálják a munkást* — és mennyivel elkerülhetetlenebb a demoralizáció, ha a testi kimerülést még tetézi a szellemi kimerülés és azok a már említett körülmények, amelyeknek *minden* munkásra züllesztően kell hatniok! Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy éppen a gyárvárosokban öltötte az iszákosság és a nemi kicsapongás a fentebb már vázolt óriási méreteket.*

Továbbá. A rabszolgaság, amelynek bilincseiben a burzsoázia a proletariátust tartja, sehol sem mutatkozik meg világosabban, mint a gyárrendszerben. Itt nyoma sincs többé a szabadságnak, sem jogilag, sem ténylegesen. A munkásnak reggel fél 6-kor a gyárban kell lennie — ha pár perccel később jön, megbüntetik, ha 10 perccel jön később, be sem engedik, amíg a reggelizés ideje el nem telt, és elveszti negyed-

* Hallgassunk meg még egy kompetens bírót: „Ha az írek mutatta példát az egész pamutipari munkásság szakadatlan munkájával összefüggésben szemléljük, kevésbé fogunk csodálkozni a munkások borzalmas demoralizálódásán. A napról napra, évről évre szakadatlanul tartó és kimerítő munka nem alkalmas arra, hogy az ember szellemi és erkölcsi képességeit fejlessze. A végnélküli munkagyötrelem (drudgery) nyomorult egyhangúsága, ugyanannak a mechanikus műveletnek szüntelen ismétlése Sziszüphosz kínjához hasonló, a munka terhe, akár a szikla, mindig újra visszazúdul az elcsigázott munkásra. A szellem nem tesz szert sem ismeretekre, sem gondolkodóképességre, amikor az izmok örökké ugyanazt a munkát végzik; az értelem elszunnyad a tompa tétlenségben, az emberi természet durvább része viszont buján fejlődik. Az embert ilyen munkára kárhoztatni annyit jelent, mint az állati hajlamokat fejleszteni ki benne. Közönyös lesz, megveti az embert emberré tevő törekvéseket és erkölcsöket. Nem vágyik az élet kényelmére és finomabb örömeire, szennyben és nyomorban él, rosszul táplálkozik, és keresetének maradékát kicsapongásra tékozolja." — Dr. J. P. Kay, i. m. [7—8. old.]. — *Engels jegyzete.*

napi bérét (bár 12 órából csak $2\frac{1}{2}$ órát nem dolgozott). Parancsszóra kell ennie, innia és aludnia. Leghalaszthatatlanabb szükségleteinek kielégítésére csak a legminimálisabb időt engedélyezik. A gyárost nem érdekli, hogy a munkás félórányira vagy egyórányira lakik-e a gyártól. A zsarnoki harang elszólítja ágyából, elszólítja a reggeli és az ebéd mellől.

És mi történik aztán magában a gyárban! Itt a gyáros abszolút törvényhozó. Gyári szabályokat bocsát ki, ahogy a kedve tartja; változtatja és kiegészíti kódexét, ahogy neki tetszik; és bármilyen eszeveszett dolgot ír is bele, a bíróságok ezt mondják a munkásnak: „A magatok urai voltatok, senki sem kényszerített, hogy ezt a szerződést megkössétek, ha nem volt hozzá kedvetek; most azonban, mivel önként vállaltátok ezt a szerződést, most meg is kell tartanotok." A munkásnak tehát még azt is el kell tűrnie, hogy gúnyt űzzön belőle a békebíró — aki maga is burzsoá — és a burzsoázia által kiadott törvény. Elég gyakoriak voltak az ilyen döntések. 1844 októberében Kennedy manchesteri gyáros munkásai sztrájkba léptek. Kennedy beperelte őket, a gyárban kifüggesztett szabályzatra hivatkozva, amely szerint egy-egy munkateremben egyszerre legfeljebb 2 munkás mondhat fel! És a bíróság igazat adott Kennedynek, a munkásokat pedig a fenti válasszal fizette ki („Manchester Guardian", október 30.). És általában milyenek ezek a szabályok! Figyeljünk csak: 1. A gyár kapuját 10 perccel a munka megkezdése után be kell zárni, és a reggeliig senkit sem szabad beengedni. Aki ez alatt az idő alatt távol van, minden szövőszék után 3 d. büntetést fizet. 2. Minden (mechanikai szövőszéken dolgozó) szövő, aki más időben, míg a gép működésben van, nincs a helyén, minden óráért minden szövőszék után, amelyre neki kell ügyelnie, 3 d.-t fizet. Aki munkaidő alatt a felügyelő engedélye nélkül elhagyja a munkatermet, szintén 3 d.-re büntetendő. 3. A szövő, aki nem hoz magával ollót, napi 1 d. büntetést fizet. 4. Az eltört vetélőt, kefét, olajozót, kereket, ablakot stb. a szövő köteles megfizetni. 5. *Egyheti előzetes felmondás nélkül* egyetlen szövő sem léphet ki a szolgálatból. A gyáros rossz munka vagy illetlen magaviselet esetén *felmondás nélkül* elbocsáthatja akármelyik munkását. 6. Minden munkás, aki mással *beszél*, aki *énekel* vagy *fütyül*, 6 d. büntetést fizet. Aki munka közben elhagyja a helyét, szintén 6 d.-t fizet.* — Itt van előttem egy másik gyári szabályzat is, amely szerint 3 perc késésért $\frac{1}{4}$ órai, 20 perc késésért pedig $\frac{1}{4}$ napi bért vonnak le. Aki a reggeliig meg sem jelenik, hétfőn 1 sh.-et, a hét többi napján

* „Stubborn Facts", 9. és kk. old. — *Engels jegyzete.*

6 d.-t fizet stb. stb. Ez utóbbi a manchesteri Jersey Street-i Phoenix Művek szabályzata. — Azt mondhatják erre, hogy feltétlenül szükség van ilyen szabályokra, mert egy szervezett, nagy gyárban másként nem biztosítható a különböző műveletek kellő koordinálása; azt mondhatják, hogy itt éppoly elengedhetetlen a szigorú fegyelem, mint a hadseregben, — lehetséges, de miféle társadalmi rend az, amely nem állhat fenn ilyen gyalázatos zsarnokság nélkül? Vagy a cél szentesíti az eszközt, vagy jogos az a következtetés, hogy ha rossz az eszköz, rossz a cél is. És aki katona volt, tudja, mit jelent akár csak rövid időre is katonai fegyelem alatt lenni; de ezek a munkások arra vannak kárhoztatva, hogy kilencéves koruktól halálukig szellemi és testi pallos alatt éljenek, nyomorultabb rabszolgák, mint az amerikai négerek, mert szigorúbb felügyelet alatt állnak — és emellett még azt kívánják tőlük, hogy emberi módon éljenek, emberi módon gondolkodjanak és érezzenek! Erre persze megint csak akkor képesek, ha szenvedélyesen gyűlölik elnyomóikat és a dolgok ama rendjét, amely ilyen helyzetet teremtett számukra, amely gépekké alacsonyította le őket! De még sokkal nagyobb gyalázat az, hogy — mint a munkások *egybehangzóan* tanúsítják — igen sok gyáros azért hajtja be a munkásoktól oly irgalmatlanul a kirótt pénzbüntetést, hogy a nincstelen proletároktól elrabolt fillérekkel gyarapítsa nyereségét. Leach állítása szerint [14—15. old.] is gyakori eset, hogy reggel a gyárak órája negyedórát siet és a pontosan érkező munkások már zárva találják a kaput; ezalatt az írnoka büntetéskönyvvel bejárja a munkatermeket és felírja a hiányzók tömegét. Maga Leach egy alkalommal 95 ilyen kizárt munkást számlált össze egy gyár előtt, amelynek órája a város nyilvános óráihoz képest este negyedórát *késett* és reggel negyedórát *sietett*. A gyári jelentés szintén beszámol hasonló dolgokról [I. Rept. C. 1, 79—80. old.]. Egy gyárban a munkaidő alatt visszatolták az óra mutatóját, s így a munkások a megállapított munkaidőnél tovább dolgoztak, de nem kaptak több bért; egy másik gyárban nyíltan negyedórával tovább dolgoztattak; egy harmadik gyárban pedig egy közönséges óra és egy gépóra volt, mely a hajtótengely fordulatait számlálta; ha a gép lassan járt, a gépóra szerint dolgoztak, amíg meg nem volt a 12 órára előirányzott fordulatszám; ha pedig jól folyt a munka, s a fordulatszám a megállapítottnál rövidebb idő alatt megvolt, a munkásoknak mégis teljes 12 órát kellett dolgozniok. A tanú még hozzáfűzi, hogy több leányt ismert, akiknek jó munkájuk volt és különórákban dolgoztak, mégis inkább prostituáltak lettek, semhogy tűrjék ezt a zsarnokságot (Drinkwater, jegyzőkönyvek, 80. old.). — De térjünk vissza a pénzbüntetésekre. Leach elmondja [15—16. old.], több ízben szemtanúja volt annak, hogy előrehaladottan terhes asszonyokat, akik mun-

ka közben egy pillanatra leültek pihenni, e kihágásért 6 d.-re büntettek. — Rossz munka címén egész önkényesen róják ki a büntetéseket; az árut a raktárban vizsgálják felül, s itt írja fel a felülvizsgáló raktáros a büntetéseket egy listára — *a munkás távollétében;* a munkás csak akkor tudja meg, hogy megbüntették, amikor a felügyelő kifizeti a bérét, s amikor az árut talán már el is adták, de mindenesetre már nem lehet hozzáférni; Leach megszerzett egy ilyen büntetéslistát, amely összefűzve 10 láb hosszú, és amelyen a kirótt büntetések összege 35 font st. 17 sh. és 10 d.-re rúg. Azt mondja, hogy abban a gyárban, ahol ez a lista készült, egy új raktárost azért bocsátottak el, mert nagyon kevés büntetést rótt ki és ilymódon a gyárost heti 5 font st.-gel (34 tallérral) megkárosította („Stubborn Facts", 13—17. old.). Ismétlem, Leachet teljesen megbízható és feltétlenül igazmondó embernek ismerem.

A munkás azonban más tekintetben is rabszolgája a munkáltatónak. Ha a gazdag úrnak megtetszik a munkás felesége vagy leánya — csak rendelkeznie, csak intenie kell, s a nő oda kell hogy adja magát. Ha a gyáros egy burzsoá érdekeket védő petícióra aláírásokat akar gyűjteni — csak el kell küldenie azt a gyárába. Ha be akar választatni valakit a parlamentbe, — szavazásra jogosult munkásait sorba állítva küldi a szavazóhelyiségbe, és akár tetszik nekik, akár nem, a burzsoára kell szavazniok. Ha egy nyilvános gyűlésen többséget akar szerezni, — a rendesnél félórával előbb elengedi munkásait és gondoskodik róla, hogy közvetlenül a szónoki emelvény mellett kapjanak helyet, ahol kellően szemmel tarthatja őket.

De ezenkívül van még két intézmény: a *truck-rendszer* és a *cottage-rendszer*, amely egész különösen segít a gyárosnak abban, hogy jármába kényszerítse a munkást. Trucknak nevezik a munkások az áruban történő bérfizetést. Ez a bérfizetési mód régebben egészen általános volt Angliában. A gyáros „a munkások kényelmére és hogy megóvja őket a szatócsok magas áraitól", boltot nyitott, amelyben számlájára mindenféle árut árusítottak; és hogy a munkás még véletlenül se mehessen más üzletbe, ahol olcsóbban vásárolhatna — a gyári boltban („tommy-shop") ugyanis 25—30 százalékkal drágább volt minden, mint másutt —, a bérösszeg erejéig pénz helyett a boltra szóló utalványt adott neki. Ez az aljas rendszer olyan általános felháborodást keltett, hogy 1831-ben truck-törvényt hoztak, mely az áruval való fizetést a munkásság zömére nézve érvénytelennek és törvénytelennek nyilvánította és büntetéssel sújtotta; de mint a legtöbb angol törvényt, ezt is valójában csak itt-ott hajtották végre. A városokban természetesen elég pontosan megtartották, de vidéken még virága

teljében van a közvetlen és közvetett truck-rendszer. Leicester városában is igen elterjedt. A „Manchester Guardian" és a „Northern Star"[179] 1843 novemberétől 1844 júniusáig körülbelül egy tucat esetről számol be, amikor e törvény megszegése miatt elítéltek gyárosokat. Most már természetesen nem alkalmazzák oly nyíltan ezt a rendszert; a munkások többnyire pénzben kapják meg bérüket, de a gyáros könnyen rákényszerítheti őket arra, hogy kizárólag a truck-boltban vásároljanak. Ezért a truck-gyárosokat ritkán lehet törvényszegésen rajtakapni, mert mihelyt valóban leszámolják a pénzt a munkás kezébe, a törvény védelme alatt tovább garázdálkodhatnak. A „Northern Star" 1844 április 27-i számában közli egy holmfirthi (Huddersfield mellett, Yorkshire) munkás levelét, melyben Bowers gyárosról van szó. A levél, amelynek helyesírását igyekszem érzékeltetni, így szól: „Felháborito hogy ez az átkozot Truk renczer Oly nagyon elterjet mint Holmfirthben És senkinek sincs bátorsága hogy odasózon a gyárosoknak. it 1 nagy tömeg becsületes takács szenved etöl az átkozot renczertöl. Itt van 1 példa a Sok közül mit csinál a nagylelkü Szabad kereskedelmi Klik* Van 1 gyáros akit átkoznak az Egész vidéken mert gyalázatossan bánik az ö Szegény takácsaival ha 1 darabot Elkészitenek 34 vagy 36 siling hejet 20-at ad Nekik. pénzben És a többért posztot Vagy Ruhát 40 vagy 50 percentel drágában agya mint a többi kereskedök És még Rádásul mijen gyakran rohatak. de amint a szabad kereskedöi Merkur** mongya ök nincsenek kötelezve az árukat veni ez teccésüktül füg O Igen de Nekik vagy át kel veni vagy éhen kel Halni. Ha többmint 20 silinget akarnak pénzben várhatnak 8 vagy 14 napik láncfonalra De ha elvesznek 20 silinget és a többiér árut akor azonal kapnak láncot Ijen a Szabad Kereskedés. lord Brum (Brougham) aszongya hogy fijatal napjainkba valamit fére kel teni hogy ne szorujjunk a szegény Pénztára ha Öregek leszünk de hogyan tegyük fére a rohat árukat, ha eszt nem egy Lord mondaná azt kelene mondani hogy az ő Agyveleje ép oljan rohat mint azok az áruk amikel a munkánkat kifizetik. amikor kesztek eljöni a lenem béjegzet ujságok akor egy Csomóan fejelentést tetek a rendőrségnél Holmfirthben Ezek voltak a Blythek, az Estwoodok és i. t. stb. De hol vanak most Ök de most már más a mi truk gyárosunk oda tartozik a Jámbor Szabad kereskedöi emberekhez Ö 2 szer megy a templomba Minden vasárnap és a pap után mongya mi nem tettük azt amit teni kellet És ojat tettünk amit nem kellet volna és Benünk

* A Gabonatörvény-ellenes Liga hívei. — *Engels jegyzete.*

** „Leeds Mercury" — burzsoá radikális lap. — *Engels jegyzete.*

nincsen semi jó De isten könyörüjjön rajtunk" (egy anglikán ima szavai) „igen könyörüjjön rajtunk holnapik és mi ujra rohat árukal fizetjük ki a Takácsainkat." —

A cottage-rendszer sokkal ártatlanabbnak látszik, és sokkal ártatlanabb módon keletkezett is, bár éppúgy gúzsba köti a munkást. A vidéki gyárak közelében gyakran nincsenek lakások a munkások számára; sokszor a gyáros kénytelen munkáslakásokat építeni, és ezt szívesen megteszi, mert befektetett tőkéje után bőséges hasznot húzhat. Általában a munkás-cottage-ok tulajdonosai tőkéjük után évi 6 százalékot kapnak, a gyárosoknak viszont minden bizonnyal kétszer ennyi jövedelmük van a cottage-okból, mert amíg teljesen le nem áll a gyáruk, mindig van bérlőjük, mégpedig olyan bérlőjük, aki pontosan fizet. A gyárost tehát nem éri a többi háztulajdonost sújtó két legfőbb hátrány: cottage-ai sohasem állnak üresen, és semmit sem kockáztat. A cottage-ok bérét azonban úgy állapítják meg, hogy fedezze ezeket a hátrányokat; ha tehát a gyáros ugyanazt a bért szedi, mint más háztulajdonos, akkor 12—14 százalékot húz befektetett tőkéje után, ami ragyogó üzlet, — a munkások rovására. Mert nyilván igazságtalanság, hogy a gyáros a cottage-ok bérbeadásánál nagyobb, sőt kétszer annyi hasznot húz, mint konkurrensei, akiket ráadásul megfoszt a konkurrencia minden lehetőségétől. Kétszeres igazságtalanság azonban, hogy ezt a hasznot a nincstelen osztály zsebéből húzza ki, amelynek minden fillérrel takarékoskodnia kell — de a *gyáros* ehhez már hozzászokott, hiszen egész gazdagságát a munkások bőrén szerezte. De az igazságtalanság már gazság is, amikor a gyáros, amint ez elég gyakran megtörténik, a munkásokat, akiknek elbocsátás terhe mellett a gyáros házaiban *kell* lakniok, arra kényszeríti, hogy a rendesnél nagyobb bért fizessenek, sőt, hogy olyan házért fizessenek, amelyben nem is laknak! A „*Halifax Guardian*" közli, és ezt a liberális „*Sun*" is idézi, hogy Ashton-under-Lyne-ban, Oldhamben és Rochdaleben stb. a munkáltatók arra kényszerítették a munkások százait, hogy bért fizessenek a gyáros házaiért, akár ott laktak, akár nem.* A cottage-rendszer általánosan elterjedt a vidéki gyári kerületekben; egész községek keletkeztek így, és a bérbeadásnál a gyárosnak többnyire alig kell vagy egyáltalán nem kell konkurrálnia, a házbért tehát tetszése szerint állapíthatja meg. És mekkora hatalom a cottage-rendszer a gyáros kezében, ha összetűz munkásaival! Ha a munkások beszüntetik a munkát, a gyárosnak csak a bérletet kell felmondania, s a felmondási idő mindössze egy hét; ennek lejárta után a munkások nemcsak munkanélküliek, hanem hajléktalanok is

* „Sun" (londoni napilap), 1844 november vége. — *Engels jegyzete.*

lesznek, csavargók, akiket a törvény irgalmatlanul egyhónapi taposómalomra ítélhet.

Ilyen a gyárrendszer; igyekeztem annyira részletesen leírni, amennyire a hely engedte, és annyira pártatlanul, amennyire a burzsoáziának a védtelen munkásokkal szemben elkövetett hőstettei engedték, a burzsoázia tettei, amelyek láttán lehetetlen közömbösnek maradni, amelyek láttán bűn volna közömbösnek maradni. Hasonlítsuk még össze, milyen a szabad angol helyzete 1845-ben, és milyen volt a normann báró igája alatt nyögő szász jobbágy helyzete 1145-ben. A jobbágy glebae adscriptus, röghöz kötött volt; a szabad munkást szintén röghöz köti a cottage-rendszer; a házasuló jobbágy köteles volt megadni urának a jus primae noctist, az első éj jogát; a szabad munkás nemcsak az első éj, hanem *minden* éj jogát kénytelen megadni urának. A jobbágy nem szerezhetett tulajdont, amit szerzett, elvehette a földesúr; a szabad munkásnak szintén nincs tulajdona, nem szerezhet tulajdont a konkurrencia miatt, és amit még a normann földesúr sem tett, azt megteszi a gyáros: a truck-rendszerrel napról napra kezébe kaparintja még azt is, ami közvetlenül a munkás létfenntartásához szükséges. A jobbágynak a földesúrhoz való viszonyát törvények szabályozták, amelyeket megtartottak, mert megfeleltek a szokásoknak, de szabályozták maguk a szokások is; a szabad munkásnak urához való viszonyát szintén törvények szabályozzák, amelyeket azonban *nem* tartanak meg, mert nem felelnek meg sem a szokásoknak, sem az úr érdekeinek. A földesúr nem szakíthatta el a jobbágyot a rögtől, nem adhatta el a föld nélkül, sőt mivel majdnem minden föld majorátus volt, tőkével pedig senki sem rendelkezett, egyáltalán nem adhatta el; a modern burzsoázia viszont arra kényszeríti a munkást, hogy önnönmagát adja el. A jobbágy annak a földdarabnak volt a rabszolgája, amelyen született; a munkás pedig rabszolgája a legnélkülözhetetlenebb létszükségleti cikkeknek és a pénznek, amelyen ezeket megvásárolhatja — mindketten *dolgok* rabszolgái. A jobbágy megélhetését biztosítja a feudális társadalmi rend, amelyben mindenkinek megvan a helye; a szabad munkás megélhetését semmi sem biztosítja, mert csak akkor van helye a társadalomban, ha a burzsoáziának szüksége van rá — különben tudomást sem vesznek róla, mintha nem is létezne. A jobbágy feláldozza magát uráért a háborúban, a gyári munkás pedig — békében. A jobbágy ura barbár volt, aki szolgáját baromnak tekintette; a munkás ura civilizált, és gépnek tekinti munkását. Egyszóval, a jobbágy és a munkás minden tekintetben körülbelül egyenlő, és ha valamelyikük roszszabb helyzetben van, ez a szabad munkás. Mindketten rabszolgák, csakhogy az egyik szolgasága leplezetlen, nyílt, őszinte, a másiké azonban kép-

mutató, alattomos, a munkás és mások előtt egyaránt titkolt, valamilyen teológiai jobbágyság, amely rosszabb, mint a régi. A humánus toryknak igazuk volt, mikor a gyári munkásokat fehér rabszolgáknak (white slaves) nevezték el. De a képmutató, burkolt szolgaság legalább látszólag elismeri a szabadságra való jogot; meghajlik a szabadságszerető közvélemény előtt, és a régi rabszolgasággal szemben a történelmi haladás az, hogy legalább a szabadság *elvét* elismerik — az elnyomottak pedig gondoskodnak majd róla, hogy ezt az elvet meg is valósítsák.

Befejezésül közlöm egy vers néhány szakaszát, amely kifejezi, hogyan gondolkodnak maguk a munkások a gyárrendszerről. A vers a birminghami Edward P. Mead műve, és híven tükrözi a munkások közt uralkodó hangulatot.[180]

Van egy király, egy bősz király,
Kit nem a költő álma ad,
Fehér rabszolgák zsarnoka,
S a Gőz a király, e vad.

Nagy karja van, vaskarja van,
S bár egy a karja csak,
E kar merő varázserő,
Mely milliókra csap.

Mint őse, a kaján Moloch,
Ki Hinnom-völgyben áll,
Ő is parázsló-bensejű
És gyermeket zabál.

Papsága, a vad, szívnélküli had,
Vérszomjas és kevély,
Terjeszti szét órjáskezét,
S arannyá válik a vér.

Hitvány arany-istenükért jogot
Taposnak álnokul,
Számukra kacaj az asszonyi jaj
S a férfi könnye ha hull.

A szegényemberek halál-
Sikolya zene nekik,
A Gőz-király pokla szüzek s fiúk
Csontvázaival telik.

A földi pokol! Száguld a halál
Mióta a Gőz született,
Hogy úr legyen itt, mert testet öl
És lelkeket temet.

Szűnjék meg a Gőz uralma e bősz;
Ti munkás milliók!
Bilincsbe vele, vagy szörnyű keze
Lerontja országotok!

S ispánjaikat, a mill-lordokat
A népharag terítse le,
Pusztuljon a vérivó, aranyevő
Had úgy, mint a szörny: istene!*

* Sem időm, sem helyem bővebben foglalkozni a gyárosok ellenvetéseivel, melyeket a tizenkét év óta ellenük elhangzó vádakkal szemben felsorakoztatnak. Ezek az emberek javíthatatlanok, mert elvakítja őket az, amit érdeküknek tartanak. Fentebb alkalmilag már megcáfoltam néhány ellenvetésüket, most még csak a következőt kell mondanom. —

Manchesterbe jöttök, meg akarjátok ismerni az angol viszonyokat. Természetesen jó ajánlásokat hoztok „tiszteletreméltó" emberekhez. Kijelentéseket tesztek a munkások helyzetéről. Bemutatnak benneteket néhány nagy liberális gyárosnak, mondjuk Robert Hyde Gregnek, Edmund Ashworthnak, Thomas Ashtonnak stb. Elmondjátok, mi a szándékotok. A gyáros megért benneteket, tudja, mit kell tennie. Elvisz benneteket vidéki gyárába — Greg úr Quarrybankbe (Cheshire), Ashworth úr Turtonbe (Bolton mellett), Ashton úr Hyde-ba. Végigvezet egy pompás, jól berendezett, talán még szellőztetőkkel is ellátott épületen, felhívja figyelmeteket a magas, levegős termekre, a szép gépekre, sőt néhány egészséges külsejű munkásra is. Ezután jó villásreggelit ad, és azt javasolja, hogy látogassátok meg a munkások lakásait. Elvezet benneteket az új, tiszta és csinos cottage-okhoz, és maga is bemegy veletek egyikbe-másikba. Természetesen csak a munkafelügyelők, a mechanikusok stb. lakásaiba vezet benneteket, hogy „lássatok családokat, amelyek *egészen* a gyárból élnek". Mert más lakásokban talán azt tapasztalnátok, hogy csak az asszony és a gyermekek dolgoznak, a férfi pedig odahaza harisnyát stoppol. A gyáros jelenléte nem engedi, hogy indiszkrét kérdéseket tegyetek fel; megállapítjátok, hogy az emberek mind jó fizetést kapnak, kényelmesen élnek, s a vidéki levegőn aránylag egészségesek; gondolkodóba estek, és kételkedni kezdtek, vajon nem túlzottak-e nézeteitek, hogy a munkások közt nyomorúság és éhínség

A többi munkaág

Tüzetesebben kellett foglalkoznunk a gyárrendszerrel, mert ez az ipari korszak egészen új alkotása, az egyebütt dolgozó munkásokról azonban már rövidebben szólhatunk, mert amit általában az ipari proletárokról vagy különösen a gyárrendszerről mondottunk, egészében vagy részben rájuk is érvényes. Itt tehát csak arról kell beszámolnunk, hogy mennyire hatolt be a gyárrendszer az egyes munkaágakba, és mi e munkaágak külön sajátossága.[181]

A gyári törvény hatálya alá eső négy munkaágban ruházati anyagok készítésével foglalkoznak. Legjobb lesz, ha most először azoknak a munkásoknak a helyzetét vizsgáljuk, akik anyagukat ezektől a gyáraktól kapják; vegyük tehát először Nottingham, Derby és Leicester *harisnyaszövőit*. A „Children's Employment Commission" azt jelenti ezekről a munkásokról, hogy a hosszú munkaidő (amelyre az alacsony bér kényszeríti őket),

uralkodik. De nem tudjátok meg azt, hogy a cottage-rendszer rabszolgákká teszi a munkásokat, hogy talán egy truck-bolt van a közelben, hogy a munkások gyűlölik a gyárost — ezt nem fogják elárulni, mert a gyáros is ott van. Lehet, hogy a gyáros még iskolát, templomot, olvasótermet stb. is berendezett. De eltitkolják előttetek, hogy arra használja fel az iskolát, hogy a gyermekeket alázatosságra szoktassa, hogy az olvasóteremben csak olyan könyveket tűr meg, amelyek a burzsoázia érdekeit védik, hogy a munkásokat elbocsátja, ha chartista és szocialista újságokat vagy könyveket olvasnak. Meghitt, patriarchális viszonyt fogtok látni, meglátjátok a munkafelügyelők életét, meglátjátok, hogy mit *ígér* a burzsoázia a munkásoknak, ha hajlandók szellemileg is rabszolgái lenni. Ez a „vidéki gyár" volt mindig a gyárosok vesszőparipája, mert itt a szabad levegő és a környék részben ellensúlyozza a gyárrendszer hátrányait, különösen az egészségre káros hatásait, és mert itt marad fenn legtovább a munkások *patriarchális* szolgasága. Dr. Ure dicshimnuszt zeng róla. De jaj annak a munkásnak, aki gondolkodni mer és a chartistákhoz csatlakozik — itt aztán egyszerre vége a gyáros atyai jóságának. — Vagy talán azt szeretnétek, hogy Manchester munkásnegyedeibe vezessenek benneteket, talán egy *gyárvárosban* óhajtanátok látni a gyárrendszert teljes kifejlődésében — sokáig várhattok, amíg a gazdag burzsoák segítségetekre lesznek ebben! Ezek az urak nem tudják, hogy munkásaik mit akarnak és milyen helyzetben vannak, nem akarják tudni, és nem is szabad tudniok mindezt, mert mindig attól kell tartaniok, hogy olyan dolgokat tudnak meg, amelyek nyugtalanítanák vagy éppenséggel arra késztetnék őket, hogy érdekeik ellen cselekedjenek. Egyébként ez nem is fontos — amit a munkások akarnak, azt saját erejükből keresztül is viszik. — *Engels jegyzete.*

ülő életmódjuk és szemük megerőltetése következtében, amely munkájuk természeténél fogva elkerülhetetlen, egész szervezetük és különösen a szemük gyenge. Este csak erős világítás mellett tudnak dolgozni, ezért rendszerint üveggömböket alkalmaznak, hogy a fényt összpontosítsák, ami nagyon árt a szemnek. Negyvenéves korában csaknem mindegyik szemüveget visel. A gyerekek, akiket ebben az iparágban csévéléshez és varráshoz (szegéshez) alkalmaznak, rendszerint betegesek és gyenge testalkatúak. Hat-, hét- vagy nyolcéves koruktól kezdve 10—12 órát dolgoznak kis, dohos szobákban. Munka közben sok gyerek elalél; annyira elgyengülnek, hogy még a legközönségesebb házi munkát sem bírják elvégezni; olyan rövidlátók lesznek, hogy már gyermekkorukban szemüveget kell viselniök. A vizsgálóbiztosok számos gyermeknél megállapították a görvélykór tüneteit, és a gyárosok többnyire vonakodnak gyárukban alkalmazni olyan lánykákat, akik ezt a munkát végezték, arra hivatkozva, hogy gyengék. A jelentés azt mondja, hogy e gyermekek helyzete „szégyen egy keresztény országra", és törvényes védelmet követel (Grainger, jelentés, [II. Rept.] függelék, 1. rész F. 16. old. 132—142. sz.). A gyári jelentés hozzáfűzi [I. Rept. C. 2, 2. old.], hogy a harisnyaszövők a legrosszabbul fizetett munkások Leicesterben — napi 16—18 órai munkával hetenként 6 sh.-et, nagy erőfeszítéssel 7 sh.-et kerestek. Korábban 20—21 sh.-et értek el, de a nagyobb gépek bevezetése óta lényegesen megcsappant a keresetük, legtöbben még régi, egyszerű kötőszövőszéken dolgoznak és csak nagy nehezen bírják az egyre tökéletesebb gépek versenyét. Minden haladás tehát itt is csak visszaesés a munkás számára! De a harisnyaszövők, mondja Power vizsgálóbiztos, mégis büszkék arra, hogy *szabadok* és *nem a gyár harangja* szabja meg, mikor ehetnek, alhatnak és mikor dolgozzanak. Ennek a munkáskategóriának a helyzete ma sem jobb, mint 1833-ban, mikor a gyári bizottság a fenti adatokat felvette — a szász harisnyaszövők, akiknek alig van betevő falatjuk, konkurrenciájukkal gondoskodnak róla, hogy a bér alacsony legyen. Ezek a szászok csaknem minden külföldi piacról, sőt a gyengébb minőségű árukban még az angol piacról is kiszorítják az angolokat — hát ne örüljön a német patrióta harisnyaszövő, hogy éhbérért dolgozva az angol harisnyaszövőt is megfosztja kenyerétől, és nem fog-e a német ipar nagyobb dicsőségére büszkén és örömmel tovább is éhezni, hiszen Németország becsülete követeli, hogy korgó gyomorral dolgozzék? Ó, milyen szép dolog ez a konkurrencia és „a nemzetek versengése"! A „Morning Chronicle"[182] — ismét egy liberális lap, a burzsoázia lapja par excellence* —

* — sajátképpen — *Szerk.*

1843 decemberében közli egy hinckleyi harisnyaszövő néhány levelét, amelyekben leírja munkástársainak helyzetét. Többek közt beszámol 50 családról, összesen 321 személyről, akik 109 szövőszékből éltek; minden szövőszék átlag 5 $^1/_6$ sh.-et hozott, s egy-egy család hetenként átlag 11 sh. 4 d.-t keresett. Ebből házbérre, a kötőszövőgép bérére, szénre, világításra, szappanra, tűre összesen 5 sh. 10 d.-t kellett kiadniuk, úgyhogy táplálkozásra fejenként napi 1 $^1/_2$ d. — 15 porosz pfennig — jutott, ruházatra pedig semmi sem maradt. „Szem nem látott, fül nem hallott ehhez foghatót" — írja a harisnyaszövő —, „a szív még a felét sem képes átérezni azoknak a szenvedéseknek, amelyeket ezeknek a szegény embereknek el kell viselniök." Ágyuk vagy egyáltalán nincs, vagy csak a család felének elegendő; a gyermekek rongyosan és mezítláb szaladgálnak az utcákon; a férfiak könnyes szemmel mondották: „Már régen, nagyon régen színét sem láttuk a húsnak, szinte már el is felejtettük az ízét" — és végül egyesek még vasárnap is dolgoznak, jóllehet a közvélemény semmit sem ítél el úgy, mint a vasárnapi munkát, és jóllehet a szövőszék zakatoló lármája az egész szomszédságban hallható. „De" — mondta az egyik — „nézzetek gyermekeimre, és mindent meg fogtok érteni. Szegénységem kényszerít erre; nem bírom és nem akarom hallgatni, hogy gyermekeim örökké kenyérért sírjanak; meg kell próbálnom a végső eszközt is, hogy becsületesen megkeressem a betevő falatot. Múlt hétfőn hajnali 2 órakor keltem és csaknem éjfélig dolgoztam, a többi napon pedig reggel 6 órától éjjel 11—12 óráig. De ezt már nem bírom tovább, nem akarom a saját síromat ásni. Ezért most minden este 10 órakor befejezem a munkát, és az elmulasztott időt vasárnap pótolom." — A bér az 1833. évi szinthez képest nem emelkedett sem Leicesterben, sem Derbyban, sem Nottinghamben, és ami a legrosszabb, Leicesterben — mint már korábban említettük — igen nagy mértékben elterjedt a truck-rendszer. Nem is csodálkozhatunk ezért, hogy e vidék szövői igen élénken részt vesznek minden munkásmegmozdulásban, és részvételük annál tevékenyebb, annál energikusabb, mert a kötőszövőszéken többnyire *férfiak* dolgoznak.

A *csipke*gyártás központja szintén azon a vidéken van, ahol a harisnyaszövők laknak. Az említett három grófságban összesen 2760, Anglia többi részében pedig csak 786 csipkeszövő gép van üzemben. A csipkegyártás a szigorúan végrehajtott munkamegosztás miatt igen bonyolult lett, és számos ága van. Előbb felcsévélik a fonalat; ezt 14 évesnél idősebb lányok végzik (winders); majd nyolcévesnél idősebb fiúk (threaders) a gépre helyezik a csévéket, a szálat kis nyilásokon (minden gépnek átlag 1800

ilyen nyílása van) befűzik, s a megfelelő irányba vezetik; ezután következik a csipke elkészítése, amelyet férfimunkás végez; a csipke széles sávban jön ki a gépből, s egészen kis gyermekek kihúzzák belőle az összekötő fonalat, hogy az egyes csipkedarabok szétváljanak — ennek a műveletnek a neve running vagy drawing lace, a gyermekeket pedig lace-runnereknek nevezik. Végül kikészítik a csipkéket eladásra. — A windereknek és a threadereknek nincs meghatározott munkaidejük, mindig kéznél kell lenniök, ha valamelyik gép csévéjéről elfogy a fonal; és mivel a férfimunkások éjjel is dolgoznak, bármikor beszólíthatják őket a gyárba vagy a műhelybe [11. Rept. Függ., F. 7, 57. sz.]. A meghatározatlan munkaidő, a gyakori éjjeli munka és az azzal együttjáró rendetlen életmód igen sok fizikai és erkölcsi baj okozója; különösen gyakori a korai nemi érintkezés, a kicsapongás; ezt minden tanú egyértelműen bizonyítja. A munka nagyon rontja a szemet; bár a threadereknél általában nem észlelhetők krónikus szembetegségek, de munkájuk sokszor szemgyulladást okoz, s a befűzés alkalmával fáj a szemük, könnyeznek, sőt egy időre a látásuk is elhomályosul stb. [F. 1—F. 12, 527—528. old.] Ami pedig a windereket illeti, megállapították, hogy munkájuk komolyan veszélyezteti szemüket, és a gyakori szaruhártyagyulladáson kívül nem ritkán még szürke és fekete hályogot is okoz. — Maguknak a csipkeszövőknek a munkája igen nehéz, mert egyre szélesebb gépeket használnak, úgyhogy most már csaknem kizárólag olyan gépek vannak üzemben, amelyekkel három férfi éjjel-nappal dolgozik; ezek 4 óránként váltják egymást, tehát egyenként napi 8 órát dolgoznak. Világos tehát, miért kell a windereknek és threadereknek gyakran éjjel is dolgozniok, hogy a gépek ne álljanak sokáig. A csévék szálainak 1800 nyílásba való befűzése amúgy is három gyermek két órai munkáját veszi igénybe. Egyes gépeket már gőzerő hajt, kiszorítva a férfimunkát, és mivel a „Children's Employment Commission's Report" mindig csak „csipkegyárakról" beszél, ebből az következik, hogy a csipkekészítők jelenleg nagy gyárhelyiségekben dolgoznak, vagy pedig, hogy elég általánossá vált a gőzerővel való csipkekészítés. Mindkét esetben a gyárrendszer térhódításáról van szó. — A legegészségtelenebb azonban a runnerek munkája, akik többnyire hétéves, sőt négy- vagy ötéves gyermekek. Grainger vizsgálóbiztos még egy *kétéves* gyermeket is talált, aki runner-munkát végzett. A bonyolult csipkemintában figyelemmel követik ugyanazt a szálat, amelyet aztán tűvel kihúznak; ez igen árt a szemnek, különösen, ha a munka — amint az általában szokásos — 14—16 óráig tart. Legjobb esetben igen erős rövidlátás, legrosszabb esetben, s ez elég gyakori, fekete hályog a következménye, amely gyógyíthatatlan vakságot

okoz. Az állandóan görnyedt helyzetben ülő gyermekek gyengék, szűkmellűek és a rossz emésztés következtében görvélyesek lesznek; a lányoknál csaknem általánosak a méh funkcionális zavarai, valamint a gerincferdülés: „a runnereket meg lehet ismerni járásukról". Ugyanígy hat a szemre és az egész szervezetre a csipke*hímzés* is. Az orvosok egybehangzó tanúsága szerint a csipkekészítésben foglalkoztatott gyermekek egészsége felőrlődik; sápadtak, törékenyek, gyengék, korukhoz képest igen kicsinyek és sokkal kevésbé tudnak ellenállni a betegségeknek, mint más gyermekek. Rendszerint általános gyengeségben szenvednek, gyakori ájulás, fej-, oldal-, hát- és csípőfájás, szívdobogás, émelygés, hányás, étvágytalanság miatt panaszkodnak, hátgerincük elferdül, görvélyesek és sorvadásosak. Különösképpen ártalmas ez a munka a női szervezetre; általános a panasz sápkór, nehéz szülés és elvetélés miatt (*Grainger*, jelentés, számos helyen). A Children's Employment Commissionnak ugyanaz a tisztviselője azt is jelenti, hogy a gyermekek igen gyakran rosszul öltözöttek, rongyosak, rosszul táplálkoznak, többnyire csak kenyéren és teán élnek, sokszor hónapokig színét sem látják a húsnak. — Ami a gyermekek erkölcseit illeti, a következőket jelenti: „Nottingham minden lakosa, a rendőrség, a papság, a gyárosok, a munkások és a gyermekek szülei valamennyien meg vannak győződve arról, hogy a munka jelenlegi rendszere az erkölcstelenség valóságos melegágya. A threadereket, akik többnyire fiúk, és a windereket, akik többnyire lányok, egyszerre hívják be a gyárba, — gyakran késő éjjel, és mivel szüleik nem tudhatják, hogy ott meddig van szükség rájuk, kitűnő alkalmuk nyílik arra, hogy illetlen kapcsolatokba kerüljenek és munka után együtt csavarogjanak. Nem kis mértékben ez az oka annak, hogy — mint közismert — Nottinghamben oly borzasztóan elterjedt az erkölcstelenség. Arról már nem is beszélünk, hogy ez a természetellenes állapot teljesen feldúlja az ilyen gyermekek és fiatalemberek családjainak a nyugalmát és házi békéjét."

A csipkegyártás másik ága, a csipkeverés, Northamptonben, Oxfordban, Bedfordban és Buckinghamben, ezekben a különben földművelő grófságokban otthonos. Csipkeveréssel többnyire gyermekek és fiatalok foglalkoznak, akik általában arról panaszkodnak, hogy rosszul táplálkoznak és ritkán kapnak húst. Maga a munka itt rendkívül egészségtelen. A gyermekek rosszul szellőztetett, dohos lyukakban, állandóan ülve és mélyen meggörnyedve dolgoznak a csipkeverő párna fölött. A lányok, hogy könnyebben tarthassák magukat ebben a megerőltető helyzetben, fűzőt viselnek, halcsontra emlékeztető falemezekkel; ez a fűző a zsenge korban, mikor a csontok még igen puhák, egészen elnyomorítja a görnyedt helyzet-

ben dolgozó lányok mellkasát és bordáit, úgyhogy általában szűkmellűek lesznek. Ezért a legtöbb csipkeverő lány tüdővészben hal meg; amíg élnek, az ülőmunka meg a rossz levegő következtében emésztési zavarokban szenvednek és elviselhetetlen (severest) fájdalmaik vannak. Ezek a lányok szinte semmiféle nevelésben nem részesülnek, legkevésbé erkölcsi nevelésben, de szeretnek cicomázkodni, s e két körülménynek tulajdonítható, hogy erkölcsi színvonaluk siralmas, és hogy a prostitúció szinte járványszerűen terjed közöttük. („Children's Employment Commission's Report", *Burns* jelentése.)

Ilyen áron szerzi meg a társadalom a burzsoázia szép hölgyeinek azt az örömet, hogy csipkébe öltözhetnek — hát nem olcsó ár? Mindössze csak pár ezer vak munkásról, csak néhány tüdővészes proletárlányról, csak a póri tömeg kórosan elfajzott nemzedékéről van szó, melynek kóros betegségeit átöröklik éppoly póri gyermekeik és unokáik — hát érdemes erről beszélni? Hiszen ez semmiség, igazán semmiség. Angol burzsoáziánk közönyösen félreteszi a kormánybizottság jelentését, és asszonyait, leányait továbbra is csipkedíszben fogja járatni. Mégiscsak nagyszerű valami az angol burzsoá lelki nyugalma!

Lancashire-ben, Derbyshire-ben és Skócia nyugati részén számos munkás dolgozik kartonnyomó üzemekben. A mechanika az angol ipar egyetlen ágában sem ért el olyan ragyogó eredményeket, de nem is taszította le annyira a munkást, mint éppen a kartonnyomó iparban. A gőzhajtásos gravírozott hengerek, az a találmány, amely lehetővé tette, hogy ilyen hengerekkel egyszerre négy-hat színt is nyomjanak, a pamutfonó- és szövőgépekhez hasonlóan teljesen kiszorították a kézi munkát; csakhogy az új berendezések itt még sokkal több munkást szorítottak ki, mint a fonó- és szövőiparban. Egy férfi és egy gyermek géppel elvégzi ugyanazt a munkát, amelyet korábban kézzel, 200 munkásnak kellett elvégeznie; egyetlen gép percenként 28 yard (80 láb) szövetet mintáz. Ezért a kartonnyomók igen rossz helyzetben vannak; Lancaster, Derby és Chester grófságban (az alsóházhoz beterjesztett petíciójuk szerint) 1842-ben 11 millió vég kartont nyomtak, ebből 100 000 véget kizárólag kézi munkával, 900 000 véget részben géppel, részben kézzel, 10 millió véget pedig kizárólag géppel, egy-hat színben. Mivel a gépek többnyire újabb keletűek, és még most is állandóan tökéletesítik őket, ezért a szükséges munkamennyiséghez képest túlontúl nagy a kézinyomók száma, és természetesen sokan — a petíció szerint a kézinyomók egynegyede — teljesen munkanélküliek, a többiek pedig hetenként átlag csak egy vagy két, legfeljebb három napot dolgoznak alacsony bérért. Leach azt állítja, hogy az egyik kartonnyomó

üzemben (Deeply Dale, Bury közelében, Lancashire-ben) a kézinyomók átlag legfeljebb 5 sh.-et kerestek („Stubborn Facts", 47. old.), a gépekkel dolgozó munkásokat azonban tudomása szerint elég jól fizetik. A kartonnyomó üzemek tehát teljesen beleilleszkedtek a gyárrendszerbe, de azzal a különbséggel, hogy itt nem érvényesek a gyárakra kötelező törvényes korlátozások. Divatcikket gyártanak, és ezért nincs szabályozott munkaidejük. Ha kevés megrendelést kapnak, csak fele ideig dolgoznak; ha bevált egy minta és fellendül az üzlet, este tíz, tizenkét óráig, sőt egész éjjel is folyik a munka. Manchesteri lakásom közelében volt egy kartonnyomó üzem, s néha késő éjjel hazamenet láttam, hogy ki volt világítva, és sokszor hallottam, hogy a gyermekek időnként oly sokáig dolgoztak, hogy a kőlépcsőkön és bejárat sarkaiban kellett meghúzódniok pár percnyi nyugovóra. Erre vonatkozólag nincsenek *okmányszerű* bizonyítékaim, különben megnevezném a céget. A Children's Employment Commission jelentése csak futólag emlékezik meg a kartonnyomókban dolgozó munkások helyzetéről, csak annyit mond, hogy legalábbis Angliában ezek a gyermekek többnyire elég jó ruhában járnak és jól táplálkoznak (ez azonban viszonylagos, attól függ, hogy sokat keresnek-e a szüleik, vagy sem), de teljesen elhanyagolják a nevelésüket és erkölcsi színvonaluk alacsony. Annyi bizonyos, hogy ezek a gyermekek a gyárrendszerben sínylődnek, és azt hisszük, elegendő, ha az erről mondottakra utalunk.

A ruházati anyagok gyártásával foglalkozó többi munkásról kevés mondanivalónk van. A *fehérítők* munkája nagyon egészségtelen; állandóan klórt lélegeznek be, ami igen károsan hat a tüdejükre; a *festők* munkája már egészségesebb, sok esetben igen egészséges, mert egész testük mozgásban van. E két munkásréteg keresetéről keveset hallunk, amiből arra következtethetünk, hogy bérük nem kisebb az átlagnál, különben panaszkodnának. A *bársonynyírók*, akiknek száma a nagy pamutbársony fogyasztásra való tekintettel eléggé jelentős, mintegy 3—4000 fő, közvetve sokat szenvedtek a gyárrendszer miatt. Korábban a kézi szövőszékkel nem szőtték egészen egyenletesen az árut, ezért az egyes fonálsorok felvágásához gyakorlott kézre volt szükség; amióta azonban mechanikai szövőszéken szövik az árut, a sorok egészen egyenletesek, minden vetülékfonal az előbbivel pontosan párhuzamosan halad, ezért a fonalak felvágása most már igen egyszerű művelet. A gépek által kiszorított munkások a bársonynyírásra vetik magukat, és konkurrenciájukkal lenyomják a bért; a gyárosok rájöttek arra, hogy a bársonynyírásra nőket és gyermekeket is alkalmazhatnak — és a bér a nők és gyermekek bérének szintjére süllyedt, a férfiak pedig százával ki-

szorultak; a gyárosok rájöttek arra is, hogy a gyárukban olcsóbban végeztethetik a munkát, mint a munkás műhelyében, hiszen ennek a műhelynek a bérét közvetve mégiscsak nekik kell megfizetniök; azóta sok cottage bársonynyírásra berendezett padlásszobái üresen állnak, vagy bérbe adják lakóknak; a bársonynyírók már nem szabhatják meg szabadon munkaidejüket, a gyár harangja parancsol nekik. Egy 45 év körüli bársonynyíró azt mondta nekem, hogy nem is olyan régen yardonként 8 pennyt kapott ugyanazért a munkáért, amelyért most 1 pennyt fizetnek; igaz ugyan, hogy most gyorsabban nyírhatja az egyenletesebb szövetet, de egy óra alatt kétszer annyit mégsem képes nyírni, mint korábban, — heti bére tehát a korábbinak kevesebb mint $^1/_4$-ére csökkent. Leach („Stubborn Facts", 35. old.) közöl egy bérlistát, amely feltünteti, hogy különböző anyagokért mennyit fizettek 1827-ben és mennyit 1843-ban; a listából kitűnik, hogy azokért a cikkekért, amelyekért 1827-ben yardonként 4 d.-t, $2^1/_4$ d.-t, $2^3/_4$ d.-t, 1 d.-t fizettek, 1843-ban csak $1^1/_2$ d., $^3/_4$ d., 1 d., $^3/_8$ d. nyírásbért kaptak. A heti átlagkereset aránya Leach szerint a következő: 1827-ben 1 font st. 6 sh. 6 d., 1 font st. 2 sh. 6 d., 1 font st., 1 font st. 6 sh. 6 d., 1843-ban pedig ugyanazokért a munkákért 10 sh., 7 sh. 6 d., 6 sh. 8 d., 10 sh., és százával vannak munkások, akik még ezeket az alacsony béreket sem kapják meg. — A pamutipar *kéziszövőiről* már beszéltünk; a többi szövetanyagot majdnem kizárólag kéziszövők készítik, akik a bársonynyírókhoz hasonlóan sokat szenvedtek a gépek által kiszorított munkások konkurrenciájától, és ráadásul a rossz munka miatt még szigorúan meg is büntetik őket, éppúgy, mint a gyári munkásokat. Nézzük a *selyemszövőket*. Brocklehurst, Anglia egyik legnagyobb selyemgyárosa, könyvei alapján bérlistákat mutatott be egy parlamenti bizottságnak, amelyekből kitűnik, hogy Brocklehurst ugyanazokért a cikkekért, amelyek munkabére 1821-ben 30 sh., 14 sh., $3^1/_2$ sh., $^3/_4$ sh., $1^1/_{12}$ sh., 10 sh. volt, 1831-ben csak 9 sh., $7^1/_2$ sh., $2^1/_4$ sh., $^1/_3$ sh., $^1/_2$ sh., $6^1/_4$ sh. bért fizettek, holott *ebben az iparágban* nem tökéletesítették a gépeket. De amit Brocklehurst úr tesz, az általános jelenség egész Angliában. Ugyanazokból a listákból megállapítható, hogy Brocklehurst takácsainak heti átlagkeresete minden levonást számba véve 1821-ben $16^1/_2$ sh.-re, 1831-ben pedig már csak 6 sh.-re rúgott. Azóta még jobban csökkent a bér — azokért a szövetekért (az ún. single sarsnets*), amelyek yardjáért 1831-ben $^1/_3$ sh., vagyis 4 d. volt a szövőbér, 1843-ban már csak $2^1/_2$ d.-t fizettek —, és igen sok falusi takács csak

* — közönséges taft — *Szerk.*

úgy szerezhet munkát, ha ezeket a szöveteket $1\,^1/_2$—2 d.-ért vállalja. Azonkívül még önkényes bérlevonásokkal is csökkentik a keresetet. Minden takácsnak a láncfonal mellé egy kartont is adnak, amelyen rendszerint az áll, hogy a munkát ebben és ebben az órában veszik át; hogy az a takács, aki betegség miatt nem dolgozhat, ezt 3 napon belül köteles jelenteni az irodában, különben a betegséget nem fogadják el mentségül; hogy nem tekintik kellő mentségnek, ha a takács azt állítja, hogy a vetülékfonalra várnia kellett; hogy bizonyos munkahibák miatt (ha pl. bizonyos hosszúságú anyagra több vetülékfonalat használtak fel, mint amennyit előírtak stb.) *legalább* a bér felét levonják, ha pedig az anyag nem készül el a megadott határidőre, a megrendelt vég minden yardjáért 1 d.-t levonnak. — A kartonoknak megfelelően kirótt bérlevonások igen jelentősek; pl. az egyik megbízott, aki hetenként kétszer jön Leigh-be (Lancashire), hogy átvegye a kész szöveteket, minden alkalommal legalább 15 font st. (100 porosz tallér) büntetéspénzt szed össze gyárosának. Maga a megbízott mondja ezt — és őt még a legméltányosabbak közé sorolják. Korábban békebírák döntöttek az ilyen ügyekben, de mivel azokat a munkásokat, akik a békebíró elé vitték az ügyet, többnyire elbocsátották, most már nemigen fordulnak hozzá; a gyáros a vádló, a tanú, a bíró, a törvényhozó és a végrehajtó egyszemélyben, azt tesz, amit akar. És ha a munkás a békebíróhoz fordul, éppúgy, mint a gyári munkásoknak, neki is azt felelik: azáltal, hogy elfogadtad a kartont, szerződést kötöttél, és most teljesítened kell a szerződést. Egyébként a gyáros minden alkalommal nyilatkozatot irat alá a munkással, melyben az utóbbi kijelenti, hogy „beleegyezik a levonásokba". És ha vonakodik aláírni a nyilatkozatot, a város összes gyárosai azonnal tudomást szereznek róla, hogy ez a munkás, mint Leach mondja, olyan ember, aki „szembeszegül a kartonokon lerögzített renddel és törvényességgel, és annyira arcátlan, hogy kétségbevonja azok bölcsességét, akik, mint tudnia kellene, feljebbvalói a társadalomban" („Stubborn Facts", 37—40. old.). Természetesen, a takácsok *teljesen* szabadok, a gyáros nem kényszeríti rájuk sem a láncfonalát, sem a kartonját, de, ahogy Leach a nép nyelvére fordítja, azt feleli nekik: „ha nem akartok az én serpenyőmben sülni, besétálhattok egyenesen a tűzbe is" (if you don't like to be frizzled in my frying-pan, you can take a walk into the fire). — A londoni, különösen a spitalfieldsi selyemszövők már régóta időről időre a legnagyobb nyomorban éltek, és hogy helyzetük most sem kielégítő, azt bizonyítja az a tény, hogy rendkívül tevékenyen részt vesznek minden angol munkásmegmozdulásban, és különösen a londoniakban. Az ő nyomoruk okozta a London keleti részében kitört lázbetegséget, amely

miatt bizottságot küldtek ki a munkásosztály egészségi viszonyainak vizsgálatára. A londoni lázkórház legutóbbi jelentéséből az tűnik ki, hogy ez a láz még mindig dühöng. —

A ruházati anyagok után a *fémáruk* az angol ipar legfontosabb cikkei. Gyártásuk fő helye *Birmingham*, ahol különböző finomabb fémárukat, *Sheffield*, ahol késeket, és *Staffordshire*, különösen Wolverhampton, ahol durvább árukat, zárat, szöget stb. készítenek. Kezdjük a birminghami vas- és fémmunkások helyzetének vázolásával. — *Birminghamben*, mint általában a legtöbb helyen, ahol fémfeldolgozással foglalkoznak, a munka szervezése terén megmaradt valami a régi kézműves jellegből; megmaradtak a kismesterek, akik tanoncaikkal együtt saját műhelyükben odahaza, vagy ha gőzerőt használnak, nagy gyárépületekben dolgoznak; ezek az épületek a mestereknek bérbe adott külön kis műhelyekre vannak osztva, és a gőzgéppel hajtott lendítőkerék mozgatja minden műhelyben a többi gépi berendezést. Léon Faucher (az angol munkásviszonyokról a „Revue des deux Mondes"-ban közzétett cikksorozat[183] szerzője, aki legalább tanulmányozta a dolgot, és akinek cikkei mindenesetre jobbak, mint amit eddig angolok vagy németek írtak erről a kérdésről) ezt a munkaszervezetet, a lancashire-i és yorkshire-i nagyüzemi termeléssel szembeállítva, démocratie industrielle-nek* nevezi, és megjegyzi, hogy ez nem hat túlságosan kedvezően sem a mesterek, sem a segédek helyzetére. Ez a megjegyzés egészen helyes, mert a konkurrencia által szabályozott haszon, amelyet egyébként egyetlen nagy gyáros vágna zsebre, sok kismester között oszlik meg, akik ebből nem tudnak rendesen megélni. A tőke centralizáló tendenciája állandóan nyomja őket; ha egy meggazdagszik, ugyanakkor tízen mennek tönkre, és egy gazdag, aki olcsóbban tudja eladni áruját, százak helyzetét rontja. Magától értetődik, hogy azok a kismesterek, akiknek már eleve nagy kapitalistákkal kell konkurrálniok, csak nehezen tudják felszínen tartani magukat. A tanoncok helyzete a kismestereknél, mint látni fogjuk, legalább olyan rossz, mint a gyárosoknál, a különbség csak az, hogy ezek a tanoncok később maguk is mesterek lesznek és bizonyos önállóságra tesznek szert — vagyis a burzsoázia így nem olyan közvetlenül zsákmányolja ki őket, mint a gyárakban. Ezek a kismesterek tehát nem igazi proletárok, mert részben a tanoncok munkájából élnek és nem magát a munkájukat adják el, hanem a kész terméket — de nem is igazi burzsoák, mert főképpen mégiscsak saját munkájukból élnek. A birminghami munkásoknak ezzel a sajátságos, közbenső helyzetével magyarázható az is, hogy

* — ipari demokráciának — *Szerk.*

igen ritkán csatlakoznak nyíltan és fenntartás nélkül az angol munkásmozgalomhoz. Birmingham politikailag radikális, de nem kifejezetten chartista város. — Egyébként van ott számos nagy gyár is, amelyek kapitalisták tulajdonában vannak, és amelyekben teljesen uralkodóvá lett a gyárrendszer, — a legkisebb részletekig menő munkamegosztás (pl. a tűgyártásban) és a gőzerő lehetővé teszi igen sok nő és gyermek foglalkoztatását; ezért (a „Children's Employment Commission's Report" szerint) itt is ugyanazok a jelenségek észlelhetők, mint amelyekről a gyári jelentés beszámolt: az asszonyok egészen a szülés pillanatáig dolgoznak, háztartásukat képtelenek ellátni, elhanyagolják otthonukat és gyermekeiket, közömbösek a családi élet iránt, sőt idegenkednek tőle és demoralizálódnak — a férfiakat kiszorítják a munkából, a gépeket állandóan tökéletesítik, a gyermekek korán önállósulnak, a feleség és a gyermekek tartják el a férfit stb. stb. — A jelentés szerint a gyermekek éhesek és rongyosak — *a gyermekek fele nem is tudja, mit jelent jóllakni;* sok gyermek egész napi eledele annyi kenyér, amennyit egy pennyért (10 porosz pfennig) kapnak; vannak, akik ebédig egy falatot sem esznek, sőt előfordult, hogy gyermekek reggel 8 órától este 7 óráig egyáltalában nem kaptak enni. Ruházatuk gyakran alig fedi be meztelenségüket; sokan még télen is mezítláb járnak. Ezért korukhoz képest kicsinyek és gyengék, ritkán érik el a normális fejlettséget; és ha meggondoljuk, hogy a gyermekeknek, akiknek ilyen kevés lehetőségük van fizikai erejük fenntartására, még kemény, hosszan tartó munkát is kell végezniök zárt termekben, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy kevés katonai szolgálatra alkalmas felnőtt akad Birminghamben. „A munkások" — mondja egy sorozó orvos — „kicsinyek, véznák és igen gyengék, soknak ráadásul elnyomorodott a mellkasa vagy a hátgerince." Egy sorozó altiszt jelentése szerint Birminghamben kisebbek az emberek, mint bárhol másutt, általában 5 láb és 4—5 hüvelyk magasak; 613 toborzott újonc közül csak 238-at találtak alkalmasnak. Ami a nevelést illeti, fentebb (313. és kk. old.) már számos tanúvallomást és példát idéztünk a fémipari kerületekből; itt csak utalunk azokra, egyébként a „Children's Employment Commission's Report"-ból kitűnik, hogy Birminghamben az 5—15 éves gyermekeknek több mint a fele egyáltalában nem jár iskolába, az iskolába járó gyermekek pedig gyakran váltakoznak, s ezért lehetetlen komolyabb nevelésben részesíteni őket, hogy a gyermekeket igen korán kiveszik az iskolából és munkára fogják. Ebből a jelentésből kiderül az is, hogy milyen tanítókat alkalmaznak; egy tanítónő, arra a kérdésre, hogy vajon részesíti-e a gyermekeket erkölcsi nevelésben is, azt felelte: „nem, heti 3 penny tandíjért ezt nem kívánhatják"; többen meg sem értették a kérdést, mások viszont egyáltalán nem

tekintették kötelességüknek az erkölcsi nevelést. Az egyik tanítónő azt mondta, erkölcsi tanítással nem foglalkozik, de rajta van, hogy jó elvekre nevelje a gyermekeket, és válaszában durva nyelvi hibát követett el. A vizsgálóbiztos megállapította, hogy az iskolákban a gyermekek állandóan lármáznak és rendetlenkednek. A gyermekek erkölcsi állapota rendkívül elszomorító; a bűnözők fele 15 évesnél fiatalabb; *egy* év alatt 90 tízéves bűnöst ítéltek el, közülük 44-et bűncselekmény miatt. A vizsgálóbiztosok véleménye szerint szinte általános a nemi kicsapongás, mégpedig már igen fiatal korban. — (Grainger, jelentés és jegyzőkönyvek.)

A *staffordshire-i* vasipari vidéken még rosszabb a helyzet. Itt durva vasárukat készítenek, s ennél a munkánál (bizonyos kivételeket nem tekintve) nincs különösebb munkamegosztás, nem alkalmaznak sem gőzerőt, sem gépeket. Ezen a vidéken — Wolverhamptonban, Willenhallban, Bilstonban, Sedgeleyben, Wednesfieldben, Darlastonban, Dudleyban, Walsallban, Wednesburyben stb. — kevés a gyár, de annál több a kis kovácsműhely; a kismesterek egy vagy több tanonccal dolgoznak, akik 21 éves korukig szolgálnak náluk. A kismestereknek körülbelül ugyanaz a helyzetük itt is, mint Birminghamben, de a tanoncok többnyire sokkal rosszabbul élnek. Majdnem kizárólag csak beteg, elhullott állatok húsát eszik, vagy romlott hússal és romlott hallal, elvetélt borjak és a vasúton megfulladt disznók húsával táplálják őket. És ezt nemcsak a kismesterek teszik, hanem a 30—40 tanoncot foglalkoztató nagyobb gyárosok is. Wolverhamptonban ez, úgy látszik, általános jelenség. E táplálkozás természetes következményei a gyakori gyomor- és más megbetegedések. A gyermekek azonban többnyire még így sem tudnak jóllakni; munkaruhájukon kívül ritkán van más öltözetük, s már ezért sem járnak vasárnapi iskolába. A lakások rosszak és piszkosak, gyakran valóságos melegágyai a betegségeknek; ez az oka annak, hogy a gyermekek, bár munkájuk többnyire egészséges, kicsinyek, rossznövésűek, gyengék és sok esetben nyomorékok. Willenhallban például számosan vannak olyanok, akik a satunál való örökös reszelgetéstől púposak lettek, és az *egyik* lábuk — a „hátsó lábuk", hind-leg, ahogy ők nevezik — térdben meggörbül, s ezért lábuk K betű formáját kapja; azonkívül az ottani munkásoknak legalább egyharmada sérves. Mind itt, mind Wolverhamptonban a lányoknál — mert lányok is dolgoznak a kovácsműhelyekben! — és fiúknál sokszor megkésik a nemi érettség, néha 19 éves korukig. — Sedgeleyben és környékén, ahol majdnem kizárólag csak szöget kovácsolnak, nyomorúságos, istállóhoz hasonló, leírhatatlanul piszkos viskókban laknak és dolgoznak az emberek. Lányok és fiúk 10—12 éves koruktól forgatják a kalapácsot, és csak akkor tekintik őket teljesen szakkép-

zett munkásoknak, ha naponként 1000 szöget kovácsolnak. 1200 darab szögért 5 $^{3}/_{4}$ d., vagyis nem egészen 5 ezüstgaras bért kapnak. Minden egyes szög elkészítéséhez tizenkét ütés szükséges, és mivel a kalapács súlya 1 $^{1}/_{4}$ font, a munkásnak 18 000 fontot kell emelnie, hogy ezt a nyomorúságos bért megszolgálja. A nehéz munka és a rossz táplálkozás következtében a gyermekek — mint a vizsgálóbiztosok adatai is igazolják — rosszul fejlettek, kicsinyek és gyengék. Hogy milyen nevelőmunka folyik ebben a kerületben is, azt már fentebb adatokkal szemléltettük. A nevelés színvonala itt valóban hihetetlenül alacsony, a gyermekek fele még vasárnapi iskolába sem jár, másik fele pedig csak nagyon rendetlenül látogatja ezt az iskolát; más kerületekhez képest igen kevesen tudnak olvasni, és még sokkal kevesebben tudnak írni. Ez magától értetődik, mert a gyermekeket 7—10 éves korukban, tehát *éppen* akkor, amikor alkalmassá válnak arra, hogy haszonnal látogassák az iskolát, munkára fogják, és mert a vasárnapi iskolák tanítói — kovácsok vagy bányászok — gyakran maguk is alig tudnak olvasni, és még a nevüket sem tudják leírni. A gyermekek erkölcsi színvonala teljesen megfelel ezeknek a nevelési intézményeknek. Willenhallban — mondja Horne vizsgálóbiztos, és bőséges anyaggal bizonyítja állítását — a munkásoknak egyáltalában nincs erkölcsi érzésük. Megállapította, hogy a gyermekeknek fogalmuk sincs a szülők iránti kötelességeikről, sőt vonzalmat sem éreznek irántuk. Teljesen képtelenek megfontolni szavaikat; annyira elfásultak, olyan állatian buták, hogy gyakran — bár 12—14 órát kellett dolgozniok, mégis rongyosan jártak, éheztek és úgy ütötték-verték őket, hogy még napokig érezték — azt állították, hogy jól bánnak velük és kitűnően érzik magukat. Nem ismertek más életmódot, mint hogy reggeltől estig robotoljanak, amíg megengedik nekik, hogy abbahagyják a munkát; meg sem értették azt a kérdést, hogy vajon nem fáradtak-e el — hiszen ezt még soha senki sem kérdezte tőlük (Horne, jelentés és jegyzőkönyvek).

Sheffieldben nagyobb bért fizetnek és ezért jobb a munkások anyagi helyzete is. De azért ki kell térnünk egyes munkaágakra, amelyek itt rendkívül kedvezőtlenül hatnak a munkások egészségére. Bizonyos műveleteknél állandóan a mellhez kell szorítani a szerszámot, aminek gyakran tüdővész a következménye; más munkaműveletek pedig, mint például a reszelővágás, gátolják a szervezet általános fejlődését, és emésztőszervi megbetegedéseket idéznek elő; a késes csontnyelének kimetszése fejfájást, epebajt, és a lányoknál, akik nagy számban foglalkoznak ezzel a munkával, sápkórt okoz. De a legegészségtelenebb munka a pengék és a villák köszörülése, amely, különösen ha száraz kövön köszörülnek, óhatatlanul korai halált okoz. Ez a munka részben azért egészségtelen, mert görnyedt helyzetben végzik, s a

mell és a gyomor összenyomódik; de különösen azért, mert köszörülés közben rengeteg éles apró fémszilánk pattan le, amely megtölti a levegőt és belekerül a tüdőbe. A szárazköszörűsök átlagban alig érik meg 35. életévüket, a nedvesköszörűsök pedig ritkán idősebbek 45 évnél. A sheffieldi dr. *Knight* ezt mondja. „Hogy mennyire ártalmas ez a foglalkozás, ezt csak úgy tudom némiképpen érzékeltetni, ha azt mondom, hogy a köszörűsök közül a legiszákosabbak a leghosszabb életűek, mert ezek maradnak el leggyakrabban a munkából. Sheffieldben mintegy 2500 köszörűs van. Körülbelül 150-en (80 férfi és 70 fiú) villaköszörűsök — ezek 28—32 éves korukban meghalnak; a borotvaköszörűsök, akik nedvesen és szárazon köszörülnek, 40—45 éves korukban, az asztalikés-köszörűsök pedig, akik nedvesen köszörülnek, 40—50 éves korukban halnak meg."— Dr. Knight a következőképpen írja le betegségük, az úgynevezett köszörűs-asztma lefolyását: „Rendszerint 14 éves korukban kezdenek dolgozni, és ha erős a szervezetük, 20 éves korukig nemigen vannak panaszaik. Később azonban már fellépnek sajátos betegségük tünetei; amint kissé megerőltetik magukat, lépcsőn járnak vagy hegyre mennek, azonnal elakad a lélegzetük, magasra húzzák a vállukat, hogy ilymódon könnyítsenek az állandó és egyre fokozódó légzési nehézségen, előrehajlanak és nyilvánvalóan ilyen görnyedt helyzetben érzik legjobban magukat, ahogy munka közben megszokták; arcszínük piszkossárga, arcukra kiül a félelem, mellükben szorongást éreznek; hangjuk érdes és rekedt, hangos köhögésük olyan, mintha üres hordó kongana. Időnként nyállal keverve, vagy vékony nyálkaréteggel bevont gömb, illetve henger alakú gyurmában nagy mennyiségű port köpnek. Később véres a köpetük, nem tudnak fekvő helyzetben maradni, éjjel izzadnak, görcsös hasmenést kapnak, feltűnően lefogynak; végül a tüdővész szokásos tünetei jelentkeznek, hónapokig, sőt gyakran évekig sorvadnak, nem képesek munkával megkeresni a maguk és hozzátartozóik betevő falatját, amíg azután el nem pusztulnak. Hozzá kell fűznöm, hogy a köszörűsasztma megelőzésére vagy gyógyítására irányuló kísérletek mindeddig teljesen eredménytelenek." Ezt írta Knight 10 évvel ezelőtt; azóta a köszörűsök száma gyarapodott és a betegség pusztító ereje szintén fokozódott; de ugyanakkor kísérletek történtek arra is, hogy fedett köszörűkövek alkalmazásával és a por elszívásával megelőzzék a betegséget. Ezek a kísérletek, legalábbis részben, sikerültek, de a köszörűsök hallani sem akarnak róluk, sőt itt-ott összetörték az új berendezéseket, mert azt hiszik, hogy alkalmazásuk esetén több munkás fog köszörűsnek jelentkezni és lenyomják a bérüket; azt tartják, hogy „jobb a rövid, de vidám élet". Dr. Knight gyakran megmondta köszörűsöknek, akiknél az asztma első tünetei felléptek: el-

pusztultok, ha visszamentek a köszörűkőhöz. Tanácsát azonban senki sem követte; aki köszörűs lett, nem tágított, mintha eladta volna a lelkét az ördögnek. — A nevelés Sheffieldben nagyon alacsony színvonalú; egy pap, aki sokat foglalkozott nevelésstatisztikával, azt állítja, hogy 16 500 munkásgyermek közül, akiknek módjukban volt iskolába járni, alig 6500 tudott olvasni; ennek az az oka, hogy a gyermekeket már hétéves, de legkésőbb tizenkét éves korukban kiveszik az iskolából, és hogy a tanítómesterek teljesen alkalmatlanok (egyikük például tettenért tolvaj volt, aki a fogházból való szabadulása után jobb munka hiányában tanítómester lett!). Sheffieldben az ifjúság, úgy látszik, erkölcstelenebb, mint bárhol másutt (persze nehéz volna eldönteni, melyik várost illeti az elsőség, mert ha a jelentéseket olvassuk, minden városról azt hisszük, hogy éppen az viszi el a pálmát). A fiatalok vasárnaponként az utcán töltik a napot, „fej vagy írás"-t játszanak, vagy kutyákat uszítanak egymásra; szorgalmasan látogatják a csapszékeket, kedveseikkel együtt ott ülnek késő estig, majd párosával sétálni mennek. Az egyik ilyen kocsmában, amelyet a vizsgálóbiztos meglátogatott, 40—50 fiatal fiú és leány mulatozott; majdnem valamennyien 17 évesnél fiatalabbak voltak, és minden suhanc oldalán ott volt a választottja. Kártyáztak, énekeltek vagy táncoltak, de főleg ittak. Hivatásos kéjnők is ültek közöttük. Nem csoda tehát, hogy Sheffieldben, mint a tanúk egybehangzó vallomásából megállapítható, igen gyakori a korai nemi kicsapongás és a fiatalkorúak, 14—15 éves lányok prostitúciója. — Mindennaposak a legvadabb, a legvakmerőbb bűncselekmények; egy évvel a vizsgálóbiztos látogatása előtt elfogtak egy bandát, amely jobbára fiatalkorúakból állt; a banda éppen arra készült, hogy felgyújtsa a várost; lándzsákkal és gyújtóanyagokkal voltak felszerelve. Később látni fogjuk, hogy Sheffieldben a munkásmozgalom is ilyen féktelen jellegű (Symons, jelentés és jegyzőkönyvek).

A fémipar e központjain kívül vannak még gombostűgyárak Warringtonban (Lancashire), ahol a munkások, különösen a gyermekek között szintén nagy a nyomorúság, az erkölcstelenség és a tudatlanság; van továbbá számos szegkovácsműhely Wigan környékén (Lancashire) és Skócia keleti részén; az utóbbi kerületekről írt jelentések csaknem teljesen megegyeznek a Staffordshire-ról készültekkel. A fémiparnak egy ága van még hátra, a *gépgyártás*, amellyel főként a gyáripari kerületekben, különösen Lancashire-ben foglalkoznak, és amelynek az a sajátossága, hogy a gépeket gépekkel állítják elő, s így kivetik a máshonnan már kiszorult munkásokat utolsó menedékhelyükről is, a gépek gyártásából, amelyek már korábban megfosztották őket kenyerüktől. A gyalu- és fúrógépek, a csavar-,

kerék-, anyacsavarvágó gépek stb., a mechanikai esztergapadok itt is rengeteg munkást fosztottak meg kenyerétől, aki korábban jó bérért rendszeresen dolgozhatott. Aki kíváncsi rá, számtalan ilyen munkanélkülit láthat Manchesterben.

A staffordshire-i vasipari vidéktől északra terül el egy másik iparvidék: a *fazekasság* (potteries) vidéke, amelynek központja Stoke mezőváros (borough), amely Henley, Burslem, Lane End, Lane Delph, Etruria, Coleridge, Langport, Tunstall és Golden Hill helységeket foglalja magában, összesen 60 000 lakossal. A „Children's Employment Commission's Report" ezt mondja róla: A fazekasság egyes ágaiban — a cserépedénykészítésben — a gyermekek meleg, levegős termekben könnyű munkát végeznek; más ágaiban azonban keményen, megfeszítetten kell dolgozniok, és emellett keveset esznek és rongyokban járnak. Sok gyermek panaszkodik: „Nem adnak eleget enni, többnyire csak burgonyát és sót kapok, húst és kenyeret sohasem, nem járok iskolába, nincsen ruhám." — „Ma nem kaptam semmi ebédet, odahaza soha sincs ebéd, többnyire burgonyát és sót kapok, néhanapján kenyeret." — „Ez minden ruhám, ami rajtam van, nincs odahaza ünneplő ruhám." Az egészségre különösen káros munkát végző gyermekek közül kiemelendők a mould-runnerek, akik a kiformált árut a formával együtt a szárítóba viszik, és amikor az áru már kiszáradt, az üres formákat visszahozzák. Egész nap korukhoz képest túlságosan nagy súlyt cipelnek, mégpedig elviselhetetlen hőségben, s ettől még jobban elbágyadnak. Ezek a gyermekek csaknem kivétel nélkül soványak, sápadtak, gyengék, kicsinyek és rossznövésűek; majdnem valamennyien gyomorbajosak, gyakran hánynak, étvágytalanságban szenvednek, és sokan sorvadásban halnak meg. Csaknem ugyanolyan gyengék azok a fiúk is, akiket a kerékről (jigger), amelyet hajtanak, jiggereknek neveznek. A legesleg-ártalmasabb azonban azoknak a munkája, akik a kész árut nagy mennyiségű ólmot és gyakran sok arzént tartalmazó folyadékba mártják, vagy a folyadékból frissen kivett árut kézbe veszik. Ezeknek a munkásoknak — férfiaknak és gyermekeknek — keze és ruhája állandóan nedves e folyadéktól, bőrük megpuhul és az érdes tárgyak állandó markolásánál könnyen leválik, ezért ujjuk gyakran vérzik és mindig olyan állapotban van, amely rendkívül kedvez e veszélyes anyagok felszívódásának. Ennek következményei a gyermekeknél erős gyomor- és bélfájdalmak, e szervek súlyos megbetegedései, makacs székrekedés, bélgörcsök, olykor sorvadás, és *a leggyakrabban epilepszia*. A férfiak rendszerint részleges kézizombénulást, colica pictorumot*

* — festő-kólikát (a festők ipari betegsége) — *Szerk.*

és teljes végtagbénulást is kapnak. Egy tanú elmondta, hogy két vele dolgozó fiú munka közben görcsökben meghalt; egy másik tanú, aki serdülő korában két évig a fazekasáruk mártogatásánál segédkezett, elbeszélte, hogy kezdetben igen erős hasfájásai voltak, majd görcsöt kapott, és két hónapig nyomta az ágyat; azóta mind gyakoriabbak, sőt most már mindennaposak a görcsei, és *sokszor előfordul, hogy egy nap tízszer-hússzor epileptikus rohama van.* Jobboldala megbénult, és mint az orvosok mondták, sohasem használhatja többé végtagjait. Egy gyár mártogatótermében négy férfi dolgozott, valamennyien epileptikusok s heves bélgörcsben szenvednek, és tizenegy fiú, akik közül néhány már szintén epileptikus. Egyszóval, ez a borzalmas betegség ennek a munkának általános következménye — szintén a nagyobb nyereséget hajhászó burzsoázia dicsőségére! — Azokban a helyiségekben, ahol a cserépedényeket polírozzák, a levegő teli van finom kovaporral, amelynek belélegzése éppoly káros, mint az acélpor belélegzése a sheffieldi köszörűsöknél. A munkások lélegzete elakad, nem tudnak nyugodtan feküdni, gégéjük kisebesedik, erősen köhögnek és oly halkan tudnak csak beszélni, hogy alig hallani őket. Szintén tüdővészben pusztul el valamennyi. — A fazekasvidéken, azt mondják, aránylag sok az iskola, amelyekben a gyermekek tanulhatnának, de oly korán küldik őket a gyárba és oly sokáig (többnyire 12 órát, gyakran még többet) kell dolgozniok, hogy nem járhatnak iskolába; ez az oka annak, hogy a biztos által megvizsgált gyermekek háromnegyed része nem tudott sem írni, sem olvasni, és hogy az egész kerületben elképesztő tudatlanság uralkodik. Gyermekek, akik éveken át vasárnapi iskolába jártak, nem tudták megkülönböztetni a betűket; az egész kerületben nemcsak a szellemi, hanem az erkölcsi és a vallási nevelés is igen alacsony színvonalú (Scriven, jelentés és jegyzőkönyvek).

Az *üveggyártásban* is vannak munkák, amelyek talán keveset ártanak a férfiaknak, de a gyermekek nem bírják. A nehéz munka, a rendszertelen munkaidő, a gyakori éjjeli munka és különösen a munkahelyiségekben uralkodó nagy forróság (100—130° Fahrenheit) megtámadja a gyermekek egészségét; a gyermekek általában gyengék és betegesek, rossznövésűek, feltűnően sokan szembajosak, emésztőszervi betegségekben, bronchiális és reumatikus bántalmakban szenvednek. Sok gyermek sápadt, szemük vörös, sokszor hetekig nem látnak, erős émelygés, hányás, köhögés, meghűlés és reuma gyötri őket. A gyermekeknek, amikor kiveszik az árut a kemencéből, gyakran olyan elviselhetetlen forróságban kell dolgozniok, hogy lábuk alatt meggyullad a deszka. Az üvegfúvók többnyire fiatalon általános gyengeségben és tüdőbajban pusztulnak el. — (Leifchild, jelen-

tés, függelék, II. rész, L. 2. old. 11., 12. sz.; Franks, jelentés, függelék, II. rész, K. 7. old. 48. sz.; Tancred, jegyzőkönyvek, függelék, II. rész, I. 76. old. stb., valamennyi a „Children's Employment Commission's Report"-ban.)

Ez a jelentés általában arról tanúskodik, hogy a gyárrendszer fokozatosan, de biztosan behatol az ipar minden ágába, amit különösen a nők és gyermekek foglalkoztatása jelez. Felesleges mindenütt nyomon követnem a gépek haladását és a felnőtt férfiak kiszorulását. Aki valamennyire járatos az iparban, maga is könnyen kiegészítheti a mondottakat; helyszűke miatt nem térhetek ki részletesen a mostani termelési rendszernek erre az oldalára, melynek következményeit a gyárrendszerrel kapcsolatban már kifejtettem. Mindenütt gépeket alkalmaznak és ezzel megsemmisítik a munkás függetlenségének utolsó maradványát. Az asszony és a gyermekek munkája nyomán mindenütt felbomlik a család, vagy ha a férj munkanélküli lett, fejetetejére áll a családi élet; a gépek elkerülhetetlen bevezetése mindenütt a nagytőkés kezébe adja a vállalatokat és velük együtt a munkásokat. A vagyon centralizációja feltartóztathatatlanul halad előre, a társadalomnak nagytőkésekre és vagyontalan munkásokra való szétválása napról napra egyre élesebb, a nemzet ipari fejlődése óriás léptekkel rohan az elkerülhetetlen válság felé.

Fentebb már említettem, hogy a tőke hatalma és olykor a munkamegosztás a *kézművesség* terén is ugyanezt eredményezte: kiszorította a kisburzsoáziát, és helyébe nagytőkéseket és vagyontalan munkásokat állított. Ezekről a kézművesekről alapjában véve kevés mondanivalónk van, mert rájuk is vonatkozik mindaz, amit már általában az ipari proletariátusról mondottam; azonkívül ami a munka módját és az egészségre való hatását illeti, az ipari mozgalom kezdete óta itt kevés változás történt. De a tulajdonképpeni ipari munkásokkal való érintkezés, a nagytőkések nyomása, amely sokkal érezhetőbb, mint a kismestereké, akikhez a segédet mégiscsak személyi kapcsolat fűzte, a nagyvárosi élet befolyása és a bér csökkenése arra indította csaknem az összes kézműveseket, hogy tevékenyen részt vegyenek a munkásmozgalmakban. Erre mindjárt visszatérünk, de előbb még a londoni munkásságnak azzal a rétegével kell foglalkoznunk, amelyet a pénzéhes burzsoázia hajmeresztően barbár módon zsákmányol ki, és amely ezért különös figyelmet érdemel. A divatárusnőkre és a varrónőkre gondolok.

Sajátságos, hogy éppen a *burzsoá dámák* cicomázására szolgáló cikkek készítése jár a legszomorúbb következményekkel a munkások egészségére. Ezt már előbb, a csipkekészítésnél láttuk, most pedig újabb bizonyítékai

ennek a londoni divatárucégek. Ezekben a vállalatokban igen sok fiatal lány dolgozik, számuk mintegy 15 000-re tehető; jórészt falusi lányok, akik munkáltatóiknál kapnak lakást és ellátást, s ilymódon teljesen rabszolgái gazdáiknak. Az idényben, amely évente körülbelül négy hónapig tart, még a legjobb vállalatoknál is napi 15 órát, és ha nagyon sürgős a munka, 18 órát dolgoznak; de a legtöbb cégnél ebben az időszakban egyáltalán nincs meghatározott munkaidő, s a lányoknak sohasem jut több idő alvásra és pihenésre, mint napi 6 óra, de gyakran csak 3 vagy 4, sőt olykor csak 2 óra; 19—22 órát dolgoznak, ha ugyan nem kell egész éjjel dolgozniok, ami elég gyakori eset! Munkájuknak nincs más határa, csak a teljes kimerültség, amikor már a tű kiesik a kezükből. Előfordulnak olyan esetek is, amikor ezek a védtelen teremtések kilenc napig le sem vetkőznek és csak hébekorba heveredhetnek le pár percre egy matracra; apróra vágva teszik elébük az ételt, hogy a lehető legrövidebb idő alatt elfogyaszthassák; egyszóval, ezeket a szerencsétlen lányokat a morális rabszolgakorbáccsal, az elbocsátás rémével olyan hosszan tartó és szakadatlan munkára kényszerítik, amelyet nemhogy 14—20 éves gyenge lányok, de még erős férfiak sem bírnának. Ehhez hozzájárul még a munkahelyiségek és hálótermek fülledt levegője, a lányok görnyedt testtartása a munkában, a gyakorta rossz, nehezen emészthető táplálék — mindez, de mindenekelőtt a hosszan tartó munka és a szabad levegőtől való elzártság teljesen felőrli a leányok egészségét. Csakhamar elbágyadnak, elernyednek, elgyengülnek, étvágytalanságban szenvednek, megfájdul a válluk, a hátuk, a csípőjük, de különösen gyakori a fejfájás; később elferdül a hátgerincük, válluk felhúzódik és elnyomorodik, lesoványodnak, szemük megdagad, állandóan könnyezik és fáj, rövidlátók lesznek, köhögnek, szűkmellűek, lélegzetük elakad és mindezt még mindenféle női betegség tetézi. Sok esetben annyira tönkremegy a szemük, hogy látásuk gyógyíthatatlanul megromlik, teljesen megvakulnak; ha pedig nem vesztik el a szemük világát és tovább dolgozhatnak, rendszerint tüdővész vet véget a divatárusnők rövid, szomorú életének. Örökre odavan azok egészsége is, akik idejében otthagyták ezt a munkát; soha sem állnak többé talpra; állandóan, de különösen férjhezmenés után, betegeskednek, gyengélkednek, és beteg gyermekeket szülnek. Azok az orvosok, akiket a „Children's Employment Commission" vizsgálóbiztosa megkérdezett, kivétel nélkül kijelentették, hogy nehéz elképzelni olyan életmódot, amely biztosabban tönkretenné az egészséget és korai halált okozna, mint a divatárusnők élete.

Talán nem olyan közvetlenül, de éppolyan embertelenül zsákmányolják ki általában a londoni *varrónőket* is. A fűzőkészítéssel foglalkozó lányok

munkája nehéz, fáradságos, szemrontó. És mi a bérük? Nem tudom, de azt tudom, hogy a vállalkozó, akinek a kiadott anyagért kezeskednie kell, és aki a varrónőknek a munkát kiosztja, darabonként 1 $^1/_2$ d.-t (15 porosz pfenniget) kap. Ebből levonja a hasznát, ami legalább $^1/_2$ d., tehát a szegény varrónőnek legfeljebb 1 d. marad. A nyakkendőket varró lányoknak napi 16 órai munkára kell kötelezniök magukat, és hetenként mindössze 4 $^1/_2$ sh.-et (1 $^1/_2$ porosz tallért) kapnak; ezért azonban csak annyit vásárolhatnak, mint a legdrágább német városban 20 ezüstgarasért.* De a legrosszabb helyzetben azok vannak, akik ingeket varrnak. Egy egyszerű ingért 1 $^1/_2$ d.-t kapnak; korábban 2—3 d. volt a darabbér; amióta azonban a *burzsoá-radikális* vezetés alatt álló St. Pancras szegényház 1 $^1/_2$ d.-ért vállalja ezt a munkát, a szerencsétlen nők is kénytelenek ennyiért dolgozni. Egy finom, hímzett ingért, amelynek elkészítése 18 órai munka mellett egy teljes napot vesz igénybe, 6 d.-t (5 ezüstgarast) kapnak. Ezek a varrónők tehát, sok munkásnő és átvevő egybehangzó vallomása szerint, a késő éjszakába nyúló, nagyon feszített munkával mindössze heti 2 $^1/_2$—3 sh.-et keresnek! És e gyalázatos barbárság koronája, hogy a varrónők kötelesek a rájuk bízott anyagok árának bizonyos részét letétbe helyezni, amit természetesen csak úgy tehetnek meg, ha — mint a tulajdonosok is tudják — az anyagok egy részét elzálogosítják és azután veszteséggel visszaváltják; ha pedig nem *tudják* kiváltani, a békebíróság elé kerülnek. Így járt egy varrónő 1843 novemberében. Egy másik szegény leány, aki ugyanilyen helyzetbe került és nem tudta, mitévő legyen, 1844 augusztusában egy csatornába ölte magát. Ezek a varrónők rendszerint kis padlásszobákban, a legnagyobb nyomorban élnek; annyian vannak egy szobában, amennyien éppen beleférnek; télen többnyire egyetlen fűtésük a testük melege. Reggel 4—5 órától késő éjjelig ott ülnek munkájuk fölé görnyedve; pár év alatt tönkreteszik egészségüket és korán sírba szállnak, s emellett sohasem tudnak annyit megkeresni, amivel legalább legelemibb szükségleteiket kielégíthetnék;** lent pedig, az utcán, szobájuk alatt a nagyburzsoázia fényes hintói gördülnek tova, és talán tíz lépéssel távolabb egy

* V. ö. „Weekly Dispatch", 1844 március 17. — *Engels jegyzete.*

** Thomas Hood, napjaink legtehetségesebb angol humoristája, aki — mint minden humorista — csupa szív, de szellemi erély nélkül való, 1844 elején, amikor minden lap tele volt a varrónők nyomorával, egy szép költeményt írt, amelynek címe: The Song of the Shirt, Az ing-dal, s amely a burzsoá lányok szeméből sok részvevő, de haszontalan könnyet fakasztott. Helyszűke miatt nem közölhetem ezt a költeményt; az eredetileg a „Punch"-ban jelent meg,[181] és azután átvették az összes lapok. Mivel a lapok akkoriban mind sokat foglalkoztak a varrónők helyzetével, külön idézetek feleslegesek. — *Engels jegyzete.*

nyomorult dandy egyetlen este többet veszít fáraón, mint amennyit a varrónők egész évben keresnek.

Ilyen az angol ipari proletariátus helyzete. Ahová csak nézünk, mindenütt állandó vagy átmeneti nyomor, mindenütt betegség, mely az életviszonyok vagy a munka következménye; mindenütt demoralizáció, az ember testi és szellemi erőinek pusztulása, lassú, de biztos tönkretétele. — Vajon tartós lehet-e ez az állapot?

Ez az állapot nem tarthat sokáig, és nem is fog sokáig tartani. A munkásság, a nép nagy többsége nem akarja ezt. Lássuk, mit mondanak *ők* erről az állapotról.

Munkásmozgalmak

El fogják ismerni — még ha nem bizonyítottam volna is be olyan gyakran egyes példákon —, hogy az angol munkások ebben a helyzetben nem érezhetik magukat boldogoknak; hogy nincsenek olyan helyzetben, amelyben egy ember vagy az emberek egész osztálya emberi módon gondolkodhatna, érezhetne és élhetne. A munkásoknak tehát arra kell törekedniök, hogy kiszabaduljanak ebből a helyzetből, amely állattá alacsonyítja le őket, hogy jobb, emberibb helyzetet teremtsenek maguknak; ezt azonban csak úgy tehetik, ha harcolnak a burzsoáziának mint olyannak az érdekei ellen, s a burzsoáziának éppen az az érdeke, hogy a munkást kizsákmányolja. A burzsoázia azonban védi az érdekeit minden erejéből, ahogyan csak vagyona és a rendelkezésére álló államhatalom engedi. Mihelyt a munkás szabadulni akar mai helyzetéből, a burzsoá nyíltan ellenségévé lesz.

Ezenkívül a munkás minden pillanatban érzi, hogy a burzsoázia dologként, tulajdonaként kezeli, s már ezért is ellensége a burzsoáziának. Fentebb számtalan példával bebizonyítottam és mégannyi példával bizonyíthattam volna, hogy a mai viszonyok között a munkás csak úgy mentheti meg emberi mivoltát, hogy gyűlöli a burzsoáziát és fellázad ellene. És hogy a munkás *tud* a legizzóbb szenvedéllyel tiltakozni a vagyonosok *zsarnoksága ellen, ezt nevelésének, helyesebben a nevelés hiányának* köszönheti, meg annak a sok forró ír vérnek, amely az angol munkásosztály ereiben pezseg. — Az angol munkás már nem angol többé, nem számító pénzember, mint vagyonos honfitársa, a munkás érzésvilága teljesebben fejlett, veleszületett északi hidegségét ellensúlyozza kötetlensége, amelyben kifejlődhettek szenvedélyei és urrá lehettek rajta. Az a racionális megfontoltság, mely annyira kifejlesztette az angol burzsoá önző hajlamait, amely az önzést uralkodó szenvedélyévé tette és minden gondolatát, vágyát csak egyre, a pénzhajhászásra összpontosította, nincs meg a munkásban, és éppen ezért szenvedélye izzó, túláradó, mint a külföldieké. Az angol munkásban már nem lelhetők fel az angol nemzeti vonások.

A munkásnak, mint láttuk, csak az az egyetlen területe van emberi mivoltának kifejezésére, hogy tiltakozik egész helyzete ellen, s ezért természetes, hogy a munkás éppen ebben az ellenállásban a legrokonszenvesebb, a legnemesebb, a legemberibb. Látni fogjuk, hogy a munkások minden ereje, minden tevékenysége erre az egyre összpontosul, s hogy még az emberi műveltség megszerzésére irányuló törekvések is közvetlen kapcsolatban vannak ezzel. Olykor ugyan erőszakosságról, sőt brutalitásról is be kell majd számolnunk, de sohasem szabad elfelejtenünk, hogy Angliában nyílt társadalmi háború folyik; és ha a burzsoázia érdeke azt követeli, hogy ezt a háborút képmutatóan, a béke, sőt az emberbaráti szeretet leple alatt folytassa, a munkásnak csak az lehet az érdeke, hogy feltárja a valódi viszonyokat, hogy véget vessen ennek a képmutatásnak; így tehát a munkásoknak a burzsoáziával és szolgáival szemben elkövetett legerőszakosabb ellenséges cselekedetei is csak nyílt, leplezetlen megnyilvánulásai annak, amit a burzsoázia titokban és alattomban cselekszik a munkások ellen.

A munkásoknak a burzsoázia elleni lázadozása mindjárt az ipari fejlődés megindulása után megkezdődött, és különböző fázisokon ment át. Itt nincs hely arra, hogy részletesebben kifejtsem, mi e fázisok történelmi jelentősége az angol nép fejlődése szempontjából, ezt egy későbbi munkámban szeretném megtenni; most egyelőre csak az angol proletariátus helyzetét jellemző puszta tényekre szorítkozom.

A lázadás első, legnyersebb és legterméketlenebb formája a bűnözés volt. A munkás nyomorgott, és látta, hogy mások jobban élnek. Sehogy sem tudta felfogni, miért kell éppen neki ilyen viszonyok között szenvednie, holott többet tett a társadalom érdekében, mint a gazdag here. A szükség emellett legyőzte veleszületett tulajdontiszteletét — a munkás lopott. Láttuk, hogy az ipar kiterjedésével a bűnözés is fokozódott, hogy az évi letartóztatások száma egyenes arányban van a feldolgozott gyapotbálákkal.

A munkások azonban csakhamar belátták, hogy ez nem segít rajtuk. A bűnözők a lopással csak egyenként, csak mint egyének tiltakozhattae a fennálló társadalmi rend ellen. A társadalom egész hatalmával rávetettk magát minden egyes bűnözőre, és óriási túlerejével agyonnyomta. Azonkívül a lopás a tiltakozás legdurvább, egészen tudattalan formája volt; már ezért sem lehetett soha a munkások közvéleményének általános kifejezése, még ha hallgatólagosan esetleg helyeselték is. A munkás*osztály* akkor fejtett ki ellenállást először a burzsoáziával szemben, amikor erőszakkal ellenszegült a gépek bevezetésének, amint ez mindjárt az

ipari mozgalom kezdetén történt. Már az első feltalálók, Arkwright és mások ellen is hajszát indítottak, és gépeiket összetörték; később számos felkelés tört ki a gépek ellen, és ezek majdnem ugyanúgy zajlottak le, mint a cseh kartonnyomók 1844 júniusi zavargásai[129]; a gyárakat lerombolták és a gépeket darabokra törték.

De az effajta ellenállás is csak elszigetelt volt, bizonyos helységekre korlátozódott és csak a fennálló viszonyok egyetlen oldala ellen irányult. Alighogy a munkások elérték a pillanatnyi célt, a társadalom minden hatalmával lecsapott az ismét védtelen gonosztevőkre, kedve szerint megfenyítette őket; a gépeket pedig mégis bevezették. Meg kellett találni az ellenállás új formáját.

Segítségükre volt ebben egy törvény, melyet a régi, reform előtti, oligarchikus-tory parlament hozott, egy törvény, amelyet később, amikor a Reform Bill a burzsoázia és a proletariátus ellentétét törvényileg szentesítette és a burzsoáziát az uralkodó osztály rangjára emelte, sohasem szavazott volna meg az alsóház. Ez a törvény, amelyet 1824-ben fogadtak el, hatályon kívül helyezte mindazokat a törvényeket, amelyek megtiltották, hogy a munkások érdekeik megvédése céljából egyesüljenek. A munkások megkapták a *szabad egyesülés jogát*, amelyet addig csak az arisztokrácia és a burzsoázia élvezett. Voltak ugyan már korábban is titkos munkásegyesülések, de sohasem értek el nagyobb eredményt. Így például Skóciában, mint Symons írja („Arts and Artisans", 137. és kk. old.), a glasgow-i takácsok már 1812-ben általános sztrájkot rendeztek, s ezt egy titkos szövetség szervezte. 1822-ben ismét sztrájkoltak, és ez alkalommal két munkásnak, akiket a szövetség tagjai osztályárulóknak tekintettek, mert nem akartak a szövetséghez csatlakozni, vitriolt öntöttek az arcába, aminek következtében mindkettő megvakult. A skót bányamunkás-szövetség 1818-ban szintén elég erős volt ahhoz, hogy általános sztrájkot szervezzen. A tagok esküvel hűségre és titoktartásra kötelezték magukat; a szövetségeknek rendes taglistájuk, pénztáruk, könyvvitelük és helyi szervezeteik voltak. De az a körülmény, hogy egész munkájukat titokban kellett végezniök, gátolta fejlődésüket. Amikor azonban a munkások 1824-ben megkapták a szabad egyesülés jogát, az egyesületek csakhamar egész Angliában elterjedtek és nagyon megerősödtek. Minden munkaágban alakultak ilyen egyesületek (trade-unionok) azzal a leplezetlen szándékkal, hogy az egyes munkásoknak védelmet nyújtsanak a burzsoázia zsarnoksága és lelketlen magatartása ellen. Azt tűzték ki célul, hogy a béreket megállapítják és mint *hatalom*, kollektíve tárgyalnak a munkáltatókkal; hogy a bért a munkáltató profitja szerint szabályozzák,

arra alkalmas időben emelik, és egyes szakmákban mindenütt egyenlő magas szinten tartják; ezért tárgyalásokat folytattak a kapitalistákkal egy általánosan kötelező bérskála bevezetése végett, és ha valamelyik nem fogadta el a bérskálát, a munkások sztrájkba léptek. Arra törekedtek továbbá, hogy a tanoncok felvételének korlátozásával állandóan növeljék a munkáskeresletet, ezáltal magas szinten tartsák a béreket és amennyire csak lehet, meghiúsítsák a gyárosok alattomos mesterkedéseit, akik új gépek, szerszámok stb. bevezetésével igyekeztek a bért csökkenteni. Végül feladatuknak tekintették, hogy a munkanélküli munkásokat anyagilag támogassák. Ezt a támogatást vagy közvetlenül az egyesület pénztára nyújtotta, vagy pedig a munkás igazolólapot kapott, amellyel egyik helyről a másikra vándorolt, s szaktársai mindenütt támogatták, tájékoztatták, hogy hol lehet leginkább munkát kapni. Ezt a vándorlást a munkások trampnek, a vándorlót pedig trampernek nevezik. Hogy a kitűzött célokat elérhessék, elnököt és titkárt neveznek ki, akiket az egyesület fizet, mert minden valószínűség szerint egyetlen gyáros sem fog ilyen embereket alkalmazni; továbbá bizottságot alakítanak, amely beszedi a heti járulékokat és felügyel arra, hogy a befolyó összeget az egyesület céljaira fordítsák. Ahol lehetséges volt és ahol az előnyösnek látszott, egyes kerületi szervezetek föderációban egyesültek, és időről időre küldöttgyűléseket tartottak. Egyes esetekben megkísérelték, hogy *egy* szakma munkásait *egy* nagy országos egyesületben tömörítsék, és több ízben — először 1830-ban — megpróbálkoztak azzal is, hogy minden egyes szakma külön szervezetének fenntartása mellett az egész birodalomra kiterjedő általános munkásszövetséget alakítsanak. Ezek a szövetségek azonban sohasem voltak hosszú életűek, sőt a legtöbb esetben meg sem tudtak alakulni, mert rendkívüli általános felbuzdulás szükséges ahhoz, hogy ilyen egyesület létrejöhessen és hatékonyan működhessen.

Az egyesületek a következő eszközökkel igyekeznek céljaikat elérni: Ha egy vagy több munkáltató nem hajlandó a szövetség által megállapított bért fizetni, küldöttségeket menesztenek hozzá, vagy petíciót nyújtanak át neki (mint látjuk, a munkások értenek ahhoz, hogy elismerjék a gyárúr abszolút hatalmát saját kis államában); ha ez nem használ, a szövetség elrendeli a munka beszüntetését, és minden munkás hazamegy. A munkabeszüntetés (turn-out vagy strike) vagy részleges, ha egy vagy több munkáltató, vagy pedig általános, ha a szakma valamennyi munkáltatója vonakodik a bért az egyesület javaslatai szerint rendezni. Ezek az egyesület törvényes eszközei, ha ti. előzetes felmondás után hagyják abba a munkát, de nem mindig így történik ez. Ezek a törvényes eszközök

azonban eléggé gyengék, amíg vannak olyan munkások, akik nem tagjai az egyesületnek, vagy a burzsoá által nyújtott pillanatnyi előnyök miatt elszakadnak tőle. Különösképpen áll ez részleges sztrájkokra, mert ilyenkor a gyáros könnyen toborozhat munkásokat e fekete bárányok (úgynevezett knobstickek*) soraiból, és ezáltal meghiúsíthatja az egyesült munkások erőfeszítéseit. Az egyesületi tagok rendszerint fenyegetéssel, szidalmakkal, veréssel és egyebekkel, egyszóval minden úton-módon igyekeznek megfélemlíteni ezeket a sztrájktörőket; az árulók panasszal fordulnak a bírósághoz, és mivel mindeddig a törvényszerető burzsoázia kezében van a hatalom, az első törvénytelen cselekedet, a tagjai ellen indított első per majdnem minden esetben megtöri a szövetség erejét.

Ezeknek az egyesületeknek a története a munkások vereségeinek hosszú sora, amelyet elvétve egy-egy győzelem szakít meg. Természetes, hogy mindezek az erőfeszítések nem változtathatják meg azt a gazdasági törvényt, hogy a bért a munkapiacon mutatkozó kereslet és kínálat viszonya szabja meg. Ezek az egyesületek tehát a munkakereslet és kínálat viszonyára kiható *legfontosabb* okokkal szemben tehetetlenek. Kereskedelmi válság idején a szövetség maga kénytelen leszállítani a béreket, vagy teljesen fel kell oszlania, amikor pedig jelentősen fokozódik a munka iránti kereslet, nem tudja a bért magasabbra emelni, mint amennyire ez magától, a kapitalisták konkurrenciája folytán emelkedik. De a kevésbé fontos részlegesen ható okokkal szemben kétségtelenül van hatalma. Ha a gyárosnak nem kellene tartania a munkások összpontosított, tömeges ellenállásától, haszna növelése céljából egyre lejjebb szorítaná a bért; sőt, az a konkurrenciaharc, melyet a többi gyáros ellen kell folytatnia, kényszerítené erre, és a bér csakhamar a minimumra csökkenne. *Rendes körülmények között* a munkások ellenállása persze gátolja a gyárosok *egymással való* konkurrenciáját. Valamennyi gyáros tudja, hogy minden olyan bérleszállítás, amelyet nem igazolnak konkurrenseire is kiható körülmények, sztrájkot idézne elő, s ez kétségtelenül megkárosítaná, mert a sztrájk idején tőkéje tétlenül állna, gépei megrozsdásodnának, emellett pedig még nagyon is bizonytalan volna, vajon sikerül-e a bérleszállítás, ellenben biztosan tudja, hogy ha ez neki sikerülne, konkurrensei követnék példáját, a gyártmány ára esne, és a bérleszállításból remélt haszna semmivé válna. Továbbá, válság után a bérek az egyesületek nyomására kétségtelenül gyorsabban emelkednek, mint ahogy ez enélkül történne; a gyárosnak az az érdeke, hogy ne emelje a bért, amíg társainak konkurrenciája

* — sztrájktörők — *Szerk.*

nem kényszeríti erre; most viszont, ha javul a piac, a munkások maguk követelnek magasabb bért, és mivel munkásokban nincsen nagy választék ilyen körülmények között sztrájkkal sok esetben rákényszeríthetik a gyárost a béremelésre. De, mint mondottuk, a munkapiacon ható jelentősebb okokkal szemben az egyesületek tehetetlenek. Ilyen esetekben az éhség fokozatosan rákényszeríti a munkásokat, hogy bármilyen feltétellel ismét megkezdjék a munkát, és ha egyesek munkába álltak, a szövetség hatalma megtört, mert ez a néhány sztrájktörő a piacon még meglevő árukészletekkel együtt lehetővé teszi, hogy a burzsoázia a termelés megzavarásának legsúlyosabb következményeit kiküszöbölje. A szövetség pénztára csakhamar kiürül, mert igen sok rászorulót kell támogatnia, idővel a szatócsok felmondják a hitelt, amelyet magas kamatra adtak, és a szükség rákényszeríti a munkásokat arra, hogy visszatérjenek a burzsoázia jármába. Mivel azonban a gyárosoknak saját érdekükben kerülniök kell minden szükségtelen bérleszállítást — természetesen ez csak a munkások ellenállása miatt lett a gyárosokérdeke —, a munkások viszont a kereskedelmi viszonyok által előidézett minden bérleszállításban helyzetük rosszabbodását látják, ami ellen lehetőleg védekezniök kell, ezért a legtöbb sztrájk a munkások vereségével végződik. Felvetődik a kérdés, vajon miért sztrájkolnak a munkások ilyen esetekben, amikor e lépésük hasztalansága egészen nyilvánvaló? Pusztán azért, mert a munkásoknak a bérleszállítás ellen, sőt a bérleszállítás szükségszerűsége ellen is tiltakozniuk *kell*, mert ki kell jelenteniök, hogy nem nekik, az embereknek kell alkalmazkodniok a viszonyokhoz, hanem a viszonyoknak kell *hozzájuk*, az emberekhez igazodniok; mert hallgatásuk azt jelentené, hogy elismerik ezeket a viszonyokat, elismerik a burzsoáziának azt a jogát, hogy a kereskedelem kedvező periódusaiban kizsákmányolja őket, a rossz időkben pedig hagyja, hogy éhen vesszenek. A munkásoknak tiltakozniok kell ezellen, amíg szikrányi emberi érzés van bennük, és hogy *így* tiltakoznak, nem pedig másképpen, annak az az oka, hogy angolok, gyakorlati emberek, akik *tettekkel* tiltakoznak, nem úgy, mint a német teoretikusok, akik nyugodtan álomra hajtják fejüket, mihelyt tiltakozásukat megfelelően jegyzőkönyvbe vették és irattárba helyezték, ahol az ugyanolyan csendben fog szunnyadni, mint maguk a tiltakozók. Az angolok tettekben megnyilvánuló tiltakozásának viszont megvan a hatása, bizonyos korlátok közé szorítja a burzsoázia kapzsiságát, és nem engedi ellankadni a munkásoknak a vagyonos osztály társadalmi és politikai mindenhatóságával szemben kifejtett ellenállását, ugyanakkor pedig ez a tiltakozás arra a felismerésre is rászorítja

őket, hogy a burzsoázia uralmának megtöréséhez többre van szükség, mint munkásegyletekre és sztrájkokra. De ezeknek a szövetségeknek és az általuk szervezett sztrájkoknak tulajdonképpeni jelentősége abban áll, hogy ez a munkások első kísérlete *a konkurrencia megszüntetésére.* Előfeltételük annak felismerése, hogy a burzsoázia uralma csakis a munkások egymással való konkurrenciáján alapszik, vagyis azon, hogy a proletariátus szét van forgácsolva, hogy a munkásokat szembeállítják egymással. És éppen azért, mert — ha csak egyoldalúan, csak korlátozottan is — a konkurrencia ellen, a mostani társadalmi rend életere ellen irányulnak, éppen ezért veszélyeztetik annyira ezt a társadalmi rendet. A munkás nem is támadhatná a burzsoáziát és egyben az egész fennálló társadalmi berendezkedést ennél sebezhetőbb ponton. Ha megszűnik a munkások egymással való konkurrenciája, ha valamennyi munkás elhatározza, hogy többé nem engedi magát a burzsoáziától kizsákmányolni, akkor befellegzett a tulajdon birodalmának. Hiszen a munkabér csak azért függ a kereslet és kínálat viszonyától, a munkapiac véletlen helyzetétől, mert a munkások eddig eltűrték, hogy megvehető és eladható dologként kezeljék őket. Ha a munkások elhatározzák, hogy többé nem engedik magukat adni-venni, ha annak a meghatározásánál, hogy tulajdonképpen *mi* is a munka értéke, *mint emberek* lépnek fel, akiknek munkaerejükön kívül akaratuk is van, vége az egész mai nemzetgazdaságtannak és a bértörvényeknek. Persze, a bértörvények végeredményben ismét érvényesülnének, ha a munkások megállanának egymással való konkurrenciájuk megszüntetésénél; ezt azonban nem tehetik meg, hacsak nem akarnak lemondani egész eddigi mozgalmukról, hacsak nem akarják visszaállítani a munkások egymással való konkurrenciáját, — tehát ezt semmiképpen sem tehetik meg. A szükségszerűség kényszeríti rá őket arra, hogy nemcsak a konkurrencia egy *részét* szüntessék meg, hanem egyáltalában a konkurrenciát — és ezt meg is fogják tenni. A munkások már most napról napra egyre világosabban látják, mit jelent számukra a konkurrencia, jobban látják, mint a burzsoá, hogy a vagyonosok egymással való konkurrenciája is a munkást nyomja azáltal, hogy kereskedelmi válságokat idéz elő, hogy tehát ezt a konkurrenciát is ki kell küszöbölni. És csakhamar rájönnek majd arra is, *hogyan* kell ehhez hozzáfogniok. —

Szükségtelen hangsúlyoznunk, mennyire szítják ezek az egyesületek a munkások között a vagyonos osztállyal szembeni gyűlöletet és elkeseredést. A munkásság rendkívüli forrongása idején ezekből az egyesületekből indulnak ki — a vezető tagok tudtával vagy tudta nélkül — egyes olyan akciók, amelyek csak a kétségbeesésig fokozódott gyűlölettel, valami

minden korlátot áttörő vad szenvedéllyel magyarázhatók. Ilyen természetűek voltak a már fentebb említett esetek, amikor vitriollal öntötték le a sztrájktörőket, s ilyen még számos más akció, amelyek közül néhányat elmondok. 1831-ben, egy elkeseredett munkásmegmozdulás idején, Hydeban, Manchester közelében, agyonlőtték a fiatal Ashton gyárost, amikor este a mezőn áthaladt, s a tettesnek sohasem sikerült a nyomára jutni.[185] Kétségtelen, hogy a tettet munkások követték el bosszúból. — Igen gyakoriak a gyújtogatások és a robbantási kísérletek. *Sheffieldben*, 1843 szeptember 29-én, pénteken, megkísérelték, hogy Padgin fűrészgyáros Howard Street-i üzemét egy lőporral megtöltött és szorosan lefojtott vascsővel a levegőbe röpítsék — a kár igen jelentékeny volt. Másnap, szeptember 30-án *Shales Moorban, Sheffield* közelében hasonló kísérlet történt Ibbetson kés- és reszelőgyárában. Ibbetson úr azzal haragította magára a munkásokat, hogy tevékenyen részt vett a burzsoá mozgalmakban, alacsony bért fizetett, kizárólag sztrájktörőket alkalmazott, és saját előnyére használta ki a szegénytörvényt (az 1842. évi válság idején ugyanis úgy kényszerítette a munkásokat alacsony bér elfogadására, hogy a szegénygondozó hivatallal közölte a vonakodók nevét, azzal a megjegyzéssel, hogy kaphatnának munkát, de nem akarnak dolgozni, tehát nem érdemelnek támogatást). A robbanás meglehetősen nagy kárt okozott, és mindazok a munkások, akik elmentek megnézni, csak azt sajnálták, „hogy nem repült a levegőbe az egész história". — *Boltonban*, 1843 október 6-án, pénteken, fel akarták gyújtani Ainsworth és Crompton gyárát, de nem okoztak kárt, — egészen rövid idő alatt ez már a harmadik vagy negyedik gyújtogatási kísérlet volt ebben a gyárban. — 1844 január 10-én, szerdán, a *sheffieldi* városi tanács ülésén a rendőrfőnök bemutatott egy öntöttvasból készült pokolgépet, amelyet 4 font lőporral töltve és egy meggyújtott, de kialudt kanóccal ellátva Kitchen úr Earl Street-i gyárában találtak. — 1844 január 21-én, vasárnap, robbanás történt Bentley és White *buryi* (Lancashire) fűrészmalmában; az üzembe lőporcsomagokat dobtak, és a robbantással igen nagy kárt okoztak. — 1844 február 1-én, csütörtökön, felgyújtották a *sheffieldi* Soho kerékgyárat, s a gyár lángok martaléka lett.[186] — Négy hónap alatt tehát hat ilyen eset történt, s okuk kivétel nélkül a munkásoknak a munkáltatók elleni elkeseredésében keresendő. Hogy milyen társadalmi állapot az, amelyben ilyen dolgok akárcsak *lehetségesek* is, arra kár szót vesztegetnem. Ezek a tények eléggé bizonyítják, hogy Angliában megüzenték a társadalmi háborút és nyílt ellenségeskedés folyik még élénk üzletmenet idején is, mint például 1843 végén — de az angol burzsoázia még mindig nem tér észhez! A legkirívóbb azonban a *glasgow-i*

*thugok** esete, amelyet 1838 január 3-tól 11-ig tárgyalt e város esküdtbírósága. A tárgyaláson kiderült, hogy a pamutfonók szövetsége, amely 1816 óta működött Glasgow-ban, rendkívül szervezett és erős volt. A tagokat eskü kötelezte a többség határozatainak végrehajtására, s sztrájkjaikat egy titkos bizottság vezette, amely a tagság nagy tömege előtt ismeretlen volt és a szervezet pénzével korlátlanul rendelkezett. A bizottság díjakat tűzött ki sztrájktörők, gyűlölt gyárosok fejére és gyárak felgyújtására. Így gyújtottak fel egy gyárat, amelyben férfiak helyett sztrájktörő nőket alkalmaztak fonásra; MacPherson asszonyt, az egyik sztrájktörő lány anyját meggyilkolták, és a két gyilkost a szövetség pénzén Amerikába szöktették. — Már 1820-ban rálőttek egy MacQuarry nevű sztrájktörőre, és megsebesítették, amiért a tettes 15 font st.-t kapott a szövetségtől. Később rálőttek bizonyos Grahamre is; a tettes 20 fontot kapott, de elfogták és életfogytiglani száműzetésre ítélték. Végül 1837 májusában egy sztrájkkal kapcsolatban az Oatbank és a Mile End gyáraiban zavargások törtek ki, és mintegy tucatnyi sztrájktörőt tettleg bántalmaztak; a zavargások még júliusban is tartottak, és egy Smith nevű sztrájktörőt annyira megvertek, hogy belehalt. Ekkor a bizottságot letartóztatták és megindították ellene a vizsgálatot. A bizottság elnökét és főtagjait bűnösnek mondották ki abban, hogy részt vettek törvénytelen egyesületekben, sztrájktörők bántalmazásában, James és Francis Wood gyárának felgyújtásában, és ezért 7 évre száműzték őket. — Mit szólnak ehhez a történethez a mi derék németjeink?**

A vagyonos osztály és különösen a gyárosok, akik közvetlenül érintkeznek a munkásokkal, elkeseredetten harcolnak az egyesületek ellen, és olyan érvekkel próbálják szüntelenül bebizonyítani a munkásoknak azok haszontalanságát, amelyek nemzetgazdaságtani szempontból egészen helyesek, de éppen ezért részben hibásak és a munkásokat teljesen hidegen

---

* Ezeket a munkásokat arról az ismert kelet-indiai szektáról nevezték el thugoknak, amely kizárólag azzal foglalkozott, hogy a kezébe kerülő idegeneket orvul meggyilkolta. — *Engels jegyzete.*

** „Micsoda »vad igazságérzet« (wild justice) lakozhatott ezeknek az embereknek a szívében, hogy konklávéra összegyűlve munkástársukat mint osztályának és osztálya ügyének árulóját hideg megfontolással az áruló és szökevény halálára ítéljék és — minthogy állami bíróság és hóhér nem teszi meg — titkos hóhérral kivégeztessék, — mintha hirtelen feltámadna a lovagvilág ősi feme-bírósága[122] és titkos törvényszéke és még egyszer megjelennének a megdöbbent emberek előtt, éppen csak hogy tagjai nem páncélinget viselnek, hanem bársonyzubbonyban járnak, nem a vesztfáliai erdőkben gyűlnek össze, hanem Glasgow szépen kövezett Gallowgate-jén! — Ez az érzés kétségtelenül nagyon elterjedt és *erősen* él a *tömegben*, ha csak *kevéseknél* nyilvánul is meg ilyen éles formában." — *Carlyle:* „Chartism", 40. old. — *Engels jegyzete.*

hagyják. Már a burzsoázia buzgósága is azt bizonyítja, hogy nem érdektelen ebben a kérdésben; hiszen, a sztrájk okozta közvetlen kárt nem tekintve, úgy áll a dolog, hogy azt, ami a gyárosok zsebébe vándorol, szükségképpen a munkások zsebéből veszik ki. És még ha a munkások nem tudnák is olyan jól, hogy az egyesületek legalább bizonyos mértékig fékentartják munkáltatóik vetélkedő bércsökkentő kedvét, már csak azért is kitartanának az egyesületek mellett, mert ártanak velük ellenségüknek, a gyárosnak. A háborúban az egyik fél kára a másiknak haszon, és mivel a munkások hadilábon állnak a gyárosokkal, csak ugyanazt cselekszik, amit a magas potentátok tesznek, amikor hajbakapnak egymással. — A burzsoák közül megint csak barátunk, dr. Ure, a legádázabb ellensége minden munkásegyesületnek. Tajtékzik a dühtől, amikor a pamutfonók, a legerősebb munkásszekció „titkos törvényszékeiről" beszél, amelyek azzal kérkednek, hogy minden engedetlen gyárost ártalmatlanná tudnak tenni, „és így tönkretehetik azt az embert, aki éveken át megélhetést biztosított nekik". Szerinte olyan idők járnak, „amikor az ipar leleményes agya és éltető szíve a nyughatatlan alsó végtagok szolgaságába kerül", — kár, új Menenius Agrippa[187], hogy az angol munkásokat nem csitíthatod le olyan könnyen meséddel, mint a római plebejusokat! — és végül a következő megható történetet beszéli el: A mule-durvafonók egyszer szintén tűrhetetlenül visszaéltek erejükkel. A magas bér nem keltett bennük hálaérzetet a gyáros iránt, nem ösztönözte őket szellemi művelődésre (természetesen a burzsoáziára nézve ártalmatlan, sőt hasznos tudományokban), hanem sok esetben gőgössé tette őket, és módot nyújtott nekik arra, hogy a különböző gyárakban minden ok nélkül szervezett sztrájkok idején pénzzel támogassák a dacos szellemet. A Hyde-ban, Dukinfield-ben és a környékbeli helységekben lezajlott szerencsétlen zavargások alkalmával a vidék gyárosai, aggódva, hogy a franciák, belgák és amerikaiak ki ne szorítsák őket a piacról, azzal a kéréssel fordultak Sharp, Roberts & Co. gépgyárához, hogy Sharp úr feltaláló szellemét egy automatikus mule megkonstruálására irányítsák, amely „megmentené a termelést a keserű rabszolgaságtól és a fenyegető összeomlástól". — „Pár hónap múlva elkészült a gép, amely szinte éppúgy gondolkodott, érzett és tapintott, mint egy tapasztalt munkás. Így ugrott ki *Minerva parancsára a modern Prométheusz kezéből a vasember*, ahogy a munkások nevezik, — egy olyan alkotás, melynek az a hivatása, hogy az ipari osztályok soraiban helyreállítsa a rendet és biztosítsa az angolok ipari uralmát. E herkulesi csodalény híre rémületbe ejtette a munkásegyesületet, *és még mielőtt — mondhatni — elhagyta volna bölcsőjét, megfojtotta az anarchia hidráját.*" Ure bebizonyítja továbbá, hogy annak a gép-

nek a feltalálása, amellyel egyidejűleg 4—5 színt nyomnak, a kartonnyomók zavargásainak eredménye volt, hogy a mechanikai szövészetben az irezők elégedetlenkedése egy új, tökéletesített irezőgép feltalálására vezetett, és még több más hasonló esetet sorol fel.* Ugyanez a Ure valamivel előbb íveken át azt igyekszik bebizonyítani, hogy a gépek előnyösek a munkásoknak! — Ure egyébként nem áll egyedül; a gyári jelentésben Ashworth gyáros és mások minden alkalommal kimutatják [I. Rept. 50. old.; E. 7. old.; D. 91. old.], mennyire haragszanak ezekre a szövetségekre. Ezek a bölcs burzsoák, éppúgy, mint bizonyos kormányok, minden mozgalmat, amelyet nem értenek meg, gonosz agitátorok, rosszindulatú emberek, demagógok, hangoskodók és zöldfülűek befolyására vezetnek vissza; azt állítják, hogy az egyesületek fizetett ügynökei érdekből agitálnak, mert ebből élnek — mintha nem a burzsoázia tenné szükségessé, hogy az egyesületek fizessék agitátoraikat, mert nem hajlandó alkalmazni őket!

E munkabeszüntetések hihetetlen gyakorisága bizonyítja a legjobban, milyen méreteket öltött a társadalmi háború Angliában. Nincs olyan hét, sőt alig van olyan nap, hogy itt vagy ott ne sztrájkolnának — hol bérleszállítás miatt, hol a béremelés megtagadása miatt; hol sztrájktörők alkalmazása miatt, hol azért, mert nem akarnak véget vetni a visszaéléseknek vagy a rossz gyári rendnek; hol új gépek bevezetése miatt, hol száz és száz más okból. Ezek a sztrájkok természetesen csak előőrsi csatározások, de néha nagyobb ütközetekké is fejlődnek, nem döntenek el semmit, de kétségtelen bizonyítékai annak, hogy közeleg a proletariátus és a burzsoázia döntő csatája. A sztrájkok a munkások hadiiskolái, amelyekben felkészülnek az immár elkerülhetetlen nagy harcra; a sztrájkokkal nyilvánítják ki a munkásosztály egyes osztagai, hogy csatlakoznak a munkások nagy mozgalmához. És ha átlapozunk egy évfolyamot a „Northern Star"-ból, az egyetlen lapból, amely a proletariátus valamennyi mozgalmáról beszámol, megállapíthatjuk, hogy a városi és vidéki ipari munkások mind szövetségekbe tömörültek és időnként általános sztrájkkal tiltakoznak a burzsoázia uralma ellen. És a sztrájkok mint hadiiskolák felülmúlhatatlanok. A sztrájkokban mutatkozik meg az angolok sajátságos bátorsága. A kontinensen az a vélemény, hogy az angolok, és különösen a munkások gyávák, hogy nem képesek forradalmat csinálni, mert nem lázadnak fel minden pillanatban, mint a franciák, mert látszólag nyugodtan beletörődnek a burzsoá rendbe. Ez a nézet egészen helytelen. Az angol munkások bátorság dolgában nem maradnak el egy nemzet mögött sem; éppoly nyughatatlanok,

* *Ure:* „Philosophy of Manufactures", 366. és kk. old. — *Engels jegyzete.*

mint a franciák, csak másképpen harcolnak. A franciák, akik ízig-vérig politikusok, a társadalmi bajok ellen is politikai úton harcolnak; az angolok viszont azt tartják, hogy a politika csak az érdeket, a polgári társadalmat szolgálja, s ezért nem a kormány ellen, hanem közvetlenül a burzsoázia ellen harcolnak; ez pedig eredményesen egyelőre csak békés úton történhet. Az ipari pangás és annak következménye, a nyomor, 1834-ben a köztársaság jegyében kirobbantott lyoni felkelésre, 1842-ben pedig a népchartát és béremelést követelő manchesteri általános sztrájkra vezetett. Magától értetődik, hogy a sztrájkhoz is bátorság kell, sőt gyakran sokkal nagyobb bátorság, sokkal merészebb, szilárdabb elhatározás, mint a lázadáshoz. Valóban bámulatos, ahogy a munkás, aki tapasztalatból ismeri a nyomort, feleségével és gyermekeivel együtt szembenéz vele, hónapokig éhezik és szenved, és mindennek ellenére szilárd és rendíthetetlen marad. A francia forradalmárt halál, gályarabság fenyegeti, — de mi ez a sztrájkoló munkás lassú éhhalálához képest, mi ez ahhoz képest, hogy napról napra látnia kell, hogyan éhezik egész családja, ahhoz képest, hogy biztosan tudja, a burzsoázia bosszút áll majd rajta, s az angol munkás inkább mindezt elviseli, semhogy fejét a vagyonos osztály igájába hajtsa? Alább látunk majd egy példát arra, hogy milyen szívós, milyen rendíthetetlenül bátor az angol munkás, aki csak akkor enged az erőszaknak, amikor már minden ellenállás céltalan és értelmetlen. És éppen ebben a higgadt kitartásban, ebben a szilárd elszántságban, amelynek naponként száz és száz próbát kell kiállania, éppen ebben mutatja meg az angol munkás jellemének leginkább tiszteletet parancsoló oldalát. Emberek, akik annyi szenvedést képesek elviselni, hogy térdre kényszerítsenek egyetlenegy burzsoát, képesek lesznek arra is, hogy az egész burzsoázia hatalmát összetörjék. De ettől függetlenül is, az angol munkás elég gyakran megmutatta bátorságát. Az 1842. évi sztrájknak nem volt ugyan további következménye, de ennek részben az volt az oka, hogy a munkásokat a burzsoázia kergette sztrájkba, részben pedig az, hogy a munkások nem látták tisztán a sztrájk célját és megoszlott erről a véleményük. Egyébként azonban ott, ahol határozott *társadalmi* célokért kellett küzdeniük, éppen elég gyakran tettek tanúbizonyságot bátorságukról. Nem is beszélve az 1839. évi walesi felkelésről, Manchesterben tartózkodásom idején (1843 májusában) valóságos ütközetet vívtak. Egy téglagyárban (Pauling & Henfrey) ugyanis nagyobb téglákat kezdtek készíteni; a nagyobb téglákat természetesen drágábban adták el, de a bért nem emelték. A munkások, mivel béremelési követelésüket elutasították, sztrájkba léptek, és a téglagyári munkások szövetsége a cég ellen kihirdette a bojkottot. A cégnek azonban nagy nehezen sikerült

a környékről és a sztrájktörők közül munkásokat szerezni. Ezekkel szemben a szövetség kezdetben a megfélemlítés eszközéhez nyúlt. Erre a cég a gyár őrzésére tizenkét embert, kiszolgált katonákat és rendőröket fogadott fel, és felfegyverezte őket. Amikor hát a megfélemlítés nem használt, egy este tíz órakor a téglagyári munkások egy csapata katonai rendben, az első sorokat puskával felfegyverezve, megtámadta a gyárat, amely alig négyszáz lépésnyire volt egy gyalogos-kaszárnyától.* A munkások behatoltak a gyárba, és amint észrevették az őröket, tüzelni kezdtek rájuk, széttaposták a kirakott nyers téglákat, széthányták a már kiszárított téglák egymásra helyezett sorait, összezúztak mindent, ami útjukba akadt; behatoltak az egyik épületbe is, ahol széttörték a bútorokat és bántalmazták az ott lakó munkafelügyelő feleségét. Ezalatt az őrök egy sövény mögé húzódtak, ahonnan biztosan és akadálytalanul tüzelhettek; a gyárba benyomult munkások egy lángoló téglaégető kemence előtt álltak, amely élesen megvilágította őket, s így ellenfeleik minden golyója talált, a munkások viszont minden lövést elhibáztak. A lövöldözés mégis több mint félóráig tartott, míg el nem fogyott a munkások lőszere és el nem érték céljukat, össze nem törtek mindent, ami összetörhető volt a gyár udvarán. Akkor megjelent a katonaság; s a téglagyári munkások visszavonultak Ecclesbe (három mérföldnyire Manchestertől). Eccles előtt szemlét tartottak, itt mindenkit szekcióbeli számán szólítottak, aztán szétszéledtek, hogy annál biztosabban a mindenfelől előnyomuló rendőrség kezébe kerüljenek. Bizonyára igen sokan megsebesültek, de csak azok sebesüléséről tudunk, akiket elfogtak. Egyikük három golyót kapott: egyet a combjába, egyet a lábikrájába, egyet a vállába, és így vánszorgott még több mint négy mérföldet.[188] — Ezek az emberek kétségtelenül bebizonyították, hogy bennük is van forradalmi bátorság és nem félnek a golyózáportól; ha pedig, mint 1842-ben történt, a fegyvertelen tömeget, amely azt sem tudta, hogy tulajdonképpen mit akar, a piactér bejáratait megszálló néhány dragonyos és rendőr fékentarthatta, ez még korántsem bizonyítja, hogy a tömeg nem volt bátor; ez a tömeg akkor sem mozdult volna, ha nem lettek volna ott a közhatalom, azaz a burzsoá hatalom szolgái. Amikor a népnek határozott célja volt, kellő bátorságot is tanúsított, mint például amikor megtámadták a Birley-gyárat, és tüzérséget kellett felvonultatni a gyár megvédésére.[189]

Ezzel kapcsolatban még néhány szót arról, hogy Angliában mennyire tartják szentnek a törvényt. A burzsoának természetesen szent a törvény, hiszen az ő műve, az ő beleegyezésével, az ő védelmére és előnyére hozták.

* A Cross Lane és a Regent Road sarkán — lásd Manchester térképét. — *Engels jegyzete.*

A burzsoá tudja, hogy ha akad is egy-egy törvény, amely éppen neki esetleg árt, a törvényhozás a maga egészében mégis az ő érdekeit védi, és hogy mindenekelőtt a törvény szentsége, a társadalom egyik részének aktív, másik részének passzív akaratnyilvánításával megállapított rend sértetlensége a legerősebb támasza társadalmi állásának. Minthogy az angol burzsoá a törvényben, mint istenében, önmagára talál, ezért azt szentnek tartja, ezért valami csodálatos, megnyugtató erőt lát a rendőrbotban, amely tulajdonképpen az ő botja. Nem így a munkás. A munkás nagyon jól tudja, és nagyon gyakran tapasztalta, hogy a törvény csak korbács, melyet a burzsoá font számára, és ha nem okvetlenül szükséges, nem folyamodik a törvényhez. Nevetséges állítás, hogy az angol munkás fél a rendőrségtől, hiszen a manchesteri rendőrséget minden héten megverik, sőt a múlt évben a munkások megrohamoztak egy vasajtókkal és nehéz ablaktáblákkal biztosított rendőrőrszobát. Az 1842. évi sztrájk alkalmával a rendőrség ereje, mint mondottuk, csak maguknak a munkásoknak a tanácstalanságában rejlett.

Mivel a munkások nem tisztelik a törvényt, hanem csak tűrik, amennyiben nincs annyi erejük, hogy megváltoztassák, ezért természetes, hogy legalább javaslatokat akarnak tenni a törvény megváltoztatására, hogy a burzsoá törvény helyébe proletár törvényt akarnak állítani. Ez a proletár törvényjavaslat a *népcharta* (people's charter), amely formájában tisztán politikai okmány és az alsóháznak demokratikus alapokon való átszervezését követeli. A *chartizmus* a burzsoáziával szemben tanúsított ellenállás sűrített formája. Az egyesületekben és sztrájkokban az ellenállás mindig elszigetelt volt: csak egyes munkások vagy munkáscsoportok harcoltak egyes burzsoák ellen; amikor pedig általánossá vált a harc, többnyire nem a munkások szándéka tette azzá, és ha ez mégis szándékosan történt, e szándék alapja a chartizmus volt. Mert a chartizmussal az egész munkásosztály kel fel a burzsoázia ellen, és mindenekelőtt ennek politikai hatalmát, azt a törvényekből rakott falat támadja, amellyel a burzsoázia körülbástyázta magát. A chartizmus a *demokrata* pártból ered, amely a XVIII. század nyolcvanas éveiben *a proletariátussal együtt és a proletariátus körében* fejlődött ki, a francia forradalom idejében erőre kapott, s a békekötés után mint „*radikális*" párt lépett fel; akkoriban Birmingham és Manchester, korábban London volt a székhelye; a liberális burzsoáziával való szövetségben a régi parlament oligarcháitól kikényszerítette a Reform Billt, és azóta egyre jobban megszilárdult mint a burzsoáziával szemben álló munkáspárt. 1838-ban az általános Londoni Munkásegyesület (Working Men's Association) egy bizottsága William Lovett vezetésével kidolgozta

a népchartát, amelynek „hat pontja" a következő: 1. általános választójogot minden nagykorú, épelméjű, büntetlen előéletű férfinak; 2. évenként újjáválasztandó parlamentet; 3. fizetést a parlament tagjainak, hogy vagyontalanok is vállalhassák a képviselői megbizatást; 4. titkos szavazással történő választásokat, hogy elejét vegyék a burzsoázia megvesztegetési és megfélemlítési kísérleteinek; 5. egyenlő választókerületeket, hogy biztosítsák az egyenlő képviseletet, és 6. a 300 font st. jövedelmű földbirtokban megállapított, s amúgyis illuzórikus választhatósági cenzus eltörlését, hogy legyen minden választó választható is. — Bármilyen ártatlannak látszik ez a hat pont, amely csak az alsóház szervezetével foglalkozik, éppen elegendő ahhoz, hogy az angol alkotmányt királynőstül és felsőházastul szétrombolja. Az alkotmány úgynevezett monarchikus és arisztokratikus eleme csak azért létezhet, mert a burzsoázia érdeke a *látszólagos* fennmaradása; hiszen manapság mindkét elem léte igazán csak látszat. De ha majd egyszer az egész közvélemény az alsóház mögött áll, ha ez már nem csupán a burzsoázia, hanem az egész nemzet akaratát fejezi ki, akkor minden hatalom oly teljesen benne összpontosul majd, hogy eltűnik az uralkodó és az arisztokrácia nimbuszának utolsó fénysugara is. Az angol munkás nem tiszteli sem a lordokat, sem a királynőt, a burzsoázia viszont, bár véleményükkel nem sokat törődik, személyükben isteníti őket. Az angol chartista politikailag republikánus, bár ezt a szót sohasem vagy csak igen ritkán ejti ki; rokonszenvez a világ republikánus pártjaival, de szívesebben nevezi magát demokratának. A chartista azonban több, mint egyszerű republikánus; az ő demokráciája nemcsak politikai demokrácia.

Igaz, a chartizmus 1835-től, keletkezésétől, főleg a munkások mozgalma volt, de még nem különült el élesen a radikális kispolgárságtól. A munkások radikalizmusa karöltve haladt a burzsoázia radikalizmusával, a charta közös jelszavuk volt, minden évben együtt tartották „nemzeti konventjüket", egy pártnak látszottak. A kispolgárság éppen a Reform Bill eredményein érzett csalódása következtében és az 1837 és 1839 közötti rossz üzleti évek miatt igen harcias és vérszomjas volt akkoriban; kedve szerint való volt a heves chartista agitáció. Németországban el sem tudják képzelni, milyen heves volt ez az agitáció. Fegyverkezésre, sőt gyakran lázadásra szólították a népet; lándzsákat gyártottak, mint a francia forradalom idején, s 1838-ban a többi között igen aktív volt egy Stephens nevű metodista pap, aki Manchesterben így szólt az összegyűlt néphez: „Ne féljetek a kormány hatalmától, az elnyomóitok rendelkezésére álló katonáktól, szuronyoktól és ágyúktól; olyan eszköz van a kezetekben, amely erősebb mindennél, olyan fegyveretek van, amellyel szemben tehetetlen a szurony és

az ágyú; s ezt a fegyvert egy tízéves gyermek is tudja forgatni — elég néhány gyufa meg egy köteg szurokba mártott szalma, és szeretném látni, mit tehet a kormány és száz- meg százezernyi katonája ez ellen az egy fegyver ellen, ha merészen alkalmazzuk."* — De már akkor megmutatkozott a munkás-chartizmus sajátos, *társadalmi* jellege. Ugyanez a Stephens így szólt a Kersall Mooron, Manchester említett mons sacer-jén egybegyűlt 200 000 főnyi tömeghez:[190] „A chartizmus, barátaim, nem politikai kérdés; nem arról van szó, hogy választójogot kapjatok stb.; a chartizmus *kés- és villakérdés*, a charta annyi, mint jó lakás, jó étel és ital, jó megélhetés és rövid munkaidő." Az új szegénytörvény ellen és a tízórás törvényért indított mozgalmak már akkor is igen szoros kapcsolatban voltak a chartizmussal. E kor minden népgyűlésén tevékenyen részt vett a *tory* Oastler; a népchartát követelő birminghami nemzeti petíción kívül még száz és száz olyan petíciót fogadtak el, amelyben a munkások társadalmi helyzetének javítását sürgették; 1839-ben szintén nagy lendülettel folyt az agitáció, amikor pedig az év végén kissé alábbhagyott, Bussey, Taylor és Frost nekiláttak, hogy Észak-Angliában, Yorkshire-ban és Walesben egyidejűleg felkelést szervezzenek. Frostnak, minthogy tervét elárulták, idő előtt kellett megkezdenie a felkelést, és ezért kudarcot vallott; északon még kellő időben értesültek Frost vállalkozásának kudarcáról és visszavonultak; két hónappal később, 1840 januárjában Yorkshire-ban több úgynevezett rendőri zendülés (spy-outbreak)[191] tört ki, például Sheffieldben és Bradfordban, — s ezután a forrongás lassanként elült. Közben a burzsoázia gyakorlatibb, neki előnyösebb tervekre, tudniillik a gabonatörvények elleni harcra vetette magát; Manchesterben megalakult a Gabonatörvény-ellenes Szövetség, aminek az volt a következménye, hogy a radikális burzsoázia és a proletariátus kapcsolata meglazult. A munkások csakhamar felismerték, hogy a gabonatörvények eltörlése ugyan nagyon előnyös a burzsoáziának, de *nekik* keveset használna és ezért nem voltak hajlandók e tervet támogatni. Kitört az 1842. évi válság. Az agitáció ismét megélénkült, ugyanúgy, mint 1839-ben. Ezúttal azonban a gazdag ipari burzsoázia, amelyet ez a válság igen érzékenyen sújtott, szintén részt vett az agitációban. A Gabonatörvény-ellenes Liga — így nevezték most a manchesteri gyárosok által kezdeményezett egyesületet — nagyon radikális, harcias irányt vett. Lapjai és agitátorai leplezetlenül forradalmi hangot ütöttek meg, s ennek többek közt az volt az oka, hogy 1841 óta a konzervatív párt volt kormányon. Akárcsak korábban a chartisták, most a Liga is nyíltan

* Láttuk, hogy a munkások megszívlelték ezeket a szavakat. — *Engels jegyzete.*

felkelésre szólított; és a válságtól a legtöbbet szenvedő munkások sem ültek ölbe tett kézzel, amint ezt az az évi nemzeti petícióra gyűjtött $3\,^1/_2$ millió aláírás bizonyítja. Egyszóval a két radikális párt, amely kissé elidegenedett egymástól, most ismét szövetkezett; 1842 február 14-én Manchesterben az egybegyűlt liberálisok és chartisták petíciót szerkesztettek, amelyben mind a gabonatörvények eltörlését, mind a charta törvénybe iktatását követelték; s a következő napon mindkét párt elfogadta a petíciót.[192] Tavasszal és nyáron fokozódott a nyomor és hevesebb lett az agitáció. A burzsoázia szilárdan eltökélte, hogy a válságot, a válság okozta nyomort és az általános forrongást kihasználva, kivívja a gabonatörvények eltörlését. Ezúttal, mivel a toryk voltak kormányon, még a törvényességről is félig-meddig lemondott; forradalmat akart, de a munkások segítségével. A munkások kaparják ki a gesztenyét a tűzből — és égessék meg ujjaikat a burzsoázia érdekében. Már sok helyen újra felkapták a „*szent hónap*", az általános munkássztrájk gondolatát, amelyet korábban (1839-ben) a chartisták vetettek fel; ezúttal azonban nem a munkások akartak sztrájkolni, hanem a gyárosok, akik a gabonavámok eltörlését úgy akarták kikényszeríteni a tory parlamenttől és kormánytól, hogy gyáraikat bezárják, munkásaikat pedig falura, az arisztokrácia birtokaira küldik. Ez természetesen felkelésre vezetett volna, de a burzsoázia a biztos háttérben maradva nyugodtan bevárhatta az eredményt anélkül, hogy — a legrosszabb esetben — kompromittálná magát. Július végén javulni kezdett az üzletmenet; az idő sürgetett, és hogy el ne szalasszák az alkalmat, három stalybridge-i cég *emelkedő konjunktúra mellett* (v. ö. a Manchesterből és Leedsből július végén és augusztus elején küldött kereskedelmi jelentéseket), leszállította a béreket, — hogy saját elhatározásukból tették-e ezt, vagy pedig a többi gyáros és különösen a Liga hozzájárulásával, azt nem akarom eldönteni. Két cég azonban csakhamar meghátrált; a harmadik, William Bailey és Testvérei, kitartott, és azt mondta a panaszkodó munkásoknak, hogyha ez nem tetszik nekik, akkor talán jobb lesz, ha egy időre elmennek szórakozni. A munkások nagy felháborodással fogadták ezt a gúnyos kijelentést, elhagyták a gyárat, bejárták a helységet és minden munkást sztrájkra szólítottak. Néhány óra múlva már minden gyár állt, s a munkások Mottram Moorba vonultak, hogy gyűlést tartsanak. Ez augusztus 5-én történt. Augusztus 8-án a stalybridge-iek 5000 főnyi tömege Ashtonba és Hydeba vonult, leállítottak minden gyárat és szénbányát, gyűléseket tartottak, de ezeken nem a gabonatörvények eltörlését sürgették, ahogy a burzsoázia remélte, hanem „tisztességes napi bért a tisztességes napi munkáért" (a fair day's wages for a fair day's work). Augusztus 9-én Manchesterbe vonul-

tak; a *hatóságok* — csupa liberális — *beengedték* őket, és itt is leállították a gyárakat; 11-én Stockportban voltak; itt ütköztek először ellenállásba, amikor a szegényházat, a burzsoázia e kedvencét megtámadták; ugyanezen a napon Boltonban általános sztrájk kezdődött és zavargások törtek ki, de a hatóságok itt sem avatkoztak be; a felkelés csakhamar kiterjedt valamennyi ipari kerületre, a termésbetakarításon és az élelmiszerkészítésen kívül minden munka szünetelt. De a felkelt munkások is megőrizték nyugalmukat. Akaratuk ellenére kergették őket ebbe a felkelésbe; a gyárosok — egyetlenegy, a *tory* Birley (Manchester) kivételével — *szokásuktól eltérően* semmit sem tettek a munka beszüntetése ellen; a dolog megkezdődött anélkül, hogy a munkásoknak határozott céljuk lett volna. Igaz, abban egyek voltak, hogy nem fogják agyonlövetni magukat a gyárosokért, akik a gabonatörvényeket akarják hatályon kívül helyezni; egyébként azonban megoszlottak a vélemények: egyesek a népchartát akarták kivívni, mások viszont, akik ezt korainak tartották, csupán az 1840. évi béreket akarták kikényszeríteni. Ezért aztán meghiúsult a felkelés. Ha kezdettől fogva határozott célú, tudatos munkásfelkelés lett volna, kétségtelenül siker koronázta volna; de ezek a tömegek, amelyeket akaratuk ellenére hajtottak az utcára munkáltatóik, s amelyeknek egyáltalában nem volt határozott céljuk, semmit sem tehettek. Közben a burzsoázia, amely a kisujját sem mozdította azért, hogy a február 15-i szövetséget valóra váltsa, hamarosan belátta, hogy a munkások nem akarnak a burzsoázia eszközei lenni, belátta, hogy következetlen volt, amikor „törvényes" álláspontjától eltávolodott, és ezzel veszélybe sodorta magát; ismét előszedte tehát régi törvényességét, s a kormány mellé állt a munkások ellen, akiket maga bújtatott fel, majd kényszerített rá a felkelésre. A burzsoák és hű szolgáik felesküdtek rendőröknek, — ebben a külön rendőralakulatban részt vettek a manchesteri német kereskedők is, akik vastag botjaikkal, szivarozva, teljesen szükségtelenül parádéztak a városban. Prestonban a burzsoázia lövetett a népre, s így a nép akaratlan felkelésével most már nemcsak a kormány katonai hatalma, hanem az egész vagyonos osztály is szemben állt. A munkások, akiknek amúgy sem volt határozott céljuk, lassanként szétszéledtek, s a felkelés súlyosabb következmények nélkül végződött. Utóbb a burzsoázia aljasságát újabb aljassággal tetézte; úgy igyekezett fehérre mosni magát, hogy iszonyattal beszélt a nép erőszakos fellépéséről, ami sehogy sem illett tavaszi forradalmi hangjához, a chartista „felbujtókat" stb. tette felelőssé a felkelésért, holott ő maga hasonlíthatatlanul többet tett a felkelés kirobbantása érdekében, és hihetetlen pimaszsággal ismét korábbi álláspontjára helyezkedett, ismét a törvény szentségét hirdette. A chartistákat,

akik úgyszólván semmivel sem járultak hozzá a felkeléshez, akik csak azt tették, amit a burzsoázia is akart, vagyis kihasználták a helyzetet, bíróság elé állították és elítélték, a burzsoáziának ellenben még a hajaszála sem görbült meg, sőt a munka szünetelése alatt haszonnal eladta készleteit.

A felkelésnek az volt az eredménye, hogy a proletariátus egészen határozottan különvált a burzsoáziától. A chartisták egyáltalában nem titkolták addig sem, hogy chartájukat készek minden eszközzel, ha kell, forradalom útján is kivívni; a burzsoázia, amely most egyszerre tudatára ébredt annak, hogy minden erőszakos átalakulás veszélyezteti helyzetét, hallani sem akart többé „fizikai erőszakról", csak „erkölcsi erőszakkal" kívánta elérni céljait — mintha az erkölcsi erőszak más volna, mint a fizikai erőszakkal való közvetlen vagy közvetett fenyegetés. Ez volt az egyik vitapont; ezt azonban áthidalták; mert a chartisták — akik nem kevésbé szavahihetők, mint a liberális burzsoázia — később azt állították, hogy ők sem apelláltak a fizikai erőszakra. De a másik, a legfőbb vitapont, amelyben a chartizmus teljes tisztaságában kikristályosodott, a gabonatörvény volt. A gabonatörvény eltörlése kérdésében a radikális burzsoázia érdekelve volt, a proletariátus azonban nem. A chartista párt ezért két pártra szakadt, amelyeknek politikai, szavakba foglalt elvei megegyeznek ugyan, de amelyek teljesen különbözők és nem egyeztethetők össze. *Sturge*, a radikális burzsoázia képviselője a birminghami nemzeti konventen 1843 januárjában azt javasolta, hogy a chartista szövetség szabályzatából hagyják ki a charta *nevet;* mert, mint mondta, a felkelés óta erőszakos forradalmi cselekedetek emlékei fűződnek hozzá, — holott a chartához már évek óta forradalmi emlékek fűződtek, és Sturge úrnak eddig nem volt kifogása ez ellen. A munkások ragaszkodtak a charta névhez, és leszavazták Sturge urat, mire ez az egyszerre lojálissá lett quaker a kisebbséggel együtt kivonult a teremből és radikális burzsoákból megalakította a „Complete Suffrage Association"-t. Ennek a nemrég még jakobinus burzsoának annyira kellemetlenek lettek az emlékek, hogy még az általános választójog (universal suffrage) kifejezést is a nevetséges teljes választójog (complete suffrage) kifejezéssel cserélte fel! A munkások kinevették és nyugodtan tovább haladtak útjukon.

Ettől kezdve a chartizmus tiszta munkásügy volt, megszabadult minden burzsoá elemtől stb. A „teljes" választójogot követelő újságok — a „Weekly Dispatch", a „Weekly Chronicle", az „Examiner" stb. — lassanként éppoly unalmasak lettek, mint a többi liberális lap, védelmezték a kereskedelmi szabadságot, támadták a tízórás törvényjavaslatot és valamennyi önálló munkáskövetelést, és általában nem sok radikalizmusról tettek

tanúságot. A radikális burzsoázia minden konfliktusban a liberálisokhoz csatlakozott a chartistákkal szemben, és fő feladatául egyáltalában a gabonatörvény eltörlését tűzte ki, ami angol szempontból egyértelmű a szabad konkurrenciával. Ezáltal a radikálisok a liberális burzsoázia járszalagjára kerültek, és most felettébb szánalmas szerepet játszanak.

Ezzel szemben a chartista munkások kettőzött buzgalommal vettek részt a proletariátusnak a burzsoázia ellen vívott minden harcában. A szabad konkurrencia éppen elég szenvedést okozott a munkásoknak, hogy meggyűlöljék; a szabad konkurrencia képviselői, a burzsoák, esküdt ellenségei a munkásságnak. A munkások csak kárát vallhatják annak, ha teljesen szabaddá válik a konkurrencia. Eddigi követeléseik: a tízórás törvény, a munkás védelme a tőkéssel szemben, a jó bér, a biztosított megélhetés, az új szegénytörvény eltörlése — mindez, ami legalább oly lényeges része a chartizmusnak, mint a „hat pont", közvetlenül a szabad konkurrencia és a kereskedelmi szabadság ellen irányul. Nem csoda hát — s ezt az egész angol burzsoázia nem tudja megérteni —, hogy a munkások hallani sem akarnak a szabad konkurrenciáról, a kereskedelem szabadságáról, a gabonatörvények eltörléséről, és hogy ez utóbbi követelés legalábbis hidegen hagyja őket, de szószólóit elkeseredetten gyűlölik. Éppen a gabonatörvények eltörlése az a kérdés, amelyben a proletariátus a burzsoáziától, a chartizmus a radikalizmustól elválik, de egy burzsoá ezt nem érheti fel ésszel, mert nem tudja megérteni a proletariátust.

De éppen ebben különbözik a chartista demokrácia minden eddigi, politikai burzsoá demokráciától. A *chartizmus, lényegét tekintve, szociális jellegű.* A „hat pont", amely a radikális burzsoá számára minden, és amelyet, szerinte, legfeljebb még néhány alkotmányreform követhet, a proletár számára csak eszköz. „A politikai hatalom az eszközünk, a szociális boldogság a célunk" — ez most a chartisták világosan kifejezett jelszava. Stephens lelkész „kés- és villakérdését" 1838-ban csak a chartisták egy része fogadta el igazságnak; 1845-ben már mindannyiuk számára az. A chartisták között nincsenek többé csak-politikusok. Igaz, szocializmusuk még igen fejletlen, még mindig a földbirtok felparcellázásában (allotment-system) látják a nyomor megszüntetésének legfontosabb eszközét, ami azonban az ipar fejlődése következtében már túlhaladott álláspont (l. a Bevezetést); igaz az is, hogy legtöbb gyakorlati javaslatuk (a munkás védelme stb.) látszatra reakciós jellegű, de egyrészt ezek a rendszabályok olyan természetűek, hogy vagy nem bírják ki a konkurrencia csapásait és ebben az esetben helyreáll a régi állapot, — vagy pedig éppen nekik maguknak kell megszüntetniök a konkurrenciát; másrészt pedig a chartizmus mostani

határozatlan helyzetében, a tisztán politikai párt elvétől való eltávolodása következtében szükségszerű, hogy a chartizmusnak éppen a szociális jellegében rejlő *megkülönböztető ismertetőjelei* tovább fejlődjenek. Elkerülhetetlen a szocializmushoz való közeledése, különösen ha a mostani ipari és kereskedelmi fellendülést követő újabb válság, amelynek valószínűleg már a jövő évben, de legkésőbb 1847-ig* be kell következnie, s amely sokkal mélyebb és pusztítóbb lesz, mint bármely előző válság, a nyomor révén arra készteti majd a munkásokat, hogy politikai eszközök helyett mindinkább szociális eszközökhöz folyamodjanak. A munkások győzelemre fogják vinni chartájukat, ez természetes; addig azonban még sok minden világossá válik előttük, amit a chartával elérhetnek, s amiről ma még keveset tudnak.

Ezalatt a szocialista agitáció is eredményesen halad. Az angol *szocializmusról* itt csak annyiban beszélünk, amennyiben befolyással van a munkásosztályra. Az angol szocialisták azt követelik, hogy vezessék be fokozatosan a vagyonközösséget 2000—3000 tagból álló „hazai kolóniákban"[193], amelyekben az emberek iparral és mezőgazdasággal foglalkoznak, egyenlő jogokat élveznek és egyenlő nevelésben részesülnek; követelik a válás megkönnyítését, az ésszerű kormányzást a véleményszabadság teljes biztosítása mellett; követelik továbbá a büntetések eltörlését, s a büntetésnek ésszerű bánásmóddal való helyettesítését. Ezek az angol szocialisták *gyakorlati* javaslatai; elméleti elveik itt nem érdekelnek bennünket. — Az angol szocializmust *Owen* kezdeményezte, aki gyáros volt: ezért az ő szocializmusa, bár lényegileg túlmegy a burzsoázia és a proletariátus ellentétén, formájában sok tekintetben elnéző a burzsoázia iránt és igazságtalan a proletariátussal szemben. A szocialisták roppant szeliďek és békeszeretők, a fennálló rendet, ha még oly rossz is, annyiban jogosnak ismerik el, amennyiben kizárólag nyilvános meggyőzéssel kívánnak változtatni rajta; ugyanakkor azonban elveik annyira absztraktak, hogy mai formájukban sohasem győzhetik meg a közvéleményt. Emellett örökösen panaszkodnak, hogy az alsóbb osztályok demoralizálódnak, a társadalmi rendnek ebben a felbomlásában nem látják meg a haladás elemét, és nem gondolnak arra, hogy a vagyonos osztályok demoralizációja — a magánérdek hajhászása és a képmutatás — még sokkal roszszabb. Nem ismerik el a történelmi fejlődést, és ezért máról holnapra, azonnal a kommunista rendbe akarják átvinni a nemzetet, anélkül, hogy folytatnák a politikát addig, amíg elérve célját, megszünteti ön-

* (*1892*) Pontosan bekövetkezett. — *Engels jegyzete.*

magát.* Megértik ugyan, hogy a munkás miért haragszik a burzsoára, de ezt az elkeseredést, amely az egyetlen eszköze annak, hogy a munkás közelebb jusson céljához, terméketlennek tartják, és ehelyett filantrópiát és általános szeretetet prédikálnak, holott ez a jelenlegi angol viszonyok között még sokkal terméketlenebb. Ők csak a pszichológiai fejlődést ismerik el, az absztrakt ember fejlődését, akinek semmi kapcsolata sincs a múlttal, holott az egész világ, és vele együtt az egyes ember is, a múlt talajából nőtt ki. Ezért túlontúl tudósok, túlontúl metafizikusok, és nem sokra mennek. Részben a munkásosztályból regrutálódnak, de ennek csak igen kis részét, igaz, a legképzettebbeket és legállhatatosabbakat, nyerték meg. Mai alakjában a szocializmus sohasem lehet a munkásosztály közkincsévé; le kell majd szállnia a magasból és egy időre vissza kell térnie a chartista álláspontra; de a chartizmuson keresztülment, burzsoá elemeitől megtisztított, igazi proletár szocializmus, ahogyan már most sok szocialistában és sok chartista vezérben (akik majdnem mind szocialisták**) kialakul, rövidesen valóban jelentős szerepet fog játszani az angol nép fejlődéstörténetében. Az angol szocializmusnak, amelynek bázisa sokkal szélesebb, mint a francia kommunizmusé, de amely fejlődésében*** elmarad a francia kommunizmus mögött, egy időre vissza kell majd térnie a francia álláspontra, hogy később túlhaladjon rajta. Addig természetesen a franciák is tovább fognak fejlődni. A szocializmus egyszersmind leghatározottabb kifejezője a munkások soraiban uralkodó vallástalanságnak is, annyira határozott kifejezője, hogy az *öntudatlanul*, csupán gyakorlatilag vallástalan munkások gyakran visszarettennek élességétől. De a nyomor itt is rákényszeríti majd a munkásokat, hogy feladjanak **egy** olyan hitet, amely, mint egyre világosabban felismerik, csak arra való, hogy gyengítse őket, hogy alázatosan tűrjék sorsukat, és engedelmesen, híven szolgálják az őket kiszipolyozó vagyonos osztályt.

Látjuk tehát, hogy a munkásmozgalom két csoportra szakadt: a chartistákra és a szocialistákra. A chartisták elmaradottak, kevésbé fejlettek, de igazi, tősgyökeres proletárok, a proletariátus képviselői. A szocialisták látóköre szélesebb, gyakorlati intézkedéseket javasolnak a nyomor ellen, de eredetileg a burzsoázia soraiból jöttek, és ezért nem tudnak összeolvadni

* *Az 1887. és 1892. évi angol nyelvű kiadásban a mondatnak ez a része így hangzik:* ...addig a pontig, amelyen az átalakulás lehetségessé is, meg szükségessé is válik. — *Szerk.*

** (*1892*) Természetesen általános, nem speciálisan owenista értelemben véve szocialisták. — *Engels jegyzete.*

*** *Az 1887. és 1892. évi angol nyelvű kiadásban:* elméleti fejlődésében — *Szerk.*

a munkásosztállyal. A szocializmus és a chartizmus egybeolvadása, a francia kommunizmusnak angol módon való reprodukciója: ez lesz a legközelebbi lépés, sőt részben már meg is kezdődött. Csak ha ez megvalósul, akkor lesz a munkásosztály igazán ura Angliának; közben tovább fejlődnek a politikai és szociális viszonyok, és egyengetik ennek az újonnan keletkező pártnak, a chartizmus e továbbfejlődésének az útját.

Ezek a különböző, hol egyesülő, hol különváló munkáscsoportok — az egyesületek tagjai, chartisták és szocialisták — saját erejükből számos iskolát és olvasótermet alapítottak a munkások műveltségének emelésére. Minden szocialista és csaknem minden chartista intézménynek, számos szakmai szervezetnek van már ilyen iskolája vagy olvasóterme. Ezekben az iskolákban igazi proletár szellemben nevelik a gyermekeket, minden burzsoá befolyástól mentesen; az olvasótermekben pedig kizárólag vagy majdnem kizárólag proletár folyóiratok és könyvek vannak. Ezek az intézmények igen veszélyesek a burzsoáziára nézve, és a burzsoáziának sikerült néhány hasonló intézményt, a „Mechanics' Institution"-okat[194] a proletár befolyás alól kivonni, s olyan szervekké alakítani, amelyek a burzsoáziának hasznos tudományokat terjesztenek a munkások közt. Természettudományokat tanítanak ott, amelyek elvonják a munkásokat a burzsoázia elleni harctól, és esetleg hozzásegítik őket egyes találmányokhoz, amelyek a burzsoáziának pénzt hoznak, — a munkásnak azonban *most* valóban egészen haszontalan a természet tanulmányozása, hiszen a nagyvárosban, éjt-napot munkában töltve, gyakran nem is láthatja a természetet; a nemzetgazdaságtant prédikálják, amelynek istene a szabad konkurrencia, és amelyből a munkás csak azt a következtetést vonhatja le, hogy legokosabb, ha csendes megadással éhen hal; az egész nevelés szeliden, simulékonyan, készségesen az uralkodó politikához és valláshoz alkalmazkodik, s a munkás tulajdonképpen egyre csak azt hallja, hogy legyen alázatos, passzív, és ne zúgolódjék sorsa ellen. A munkások zöme természetesen hallani sem akar ezekről az intézményekről, és a proletár olvasótermek felé, az érdekeit közvetlenül érintő viszonyok megvitatása felé fordul — ekkor aztán az önelégült burzsoázia kijelenti: dixi et salvavi*, és megvetéssel elfordul attól az osztálytól, amely „többre becsüli rosszindulatú demagógok szenvedélyes dühkitöréseit, mint a komoly műveltséget". Hogy a munkásoknak egyébként van érzékük a „komoly műveltséghez" is, ha nem az érdek sugallta burzsoá bölcsességgel elegyítve adják elő, ezt bizonyítják a proletár, különösen a szocialista intéz-

* — megmondtam és megmentettem (a lelkemet)[195] — *Szerk.*

ményekben gyakran tartott természettudományi, esztétikai és nemzetgazdaságtani előadások, amelyeknek igen nagy hallgatósága van. Hallottam némelykor foszlott bársonykabátos munkásokat, akik nagyobb tudással beszéltek geológiáról, csillagászatról és más tárgyakról, mint sok művelt német burzsoá. S hogy az angol proletariátusnak mennyire sikerült önálló műveltségre szert tennie, az különösen abban mutatkozik meg, hogy az újabb filozófiai, politikai irodalom és a költészet korszakalkotó remekeit csaknem kizárólag munkások olvassák. A burzsoá, aki a fennálló társadalmi rend és az azzal összefüggő előítéletek rabja, megijed és keresztet vet, ha olyasmiről van szó, ami valóban haladást jelent; a proletár viszont nyitott szemmel tekint az effélére, élvezettel és eredményesen tanulmányozza. E tekintetben különösen a szocialisták tettek igen sokat a proletariátus művelése érdekében, lefordították a francia materialistákat, *Helvétiust*, *Holbachot*, *Diderot-t* stb., és a legjobb angol művekkel együtt olcsó kiadásokban terjesztették. *Strauss* „Jézus élete" és *Proudhon* „Tulajdon" c. munkája szintén csak a proletárok közt forog közkézen. Shelley, a zseniális, prófétai *Shelley*, és *Byron*, aki izzó szenvedéllyel és maró szatírával ostorozta a fennálló társadalmat, a munkások közt talál a legtöbb olvasóra;[196] a burzsoák csak a mai képmutató morálhoz igazított kasztrált „családi kiadásokat" („family editions") kedvelik. — A legújabb kor két legnagyobb gyakorlati filozófusát, *Benthamet* és *Godwint*, főleg az utóbbit, szintén csaknem kizárólag proletárok olvassák; *Benthamnek* van ugyan iskolája a radikális burzsoázia körében is, de csak a proletariátusnak és a szocialistáknak sikerült Benthamból kiindulva továbbhaladniok. A proletariátus ezeken az alapokon megteremtette a saját irodalmát, mely jobbára időszaki kiadványokból és brosúrákból áll és tartalmát tekintve messze felülmúlja az egész burzsoá irodalmat. Erről majd más alkalommal.

Még egy dolgot kell megjegyeznünk: a munkásmozgalmak magvát a gyári munkások, közöttük különösen a pamutipari vidékek munkásai alkotják. Lancashire és kivált Manchester a legerősebb ipari munkásegyesületek székhelye, a chartizmus központja, az a hely, ahol legnagyobb a szocialisták száma. Minél mélyebben hatol be a gyárrendszer valamely munkaágba, annál inkább vesznek részt a munkások a mozgalomban; minél élesebb a munkások és a tőkések ellentéte, annál fejlettebb, annál erősebb a munkás proletár öntudata. Birmingham kismesterei, bár ők is szenvednek a válságoktól, mégis szerencsétlen közbülső helyet foglalnak el a proletár chartizmus és a szatócs radikalizmus között. Általában azonban minden ipari munkás egyik vagy másik formában csatlakozott

a tőke és a burzsoázia elleni harchoz, és valamennyien egyek abban, hogy mint „working-men* — büszkék erre a címre és a chartista gyűléseken ez a rendes megszólítás — az összes tulajdonosokkal szemben önálló osztályt alkotnak, amelynek saját érdekei és elvei vannak, saját szemléletmódja, s hogy bennük testesül meg a nemzet ereje és fejlődőképessége.

* — „munkások" — *Szerk.*

A bányaipari proletariátus

Az olyan óriási ipar nyers- és tüzelőanyagának előteremtése, mint amilyen az angol, szintén sok munkást vesz igénybe. Az ipar számára szükséges anyagok közül azonban — a gyapjún kívül, melyet a mezőgazdasági vidékek szállítanak — csak az ásványi anyagokat: a fémeket és a kőszenet termelik magában Angliában. Cornwallban gazdag réz-, ón-, horgany- és ólombányák vannak, Staffordshire-ban, Észak-Walesben és más kerületekben nagy mennyiségű vasat bányásznak, csaknem egész Észak- és Nyugat-Anglia, Közép-Skócia és Írországnak néhány kerülete pedig kőszénben bővelkedik.*

Cornwall bányaiparában a föld alatt és a föld felett mintegy 19 000 férfit és 11 000 nőt meg gyermeket foglalkoztatnak.[197] Magukban a bányákban csaknem kizárólag férfiak és 12 évesnél idősebb fiúk dolgoznak. — A „Children's Employment Commission's Report"-ból ítélve ezeknek a

* Az 1841. évi cenzus szerint a bányászatban foglalkoztatott munkások száma Nagy-Britanniában (Írország kivételével):

	20 évesnél		20 évesnél		Összesen
	idősebb	fiatalabb	idősebb	fiatalabb	
	férfi		nő		
Szénbányák	83 408	32 475	1185	1165	118 233
Rézbányák	9 866	3 428	913	1200	15 407
Ólombányák	9 427	1 932	40	20	11 419
Vasbányák	7 773	2 679	424	73	10 949
Ónbányák	4 602	1 349	68	82	6 101
Különböző más bányák és olyanok, amelyeknél az ásványt nem jelölték meg	24 162	6 591	472	491	31 716
Összesen	139 238	48 454	3102	3031	193 825

Mivel a szén- és a vasbányákban többnyire ugyanazok dolgoznak, ezért a szénbányászoknak feltüntetett munkások egy része, továbbá az utolsó rovatban feltüntetett munkások igen jelentős része a vasbányászokhoz számítandó. — *Engels jegyzete.*

munkásoknak az anyagi helyzete, úgy látszik, elég tűrhető; az angolok gyakran kérkednek erős és merész cornwalli bányászlegényeikkel, akik még a tengerfenék alatt is feltárják az ércereket. A jelentés azonban másként vélekedik ezeknek az embereknek az erejéről. *Dr. Barham* gondos jelentésében kimutatja, hogy a bányák mélyén oxigénben szegény a levegő, teli van porral és a robbantáshoz használt lőpor füstjével; hogy ennek a levegőnek a belégzése erősen megtámadja a tüdőt, zavarokat idéz elő a szív működésében és elernyeszti az emésztőszerveket; hogy a megfeszített munka, és különösen az a körülmény, hogy a munka előtt és a munka után mindennap létrákon kell leszállni a tárnákba, illetőleg feljönni onnan, ami egyes bányákban még erős, fiatal embereknek is több mint egy órába kerül, nagyon elősegíti e bajok fejlődését, és hogy ennek következtében azok a férfiak, akik már kora ifjúságuktól bányában dolgoznak, gyengébbek, mint a föld felett dolgozó nők; hogy sok bányászt ifjan visz el a heveny tüdővész, legtöbbjüket pedig éltük virágjában ennek lassú változata; hogy a bányászok korán megöregednek és 35—45 éves korukban munkaképtelenekké válnak; hogy igen sokan, amikor az akna meleg levegőjéből, a létrákon való fáradságos felkapaszkodástól erősen megizzadva, kijutnak a felszíni hideg levegőre, a hirtelen átmenettől meghűlnek, amúgyis beteg légzőszerveik heveny gyulladásba jönnek, s ez igen gyakran halállal végződik. — A föld feletti munkát, az érc szétzúzását és osztályozását, amelyet lányok és gyermekek végeznek, igen egészségesnek tartják, mert a szabadban történik.

Észak-Angliában, Northumberland és Durham grófság határán terülnek el Alston Moor gazdag ólombányái. Az ezzel a vidékkel foglalkozó jelentések — a többi között Mitchell vizsgálóbiztos jelentése, szintén a „Children's Employment Commission's Report"-ban — csaknem teljesen megegyeznek a Cornwallról írottakkal. Itt is az a panasz, hogy a tárnák levegője oxigénben szegény, s teli van porral, lőporfüsttel, szénsavval, kénes gázokkal. Ennek következtében a bányászok, éppúgy mint Cornwallban, itt is kisnövésűek, a 30 évesnél idősebbek majdnem kivétel nélkül nehézlégzésben szenvednek, s ha tovább folytatják a munkát — pedig majdnem mindig ez az eset — heveny tüdővészbe esnek, és ilymódon ezeknek az embereknek átlagos életkora lényegesen megrövidül. E vidék bányászainak átlagos életkora valamivel magasabb, mint a cornwalliaké, mert az északangliai bányászok csak tizenkilencedik életévükben kezdenek bányában dolgozni, a cornwalliak viszont, mint láttuk, már tizenkét éves korukban. De az orvosok megállapítása szerint az észak-angliai bányászok többsége is 40—50. életévében pusztul el. 79 bányász közül, akiknek halálát a kerü-

leti anyakönyvi hivatalban bejelentették, és akinek átlagos életkora 45 év volt, 37 tüdővészben és 6 asztmában halt meg. A környékbeli helységekben: Allendale-ben, Stanhope-ban és Middletonban a bányászok átlagos élettartama 49, 48, illetőleg 47 év volt, és a nehézlégzés következtében beállott halálesetek száma az összes halálesetek 48, 54, illetőleg 56 százalékára rúgott. Hangsúlyoznunk kell, hogy az adatok csak olyan bányászokra vonatkoznak, akik *legalább tizenkilenc évesek voltak*, amikor dolgozni kezdtek. Hasonlítsuk össze ezzel az úgynevezett svéd táblázatokat — Svédország lakosságának részletes halandósági kimutatásait —, amelyeket Angliában ma is a brit munkásosztály átlag-élettartamának leghelyesebb mércéjéül fogadnak el. A svéd adatok szerint azok a férfiak, akik megérték tizenkilencedik évüket, átlag 57 $^1/_2$ évet élnek, vagyis az észak-angliai bányászok élettartamát átlag tíz évvel rövidíti meg munkájuk. A svéd táblázatok azonban a *munkások* átlagos élettartamának a mércéjét adják, tehát a proletariátus amúgy is kedvezőtlen viszonyai között tengődők életesélyeit mutatják, vagyis már a normálisnál rövidebb élettartamot tüntetnek fel. — Ezen a vidéken is megtalálhatók az éjjeli menedékhelyek és hálóhelyek, amelyekkel már a nagyvárosokban megismerkedtünk, s legalább olyan piszkosak, undorítók és zsúfoltak, mint ott. Mitchell megnézett egy ilyen szobát; a 18 láb hosszú és 15 láb széles helyiségben 14 ágy állt 42 férfi és 14 fiú, összesen tehát 56 személy részére; az ágyak két sorban, egymás *fölött* voltak elhelyezve, mint a hajókon. A szobában nem volt egyetlen nyílás sem, amelyen át a rossz levegő eltávozhatott volna; bár az utolsó három éjszaka senki sem hált a helyiségben, olyan bűz és olyan rossz levegő volt benne, hogy Mitchell egy pillanatig sem bírta elviselni. Mi lehet ott egy rekkenő nyári éjjel, amikor 56-an hálnak a szobában! És ez nem egy amerikai rabszolgahajó fedélköze, hanem „szabadnak született britek" lakása.

Most térjük át az angol bányászat legfontosabb ágaira, a vas- és a szénbányászatra, amelyet a „Children's Employment Commission's Report" együtt tárgyal, mégpedig igen részletesen, mint ahogy ezt a tárgy fontossága megköveteli. A jelentés első része majdnem kizárólag a vas- és a szénbányákban dolgozó munkások helyzetével foglalkozik. Mivel az ipari munkások helyzetét már részletesen ismertettem, e mű korlátolt terjedelmére való tekintettel itt rövidebbre foghatom a mondanivalómat.

A szén- és a vasbányákban, amelyeket körülbelül azonos módon aknáznak ki, négy-, öt-, hétéves gyermekek is dolgoznak; de a legtöbben nyolcévesnél idősebbek. Ezeket a gyermekeket arra használják fel, hogy a le-

fejtett anyagot a fejtés helyéről a lóvasúthoz vagy a főaknához szállítsák, és hogy a bánya különböző részeit elválasztó ventillációs ajtókat a munkások és a rakományok átbocsátásánál kinyissák és becsukják. Ezekre az ajtókra többnyire a legkisebb gyermekek vigyáznak, akiknek ilymódon napi tizenkét órán át sötétben, egyedül, szűk, többnyire nedves folyosón kell ülniök, és még csak annyi munkájuk sincs, hogy megóvná őket a semmittevés butító, elállatiasító unalmától. A szén és a vasérc szállítása viszont igen kemény munka, mert az anyagot meglehetősen nagy, kerék nélküli teknőkben, a tárnák göröngyös talaján csúsztatva kell elhordani, hol nedves agyagon vagy vízen keresztül, hol meredek lejtőkön és járatokon, amelyek olykor annyira szűkek, hogy a munkásoknak négykézláb kell mászniok. Ezért erre a megerőltető munkára nagyobb gyermekeket és serdülő lányokat alkalmaznak. A körülményekhez képest egy teknőhöz egy munkás vagy két fiatalabb van beosztva, akiknek egyike tolja, másika húzza a teknőt. A fejtés, amelyet felnőtt férfiak vagy 16 évesnél idősebb, erős fiúk végeznek, szintén igen fárasztó munka. — A szokásos munkaidő 11—12 óra, gyakran még ennél is több, Skóciában 14 óráig is terjed, és igen gyakran két műszakot végeznek egyfolytában, úgyhogy az összes munkások 24 órán, sőt nem ritkán 36 órán át szakadatlanul a föld alatt vannak és dolgoznak. Étkezési idő többnyire nincs megszabva, az emberek akkor esznek, amikor éhesek és idejük van rá. —

A bányamunkások anyagi helyzetét, Skócia egyes részei és az ír szénvidék kivételével, ahol igen nagy a nyomor, a jelentés általában elég jónak, és bérüket a környékbeli mezőgazdasági napszámosokéhoz képest (akik persze éheznek) magasnak mondja. Később még lesz alkalmunk visszatérni erre a különben is relatív, egész Anglia legszegényebb osztályának helyzetéhez viszonyított adatra. Egyelőre a bányák mostani kiaknázási módjából eredő bajokat kívánjuk megvizsgálni, és azután döntsenek az olvasók, hogy van-e olyan bér, amely kárpótolhatná a bányamunkásokat szenvedéseikért.

A szenet és a vasércet hordó gyermekek és fiatalok általában azon panaszkodnak, hogy igen fáradtak. Ilyen általános és teljes kimerültség még azokban az ipari vállalatokban sem észlelhető, melyekben a legkíméletlenebbül hajszolják a munkásokat. A jelentés minden oldalán számos példát találunk erre. Igen gyakran előfordul, hogy a gyermekek, mihelyt hazaérnek, a tűzhely előtt leroskadnak a kőpadlóra és nyomban elalusznak, anélkül hogy egy harapást is ettek volna; a szülőknek kell az alvó gyermekeket megmosniok és ágyba fektetniök; sőt gyakran megtörténik az is, hogy a munkából hazatérő gyermekek útközben összeesnek a fáradtságtól;

szüleik késő éjjel keresésükre indulnak, és ott találják őket az úton — álomba merülve. Úgy látszik, általános jelenség, hogy ezek a gyermekek ágyban töltik a vasárnap nagy részét, hogy a hét nehéz munkáját némiképpen kipihenjék; csak kevesen járnak templomba és iskolába, s ezek is — mint a tanítók panaszolják — minden tanulásvágyuk ellenére nagyon álmosak és eltompultak. Ugyanez vonatkozik a nagyobb lányokra és az asszonyokra is. A legbrutálisabb módon agyondolgoztatják őket. — Ez a fáradtság, amely csaknem mindig erős fájdalomig fokozódik, okvetlenül károsan hat a szervezetre. Az ilyen túlfeszített munka közvetlen következménye az, hogy a munkások minden életereje izomzatuk egyoldalú fejlődésében emésztődik fel; a teherhordásnál és tolásnál főleg a kar-, láb-, hát-, váll- és mellizmok feszülnek, s ezért ezek az izmok rendkívül erősen fejlettek, a test többi része viszont táplálék hiányában elsatnyul. Elsősorban a növésben maradnak el; a warwickshire-i és leicestershire-i bányászok kivételével, akik különösen kedvező viszonyok között dolgoznak, majdnem minden bányamunkás kistermetű. A túlfeszített munka másik következménye az, hogy mind a fiúk mind a lányok nemi érettsége jóval később következik be; a fiúknál gyakran csak tizennyolc éves korban; sőt Symons vizsgálóbiztos látott egy tizenkilenc éves fiút, aki — fogazata kivételével — testileg nem volt fejlettebb, mint egy tizenegy-tizenkét éves gyermek. E hosszú gyermekkor voltaképpen csak azt bizonyítja, hogy a szervezet fejlődése akadályokba ütközik, és ennek későbbi következményei nem maradnak el. Ilyen körülmények között, ilyen elgyengült szervezet mellett a bányamunkánál szinte állandó természetellenes testtartásnak gyakori következménye a lábelgörbülés, a befelé hajló térd és a kifordult lábfej, a hátgerincferdülés és egyéb elnyomorodás; ez annyira gyakori, hogy Yorkshire-ban és Lancashire-ben, Northumberlandben és Durhamben sokan, köztük orvosok is, azt mondják, hogy a bányamunkást száz más ember között már testalkatáról is fel lehet ismerni. Különösen sokat árt a bányamunka a nőknek; termetük ritkán, helyesebben majdnem sohasem oly egyenes, mint más nőké. A jelentésből kitűnik az is, hogy a bányákban dolgozó nők medencéje rendellenesen fejlődik és ennek következtében gyakorta nehezen szülnek, sőt belehalnak a szülésbe. E helyi természetű megnyomorodásokon kívül a szénbányászokat még egy sor speciális betegség is gyötri, amelyek eléggé azonosak a többi bányász betegségeivel és könnyen visszavezethetők munkájuk sajátosságaira. Főleg emésztőszervi betegségek miatt panaszkodnak; elvesztik étvágyukat, s az étvágytalanság a legtöbb esetben gyomorfájással, émelygéssel és gyakori hányással párosul; állandó szomjúság gyötri őket, s szomjukat csak a bánya szeny-

nyes, gyakran langyos vizével olthatják; emésztési zavarokban szenvednek, ez pedig elősegíti a többi betegséget. Számos adat alapján megállapítható, hogy a szívbaj, különösen a hipertrófia, a szívizom- és szívburokgyulladás, a pitvarkamrai szájadék és a főütőér (aorta) kezdeti részének szűkülete szintén gyakori bányászbetegség, s ez szintén túldolgoztatásukra vezethető vissza. Ugyanez érvényes a csaknem általános sérvre is; ez szintén az izmok túlerőltetésének közvetlen következménye. Részint ugyanez az ok, részint a bányák rossz, szénsavval és szénhidrogéngázzal kevert, porral telített levegője — pedig ez itt könnyen elkerülhető volna — sok fájdalmas, veszélyes tüdőbetegséget, különösen pedig asztmát idéz elő; a legtöbb bányász 40 éves korában, egyes kerületekben már 30 éves korában asztmás, és csakhamar munkaképtelenné válik. Azok a bányászok, akiknek nedves tárnákban kell dolgozniok, természetesen már sokkal korábban nehézlégzést kapnak; Skócia egyes vidékein a 20. és a 30. életév közt lép fel ez a betegség, tehát oly korban, mikor a megtámadott tüdő amúgy is igen fogékony mindenféle gyulladásos és lázas kór iránt. Sajátságos bányászbetegség a feketeköpet (black spittle); finom szénpor lepi be a munkás egész tüdejét, ez általános elgyengülést, fejfájást, szorongást okoz, és a beteg sűrű, fekete váladékot köp. Ez a betegség egyes vidékeken enyhe lefolyású, másutt azonban, különösen Skóciában teljesen gyógyíthatatlan; itt fokozott erővel lépnek fel az említett tünetek, azonkívül a betegek lélegzete igen rövid, sípoló, érverése gyors (percenként több mint 100), köhögése szaggatott; lesoványodnak, elgyengülnek, s csakhamar munkaképtelenekké válnak. Itt ez a betegség minden esetben halálos. Dr. MacKellar pencaitlandi (East Lothian) orvos állítása szerint a jól szellőztetett bányákban egyáltalán nem fordul elő ez a betegség; de azok a munkások, akik jól szellőztetett bányákból rosszul szellőztetettekbe mennek át, igen gyakran megkapják ezt a betegséget. Az tehát, hogy egyáltalában van ilyen betegség, kizárólag a bányatulajdonosok bűne, mert haszonlesésből elhanyagolják a szellőztető aknák építését. A reuma — Warwickshire és Leicestershire kivételével — szintén általános bányászbetegség; különösen az okozza, hogy a bányászoknak gyakran nedves helyen kell dolgozniuk. — Mindezeknek a betegségeknek az a következménye, hogy a bányamunkások *kivétel nélkül* minden kerületben korán megöregszenek, és ha 40. életévüket betöltik, csakhamar — a különböző kerületekben különböző korban — munkaképtelenekké válnak. Igen ritka eset, hogy egy bányamunkás 45 éven felül, és még ritkább, hogy 50 éven felül még bírja a munkát. Általánosan megállapítják, hogy a 40 éves bányamunkás már aggastyánkorba lép. Ez a vájárokra vonatkozik; a

szénrakodók, akiknek állandóan nehéz széntömböket kell a teknőbe rakniok, már 28—30 éves korukban öregemberek; a szénvidékeken ezért az a mondás járja, hogy a rakodók megöregednek, mielőtt még fiatalok lettek volna. Magától értetődik, hogy a bányászok korai megöregedése korai halált is jelent; a hatvanéves bányász igen nagy ritkaság; még Dél-Staffordshire-ban is, ahol a bányák munkafeltételei aránylag egészségesek, csak kevesen érik meg az 51. életévet. — Mivel a bányamunkások korán megöregszenek, egészen természetes, hogy, akárcsak a gyárvidéken, gyakran találkozunk munkanélküli szülőkkel, akiket — sokszor még egészen fiatal — gyermekeiknek kell eltartaniok. — Ha még egyszer röviden összefoglaljuk a szénbányászok munkájának következményeit, meg kell állapítanunk, hogy — dr. Southwood Smith vizsgálóbiztos szavaival élve — egyrészt a hosszú gyermekkor, másrészt a korai öregség következtében lényegesen megrövidül a szénbányászok férfikora, amikor erejük teljében vannak, és egyáltalában élettartamukat csökkenti a korai halál. Ez szintén a burzsoázia bűne!

Mindez azonban csak az angol szénbányák átlagára vonatkozik. Sok bányában, kivált azokban, amelyekben vékony szénréteget kell kifejteni, még sokkal rosszabb a helyzet. A szén igen drága lenne, ha a szénrétegen kívül még a határos homok- és agyagrétegek egy részét is el kellene takarítani; ezért a bányatulajdonosok csak a szenet ásatják ki, s ennek következtében a járatok, amelyek másutt legalább négy, öt és több láb magasak, itt olyan alacsonyak, hogy lehetetlen egyenesen állni bennük. A munkás oldalt fekve, könyökére támaszkodva csákányozza a szenet; ez ízületi gyulladást, ha pedig a bányásznak térdelnie kell, térdízületi gyulladást okoz. A nők és gyermekek, akik a szenet hordják, valami lószerszámfélével és lánccal, amely sok esetben a lábuk között húzódik, befogják magukat a teknőbe és négykézláb másznak az alacsony tárnákban, egy társuk pedig hátulról fejével és kezével tolja a teknőt. A fejjel való tolás helyi gyulladást, fájdalmas daganatokat és keléseket okoz. Sok esetben a tárnák nedvesek is, úgyhogy ezeknek a munkásoknak több hüvelyk mély szennyes vagy sós, szintén bőrgyulladást okozó vízben kell mászniok. Könnyen elképzelhetjük, hogy ez a szörnyű rabszolgamunka mennyire kedvez a szénbányászokra amúgyis jellemző betegségeknek.

Mindezzel azonban még korántsem soroltuk fel a szénbányászok összes bajait. Az egész brit birodalomban nincs olyan munka, melynek annyi halálos áldozata lenne, mint éppen a szénbányászatnak. A szénbánya tömérdek hajmeresztő szerencsétlenség színhelye, és ez közvetlenül a burzsoá haszonlesésnek tulajdonítható. A bányákban igen gyakran szén-

hidrogéngáz fejlődik, és ha atmoszférikus levegővel keveredik, robbanékony gáz keletkezik, amely lánggal érintkezve meggyullad és megöl mindenkit, aki a közelben van. Ilyen robbanások majdnem mindennap előfordulnak valahol; 1844 szeptember 28-án a haswelli bányában (Durham) történt egy robbanás, s 96 embert ölt meg.[198] A szénsavgáz, amely szintén nagy mennyiségben képződik a bányák mélyebb helyein, gyakran embermagasságban terjeng, és megfojt mindenkit, aki oda kerül. A robbanások továbbterjedését és a gázok átömlését a bányák egyes részeit elválasztó ajtóknak kellene megakadályozni. Ez az óvó rendszabály azonban illuzórikus, mert az ajtók őrzését kisgyermekekre bízzák, akik gyakran elalusznak vagy elhanyagolják feladatukat. E két gáz káros hatása teljesen elkerülhető volna, ha ventillációs aknákkal alaposan szellőztetnék a bányákat, erre azonban a burzsoá nem hajlandó pénzt költeni, inkább megparancsolja a munkásoknak, hogy a Davy-féle lámpát használják, de ez, minthogy homályosan világít, gyakran egészen hasznavehetetlen, és a bányászok inkább egyszerű gyertyával pótolják. Ha pedig robbanás történik, ezt a munkások hanyagságának rovására írják, holott a burzsoá jó szellőztetéssel szinte lehetetlenné tehetne minden robbanást. Azonkívül léptennyomon előfordul, hogy egy-egy tárna egészen vagy részben beomlik és maga alá temeti vagy nyomorékká zúzza a munkásokat; a burzsoáknak ugyanis az az érdekük, hogy lehetőleg teljesen kiaknázzák a szénréteget — ez az oka az ilyesfajta baleseteknek is. Aztán a kötelek, melyeken a munkások leereszkednek az aknába, gyakorta rosszak és elszakadnak; a szerencsétlenek lezuhannak és összezúzzák magukat. Ez a sok baleset — nincs elegendő helyem arra, hogy egyes példákat idézzek — a „Mining Journal"[199] szerint évenként mintegy 1400 ember életébe kerül. A „Manchester Guardian" csupán csak Lancashire-ből hetenként legalább 2—3 ilyen balesetet közöl. A halottkém-esküdtszékek csaknem minden kerületben mindig a bányatulajdonosoktól függnek, és ahol nem ez a helyzet, már megszokásból azt írják: „*A halál oka véletlen szerencsétlenség.*" Az esküdtszék különben sem törődik sokat a bányák állapotával, mert nem ért hozzá. A „Children's Employment Commission's Report" azonban habozás nélkül a bányatulajdonosokat teszi felelőssé a legtöbb balesetért.

Ami a bányamunkások nevelését és erkölcseit illeti, ez a „Children's Employment Commission's Report" szerint Cornwallban elég jó, sőt Alston Moorban kitűnő, a szénvidékeken viszont általában igen alacsony színvonalú. A szénbányászok falun, elhagyatott vidéken élnek, és ha elvégzik keserves munkájukat, a rendőrségen kívül senki sem törődik velük.

[illegible] Fig. [illegible] represents the mode of putting backwards with the [illegible] [illegible]

Coal Mines [illegible] East of Scotland

Fig. 9.

366. The boxes or carriages employed in putting are of two sorts, the [illegible] and the slype; [illegible] wheels [illegible] a rail [illegible] and the slype is [illegible] with iron at the bottom, holding from 2½ to 5 cwt. of coal, adapted to the seams through which it is dragged. [illegible] and their clothing, being of an absorbent nature, [illegible] especially where the roofs are soft (Ibid. § 30; p. 388).

367. Where the seams are narrow and the roof low, Children and Young Persons [illegible] on all-fours, like [illegible]. In these seams the carriages called slypes, already described, are used (Fig. 1?). The workings in these narrow

Fig. 10.

[illegible] how they [illegible] have it" (Ibid. [illegible] App. Pt. I, p. [illegible]) [illegible] of the labour performed by young [illegible] given by Margaret Hipps (Fig. 1?) may serve as an example.

Margaret Hipps, [illegible] years old, [illegible] Colliery, [illegible] "My employment, after reaching the [illegible] [illegible] one to three to one in six"; [illegible]

368. Another form of severe labour to which Children of eight years of age and upwards are put, is that of pumping water in the pits.

Alexander Gray, ten years old, [illegible] New [illegible] Colliery, [illegible]

A „Children's Employment Commission" jelentésének egyik oldala

Ennek következtében, s mivel a gyermekeket már zsenge korukban munkára fogják, szellemi nevelésük teljesen el van hanyagolva. A nappali iskolák elérhetetlenek, az esti és vasárnapi iskolák illuzórikusak, a tanítók semmit sem érnek. Ezért csak kevesen tudnak olvasni és még kevesebben tudnak írni. A vizsgálóbiztosok tanúsága szerint figyelmük csak arra terjed ki, hogy keserves és veszélyes munkájukért igen kevés bért kapnak. — Templomba ritkán vagy sohasem járnak; a papok kivétel nélkül panaszkodnak, hogy a szénbányászok teljesen vallástalanok. Valóban annyira tudatlanok vallási és világi dolgokban, hogy ehhez képest sok ipari munkásnak a fentebb példákkal szemléltetett tudatlansága teljesen elhalványul. A vallási fogalmakat csak szitkokból ismerik. Erkölcsiségüket már munkájuk is aláássa. Világos, hogy a bányamunkások megerőltető munkájának szükségszerű velejárója az iszákosság. Ami a nemek kölcsönös viszonyát illeti, a bányákban az ottani hőség miatt férfiak, nők és gyermekek többnyire csaknem meztelenül, sőt sok esetben egészen meztelenül dolgoznak; könnyen elképzelhető, mire vezet ez a bánya sötét, elhagyott folyosóin. A házasságon kívül született gyermekek aránytalanul nagy száma tanúskodik arról, hogy mi történik odalent a félvad munkások között, de bizonyítja azt is, hogy a házasságon kívüli nemi érintkezés itt még nem fajult prostitúcióvá, mint a városokban. A nők munkájának itt is ugyanaz a következménye, mint a gyárakban: felbomlasztja a családot, és az anyát teljesen képtelenné teszi otthoni teendőinek ellátására.—

Amikor a „Children's Employment Commission's Report"-ot a parlament elé terjesztették, lord *Ashley* sürgősen indítványozta, hozzanak törvényt, mely a bányákban teljesen megtiltja a női munkát, a gyermekek munkáját pedig erősen korlátozza.[200] A törvényt megszavazták, a legtöbb vidéken azonban csak holt betű maradt, mert nem neveztek ki egyidejűleg bányafelügyelőket is a törvény végrehajtásának ellenőrzésére. A bányák falun vannak, és már ez is igen megkönnyíti a törvény kijátszását; ezért nincs mit csodálkoznunk azon, hogy tavaly a bányamunkások szövetsége hivatalosan bejelentette a belügyminiszternek, hogy Hamilton herceg skóciai bányáiban több mint hatvan nő dolgozik,[201] vagy hogy a „Manchester Guardian" egy alkalommal azt közölte,[202] hogy — ha nem tévedek — Wigan közelében egy leány bányarobbanás áldozata lett, és senki sem törődött tovább azzal, hogy ilymódon törvénytelenségre derült fény. Lehet, hogy egyes esetekben megszüntették a törvénytelenséget, de általában minden a régiben maradt.

De még ezzel sincs vége a bányászok szenvedéseinek. A burzsoázia nem elégszik meg azzal, hogy tönkreteszi a bányászok egészségét, hogy

állandóan veszélyezteti életüket, hogy megfosztja őket minden művelődési lehetőségtől, hanem még más módon is gyalázatosan kizsákmányolja őket. A truck-rendszer itt nem kivétel, hanem szabály, és egészen nyíltan, a legközvetlenebb módon alkalmazzák. Általános a cottage-rendszer is; igaz, hogy ebben a termelési ágban többnyire szükséges, de itt is a munkások még fokozottabb kizsákmányolására használják fel. Azonkívül még sok más módon is becsapják a bányászokat. A szenet súlyra adják el, de a munkást többnyire térfogat szerint fizetik; ha teknője nincs egészen tele, *semmi bért sem* kap, ha viszont tetőzött a teknő, a többletért egy fillért sem fizetnek. Ha a teknőben bizonyos mennyiséget meghalad a morzsalék, ami nem annyira a munkástól, mint inkább a széntelep minőségétől függ, nemcsak egész bérét veszti el, hanem ráadásul még meg is bírságolják. A bányákban általában olyan tökéletes a bírságolási rendszer, hogy némelykor egy szegény ördög, aki egész héten át dolgozott, és elmegy a béréért, a munkafelügyelőtől — aki a munkás meghallgatása nélkül, tetszése szerint bírságol — azt hallja, hogy bért nem kap, sőt ennyi meg ennyi bírságot kell fizetnie! A munkafelügyelő egyáltalában önhatalmúlag állapítja meg a bért; ő jegyzi fel az elvégzett munkát és a munkásnak, aki köteles hinni neki, annyit fizethet, amennyit akar. Egyes bányákban, ahol súly szerint fizetnek, hamis mérlegeket használnak, és a súlyokat nem hitelesíttetik; sőt egy bányában az volt a szabály, hogy ha egy munkás a hibás mérleg miatt panaszkodni akart, *ezt 3 héttel előbb be kellett jelentenie a munkafelügyelőnek!* Sok vidéken, különösen Észak-Angliában, az a szokás, hogy a munkásokat egy évre szerződtetik; a munkások kötelezik magukat, hogy ez alatt az idő alatt másnak nem dolgoznak, a bányatulajdonos viszont egyáltalán nem kötelezi magát, hogy munkát ad nekik, s így gyakran hónapokig munka nélkül vannak, ha pedig máshol keresnek munkát, a szolgálati kötelezettség megszegése miatt hat hétre a taposómalomba küldik őket. Más szerződésekben kéthetenként 26 sh. erejéig munkát biztosítanak a bányásznak, de nem adják meg; más vidékeken a bányatulajdonosok kisebb összeget kölcsönöznek a munkásoknak, amelyet le kell dolgozniok, s ilymódon magukhoz kötik őket. Északon általános szokás, hogy a munkások egyheti bérét visszatartják, és így kötik őket a munkahelyhez.[203] És hogy tökéletes legyen a gúzsbakötött munkások rabszolgasága, a szénvidékek csaknem valamennyi békebírája maga is bányatulajdonos vagy a bányatulajdonosok rokona, barátja, és ezeken a civilizálatlan, szegény vidékeken, ahol alig van újság — ezek is az uralkodó osztály szolgálatában állnak — és kevés a politikai agitáció, a békebírák szinte korlátlan hatalommal rendelkeznek. El sem tudjuk képzelni, hogyan

szipolyozzák ki a szegény bányamunkásokat és hogyan zsarnokoskodnak velük a saját ügyükben ítélkező békebírák.

Így volt ez hosszú ideig. A bányamunkásoknak eszükbe sem jutott, hogy ez másképp is lehetne, és hogy nemcsak azért vannak a világon, hogy hét bőrt nyúzzanak le róluk. Lassanként azonban, főleg a gyárvidékeken, ahol az intelligensebb gyári munkásokkal való érintkezés megtette a hatását, felébredt bennük is az ellenállás szelleme, és szembeszegültek a *„szénkirályokkal"*, akik szemérmetlenül elnyomták őket. Kezdtek szövetségeket alakítani, és időnként sztrájkokat rendeztek. Sőt a civilizáltabb vidékeken szívvel-lélekkel csatlakoztak a chartistákhoz. De Észak-Angliának az ipartól elzárt nagy szénvidéke még mindig elmaradt, míg végül, részint a chartistáknak, részint maguknak az intelligensebb bányászoknak számos kísérlete és erőfeszítése után, 1843-ban, itt is általánosan felébredt az ellenállás szelleme. Annyira megmozdultak Northumberland és Durham munkásai, hogy élére álltak az egész birodalom általános bányamunkás-szövetségének, és egy chartistát, a chartista perekben már korábban kitűnt *W. P. Roberts* bristoli ügyvédet kinevezték „főügyészükké". Az „Unió" csakhamar kiterjedt a legtöbb bányavidékre; mindenütt megbízottakat neveztek ki, akik gyűléseket tartottak és tagokat toboroztak; 1844 januárjában, a küldöttek első, manchesteri konferenciája idején az „Uniónak" több mint 60 000, fél évvel később, a második, glasgow-i konferencia idején pedig már több mint 100 000 tagja volt. A konferenciákon megvitatták a bányászok ügyeit, és határozatokat hoztak a nagyobb munkabeszüntetésekről. Több lapot alapítottak a bányamunkások jogainak védelmére; különösen kitűnt a newcastle-upon-tyne-i „The Miner's Advocate"[204] című havilap.

1844 március 31-én lejárt a northumberlandi és durhami bányászok szolgálati szerződése. Megbízták Robertset, hogy készítsen elő egy új szerződést, amelyben a következőket követelték: 1. a bért ne térfogat, hanem súly szerint fizessék; 2. a súlyt állami felügyelők által felülvizsgált, közhasználatú mérleggel és súlyokkal állapítsák meg; 3. a szerződési idő egy fél év legyen; 4. a bírságolási rendszert töröljék el, és fizessék meg a ténylegesen elvégzett munkát; 5. a bányatulajdonosok biztosítsanak a kizárólag az ő szolgálatukban álló munkásoknak hetenként legalább 4 napi munkát vagy 4 napi munkabért. A szerződést megküldték a szénkirályoknak, és küldöttséget választottak a tárgyalások lefolytatására; a szénkirályok azonban azt válaszolták, hogy az „Unió" számukra nem létezik, hogy nekik csak az egyes munkásokkal van dolguk, és az egyesületet sohasem fogják elismerni. Ugyanakkor egy másik szerződést javasol-

tak, amely semmibe vette a fenti pontokat; ezt a munkások természetesen elutasították. Ezzel megvolt a hadüzenet. 1844 március 31-én 40 000 bányász letette a csákányt, s a két grófság összes bányái üresen álltak. A szövetségnek olyan jelentékeny pénzalapja volt, hogy minden családnak hónapokon át heti $2\,^1/_2$ sh. segélyt biztosíthatott. Mialatt a munkások ilymódon próbára tették munkáltatóik türelmét, Roberts fáradhatatlanul szervezte a sztrájkot és az agitációt, gyűléseket rendezett, széltében-hosszában beutazta Angliát, segélyt gyűjtött a sztrájkolók részére, nyugalomra és törvényességre intette a munkásokat, és ugyanakkor olyan hadjáratot indított a zsarnok békebírák és a truck-rendszerrel mesterkedő munkáltatók ellen, amilyenre még nem volt példa Angliában. Már az év elején megkezdte ezt a hadjáratot. Ha a békebírák elítéltek valahol egy bányamunkást, a Queen's bench[205] bíróságnál Habeas Corpust[206] szerzett, ennek alapján ügyfelét Londonban e bíróság elé hozatta, ahol mindig sikerült felmentetnie. Így például Williams bíró január 13-án a Queen's benchen felmentett három bányászt, akit a bilstoni (Dél-Staffordshire) békebírák elítéltek; ezeknek az embereknek az volt a bűnük, hogy nem akartak olyan tárnában dolgozni, amely beomlással fenyegetett, és valóban be is szakadt, mihelyt eltávoztak onnan! Egy korábbi alkalommal Patteson bíró hat munkást mentett fel, úgyhogy Roberts neve lassan réme lett a bányatulajdonos békebíráknak. Prestonban szintén ült négy ügyfele; február első hetében felkerekedett, hogy az ügyet a helyszínen kivizsgálja. De mire odaérkezett, az elítélteket büntetésük kitöltése *előtt* szabadon bocsátották. Manchesterben heten ültek; Roberts Habeas Corpust szerzett, és Wightman bíró teljesen felmentette a foglyokat. Prescottban kilenc bányamunkás ült, mert állítólag rendzavarást követtek el St. Helensben (Dél-Lancashire); ítéletüket várták; amint Roberts odaérkezett, azonnal szabadon bocsátották őket. Mindez február első felében történt. Áprilisban ugyanígy kiszabadított egy bányamunkást a derbyi fogházból, négyet a wakefieldi (Yorkshire) és négyet a leicesteri fogházból. Így tartott ez bizonyos ideig, amíg a „dogberryk", ahogy a békebírákat Shakespeare „Sok hűhó semmiért"-jének ismert figurája után nevezték, némi tisztességet tanultak. Roberts hadat üzent a truck-rendszernek is. Egymás után bíróság elé állíttatta ezeket a becstelen bányatulajdonosokat, és a kelletlen békebírákat rákényszerítette arra, hogy elítéljék őket. A bányatulajdonosok annyira féltek a villámgyors főügyésztől, aki, úgy látszott, egyszerre több helyen is jelen volt, hogy például Belperben, Derby közelében, egy truck-cég Roberts megérkezésekor a következő plakátot ragasztatta ki:

„Hirdetmény. Pentrichi szénbánya

Haslam úrék szükségesnek tartják (félreértések elkerülése végett) közhírré tenni, hogy a bányájukban dolgozók teljes bérüket pénzben megkaphatják, és tetszésük szerint költhetik el. — Ha Haslam úrék boltjában vásárolnak, az árukat, mint eddig is, nagykereskedelmi áron fogják kapni, de nem szükséges, hogy ott vásároljanak; munkájuk és bérük ugyanaz marad, akár ebben a boltban, akár más üzletben vásárolnak."[207]

Ezeket a sikereket ujjongva fogadta az egész angol munkásosztály, és az „Unió" számos új taggal gyarapodott. Ezalatt északon tovább tartott a sztrájk. Senki sem dolgozott, s Newcastle-ban, a legnagyobb szénkiviteli kikötőben, annyira nem volt szén, hogy a skót partról kellett szenet odaszállítani, jóllehet angolul to carry coals to Newcastle* annyit jelent, mint a görögöknél „baglyot vinni Athénba", vagyis valami teljesen feleslegeset tenni. Kezdetben, míg az „Unió" pénzalapja ki nem merült, minden rendben volt, de nyár felé igen megnehezült a munkások harca. A legnagyobb nyomorban éltek; nem volt pénzük, mert bár egész Angliában valamennyi iparág munkásai fizettek segélyezési járulékot, ez az összeg a sztrájkolók nagy számához képest mégis kevés volt; a szatócsoktól kellett hitelt kérniök igen kedvezőtlen feltételekkel; az egész sajtó, néhány proletárújság kivételével, ellenük volt; a burzsoázia — még az a néhány burzsoá is, akiben lett volna annyi igazságérzet, hogy támogassa a sztrájkolókat — a megvesztegethető liberális és konzervatív lapokból csak hazug tájékoztatást kapott a sztrájkról; egy tizenkét tagú bányászküldöttség Londonba utazott, hogy pénzt gyűjtsön a londoni proletároktól, de a gyűjtött összeg a segélyre szorulók nagy száma miatt szintén keveset segített. A bányászok mégis szilárdan kitartottak, sőt mi több, a bányatulajdonosok és hű szolgáik minden ellenséges és kihívó cselekedete ellenére nyugodtan maradtak. Nem ragadtatták magukat bosszúra, egyetlen renegátot sem bántalmaztak, nem fordult elő egyetlen lopás sem. Már négy hónapja tartott a sztrájk, és a bányatulajdonosoknak még mindig nem volt a legcsekélyebb reményük sem arra, hogy felülkerekednek. Egy út még nyitva állt előttük. Eszükbe jutott a cottage-rendszer; felötlött bennük, hogy az ellenszegülő munkások házai az ő tulajdonuk. Júliusban felmondták a munkások lakását, és egy hét alatt mind a 40 000 munkást kitették az utcára. A kilakoltatást felháborító barbársággal hajtották végre.

* — szenet szállítani Newcastle-ba — *Szerk.*

Betegeket és gyengélkedőket, aggastyánokat és csecsemőket, sőt szülő nőket is kíméletlenül kiráncigáltak ágyukból, és az útmenti árokba lökték őket. Az egyik emberük abban lelte örömét, hogy egy asszonyt, aki közvetlenül szülés előtt állt, hajánál fogva sajátkezűleg kiráncigált az ágyból és az utcára vonszolt. Nagyszámú katonaság és rendőrség állt készenlétben, hogy ellenállás esetén a brutális eljárást vezető békebírák első intésére lecsapjon. A munkások ezt is némán tűrték. A bányatulajdonosok azt remélték, hogy a munkások erőszakhoz folyamodnak, minden eszközzel ellenszegülésre ingerelték őket; így akartak ürügyet találni arra, hogy katonasággal véget vessenek a sztrájknak; a hajléktalan bányászok megfogadták ügyészük intelmeit és tartózkodtak minden erőszakos cselekedettől; bútoraikat némán kihordták a mocsaras rétekre vagy a tarlóra, és kitartottak. Egyesek, akik nem találtak jobb helyet, az országút árkában, mások pedig idegen telkeken ütöttek tanyát, amiért bíróság elé kerültek, és mivel „félpenny kárt okoztak", 1 font st. perköltség megtérítésére ítélték őket, — ezt természetesen nem tudták megfizetni, és a taposómalomban kellett leróniok. A múlt év (1844) késő nyarán, nedves időben, 8 hétig, sőt tovább is szabad ég alatt laktak családjukkal együtt; az egyetlen fedél, amely alatt gyermekeikkel együtt meghúzódhattak, ágyuk kartonfüggönye, egyetlen segítségük az „Unió" csekély támogatása és a szatócsok egyre csökkenő hitele volt. Erre lord Londonderry, akinek nagy bányái vannak Durhamben, legmagasabb haragjával fenyegette meg *„saját városának"*, Seahamnek szatócsait, ha továbbra is hitelt nyújtanak az *„ő"* ellenszegülő munkásainak.[208] Ez a „nemes" lord általában a sztrájk tartama alatt végig a bohóc szerepét játszotta a munkásoknak időről időre kiadott nevetséges, nagyképű, rosszul megfogalmazott „ukázaival", amelyeknek hatása abban merült ki, hogy az egész nemzet mulatott rajtuk.* És amikor mindez nem használt, a bányatulajdonosok nagy költséggel Írországból és Wales távol eső vidékeiről, ahol még nincs munkásmozgalom, hozattak embereket, hogy bányáikban dolgozzanak. Amikor ilymódon ismét helyreállt a munkások egymással való konkurrenciája, megtört a sztrájkolók ereje. A bányatulajdonosok arra kényszerítették őket, hogy szakítsanak az „Unióval", hagyják faképnél Robertset, és fogadják el az általuk diktált feltételeket. Így végződött szeptember elején a bányászok nagy, öthónapos harca a bányatulajdonosok ellen —

* *(1892)* Nincs új a nap alatt, legalábbis Németországban. „Stumm királyaink" is csak régmúlt, hazájukban ma már lehetetlen angol mintaképek gyenge utánzatai. — *Engels jegyzete.*

ezt a harcot az elnyomottak olyan kitartóan, bátran, intelligensen és higgadtan vívták meg, hogy csak a legnagyobb csodálattal adózhatunk nekik. Milyen nagy, igazi emberi kultúrát, mekkora lelkesedést és jellemszilárdságot tételez fel e negyvenezer férfi harca, akiket, mint láttuk, a „Children's Employment Commission's Report" 1840-ben még teljesen faragatlanoknak és erkölcsteleneknek mond! S milyen elviselhetetlennek kellett lennie annak a nyomásnak, amely azt a negyvenezret arra késztette, hogy *egy* emberként felkeljen és nemcsak fegyelmezett, hanem lelkes, *egy* akarattól áthatott hadseregként a legnagyobb hidegvérrel és nyugalommal folytassa a harcot mindaddig, amíg a további ellenállás már esztelenség lett volna! És micsoda harc volt ez! — harc nem holmi látható, halálos ellenség ellen, hanem az éhség és a nyomor, a nincstelenség és a hajléktalanság ellen, harc a gazdagok brutalitása által az őrültségig felkorbácsolt saját szenvedélyeik ellen; ha erőszakosan fellázadtak volna, halomra lövik a fegyvertelen tömeget, és a bányatulajdonosok pár nap alatt győzelmet aratnak. Nem a rendőrbottól való félelem diktálta ezt a törvényességet, hanem a hideg megfontolás, és ez volt a legjobb bizonyítéka a munkások intelligenciájának és önuralmának.

A munkásokat tehát példátlan kitartásuk ellenére ezúttal is legyőzte a kapitalisták hatalma. De a harc nem volt eredménytelen. Mindenekelőtt ez a tizenkilenc hétig tartó sztrájk végleg felrázta Észak-Anglia bányászait halálos szellemi tespedésükből; felébredtek, felismerték érdekeiket, s bekapcsolódtak a civilizáció mozgalmába, de különösen a munkásmozgalomba. Ez a sztrájk, amely először rántotta le a leplet a tulajdonosok egész barbárságáról, egyszer s mindenkorra beoltotta ezekbe a munkásokba az ellenállás szellemét, és a sztrájkolóknak legalább háromnegyed részét chartistává tette — harmincezer ennyire energikus, ennyire kipróbált ember megnyerése pedig valóban sokat ér a chartistáknak. Azonkívül ez a sztrájk, amelyet ennyi állhatatossággal és ilyen törvényes keretek között folytattak le, a sztrájkot kísérő tevékeny agitációval együtt mégis ráirányította a közvélemény figyelmét a bányamunkásokra. A szénkiviteli vámról folyó vita alkalmával Thomas Duncombe, az alsóház egyetlen határozottan chartista képviselője, szóvá tette a bányamunkások helyzetét, a parlament szószékéről felolvastatta petíciójukat, és előadásával még a burzsoázia lapjait is arra kényszerítette, hogy legalább a parlamenti tudósításokban a valóságnak megfelelően vázolják az ügyet.[203] Közvetlenül a sztrájk után történt a haswelli robbanás; Roberts Londonba utazott, kihallgatást eszközölt ki Peelnél, mint a bányamunkások képviselője követelte az eset alapos kivizsgálását, és keresztülvitte, hogy Anglia legnagyobb geológiai és kémiai

szaktekintélyeit, Lyell és Faraday professzorokat bízzák meg a helyszíni vizsgálattal. Minthogy röviddel ezután ismét több robbanás történt, és Roberts a jegyzőkönyveket ismét a miniszterelnök elé terjesztette, ez megígérte, hogy a legközelebbi (a mostani, 1845. évi) parlamenti ülésszakon — ha lehetséges — javaslatot nyújt be a szükséges munkásvédelmi intézkedésekről.[209] Mindezt nem érhették volna el a bányászok, ha a sztrájkkal nem bizonyították volna be, hogy szabadságszerető, tiszteletet parancsoló férfiak, és ha ügyüket nem Roberts intézte volna.

Alighogy híre ment annak, hogy Észak-Anglia bányászai kénytelenek az „Uniót" feladni és Robertset elbocsátani, a lancashire-i bányamunkások mintegy tízezer taggal egy uniót alakítottak, és garantálták főügyészüknek évi 1200 font st. fizetését. A múlt év őszén havonta több mint 700 font st. bevételük volt, amelyből valamivel több mint 200 font st.-et fizetésekre, perköltségekre stb. költöttek, a többit pedig főleg munkanélkülivé lett vagy a bányatulajdonosokkal való összeütközések miatt sztrájkoló munkások segélyezésére fordították. A munkások tehát egyre világosabban felismerik, hogy egyesülve ők is tekintélyes hatalmat képviselnek és végszükség esetén dacolhatnak a burzsoázia hatalmával. És ezt a felismerést, minden munkásmozgalom nyereségét, Anglia valamennyi bányásza az „Uniónak" és az 1844. évi sztrájknak köszönheti. Csakhamar eljön az idő, amikor a birodalom bányamunkásai, akik intelligencia és energia dolgában még nem állnak az ipari munkások színvonalán, minden tekintetben egyenrangúak lesznek velük.* Ilymódon lassanként mindenütt meginog a talaj a burzsoázia lába alatt, és végül egész állami és társadalmi épülete, az alappal együtt, amelyen áll, összeomlik.

A burzsoázia azonban nem hallgat a figyelmeztetésre. A bányamunkások ellenszegülése csak még inkább felbőszítette; ahelyett, hogy az egész munkásmozgalom haladását látta volna benne, ahelyett, hogy ettől észhez-tért volna, a vagyonos osztály megragadta az alkalmat, hogy kitöltse haragját azoknak az embereknek osztályán, akik elég bolondok voltak kijelenteni, hogy többé nem hajlandók tűrni az eddigi bánásmódot. A burzsoázia a nincstelenek jogos követeléseit csak szemtelen elégedetlenkedésnek tartotta, őrült lázadásnak az „isteni és emberi rend" ellen, és a legjobb esetben csak az „agitációból élő, munkára rest, gonosz demagógok" sikerét látta benne, amelyet minden erővel el kell nyomnia. Az olyan embereket, mint

* (*1887*) A szénbányászoknak ez idő szerint, 1886-ban, hat társuk ül az Alsóházban. — *Engels jegyzete.*

Roberts és a szövetség megbízottai, akiket egész természetesen a szövetség fizetett, igyekezett — persze sikertelenül — furfangos csalóknak feltüntetni, akik *tőlük*, a szegény munkásoktól utolsó fillérüket is kicsalják. — Ha a vagyonos osztály ennyire elvesztette a fejét, ha annyira elvakította a pillanatnyi előny, hogy az idők legvilágosabb jeleit is képtelen észrevenni, akkor valóban nincs semmi remény arra, hogy Angliában a szociális kérdés békés úton megoldható. Az egyetlen lehetséges kiút az erőszakos forradalom, amely egész biztosan elkövetkezik. —

A mezőgazdasági proletariátus

Már a bevezetésben láttuk, hogy a kispolgársággal és a korábban szerény jólétben élő munkásokkal együtt a kisparasztság is tönkrement, mert az addig egybefonódott ipari és mezőgazdasági munka különvált, a megürült földekből nagybérletek alakultak, és a túlerőben levő nagygazdaságok konkurrenciája kiütötte a nyeregből a kisparasztokat. A kisparasztok, akik eladdig maguk is birtokosok vagy bérlők voltak, rákényszerültek arra, hogy otthagyják gazdaságukat, és mint mezőgazdasági cselédek elszegődjenek a nagybérlőkhöz vagy a földbirtokosokhoz. Ez az állapot, bár a korábbihoz képest rosszabbodott, bizonyos ideig mégis tűrhető volt. Az ipar terjeszkedése ellensúlyozta a szaporodó népességet, amikor azonban az ipari haladás kissé lassulni kezdett és szüntelenül egyre tökéletesebb gépeket alkalmaztak, az ipar már nem bírta felszívni a mezőgazdasági kerületekből beözönlő egész munkásfelesleget. Ettől kezdve a nyomor, amely eddig csak a gyárvidékeken és ott is csak időnként uralkodott, a mezőgazdasági kerületekben is felütötte fejét. Ehhez járult még az is, hogy körülbelül ebben az időben ért véget a Franciaország ellen viselt huszonöt éves háború; amíg a háború tartott, a hadszíntereken csökkent a termelés, el volt zárva a behozatal, élelmezni kellett a Spanyolországban harcoló brit seregeket, s mindez mesterségesen fellendítette a brit mezőgazdaságot, sőt ezenkívül rengeteg munkaerőt vont el a munkától. A háború befejeztével azonban egyszerre megindulhatott a behozatal, nem volt szükség többé kivitelre és megszűnt a munkáshiány, ennek pedig az volt a szükségszerű következménye, amit az angolok agricultural distressnek, mezőgazdasági nyomornak neveznek. A bérlőknek olcsón kellett eladniok gabonájukat, és ezért csak alacsony bért fizethettek. Hogy magasan tartsák a gabonaárakat, 1815-ben megszavazták a gabonatörvényeket, amelyek mindaddig megtiltották a gabonabehozatalt, amíg egy quarter búza ára 80 sh.-nél alacsonyabb volt. Később még többször módosították ezeket a természetesen haszontalan törvényeket, de csak nem enyhítették a mezőgazdasági vidékek nyomorát. Mindössze az volt az eredményük, hogy az a betegség, mely a külföld szabad konkurrenciája esetén akuttá lett

volna, és amelynek meglettek volna a válságai, krónikussá vált, s egyenletesen, de még mindig igen nyomasztóan hatott a mezőgazdasági munkások helyzetére.

A mezőgazdasági proletariátus keletkezése után az első időben kifejlődött az a patriarchális viszony, amely éppen akkor szűnt meg az iparban — a gazdának béreseihez való viszonya ugyanúgy, ahogy ez Németországban még ma is majdnem mindenütt fennáll. Amíg fennállott a patriarchális viszony, a munkások nyomora nem volt olyan nagy és elterjedt, a béresek osztoztak a bérlők sorsában, és csak végső szükség esetén bocsátották el őket. Most azonban egészen más a helyzet. A munkások majdnem kivétel nélkül napszámosok, akiket akkor vesznek fel a bérlők, amikor szükségük van rájuk, és ezért gyakran heteken át, különösen pedig télen, munka nélkül állnak. A patriarchális viszony idején, amikor a béresek családjukkal együtt a bérlő tanyáján laktak, s ott nőttek fel gyermekeik is, amikor tehát a bérlő természetesen igyekezett gazdaságában felhasználni a felserdülő nemzedéket, és a napszámos még kivétel volt, nem szabály, minden birtokon több volt a munkás, mint amennyi voltaképpen kellett. Tehát a bérlők érdeke is azt követelte, hogy ezt a viszonyt felbontsák, hogy a bérest elűzzék a tanyáról, és napszámossá változtassák. A XIX. század 20-as éveinek vége felé ez csaknem mindenütt meg is történt, s ennek az volt a következménye, hogy az addig — fizikai kifejezéssel élve — latens népességfelesleg felszabadult, a bér csökkent, és a szegényadó rendkívül megnövekedett. Ettől kezdve a mezőgazdasági kerületek az *állandó pauperizmus* székhelyei lettek, mint ahogy a gyári kerületek a *változó pauperizmus* székhelyei, és a szegénytörvények reformja volt a közhatalom első intézkedése a községek napról napra fokozódó elszegényedése ellen. Ehhez járult még az is, hogy a nagyüzemi gazdálkodás rendszerének állandó terjedése, cséplő- és más gépeknek a mezőgazdaságban való meghonosítása, nőknek és gyermekeknek mezei munkára való alkalmazása következtében — ez a jelenség olyan általános, hogy következményeit nemrég külön hivatalos bizottságnak kellett megvizsgálnia[210] — itt is igen sok munkás kenyér nélkül maradt. Látjuk tehát, hogy a nagyüzemi gazdasággal, a patriarchális viszony megszűnésével — amely éppen itt a legnagyobb jelentőségű —, a gépi berendezés, a gőzerő, a női- és gyermekmunka bevezetésével együtt ide is behatolt az ipari termelés rendszere és a dolgozó emberiség utolsó, legmaradibb részét is belesodorta a forradalmi mozgalomba. De minél hosszabb ideig maradt a mezőgazdaság egy helyben, annál súlyosabb volt az a csapás, amely most a munkásokat érte, annál erőszakosabban nyilvánult itt meg a régi szociális alakulat felbomlása. Egyszerre

napvilágra került a „túlnépesség", amelyet nem lehetett a termelés fokozásával kiküszöbölni, mint az ipari kerületekben. Új gyárakat mindig lehetett építeni, ha termékeik kelendők voltak, új földet azonban nem lehetett teremteni. A parlagon heverő községi földek megművelése túlontúl kockázatos spekuláció volt, semhogy jelentősebb tőkét fektettek volna bele a békekötés óta. Ennek az volt a szükségszerű következménye, hogy a munkások egymással való konkurrenciája tetőpontjára emelkedett és a bér a minimumra csökkent. Amíg a régi szegénytörvény érvényben volt, a munkások kaptak valamit a szegénypénztárból; ennek következtében a bér természetesen még jobban csökkent, mert a bérlők igyekeztek a bér minél nagyobb részét a szegénypénztárra hárítani. Ennek következtében még jobban növekedett a szegényadó, melyet a fölös népesség miatt már amúgy is emelni kellett, s így vált szükségessé az új szegénytörvény, amelyről még beszélni fogunk. De az új szegénytörvény után sem lett jobb a helyzet. A munkabér nem emelkedett, a fölös népességtől nem lehetett megszabadulni, és az új törvény kegyetlensége végképp elkeserítette a népet. Még a szegényadó is, amely kezdetben csökkent, néhány év múlva éppoly nagy volt, mint korábban. Az új törvény egyetlen eredménye az lett, hogy ha korábban három-négymillió félpauper volt, most egymillió teljes pauper került elő, a többi azért félpauper maradt, csakhogy már minden támogatás nélkül. A mezőgazdasági kerületek nyomora évről évre fokozódott. Az emberek a legnagyobb ínségben élnek, egész családoknak heti 6, 7 vagy 8 sh.-ből kell tengődniök, de előfordul az is, hogy semmijük sincs. Hallgassuk csak meg, mit mondott már 1830-ban egy liberális parlamenti képviselő ennek a népességnek a helyzetéről: „Angol paraszt" (azaz mezőgazdasági napszámos) „és angol pauper szinonim szavak. Az angol paraszt apja pauper volt, anyja tejében nem volt táperő; gyermekkora óta rosszul táplálkozott, sohasem tudott jóllakni, és még most is — hacsak nem alszik — majdnem mindig a kielégítetlen éhség gyötrelmeit érzi. Félig meztelen, tüzelője pedig alig elegendő ahhoz, hogy megfőzze szűkös eledelét, ezért a rossz idő beálltával beköltözik lakásába a hideg és a nedvesség, és csak akkor távozik onnan, ha enyhébbre fordul az idő. Nős, de nem ismeri a férj és az apa örömeit. Felesége és kicsinyei éheznek és fáznak, gyakran betegeskednek, tehetetlenek, állandóan gondterheltek és csüggedtek, akárcsak ő, természetesen mohók, önzők, kiállhatatlanok, és ezért, hogy saját szavaival éljünk, még látni sem bírja őket (hates the sight of them), s csak azért megy haza, mert viskója mégis több védelmet nyújt az eső és szél ellen, mint a sövény. Családját el kell tartania, holott képtelen erre; koldul, mindenféle gyanús dologgal foglalko-

zik, és végül minden hájjal megkent csirkefogóvá válik. Ha volna is kedve, nincs elég bátorsága ahhoz, hogy mint osztályának más, energikusabb tagjai, nagyban űzze a vadorzást vagy a csempészetet; alkalmilag azonban elcsen egyet-mást, s gyermekeit szintén hazudozásra és lopásra tanítja. Gazdag szomszédaival szemben tanúsított alázatos, szolgalelkű magatartása azt bizonyítja, hogy ezek durván bánnak vele és gyanakszanak rá; ezért fél tőlük és gyűlöli őket, de sohasem fog erőszakos bosszút állni rajtuk. Csontja velejéig romlott, és annyira megalázott, hogy még a kétségbeesés sem önt bele erőt. Nyomorult élete rövid, reumájával és asztmájával a dologházba kerül, s ott úgy hal meg, hogy egyetlen kellemes emléke sem volt a földön; s helyet enged egy másik szerencsétlennek, aki éppúgy élt és éppúgy fog meghalni, mint ő." A szerző még hozzáfűzi, hogy a mezőgazdasági napszámosok e kategóriáján kívül van még egy másik is, amely valamivel energikusabb és fizikailag, szellemileg, erkölcsileg fejlettebb; nevezetesen azok, akik éppoly nyomorban élnek ugyan, de nem ilyen viszonyok közt születtek. Ezek jobbak családjukhoz, de csempészek és vadorzók, akik gyakran véres harcba keverednek az erdőkerülőkkel és a parti fináncokkal, gyakran börtönben ülnek, s ott csak fokozódik az elkeseredésük a társadalommal szemben, nem kevésbé gyűlölik a vagyonosokat, mint az előbbi kategória. „És ezt az egész osztályt" — fejezi be a szerző — „udvariasságból (by courtesy) úgy nevezik: »Anglia merész parasztsága« (bold peasantry of England, Shakespeare szavaival[211])."*

Ez a jellemzés ma is ráillik a mezőgazdasági kerületek legtöbb napszámosára. A „Times" 1844 júniusában elküdte egyik munkatársát ezekre a vidékekre, hogy írjon tudósítást e réteg helyzetéről; az újságíró jelentése teljesen megegyezik a fentebb mondottakkal.[212] Egyes vidékeken a hetibér csak hat shilling volt, tehát nem több, mint Németország sok vidékén, holott a létfenntartási eszközök ára Angliában legalább kétszer akkora, mint Németországban. Elképzelhetjük, hogyan élnek ezek az emberek. Rosszul és szűkösen táplálkoznak, rongyokban járnak, lakásuk szűk és nyomorúságos — kicsiny, siralmas viskó, minden kényelem nélkül; a fiatalság éjszakai szállásokon húzódik meg, amelyekben a férfiak alig vannak elkülönítve a nőktől, és amelyek ilymódon provokálják a házasságon

* *E. G. Wakefield*, M. P.: „Swing unmasked; or the Cause of Rural Incendiarism", London 1831. — Pamflet. A fenti idézetek a 9—13. oldalon találhatók; a fordításban kihagytuk azokat a helyeket, melyek az akkor még érvényben levő régi szegénytörvényre vonatkoznak. — *Engels jegyzete.*

kívüli nemi érintkezést. Havonta néhány napi munkanélküliség szükségképpen a legnagyobb nyomorba dönti ezeket az embereket. És még csak egyesülni sem tudnak, hogy magasabb bérért harcoljanak, mert szétszórtan élnek, s ha az egyik nem akar olcsó bérért dolgozni, tucatszámra akadnak munkanélküliek és szegényháziak, akik örülnek, ha pár fillért kereshetnek; aki pedig megtagadja a munkát, attól mint lusta, züllött naplopótól, a szegényhivatal megvon minden segélyt, kivéve a gyűlölt szegényházat; mert a szegényhivatalt éppen azok a bérlők vezetik, akiktől, vagy akiknek szomszédjaitól és ismerőseitől a munkás munkát kaphat. És nemcsak Anglia egyik vagy másik mezőgazdasági kerületéből kapunk ilyen jelentéseket; ellenkezőleg, egyformán nagy a nyomor délen és keleten, északon és nyugaton; a suffolki és norfolki munkások helyzete ugyanolyan, mint a devonshire-i, hampshire-i és sussexi munkásoké; Dorsetshire-ban és Oxfordshire-ban éppoly alacsony a bér, mint Kentben és Surreyben, Buckinghamshire-ben és Cambridgeshire-ben. —

A mezőgazdasági proletariátus ellen irányulnak még a vadászati törvényeknek különösen barbár rendelkezései is. Angliának mérhetetlenül sok a vadja, a vadászati törvények *mégis* szigorúbbak, mint bárhol másutt. Az angol parasztot, aki régi szokás és hagyomány szerint csak a bátorság és vakmerőség egészen természetes, nemes megnyilvánulásának tekinti a vadorzást, még inkább erre ösztönzi a saját nyomora és a vadaskertekben ezer meg ezer nyulat és szárnyasvadat tenyésztő lord car tel est notre plaisir-je* közötti ellentét. A paraszt tőrbe csal, néha le is lő egy-egy vadat — ezzel tulajdonképp meg sem károsítja a lordot, akinek marad még bőven vadja, *ő* azonban sültet szerez éhező családjának. Ha rajtakapják, becsukják, a visszaeső bűnöst pedig legalább hét évre deportálják. Ezek a szigorú büntetések az okai az erdőkerülőkkel való gyakori véres összeütközéseknek, amelyek során minden esztendőben számos gyilkosságot követnek el. Az erdőkerülő mestersége ezért nemcsak veszélyes, hanem rossz hírű és megvetett foglalkozás is. A múlt évben két erdőkerülő inkább agyonlőtte magát, semhogy tovább szolgáljon. Ez az ára a földbirtokos arisztokrácia nemes vadászszenvedélyének — de mit törődnek ezzel a nemes „lords of the soil"**? Hát nem mindegy, hogy néhány „felesleges" emberrel több vagy kevesebb marad-e életben? Ha a vadászati törvények következtében a „feleslegesek" fele fűbe harap is, annál jobb sora lesz a megmaradó másik felének — így okoskodik az angol vagyonosok filantrópiája.

---

* — mert így van tetszésünk szerint-je[213] — *Szerk.*

** — „urai a földnek" — *Szerk.*

Jóllehet a falusi viszonyok, az elszigeteltség, a környezet és a foglalkozás állandósága és ezzel együtt az eszmék maradisága nem kedvez semmiféle fejlődésnek, a szegénység és a nyomor itt is meghozza a gyümölcsét. Az ipari és a bányamunkások hamar túljutottak a társadalmi viszonyokkal való szembeszegülés első fokán, amelyen egyéni bűntettekkel fejezték ki a társadalmi rend elleni közvetlen tiltakozásukat; a parasztok még a mai napig is csak itt tartanak. A társadalmi háború viselésének általuk kedvelt módja a gyújtogatás. Először a júliusi forradalom után, 1830—31 telén terjedt el általánosan a gyújtogatás, miután már október elején, a parti őrség megerősítése miatt (amely megnehezítette a csempészést, és, egy bérlő kifejezésével élve, tönkretette a partvidéket), továbbá a szegénygondozás reformja, az alacsony bérek és a gépek bevezetése miatt zavargások törtek ki Sussexben és a szomszédos grófságokban, s az egész vidék forrongott. Télen aztán felgyújtották a mezőkön a bérlők gabonaasztagait és szénaboglyáit, sőt közvetlenül az orruk előtt a csűröket és istállókat is. Majdnem minden éjjel fellángolt néhány ilyen tűz, és rémületbe ejtette a bérlőket és földtulajdonosokat. A tetteseket sohasem vagy csak igen ritkán sikerült elfogni, s a nép egy mitikus személynek tulajdonította a gyújtogatásokat, akit *Swingnek* nevezett. Törték a fejüket, hogy ki lehet ez a Swing, és mi az oka a falusi szegények dühének; a nagy mozgatóerőre: a *nyomorra*, az elnyomásra alig gondolt valaki, — a mezőgazdasági kerületekben pedig bizonyára senki. Azóta minden évben, ahogy beállt a tél, a napszámosok munkanélküliségének időszaka, megismétlődtek a gyújtogatások. 1843—44 telén ismét igen gyakoriak voltak a tűzesetek. Abból az időből itt van előttem a „Northern Star" több száma; minden számban gyújtogatásokról számol be a forrás megjelölésével. E hetilapnak az alábbi felsorolásból hiányzó számai, amelyek nincsenek előttem, minden bizonnyal szintén számos gyújtogatási esetről tudósítanak. Különben sem közölhet egy ilyen lap minden esetet. „Northern Star", 1843 november 25: két esetről tudósít és több más korábbi esetről beszél. — December 16: Bedfordshire-ban két hét óta minden éjjel több helyen száll fel a vörös kakas; a gyakori gyújtogatások izgalomban tartják az egész lakosságot. Legutóbb *két* nagy tanya égett le. Cambridgeshire-ben *négy*, Hertfordshire-ban *egy* nagy tanya égett le, és azonkívül még *tizenöt* tűzeset volt különböző helyeken. — December 30: Norfolkban *egy*, Suffolkban *két*, Essexben *két*, Hertfordshire-ban *három*, Cheshire-ben *egy*, Lancashire-ben *egy*, Derbyban, Lincolnban és délen *tizenkét* gyújtogatás történt. — 1844 január 6-án összesen tíz, január 13-án hét, január 20-án négy gyújtogatás. Ezután hetenkint átlagban három-négy tűzről közöltek híreket; de a gyújtoga-

tások, amelyek korábban tavasszal véget értek, ezúttal még júliusban és augusztusban is tartottak, s hogy most, az 1844—45-ös tél beálltával újra növekszik e bűntettek száma, ezt az azóta kapott angol újságok és a német lapok hírei bizonyítják.

Mit szólnak olvasóink az angliai csendes, idillikus mezőgazdasági vidékekhez? Társadalmi háború-e ez, vagy sem? Természetes, tartós állapot lehet-e ez? S a bérlők és a földbirtokosok mégis ugyanolyan ostobák és vaskalaposak, ugyanolyan vakok mindennel szemben, amiből közvetlenül nem húzhatnak hasznot, mint az ipari kerületek gyárosai és általában burzsoái. Ezek azzal áltatják munkásaikat, hogy csakis a gabonatörvények *eltörlése* biztosítja boldogságukat, míg a földbirtokosok és igen sok bérlő azzal hitegeti munkásait, hogy csakis a gabonatörvények *fenntartásától* várhatják a mennyországot. De a vagyonosok egyik esetben sem tudják megnyerni a munkásokat kedvenc vesszőparipájuknak. Mind a gyári munkásoknak, mind a mezőgazdasági napszámosoknak teljesen közömbös, vajon eltörlik-e a gabonatörvényeket, vagy sem. Pedig a kérdés közelről érinti őket. Ha ugyanis eltörlik a gabonatörvényeket, ez kiélezi a szabad konkurrenciát, végső kifejlődéséig hajtja a mai társadalmi gazdaságot; akkor megszűnik minden további fejlődés a fennálló viszonyok alapján, és az egyetlen lehetséges haladás csakis a társadalmi rend radikális felforgatása.* A mezőgazdasági napszámosok szempontjából még más jelentősége is van a dolognak. A szabad gabonabehozatal feltételezi — hogy miként, azt *itt* nem fejtegethetjük —, hogy a bérlők megszabadulnak a földbirtokosok politikai befolyásától, más szóval, hogy a tory bérlők liberálisokká lesznek. Ezt már alaposan előkészítette a Gabonatörvény-ellenes Liga — és ez az egyetlen érdeme. De ha a bérlők liberálisok, azaz tudatos burzsoák lesznek, akkor a napszámosok szükségszerűen chartisták és szocialisták, azaz tudatos proletárok lesznek. Ez a kettő együtt jár. És hogy a mezőgazdasági proletariátus soraiban máris egy új mozgalom kezd kibontakozni, bizonyítja az a gyűlés, amelyet *Radnor* gróf, az egyik *liberális* földbirtokos hívott össze 1844 októberében birtokai székhelyén, *Highworth* közelében a gabonatörvények ellen irányuló határozatok elfogadtatására; a munkások igen közömbösek voltak e törvényekkel szemben, s egészen más dolgokat, olcsó kisbérleteket követeltek és sok keserű igazságot vágtak Radnor gróf szemébe.[214] — Így hatol be a munkásmozgalom a félreeső, maradi, szellemi-

* (*1887*) Szószerint teljesedett. Az ipar példátlan kiterjedésének egy időszaka után a szabadkereskedelem Angliát válságba sodorta, amely elkezdődött 1878-ban és 1886-ban is egyre erősödőben van. — *Engels jegyzete.*

leg holt mezőgazdasági vidékekre is, és a nyomor következtében ott is hamarosan éppúgy gyökeret ver és éppúgy fellendül majd, mint a gyári kerületekben.*

Ami a mezőgazdasági napszámosok vallásos érzületét illeti, vallásosabbak ugyan, mint az ipari munkások, de igen feszült viszonyban vannak az egyházzal — mert ezekben a kerületekben csaknem az egész lakosság a Magas Egyházhoz tartozik. A „Morning Chronicle" tudósítója, aki *„Valaki, aki az eke szarvát fogta"* aláírással cikkeket közöl az általa bejárt mezőgazdasági vidékekről,[215] a többi között elmondja, hogy miről beszélgetett néhány napszámossal istentisztelet után: „Megkérdeztem az egyiket, vajon az ő állandó papjuk-e az, aki ma prédikált, — yes, blast him**, ez a mi papunk, állandóan koldul, amióta ismerem, mindig koldult. (A pap ugyanis a hittérítő misszió érdekében prédikált.) — Én is csak úgy ismerem — toldotta meg egy másik —, még sohasem láttam papot, aki ne koldult volna szüntelenül erre vagy arra a célra. — Hát igen — mondta egy asszony, aki éppen a templomból jött —, a bér az csökken, de nézzétek csak a gazdag naplopókat, akikkel a papok együtt lakmároznak és isznak és akikkel együtt vadászatra mennek. Istenemre inkább elmegyek a dologházba és éhen pusztulok, de a hittérítő papoknak semmit sem adok. — És miért nem küldik a pogányokhoz azokat a papokat — mondta egy másik —, akik mindennap a salisburyi dómban kornyikálnak, ahol csak a csupasz kövek hallgatják őket? Miért nem mennek *ezek* a pogányok közé? — *Ezek* nem mennek oda — mondta az öreg, akit először kérdeztem —, mert gazdagok, több földjük van, mint amennyi szükséges nekik, pénzt akarnak, hogy a szegény papokat lerázzák a nyakukról, régen ismerem őket, tudom, mit akarnak. — De, barátaim — mondottam —, csak nem vagytok mindig ennyire elkeseredve papotok ellen, amikor a templomból jöttök? Miért is jártok akkor templomba? — Miért járunk — mondta az asszony —, mert muszáj, hacsak nem akarunk mindent elveszteni, ha nem akarjuk elveszteni munkánkat és minden egyebet. — Később megtudtam, hogy *ha templomba járnak*, könnyebben juthatnak tüzelőhöz és kevéske burgonyaföldet kapnak, amiért egyébként fizetniök kell!" — Szegénységük és tudatlanságuk leírása után a tudósító ezzel fejezi be: „És bátran állíthatom, hogy ezeknek az embereknek a helyzete, szegénységük, gyűlöletük az egyházzal szemben, látszólagos megadásuk és belső elkeseredésük az egyházi

* (*1887*) A mezőgazdasági munkásoknak most már van szakszervezetük; legenergikusabb képviselőjüket, J. Archot 1885-ben a parlament tagjává választották. — *Engels jegyzete.*

** — igen, hogy vinné el az ördög — *Szerk.*

méltóságok ellen: *ez a szabály Anglia minden falujában*, és az ellenkezője csak kivétel."

Míg a tulajdonképpeni Anglia parasztsága azt mutatja, milyen következményekkel jár, ha falun nagybirtokok mellett egy nagyszámú mezőgazdasági proletariátus van, addig *Walesben* a kisbérlők pusztulását látjuk. Míg az angol falvak a proletárok és a nagytőkések ellentétét reprodukálják, addig a walesi parasztok helyzete az egyre jobban pusztuló városi kispolgárság helyzetének felel meg. Walesben többnyire csak kisbérlők vannak, akik mezőgazdasági termékeiket nem tudják ugyanolyan haszonnal, ugyanolyan olcsó áron eladni, mint a kedvezőbb helyzetben levő angol nagybérlők, akikkel ugyanazon a piacon konkurrálnak. Azonkívül a föld sok helyen csak állattenyésztésre alkalmas, ez pedig kevés hasznot hajt, azután meg ezek a walesi parasztok már csak külön nemzetiségük folytán is, amelyhez ragaszkodnak, még sokkal maradibbak, mint az angol bérlők. De mindenekelőtt az egymással és angol szomszédaikkal való konkurrencia, továbbá a haszonbérnek ebből eredő emelkedése tette őket annyira tönkre, hogy alig tudnak megélni, és mivel nem látják át súlyos helyzetük igazi okát, ezt mindenféle csekélységekben, a magas útvámban stb. keresik, amely gátolja ugyan a mezőgazdaság fejlődését és a forgalmat, de aki földet bérel, mint állandó terhet számításba veszi, tehát voltaképpen a föld tulajdonosára hárul. Azonkívül ezek a bérlők is gyűlölik az új szegénytörvényt, mert állandóan az a veszély fenyegeti őket, hogy majd ők is e törvény hatálya alá esnek. A walesi parasztok elégedetlensége 1843 februárjában az ismert Rebekka-zavargásokban robbant ki; női ruhába öltözött, bekormozott arcú férfiak nagy fegyveres csapatokban megtámadták azokat a kapukat, amelyek Angliában a sorompókat helyettesítik, örömrivalgás és lövöldözés közben szétzúzták azokat, lerombolták az útvámszedők bódéit, fenyegető leveleket írtak a fiktív „Rebekka" nevében, sőt egy alkalommal még a carmartheni dologházat is megostromolták. Amikor később csapatokat vezényeltek ki és megerősítették a rendőrséget, igen ügyesen tévútra vezették őket, szétzúzták a kapukat, mialatt a katonaság a hegyekről zúgó kürtök jelzését követve az ellenkező irányba vonult, és végül, amikor a csapatok nagy erősítéseket kaptak, gyújtogatni kezdtek, sőt gyilkosságot kíséreltek meg. Ezek a súlyos bűncselekmények, mint mindig, most is a mozgalom végét jelentették. Sokan elkedvetlenedtek, mások megijedtek, és a nyugalom magától helyreállt. A kormány az események és okaik vizsgálatára bizottságot küldött ki, és ezzel vége volt mindennek. De a parasztok továbbra is szegények maradtak, és szegénységük, mivel a fennálló társadalmi viszonyok között semmiképpen sem enyhülhet, hanem

csak fokozódhat, egy napon komolyabb eseményeknek lesz a szülője, mint ez a nevetséges Rebekka-maskarádé.

Míg Angliában a nagyüzemi gazdálkodás és Walesben a kisbérlet rendszerének következményei tárultak a szemünk elé, *Írországban* a föld felparcellázásának következményeit látjuk. Írország lakosságának zöme olyan kisbérlőkből áll, akik nyomorúságos, egy helyiségből álló agyagviskót és egy kis darab krumpliföldet bérelnek, amely alig fedezi legszűkösebb téli eleségüket. A kisbérlők erősen konkurrálnak egymással, s ezért igen magas a haszonbér, — kétszerese, háromszorosa, négyszerese az angolnak. Mert minden mezőgazdasági napszámos bérlő akar lenni, és bár a föld felparcellázása már nagyon előrehaladt, még mindig igen sok a bérletre pályázó. Jóllehet Nagy-Britanniában 32 millió acre, Írországban pedig csak 14 millió acre van művelés alatt, jóllehet Nagy-Britannia évente 150 millió font st., Írország pedig csak 36 millió font st. értékű mezőgazdasági terméket termel, Írországban mégis 75 000-rel *több* a mezőgazdasági napszámos, mint a szomszédos szigeten.* Ez az óriási aránytalanság már egymagában is eléggé mutatja, milyen nagy lehet Írországban a földért folyó konkurrencia, különösen ha meggondoljuk, hogy a brit napszámosok is igen nagy nyomorban élnek. Ennek a konkurrenciának természetesen az a következménye, hogy a haszonbér igen magas, és ezért a bérlők sem élnek sokkal jobban, mint a napszámosok. Az ír nép tehát szörnyű nyomorban tengődik, amelyből a mai társadalmi viszonyok között nem menekülhet. Az emberek nyomorúságos agyagviskókban laknak, amelyek még istállóknak is alig alkalmasak; télre kevés az eleségük, vagy mint az idézett jelentés mondja, burgonyájuk csak arra elég, hogy az év 30 hetében félig-meddig jóllakjanak, de a fennmaradó 22 hétre semmi sem marad. Ha tavasszal kifogy a készlet, vagy a kicsírázó burgonya már élvezhetetlen, az asszony gyermekeivel együtt koldulni megy, teáskannával a kezében bejárja az egész vidéket, a családfő pedig a burgonya elvetése után munkát keres valahol az országban vagy Angliában, és burgonyaszedés idején ismét visszatér családjához. Ilyen viszonyok közt él Írország mezőgazdasági népességének kilenctized része. Szegények, mint a templom egerei, rongyokban járnak, műveltségi színvonaluk a legalacsonyabb, amely csak lehetséges egy félig civilizált országban. Az idézett jelentés szerint Írország 8 $^{1}/_{2}$ millió lakosa közül 585 000 családfő teljes szegénységben (destitution) él, a sheriff Alison** által idézett források

* A szegénytörvény-bizottság Írországról szóló jelentése. 1837. évi parlamenti ülésszak. — *Engels jegyzete.*

** „Principles of Population", II. köt. [218. old.]. — *Engels jegyzete.*

szerint pedig 2 300 000 olyan ember van ott, aki képtelen társadalmi vagy magánsegély nélkül megélni; a lakosság 27 százaléka tehát pauper!

Ennek a szegénységnek az oka a fennálló társadalmi rend, különösen a konkurrencia, mely itt más formában, a földparcellázás formájában jelentkezik. Megpróbáltak más okokat találni; azt állítják, hogy a szegénység oka a bérlőnek a földtulajdonoshoz való viszonya, aki földjeit nagy darabokban nagybérlőknek adja bérbe, ezek pedig kisebb darabokban albérlőknek adják ki, akik ismét albérlőknek adják azt tovább, úgyhogy a földtulajdonos és a föld tulajdonképpeni megművelője között gyakran tíz közvetítő van; azt állítják, hogy a nyomor oka az a kétségtelenül gyalázatos törvény, mely a föld tulajdonosát feljogosítja arra, hogy abban az esetben, ha közvetlen bérlője nem fizet, a föld igazi megművelőjét elűzze, még akkor is, ha ez megfizette a bért a maga közvetítőjének. Mindez azonban csak a megnyilvánulási *formáját* szabja meg a nyomornak. Tegyük fel, hogy a kisbérlők maguk is földtulajdonosok lesznek; mi lesz ennek a következménye? Többségük akkor sem tud megélni földjéből, ha nem kell többé bért fizetnie; és ha valamivel javulna is a helyzete, a népesség szüntelen és gyors szaporodása következtében néhány év alatt visszasüllyedne a régi színvonalra. Azoknak a gyermekei ugyanis, akik jobb helyzetbe jutnak, életben maradnának, míg most a nyomor és az ínség miatt korán elpusztulnak. Voltak olyanok is, akik a szegénység okát abban látták, hogy az angolok kíméletlenül elnyomják az ír népet. De ez az elnyomás nem oka a szegénységnek, hanem legfeljebb *annak*, hogy a szegénység valamivel korábban következett be. Egyesek azt mondották, a szegénység oka a protestáns államegyház, amelyet ráerőszakoltak a katolikus nemzetre; de osszátok szét az írek között azt, amit a protestáns államegyház elvesz, — még két tallér sem jut egy főre. Különben is a tized a *földbirtokot* terheli, nem pedig a bérlőt, jóllehet a bérlő fizette; most — az 1838. évi kommutációs törvény[217] után — a földtulajdonos közvetlenül fizeti a tizedet, de ennyivel több bért számít, úgyhogy a törvény a bérlőn semmit sem segít. Felhoznak még száz más okot, amely éppoly keveset bizonyít. A szegénység a jelenlegi társadalmi rendszer szükségszerű következménye, és e rendszeren kívül csak a nyomor egyik-másik megnyilvánulási formájának, de nem magának a nyomornak az oka kereshető. Annak az oka azonban, hogy a szegénység Írországban ilyen és nem más formában nyilvánul meg, a nép nemzeti jellemében és történelmi fejlődésében rejlik. Az írek, egész jellemüket tekintve a latin nemzetekkel, a franciákkal és különösen az olaszokkal rokonok. Fentebb már idéztük Carlyle-t, aki az ír nemzet rossz oldalairól beszélt; most hallgassunk meg egy írt, aki legalábbis valamivel közelebb

jár az igazsághoz, mint a germán jellemért lelkesedő Carlyle: „Az írek nyughatatlanok és mégis restek (indolent), élelmesek és tolakodók, lobbanékonyak, türelmetlenek és elővigyázatlanok; természettől fogva bátrak, meggondolatlanul nagylelkűek; hirtelenek, a sértéseket azonnal készek megbosszulni vagy megbocsátani, könnyen barátkoznak, de éppoly gyorsan bontják fel a barátságot; tehetséggel bőkezűen megáldotta őket a sors, de az ítélőképességet fukaron mérte nekik."* Az írek az érzelmektől, a szenvedélytől vezéreltetik magukat, szenvedélyük elnyomja értelmüket. Érzéki, könnyen hevülő természetük miatt nem fontolják meg eléggé a dolgokat és nem tudnak nyugodtan, kitartóan dolgozni. Egy ilyen nép nem alkalmas ipari munkára ennek mai formájában. Ezért megmaradtak a földművelés mellett, és ennek is a legalsóbb fokán. A kis parcellák miatt, amelyek itt nem nagybirtokok felaprózása útján mesterségesen keletkeztek, mint Franciaországban és a Rajna mentén,** hanem már ősidők óta megvoltak, gondolni sem lehetett arra, hogy a földet tőkebefektetés révén javítsák. Alison számítása szerint 120 millió font st. volna szükséges ahhoz, hogy Írország talajának termőképességét olyan fokra emeljék, mint az angol talajé, amely korántsem magas. Az angol bevándorlók, akik magasabb fokra emelhették volna az ír nép kultúrszínvonalát, e nép legbrutálisabb kizsákmányolására szorítkoztak; az ír bevándorlók az angol nemzetbe erjesztőanyagot oltottak, mely a jövőben meghozza gyümölcsét, Írország viszont keveset köszönhet az angol bevándorlóknak.

Az ír nemzetnek a mai romlásból kiutat kereső kísérletei egyrészt bűncselekményekben nyilvánulnak meg, amelyek itt, különösen Dél- és Nyugat-Írország mezőgazdasági vidékein napirenden vannak — meggyilkolják közvetlen ellenségeiket: a földbirtokosok ügynökeit és engedelmes szolgáit, a protestáns betolakodókat, a nagybérlőket, akiknek birtoka száz meg száz elűzött család burgonyaföldjéből áll stb. —, másrészt a repeal-agitációban[219] jutnak kifejezésre. A mondottakból világos, hogy a műveletlen írek szükségképpen közvetlen ellenségeiknek tekintik az angolokat, és a haladás első feltétele számukra a nemzeti önállóság kivívása. De éppoly világos az is, hogy a szegénységet semmiféle repeallel sem szüntethetik meg; az unió felbontása csak arról győzheti meg őket, hogy az írek nyomorúságának oka nem Írországon kívül keresendő, mint most gondolják, hanem

* „The State of Ireland", London 1807, II. kiad., 1821. — Pamflet.[218] — *Engels jegyzete.*

** *(1892)* Tévedés. A kisüzemű földművelés a középkor óta uralkodó üzemi forma volt. A kis parasztgazdaságok tehát már a forradalom előtt megvoltak. A forradalom csak a föld *tulajdonán* változtatott; elvette a feudális uraktól és közvetlenül vagy közvetve a parasztokra ruházta át. — *Engels jegyzete.*

otthon gyökeredzik. Itt nem firtatom azt a kérdést, valóban szükséges-e a repeal megvalósítása ahhoz, hogy az írek ezt belássák. Eddig sem a chartizmusnak, sem a szocializmusnak nem volt különösebb sikere Írországban.

Ezzel zárom Írországról szóló megjegyzéseimet, amit annál is inkább megtehetek, mert az 1843-as repeal-agitációval és az O'Connell-perrel kapcsolatban Németország egyre szélesebb körei alaposabban megismerkedtek az írek nyomorával.

Figyelemmel kísértük a brit szigetek proletariátusát tevékenységének minden ágában, és mindenütt ínséget és nyomort, teljesen embertelen életviszonyokat láttunk. Láttuk, hogy a proletariátussal együtt keletkezett, nőtt, terjedt és öltött szervezett formát az elégedetlenség, láttuk a proletariátus nyílt, véres és vértelen harcait a burzsoázia ellen. Megvizsgáltuk azokat az elveket, melyek a proletariátus sorsát, reményeit és aggodalmait meghatározzák, és megállapítottuk, hogy nincs kilátás helyzetének javulására. Itt-ott alkalmunk volt megfigyelni azt is, hogyan viselkedik a burzsoázia a proletariátussal szemben, és meggyőződtünk róla, hogy a burzsoázia csak önmagával törődik, csak saját előnyét hajhássza. De hogy ne legyünk igazságtalanok, vizsgáljuk meg kissé közelebbről a burzsoázia magatartását. —

A burzsoázia magatartása a proletariátussal szemben

Amikor itt a burzsoáziáról beszélek, mindjárt hozzáveszem az úgynevezett arisztokráciát is, mert ez nem a proletariátussal, hanem csak a burzsoáziával szemben arisztokrácia — kiváltságos osztály. A proletár mindkettőjükben csak a vagyonost, azaz a burzsoát látja. A tulajdon kiváltsága mellett eltűnik minden más kiváltság. A különbség csak az, hogy a voltaképpeni burzsoá az ipari és részben a bányaproletariátussal, mint *bérlő* pedig a mezőgazdasági napszámosokkal is szemben áll, az úgynevezett arisztokratának viszont csak a bányaproletariátus egy részével és a mezőgazdasági proletárokkal van dolga.

Még sohasem láttam olyan mélységesen demoralizált, önzésében gyógyíthatatlanul romlott, belsőleg rothadt és minden haladásra képtelenné vált osztályt, mint az angol burzsoázia — és itt elsősorban a voltaképpeni burzsoáziára, különösen a gabonatörvények eltörléséért küzdő liberális burzsoáziára gondolok. Számára nem létezik semmi a világon, ami nem a pénzért van, önmagát sem véve ki, mert csak azért él, hogy pénzt keressen, mert egyedüli boldogsága a gyors meggazdagodás, és egyedüli fájdalma a pénzveszteség.* Nincs olyan emberi érzés, melyet ez a kapzsiság és pénzéhség be ne szennyezne. Ezek az angol burzsoák bizonyára jó férjek és családtagok, egyébként is kitűnnek mindenféle úgynevezett egyéni erényekkel, és a mindennapi érintkezésben éppoly tiszteletreméltók és rendesek, mint minden más burzsoá; még üzleti ügyekben is jobbak, mint a németek, nem alkudoznak és nem filléreskednek úgy, mint a mi kalmáraink. De mit segít mindez? Végeredményben mégiscsak a saját érdeküket és különösen a pénzszerzés a döntő náluk. Egy alkalommal Manchesterben járkáltam egy ilyen burzsoával; a rossz, egészségtelen építkezésről, a munkásnegyedek rettenetes állapotáról beszéltem vele, és megjegyeztem, hogy még sohasem láttam ilyen rosszul épített várost. Az illető nyugodtan végighallgatott, és amikor egy utcasarkon elváltunk, azt mondotta: and

* *Carlyle* „Past and Present" (London 1843) című könyvében kitűnően jellemzi az angol burzsoáziát és undorító pénzsóvárságát; e jellemzés egy részét lefordítottam a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben, — felhívom rá az olvasó figyelmét.[220] — *Engels jegyzete*

yet, there is a great deal of money made here — és mégis rengeteg pénzt keresnek itt —, viszontlátásra, uram! Az angol burzsoának egészen mindegy, hogy éheznek-e a munkásai vagy sem, csak az a fontos, hogy ő keressen. Az összes életviszonyokat a pénzszerzés lehetőségével méri, és ami nem hoz pénzt, az nem praktikus, idealista ostobaság. Éppen ezért a nemzetgazdaságtan, a pénzszerzés tudománya a kedvenc tudománya ezeknek a templomi kufároknak. Mindegyikük nemzetgazdász. A gyárosnak a munkáshoz való viszonya nem emberi, hanem tisztán gazdasági viszony. A gyáros a „tőke", a munkás a „munka". És ha a munkás nem engedi magát beleszorítani ebbe az absztrakcióba, ha azt állítja, hogy ő nem „a munka", hanem ember, akinek a többi között megvan ugyan az a tulajdonsága is, hogy dolgozni tud, ha a munkás azt meri hinni, hogy ő nem „a munka", nem áru, melyet a piacon adni-venni lehet, megáll a burzsoá esze. Képtelen felérni ésszel, hogy az adásvételen kívül mi fűzheti még őt a munkásaihoz; nem embert, hanem csak „*kezeket*" (hands) lát bennük, mint ahogy szemtől szembe is így szokta nevezni őket, és — mint Carlyle mondja [198. old.] — nem ismer el más kapcsolatot ember és ember között, csak a *készpénzfizetést*. Sőt száz közül kilencvenkilenc esetben a burzsoá házassági köteléke is csak „készpénzfizetés". A pénz rabszolgájává teszi a burzsoát, és ez a nyomorult rabszolgaság a burzsoázia uralma következtében még a nyelvre is ráütötte bélyegét. Pénzzel mérik az ember értékét; ez az ember tízezer fontot ér — he is worth ten thousand pounds, azaz tízezer fontja van. Akinek pénze van, az „respectable", „a jobbfajta emberek" (the better sort of people) közé tartozik, „befolyásos" (influential), és amit tesz, korszakalkotó az ő körében. A kufárszellem áthatja az egész nyelvet, kereskedelmi kifejezésekkel határoznak meg, gazdasági kategóriákkal magyaráznak meg minden viszonyt. Kereslet és kínálat, supply and demand — ebbe a formulába szorítja az angol logikája az egész emberi életet. Ezért a szabad konkurrencia minden területen, ezért a laissez faire és laissez aller[221] rendszere az igazgatásban, az orvostudományban, a nevelés és csakhamar talán a vallás terén is, ahol egyre jobban inog az államegyház uralma. A szabad konkurrencia nem tűr korlátozást, nem tűr állami felügyeletet, az egész állam csak teher számára, teljesen államnélküli viszonyok között volna a legtökéletesebb, amikor mindenki kedve szerint kizsákmányolhatja a másikat, mint például Stirner barátunk „egyesületében".[222] Mivel azonban a burzsoázia nem nélkülözheti az államot, már csak azért sem, mert féken kell tartania a neki éppoly szükséges proletariátust, tehát a proletariátus ellen fordítja az államot, önmagát pedig igyekszik minél távolabb tartani tőle.

Ne higgyék azonban, hogy a „művelt" angol nyíltan bevallja önzését. Ellenkezőleg, undorító képmutatással leplezi. — Mármint hogy az angol gazdagok ne gondolnának a szegényekre, az angol gazdagok, akik annyi jótékonycélú intézményt létesítettek, mint sehol a világon? Igen, annyi jótékonycélú intézményt! Mintha a proletariátuson segítenétek azzal, ha előbb kiszívjátok a vérét, hogy azután kielégíthessétek öntelt, farizeus jótékonysági viszketegségteket, és úgy álljatok a világ előtt, mint az emberiség nagy jótevői, amikor a kiszipolyozottaknak visszaadjátok a századrészét annak, ami megilleti őket! Jótékonykodás, amely még jobban elemberteleníti azt, aki gyakorolja, mint azt, aki elfogadja, jótékonykodás, mely az eltiportat még jobban megalázza, mely megköveteli, hogy az elembertelenített, a társadalomból kitaszított pária mondjon le a legvégsőről is, ami még megmaradt neki, mondjon le arról, hogy embernek számítson, és *kegyét koldulja* a jótékonykodónak, mielőtt az kegyeskedik alamizsnájával homlokára sütni az elembertelenedés bélyegét! De mit beszéljek én? Halljuk, mit mond maga az angol burzsoázia. Még egy éve sincs, hogy a „Manchester Guardian"-ban a következő levelet olvastam, amelyet a lap szerkesztőjéhez intéztek, s amelyet a szerkesztőség minden megjegyzés nélkül, mint egészen természetes, magától értetődő dolgot tett közzé:

Szerkesztő úr!

Az utóbbi időben városunk főutcáin rengeteg koldust látni, akik részben rongyos öltözetükkel és beteges külsejükkel, részben undorító, nyílt sebeikkel és csonka tagjaikkal, gyakran igen szemtelen és tolakodó módon igyekeznek a járókelők részvétét felkelteni. Azt hiszem, ha szegényadót fizetünk és ezenfelül még bőségesen támogatjuk a jótékonycélú intézményeket is, ezzel igazán eleget tettünk kötelességünknek, és joggal elvárhatjuk, hogy megkíméljenek ettől a kellemetlen és szemtelen tolakodástól; miért fizetünk tetemes adót a városi rendőrség fenntartására, ha még azt a védelmet sem nyújtja nekünk, hogy nyugodtan közlekedhessünk a városban? — Remélem, ha elterjedt lapjuk közzéteszi e sorokat, a hatóságok intézkedni fognak, hogy véget vessenek ennek az ártalomnak (nuisance).

Mély tisztelettel

Egy úriasszony

Lám, lám! Az angol burzsoázia érdekből jótékonykodik, semmit sem ajándékoz ok nélkül, adakozását kereskedésnek tekinti, *üzletet* köt a szegényekkel, és azt mondja: Ha ennyit adakozom jótékony célokra, *ezzel megvásárolom azt a jogot*, hogy többet ne zaklassatok; ti ennek ellenében köte-

lezitek magatokat, hogy ott maradtok sötét barlangjaitokban és nyomoruságotok nyílt mutogatásával nem izgatjátok érzékeny idegeimet! Kétségbeeshettek ugyan, de ne nyilvánosan tegyétek, ezt kikötöm, ezt megvásárolom magamnak azzal, hogy 20 font st.-et jegyzek a kórház javára! Milyen becstelen ez a keresztény burzsoá jótékonykodás! — És így ír *„egy úriasszony"*, igen, egy úriasszony, s jól teszi, hogy így írja alá magát, szerencsére nincs bátorsága, hogy egyszerűen *asszonynak* nevezze magát. De ha már az „úriasszonyok" *ilyenek*, milyenek lehetnek az „urak"? — Azt mondhatná valaki, hogy ez csak egy elszigetelt eset. Nem, a fenti levél az angol burzsoázia nagy többségének felfogását fejezi ki, különben nem közölte volna a szerkesztő, különben megjelent volna rá valamilyen válasz, ezt azonban a lap következő számaiban hiába kerestem. Ami pedig e jótékonykodás hatékonyságát illeti, *Parkinson* kanonok maga is azt mondja, hogy a szegényeket sokkal nagyobb mértékben támogatják sorstársaik, mint a burzsoázia; és egy derék proletár támogatásának, aki maga is tudja, mi az éhség, aki áldozatot hoz azzal, hogy megosztja szűkös ebédjét, de örömmel teszi ezt — az ilyen támogatásnak egészen más színezete van, mint a bőségben tobzódó burzsoá odavetett alamizsnájának.

A burzsoázia máskülönben is végtelen humanitást színlel — de csak akkor, ha ezt saját érdeke megköveteli. Így tesz például politikájában és nemzetgazdaságtanában. Már ötödik éve fáradságot nem sajnálva azt akarja bebizonyítani a munkásoknak, hogy csakis a proletárok érdekében kívánja eltörölni a gabonatörvényeket. A helyzet azonban az, hogy a gabonatörvények következtében a kenyér ára magasabb, mint más országokban, magasabb tehát a munkabér is, és ezzel megnehezül a gyáros konkurrenciája más országokkal, ahol a kenyér ára és ezért a bér is alacsonyabb. Ha eltörlik a gabonatörvényeket, csökken a kenyér ára, s a munkabér közelebb jut Európa többi civilizált országának bérszintjéhez. Mindez világosan következik a munkabért szabályozó, fentebb kifejtett elvekből. A gyáros tehát könnyebben konkurrálhat, növekszik az angol áruk iránti kereslet és ezzel együtt a munkáskereslet is. Igaz, hogy a növekvő kereslet következtében a bér is emelkedik kissé, és a munkanélküli munkások ismét dolgozhatnak. De meddig tart ez? Anglia és különösen Írország „fölös népessége" elegendő ahhoz, hogy az angol ipart, még ha megkétszereződnék is, a szükséges munkásokkal ellássa; pár év múlva a gabonatörvények eltörléséből eredő csekély előny eltűnnék, újabb válság következnék be, és ott volnánk, ahol voltunk, mert az ipar első ösztönzésére a népesség gyarapodása is meggyorsulna. Mindezt a proletárok világosan látják és már százszor is nyíltan megmondották a burzsoáziának; de a gyárosfajzat,

amely kizárólag a gabonatörvények eltörléséből eredő *közvetlen* előnyt tartja szem előtt, és korlátoltságában nem látja, hogy ez az előny számára sem lehet *tartós*, mert a gyárosok egymással való konkurrenciája következtében az egyesek haszna csakhamar a régi színvonalra esnék vissza — ez a gyárosfajzat mindmáig is azt kiabálja a munkásoknak, hogy csakis az ő érdekükben történik mindez, csakis az éhező milliók érdekében tömik a liberális párt gazdagjai százasokkal és ezresekkel a Gabonatörvény-ellenes Liga kasszáját, holott mindenki tudja, hogy csak azért dobják oda a csontot, hogy maguk kapják el a koncot, mert arra számítanak, hogy a gabonatörvények eltörlése után már az első években tízszeresen, százszorosan megkeresik azt, amit áldoztak. A munkások azonban, különösen az 1842. évi felkelés óta, nem hagyják magukat félrevezetni a burzsoáziától. Aki azt állítja, hogy a munkások jólétéért küzd, szándéka őszinteségének bizonyítékául szálljon síkra a népchartáért — követelik a munkások. Ezzel tiltakoznak minden idegen segítség ellen, mert a chartában nem egyebet követelnek, mint *hatalmat* arra, hogy *önnönmaguk* segíthessenek magukon. Aki elutasítja ezt, annak, akár nyílt ellenség, akár álbarát, teljes joggal hadat üzennek. — Egyébként a Gabonatörvény-ellenes Liga a legaljasabb hazugságokkal és fogásokkal próbálta megnyerni a munkásokat. Azt akarta elhitetni velük, hogy a munka pénz-ára fordított arányban van a gabonaárral, hogy a bér akkor magas, ha alacsony a gabona ára, és fordítva, — a legnevetségesebb érvekkel igyekezett bebizonyítani ezt a tételt, melynél nevetségesebbet közgazdász még sohasem állított. És amikor ez nem segített, a munkásoknak minden jót, eget-földet ígértek az állítólag megnövekedő munkáskereslet eredményeképpen. Nem átallottak két cipót vitetni az utcán; az egyiken, a nagyobbikon, ez állt: *Amerikai nyolc pennys cipó, napi bér 4 shilling;* a másikra, amely sokkal kisebb volt, ezt írták: *Angol nyolc pennys cipó, napi bér 2 shilling.* A munkások azonban nem mentek lépre. Nagyon is jól ismerik kenyéradóikat.

És hogy teljesen meggyőződjünk e szép ígéretek képmutató voltáról, nézzük meg a gyakorlatot. Fentebb már láttuk, hogy a burzsoázia minden elképzelhető módon kizsákmányolja a proletariátust. Eddig azonban csak azt láttuk, ahogy az egyes burzsoák saját szakállukra sanyargatják a proletariátust. Most vizsgáljuk meg azokat a viszonyokat, amelyek között a burzsoázia mint párt, sőt mint államhatalom lép fel a proletariátus ellen. — Nyilvánvaló, hogy az egész törvényhozás célja mindenekelőtt az, hogy a vagyonosokat védje a nincstelenekkel szemben. Törvényekre csak azért van szükség, mert nincstelenek vannak; és bár ez csak kevés törvényben jut közvetlenül kifejezésre — mint például a csavargók és a hajléktalanok

ellen hozottakban, amelyek a proletariátust mint olyat törvényen kívül helyezik —, mégis mindegyiket olyan proletárellenes szellem hatja át, hogy a bírák, különösen a békebírák, akik maguk is burzsoák, és akikkel a proletariátusnak legtöbbször van dolga, szinte gondolkodás nélkül rájönnek erre, és ebben az értelemben járnak el. Ha egy gazdagot elővezetnek vagy helyesebben megidéznek, a bíró sajnálkozását fejezi ki, amiért kénytelen háborgatni őt, az ügyet minden módon a gazdag javára igyekszik fordítani, és ha mégis el kell őt marasztalnia, ezt ismét végtelenül sajnálja stb., végül is csekély pénzbüntetésre ítéli; s a burzsoá megvető kézmozdulattal az asztalra löki a pénzt és távozik. Ha azonban egy szegény ördögnek kell a békebíró előtt megjelennie, az előző éjjelt majdnem mindig a fogházban kell töltenie többedmagával összezsúfolva, már eleve bűnösnek tekintik őt, és védekezését meg sem hallgatva megvetően rárivallnak: „Ó, már ismerjük ezeket a kifogásokat" — s olyan büntetést rónak ki rá, hogy nem tudja megfizetni, és egy vagy több hónapot a taposómalomban kell letöltenie. És ha semmit sem tudnak rábizonyítani, akkor is a taposómalomba küldik mint gazembert és csavargót (a rogue and a vagabond — ezeket a kifejezéseket majdnem mindig együtt használják). A békebírák részrehajlása, különösen falun, valóban határtalan, és ez annyira megszokott dolog, hogy az újságok egész nyugodtan, minden különösebb kommentár nélkül közlik a kevésbé feltűnő eseteket. De mi egyebet várhatna is az ember. Hiszen ezek a „dogberryk" egyrészt csupán a benne levő értelem szerint magyarázzák a törvényt, másrészt pedig maguk is burzsoák, akik mindenekelőtt osztályuk érdekét tekintik minden igazi rend talpkövének. S ahogy a békebírák, úgy viselkedik a rendőrség is. A burzsoá azt teheti, amit akar, vele szemben a rendőr mindig udvarias és szigorúan a törvényhez tartja magát, a proletárral azonban durván és brutálisan bánik; a proletárt már szegénysége miatt is *meggyanúsítják* minden elképzelhető bűncselekménnyel, és ugyanakkor nem áll rendelkezésére semmiféle törvényes eszköz, amellyel a hatóságok önkényeskedése ellen védekezhetne; őt a törvény nem védi, a rendőrség minden teketória nélkül behatol házába, letartóztatja és bántalmazza, és csak ha valamelyik munkásszövetség olyan védőt fogad, mint Roberts, a bányászok védője, — csak akkor kerül napfényre, milyen kevéssé védi a törvény a proletárt, milyen gyakran kell viselnie a törvény minden terhét anélkül, hogy a legkisebb előnyét élvezné.

A vagyonos osztály, hogy még jobban leigázza a proletariátust, a mai napig is küzd a parlamentben azon jobbérzésű férfiak ellen, akiket még nem vakított el egészen az önzés. Sorra elveszik és megművelik a községi földeket; ezzel emelik ugyan a kultúrát, de sok kárt okoznak a proletariátusnak.

Ahol községi földek voltak, a szegény tarthatott rajtuk szamarat, disznót vagy néhány libát, a gyermekeknek és fiataloknak volt játszóterük és a szabadban hancúrozhattak; ezek a földek egyre ritkábbak lesznek, a szegények keresete megcsappan, és a fiatalság, amelynek már nincs hol játszania, a kocsmákat látogatja. Minden parlamenti ülésszakban számos törvényt fogadnak el községi földek megműveléséről. — Amikor a kormány az 1844. évi ülésszakban arra akarta kényszeríteni a közlekedést monopolizáló vasúttársaságokat, hogy a munkásoknak is tegyék lehetővé az utazást körülményeiknek megfelelő viteldíj ellenében (1 penny mérföldenként, körülbelül 5 ezüstgaras német mérföldenként), és ezért azt indítványozta, hogy minden vasúton naponta indítsanak egy ilyen harmadosztályú vonatot, „a főtisztelendő atya az Úrban", a londoni püspök, azt javasolta, hogy ne terjesszék ki ezt a rendelkezést a vasárnapra, az egyetlen napra, amikor a dolgozó munkások egyáltalában utazhatnak, tehát a vasárnapi utazást csak a gazdagoknak engedjék meg, de ne a szegényeknek. Ez a javaslat azonban túl nyílt, túl leplezetlen volt ahhoz, hogy elfogadhassák, és ezért elejtették. — Helyszűke miatt nem sorolhatom fel azt a sok burkolt támadást, amelyet csupán egyetlen ülésszakban a proletariátus ellen intéztek. Csak még egy esetet említek, szintén az 1844. évi ülésszakból. Egy teljesen ismeretlen parlamenti képviselő, bizonyos Miles úr, egy meglehetősen jelentéktelennek látszó törvényjavaslatot terjesztett be az urak és a szolgák viszonyának szabályozásáról.[223] A kormány magáévá tette a javaslatot és átadta egy bizottságnak. Közben kitört az északi bányamunkások sztrájkja, és Roberts a felmentett munkásokkal diadalmenetet tartott Angliában. Amikor aztán a törvényjavaslat visszakerült a parlament elé, kiderült, hogy a bizottság több zsarnoki záradékot iktatott bele; különösen nagy feltűnést keltett egy pont, amely szerint a munkáltatónak joga van minden munkást, aki szóban vagy írásban szerződést kötött vele bármely munkára vonatkozólag, még ha ez alkalmi munka is, a szolgálat megtagadása vagy *más illetlen magatartás* (misbehaviour) esetén bármely (any) békebíró elé állítani, és saját esküje vagy megbízottainak és felügyelőinek, tehát a panaszosnak esküje alapján két hónapig terjedhető fogházra vagy kényszermunkára ítéltetni. Ez a törvényjavaslat mérhetetlen felháborodást keltett a munkások körében, annál is inkább, mert a parlamentben éppen ebben az időben tárgyalták a tízórás törvényjavaslatot, és ebből az alkalomból igen erős agitáció folyt. Száz meg száz gyűlést tartottak, száz meg száz munkáspetíciót küldtek Londonba a proletariátus parlamenti szószólójának, Thomas *Duncombe-nak*. Az „ifjúangol" Ferrandon kívül ő volt az egyetlen parlamenti képviselő, aki energikusan szembeszállt a zsarnoki törvényjavas-

lattal; amikor azonban a többi radikális észrevette, hogy a nép a törvényjavaslat ellen nyilatkozott, kelletlenül sorra Duncombe mellé álltak, és mivel a felháborodott munkásokkal szemben a liberális burzsoázia sem mert a törvényjavaslat mellett felszólalni, mivel a néppel szemben általában senki sem kívánta védeni, a törvényjavaslat csúfosan megbukott.

De a burzsoázia legnyíltabb hadüzenete a proletariátusnak *Malthus népesedési elmélete* és az annak alapján készült *új szegénytörvény*. Malthus elméletéről már több ízben beszéltünk. Fő következtetése — ismételjük — röviden az, hogy a földön állandóan túlnépesedés van, és ezért állandóan ínségnek, nyomornak, szegénységnek és erkölcstelenségnek kell uralkodnia; hogy az emberiség sorsa és örök rendeltetése, hogy túl nagy számban, és ezért különböző osztályokban létezzék, hogy egyes osztályok többé-kevésbé gazdagok, műveltek, erkölcsösek, más osztályok pedig többé-kevésbé szegények, nyomorgók, tudatlanok és erkölcstelenek legyenek. A gyakorlatban ebből az következik — és maga Malthus vonja le ezeket a következtetéseket —, hogy a jótékonykodás és a szegénypénztár tulajdonképpen esztelenség, mert csak arra való, hogy a fölös népességet, melynek konkurrenciája lenyomja a többiek bérét, fenntartsa és szaporodásra ösztönözze; hogy a szegényeknek a szegényhivatal által való foglalkoztatása szintén esztelenség, mert csak bizonyos mennyiségű munkatermék találhat fogyasztóra, s ezért minden munkanélküli munkás helyett, akit foglalkoztatnak, egy másik, addig foglalkoztatott munkásnak kell munkanélkülivé válnia, a szegényhivatal műhelyei tehát kárt okoznak a magániparnak; hogy ezért nem táplálnunk, hanem ilyen vagy olyan módon lehetőleg korlátoznunk kell a fölösszámú népességet. Malthus ridegen merő ostobaságnak nyilvánítja minden embernek a létfenntartási eszközökre való jogát, amelyet eddig elismertek. Idézi egy költő szavait: a szegény odaérkezik a természet ünnepi lakomájára és nem talál szabad terítéket, — a természet, fűzi hozzá Malthus, megparancsolja neki, hogy hordja el magát (she bids him to be gone), „mert születése előtt nem kérdezte meg a társadalmat, hogy kívánja-e őt". Ez az elmélet most minden igazi angol burzsoá kedvenc elmélete, ami egészen természetes, mert igen kényelmes és, ami a fennálló viszonyokat illeti, sokban helytálló. Ha tehát már nem arról van szó, hogy a „fölösszámú népességet" felhasználjuk, *használható* népességgé tegyük, hanem csak arról, hogy az embereket lehetőleg könnyűszerrel éhhalálra ítéljük, és egyszersmind megakadályozzuk őket abban, hogy túl sok gyermeket hozzanak világra, akkor ez természetesen könnyű dolog — feltéve, hogy a fölös népesség maga is belátja fölös voltát, és készségesen beletörődik az éhhalálba. Erre azonban egyelőre még semmi remény sincs, bár a humánus

burzsoázia mindent elkövet, hogy erről meggyőzze a munkásokat. Ellenkezőleg, a proletárok fejükbe vették, hogy szorgos kezükkel éppen ők a szükségesek, és voltaképpen a semmittevő gazdag tőkés urak a feleslegesek.

Mivel azonban még a gazdagoké a hatalom, a proletároknak el kell tűrniök, hogy a törvény nyílvánítsa őket feleslegeseknek, ha ők maguk önként nem akarják ezt belátni. Az új szegénytörvény valóban ezt teszi. A régi szegénytörvény, mely az 1601. évi törvényen (43rd of Elizabeth [c. 2]*) alapult, naivul még abból az elvből indult ki, hogy a szegények megélhetéséről a község köteles gondoskodni. Akinek nem volt munkája, segélyt kapott, és idővel a szegény méltányosnak találta, hogy a község köteles őt az éhhaláltól megóvni. Nem könyöradományként fogadta a heti segélyt, hanem mint jogot követelte, s ezt a burzsoázia végül is megelégelte. 1833-ban, mikor a burzsoázia a Reform Bill révén éppen uralomra jutott és a mezőgazdasági vidékek pauperizmusa tetőfokára hágott, azonnal hozzáfogott ahhoz, hogy a szegénytörvényeket is saját szempontjai szerint megreformálja. Bizottságot küldött ki, amely megvizsgálta a szegénytörvények adminisztrációját és rengeteg visszaélést fedezett fel. A bizottság arra a véleményre jutott, hogy a vidék egész munkássága pauperré vált és teljesen vagy részben a szegénypénztártól függ, mert ez pótlékot adott a szegényeknek, ha a bér alacsony volt; arra a véleményre jutott, hogy ez a rendszer, amely eltartja a munkanélkülieket, támogatja a rosszul fizetett és többgyermekes munkásokat, tartásdíjra kötelezi a házasságon kívül született gyermekek atyját és egyáltalában elismeri, hogy a szegényeket oltalmazni kell, — hogy ez a rendszer tönkreteszi az országot, „gátolja az ipart, megjutalmazza a meggondolatlan házasságot, a népesség szaporodására ösztönöz, és akadályozza a népességszaporulatnak a munkabérre való kihatását; hogy ez a rendszer olyan nemzeti intézmény, amely kedvét szegi a szorgalmasoknak és becsületeseknek és oltalmazza a lustákat, romlottakat és meggondolatlanokat; hogy szétszakítja a családi köteléket, rendszeresen akadályozza a tőkefelhalmozást, eltékozolja a meglevő tőkét és tönkreteszi az adófizetőket; ráadásul a tartásdíj biztosításával jutalmat tűz ki törvénytelen gyermekek világrahozására" (a szegénytörvény-bizottság jelentésének szavai).** — Ez a jelentés általában kétségtelenül helyesen vázolja a régi szegénytörvény hatását; a segélyezés kedvez a dologtalanságnak és a „fölös" népesség szaporodásának. Egészen világos, hogy a jelenlegi társa-

* — I. Erzsébet uralkodásának 43. évéből származó [második] törvény — *Szerk.*

** „Extracts from the Information received by the Poor Law Commissioners", Published by Authority, London 1833 [XVI. old.]. — *Engels jegyzete.*

dalmi viszonyok között a szegény kénytelen egoista lenni, és ha egyformán élhet, akár dolgozik, akár nem, akkor inkább henyél. Ebből azonban csak az következik, hogy a jelenlegi társadalmi viszonyok fabatkát sem érnek, de semmiképpen sem az, hogy a szegénység bűn, amely ellen elrettentéssel kell harcolni — mint a malthusiánus vizsgálóbiztosok következtetik.

De Malthus e bölcs követői szilárdan meg voltak győződve elméletük csalhatatlanságáról, és egy pillanatig sem haboztak, hogy a szegényeket elméletük Prokrusztész-ágyába fektessék és vérlázító szigorral kezeljék. Malthusszal és a szabad konkurrencia többi hívével együtt meg voltak győződve arról, hogy az a legjobb, ha mindenki gondoskodik önmagáról, ha következetesen megvalósítják a laissez faire elvét, s a legszívesebben egészen eltörölték volna a szegénytörvényt. Minthogy azonban ehhez nem volt sem bátorságuk, sem meghatalmazásuk, egy maximálisan malthusiánus szegénytörvényt javasoltak, amely még barbárabb, mint a laissez faire, mert aktívan beavatkozik ott, ahol az utóbbi csak passzív. Láttuk, hogy Malthus a szegénységet, helyesebben a munkanélküliséget feleslegesség néven bűnnek nyilvánítja, melyet a társadalomnak éhhalállal kell büntetnie Ennyire barbárok a vizsgálóbiztosok éppenséggel nem voltak; a leplezetlen, közvetlen éhhalál még egy szegénytörvény-biztos előtt is szörnyűnek tűnt fel. Rendben van, mondták, nektek, szegényeknek jogotok van létezni, de *csak* létezni, ellenben nincs jogotok szaporodni, mint ahogy ahhoz sincs jogotok, hogy *emberi módon* létezzetek. Az ország csapása vagytok, és bár azonnal nem számolhatunk fel benneteket, mint más országos csapást, de érezzétek, hogy ez vagytok, és hogy legalább féken kell tartani benneteket, meg kell fosztani benneteket annak a lehetőségétől, hogy újabb „feleslegeseket" termeljetek, akár közvetlenül, akár példátokkal a lustaságra és munkanélküliségre csábítva. Éljetek, de legyetek intő példa azoknak, akik alkalomadtán szintén feleslegesekké válhatnak.

Előterjesztették hát az új szegénytörvényt, amelyet a parlament 1834-ben elfogadott, és amely máig is érvényben van. Megszüntettek minden pénz- vagy élelmiszersegélyt; azonnal dologházakat építettek mindenütt, és a dologházba való felvétel lett a segélyezés egyetlen formája. De ezeknek a dologházaknak (workhouses) vagy — ahogy a nép nevezi őket — szegénytörvény-bastille-oknak (poor law bastilles) olyan a berendezése, hogy mindenkit vissza kell riasztania, akinek még a legcsekélyebb kilátása is van arra, hogy e hatósági jótékonyság nélkül valahogyan eltengődjön. Hogy a szegénypénztárt csak végszükség esetén vegyék igénybe, és hogy mindenki tegyen meg minden erőfeszítést, mielőtt rászánja magát, hogy segélyt kérjen tőle, a dologházat a legvisszataszítóbb hellyé tették, amilyet egy malthu-

siánus agyafúrtsága csak kitalálhatott. A dologházban rosszabb a táplálék, mint a legszegényebb dolgozó munkásé, a munka azonban nehezebb; máskülönben szívesebben választanák a kinti nyomorúságos tengődés helyett a szegényházat. Húst, különösen friss húst, ritkán látnak, eledelük többnyire burgonya, a lehető legrosszabb kenyér és zabkása, amelyhez legfeljebb néha kevés sört kapnak. Általában még a börtönök kosztja is jobb, s a dologház lakói gyakran szándékosan vétséget követnek el, hogy a börtönbe jussanak. Mert a dologház is börtön; aki nem végzi el a munkáját, nem kap enni; aki ki akar lépni a kapun, engedélyt kell kérnie, s ezt viselkedése vagy a munkafelügyelő véleménye alapján megtagadhatják tőle; tilos a dohányzás, éppígy tilos ajándékot elfogadni a dologházon kívül élő barátoktól és rokonoktól; a pauperek dologházi egyenruhát viselnek; minden védelem nélkül ki vannak szolgáltatva a felügyelő önkényének. Hogy ne konkurráljanak a magániparral, többnyire meglehetősen haszontalan munkát adnak nekik; a férfiak követ törnek, s annyit kívánnak meg tőlük, „amennyit egy erős férfi kemény munkával egy nap alatt elvégezhet", a nők, gyermekek és aggastyánok ócska hajóköteleket bontanak szét szálakra — már el is feljebb tettem, milyen jelentéktelen célból. Hogy a „feleslegesek" ne szaporodjanak, vagy a „demoralizált" szülők ne befolyásolják gyermekeiket, a családokat szétválasztják; a férfit az egyik szárnyban, az asszonyt egy másikban, a gyermekeket egy harmadikban helyezik el, és csak ritkán, meghatározott időközökben láthatják egymást, akkor is csak, ha a hivatalnokok véleménye szerint jól viselkedtek. És hogy a pauperizmus ragályát teljesen elszigeteljék a külvilágtól, e bastille-ok lakóit csak a hivatalnokok engedélyével, a fogadószobában szabad meglátogatni, és egyáltalában csak a hivatalnokok felügyelete alatt vagy hozzájárulásával érintkezhetnek más emberekkel.

A törvény szerint a kosztnak egészségesnek, a bánásmódnak humánusnak kellene lennie. De a törvény szelleme túlságosan is világos, semhogy ez a követelmény valamennyire is teljesíthető lehetne. A szegénytörvény-bizottság és az angol burzsoázia téved, ha azt hiszi, hogy az elv a következményei nélkül is megvalósítható. Az új törvény betűjével előírt bánásmód ellentmond a törvény egész szellemének; ha a törvény a szegényeket lényegében bűnözőknek, a szegényházakat börtönöknek, lakóikat pedig utálat és megvetés tárgyának nyilvánítja, akik törvényen kívül, az emberiségen kívül állanak, akkor semmit sem használ az ellenkező parancs, mert a gyakorlatban a szegényekkel való bánásmódban nem a törvény betűjét tartják irányadónak, hanem szellemét. Íme néhány példa.[224]

A *greenwichi* dologházban 1843 nyarán egy ötéves kisfiút büntetésből a halottas kamrába zártak három éjszakára, és ott koporsófedélen kellett

aludnia. — A *herne-i* dologházban ugyanez történt egy kislánnyal, mert éjjel az ágyba vizelt; úgy látszik, hogy ezt a büntetést általában igen gyakran alkalmazzák. Meg kell még jegyeznünk, hogy ez a dologház Kent egyik legszebb vidékén fekszik, ablakai azonban a belső udvarra nyílnak és csak újabban vágtak két ablakot, amelyen át a külvilág látható. Az író, aki ezt az „Illuminated Magazine"-ban elbeszéli, a következő szavakkal fejezi be cikkét: „Jaj Ádám fiainak, ha Isten is úgy bünteti az embert bűneiért, mint ahogy az ember bünteti az embert szegénységéért!" — 1843 novemberében Leicesterben meghalt egy ember, akit két nappal előbb bocsátottak el a *coventryi* dologházból. Felháborító részletek kerültek napvilágra arról, hogyan bánnak ebben az intézetben a szegényekkel. Ennek az embernek, akit George Robsonnak hívtak, a vállán seb volt, amelynek gyógyítását teljesen elhanyagolták. Egészséges kezével szivattyúznia kellett; emellett csak a szokásos szegényházi kosztot kapta, amelyet nem volt képes megemészteni, mert elhanyagolt sebe miatt szervezete elgyengült; szükségképpen egyre gyengébb lett, és minél inkább panaszkodott, annál brutálisabban bántak vele. Amikor felesége, aki szintén a dologházban volt, el akarta vinni neki kis söradagját, leszidták érte, és a sört a felügyelőnő jelenlétében az asszonynak kellett meginnia. Robson ágynak dőlt, de akkor sem bántak vele jobban. Végül is kérésére feleségével együtt a legsértőbb kifejezések kíséretében elbocsátották a dologházból. Robson két nap múlva Leicesterben meghalt; a halottszemlénél jelenlevő orvos megállapította, hogy halálát sebének elhanyagolása és az egészségi állapotának meg nem felelő, emészthetetlen koszt okozta. Amikor elhagyta a dologházat, átadtak neki néhány pénzt tartalmazó levelet, melyeket a dologház vezetője hat hétig visszatartott és egy dologházi előírás szerint felbontott! — A *birminghami* dologházban olyan gyalázatos dolgok történtek, hogy végül 1843 decemberében egy hivatalnokot küldtek ki az ügy kivizsgálására. A hivatalnok megállapította, hogy négy trampert (ezt a kifejezést fentebb már megmagyaráztuk) teljesen meztelenül a lépcsőház alatti sötétzárkába (black hole) csuktak, ahol éhezve-fázva 8—10 napot kellett tölteniök a legnagyobb hidegben; sokszor délig semmit sem kaptak enni. Egy fiatal fiú végigszenvedte a dologház minden büntetését; előbb egy nedves, bolthajtásos, szűk lomtárba zárták, majd két ízben a zárkába, másodízben három napra, három éjszakára, aztán megint ennyi időre a régi zárkába, amely még sokkal roszszabb volt, végül a tramp-helyiségbe, egy büdös, undorítóan piszkos, szűk lyukba, ahol fapriccseken háltak; ezen a helyen a vizsgálattal megbízott hivatalnok még két, rongyokba burkolt fiút talált, akik a hidegtől meggémberedve már négy napot töltöttek itt. A zárkában sokszor heten voltak,

a tramp-helyiségben pedig gyakran húsz trampert zsúfoltak össze. Nőket is bezártak, ha nem akartak templomba járni, sőt egy nőt négy napra a tramp-helyiségbe löktek, ahol isten tudja miféle társaság volt együtt — és mindezt akkor tették vele, amikor beteg volt és orvosságot szedett! Egy másik nőt büntetésből becsuktak az őrültekházába, holott teljesen épeszű volt. — A *bactoni* (Suffolk) dologházban 1844 januárjában hasonló vizsgálat folyt; a vizsgálat megállapította, hogy itt egy őrültet alkalmaztak ápolónőnek, aki mindenféle lehetetlen dolgokat művelt a betegekkel; azokat a betegeket, akik éjjel nyugtalanok voltak vagy gyakrabban felkeltek, kötelekkel az ágyhoz kötözték, hogy az ápolónőknek ne kelljen fennmaradniok — egy beteget holtan találtak az ágyhoz kötözve. — A *St. Pancras-i* szegényházban (London), ahol olcsó ingeket készítettek, egy epileptikus beteg rohamot kapott és megfulladt ágyában, anélkül hogy bárki is a segítségére sietett volna. Ugyanott négy, hat, sőt néha nyolc gyermek alszik egy ágyban. — A londoni *Shoreditch* dologházban egy férfit éjjelre heves láztól gyötört beteggel dugtak egy ágyba, amely ráadásul hemzsegett az élősdiektől. — A *Bethnal Green-i* dologházban (London) egy asszonyt, aki a terhesség hatodik hónapjában volt, még nem egészen kétéves gyermekével együtt — anélkül, hogy magába a dologházba felvették volna — 1844 február 28-tól március 20-ig a fogadószobába zártak, ahol nyoma sem volt ágynak, sem olyan helynek, ahová szükségre mehetett volna. Férjét a dologházba vitték, és amikor azt kérte, hogy feleségét engedjék ki a fogságból, arcátlanságáért zárkában vízen és kenyéren kellett töltenie egy napot. — A Windsor közelében levő *slough-i* dologházban 1844 szeptemberében egy férfi haldoklott; felesége odautazott, éjjel 12 órakor érkezett a helységbe, rögtön a dologházhoz rohant, de nem engedték be; csak másnap reggel kapott engedélyt, hogy férjét meglátogathassa, de ezt is csak egy félórára, a felügyelőnő jelenlétében tehette, aki az asszony további látogatásai alkalmával is odatolakodott és a félóra leteltével kijelentette, hogy vége a látogatásnak. — A *middletoni* (Lancashire) dologházban tizenkét, olykor tizennyolc pauper, nő és férfi hált egy szobában. Ez az intézmény nem az új, hanem egy korábbi, kivételes szegénytörvény (Gilbert's Act)[225] hatálya alá esik. A felügyelő saját hasznára sörfőzőt rendezett be a dologházban. — *Stockportban* 1844 július 31-én a békebíró elé hurcoltak egy 72 éves szegényházi aggastyánt, mert vonakodott követ törni, és azt állította, hogy magas kora és megmerevedett térde miatt képtelen elvégezni ezt a munkát. Hiába ajánlkozott, hogy vállal bármilyen, erejének megfelelő munkát — a taposómalomban töltendő kétheti kényszermunkára ítélték. — A *basfordi* dologházban a felülvizsgálattal megbízott hivatalnok 1844 februárjában megállapította, hogy a lepedőket már

13 hete, az ingeket négy hete, a harisnyákat két-tíz hónapja nem váltották, úgyhogy 45 fiú közül már csak háromnak volt harisnyája, ingük meg mind rongyokra szakadt. Az ágyakban hemzsegtek az élősdiek, a csajkákat pedig azokban a vedrekben mosták, amelyekbe vizeltek. — A *nyugat-londoni* szegényházban egy szifilitikus kapus megfertőzött négy lányt, mégsem bocsátották el; egy másik kapus elvitt az egyik szobából egy siketnéma leányt, négy napig az ágyában rejtegette és vele hált. Ezt sem bocsátották el. —

A holtakkal sem bánnak jobban, mint az élőkkel. Lelketlenül elássák a szegényeket, mint a döglött állatokat. A londoni *St. Brides* szegénytemető puszta mocsár, amelyet II. Károly uralkodása óta használnak temetőnek; tele van valóságos csonthegyekkel; az elhalt paupereket minden szerdán egy 14 láb mély gödörbe lökik, a pap elhadarja fölöttük a litániát, a gödröt behányják némi földdel, hogy a következő szerdán ismét kinyissák, és ez így tart mindaddig, amíg már egy hulla sem fér bele. A rothadó hullák szaga megfertőzi az egész környéket. — A *manchesteri* szegénytemető az óvárossal szemben az Irk partján terül el; szintén puszta, hepehupás hely. Körülbelül két évvel ezelőtt vasutat építettek a temetőn át. Milyen lármát csapott volna a burzsoázia és a papság a temető megszentségtelenítése miatt, ha tiszteletreméltó gazdagok nyughelye lett volna! De csak szegénytemető volt, ahol pauperek és feleslegesek alusszák örök álmukat, és így senki sem feszélyezte magát. Még azt sem tartották szükségesnek, hogy a feloszló hullákat a temető másik oldalára szállítsák; a sírokat mindenütt felásták, ahol a vasútépítés ezt megkívánta, cölöpöket vertek le a friss sírokba, úgyhogy a mocsaras talaj rothadó anyagokkal teli vize feltört és undorító, ártalmas gázokkal árasztotta el a környéket. Nem kívánom tovább ecsetelni az itt tapasztalt felháborító durvaság részleteit. —

Csodálkozhatunk-e ezek után, hogy a szegények ilyen körülmények között vonakodnak igénybe venni a közsegélyt? hogy inkább éhen halnak, de nem mennek ezekbe a bastille-okba? Öt olyan esetről tudok, amikor az emberek a szó szoros értelmében éhen haltak, és pár nappal haláluk előtt, mikor a szegényhivatal a dologházon kívül minden segélyt megvont tőlük, inkább tovább éheztek, de nem mentek be ebbe a pokolba. Ennyiben a szegénytörvény-biztosok teljesen elérték céljukat. Ugyanakkor azonban a hatalmon levő párt semmilyen intézkedéssel sem fokozhatta annyira a munkásosztály elkeseredését az új szegénytörvényért nagyobbrészt lelkesedő vagyonos osztály ellen, mint éppen a dologházakkal. Newcastle-tól Doverig *minden* munkást felháborított az új törvény. Ebben a törvényben a burzsoázia olyan világosan megmondotta, mi a véleménye a proletariátus iránti kötelességeiről, hogy ezt még a legostobábbak is megértették. Még

sohasem mondották ki ilyen nyíltan, ilyen leplezetlenül, hogy a nincstelenek csak azért vannak, hogy a vagyonosok kizsákmányolhassák őket, és hogy éhen haljanak, ha a vagyonosoknak nincs rájuk szükségük. De éppen ezért az új szegénytörvény lényegesen meggyorsította a munkásmozgalom fejlődését és főleg a chartizmus elterjedését, s mivel ezt a törvényt leginkább falun alkalmazzák, meg fogja könnyíteni a proletármozgalom elkerülhetetlen kifejlődését a mezőgazdasági vidékeken. —

Még hozzá kell fűznünk, hogy 1838 óta *Írországban* is hasonló szegénytörvény van érvényben, amely 80 000 pauper részére nyújt ugyanilyen menhelyet. Itt is gyűlöletes ez a törvény, és még gyűlöletesebb lenne, ha ugyanolyan jelentősége volna, mint Angliában. De mit jelent, ha rosszul bánnak 80 000 proletárral egy olyan országban, ahol két és fél millió proletár van! — Skóciában egyáltalán nincsenek szegénytörvények, csak kivétel számba menő helyi rendszabályok.

Remélem, hogy az új szegénytörvénynek és következményeinek vázolása után nem fogják túlságosan szigorúnak tartani egyetlen szavamat sem, amelyet az angol burzsoáziáról mondottam. Ebben az állami rendszabályban, amikor in corpore*, hatalomként lép fel, az angol burzsoázia kimondja, hogy tulajdonképpen mit akar, mi az értelme a proletariátus ellen irányuló jelentéktelenebb cselekedeteinek, amelyekért látszólag csak egyeseket érhet szemrehányás. És hogy ez a rendszabály nemcsak a burzsoáziának egy csoportjától indult ki, hanem az egész osztály tetszésével találkozik, azt többek közt az 1844. évi parlamenti viták bizonyítják. A liberális párt hozta az új szegénytörvényt, a konzervatív párt, élén miniszterelnökével, Peellel, védelmezi, és az 1844-es Poor Law *Amendment* Billben csak egészen jelentéktelen módosításokat hajt végre. Liberális többség hozta a törvényt, konzervatív többség megerősítette, és a nemes lordok mindkét alkalommal „hozzájárultak". A proletariátust tehát kitaszították az államból és a társadalomból; nyíltan kijelentették, hogy a proletárok nem emberek és nem érdemlik meg, hogy emberként bánjanak velük. Bízzuk csak rá nyugodtan a brit birodalom proletárjaira emberi jogaik visszahódítását.**

*

* — testületileg — *Szerk.*

** Félreértések és a belőlük eredhető ellenvetések elkerülése végett meg kell még jegyeznem, hogy a burzsoáziáról mint *osztályról* beszéltem és az egyesekről mondott dolgokkal csak az *osztály* gondolkodás- és cselekvésmódját kívántam jellemezni. Ezért nem is bocsátkozhattam bele annak vizsgálatába, hogy milyen különbség van a burzsoázia egyes csoportjai

Ilyen a brit munkásosztály helyzete, ilyennek ismertem meg huszonegy hónapi személyes megfigyeléseim, hivatalos és más hiteles jelentések alapján. És ha ebben a könyvben elég gyakran azt állítottam, hogy ez a helyzet teljesen elviselhetetlen, ez nemcsak az én véleményem. Gaskell már 1833-ban azt mondotta, hogy nem hisz a dolgok békés kimenetelében, és hogy aligha lehet elkerülni a forradalmat.[226] Carlyle 1838-ban a proletariátus nyomorával magyarázta a chartizmust meg a munkások forradalmi tevékenységét, és csak azon csodálkozott, hogy ezek nyolc évig nyugodtan ültek a barmakida asztalánál[227], ahol a liberális burzsoázia üres ígéretekkel traktálta őket — 1844-ben pedig kijelentette, hogy azonnal hozzá kell fogni a munka megszervezéséhez, „ha nem akarják, hogy Európa, vagy legalábbis Anglia lakatlan pusztasággá váljék".[228] — És a „*Times*", „Európa legelső lapja", 1844 júniusában egyenesen kimondja:[229] „*Háború a palotáknak, béke a kunyhóknak!*[230] *— ez a terror csatakiáltása, amely egyszer még országunkon is végigzúghat. Vigyázzanak a gazdagok!*"

De vegyük szemügyre még egyszer az angol burzsoázia esélyeit. A legrosszabb esetben sikerül a külföldi, különösen az amerikai iparnak helytállni az angol konkurrenciával szemben, még akkor is, ha eltörlik a gabonatörvényeket, aminek néhány éven belül okvetlenül be kell következnie. A német ipar most nagy erőfeszítéseket tesz, az amerikai ipar pedig óriásléptekkel halad előre. Amerika, amely kimeríthetetlen anyagi forrásokkal, felbecsülhetetlen szén- és vasérc-lelőhelyekkel rendelkezik, s példátlanul gazdag

---

és pártjai között, amelyeknek csak történelmi és elméleti szempontból van jelentőségük, és ezért csak mellékesen emlékezhetem meg a burzsoáziának arról a kevés képviselőjéről, akik tiszteletre méltó kivételek. Ezekhez tartoznak egyrészt a szélső radikálisok, akik csaknem chartisták, mint Hindley ashtoni és Fielden todmordeni (Lancashire) gyáros, mindkettő az alsóház tagja, másrészt a humánus toryk, akik újabban megalakították az „*Ifjú Anglia*" csoportot és akik közül különösen Disraeli, Borthwick, Ferrand, lord John Manners stb. parlamenti képviselőket kell kiemelnünk. Lord Ashley is közel áll hozzájuk. — Az „Ifjú Anglia" azt tűzte ki célul, hogy visszaállítja a régi „merry England"-et [boldog Angliát] ragyogó oldalaival és romantikus feudalizmusával együtt; ez a cél természetesen kivihetetlen, sőt nevetséges, minden történelmi fejlődés megcsúfolása, de a jó szándék, a bátorság, amellyel a fennálló rend és a fennálló előítéletek ellen fellázadtak és a fennálló rend aljasságát elismerték — mégiscsak ér valamit. Egészen egyedül áll a német-angol *Thomas Carlyle*, aki mint tory kezdte, és messzebb megy, mint az előbb említettek. Az angol burzsoák közül ő hatol a legmélyebben a társadalmi zűrzavar alapjáig, és a munka megszervezését követeli. Remélem, hogy Carlyle, aki megtalálta a helyes utat, képes is lesz továbbmenni azon. A magam és sok német nevében szerencsét kívánok neki! — (*1892*) A februári forradalom után azonban Carlyle teljesen reakciós lett; ő, aki jogos haraggal ostorozta a filisztereket, most savanyú filiszter módjára bosszankodott a történelmi hullám miatt, amely kivetette a partra. — *Engels jegyzete.*

vízierőben és hajózható folyókban, különösen pedig energikus, tevékeny népessége van, amelyhez képest az angolok flegmatikus, álomszuszék emberek, nem egészen tíz év alatt olyan ipart teremtett, amely durvább pamutárukban (az angol ipar fő cikkében) máris konkurrál Angliával, amely kiszorította az angolokat az észak- és dél-amerikai piacról és Kínában szintén a sarkában van az angol iparnak. Más iparágakban is ugyanez a helyzet. Ha van ország, amely magához tudja ragadni az ipari monopóliumot, akkor ez Amerika. — Ha ilyen módon legyőzik az angol ipart — és a legközelebbi húsz éven belül elkerülhetetlenül ez lesz a sorsa, ha a mostani társadalmi állapotok fennmaradnak —, akkor a proletariátus többsége egyszer s mindenkorra „feleslegessé" válik, és nem marad más választása: vagy éhen hal, vagy pedig forradalommal változtat helyzetén. — Gondol-e az angol burzsoázia erre az eshetőségre? Szó sincs róla! Legkedveltebb közgazdásza, MacCulloch, dolgozószobájában ülve így oktatja a burzsoáziát: elképzelhetetlen, hogy Amerika, egy ilyen fiatal ország, amely még nincs is kellően benépesítve, eredményesen űzhessen ipart vagy esetleg még konkurrálhasson is egy olyan régi ipari országgal, mint Anglia. Őrültség volna, ha az amerikaiak ezt megpróbálnák, mert csak ráfizetnének; maradjanak meg szépen a mezőgazdaságnál, és ha már egész földjüket művelés alá vették, eljön az ideje annak is, hogy haszonnal ipart űzhessenek.[131] — Ezt mondja a bölcs közgazdász, és utána szajkózza az egész burzsoázia, mialatt az amerikaiak sorra elhódítják a piacokat, egy vakmerő amerikai spekuláns pedig nemrégen amerikai árukat küldött *Angliába*, s ott exportálás céljából meg is vásárolták azokat!

De tegyük fel, hogy Angliának sikerül megtartania ipari monopóliumát, s hogy gyárainak száma állandóan növekszik. Mi lenne ennek a következménye? A kereskedelmi válságok nem tűnnének el, sőt, az ipar kiterjedésével és a proletariátus növekedésével egyre pusztítóbbak, egyre borzalmasabbak lennének. Annak következtében, hogy a kis középosztály mindinkább tönkremegy, hogy óriásléptekkel halad előre a tőkének kevesek kezében való centralizációja, a proletariátus mértani arányban növekednék és csakhamar — néhány milliomos kivételével — ő alkotná az egész nemzetet. De e fejlődés folyamán elérkezik az a pillanat, amikor a proletariátus felismeri, hogy könnyű lenne megdöntenie a fennálló társadalmi hatalmat, és akkor forradalom lesz.

De nem fog bekövetkezni sem az egyik, sem a másik eset. A kereskedelmi válságok, a proletariátus önálló fejlődésének leghatalmasabb emelői, a külföldi konkurrenciával és a középosztály fokozódó tönkremenésével karöltve, megrövidítik a dolgot. Véleményem szerint a nép legfeljebb egy

válságot fog még eltűrni. Valószínűleg már a legközelebbi, 1846-ban vagy 1847-ben bekövetkező válság magával hozza a gabonatörvények eltörlését és a charta törvénybeiktatását. Nehéz előre megmondani, milyen forradalmi mozgalmak kiindulópontja lesz a charta. De a következő válságig, amelynek az eddigi válságok analógiája szerint 1852-ben vagy 1853-ban kellene bekövetkeznie, bár a gabonatörvények eltörlése késleltetheti, más körülmények viszont: a külföldi konkurrencia stb. meggyorsíthatják, — eddig a válságig az angol nép bizonyosan megelégli azt, hogy a tőkések hasznára kizsákmányolják, és ha a tőkéseknek nincs rá szükségük, éhen haljon. Ha az angol burzsoázia addig sem tér észhez — és minden valószínűség szerint nem tér észhez —, forradalom következik be, amelyhez fogható még nem volt a történelemben. A kétségbeesésbe kergetett proletárok fáklyát ragadnak majd, és gyújtogatni fognak, ahogy azt Stephens prédikálta nekik; a nép bosszúja olyan dühvel fog tombolni, hogy 1793 elhalványul mellette. A szegények háborúja a gazdagok ellen a legvéresebb háború lesz, amelyet valaha folytattak. Itt még a burzsoázia egy részének a proletariátus pártjához való csatlakozása, még a burzsoázia általános megjavulása sem segítene. A burzsoázia nézeteinek általános megváltoztatása nem menne túl egy lagymatag juste-milieu-n*; azok, akik határozottabban csatlakoznának a munkásokhoz, új gironde-ot alkotnának, mely mint ilyen az erőszakos fejlemények folyamán elpusztulna. Egy egész osztály nem vetheti le előítéleteit, mint valami régi kabátot — s legkevésbé képes erre a megcsontosodott, elfogult, haszonleső angol burzsoázia. Ezek mind olyan következtetések, amelyeket egész határozottan levonhatunk, olyan következtetések, amelyek egyrészt a történelmi fejlődés, másrészt az emberi természet vitathatatlan tényein alapulnak. A jóslás sehol sem olyan könnyű, mint éppen Angliában, mert az itteni társadalomban minden oly világosan kifejlődött és élesen differenciálódott. A forradalomnak be *kell* következnie, — már késő van ahhoz, hogy valamilyen békés megoldást lehessen találni; lefolyása azonban lehet enyhébb is, mint ahogy fentebb megjósoltam. De ez nem annyira a burzsoázia, mint inkább a proletariátus fejlődésétől függ. Abban az arányban ugyanis, amelyben a proletariátus szocialista és kommunista elemeket szív magába, pontosan abban az arányban lesz kevesebb a forradalomban a vérontás, a bosszú, a düh. A kommunizmus, elve szerint, a burzsoázia és a proletariátus ellentétének fölötte áll, csak a jelenre vonatkozóan ismeri el ez ellentét történelmi jelentőségét, de nem a jövőre; a kommunizmus éppen meg akarja szüntetni ezt az ellentétet. Ezért, amíg

* — helyes középen; középszer(űség)en; középutasságon — *Szerk.*

fennáll az ellentét, elismeri, hogy a proletariátus elkeseredése elnyomói ellen szükségszerű, s a *kezdődő* munkásmozgalom legjelentősebb emelője; de a kommunizmus továbbmegy ennél az elkeseredésnél, mert nemcsak a munkások, hanem az emberiség ügye. Egyetlen kommunistának sem jut eszébe, hogy bosszút álljon egyeseken, vagy egyáltalában azt higgye, hogy az egyes burzsoá a fennálló viszonyok között másként cselekedhet, mint ahogy cselekszik. Az angol szocializmus (azaz kommunizmus) éppen azon az elven alapszik, hogy nem az egyes személyek a felelősek. Tehát minél inkább szocialista eszmék fogják áthatni az angol munkásokat, annál inkább feleslegessé válik mostani elkeseredésük — amely különben sem vezetne semmire, ha ezután is olyan erőszakos cselekedetekben robbanna ki, mint jelenleg —, és a burzsoázia elleni fellépéseik sem lesznek olyan vadak és durvák. Ha egyáltalában lehetséges volna az egész proletariátust még a harc kitörése előtt kommunistává tenni, akkor a harc lefolyása is nagyon békés lenne; ez azonban már nem lehetséges, már túl késő van ehhez. Azt hiszem azonban, hogy mire kitör a szegények *egészen* nyílt, közvetlen háborúja a gazdagok ellen, amely most elkerülhetetlenné vált Angliában, a proletariátus már elég világosan fogja látni a társadalmi kérdést ahhoz, hogy a kommunista párt az eseményekre támaszkodva idővel leküzdhesse a forradalom brutális elemét és elejét vegye egy thermidor kilencedikének[231]. Egyébként is a franciák tapasztalata nem volt hiábavaló, és azonkívül a legtöbb chartista vezér már ma is kommunista. Mivel pedig a kommunizmus a proletariátus és a burzsoázia ellentéte *fölött* áll, a burzsoázia jobbik részének is — amely azonban rendkívül kicsiny és csak a felnövekedő nemzedékből számíthat újoncokra — könnyebb lesz a kommunizmushoz csatlakoznia, mint a kizárólag proletár chartizmushoz.

Lehetséges, hogy itt nem indokoltam meg kellőképpen ezeket a következtetéseket, remélem azonban, másutt alkalmam lesz bebizonyítani, hogy szükségszerűen adódnak Anglia történelmi fejlődéséből. De fenntartom állításomat: a szegények háborúja a gazdagok ellen, amely egyesével és közvetve már most is folyik, általános és közvetlen háborúvá fog válni, amely kiterjed egész Angliára. Túlságosan késő van már ahhoz, hogy békés megoldást lehessen találni. Az osztályok egyre élesebben elkülönülnek, a munkásokat egyre jobban áthatja az ellenállás szelleme, az elkeseredés fokozódik, az egyes guerilla-csatározások jelentősebb ütközetekké és tüntetésekké fejlődnek, és hamarosan elegendő lesz egy kis lökés, hogy a lavina meginduljon. Akkor majd valóban végigzúg az országon a csatakiáltás: „Háború a palotáknak, béke a kunyhóknak!" — de akkor már túlságosan késő lesz ahhoz, hogy a gazdagok észhez térhessenek.

[Friedrich Engels]

[A szocializmus a kontinensen[232]]

Hazautaztomban Párizsban meglátogattam egy kommunista klubot, amely a misztikus iskolához tartozik. Egy orosz vezetett be, aki tökéletesen beszél franciául és németül, és aki nagyon okosan lépett fel velük szemben Feuerbach érvelésével*. Ők az Isten kifejezésen ugyanazt értik, mint a Ham-Commoniak[233] *Love Spiriten***. De ezt másodrendű kérdésnek nyilvánították, és gyakorlatilag teljesen egyetértettek velünk, mondván: „*Enfin, l'athéisme c'est votre religion*": — Végeredményben az ateizmus az önök vallása. A vallás szón a francia *meggyőződést, érzületet* ért, nem kultuszt. Azt állították, hogy a *burzsoáknak*, azaz a középosztálynak Anglia elleni kiabálása és handabandázása merő ostobaság, s mindenképpen igyekeztek meggyőzni bennünket arról, hogy a legcsekélyebb nemzeti előítélet sem él bennük, s hogy Franciaország munkásainak semmi dolguk nincs Marokkóval[234], hanem tudják, hogy az egész világ *ouvrier-i*, munkásai szövetségesek, mert ugyanazok az érdekeik. A francia középosztály éppen olyan önző, kapzsi és társaságban éppen olyan elviselhetetlen, mint az angol, de a francia *ouvrier-k* pompás fickók. Sok eredményt értünk el a Párizsban élő oroszok között. Van most Párizsban három-négy jobbágytartó nemes, akik radikális kommunisták és ateisták. Van Párizsban egy német kommunista újságunk, a „*Vorwärts!*"[235], amely hetenként kétszer jelenik meg. Belgiumban aktív kommunista agitáció folyik, és Brüsszelben kiadnak egy „*Débat social*"[236] című lapot. Párizsban vagy féltucat kommunista újság jelenik meg. *Socialiste, Socialitaire* Franciaországban igen divatos elnevezések, és Lajos Fülöp, a főfő*burzsoá*, pénzzel és oltalommal támogatja a „*Démocratie pacifique*"-ot[93]. A francia szocialisták vallásos színezete többnyire képmutató; az emberek teljesen vallástalanok, s a legközelebbi forradalom első áldozatai a papok lesznek. A kölniek rengeteget haladtak. Amikor egy ven-

* Az Isten-eszme feloldása az emberben. — *Engels jegyzete.*
** — *Szeretet-szellemen — Szerk.*

déglőben összegyűltünk, jókora termet töltött meg társaságunk, amely legnagyobbrészt ügyvédekből, orvosokból, művészekből stb. állott; volt köztük három-négy tüzérhadnagy is, az egyik igen értelmes fickó. Düsseldorfban van néhány hívünk, köztük egy igen tehetséges költő. Elberfeldben kommunista vagy egy féltucat barátom és még néhányan mások. Valóban alig van város Észak-Németországban, ahol ne akadna néhány radikális tulajdon-ellenes és ateista. Edgar Bauert Berlinben éppen most ítélték el háromévi fogházra legutóbbi könyve miatt.[237]

[Continental Socialism]

A megírás ideje: 1844 szeptember vége

A megjelenés helye: „The New Moral World", 1844 október 5. (15.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A kommunizmus gyors előrehaladása Németországban

[I]

Minthogy azt remélem, hogy honfitársai örömmel hallanak majd valamit arról az előrehaladásról, amelyet közös ügyünk a csatornának ezen az oldalán tett, küldök Önnek néhány sort lapja számára. Ugyanakkor örülök, hogy megmutathatom: a német nép, jóllehet szokása szerint elég későn vetette fel a szociális reform kérdését, most igyekszik pótolni az elveszett időt. Csakugyan, egészen csodálatraméltó, milyen gyorsan haladt a szocializmus ebben az országban. Két esztendővel ezelőtt csak két magányos egyén érdeklődött egyáltalán szociális kérdések iránt; egy évvel ezelőtt nyomtatták ki az első szocialista kiadványt.[238] Külföldön, igaz, volt néhány száz német kommunista; de munkások lévén kevés befolyásuk volt, és nem tudták elérni, hogy kiadványaik a „felső osztályok" körében elterjedjenek. Azonkívül a szocializmusnak roppant nagy akadályok álltak az útjában; a sajtócenzúra, a gyülekezés jogának, az egyesülés jogának hiánya, zsarnoki törvények és titkos törvényszékek fizetett bírákkal, akik megbüntettek mindenkit, aki bármiképpen gondolkodásra merészelte ösztönözni a népet. S mindezek ellenére, hogy állnak ma a dolgok Németországban? Ama két szegény ördög helyett, akik olyan közönség számára írtak szocializmusról, amely egyáltalán nem ismerte a kérdést és nem érdeklődött iránta, tucatjával vannak okos íróink, akik az új evangéliumot ezreknek hirdetik, olyanoknak, akik sóvárognak arra, hogy mindent megtudjanak, ami e tárggyal kapcsolatos; vannak különböző újságjaink, amelyek annyira radikálisan szocialisták, amennyire a cenzúra engedi, kivált a „*Trier'sche Zeitung*" (Trieri ujság)[239] és a weseli „*Sprecher*" (Szóvivő)[240]; kiadunk egy újságot[235] a párizsi sajtószabadság égisze alatt, s nincs olyan időszaki sajtótermék, a közvetlenül kormánybefolyás alatt állókon kívül, amely ne kommentálná naponta, méghozzá igen elismerő szavakkal, a szocializmust és a szocialistákat. Ellenfeleinknek nincs meg az erkölcsi bátorságuk ahhoz, hogy nyíltan

szembeszálljanak velünk. Még a kormányok is kénytelenek jóindulatú magatartást tanúsítani minden szocialista irányú *legális* mozgalom iránt. Mindenütt társaságok alakulnak mind a dolgozók helyzetének javítása, mind pedig a szellemi képzésükhöz szükséges eszközök megadása végett, és a porosz kormány legfőbb hivatalnokai közül néhányan tevékeny részt vettek ezekben az egyesületekben. Egy szó mint száz, a szocializmus most napirenden levő kérdés Németországban, s egy év alatt erős szocialista párt alakult ki, amely már most tiszteletet kelt minden politikai pártban, és amelynek főleg az ország liberálisai udvarolnak. Eddigelé erősségünk a középosztály, s ezen a körülményen talán meghökken az angol olvasó, ha nem tudja, hogy Németországban ez az osztály sokkal önzetlenebb, elfogulatlanabb és intelligensebb, mint Angliában, mégpedig azon igen egyszerű oknál fogva, hogy szegényebb. Reméljük azonban, hogy nemsokára a munkásosztályok fognak bennünket támogatni, hiszen mindig és mindenütt ezeknek kell alkotniok a szocialista párt erejét és derékhadát, s a nyomor, az elnyomás, a munkanélküliség, valamint a sziléziai és a csehországi ipari zendülések[129] felrázták őket tespedtségükből. Legyen szabad ezzel kapcsolatban megemlítenem Hübnernek, az egyik legjobb német festőnek egy képét, amely hatékonyabban agitált a szocializmus mellett, mint száz röpirat. A kép néhány sziléziai takácsot ábrázol, amint vásznat adnak át a gyárosnak, s a kép igen hatásosan állítja szembe a szívtelen gazdagságot az egyik oldalon és a kétségbeesett nyomort a másik oldalon. A jól táplált gyáros, akinek arcát a festő olyan vörösnek és érzéketlennek ábrázolja, mintha ércből lenne, éppen visszadob egy vég vásznat; az asszony, aki a vásznat hozta, látva, hogy nincs remény eladására, összerogy és elájul, két apró gyermeke átöleli, egy idős férfi pedig nagy üggyel-bajjal tartja; egy alkalmazott vizsgálgat egy véget, amelynek tulajdonosai szorongó aggodalommal várják az eredményt; egy fiatalember mutatja levert anyjának a sovány bért, amelyet munkájáért kapott; egy öregember, egy leányka meg egy fiú kőpadon ülve várnak sorukra; két férfi meg, egy-egy vég visszautasított vászonnal a hátán, éppen elhagyja a helyiséget, egyikük dühében öklét rázza, a másik pedig szomszédjának karjára teszi a kezét és az égre mutat, mintha ezt mondaná: légy nyugodt, van egy bíró, aki meg fogja őt büntetni. Az egész jelenet egy hideg és barátságtalan, kőpadlós előcsarnokban játszódik le; csak a gyáros áll szőnyegen, s a festmény másik oldalán, egy korlát mögött, pompás függönyökkel és tükrökkel fényűzően berendezett iroda látszik, ahol néhány tisztviselő ír, ügyet sem vetve arra, ami a hátuk mögött történik, és ahol a gyáros fia, egy piperkőc ifjú, kezében lovagló ostor, a korláthoz támaszkodva szivarozik, és hidegen szemléli a szeren-

csétlen takácsokat. E festmény, amelyet Németország több városában kiállítottak, érthető módon nem egy elmét tett fogékonnyá szociális eszmék iránt. Ugyanakkor azt a diadalt is arattuk, hogy Karl Lessing, aki hazánk legjobb történelmi festője, a szocializmus híve lett. Valójában a szocializmusnak Németországban most már tízszerte erősebb a helyzete, mint Angliában. Éppen ma reggel olvastam egy cikket a liberális „Kölnische Zeitung"-ban;[241] a cikk szerzője, akit a szocialisták előzőleg bizonyos okokból megtámadtak, védekezik, és miben összegeződik védekezése? Szocialistának vallja magát azzal az egyetlen eltéréssel, hogy ő politikai reformokkal akarja kezdeni, míg mi mindent egyszerre akarunk. És ez a „Kölnische Zeitung" befolyás és elterjedtség tekintetében Németország második újsága. Különös, de legalábbis Észak-Németországban nem szállhatunk hajóra, nem utazhatunk vonaton vagy postakocsin úgy, hogy össze ne akadnánk valakivel, aki legalább néhány szociális eszmét magáévá ne tett volna, s aki ne értene egyet velünk abban, hogy tenni kell valamit a társadalom újjászervezésére. Éppen most tértem vissza néhány szomszédos városban tett utazásomról, és nem volt egyetlen hely sem, ahol ne találkoztam volna legalább féltucatnyi vagy tucatnyi meggyőződéses szocialistával. Tulajdon családomnak — pedig ez igen vallásos és lojális család — hat vagy több ilyen tagja van, s mindegyik anélkül állt a szocializmus mellé, hogy a többiek befolyásolták volna. A legkülönbözőbb fajta emberek között vannak híveink — kereskedők, gyárosok, ügyvédek, állami hivatalnokok és tisztek, orvosok, lapszerkesztők, mezőgazdák stb.; számos kiadványunk van sajtó alatt, jóllehet ez ideig még alig három-négy jelent meg, és ha az elkövetkező négy-öt esztendőben úgy haladunk, mint az elmúlt tizenkét hónapban, módunk lesz egy kommunista közösség alapítására. Amint látja, mi német teoretikusok gyakorlati üzletemberekké válunk. Valóban felszólították egyikünket arra, hogy dolgozza ki egy gyakorlati közösség szervezetének és alapszabályának tervét, figyelembe véve Owen, Fourier stb. terveit, s felhasználva az amerikai településeknek, valamint az Önök saját, harmonybeli[242] kísérletének tapasztalatait, amely remélem sikeresen fejlődik. Ezt a tervet a különböző helyeken meg fogják vitatni, és a módosító javaslatokkal együtt nyilvánosságra fogják hozni. A legaktívabb írók a német szocialisták közül: dr. Karl Marx, Párizs; dr. M. Hess, jelenleg Köln; dr. K. Grün, Párizs; Friedrich Engels, Barmen (porosz Rajna-tartomány); dr. O. Lüning, Rheda, Vesztfália; dr. H. Püttmann, Köln és mások. Ezeken kívül Heinrich Heine, a legkiválóbb élő német költő csatlakozott sorainkhoz és közzétett egy kötet politikai költeményt, köztük néhány olyant is, amely a szocializmust hirdeti. Ő a szerzője „A szilézíai

takácsok dalának", ennek a híres költeménynek, amelynek prózai fordítását elküldöm Önnek, de attól tartok, hogy Angliában ezt a verset istenkáromlásnak fogják tekinteni. Mindenesetre elküldöm, s csak azt jegyzem meg, hogy a dal a poroszok 1813-as csatakiáltására céloz: — „Istennel a királyért és a hazáért" — amely azóta kedvelt mondása a lojális pártnak. De íme a dal:[243]

Könnyük se csordul, csak ülnek zordul,
szövőszék mellett, foguk csikordul.
Ez a gyolcs Germánia szemfödele,
három nagy átkot szövünk bele.
Szőjjük csak, szőjjük!

Átkos az Isten, kihez könyörögtünk,
fagyban ha vacogtunk, éhen ha hörögtünk;
vártunk, reméltünk több mint eleget,
megcsalt, kicsúfolt, kinevetett —
Szőjjük csak, szőjjük!

Átkos a király is, urak királya,
ki nem hederít a nyomor jajára,
kinyúz belőlünk minden garast,
s mint a kutyákba, golyót szalaszt —
Szőjjük csak, szőjjük!

Átkos hazánk is, hazug hazátok,
hol csak gyalázat tenyész meg átok,
bimbóra gázol a durva láb
s dögön a pondró hízik tovább.
Szőjjük csak, szőjjük!

Ezzel a dallal, amely a német eredetiben egyike a legerőteljesebb költeményeknek, amelyeket ismerek, búcsúzom Öntől ez alkalommal, és remélem, hogy hamarosan ismét beszámolhatok Önnek további haladásunkról és szociális irodalmunkról. —

Őszinte tisztelettel

several others. Besides those, Henry Heine, the most eminent of all living German poets, has joined our ranks, and published a volume of political poetry, which contains also some pieces preaching Socialism. He is the author of the celebrated *Song of the Silesian Weavers*, of which I give you a prosaic translation, but which, I am afraid, will be considered blasphemy in England. At any rate, I will give it you, and only remark, that it refers to the battle-cry of the Prussians in 1813.—"With God for King and fatherland!" which has been ever since a favourite saying of the loyal party. But for the song, here it is:—

Without a tear in their grim eyes,
They sit at the loom, the rage of despsir in their faces;
"We have suffered and hunger'd long enough;
Old Germany, we are weaving a shroud for thee
And weaving it with a triple curse.
"We are weaving, weaving!

"The first curse to the God, the blind and deaf god,
Upon whom we relied, as children on their father;
In whom we hoped and trosted withal,
He has mocked us, he has cheated us nevertheless.
"We are weaving, weaving!

"The second curse for the King of the rich,
Whom our distress could not soften nor touch;
The King, who extorts the last penny from us,
And sends bis soldiers, to shoot us like dogs.
"We are weaving, weaving!

"A curse to the false fatherland,
That hes nothing for us but distress and shame,
Where we suffered hunger and misery—
We are weaving thy shroud, Old Germany;
We are weaving, weaving!

With this song, which in its German original is one of the most powerful poems I know of, I take leave from you for this time, hoping soon to be able to report on our forther progress and social literature.—Yours sincerely,

AN OLD FRIEND OF YOURS IN GERMANY.

A „New Moral World" 1844 december 13-i számában] megjelent cikk vége, Engels Heine-fordításával

[II]

Amióta utoljára írtam Önnek, a kommunizmus ügye ugyanolyan gyorsan haladt előre, mint 1844 második felében. Nemrégiben különböző rajnai városokban jártam, és mindenütt megállapítottam, hogy eszméink, amióta e helyeket utoljára meglátogattam, napról napra inkább tért hódítottak és hódítanak. Mindenütt új hívekre találtam, akik annyi energiát fordítanak a kommunizmus eszméjének megvitatására és terjesztésére, hogy többet nem is kívánhatunk. Poroszország valamennyi városában számos nyilvános gyűlést tartottak abból a célból, hogy egyesületeket alapítsanak a népesség nagy tömegei között elharapódzó pauperizmus, tudatlanság és bűnözés leküzdésére. E gyűléseket a kormány eleinte támogatta, később azonban, amikor túlságosan önállók lettek, akadályokat állított útjukba, de ezek mégis felhívták a közfigyelmet a szociális kérdésre, és nagymértékben hozzájárultak elveink elterjedéséhez. A kölni gyűlésre a vezető kommunisták beszédei olyan nagy hatást gyakoroltak, hogy a bizottságnak, amelyet az egyesület alapszabályainak kidolgozására megválasztottak, többsége teljesen kommunista volt. Az alapszabályok fő tartalma természetesen kommunista elveken alapult; a munka megszervezésén, a munkának a tőke hatalmával szemben való védelmén stb., és ezeket az alapszabályokat a gyűlés csaknem egyhangúlag elfogadta. A kormány engedélyét, amelyre ebben az országban minden egyesület alakításához szükség van, persze nem kapták meg; de amióta ezeket a gyűléseket tartották, a közösségek kérdéséről mindenütt vitatkoztak egész Kölnben. Elberfeldben az egyesület alapelveként leszögezték, *hogy minden embernek egyenlő joga van a művelődésre, és mindenkinek részesednie kell a tudomány gyümölcseiből.* De az egyesület alapszabályait a kormány még nem hagyta jóvá, s minden valószínűség szerint ezek is a kölni alapszabályok sorsára jutnak, mivel a papok, amikor a gyűlés elutasította azt a tervüket, hogy a társaságot a városi misszió alosztályává tegyék, tüstént sajátmaguk alakítottak egyesületet. A kormány a liberális egyesületet be fogja tiltani, a papokét pedig támogatni fogja. Ennek azonban nincs nagy jelentősége, hiszen a kérdést, mivel már felvetődött, városszerte mindenütt tárgyalják. Münsterben, Klevében, Düsseldorfban stb. ugyancsak alakult egyesület, és a jövő majd megmutatja, hogy milyen eredménnyel. Ami a kommunista irodalmat illeti, H. Püttmann, Köln, közzétett egy ilyen tárgyú gyűjteményt,[244] s ez többek között tartalmaz egy beszámolót az amerikai közösségekről, valamint az Önök saját hampshire-i kolóniájáról is, amely igen nagy mértékben hozzájárult annak az előítéletnek az el-

oszlatásához, hogy a mi eszméink a gyakorlatban megvalósíthatatlanok. Püttmann úr ugyanakkor értesítőt bocsátott ki egy negyedévi folyóiratról,[245] amelynek első számát májusban szándékozik megjelentetni, és amelyet kizárólag eszméink terjesztésének fog szentelni. Hess úr (Köln) és Engels úr (Barmen) egy másik havi folyóiratot indít,[246] amelynek első száma a tervek szerint április 1-én fog megjelenni; ez a folyóirat csak *tényeket* fog tartalmazni, amelyek megmutatják a civilizált társadalom állapotát, és a tények ékesszólásával hirdetik egy radikális reform szükségességét. Rövidesen megjelenik dr. Marxnak egy újabb munkája, amely a nemzetgazdaságtan és általában a politika elveinek bírálatát tartalmazza.[247] Magát dr. Marxot a konzervatív francia kormány arra kényszerítette, hogy elhagyja Párizst. Belgiumba szándékozik menni, s ha oda is követni fogja a porosz kormány bosszúja (ez a kormány bírta rá a francia minisztereket Marx kiutasítására), Angliába kell mennie. A legfontosabb tény azonban, amely legutóbbi levelem óta tudomásomra jutott, az, hogy dr. Feuerbach, jelenleg Németország legkiválóbb filozófiai géniusza, kommunistának vallotta magát. Egyik barátunknak, aki nemrégiben meglátogatta magányos falusi otthonában, Bajorország egy istenhátamögötti zugában, kijelentette, hogy meggyőződése szerint a kommunizmus csupán szükségszerű következménye az általa hirdetett elveknek, és hogy a kommunizmus valójában csupán *gyakorlata* annak, amit ő elméletileg már régen hirdetett. Feuerbach azt mondta, hogy soha egyetlen könyv sem szerzett neki akkora örömet, mint Weitling „Garanciái"-nak első része. Soha nem dedikáltam egy könyvemet sem senkinek, mondotta, most azonban nagy kedvem van legközelebbi munkámat Weitlingnek ajánlani. Ilymódon a német filozófusoknak — akiknek legkiválóbb képviselője Feuerbach — és a Weitling által képviselt német munkásoknak az egyesülése, amelyet dr. Marx egy évvel ezelőtt megjósolt,[248] csaknem megvalósult. Ha a filozófusok velünk gondolkoznak, és a munkások velünk harcolnak, van-e még akkor földi erő, amely elég erős ahhoz, hogy haladásunknak gátat vessen?

[III]

Igen tisztelt Uram, —

bizonyos okoknál fogva egy ideig nem volt módomban írni Önnek a németországi dolgok állásáról, de most folytatom beszámolóimat abban a reményben, hogy érdeklik olvasóit, és hogy rövidebb megszakításokkal

követik majd egymást, mint eddig. Nagy örömömre arról számolhatok be Önnek, hogy ugyanolyan gyorsan és szakadatlanul haladunk előre, mint legutóbbi beszámolóm előtt. Amióta utoljára írtam Önnek, a porosz kormány veszélyesnek látta a „dolgozó osztályok javára alakult egyesületek" további támogatását. Úgy látta, hogy ezek az egyesületek mindenütt megfertőződtek valami kommunizmus-félével, s ezért minden tőle telhetőt megtett, hogy elfojtsa vagy legalábbis gátolja ezeknek az egyesületeknek az előrehaladását. Másrészt e középosztálybeliekből összetevődött társaságok tagjainak többsége teljesen tanácstalan volt abban a kérdésben, hogy milyen lépéseket lehetne tenni a dolgozók javára. Összes rendszabályaikról — takarékpénztárakról, a legjobb munkások részére kitűzött prémiumokról és jutalmakról, és más ehhez hasonlókról — a kommunisták nyomban bebizonyították, hogy mit sem érnek, s köznevetség tárgyává tették ezeket. Így teljesen meghiúsult a középosztályoknak az a szándéka, hogy képmutatással és hazug filantrópiával rászedjék a munkásosztályt; nekünk pedig olyan lehetőségünk nyílt, amilyen meglehetősen ritkán adódik patriarchális rendőrkormány alatt álló országban: a kormányzatnak és a pénzembereknek jutottak a kellemetlenségek, nekünk meg a haszon.

De nemcsak ezeket a gyűléseket használták fel kommunista agitációra: Elberfeldben, a porosz Rajna-tartomány ipari kerületének központjában, rendszeresen tartottak kommunista gyűléseket. A legtekintélyesebb polgárok közül néhányan meghívták a város kommunistáit, hogy megvitassák velük elveiket. Az első ilyen gyűlést februárban tartották, és ez inkább magánjellegű volt. Mintegy negyvenen-ötvenen vettek részt rajta, köztük a kerületi államügyész és a törvényszékek más tagjai, valamint csaknem valamennyi számottevő kereskedelmi és ipari cég képviselői. Már több ízben volt alkalmam megemlíteni lapja hasábjain dr. Hess nevét, ő nyitotta meg a gyűlést, s elnöknek javasolta Koettgen urat, egy kommunistát, ami ellen nem emeltek kifogást. Dr. Hess azután előadást tartott a társadalom jelenlegi állapotáról, és kifejtette, hogy szakítani kell a konkurrencia régi rendszerével, amelyet a nyílt rablás rendszerének nevezett. Az előadás nagy tetszést aratott (a hallgatóság többsége kommunista volt); azután Friedrich Engels úr (aki nemrégiben néhány értekezést tett közzé az Ön lapjának hasábjain a kontinentális kommunizmusról[249]) kissé hosszabban beszélt a közösségi rendszer megvalósíthatóságáról és előnyeiről. Állításainak bizonyítására közölt néhány részletet is az amerikai kolóniákról és az önök Harmony településéről. Ezt igen élénk vita követte, melyben a kommunista álláspontot az előbb említett két szónok és néhány más hozzászóló védelmezte, míg az ellenzéket az államügyész, dr. Benedix

— egy irodalmi személyiség — és mások képviselték. A gyűlés, amely este kilenc órakor kezdődött, hajnali egy óráig tartott.

A második gyűlést egy héttel ezután, a város első szállodájának nagytermében tartották. A termet megtöltötték a helybeli „előkelőségek". Koettgen úr, az előző gyűlés elnöke felolvasott néhány megjegyzést a társadalomnak a kommunisták elképzelései szerinti jövendő állapotáról és kilátásairól, majd Engels úr beszédet mondott,[250] amelyben bebizonyította (mint kitűnik abból a tényből, hogy egy felszólalás sem hangzott el ellene), hogy Németország jelenlegi állapotának igen rövid idő alatt szükségképpen szociális forradalomhoz kell vezetnie; hogy ez a közelgő forradalom nem hárítható el valamiféle, a kereskedelem és az ipar előmozdítására irányuló intézkedésekkel, s az egyetlen eszköz egy ilyen forradalomnak — az eddigi történelem valamennyi puszta felfordulásánál szörnyűbb forradalomnak — megelőzésére a közösségi rendszer bevezetése és előkészítése. A vita, amelyben a kommunisták oldalán részt vett néhány jogász, akik ebből a célból jöttek át Kölnből és Düsseldorfból, ezúttal is igen élénk volt, és éjfél utánig tartott. Felolvasták a jelenlevő dr. Müller (Düsseldorf) néhány kommunista költeményét is.

Egy héttel később egy harmadik gyűlést tartottak, amelyen megint dr. Hess beszélt, s azonkívül felolvastak egy kinyomtatott értekezésből részleteket az amerikai kommunista településekről. A gyűlés befejezése előtt megint vita folyt.

Néhány nappal később a városban az a hír terjedt el, hogy a legközelebbi gyűlést a rendőrség fel fogja oszlatni, és a szónokokat le fogják tartóztatni. Elberfeld polgármestere csakugyan elment a szálloda tulajdonosához, s azzal fenyegetőzött, hogy megvonja tőle a jogosítványt, ha a jövőben megengedi, hogy ilyen gyűlést tartsanak a házában. A kommunisták ebben az ügyben nyomban érintkezésbe léptek a polgármesterrel, és a következő gyűlést megelőző napon kaptak egy Hess, Engels és Koettgen urakhoz intézett körlevelet, amelyben a tartományi kormány a szokásjogból és írott törvényekből vett idézetek roppant tömegét felsorakoztatva az ilyen gyűléseket törvénytelennek nyilvánította, és azzal fenyegetőzött, hogy erőszakkal fogja megakadályozni őket, ha nem hagynak fel velük. A gyűlést a következő szombaton tartották meg, megjelent a polgármester és az államügyész (aki az első gyűlés után távol maradt) egy csapat fegyveres rendőr fedezete alatt, akiket vonaton küldtek Düsseldorfból. Ilyen körülmények között természetesen nem hangzottak el nyilvános beszédek: a gyűlés beefsteak-evéssel és borivással foglalkozott, s nem adott alkalmat a rendőrségnek a beavatkozásra.

Ezek a rendszabályok azonban csak használhattak ügyünknek: azok, akik még semmit sem hallottak a dologról, most, hogy a kormányzat olyan nagy jelentőséget tulajdonított neki, indíttatva érezték magukat a tájékozódásra; s igen sokan azok közül, akik úgy jöttek el a vitára, hogy nem ismerték javaslatainkat vagy gúnyolódtak rajtuk, a kommunizmus iránti nagyobb megbecsüléssel tértek haza. Ezt a megbecsülést részben az is keltette, hogy pártunk oly tiszteletet parancsoló módon volt képviselve; a város csaknem minden patrícius- és jómódú családját képviselte egy tagja vagy rokona a kommunisták nagy asztalánál. Egyszóval, e gyűlések csakugyan csodálatos hatással voltak az egész iparvidék közvéleményére, és néhány nappal később azokat, akik ügyünket nyilvánosan védelmezték, megrohamozta egy csomó ember, könyveket és újságokat kérve, amelyekből képet kaphatnának az egész rendszerről. Tudomásunk szerint rövidesen az összes jegyzőkönyveket közzé fogják tenni.

Ami a kommunista irodalmat illeti, az agitációnak ezen a területén nagy aktivitás bontakozott ki. A közönség a szó szoros értelmében sóvárog felvilágosítás után: csak úgy fal minden olyan könyvet, amely erről a kérdésről megjelenik. Dr. Püttman közzétett egy tanulmánygyűjteményt, amely magában foglalja dr. Hessnek egy kitűnő dolgozatát a modern társadalom nyomoráról és e nyomor orvoslásának eszközeiről;[251] egy részletes leírást a sziléziai dolgozók nyomorúságos helyzetéről a múlt év tavaszán kitört felkelések történetével, néhány más cikket a németországi társadalmi állapotról és végül egy beszámolót az amerikai és a Harmony közösségekről (Mr. Finch leveleinek[252] és „Valaki, aki az eke szarvát fogta"[253] tudósításának alapján) F. Engels tollából. A könyv a porosz kormányzat üldözése ellenére mindenütt gyorsan elkelt. Számos havi folyóirat jött létre: „Das Westphälische Dampfboot"[254] Bielefeldben, Lüning kiadásában, népszerű tanulmányokat tartalmaz a szocializmusról és beszámolókat a dolgozó nép helyzetéről; a kölni „Volksblatt"-nak[255] határozottabb szocialista tendenciája van; és az elberfeldi „Gesellschaftsspiegel" (A társadalom tükre), dr. Hess lapja, amelyet kifejezetten a társadalom jelenlegi állapotát jellemző tények nyilvánosságra hozatala, valamint a dolgozó osztályok jogainak védelme céljából alapítottak. Egy negyedévenként megjelenő folyóiratot is alapított dr. Püttmann „Rheinische Jahrbücher" (Rajnai Évkönyvek) címmel; első száma most van sajtó alatt, s hamarosan meg fog jelenni.

Másrészt hadat üzentünk azoknak a német filozófusoknak, akik vonakodnak puszta elméleteikből gyakorlati következtetéseket levonni, és akik azt állítják, hogy az embernek egyéb dolga sincs, mint az, hogy metafizikai

kérdéseken elmélkedjék. Marx és Engels urak közzétették a B. Bauer által védelmezett elvek tüzetes cáfolatát;[256] Hess és Bürgers urak pedig M. Stirner elméletének cáfolatán dolgoznak:[257] — Bauer és Stirner az *elvont* német filozófia végső következtetéseinek a képviselői, és ezért egyetlen jelentős filozófiai ellenfelei a szocializmusnak — illetve inkább a kommunizmusnak, mert országunkban a szocializmus szó nem jelent egyebet, mint különféle elmosódott, határozatlan és meghatározhatatlan elképzeléseit azoknak, akik látják, hogy valamit tenni kell, és akik mégsem tudják rászánni magukat arra, hogy fenntartás nélkül elfogadják a közösségi rendszert.

Sajtó alatt vannak azonkívül: Dr. Marx „A politika és a nemzetgazdaságtan bírálata",[247] F. Engels úr „A munkásosztály helyzete Angliában",[127] „Anekdota vagy értekezésgyűjtemény a kommunizmusról";[258] és néhány napon belül megkezdődik a szociális reformmal foglalkozó legjobb francia és angol művek fordítása.[259]

A németországi nyomorúságos politikai állapotok és Németország patriarchális kormányainak önkényes eljárása következtében a különböző vidékek kommunistái közötti kapcsolatra alig van más lehetőség, mint az irodalmi kapcsolat. A folyóiratok, kivált a „Rheinische Jahrbücher", központot biztosítanak azok számára, akik a sajtóban síkra szállnak a kommunizmus mellett. Némi összeköttetést fenntartanak az utazók, de ez minden. Az egyesületek illegálisak, s még a levelezés sem veszélytelen, mert a „titkos ügyosztályok" az utóbbi időben szokatlanul nagy aktivitást fejtettek ki. Ilymódon csupán az újságokból értesültünk két kommunista egyesület fennállásáról Poznanban és a sziléziai hegységben. Közlik, hogy Poznanban, Porosz-Lengyelország fővárosában, fiatalemberek kommunista elveken alapuló titkos társaságot alakítottak, és azt tervezték, hogy a várost hatalmukba kerítik; az összeesküvést leleplezték, és a terv végrehajtását meggátolták; mást erről a dologról nem tudunk. Annyi azonban bizonyos, hogy igen sok arisztokrata és jómódú lengyel családból származó fiatalembert letartóztattak; hogy azóta (több mint két hónap óta) minden őrszemet megkettőztek és éles töltényekkel láttak el, s hogy két fiatalkorú (12 illetve 19 éves), a Rymarkiewicz fivérek megszöktek, és a hatóságok még nem tudták elfogni őket. A foglyok nagy része 12 és 20 év közötti fiatalkorú. A másik úgynevezett összeesküvés, a sziléziai hegyekben, állítólag igen kiterjedt volt, és szintén kommunista célkitűzéseket követett; az újságok szerint az volt a tervük, hogy beveszik Schweidnitz erődjét, megszállják az egész hegyláncot, s onnan szólítják harcra egész Németország szenvedő munkásságát. Mi igaz ebből, azt senki sem tudja

megítélni; de e szerencsétlen vidéken, egy rendőrspicli jelentései alapján, szintén foganatosítottak letartóztatásokat; és egy jómódú gyárost, Schlöffel urat, Berlinbe szállítottak, s ott most az összeesküvés feltehető vezetőjeként bíróság elé állították.

A svájci, franciaországi és angliai német munkások kommunista egyesületei továbbra is igen aktívak, jóllehet Franciaországban és Svájc egyes részein sokat szenvednek a rendőrségtől. Az újságok közlik, hogy a genfi kommunista egyesületnek mintegy hatvan tagját kiutasították a városból és a kantonból. A. Becker, az egyik legtehetségesebb svájci kommunista, „Mit akarnak a kommunisták?" címmel kiadta egy Lausanne-ban tartott előadását; ez az előadás a legjobbak és legszellemesebbek közé tartozik, amelyeket ismerünk ebben a műfajban. Merem állítani, hogy érdemes lenne lefordítani angolra, és örülnék, ha valamelyik olvasója eléggé otthonos lenne a német nyelvben ahhoz, hogy erre a fordításra vállalkozzék. Persze csak egy kis brosúráról van szó. —

Remélem, hogy beszámolóimat időről időre folytathatom, és maradok stb.

Rapid Progress of Communism in Germany

A megírás ideje: 1844 november 9 körül,
1845 február 22., 1845 április 5.

A megjelenés helye: „The New Moral World",
1844 december 13., 1845 március 8.,
május 10. (25., 37., 46.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: Egy régi németországi barátja

[Friedrich Engels]

Az újabban létrejött és még fennálló kommunista települések leírása

Ha szocializmusról vagy kommunizmusról beszélgetünk, igen gyakori eset, hogy az emberek magát a lényeget illetően teljesen igazat adnak nekünk, és kijelentik, hogy a kommunizmus igen „szép" dolog; „de", mondják aztán, „lehetetlenség ilyesmit valaha is valóra váltani". Mivel olyan gyakran hallani ezt az ellenvetést, e sorok írója hasznosnak és szükségesnek látja, hogy néhány ténnyel válaszoljon rá, amelyek Németországban még igen kevéssé ismertek, és amelyek ezt az ellenvetést teljesen kiküszöbölik. A kommunizmus, a javak közösségén alapuló társadalmi élet és tevékenység ugyanis nemcsak lehetséges, hanem Amerika sok községében és egy helyütt Angliában máris csakugyan megvalósult, méghozzá a legjobb eredményekkel, amint látni fogjuk.

Egyébként, ha ezt az ellenvetést valamivel alaposabban megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy két további ellenvetésre bomlik; tudniillik először: nem akadnának munkások az alantas és kellemetlen testi munkák végzésére; és másodszor: ha egyenlő jogot formálhatnának a közös tulajdonra, az emberek veszekednének ezért a tulajdonért, s így a közösség ismét felbomlana. — Az első ellenvetés egyszerűen így oldódik meg: ezek a munkák, ha már ilyen közösségben végzik őket, többé nem alantasak; azután meg tökéletesített berendezések, gépek és hasonlók útján csaknem teljesen kiküszöbölhetők. Például New Yorkban egy nagy szállodában gőzzel tisztítják a cipőket, és az angliai Harmony kommunista településen (amelyről alább szólok) a kényelmes, angol módra berendezett árnyékszékek (water closets) nemcsak önműködően tisztítódnak, hanem csövekkel is el vannak látva, amelyek a szennyet egyenesen a nagy trágyatartályba vezetik. — Ami pedig a második ellenvetést illeti, eddigelé az összes kommunista kolóniák tíz-tizenöt év alatt olyan hihetetlenül meggazdagodtak, hogy mindenből, amit csak kívánhatnak, több van nekik, mint amennyit el tudnak fogyasztani, tehát semmi ok nincs veszekedésre. —

Az olvasó látni fogja, hogy a továbbiakban ismertetett települések legtöbbjét mindenféle vallási szekták alapították, amelyek különböző kérdésekről többnyire igen idétlen és esztelen nézeteket vallanak, s e sorok írója csak röviden meg akarja jegyezni, hogy e nézeteknek semmi közük sincs a kommunizmushoz. Nyilvánvalóan közömbös is, hogy azok, akik a közösség megvalósíthatóságát tettekkel bizonyították, *egy* istenben, húsz istenben hisznek-e vagy egyetlen egyben sem; ha esztelen vallást követnek, akkor ez akadály a közösség útjában, s ha a közösség itt mégis életképesnek bizonyul, mennyivel inkább lehetséges akkor másoknál, akik ilyen őrültségektől mentesek. Az újabb települések közül valóban csaknem mindegyik teljesen mentes a vallási hazudozásoktól, és az angol szocialisták, noha igen toleránsak, csaknem mind vallástalanok, miért is a bigott Angliában nagyon rossz hírüket költik, és rágalmakat terjesztenek róluk. Hogy azonban mindezek a rosszindulatú pletykák alaptalanok, azt még ellenfeleik is kénytelenek bevallani, ha bizonyításra kerül a sor.

Az elsők, akik Amerikában és általában a világon a javak közösségén alapuló társadalmat hoztak létre, az úgynevezett shakerek voltak. Ez egy sajátszerű szekta, igen furcsa vallási nézetei vannak, tagjai nem házasodnak, és egyáltalában a nemek közötti érintkezést és hasonlót nem tűrik. De ez itt nem tartozik ránk. A shakerek szektája mintegy hetven évvel ezelőtt keletkezett. Alapítói szegény emberek voltak, akik azért társultak, hogy testvéri szeretetben és vagyonközösségben éljenek együtt, és a maguk módján tiszteljék istenüket. Noha vallási nézeteik és főként a házassági tilalom sokakat elriasztott, mégis követőkre találtak, és most *tíz nagy községük* van, s ezek mindegyike háromszáz—nyolcszáz tagot számlál. Mindegyik szép, szabályosan épült város, lakóházakkal, gyárakkal, műhelyekkel, gyűléscsarnokokkal, csűrökkel; bőven vannak virágos- és zöldségeskertjeik, gyümölcsfáik, erdeik, szőlőik, rétjeik és szántóik; azonkívül mindenfajta barmaik, lovak és szarvasmarhák, birkák, disznók és szárnyasok, több mint amennyire szükségük van és a legjobb fajták. Csűreik mindig telve gabonával, raktáraik telve ruhaszövetekkel, úgyhogy egy angol utazó, aki meglátogatta őket, azt mondotta: nem érti, hogy ezek az emberek, akik mindennek bőviben vannak, miért dolgoznak még; hacsak nem merő időtöltésből dolgoznak, mert különben nem tudnának mit tenni. Ezek között az emberek között nincs egyetlenegy sem, akinek akarata ellenére kellene dolgoznia, s egyetlenegy sem, aki hiába igyekszik munkához jutni. Nincsenek szegényházaik és kórházaik, mert nincsen köztük egyetlen szegény és szűkölködő sem, nincsenek köztük elhagyott özvegyek és árvák; nem ismerik a szűkölködést, és nem kell félniök tőle.

Tíz városukban nincsen egyetlen csendőr vagy rendőr, nincs bíró, ügyvéd vagy katona, nincs börtön vagy fegyház; s mégis minden rendben folyik. Az ország törvényeit nem miattuk hozták, s felőlük akár hatályon kívül is helyezhetnék őket, a kutya sem ugatna utánuk; mert a legnyugodtabb állampolgárok, és *soha egyetlen bűnözőt sem szolgáltattak a börtönök számára.* Mint mondottam, a legtökéletesebb vagyonközösségben élnek, egymás között nem folytatnak kereskedést és nem használnak pénzt. A múlt évben egy Finch nevű angol utazó meglátogatta az egyik ilyen várost, a Lexington melletti Pleasant Hillt Kentucky államban, s a következőképpen írja le.[252]

„Pleasant Hill sok nagy és csinos — téglából és terméskőből épült — házból, gyárakból, műhelyekből, istállókból és csűrökből áll, mindezek a legnagyobb rendben vannak, és a legjobbak közé tartoznak egész Kentuckyban; a shakerek szántóföldjét könnyű volt megismerni a szép kőfalról, mely körülvette, s arról, hogy kitűnően volt megművelve; a mezőkön sok jól táplált tehén és birka legelt, a gyümölcsösökben pedig sok kövér disznó szedegette fel a hullott gyümölcsöt. A shakereknek itt csaknem négyezer amerikai hold földjük van, ennek mintegy kétharmada van megművelve. E kolónia létesítéséhez 1806 körül egyetlen család kezdett hozzá; később csatlakoztak mások, és ilymódon lassanként megszaporodtak; egyesek hoztak valami pénzt magukkal, mások nem hoztak semmit. Sok nehézséggel kellett megküzdeniök, s minthogy többnyire nagyon szegények voltak, eleinte sokat kellett nélkülözniök; de szorgalmukkal, takarékosságukkal és mértékletességükkel mindezt leküzdötték, és most bőviben vannak mindennek, s nem tartoznak senkinek egy fillérrel sem. Ez a társaság ebben a pillanatban mintegy háromszáz tagból áll, köztük ötven vagy hatvan tizenhat éven aluli gyermek. Nincsenek köztük urak és nincsenek szolgák, még kevésbé rabszolgák; szabadok, gazdagok és boldogok. Két iskolájuk van, az egyik fiúk, a másik leányok részére, ezekben az olvasást, az írást, a számolást, az angol nyelvet és vallásuk alapelveit tanítják; a gyermekeket nem tanítják tudományokra, mert úgy vélik, hogy ezekre nincs szükség az üdvösséghez. Minthogy nem tűrik a házasságot, ki kellene halniok, ha nem csatlakoznának hozzájuk mindig újabb tagok; de jóllehet a házassági tilalom sok ezer embert visszariaszt, és legjobb tagjaik közül nem egy emiatt elhagyja őket, mégis mindig annyi új tag jön, hogy számuk egyre nő. Állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkoznak, és maguk készítik elő a lent, a gyapjút meg a selymet, s ezeket aztán saját gyáraikban fonják és szövik meg. Ami többet termelnek, mint amennyit fel tudnak használni, eladják vagy elcserélik szomszédaiknál. Rend-

szerint addig dolgoznak, amíg világos van. Az igazgatótanácsnak nyilvános irodája van, ahol a könyvvitelt és az elszámolásokat végzik, s minden tagnak joga van ezeket a számításokat átnézni, amikor akarja. Maguk sem tudják, milyen gazdagok, mert javaikról sohasem vesznek fel leltárt; megelégszenek annak tudatával, hogy mindaz, amijük van, valóban az övék, hiszen nem tartoznak senkinek semmivel. Csupán évente egyszer készítenek jegyzéket azon összegekről, amelyekkel szomszédaik tartoznak nekik.

A község öt családra (részlegre) oszlik, mindegyiknek negyven—nyolcvan tagja van, mindegyik családnak megvan a maga külön gazdasága, és együtt lakik egy nagy, szép házban; *mindenki megkapja, amire szüksége van, a község közös raktárából minden fizetség nélkül és olyan mennyiségben, amilyenre szüksége van.* Minden családnak van egy diakónusa, aki gondoskodik arról, hogy mindenki megkapja, amire *szüksége van*, s aki mindenkinek vágyát a lehetőség szerint *kérés nélkül teljesíti.* Ruházatuk olyan, mint a quakereké, egyszerű, rendes és tiszta; táplálékuk igen *változatos* és a *legjobb minőségű.* Ha új tag jelentkezik felvételre, a község törvényei értelmében mindenét, amije van, oda kell adnia a közösségnek, és sohasem kérheti többé vissza, még akkor sem, ha kilép; mégis mindenkinek, aki elhagyja őket, visszaadnak ugyanannyit, amennyit magával hozott. Ha elmegy egy olyan tagjuk, aki nem hozott magával semmit, akkor a törvények értelmében nem követelhet kárpótlást a munkájáért sem, mert amíg dolgozott, közös költségen élelmezték és ruházták; de ebben az esetben is mindenkit ajándékkal szoktak útjára bocsátani, ha békében távozik tőlük.

Kormányzatuk olyanféle, mint az első kereszténveké volt. Minden községnek van két lelkésze, egy férfi meg egy nő, akiknek egy-egy helyettesük van. Ez a négy lelkész áll az egésznek az élén, ők döntik el az összes vitás kérdéseket. A község minden családjának megint van két korelnöke két helyettessel, s egy diakónusa vagy ügyvivője. A község vagyonát az igazgatótanács tartja rendben, amely három tagból áll, s felügyel az egész telepre, vezeti a munkálatokat, és kereskedést folytat a szomszédokkal. A község hozzájárulása nélkül nincs joga földet venni vagy eladni. Ezenkívül persze vannak felügyelők és üzletvezetők a különböző munkaágakban; de azt a szabályt állították fel, *hogy soha senki sem oszt parancsokat, hanem mindenkit jó szóval győznek meg.*"

Egy másik shaker települést, a New York államban létesült New-Libanont, egy másik angol utazó, Pitkeithley látogatott meg 1842-ben.[260] Pitkeithley úr igen alaposan megtekintette az egész várost, amely mintegy

nyolcszáz lakost számlál, és amelyhez hét-nyolcszáz hold föld tartozik, tanulmányozta műhelyeiket és gyáraikat, cserzőüzemeiket, fűrésztelepeiket stb., és az egész telepet *tökéletesnek* nyilvánítja. Ő is csodálkozik ezeknek az embereknek a gazdagságán, akik egy fillér nélkül kezdték és most évről évre gazdagabbak, s ezt mondja: „Boldogan és vidáman élnek együtt; nincs köztük veszekedés, ellenkezőleg: barátság és szeretet honol egész településükön, s minden részén páratlan rend és rendszeresség tapasztalható."

Ennyit a shakerekről. Mint mondottuk, teljes vagyonközösségben élnek, s tíz ilyen községük van az Észak-Amerikai Egyesült Államokban.

De a shakereken kívül vannak Amerikában még más vagyonközösségen alapuló települések is. Mindenekelőtt a *rappitákat* kell itt megemlítenünk. *Rapp württembergi* lelkész 1790 körül egyházközségével együtt elszakadt a luteránus egyháztól, s mivel a kormány üldözte, 1802-ben Amerikába ment. Hívei 1804-ben követték, s így mintegy száz családdal együtt letelepült Pennsylvaniában. Együttesen mintegy 25 000 tallérjuk volt, s ezért földet és szerszámokat vettek. Földjük műveletlen őserdő volt, és annyiba került, amennyire egész vagyonuk rúgott; de csak részletekben fizették ki. Vagyonközösséggé egyesültek, mégpedig a következő szerződést kötötték:

1. Mindenki mindent, amije van, odaad a közösségnek, anélkül, hogy ezáltal valamiféle előnyhöz jutna. A közösségben mindenki egyenlő.

2. A társaság törvényei és előírásai mindenkire egyformán kötelezők.

3. Mindenki csak az egész társaság javáért dolgozik, nempedig ki-ki önmagának.

4. Aki a társaságot elhagyja, nem tarthat igényt munkájáért kártérítésre, de visszakap mindent, amit befektetett; s aki semmit sem fektetett be, és békében és barátságban válik ki, önkéntes ajándékot kap útjára.

5. Ezzel szemben a község kötelezi magát arra, hogy minden tagnak és családjának életszükségleteiről, betegség esetén és öregkorában pedig a szükséges ápolásáról gondoskodik, s ha a szülők meghalnak vagy kilépnek és gyermekeiket otthagyják, akkor a község fogja ezeket a gyermekeket felnevelni.

Közös életük első éveiben, amikor a vadont kellett művelhetővé tenniök, és még mintegy évi 7000 tallért leróniok a föld vételárára, persze rossz soruk volt. Ez a gazdagabbak közül többeket visszariasztott, kiléptek és visszavették a pénzüket, ami a telepesek nehézségeit még jelentősen szaporította. A legtöbben azonban híven kitartottak, s így már öt év után, 1810-ben, összes adósságaikat kiegyenlítették. 1815-ben különböző okokból el-

adták egész településüket, s megint vettek húszezer hold őserdőt Indiana államban. Néhány év alatt felépítették itt a csinos *New-Harmony* várost, és a föld jó részét művelhetővé tették, szőlőket és gabonaföldeket, egy gyapjú- és pamutfonógyárat hoztak létre, s napról napra gazdagabbak lettek. 1825-ben egész kolóniájukat eladták Robert Owen úrnak kétszer százezer tallérért, és harmadszor is az őserdőbe mentek. Ezúttal a nagy Ohio folyó mellett települtek le, és felépítették *Economy* városát, amely nagyobb és szebb, mint bármelyik azok közül, amelyekben korábban laktak. 1831-ben Leon gróf egy körülbelül harminc németből álló társasággal Amerikába érkezett, hogy csatlakozzék hozzájuk. Szívesen befogadták ezeket az új jövevényeket; de a gróf a tagok egy részét Rapp ellen uszította, s ezért az egész község egy gyűlésen azt a határozatot hozta, hogy Leonnak és embereinek el kell menniök. A hátramaradók az elégedetleneknek több mint *százhúszezer tallért* fizettek ki, és ebből a pénzből Leon egy második kolóniát alapított, amely azonban rossz igazgatás miatt megbukott; résztvevői szétszóródtak, s *Leon gróf* nemsokára ezután mint *csavargó* halt meg Texasban. *Rapp* települése ellenben a mai napig is virágzik. Jelenlegi helyzetéről Finch, az említett utazó így számol be:

„*Economy* városa három hosszú és széles utcából áll, ezeket öt ugyanilyen széles keresztutca szeli át, van temploma, vendégfogadója, gyapjúfonó, pamut- és selyemgyára, selyemhernyó tenyészete, vannak közös áruraktárai a tagok használatára és idegeneknek való eladás céljaira, van természetrajzi gyűjteménye, vannak műhelyek különböző szakmák számára, gazdasági épületek és nagy, szép lakóházak a különböző családok részére, s minden ház körül nagy kert van. A városhoz tartozó szántóföld hosszában két óra, széltében negyedóra járás, nagy szőlőkkel, egy harminchét holdas gyümölcsössel, szántókkal és rétekkel. A tagok száma négyszázötven körül mozog, mindannyian jól öltözöttek és jól tápláltak, pompás lakásuk van, vidám, elégedett, boldog és erényes emberek, akiknek évek óta semmiben sincs hiányuk.

Egy ideig ők is nagyon ellenezték a házasságot, most azonban házasodnak, családjaik vannak, és nagyon szeretnék a taglétszámot növelni, ha alkalmas emberek ajánlkoznának. Vallásuk az újtestamentum, de *nincs külön hitvallásuk, és mindenkit meghagynak saját nézetén*, amíg a többiét tiszteletben tartja, és nem szít viszályt vallási kérdések miatt. *Harmonistáknak* nevezik magukat. Nincsenek fizetett lelkészeik, Rapp úr, aki több mint nyolcvanéves, lelkész, ügyvivő és döntőbíró egyszemélyben. Szeretnek muzsikálni, olykor hangversenyeket és zenés esti szórakozásokat rendeznek. Az aratást a megérkezésem előtti napon a földeken tartott nagy hangver-

sennyel kezdték meg. Iskoláikban olvasást, írást, számolást és nyelvet tanítanak, de tudományokra nem oktatnak, éppúgy, mint a shakerek. Sokkal hosszabb ideig dolgoznak, mint amennyire szükségük van, tudniillik télen-nyáron napkeltétől napnyugtáig; mindenki dolgozik, és akik télen nem jutnak foglalkozáshoz a gyárakban, találnak munkát a cséplésnél, az állattenyésztésben stb. Van 75 fejőstehenük, nagy birkanyájaik, sok lovuk, disznójuk és szárnyasuk, s abból, amit megtakarítottak, nagy kinnlevőségeik vannak kereskedőknél és bankároknál; s jóllehet csődök következtében a kinnlevőségek jelentős részét elvesztették, még mindig tömérdek a *felhasználatlan pénzük*, amelynek összege évről évre nő.

Kezdettől fogva arra törekedtek, hogy mindent maguk állítsanak elő, amire szükségük van, hogy minél kevesebbet kelljen másoktól vásárolniok, s végül többet termeltek, mint amennyire szükségük volt; később a birkaállomány fajnemesítése végett vásároltak egy száz spanyol birkából álló nyájat, amelyért tizenötezer tallért fizettek. Az elsők között kezdtek Amerikában gyapjúárukat gyártani. Aztán hozzáláttak szőlők telepítéséhez, len termesztéséhez, pamutgyár létesítéséhez, selyem termeléséhez és feldolgozásához. De mindig először arról gondoskodnak, hogy ők maguk bőségesen el legyenek látva, mielőtt bármit is eladnának.

Húsz—negyven tagú családokban élnek, mindegyik családnak saját háza és saját gazdasága van. A család mindent, amire szüksége van, megkap a közös raktárakból. *Van bőven mindenki számára, s mindenki ingyen kap, amennyit kíván.* Akinek ruhaneműre van szüksége, elmegy a szabóhoz, a varrónőhöz, illetve a cipészhez, és elkészítik neki ízlése szerint. A húst és a többi élelmiszert minden családnak taglétszáma arányában osztják ki, és mindenük van *bőven, sőt a kelleténél több is.*"

Egy másik, vagyonközösségben élő község az Ohio állambeli *Zoarban* telepedett meg. Ezek is *württembergi szeparatisták*, akik Rapp-pal egy időben szakadtak el a luteránus egyháztól, s miután az egyház és a kormányzat tíz éven át üldözte őket, ugyancsak kivándoroltak. Nagyon szegények voltak, és csak londoni és amerikai emberbarát quakerek támogatásával tudták céljukat elérni. 1817 őszén érkeztek meg Philadelphiába lelkészük, *Bäumler* vezetésével, egy quakertől megvették azt a darab földet, amely most is birtokukban van még, és amely hétezer hold kiterjedésű. A vételárat, mintegy hatezer tallért, részletekben kellett törleszteniök. Amikor megérkeztek és megszámolták pénzüket, kitűnt, hogy fejenként éppen hat tallérjuk maradt. Ez volt minden; a föld vételárából még egy fillért sem fizettek ki, s e néhány tallérból kellett vetőmagvakat, mezőgazdasági felszerelést vásárolniok, valamint létfenntartási eszközöket a legközelebbi

aratásig. Egy erdőt találtak ott néhány gerendaházzal, s ezt az erdőt kellett feltörniök; de fürgén nekiláttak a munkának, földjeiket hamarosan szántásra alkalmassá tették, és már a következő évben építettek egy malmot. *Kezdetben földjüket kisebb parcellákra osztották*, mindegyiket egy-egy család művelte meg saját számlájára és *magántulajdonaként. De hamarosan látták, hogy ez így nem helyes*, mert minthogy mindenki csak *magának* dolgozott, nem tudták az erdőket elég gyorsan kiirtani és művelhetővé tenni, s egyáltalában *nem tudták egymást* kölcsönösen *kellőképpen segíteni*, ezáltal sokan adósságokba keveredtek, és *az a veszély fenyegette őket, hogy egészen elszegényednek*. Másfél év után tehát, 1819 áprilisában, *vagyonközösséggé egyesültek*, megfogalmaztak egy alkotmányt, s lelkészüket, Bäumlert egyhangúlag megválasztották igazgatójuknak. Ekkor kifizették a tagok összes adósságait, két év haladékot kaptak a föld vételárára, s kettőzött buzgalommal és egyesült erővel dolgoztak. Ezen új berendezkedés mellett olyan jól boldogultak, hogy már négy évvel a kikötött határidő előtt letörlesztették földjeik egész vételárát a kamatokkal együtt, s hogy különben miként megy a soruk, arról két szemtanú itt következő leírása fog szólni:

Egy amerikai kereskedő, aki igen gyakran jár Zoarban, ezt a helységet úgy írja le, mint a tisztaság, rend és szépség mintaképét, benne pompás vendégfogadó, palota az öreg Bäumler lakásául, kétholdas, szép nyilvános park nagy melegházzal, szép, jólépített házak és kertek. Az embereket nagyon boldogoknak és elégedetteknek, dolgosaknak és rendeseknek mondja. Leírását a pittsburgi (Ohio) újság közölte („Pittsburg Daily Advocate and Advertiser", 1843 július 17.).

A többször említett *Finch* kijelentése szerint ez a község a legtökéletesebben berendezett mindazok között, amelyek Amerikában vagyonközösségben élnek. Hosszan sorolja fel gazdagságukat, elmondja, hogy van egy lenfonodájuk és egy gyapjúfonó gyáruk, egy cserzőműhelyük, több vasöntödéjük, két malmuk, két fűrésztelepük, két cséplőgépük és egy sereg műhelyük mindenféle szakma számára. Azonkívül azt mondja, hogy földjük jobban van megművelve, mint bármely másik azok közül, amelyeket Amerikában látott. — A „Penny Magazine" a szeparatisták vagyonát százhetven-száznyolcvanezer tallérra becsüli, s ezt *mind* huszonöt év alatt keresték, hiszen mindössze fejenként hat tallérral kezdték. Körülbelül kétszázan vannak. Egy ideig ők is tiltották a házasságot, de, akár a rappisták, elálltak ettől, és most házasodnak.

Finch közli a szeparatisták alkotmányát, amelynek lényege a következő:

Összes tisztviselőiket választják, mégpedig a társaság minden 21 évet betöltött tagja választja őket maguk közül. A tisztviselők a következők:

1. *Három ügyvivő*, akik közül minden évben egyet újonnan választanak, s akiket a társaság bármikor leválthat. Ezek kezelik a társaság minden tulajdonát, és a körülményekhez képest a lehető legjobban gondoskodnak a tagok életszükségleteiről, lakásról, ruházatról és táplálékról, személyre való tekintet nélkül. Helyettes ügyvivőket neveznek ki a különböző munkaágakba, eligazítják a kisebb vitákat, és a társasági tanáccsal karöltve új előírásokat adhatnak ki, de ezek sohasem lehetnek ellentmondásban az alkotmánnyal.

2. *Az igazgató*, aki addig marad tisztjében, amíg a társaság bizalmát bírja, és aki mint legfőbb tisztviselő intézi az összes ügyeket. Joga van venni és eladni, szerződéseket kötni, de a fontos ügyekben csak a három ügyvivő hozzájárulásával intézkedhet.

3. *A társasági tanács*, ez öt tagból áll, akik közül évente egy kilép; a tanács a társaságban a legfőbb hatalom, az ügyvivőkkel és az igazgatóval karöltve törvényeket bocsát ki, a többi tisztviselő fölött felügyeletet gyakorol, és eligazítja a vitákat, ha a felek az ügyvivők döntésével nincsenek megelégedve; és

4. *a pénztáros*, akit négy évre választanak, és akinek az összes tagok és tisztviselők közül egyedül van joga ahhoz, hogy *pénzt* tartson magánál.

Egyebekben az alkotmány rendelkezik arról, hogy nevelőintézetet kell létesíteni, hogy az összes tagok kötelesek minden tulajdonukat végleg a közösségnek átadni, és azt sohasem követelhetik vissza, hogy új tagok csak akkor vehetők fel, ha egy évig a társasággal éltek, s ha minden tag mellettük szavaz, és az alkotmány csak akkor módosítható, ha ezt a tagok kétharmada kívánja. —

Ezeket az ismertetéseket könnyen tehetnők még sokkal részletezőbbé, hiszen csaknem minden utazó, aki Amerika belsejében jár, meglátogatja az említett települések egyikét vagy másikát, s *csaknem valamennyi útleírás* foglalkozik velük. De *egyetlenegy sem* tudott semmi rosszat mondani ezekről az emberekről, ellenkezőleg, mindegyik csak dicsérni valót talált, és legfeljebb a vallási előítéleteket — főként a shakerekéit — kifogásolhatják, de ezeknek a vagyonközösség tanításához szemlátomást semmi közük sincs. Így még idézhetném Miss Martineau, valamint Melish és Buckingham urak munkáit[261] és sok mást; minthogy azonban fentebb eleget mondottunk erről, és úgyis mindenki ugyanazt beszéli el, erre nincs szükség.

A shakerek, harmonisták és szeparatisták sikerei, valamint az emberi társadalom egy új rendjének általános szükséglete és a szocialistáknak meg a kommunistáknak ebből fakadó fáradozásai Amerikában sok más embert is arra késztettek az utóbbi években, hogy hasonló kísérleteket tegyenek.

Így *Ginal* úr, egy philadelphiai *német lelkész*, társaságot alapított, amely Philadelphia államban 37 000 hold erdőséget vásárolt, ott több mint nyolcvan házat épített, és már vagy ötszáz személyt, *jórészt németeket*, telepített oda. Van egy nagy cserzőüzemük és egy fazekasságuk, sok műhelyük és raktáruk, és igen jól megy a soruk. Hogy *vagyonközösségben* élnek, az magától értetődik, mint az összes itt következő példákban is. Egy bizonyos *Hizby* úr, pittsburgi (Ohio) vasgyáros, szülővárosában hasonló társaságot szervezett, amely a múlt évben mintegy 4000 hold földet vett Pittsburg közelében, s az a szándéka, hogy ott vagyonközösségen alapuló települést létesítsen. — Továbbá van ilyen település New York államban, *Skaneatelesben*, ehhez *J. A. Collins* angol szocialista 1843 tavaszán kezdett hozzá harminc taggal; azután *Mindenben*, Massachusetts államban, ahol 1842 óta mintegy száz személy telepedett le; azonkívül *kettő Pike Countyban*, Pennsylvania államban, ezeket ugyancsak újabban létesítették; azután egy *Brook Farmban* (Massachusetts), ahol ötven tag és harminc tanuló él mintegy kétszáz holdon, s egy kitűnő iskolát létesítettek, amelynek *G. Ripley* unitárius lelkész a vezetője; azután Northamptonben (ugyancsak Massachusetts államban), ez 1842 óta áll fenn, és ötszáz hold földön százhúsz tagot foglalkoztat földműveléssel, állattenyésztéssel és fűrésztelepeken, selyemgyárakban meg kelmefestőüzemben, s végül kivándorolt angol szocialistáknak egy települése *Equality-ben*, *Milwaukee* mellett, *Wisconsin* államban, amelyet tavaly Thomas *Hunt* alapított, és amely gyorsan fejlődik. Ezeken kívül mondják, hogy újabban még számos közösséget alapítottak, ezekről azonban még nincsenek híreink. — De annyi bizonyos, hogy az amerikaiak, s különösképpen a nagyvárosok, New York, Philadelphia, Boston stb. szegény munkásai szívükön viselik az ügyet, és sok társaságot alapítottak ilyen települések létesítésére, és hogy mindig újabb meg újabb közösségeket kezdeményeznek. Az amerikaiak már megelégelték, hogy továbbra is annak a kevés gazdagnak szolgái legyenek, akik a nép munkájából élnek; és e nemzet nagy tevékenységéből és kitartásából nyilvánvaló, hogy a vagyonközösséget hamarosan az ország egy jelentős részében bevezetik.

Ám nemcsak Amerikában, hanem Angliában is megkísérelték a vagyonközösség megvalósítását. Itt az emberbarát *Robert Owen* harminc év óta hirdette ezt a tanítást, nagy vagyonát mind rááldozta, és utolsó fillérjét is odaadta azért, hogy megalapíthassa a *Hampshire-ben* most fennálló *Harmony* kolóniát. Erre a célra társaságot alapított, amely egy 1200 holdas birtokot vásárolt, és ott Owen javaslatai alapján közösséget hozott létre. A közösségnek most több mint száz tagja van, akik együtt élnek egy nagy

épületben, s akiket ez ideig főként földműveléssel foglalkoztattak. Minthogy ezt a kolóniát már eleve az új társadalmi rend tökéletes mintájaként akarták berendezni, jelentékeny tőke kellett hozzá, és eddig már vagy kétszázezer tallért költöttek rá. E pénz egy része kölcsön, s ezt időről időre törleszteni kellett, amiből sok nehézség származott, és pénz híján sok létesítményt nem tudtak befejezni és jövedelmezővé tenni. S minthogy a község tagjai nem egyedüli tulajdonosai voltak a létesítménynek, hanem a létesítményt birtokoló szocialista társaság vezetősége irányította őket, olykor ebből is félreértés és elégedetlenség származott. De a dolog mindamellett halad, a tagok az összes látogatók tanúsága szerint igen jól megférnek egymással, kölcsönösen segítik egymást, és a létesítmény fennállása most minden nehézség ellenére mégis biztosítva van. A dolog lényege az, hogy mind e nehézségek forrása nem a közösség, hanem az, hogy a közösség még nem valósult meg teljesen. Mert ha megvalósult volna, akkor a tagoknak nem kellene minden keresetüket kamatok és kölcsönök törlesztésére fordítaniok, hanem a létesítményt tökéletesíthetnék belőle, és jobban gazdálkodhatnának; s akkor igazgatóságukat is maguk választanák, és nem függnének mindig a társaság vezetőségétől.

Magát a létesítményt egy gyakorlati közgazda — aki egész Angliát bejárta, hogy a földművelés állapotáról tájékozódjék, és „Valaki, aki az eke szarvát fogta"[253] aláírással tudósítást írjon róla a „Morning Chronicle" című londoni lapba — a következőképpen írja le („M. Chr.", 1842 dec. 13.).

Miután átvágott egy igen rosszul megművelt vidéken, ahol több gyomot látott, mint gabonát, egy közeli faluban életében először hallott a harmony-i szocialistákról. Egy ottani jómódú ember elmesélte neki, hogy azok egy nagy földbirtokot művelnek, mégpedig igen jól művelik meg, s hogy a róluk terjesztett híresztelések mind hazugok, hogy az egyházközségnek bizony becsületére válnék, ha lakosainak csak a fele olyan tisztességesen viselkednék, mint ezek a szocialisták, és ugyanennyire kívánatos volna, ha a környékbeli birtokosok a szegényeket annyira és olyan előnyös módon foglalkoztatnák, mint azok az emberek. Megvannak a saját nézeteik a tulajdonról, de emellett igen jól viselkednek, és az egész vidéknek jó példát mutatnak. Hozzáfűzte: Vallási nézeteik különbözők; egyesek ebbe, mások abba a templomba járnak, és sohasem beszélgetnek vallásról vagy politikáról a falubeliekkel. Érdeklődésemre ketten azt válaszolták nekem, hogy nincsen meghatározott vallási felfogás náluk, és mindenki abban hihet, amiben akar. Mindannyian nagyon megdöbbentünk, amikor hallottuk, hogy idejönnek; de most azt látjuk, hogy nagyon jó szomszédok, a mi

embereinknek jó példát mutatnak erkölcsösségből, sok szegényünket foglalkoztatják, s mivel sohasem próbálják ránkerőszakolni nézeteiket, semmi okunk sincs arra, hogy elégedetlenek legyünk velük. Valamennyien tisztességesen és jól nevelten viselkednek, és itt a környéken senki sem mer egy rossz szót sem szólni erkölcsi magatartásukról.

Tudósítónk még másoktól is ugyanezt hallotta, és azután elment Harmonyba. Miután útja megint rosszul művelt földeken vitt át, egy igen jól megművelt répaföldhöz ért, amelyen bőséges, szép termést látott, és így szólt barátjához, egy környékbeli bérlőhöz: Ha ezek szocialista répák, akkor jónak ígérkeznek. Nemsokára hétszáz szocialista juh jött szembe vele, ezek ugyancsak pompásak voltak, és aztán a lakóház nagy, ízléses és szilárd épülete elé értek. De még minden befejezetlen volt, tégla és épületfa, félkész falak és felásott talaj. Beléptek, udvariasan, barátságosan fogadták őket, és körülvezették az épületben. A földszinten egy nagy éttermet láttak, meg a konyhát, ahonnan gép szállította a teli tálakat az étterembe és az üres tálakat vissza a konyhába. Ezt a gépet az idegeneknek néhány gyermek mutatta meg, akik feltűntek tiszta, csinos ruházatukkal, egészséges külsejükkel és tisztességtudó viselkedésükkel. Az asszonyok a konyhában szintén igen tisztáknak és rendeseknek látszottak, és a látogató nagyon csodálkozott, hogy a sok szennyes edény között — az ebéd épp akkor fejeződött be — még olyan csinos és tiszta benyomást tehettek. A konyhaberendezés maga minden képzeletet felülmúlóan szép volt, s a londoni építész, aki készítette, kijelentette, hogy még Londonban is igen kevés ilyen tökéletesen és drágán berendezett konyha van; látogatónk ezzel a megjegyzéssel egyetért. A konyha mellett kényelmes mosodák, fürdők, pincehelyiségek és olyan elkülönített helyiségek voltak, ahol munka után minden tag megmosakodhatott.

Az első emeleten egy nagy bálterem volt, fölötte a kényelmesen berendezett hálószobák.

A huszonhétholdas kert a legnagyobb rendben volt, és általában mindenfelé nagy tevékenységet lehetett megfigyelni. Téglát és meszet égettek, házakat, utakat építettek; száz hold búzát már elvetettek, és még további területet szándékoztak búzával bevetni; ástak egy medencét folyékony trágya számára, és a birtokon levő kis erdőből televényföldet hoztak a trágyázáshoz; egy szó mint száz, megtettek mindent, hogy a föld terméshozamát növeljék.

Látogatónk befejezésül ezt írja: „Azt hiszem, földjük megér átlagosan három font (huszonegy tallér) évi bért holdanként, és csak tizenöt shillinget (öt tallért) fizetnek. — Kitűnő üzletet csináltak, ha okosan gazdál-

kodnak, és bármit mondjanak is szociális házaikról, el kell ismernünk, hogy birtokukat kitűnően művelik."

Fűzzünk hozzá ehhez a leíráshoz még egyet s mást e közösség belső berendezkedéséről. A tagok egy nagy házban élnek együtt, mégpedig mindenkinek megvan a külön hálószobája, amelynek igen kényelmes a berendezése; a háztartást az asszonyok egy része vezeti mindannyiuk számára közösen, ilymódon persze igen sok fölös költség, idő és fáradság takarítható meg, amely megtakarítás sok kis háztartás esetén veszendőbe menne, és sok olyan kényelem érhető el, amelyre kis háztartásokban egyáltalán nincs mód. Így például a konyha tüze egyúttal a ház minden szobáját meleg levegővel fűti, és csöveken át meleg és hideg vizet vezettek minden szobába, s vannak még más efféle kellemességek és előnyök, amelyek csak közösségi berendezkedés esetén lehetségesek. A gyerekeket a településhez tartozó iskolába adják, és ott közköltségen nevelik. A szülők akkor láthatják gyermekeiket, amikor akarják, és a nevelés kiterjed mind a testi, mind a szellemi képzésre, s a közösségi életre készít elő. Vallási és teológiai perpatvarral, göröggel és latinnal nem gyötrik a gyermekeket; ehelyett annál jobban megismerik a természetet, saját testüket és szellemi képességeiket, és a földeken felüdülnek a kevés ülés után, amelyet megkívánnak tőlük; a tanítás ugyanis éppoly gyakran folyik szabad ég alatt, mint zárt helyiségekben, és a munka a nevelés egy része. Az erkölcsi nevelés ennek az egy tételnek az alkalmazására szorítkozik: Ne tedd másoknak, amit nem akarsz magadnak — tehát a teljes egyenlőség és testvéri szeretet megvalósítására.

A települést, mint mondottam, a szocialisták társaságának elnöke és vezetősége irányítja; ennek a vezetőségnek, melyet évenként választ meg a fióktársaságok egy-egy küldöttjéből összetevődő kongresszus, korlátlan hatalma van, csak a társaság alapszabályainak keretén belül kell maradnia, és felelősséggel tartozik a kongresszusnak. A közösséget tehát olyan emberek kormányozzák, akik a közösségen kívül élnek, és így nem kerülhetők el a félreértések és az akadékoskodások; de még ha ezen és pénzügyi zavarokon meg is buknék a harmony-i kísérlet, ami azonban egyáltalán nem látszik valószínűnek, akkor ez csak egy okkal több lenne a vagyonközösség mellett, hiszen e két nehézség oka csak abban rejlik, hogy a közösség még nem valósult meg teljesen. Mindezek ellenére azonban a település fennállása biztosítva van, és ha nem is haladhat és teljesedhet ki olyan gyorsan, a közösség ellenfelei mégsem fogják megérni azt a diadalt, hogy tönkre megy.

Látjuk tehát, hogy a vagyonközösség egyáltalán nem lehetetlenség, hanem ellenkezőleg, mindezen kísérletek teljes sikerrel jártak. Látjuk

azt is, hogy azok, akik közösségben élnek, kevesebb munkával jobban élnek, több a szabad idejük szellemük kimüvelésére, s jobb és erkölcsösebb emberek szomszédaiknál, akik kitartottak a tulajdon mellett. Mindezt az amerikaiak, az angolok, a franciák és a belgák, valamint sokan a németek közül szintén felismerték már. Minden országban számos ember van, aki e tanítás terjesztésével foglalkozik és a közösség mellett foglalt állást.

Ez az ügy fontos mindenkinek, de különösen fontos a szegény munkásoknak, akiknek semmijük sincs, akik bérüket, amelyet ma megkeresnek, holnap megint megeszik, s előre nem látott és elkerülhetetlen véletlenek folytán bármely pillanatban elveszthetik kenyerüket. Ezeknek a közösség reményt nyújt egy független, biztos és gondtalan megélhetésre, teljes egyenjogúságra azokkal, akik most gazdagságukkal a munkást rabszolgájukká tehetik. Ezeket a munkásokat érinti az ügy a legjobban. Más országokban a munkások alkotják a magját annak a pártnak, amely vagyonközösséget követel, és a német munkásoknak is kötelességük, hogy komolyan szívükön viseljék az ügyet.

Ha a munkások egymás között egységesek, összetartanak és *egy* célt követnek, akkor hasonlíthatatlanul erősebbek a gazdagoknál. S ha meghozzá ilyen ésszerű és minden ember javát szolgáló célkitűzés lebeg szemük előtt, mint amilyen a vagyonközösség, akkor csakugyan magától értetődik, hogy a gazdagok közül a jobbak és értelmesebbek a munkásokkal egyet fognak érteni, és segítik őket. Máris igen sok jómódú és művelt ember van Németország valamennyi részében, akik nyíltan állást foglaltak a vagyonközösség mellett, és akik védelmezik a népnek a gazdagok osztálya által lefoglalt földi javakra vonatkozó igényeit.

Beschreibung der in neuerer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen

A megírás ideje: 1844 november—1845 február eleje

A megjelenés helye: „Deutsches Bürgerbuch für 1845", Darmstadt 1845, 326—340. old.

Eredeti nyelve: német

Aláírás nélkül

Friedrich Engels

[Két elberfeldi beszéd[262]]

[I]

Uraim!

Ahogy az imént hallották, s ahogy ezt amúgyis általánosan ismertnek feltételezhetem, a szabad konkurrencia világában élünk. Vizsgáljuk hát meg valamivel közelebbről ezt a szabad konkurrenciát és az általa létrehozott világrendet. Mai társadalmunkban mindenki a maga szakállára dolgozik, mindenki a maga részéről igyekszik meggazdagodni, és mitsem törődik azzal, mit csinálnak a többiek; nyoma sincsen a munkák ésszerű megszervezésének, a munkák elosztásának, hanem ellenkezőleg, mindenki azon van, hogy felülkerekedjék a másikon, hogy a kedvező alkalmat a maga egyéni előnyére kiaknázza, és nincs sem ideje, sem kedve azon gondolkozni, hogy saját érdeke alapjában véve mégiscsak egybeesik valamennyi többi ember érdekével. Az egyes tőkés harcban áll valamennyi többi tőkéssel, az egyes munkás valamennyi többi munkással; valamennyi tőkés harcol valamennyi munkás ellen, mint ahogy a munkások tömegének viszont szükségszerűen harcolnia kell a tőkések tömege ellen. Ez a mindenki háborúja mindenki ellen, ez az általános zűrzavar és kölcsönös kizsákmányolás a lényege a mai polgári társadalomnak. Az ilyen szabályozatlan gazdálkodásnak azonban, Uraim, idővel szükségszerűen igen áldatlan következményekkel kell járnia a társadalomra; a zűrzavar, amelyen ez a társadalom alapul, az igazi közjólét elhanyagolása előbb-utóbb óhatatlanul a legkiáltóbb módon napfényre fog kerülni. A kis középosztálynak — annak a rendnek, amely a múlt században az államok fő alapzata volt — a tönkremenése az első következménye ennek a harcnak. — Hiszen naponta látjuk, hogyan fojtja meg a tőke hatalma a társadalomnak ezt az osztályát, hogyan fosztják meg legjobb vevőiktől például az önálló szabómestereket a készruhát áruló boltok vagy a bútorasztalosokat a bútorüzletek, s hogyan válnak

ezek kis tőkésekből, a *vagyonos* osztály tagjaiból, függő helyzetben levő, másnak a számlájára dolgozó proletárokká, a *vagyontalan* osztály tagjaivá. A középosztály tönkremenése egyik sokat panaszolt következménye sokat dicsőített iparszabadságunknak, szükségszerű folyománya azoknak az előnyöknek, amelyeket a nagy tőkés kevésbé vagyonos konkurrenseivel szemben élvez, ez a legerősebb életjele a tőke ama tendenciájának, hogy kevesek kezében koncentrálódjék. A tőkének ezt a tendenciáját ugyancsak sokan elismerték; általános az a panasz, hogy a vagyon napról napra egyre inkább kevesek kezében halmozódik fel, s ezzel szemben a nemzet nagy többsége egyre inkább elszegényedik. Így alakul ki aztán az éles ellentét egyfelől a kevés gazdag és másfelől a sok szegény között; ez az ellentét Angliában és Franciaországban már fenyegető méreteket öltött, s nálunk is mindennap jobban kiéleződik. S amíg megmarad a társadalom mostani alapja, addig semmi lehetőség sincs arra, hogy kevés egyén meggazdagodásának és a nagy tömeg elszegényedésének ezt a folyamatát megállítsák; az ellentét mind élesebb és élesebb lesz, míg végül a szükség rá nem kényszeríti a társadalmat, hogy ésszerűbb elvek szerint újjászerveződjék.

Ebben azonban, Uraim, még korántsem merültek ki a szabad konkurrencia következményei. Minthogy mindenki saját szakállára termel és fogyaszt, nem sokat törődve a többiek termelésével és fogyasztásával, szükségképpen igen hamar kiáltó aránytalanságnak kell támadnia a termelés és a fogyasztás között. Minthogy a mai társadalom a termelt javak elosztását a kereskedőkre, spekulánsokra és szatócsokra bízza, akik mind szintén csak a saját előnyüket tartják szem előtt, ugyanígy aránytalanság támad majd a termékek elosztásában is — még ha nem vesszük is számba, hogy a vagyontalanoknak nincs módjukban a termékek elegendő részét a maguk számára megszerezni. Miképpen lehetne a gyárosnak módja megtudni, milyen mennyiségben szükségesek a gyártmányai az egyik vagy a másik piacon, s ha meg is tudhatná ezt, hogyan állapíthatná meg, mennyit szállítanak konkurrensei az egyes piacokra? Hogyan tudhatná a gyáros, aki a legtöbb esetben még azt sem tudja, hová kerülnek majd az imént gyártott árui — hogyan tudhatná, mennyit szállítanak majd külföldi konkurrensei az illető piacokra? Minderről fogalma sincs, akárcsak konkurrensei, vaktában gyárt, s azzal vigasztalódik, hogy a többiek is csak ezt tehetik. Egyetlen iránytűje az örökké ingadozó ár, amely távoli piacokon az áru elküldésének pillanatában már egészen más, mint ama levél megírásának pillanatában, amelyben az illető piac árairól tájékoztatták, s az áru megérkezésének pillanatában ismét egészen más, mint elküldésének pillanatában

volt. A termelés ilyen szabályozatlansága mellett egészen természetes, hogy minden pillanatban pangás áll be az érintkezésben[263], s ez a pangás természetesen annál jelentősebb, minél előrehaladottabb az illető ország ipara és kereskedelme. Ezért a legkifejlettebb ipar országa, Anglia nyújtja nekünk itt a legcsattanósabb példákat. Minthogy az érintkezés kifejlett, minthogy sok spekuláns és bizományos ékelődött itt a termelő gyáros és a valóságos fogyasztók közé, az angol gyárosnak még sokkal nagyobb nehézségekkel kell megbirkóznia, mint a németnek, ha bármit is meg akar tudni a készleteknek és a termelésnek a fogyasztáshoz való arányáról; emellett a világnak csaknem valamennyi piacát kell ellátnia — jóformán sohasem tudja meg, hova kerül az áruja, s így az angol ipar óriási termelőereje folytán igen gyakran előfordul, hogy váratlanul valamennyi piac túl van telítve. Az érintkezés pang, a gyárak feleidőt dolgoznak vagy teljesen leállnak, sokan csődbe mennek, a készleteket potom áron el kell kótyavetyélni s a fáradsággal gyűjtött tőke egy nagy része az ilyen kereskedelmi válságban ismét veszendőbe megy. Angliában a század eleje óta egész sor ilyen kereskedelmi válság volt, s az utóbbi húsz év alatt minden öt-hat évben találkoztunk eggyel.[264] A legutóbbiakra — az 1837-es és az 1842-es válságra — Önök közül, Uraim, a legtöbben minden bizonnyal még elevenen emlékeznek. S ha a mi iparunk is olyan nagyszerű volna, ha a mi áruforgalmunk is olyan szerteágazó volna, mint Anglia ipara és kereskedelme, ugyanezeket a következményeket érnénk meg, míg most nálunk az iparban és az érintkezésben fellépő konkurrencia hatása valamennyi üzletág általános, tartós depressziójában nyilvánul meg, a határozott virágzás és a teljes hanyatlás közötti áldatlan közbenső állapotban, az enyhe pangás vagyis a mozdulatlanság állapotában.

Uraim, mi e bajok tulajdonképpeni oka? Miből fakad a középosztály tönkremenése, a szegény és a gazdag közötti éles ellentét, az érintkezés pangása és a tőke ebből következő elpocsékolódása? Egyetlen oka ennek az érdekek szétforgácsoltsága. Mindannyian dolgozunk, ki-ki saját előnyéért, nem törődve a többiek jólétével, márpedig nyilvánvaló, magától értetődő igazság, hogy minden egyes ember érdeke, jóléte, boldogsága elválaszthatatlanul összefügg embertársainak érdekével, jólétével és boldogságával. Mindannyiunknak meg kell vallanunk, hogy nem nélkülözhetjük embertársainkat, hogy már az érdek is egymáshoz köt bennünket, és cselekedeteinkkel mégis valósággal arcul ütjük ezt az igazságot, mégis úgy rendezzük be társadalmunkat, mintha érdekeink nem ugyanazok, hanem egymással ellenkezőek volnának. Láttuk, milyen következményei vannak ennek az alapvető tévedésnek; s ha meg akarjuk szüntetni ezeket

az átkos következményeket, az alapvető tévedést kell megváltoztatnunk, s éppen ez a célja a kommunizmusnak.

A kommunista társadalomban, amelyben az egyesek érdekei nem ellenkezőek egymással, hanem egyesülnek, a konkurrencia megszűnt. Egyes osztályok tönkremeneséről, egyáltalában osztályokról, mint amilyenek manapság a gazdagok és a szegények, ebben a társadalomban, magától értetődik, már szó sem lehet. Mint ahogy az élethez szükséges javak termelésében és elosztásában eltűnik a magánnyerészkedés, eltűnik az egyesnek az a célja, hogy saját szakállára meggazdagodjék, ugyanígy önmaguktól eltűnnek az érintkezés válságai is. A kommunista társadalomban könnyű lesz ismerni a termelést is, a fogyasztást is. Minthogy tudjuk, mennyi kell átlagban az egyesnek, könnyű kiszámítani, mennyi kell bizonyos számú egyénnek, és minthogy a termelés akkor már nem egyes magánnyerészkedők kezében lesz, hanem a közösség fogja kezében tartani és irányítani, csekélység lesz *a termelést a szükségletek szerint szabályozni.*

A kommunista szervezetben, amint látjuk, eltűnnek a mai társadalmi állapot fő bajai. S ha valamelyest jobban behatolunk a részletekbe, azt látjuk, hogy ennek a szervezetnek az előnyei nem merülnek ki ebben, hanem egy csomó más bajnak a kiküszöbölésére is kiterjednek, amelyek közül ma csak néhány gazdaságit kívánok megemlíteni. A társadalom mai berendezkedése gazdasági tekintetben kétségtelenül a legésszerűtlenebb és a legalkalmatlanabb, amelyet csak el tudunk képzelni. Az érdekek szembeállítása következtében nagy mennyiségű munkaerőt úgy használnak fel, hogy ebből a társadalomnak semmi haszna nincsen, s hogy jelentős mennyiségű tőke szükségtelenül odavész, anélkül, hogy újratermelődnék. Ezt már a kereskedelmi válságoknál látjuk; látjuk, hogy termékek tömegeit, amelyeket pedig mind emberek fáradságos munkával állítottak elő, olyan áron kótyavetyélik el, amely az eladónak veszteséget okoz; látjuk, hogy csődök folytán a nehezen felhalmozott tőkék tömegei eltűnnek tulajdonosaik kezéből. De vizsgáljuk meg kissé tüzetesebben a mostani érintkezést. Gondolják csak meg, hány kézen kell átmennie a terméknek, amíg a valóságos fogyasztóhoz eljut, gondolják csak meg, uraim, hány spekuláló és felesleges közvetítő ékelődik most a termelő és a fogyasztó közé ! Vegyünk egy példát, mondjuk egy bála Észak-Amerikában termelt gyapotot. A bála gyapot az ültetvényes kezéből a bizományos kezébe kerül valamely Mississippi menti hajóállomásra, majd a folyón lefelé vándorol New Orleansig. Itt eladják — másodszor, mert már a bizományos megvette az ültetvényestől —, eladják, tegyük fel, a spekulánsnak, aki újra eladja az exportőr-

nek. A bála most — mondjuk — Liverpoolba kerül, ahol ismét kinyújtja érte a kezét valamely kapzsi spekuláns és megkaparintja. Ez ismét eladja egy ügynöknek, aki — mondjuk — valamely német cég számlájára vásárol. Így a bála Rotterdamba vándorol, onnan a Rajnán felfelé, újabb tucatnyi szállító kezén át, miután már egy tucatszor ki- és berakták, s csak ezután kerül — nem a fogyasztó, hanem — a gyáros kezébe, aki először teszi fogyaszthatóvá, s fonalát talán a szövőnek, a szövő szövetét a textilnyomónak, az meg a nagykereskedőnek, és ez megint a kiskereskedőnek adja el, aki végre eljuttatja az árut a fogyasztóhoz. S ez a töméntelen sok közvetítő, spekuláns, bizományos, exportőr, ügynök, szállító, nagykereskedő és kiskereskedő, aki magán az árun semmit sem csinál, mind élni akar és profitot szerezni —, s átlagban szerez is, hisz különben nem létezhetne. Uraim, nincsen-e egyszerűbb, olcsóbb út arra, hogy a gyapotbálát Amerikából Németországba hozzák, és a belőle készített gyártmányt eljuttassák a valóságos fogyasztóhoz, mint ez a szerteágazó út, a tízszeri eladás, a százszori átrakás és az egyik raktárból a másikba való szállítás? Nem csattanós bizonyíték-e ez arra, hogy az érdekek szétforgácsoltsága következtében mennyi munkaerő pocsékolódik el? Az ésszerűen szervezett társadalomban szó sem lehet ilyen körülményes szállításról. Amilyen könnyen tudni lehet, hogy az egyes kolóniáknak mennyi gyapotra vagy pamutkészítményre van szükségük — hogy már ennél a példánál maradjunk —, ugyanolyan könnyen tudhatja majd meg a központi igazgatás, hogy az ország összes helységeinek és községeinek mennyi a szükséglete. Ha már egyszer megszerveztek egy ilyen statisztikát, s ez egy-két év alatt könnyen megtörténhet, akkor az átlagos évi fogyasztás már csak a népesség szaporodásának az arányában fog változni; tehát könnyűszerrel kellő időben előre meghatározható az, hogy a nép szükségletének fedezésére milyen mennyiség kell az egyes cikkekből — az egész, nagy mennyiséget közvetlenül a forrásnál fogják megrendelni, s így közvetlenül, közvetítők nélkül, csak annyi veszteglessel és rakodással, amennyit a közlekedés természete valóban megkíván, tehát nagy munkaerő-megtakarítással lehet majd beszerezni; nem lesz szükség a spekulánsok, a nagy- és kiskereskedők hasznának megfizetésére. De ez még nem minden: ezeket a közvetítőket ilymódon nemcsak hogy ártalmatlanná fogják tenni a társadalomra nézve, hanem még előnyére is fordítják őket. Most mindenki másnak a hátrányára olyan munkát végeznek, amely a legjobb esetben is felesleges, és mégis biztosítja megélhetésüket, sőt sok esetben nagy vagyonokat hoz, most tehát a közjó szempontjából éppenséggel károsak; akkor viszont kezük felszabadul hasznos tevékenységre, és olyan foglalkozást űzhetnek, amelyben az emberi

társadalom valóságos, nemcsak látszólagos, színlelt tagjainak bizonyulnak, és valóban részt vesznek a társadalom össztevékenységében.

A mai társadalom, amely az egyes embert ellenséges viszonyba hozza valamennyi többi emberrel, ilymódon szociális háborút hoz létre, mindenki háborúját mindenki ellen, s ez egyeseknél, kiváltképp műveletleneknél, szükségszerűen brutális, barbáran erőszakos formát ölt — a bűnözés formáját. A társadalomnak, hogy a bűnözés, a nyílt erőszak ellen védekezhessék, a közigazgatási és igazságügyi hatóságok szerteágazó, bonyolult organizmusára van szüksége, amely mérhetetlenül sok munkaerőt vesz igénybe. A kommunista társadalomban ez is mérhetetlenül leegyszerűsödne, mégpedig éppen azért — akármilyen furcsán hangzik is —, éppen azért, mert ebben a társadalomban a közigazgatásnak nemcsak a társadalmi élet egyes oldalait, hanem az egész társadalmi életet valamennyi egyes tevékenységében, minden oldaláról igazgatnia kellene. Megszüntetjük az ellentétet az egyes ember és valamennyi többi ember között — a szociális háborúval szembeállítjuk a szociális békét, a *gyökerét* vágjuk ki a bűnözésnek —, s ezzel a közigazgatási és igazságügyi hatóságok mostani tevékenységének legnagyobb részét, a legeslegnagyobb részét feleslegessé tesszük. Már ma is mindinkább eltörpül a szenvedélyből fakadó bűnök száma a számításból, az érdekből elkövetett bűnöké mellett — egyre kevesebb a *személyek* ellen elkövetett bűntett, és egyre több a *tulajdon* elleni bűntett. A civilizáció előrehaladása már a mostani, hadiállapotban levő társadalomban is enyhíti a szenvedély erőszakos kitöréseit, mennyivel inkább enyhíteni fogja hát a kommunista, békés társadalomban! A tulajdon elleni bűntettek önmaguktól elesnek ott, ahol mindenki megkapja azt, amire természetes és szellemi törekvéseinek kielégítéséhez szüksége van, ahol megszűnnek a szociális fokozatok és különbségek. A büntetőjog önmagától megszűnik, a magánjog — amely csaknem kizárólag tulajdonviszonyokkal vagy legalábbis olyan viszonyokkal foglalkozik, amelyeknek előfeltétele a szociális háború állapota — szintén feleslegessé válik; a viszálykodások, amelyek most az általános ellenségeskedés természetes következményei, majd csak ritka kivételek lehetnek, s ezeket békebírák könnyűszerrel rendezhetik. A közigazgatási hatóságok mai munkájának forrása szintén a szakadatlan hadiállapot; a rendőrség és az egész közigazgatás egyebet sem tesz, mint arról gondoskodik, hogy a háború leplezett, közvetett maradjon, hogy ne fajuljon nyílt erőszakká, bűnözéssé. Ha azonban hasonlíthatatlanul könnyebb a békét fenntartani, mint a háborút bizonyos korlátok közé szorítani, akkor ugyanúgy hasonlíthatatlanul könnyebb egy kommunista közösséget igazgatni, mint egy konkurráló közösséget. S ha a civilizáció

már most is megtanította az embereket arra, hogy érdeküket a közrend, a közbiztonság, a közérdek fenntartásában keressék, tehát a rendőrséget, a közigazgatást és az igazságszolgáltatást amennyire csak lehet feleslegessé tegyék, mennyivel inkább ez lesz a helyzet olyan társadalomban, amelyben az érdekközösséget alapelvvé emelték, amelyben a közérdek már nem különbözik az egyes ember érdekétől! Ami már most megvan a társadalmi berendezkedés *ellenére*, mennyivel inkább meglesz ott, ahol a társadalmi berendezkedések már nem gátolják, hanem támogatják! — Ebből a szempontból is számíthatunk tehát arra, hogy a munkaerők tetemesen megnövekednek azok révén, amelyeket a mostani szociális állapot elvon a társadalomtól.

Az egyik legköltségesebb intézmény, amelyről a mostani társadalom nem mondhat le, az állandó hadsereg, amely a népesség legerősebb, leghasználhatóbb részét elvonja a nemzettől, és arra kényszeríti a nemzetet, hogy ezt az ilymódon nem-termelővé vált részt eltartsa. Saját állami költségvetésünkből tudjuk, milyen sokba kerül az állandó hadsereg — évi huszonnégy millió, és a kétszázezer legerősebb kéz elvonása a termeléstől. — A kommunista társadalomban senkinek eszébe se jutna az állandó hadsereg gondolata. Minek is kellene ez? Az ország belső nyugalmának fenntartására? Senkinek eszébe se jut majd, mint fentebb láttuk, hogy ezt a belső nyugalmat megzavarja. Hiszen a forradalmaktól való félelem csak az érdekellentétek következménye; ahol mindenkinek egybeesnek az érdekei, szóba sem kerülhet ilyen félelem. — Támadó háborúra? Hogyan is jutna egy kommunista társadalom oda, hogy támadó háborút indítson — hiszen nagyon jól tudja, hogy a háborúban csak veszít embert és tőkét, s legfeljebb néhány ellenszegülő, tehát a társadalmi rendet megzavaró tartományt szerezhet! — Védelmi háborúra? Ehhez nincsen szüksége állandó hadseregre, mert a társadalom minden alkalmas tagját egyéb foglalatosságai mellett is könnyűszerrel kiképezheti a valóságos — nem parádészerű — fegyverforgatásban annyira, amennyire ez az ország védelméhez szükséges. S gondolják csak meg, uraim, hogy az ilyen társadalom tagja háború esetén, amely amúgyis *csak nem-kommunista* nemzetek *ellen* folyhatna, *valódi* hazáját, *valódi* tűzhelyét védené, tehát olyan lelkesedéssel, kitartással és bátorsággal harcolna, hogy vele szemben mit sem érne a modern hadseregek gépies kiképzése; gondolják csak meg, milyen csodákat tett 1792-től 1799-ig a forradalmi hadseregek lelkesedése, jóllehet ezek a sereg k csak egy *illúzióért*, egy *látszathazáért* harcoltak, s át fogják látni, milyen ereje lehet egy olyan hadseregnek, amely nem illúzióért, hanem tapintható valóságért verekszik. Tehát azt a mérhetetlen sok munkaerőt, amelyet most a hadseregek elvonnak a civilizált népektől, a kommunista szervezetben

ismét visszaadnák a munkának; nemcsak annyit termelne, amennyit fogyaszt, hanem sokkal több terméket szállítana a közös raktárakba, mint amennyi létfenntartásához szükséges.

Még nagyobb munkaerőpocsékolás a fennálló társadalomban az a mód, ahogy a gazdagok szociális helyzetüket kiaknázzák. Arról a sok haszontalan, sőt nevetséges fényűzésről, amely csak a feltűnés vágyából fakad és rengeteg munkaerőt vesz igénybe, nem is akarok beszélni. De menjenek csak el, Uraim, egy gazdag embernek a házába, legbelsőbb szentélyébe, s mondják meg nekem, vajon nem a legőrültebb munkaerőpocsékolás-e, hogy itt egy sereg ember egyetlen egy embernek a kiszolgálására van igénybe véve, és lopja a napot, vagy legfeljebb olyan munkákkal foglalkozik, amelyek abból fakadnak, hogy mindenki a maga négy fala között elszigetelődik? Ez a tömérdek szobalány, szakácsnő, lakáj, kocsis, háziszolga, kertész és még mi mindennek nem hívják őket, vajon mit csinálnak ezek tulajdonképpen? *Hány pillanatig* vannak naponta azzal elfoglalva, hogy uraságuknak *valóban* kellemessé tegyék az életet, hogy uraságuknak megkönnyítsék emberi természetének és veleszületett erőinek szabad kifejlesztését és gyakorlását —, s *hány órát* töltenek naponta olyan munkákkal, amelyeknek csak társadalmi viszonyaink rossz berendezése az oka: a kocsi inasházcsóján állva, uraságuk szeszélyeinek eleget téve, az ölebet sétáltatva és más nevetséges dolgokkal foglalatoskodva. Az ésszerűen megszervezett társadalomban, melyben mindenkinek módja lesz megélni anélkül, hogy a gazdagok szeszélyeinek rabja volna, és anélkül, hogy ilyen szeszélyeknek hódolna — egy ilyen társadalomban természetesen azt a munkaerőt is, amelyet ma fényűző kiszolgálásra fecsérelnek el, mindenki előnyére és saját előnyére lehet majd felhasználni.

További munkaerőpocsékolás megy végbe a mai társadalomban közvetlenül a konkurrencia hatására, mert ez nagyszámú munkanélküli munkást hoz létre, aki szívesen dolgo*zna*, de nem dolgo*zhat*. Minthogy ugyanis a társadalom egyáltalán nincsen berendezkedve arra, hogy a valóságos munkaerőfelhasználást számba vehesse, minthogy az egyes emberre van bízva, hogy kereseti forrást találjon magának, egészen természetes, hogy a valóban vagy látszólag hasznos munkák elosztása során számos munkás hoppon marad. S ez annál is inkább így van, mert a konkurrenciaharc mindenkit arra ösztönöz, hogy erőit a végsőkig megfeszítse, hogy minden kínálkozó előnyt kihasználjon, hogy drágább munkaerőket olcsóbbakkal helyettesítsen, amire a fokozódó civilizáció napról napra több módot ad — vagyis másszóval, mindenkinek azon kell lennie, hogy másokat kenyértelenné tegyen, hogy mások munkáját ilyen vagy olyan módon kiszorítsa. Így aztán

minden civilizált társadalomban nagyszámú munkanélkülit találunk, aki szívesen dolgozna, de nem talál *munkát*, s ezeknek a *száma* nagyobb, mint általában vélik. Ezek az emberek aztán, aszerint, hogy így vagy amúgy *prostituálják* magukat, koldulnak, utcát söpörnek, az utcasarkon ődöngenek, kis alkalmi munkákból nagy kínnal tartják testükben a lelket, mindenféle apró cikkekkel kereskednek és házalnak — vagy, mint azok a szegény lányok, akiket ma este láttunk, gitárral egyik helyről a *másikra* járnak, pénzért játszanak és énekelnek, s kénytelenek minden szemtelen megjegyzést és sértő ajánlatot eltűrni, csakhogy néhány fillért keressenek. S hányan vannak végül, akik a *voltaképpeni* prostitúciónak esnek áldozatul! Uraim, ezeknek a kenyérteleneknek a száma, akiknek nincs más választásuk, mint hogy valamilyen módon prostituálják magukat, igen nagy — szegénygondozó intézményeink tudnának erről mesélni —, s ne felejtsék el, hogy a társadalom ezeket az embereket, bár nem hoznak hasznot, valahogy mégis csak eltartja. Ha tehát a társadalomnak amúgy is viselnie kell eltartásuk költségeit, akkor arról is kellene gondoskodnia, hogy ezek a munkanélküliek megélhetésüket *tisztességesen* keressék meg. Erre azonban a mai, konkurráló társadalom nem *képes*.

Ha Önök, Uraim, mindezt megfontolják — s felhozhattam volna még tömérdek más példát a mai társadalom munkaerőpocsékolására —, ha mindezt megfontolják, arra a következtetésre fognak jutni, hogy az emberi társadalomnak bizonyos termelőerőfelesleg áll rendelkezésére, amelyet csak ésszerűen kell megszervezni, szervezetten kell elosztani, hogy megkezdje tevékenységét mindenki legnagyobb előnyére. Ebből megítélhetik, uraim, milyen alaptalan az az aggodalom, hogy a társadalmi tevékenység igazságos elosztása esetén az egyes emberre olyan munkateher hárulna, hogy ez minden egyéb dologgal való foglalkozást lehetetlenné tenne számára. Éppen ellenkezőleg, feltehető, hogy ilyen szervezet esetén az egyes ember most szokásos munkaidejét pusztán a most egyáltalán nem alkalmazott vagy előnytelenül alkalmazott munkaerők felhasználásával is a felére lehet majd csökkenteni.

Azok az előnyök azonban, amelyeket a kommunista berendezkedés az eddig *elpocsékolt munkaerő felhasználásával* nyújt, *még nem is a legjelentősebbek*. A legnagyobb munkaerőmegtakarítás az *egyes erőknek* a társadalom kollektív erejévé való *egyesítésében* és abban a berendezkedésben rejlik, amely az eddig egymással szembenálló erőknek e koncentrációján nyugszik. Szeretnék itt *Robert Owen* angol szocialista javaslataihoz csatlakozni, mert ezek a leginkább gyakorlatiak és a legjobban kidolgozottak. Owen azt javasolja, hogy a különálló, egymást zavaró lakóházakkal beépített mostani

városok és falvak helyébe nagy palotákat építsenek — mintegy 1650 láb hosszú és ugyanolyan széles négyszög alakban, középen nagy kerttel —, amelyekben két-háromezer ember kényelmesen lakhat. Hogy az ilyen épület legalább olyan kényelmet nyújtana lakóinak, mint a legjobb mostani lakóházak, és felépítése mégis olcsóbb és könnyebb lenne, mint a mostani rendszer szerint épült, ugyanannyi ember számára szükséges, többnyire rosszabb, különálló lakásoké, az nyilvánvaló. Az a sok szoba, amely ma csaknem minden rendes házban üresen áll, vagy évente egyszer-kétszer van használatban, eltűnik anélkül, hogy ebből bármiféle kényelmetlenség származnék; az éléskamrák, pincék stb. területén szintén igen sokat lehetne megtakarítani. — De ha a háztartás részleteire térünk ki, akkor fogjuk csak igazán látni a közösség előnyeit. Mennyi munka és anyag pocsékolódik el a mostani szétforgácsolt gazdálkodásnál — például a fűtésnél! Minden szobában külön kályhára van szükség, minden kályhát külön kell fűteni, külön kell ügyelni rá; minden kályhához oda kell vinni a tüzelőanyagot, s mindegyikből el kell hordani a hamut; mennyivel egyszerűbb és olcsóbb, ha ezeknek a különálló kályháknak a helyébe egy nagyszabású közös fűtőberendezést állítanak, például gőzcsövekkel és egyetlen egy fűtőközponttal, ahogy ezt nagy közös helyiségekben — gyárakban, templomokban stb. — már ma is csinálják! Itt van továbbá a gázvilágítás, amely ma még drága, mert még a vékonyabb csöveket is a föld alatt kell elhelyezni, a csöveknek egyáltalában városaink megvilágítandó területének óriási nagysága miatt aránytalanul hosszúaknak kell lenniök, míg a javasolt berendezkedés esetén minden egy 1650 láb oldalhosszúságú négyzet térségére koncentrálódik, s az égő gázlángok mennyisége mégis éppoly nagy, az eredmény tehát legalább olyan kifizetődő, mint egy közepes nagyságú városban. Aztán az ételek elkészítése — micsoda hely-, anyag- és munkapazarlás folyik a mostani szétforgácsolt gazdálkodásnál, amelyben minden család külön főzi kevéske eledelét, mindegyiknek külön edénye van, külön szakácsnőt tart, s mindegyik külön hozza el az élelmet a piacról, a kertből, a hentestől meg a péktől! Nyugodtan feltehetjük, hogy közös főzés és közös felszolgálás esetén az ezzel a munkával most elfoglalt munkaerő kétharmada megtakarítható, és a fennmaradó egyharmad mégis jobban és figyelmesebben fogja elvégezni munkáját, mint ahogy ez most történik. S itt van végül maga a házimunka! Vajon nem lehet-e az ilyen épületet sokkal, sokkal könnyebben takarítani és jó karban tartani, ha — ahogy erre itt mód van — az efféle munkát szintén megszervezik és szabályosan elosztják, mint azt a kétháromszáz különálló házat, amely a mai berendezkedés mellett ugyanannyi lakásul szolgál?

Ez, Uraim, csak néhány abból a végtelen sok előnyből, amelyet gazdasági tekintetben az emberi társadalom kommunista megszervezése feltétlenül biztosít. Nincsen lehetőségünk arra, hogy néhány óra alatt és néhány szóval megértessük Önökkel, és minden oldalról megindokoljuk elvünket. De ez nincs is szándékunkban. Nem tehetünk és nem is akarunk mást, mint hogy néhány kérdésről felvilágosítsuk Önöket, és hogy azokat, akik előtt ez a dolog még ismeretlen, ennek tanulmányozására késztessük. Annyit, remélem, sikerült ma este Önökkel megértetnünk, hogy a kommunizmus egyrészt nem ellenkezik az emberi természettel, az ésszel és a szívvel, másrészt nem olyan elmélet, amely mit sem törődve a valósággal, csakis a fantáziából táplálkozik.

Felvetődik az a kérdés, hogyan is akarjuk ezt az elméletet megvalósítani, milyen intézkedéseket tudunk javasolni megvalósításának előkészítésére. Ez a cél különböző utakon érhető el; az angolok minden bizonnyal azzal fogják kezdeni, hogy különálló kolóniákat alapítanak, és mindenkinek a tetszésére bízzák, hogy csatlakozik-e ezekhez vagy sem; a franciák viszont valószínűleg országos méretekben fogják a kommunizmust előkészíteni és keresztülvinni. Hogy a németek miképpen fognak majd hozzá, arról egyelőre még nem sokat lehet mondani, mert a szociális mozgalom Németországban még nagyon fiatal. Egyelőre az előkészítés sok lehetséges módja közül csak egyetlen egyet szeretnék megemlíteni, amelyről az utóbbi időben többször is szó esett — nevezetesen három olyan rendszabálynak a keresztülvitelét, amelyek szükségképpen magukkal hozzák majd a gyakorlati kommunizmust.

Az első: kivétel nélkül valamennyi gyermeknek állami költségen való *általános nevelése* — olyan nevelés, amely mindenki számára egyforma, és amely addig tart, amíg az egyén képes arra, hogy a társadalom önálló tagjaként lépjen fel. Ezzel a rendszabállyal csak igazságot szolgáltatnánk nincstelen embertársainknak, hiszen nyilvánvaló, hogy minden embernek joga van képességeinek teljes kifejlesztésére, s a társadalom kettős bűnt követ el az egyének ellen, amikor a tudatlanságot a szegénység szükségszerű következményévé teszi. Hogy a társadalomnak több előnye van művelt tagjaiból, mint tudatlan, nyers emberekből, az nyilvánvaló — s mint ahogy egy művelt proletariátus, amint ez várható, nem lesz hajlandó abban az elnyomott helyzetben maradni, amelyben mai proletariátusunk él, ugyanúgy csak *művelt* munkásosztálytól várható el a higgadtság és megfontoltság, amely a társadalom békés átalakításához szükséges. De hogy a *műveletlen* proletariátus sem óhajt mai helyzetében megmaradni, azt Németország számára is bizonyítják a sziléziai és csehországi zavargások[129] — nem is beszélve más népekről.

A második rendszabály a *szegénygondozás* teljes *újjászervezése* olymódon, hogy a munkanélküli polgárokat kolóniákban helyeznék el, amelyekben mezőgazdasági és ipari munkával foglalkoznának, és amelyekben munkájukat az egész kolónia javára szerveznék meg. Eddig az volt a szokás, hogy a szegénygondozó hivatalok tőkéit kamatra kölcsön adták, és ilymódon a gazdagoknak újabb lehetőséget nyújtottak a nincstelenek kizsákmányolására. Itt az ideje, hogy ezek a tőkék végre csakugyan a szegények javára működjenek, hogy e tőkék egész hozamát, nem pedig csak a háromszázalékos kamatot, a szegényekre költsék, hogy a tőke és a munka társulásának nagyszerű példáját mutassák! Ilyen módon a munkanélküliek munkaerejét a társadalom javára fordítanák, őket magukat demoralizált, elnyomott pauperekből erkölcsös, független, tevékeny emberekké tennék, és olyan helyzetbe hoznák, amely az elkülönült munkások szemében hamarosan irigylésreméltónak tetszenék, s a társadalom átfogó újjászervezését készítené elő.

Mindkét rendszabályhoz pénz kell. Ennek a pénznek a megszerzésére és az összes eddigi, igazságtalanul elosztott adók helyettesítésére a szóbanforgó reformterv általános, progresszív vagyonadót javasol, amelynek kulcsa a tőke nagyságának arányában növekszik. Ilyenformán mindenki képessége szerint viselné a közigazgatás terhét, és ez a teher nem nehezedne többé, mint eddig minden országban, főképpen azoknak a vállára, akik a legkevésbé tudják viselni. Hiszen az adózás elve alapjában véve merőben kommunista elv, mivel az adószedés jogát minden országban az úgynevezett nemzeti tulajdonból vezetik le. Mert vagy szent a magántulajdon, akkor nincsen nemzeti tulajdon, s az államnak nincs joga adót kivetni; vagy pedig megvan az államnak ez a joga, akkor a magántulajdon nem szent, akkor a nemzeti tulajdon a magántulajdon fölött áll, s az állam az igazi tulajdonos. Ez az utóbbi elv az általánosan elismert — nos, jól van, Uraim, egyelőre nem is kérünk mást, mint hogy ezt az elvet végre egyszer komolyan vegyék, hogy az állam általános tulajdonosnak nyilvánítsa magát, és mint ilyen, a köztulajdont a közjó érdekében kezelje, s hogy efelé tett első lépésként az adózásnak olyan módját vezesse be, amely csakis az egyes ember adófizetési képessége és a valóságos közjó szerint igazodik.

Látják tehát, Uraim, nem az a szándékunk, hogy egyik napról a másikra, a nemzet akarata ellenére bevezessük a vagyonközösséget, hanem mindenekelőtt arról van szó, hogy megállapítsuk a *célt*, valamint az *eszközöket* és *utakat*, amelyeken ezt a célt elérhetjük. De hogy a kommunista elv lesz a jövő elve, emellett tanúskodik valamennyi civilizált nemzet fejlődésének a

menete, emellett tanúskodik valamennyi eddigi társadalmi intézmény gyorsan előrehaladó felbomlása, emellett tanúskodik a józan emberi ész és mindenekelőtt az emberi szív.

[II]

Uraim!

Legutóbbi összejövetelünkön szememre vetették, hogy példáimat és érveimet kizárólag külországokból, elsősorban Angliából vettem. Azt mondották: semmi közünk Franciaországhoz és Angliához, Németországban élünk, és a mi dolgunk az, hogy Németországot illetően bizonyítsuk be a kommunizmus szükségszerűségét és kiválóságát. Ugyanakkor azt is a szemünkre vetették, hogy korántsem fejtettük ki kellőképpen, hogy a kommunizmus egyáltalában történelmileg szükségszerű. Ez így is van, és nem is lehetett másképpen. Valaminek a történelmi szükségszerűségét nem lehet olyan rövid idő alatt bebizonyítani, mint két háromszög egybevágását, ez csak tanulmányozással és szerteágazó előfeltevésekbe való belebocsátkozással bizonyítható be. Mindazonáltal ma igyekszem majd minden tőlem telhetőt elkövetni, hogy ez a két szemrehányás tárgytalanná váljék, igyekszem majd bebizonyítani, hogy a kommunizmus *Németország* számára — ha nem is történelmi, de *gazdasági szükségszerűség*.

Vizsgáljuk meg először is Németország mai szociális helyzetét. Hogy sok szegénység létezik közöttünk, az közismert. Szilézia és Csehország maga beszélt. A Mosel- és az Eifelvidék szegénységével igen sokat foglalkozott a „Rheinische Zeitung".[265] Az Érchegységben emberemlékezet óta állandóan nagy a nyomor. Nem jobb a helyzet a Senne-vidéken és a vesztfáliai lentermelő kerületekben sem. Németország minden részéből panaszok hallatszanak, s nem is várhatunk mást. Proletariátusunk igen nagyszámú, és annak is kell lennie, amint ezt szociális helyzetünk legfelületesebb szemügyrevétele esetén is be kell látnunk. Hogy az *ipari kerületekben* nagyszámú proletariátusnak kell lennie, ez a dolog természetéből fakad. Az ipar nem létezhet, ha nincsenek nagy számban olyan munkások, akik teljesen a rendelkezésére állnak, akik csak az ő számára dolgoznak, és minden egyéb keresetről lemondanak, mert amíg konkurrencia van, az ipari foglalatosság lehetetlenné tesz minden más foglalatosságot. Ezért minden ipari kerületben találunk proletariátust, amely túlságosan nagyszámú, túlságosan szembeszökő ahhoz, hogy le lehessen tagadni. —

A *mezőgazdasági kerületekben* viszont állítólag, mint ezt sokfelől hangoztatják, nincsen proletariátus. De hogyan lehetséges ez? Azokon a vidékeken, amelyeken a nagybirtok van túlsúlyban, szükség van ilyen proletariátusra, a nagygazdaságoknak mezőgazdasági cselédek és szolgálólányok kellenek, proletárok nélkül nem létezhetnek. Azokon a vidékeken, amelyeken a földbirtok parcellázva van, ugyancsak elkerülhetetlen egy vagyontalan osztály kialakulása; a birtokokat bizonyos határokig osztják, aztán megszűnik a felosztás; s minthogy ez esetben csak a család egyik tagja veheti át a birtokot, a többinek nyilván proletárrá, vagyontalan munkássá kell válnia. Amellett az osztás rendszerint addig folyik, amíg a birtok már kicsi ahhoz, hogy egy családot eltartson, és kialakul egy olyan osztálya az embereknek, amely — akár a városi kis középosztály — átmenet a vagyonos osztályból a vagyontalan osztályba; birtoka visszatartja minden más foglalkozástól, de a birtokból mégsem tud megélni. Ebben az osztályban is nagy a nyomor.

Hogy ennek a proletariátusnak számban egyre növekednie kell, azért kezeskedik a középosztályok fokozódó elszegényedése, amelyről ma egy hete részletesen szóltam, valamint a tőkének az a tendenciája, hogy kevés kézben koncentrálódjék. Aligha kell ma erre a pontra visszatérnem, s csak megjegyzem, hogy ezek az okok, amelyek a proletariátust állandóan létrehozzák és szaporítják, mindaddig, ameddig a konkurrencia fennáll, megmaradnak, és ugyanazokkal a következményekkel járnak. A proletariátusnak mindenképpen nemcsak tovább kell léteznie, hanem folytonosan bővülnie is kell, társadalmunkban egyre fenyegetőbb erővé kell válnia, mindaddig, amíg továbbra is mindannyian saját szakállunkra és az összes többiekkel ellentétben termelünk. Ám a proletariátus el fog jutni egyszer az erőnek és a világosan látásnak olyan fokára, amelyen már nem fogja eltűrni annak az egész szociális építménynek a nyomását, amely állandóan az ő vállára nehezedik, amikor követelni fogja a szociális terhek és jogok egyenletesebb elosztását; és akkor — ha az emberi természet addig nem változik meg — elkerülhetetlen lesz a szociális forradalom.

Olyan kérdés ez, amelynek taglalására közgazdászaink eddig még egyáltalán nem vállalkoztak. Ők nem törődnek a nemzeti gazdagság elosztásával, hanem csak létrehozásával. Mi azonban vonatkoztassunk el egy pillanatra attól, hogy, amint azt éppen bebizonyítottuk, egy szociális forradalom egyáltalában már a konkurrencia következménye; vegyük egyszer szemügyre az egyes formákat, amelyekben a konkurrencia fellép, Németország különböző gazdasági lehetőségeit, és nézzük meg, mi lesz szükségképpen mindegyiknek a következménye.

Németországnak, vagy pontosabban szólva a német vámegyletnek[266], pillanatnyilag juste-milieu vámtarifája van. Vámjaink valódi védővámoknak túlságosan alacsonyak, szabadkereskedelemhez túlságosan magasak. Ilymódon három dolog lehetséges: vagy áttérünk a kereskedelem teljes szabadságára, vagy védjük iparunkat elégséges vámokkal, vagy megmaradunk a mostani rendszer mellett. Nézzük meg az egyes eseteket.

Ha a *kereskedelem szabadságát* proklamáljuk és vámjainkat megszüntetjük, akkor egész iparunk, néhány ág kivételével, tönkremegy. Pamutfonásról, mechanikai szövésről, a pamut- és gyapjúipar legtöbb ágáról, a selyemipar jelentős ágairól, úgyszólván az egész vasbányászatról és vasgyártásról *akkor* nem lehet szó többé. A mindezen ágakban hirtelen kenyértelenné vált munkások tömegesen a mezőgazdaságra és az ipar romjaira zúdulnának, a pauperizmus gombamódra nőne ki a földből, a tulajdonnak kevesek kezében való összpontosulása az ilyen válság által meggyorsulna, és a szilléziai eseményekből ítélve e válság következménye szükségképpen egy szociális forradalom lenne.

Vagy pedig gondoskodunk *védővámokról*. Ezek újabban legtöbb gyárosunk vesszőparipáivá lettek, s ezért megérdemlik, hogy közelebbről szemügyre vegyük őket. *List* úr tőkéseink kívánságait rendszerbe foglalta[267] és ehhez az általuk eléggé általánosan credónak elismert rendszerhez kívánom tartani magamat. List úr fokozatosan emelkedő védővámokat javasol, amelyek majd végül elég magasak lesznek ahhoz, hogy a gyárosok számára biztosítsák a belföldi piacot; azután egy ideig maradjanak ezen a szinten, majd fokozatosan megint csökkentsék őket, úgyhogy végül, több év után, minden védelem megszűnik. Tegyük most fel, hogy ezt a tervet végrehajtják, elrendelik az emelkedő védővámokat. Az ipar fejlődni fog, a még tétlen tőke ipari vállalkozásokra veti rá magát, a munkások iránti kereslet és ezzel együtt a munkabér növekedni fog, a szegényházak kiürülnek, minden látszat szerint igen virágzó állapot következik be. Ez addig tart, amíg iparunk elég kiterjedt nem lesz a hazai piac ellátására. Tovább nem terjeszkedhet, hiszen ha a *hazai* piacot sem tudja védelem nélkül megtartani, még kevésbé érhet el valamit semleges piacokon a külső konkurrenciával szemben. Akkorra azonban, véli List úr, a belföldi ipar már elég erős lesz ahhoz, hogy kevesebb védelemre legyen szüksége, s megkezdődhetne a csökkentés. Ám fogadjuk el ezt egy pillanatra. A vámokat csökkentik. Ha nem az első, akkor a második vagy a harmadik vámcsökkentés után minden bizonnyal bekövetkezik a védelem olyan mértékű csökkenése, hogy a külföldi — mondjuk éppen az angol ipar konkurrálhat a német piacon a mi saját iparunkkal. List úr ezt maga is kívánja. De mik lesznek ennek a követ-

kezményei? Ettől a pillanattól kezdve a német iparnak is el kell szenvednie az angol iparral együtt az összes ingadozásokat, összes válságokat. Mihelyt a tengerentúli piacok telítve vannak angol árukkal, az angolok — éppúgy, ahogy ezt most is megteszik, és ahogy azt List úr szívhez szólóan leírja — összes készleteiket a német piacra, a legközelebbi hozzáférhető piacra fogják dobni, s ilymódon a vámegyletet ismét „zsibárusboltjukká" fogják változtatni. Akkor az angol ipar hamarosan ismét fel fog emelkedni, mert az egész világ az ő piaca, mert az egész világ nem tudja nélkülözni, míg a német ipar még saját piaca számára sem nélkülözhetetlen, míg a német iparnak saját portáján is tartania kell az angolok konkurrenciájától, és a vásárlóinak a válság idején odavetett angol áruk bőségét nyögi. Akkor majd iparunknak végig kell szenvednie az angol ipar minden rossz időszakát, míg az angol ipar tündöklésének időszakaiban csak szerényen részesedhet — egyszóval, akkor pontosan ott fogunk tartani, ahol most tartunk. S hogy mindjárt megkapjuk a végeredményt, akkor ugyanaz a nyomott állapot fog bekövetkezni, amelyben most a félig védett ágak leledzenek, akkor az egyik vállalat a másik után fog megszűnni, újak pedig nem fognak létesülni, akkor gépeink el fognak avulni, és nem lesz módunkban új, tökéletesített gépekkel pótolni őket, akkor a pangás visszafejlődéssé válik, s List úr saját megállapítása szerint az egyik iparág a másik után fog lezülleni és végül teljesen elsorvadni. Akkor azonban lesz egy nagyszámú proletariátusunk, amelyet az ipar teremtett, s ennek a proletariátusnak most nem lesz létfenntartási eszköze, nem lesz munkája; s akkor, Uraim, e proletariátus azt fogja követelni a vagyonos osztálytól, hogy foglalkoztassa és tartsa el.

Ez történik majd, ha a védővámokat csökkentik. Ám tegyük fel, hogy nem csökkentik, hogy úgy maradnak, és megvárjuk, míg a belföldi gyárosok egymás közötti konkurrenciája illuzórikussá teszi őket, hogy aztán csökkentsük. Ennek az lesz a következménye, hogy a német ipar, mihelyt képes a hazai piacot teljesen ellátni, megreked. Új vállalatokra nincs szükség, hiszen a meglevők elégségesek a piac számára, új piacokra pedig, mint fentebb már említettük, nem gondolhatunk, amíg egyáltalában szükség van védelemre. Ámde olyan ipar, amelynek a *terjedelme* nem bővül, nem is *tökéletesedhetik*. Akárcsak kifelé, befelé is stacionárius jellegűvé válik. A gépi berendezés tökéletesítése fel sem merül. Hiszen a régi gépeket nem lehet eldobni, az újak számára pedig nem akadnak új vállalatok, amelyekben alkalmazni lehetne őket. Más nemzetek eközben haladnak, és iparunk megrekedése megint visszafejlődéssé válik. Az angolok előrehaladásuk révén hamarosan képesek lesznek majd olyan olcsón termelni, hogy elmaradt iparunkkal a védővám *ellenére* konkurrálni tudnak saját piacunkon is,

s minthogy a konkurrenciaharcban, mint minden más harcban, az erősebbik győz, végső vereségünk biztos. Akkor ugyanaz következik be, amiről az imént beszéltem: a mesterségesen létrehozott proletariátus olyat fog követelni a vagyonosoktól, amit azok, amíg kizárólagos vagyonosok akarnak maradni, nem teljesíthetnek, és bekövetkezik a szociális forradalom.

Most még egy eset lehetséges, tudniillik az a nagyon valószínűtlen eset, hogy nekünk németeknek sikerül iparunkat a védővámok segítségével odáig vinni, hogy védelem nélkül konkurrálhat az angolokkal. Tegyük fel, hogy bekövetkezik ez az eset; mi lesz ennek a következménye? Mihelyt konkurrálni kezdünk az angolokkal külső, semleges piacokon, élethalálharc tör ki a mi iparunk és az angol ipar között. Az angolok minden erejük megfeszítésével törekszenek majd arra, hogy távoltartsanak bennünket az eddig általuk ellátott piacoktól, ezt kell tenniük, hiszen itt létalapjukban, a legveszélyesebb ponton éri őket támadás. S a rendelkezésükre álló összes eszközökkel, egy százesztendős ipar minden előnyével le fognak majd győzni bennünket. Iparunkat saját piacunkra fogják korlátozni, és ezáltal stacionáriussá teszik — s akkor bekövetkezik ugyanaz az eset, amelyet az imént fejtettünk ki, mi megrekedünk, az angolok meg tovább haladnak, és iparunk, elkerülhetetlen hanyatlásában, nem képes az általa mesterségesen létrehozott proletariátus eltartására — bekövetkezik a szociális forradalom.

De feltéve, hogy semleges piacokon is legyőzzük az angolokat, sorra magunkhoz ragadjuk felvevő területeiket — mit nyernénk ebben a mondhatni lehetetlen esetben? A legjobb esetben megismételnénk azt az ipari pályafutást, melyet Anglia előttünk megtett, és hosszabb-rövidebb idő után oda érkeznénk el, ahol most Anglia áll — tudniillik egy szociális forradalom küszöbére. De minden valószínűség szerint a dolog nem is tartana ilyen sokáig. A német ipar szakadatlan győzelmei szükségképpen tönkre tennék az angol ipart, és csak meggyorsítanák a proletariátusnak az angoloknál amúgy is küszöbönálló tömeges felkelését a vagyonos osztályok ellen. A gyorsan bekövetkező munkanélküliség az angol munkásokat forradalomba kergetné, s a dolgok mostani állapotában egy ilyen szociális forradalom óriási visszahatást gyakorolna a kontinens országaira, nevezetesen Franciaországra és Németországra, s ez a visszahatás szükségképpen annál erősebb lenne, minél nagyobb mértékben hoztak volna létre az erőltetett ipar révén Németországban egy mesterséges proletariátust. Az ilyen forradalmi átalakulás nyomban európaivá válna, s igen gyengédtelenül megzavarná gyárosainknak Németország ipari monopóliumáról szőtt álmait. Azt azonban, hogy az angol ipar és a német ipar egymás mellett békésen fennálljanak, azt már a konkurrencia is lehetetlenné teszi. Ismétlem, min-

den iparnak haladnia kell ahhoz, hogy ne maradjon le és ne pusztuljon el, ahhoz pedig, hogy haladhasson, bővülnie kell, új piacokat kell meghódítania, folytonosan új vállalatokkal kell nagyobbodnia. Mivel azonban, amióta Kína nyitva van,[268] nem lehet többé új piacokat meghódítani, hanem csak a meglevőket lehet jobban kiaknázni, mivel tehát az ipar bővülése a jövőben lassabban fog folyni, mint eddig, ezért Anglia most még sokkal kevésbé tűrhet el konkurrenst, mint eddig. Hogy iparát megvédje a pusztulástól, valamennyi többi ország iparát el kell nyomnia; az ipari monopólium megtartása Anglia számára már nem csupán a nagyobb vagy kisebb nyereség kérdése, hanem *létkérdéssé* vált. A nemzetek között dúló konkurrenciaharc már amúgyis sokkalta hevesebb, sokkalta döntőbb, mint az egyének közötti, mert koncentráltabb harc, tömegek harca, amely csupán az egyik fél határozott győzelmével és a másik fél határozott vereségével végződhet. S éppen ezért az ilyen harc köztünk meg az angolok között, bárhogy végződne is, sem a mi gyárosainkra, sem az angol gyárosokra nézve nem lenne előnyös, hanem, ahogy az imént kifejtettem, csupán szociális forradalomhoz vezetne.

Láttuk eszerint, Uraim, mit várhat Németország mind a szabadkereskedelemtől, mind a védővámrendszertől minden lehető esetben. Már csak egy gazdasági lehetőségünk volna, az tudniillik, hogy megmaradnánk a most fennálló juste-milieu-vámoknál. De már fentebb láttuk, mik lennének ennek a következményei. Iparunk, egyik ág a másik után, szükségképpen tönkre menne, az ipari munkások munkanélküliekké válnának, s ha a munkanélküliség elért egy bizonyos fokot, forradalom törne ki a vagyonos osztályok ellen.

Látják tehát, Uraim, hogy a részletekben is igazolódik az, amit az elején általánosságban, egyáltalában a konkurrenciából kiindulva kifejtettem — tudniillik, hogy fennálló szociális viszonyainknak elkerülhetetlen következménye minden feltételek között és minden esetben egy *szociális forradalom* lesz. Amilyen bizonyossággal adott matematikai alaptételekből új tételt vezethetünk le, olyan bizonyossággal következtethetünk a fennálló gazdasági viszonyokból és a nemzetgazdaságtan alapelveiből egy küszöbönálló szociális forradalomra. De vegyük egyszer közelebbről szemügyre ezt az átalakulást; milyen alakban fog fellépni, milyen eredményei lesznek, miben fog különbözni az eddigi erőszakos átalakulásoktól? Egy szociális forradalom, Uraim, egészen más valami, mint az eddigi politikai forradalmak; nem a monopólium tulajdona ellen irányul, mint ezek, hanem a tulajdon monopóliuma ellen; a szociális forradalom, uraim, *a szegények nyílt háborúja a gazdagok ellen.* S az ilyen harc, amelyben leplezetlenül és

nyíltan hatnak mindazok a rugók és okok, amelyek az eddigi történelmi konfliktusoknak homályos és rejtett alapjai voltak, az ilyen harc mindenesetre azzal fenyeget, hogy hevesebb és véresebb lesz minden elődjénél. E harc kimenetele kétféle lehet. Vagy a fellázadó fél csak a jelenséget, nem pedig a lényeget, csak a formát, nem pedig magát a dolgot támadja meg, vagy hozzányúl magához a dologhoz és gyökerénél fogja meg a bajt. Az első esetben meghagyják a magántulajdont, és csak másképpen fogják elosztani, úgyhogy fennmaradnak azok az okok, amelyek a mostani állapotot előidézték, és előbb-utóbb szükségképpen ismét hasonló állapotot és újabb forradalmat idéznek elő. De vajon lehetséges-e ez, Uraim? Hol láttunk olyan forradalmat, amely nem vitte valóban keresztül azt, amiből kiindult? Az angol forradalom keresztülvitte mind azokat a vallási, mind azokat a politikai alapelveket, amelyek elleni hadakozásával I. Károly e forradalmat felidézte; a francia burzsoázia a nemesség és a régi monarchia elleni harcában mindent kivívott, amit kívánt, véget vetett mindazoknak a visszaéléseknek, amelyek a felkelésbe hajtották. S vajon a szegények felkelése lecsillapodna, mielőtt a szegénységet és okait megszüntette? Ez lehetetlen, Uraim, minden történelmi tapasztalattal vitába szállna, aki ilyesmit feltételezne. Nem engedi meg ezt a feltételezést a munkások, különösen az angol és a francia munkások műveltségi színvonala sem. Marad tehát a másik alternatíva, az tudniillik, hogy az eljövendő szociális forradalom szintén hozzányúl majd az ínség és a szegénység, a tudatlanság és a bűnözés valódi okaihoz, hogy tehát valódi szociális reformot fog keresztülvinni. Ez pedig csak a kommunista elv proklamálása révén történhet. Vizsgálják csak meg, Uraim, milyen gondolatok mozgatják a munkásokat azokban az országokban, ahol a munkás is gondolkodik; nézzék meg Franciaországban a munkásmozgalom különböző frakcióit, nem kommunista-e *valamennyi;* menjenek el Angliába, s hallgassák meg, milyen javaslatokat tesznek a munkásoknak helyzetük javítására — nem a közösségi tulajdon elvén nyugszik-e *valamennyi;* tanulmányozzák a szociális reform különböző rendszereit, hányat fognak találni közülük, amely nem kommunista? Mindazon rendszerek közül, amelyeknek manapság még van jelentőségük, az egyetlen, amely nem kommunista, Fourier rendszere, aki figyelmét inkább az emberi tevékenység szociális megszervezésére, mint termékeinek elosztására irányította. Mindezen tények igazolják azt a következtetést, hogy egy eljövendő szociális forradalom a kommunista elv megvalósításával végződne, és alig engednek meg más lehetőséget.

Ha e következtetések helyesek, Uraim, ha a szociális forradalom és a gyakorlati kommunizmus fennálló viszonyaink szükségszerű eredményei,

— akkor mindenekelőtt azokkal a rendszabályokkal kell foglalkoznunk, amelyeknek segítségével megelőzhetjük a szociális állapotok erőszakos és véres felforgatását. S itt csak *egyetlen* eszköz van, tudniillik a kommunizmus békés bevezetése vagy legalábbis előkészítése. Ha tehát nem akarjuk a szociális probléma *véres* megoldását, ha nem akarjuk, hogy a proletárjaink műveltsége és életkörülményei között fennálló, napról napra növekvő ellentmondás olyan fokra hágjon, amelyen az emberi természetről szerzett minden tapasztalatunk szerint a durva erőszak, a kétségbeesés és a bosszúvágy fogja ezt az ellentmondást megoldani, akkor, Uraim, komolyan és elfogulatlanul kell foglalkoznunk a szociális kérdéssel; akkor szívügyünknek kell tekintenünk, hogy a magunk erejéhez mérten hozzájáruljunk a modern helóták helyzetének emberivé változtatásához. S ha egyesek Önök közül talán úgy látják, hogy az eddig lealacsonyított osztályok felemelése nem történhet meg saját életkörülményeik alacsonyabbá válása nélkül, mégis, gondolják meg, arról van szó, hogy *minden ember* számára olyan életkörülményeket teremtsünk, amelyek között kiki szabadon kifejlesztheti emberi természetét, embertársaival emberi viszonyban élhet, és nem kell tartania életkörülményeinek erőszakos megrázkódtatásától; gondolják meg azt is, hogy az, amit egyeseknek fel kell áldozniok, az nem igazán emberi életélvezésük, hanem csupán a mi rossz állapotaink által létrehozott látszata ennek, olyasvalami, ami a most e látszólagos előnyöket élvezők saját esze és szíve ellen való. Az igazán emberi életet minden feltételével és szükségletével olyannyira nem akarjuk elpusztítani, hogy ellenkezőleg, éppen meg akarjuk teremteni. S ha Önök, ettől eltekintve is, egyszer igazán meggondolják, hogy mostani állapotunknak következményeiben hová kell vezetnie, az ellentmondások és zűrzavarok micsoda útvesztőjébe visz bennünket — akkor, Uraim, bizonyára úgy fognak vélekedni, hogy a szociális kérdés komoly és alapos tanulmányozása megéri a fáradságot. S ha erre rá tudom venni Önöket, akkor előadásom teljes egészében elérte célját.

[Zwei Reden in Elberfeld]
Elhangzott: 1845 február 8., 15.
A megjelenés helye: „Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform", 1845, I. köt. 45—62., 71—81. old.
Eredeti nyelve: német

[Friedrich Engels]

A minapi lipcsei mészárlás — A német munkásmozgalom

A lipcsei vérfürdő[269], amelyet Önök legutóbbi számukban kommentáltak, és amelyről néhány héttel ezelőtt részletesebb beszámolót közöltek, továbbra is foglalkoztatja a német lapokat. Ez a vérfürdő, amelyet aljasságban csak a Peterloo-mészárlás[270] múlt felül, hasonlíthatatlanul a leggyalázatosabb gaztett, melyet országunkban a katonai zsarnokság valaha is kiagyalt. Amikor a nép ezt kiáltotta: „Éljen Ronge, vesszen a pápaság!", akkor János szász herceg, aki mellékesen megjegyezve egyike a sok verselő és könyveket író hercegünknek, megjelentette Dante olasz költő „Poklá"-nak egy igen rossz fordítását[271] — ez a „pokoli" fordító megpróbálta irodalmi hírnevét katonai dicsőséggel öregbíteni olymódon, hogy a legaljasabb hadjáratot tervelte ki a fegyvertelen tömegek ellen. Megparancsolta a hatóságok által odahívott lövészzászlóaljnak, hogy oszoljon több osztagra, és zárja el az átjárókat a szálloda körül, amelyben az irodalmár „királyi fenség" felütötte főhadiszállását. A katonák engedelmeskedtek, a népet szűk körbe zárva és feléjük nyomulva a szálloda kapubejáratához szorították; s a népnek ez az elkerülhetetlen behatolása a királyi rezidencia szent kapujába, amit éppen a János herceg parancsára történt katonai akció idézett elő, ez a körülmény szolgált ürügyül ahhoz, hogy a népre tüzeljenek; ezzel a körülménnyel próbálták a kormánylapok a lövöldözést igazolni! De ez még nem minden; az egyes osztagok közrefogták az embereket, és a királyi fenség tervét a védtelen tömegre irányított kereszttűzzel hajtották végre; bármerre fordultak, ismételt sortűz fogadta őket, s ha a katonák, akik emberségesebbek voltak János hercegnél, nem lőttek volna többnyire az emberek feje fölé, szörnyű öldöklés ment volna végbe. E gaztett általános felháborodást keltett; a leglojálisabb alattvalók, a jelenlegi rend leglelkesebb hívei is csatlakoznak ehhez, és kijelentik, hogy mélységesen undorodnak az ilyen eljárástól. Az ügy igen nagy hatást fog gyakorolni Szászországban, Németországnak abban a részében, amely a többinél mindig nagyobb hajlamot mutatott a *beszédre*, s ahol rettenetesen nagy szükség volt tettekre.

A szászok, kicsiny alkotmányos kormányzatukkal, fecsegő parlamentjükkel, liberális képviselőikkel, liberális és felvilágosult lelkészeikkel stb., Észak-Németországban a mérsékelt liberalizmus, a német whigizmus megtestesítői voltak; és mindamellett inkább voltak rabszolgái Poroszország királyának, mint maguk a poroszok. Bármit határozott is a porosz kormány, a szász minisztériumnak végre kellett hajtania; sőt, legutóbb a porosz kormány már azt a fáradságot is sajnálta, hogy a szász minisztériumhoz forduljon, és közvetlenül a szász alsóbb hatóságokhoz fordult, mintha nem szászokról, hanem saját alkalmazottairól lenne szó! Szászországot Berlinből kormányozzák, nem Drezdából! és a szászok, akármennyit beszélnek és kérkednek is, nagyon jól tudják, hogy Poroszország keze ólomsúllyal nehezedik rájuk. Mindeme sok beszédnek és kérkedésnek, mindeme önteltségnek és önelégültségnek, amely a szászokat a poroszokkal szembenálló külön nemzetnek stb. szeretné feltüntetni, a lipcsei vérfürdő véget fog vetni. A szászoknak most látniok kell, hogy ugyanolyan katonai uralom alatt nyögnek, mint a többi német, és hogy minden alkotmányuk, liberális törvényeik, liberális cenzúrájuk és a király liberális beszédei ellenére a hadijog az egyetlen jog, amely kicsiny országukban gyakorlatilag létezik. S még valami hozzájárul ahhoz, hogy ez a lipcsei ügy a lázadás szellemét terjessze Szászországban; a szász liberálisok minden szóözöne ellenére a szász nép nagy többsége csak most kezdi hallatni szavát; Szászország ipari ország, és vászonszövői, harisnyakészítői, pamutfonói, csipkeverői, szén- és ércbányászai emberemlékezet óta szörnyű nyomorban élnek. A proletár mozgalom, amely a sziléziai felkelések óta, az 1844 májusában lefolyt úgynevezett takács-csata óta egész Németországra kiterjedt, Szászországot sem hagyta érintetlenül. Nemrégiben több helyütt megmozdulások voltak a vasútépítő munkások között és a kartonnyomók között is, s bár pozitív bizonyítékokat erre még nem hozhatunk fel, több mint valószínű, hogy a kommunizmus itt éppúgy, mint mindenütt másutt, hódít a munkásság körében; és ha a szász munkások harcba szállnak, bizonyára nem elégszenek meg szavakkal, mint munkáltatóik, a liberális „burzsoák".

Legyen szabad figyelmüket még egy kissé a munkásosztály németországi mozgalmára irányítanom. Múlt heti számukban országunknak dicsőséges forradalmat jósolnak — nem olyat, amilyen az 1688. évi volt.[272] Ebben teljesen igazuk van — csak arra kérném Önöket, hogy helyesbítsék vagy jobbanmondva magyarázzák meg világosabban azt a kitételüket, hogy Németország ifjúsága fogja meghozni ezt a változást. Ezt az ifjúságot nem szabad a középosztályok soraiban keresni. Németországban a forradalmi akció munkásságunk legjavától fog kiindulni. Igaz, középosztályaink sorai-

ban jelentős számban vannak republikánusok, sőt kommunisták, valamint olyan ifjak is, akik, ha most általános felkelésre kerülne sor, nagyon hasznosak lennének a mozgalomban, de ezek az emberek „burzsoák", hivatásuknál fogva profithajhászók, gyárosok; és ki nyújthat nekünk biztosítékot arra nézve, hogy nem fogja őket demoralizálni foglalkozásuk, társadalmi helyzetük, amely arra kényszeríti őket, hogy más emberek keserves munkájából éljenek, hogy a dolgozó osztályok vérszopóiként, „exploiteurjeiként"* hízzanak? És ha gondolkodásukban proletárok maradnak is, jóllehet hivatásuk szerint burzsoák, számuk végtelen kicsiny lesz azon középosztálybeliek tényleges számához képest, akik érdekeiknél fogva ragaszkodnak a fennálló rendhez, és akiknek egyetlen gondjuk, hogy degeszre tömjék erszényüket. Szerencsére egyáltalán nem számítunk a középosztályokra. A proletárok mozgalma olyan bámulatos gyorsasággal fejlődött, hogy egy-két éven belül dicsőséges seregszemlét tarthatunk majd a demokrata és kommunista munkások felett — mert ebben az országban demokrácia és kommunizmus, ami a dolgozó osztályokat illeti, teljesen rokon fogalmak. A sziléziai takácsok 1844-ben megadták a jelt; a csehországi és szász kartonnyomók és vasútépítők, a berlini kartonnyomók és, valóban, Németország csaknem valamennyi részének ipari munkásai sztrájkokkal és részleges zendülésekkel válaszoltak; ez utóbbiakat csaknem mindig az egyesüléseket tiltó törvények idézték elő. A mozgalom most már csaknem általánossá vált az egész országban, és nyugodt ütemben, de állandóan növekszik, míg a középosztályok azzal töltik idejüket, hogy „alkotmányok", „sajtószabadság", „védővámok", „német katolicizmus" és „protestáns egyházreform" mellett agitálnak. Mindezek a középosztálybeli mozgalmak, ha vannak is bizonyos érdemeik, egyáltalán nem érintik a dolgozó osztályokat, amelyeknek megvan a saját mozgalmuk: egy knife-and-fork movement**. Következő levelemben többet írok erről a tárgyról.

The late Butchery at Leipzig —
The German Working Men's Movement

A megírás ideje: 1845 szeptember 8. és 11. között

A megjelenés helye: „The Northern Star" 1845 szeptember 13. (409.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: Saját tudósítónktól

* — „kizsákmányolóiként" — *Szerk.*

** — kés- és villamozgalom[273] — *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Viktória látogatása — A „királyi felségek" civódása — Vik és a német burzsoázia összeveszése — A párizsi ácsok elítélése

Az Önök kis királynője meglehetős felfordulást idézett elő a poroszoknál tett látogatásával. Olyan megvetéssel bánt a királlyal, hogy az örült, amikor megszabadult tőle, és ezt nagyon nyíltan megmutatta a királynő elutazása után. A középosztályokat is nagyon felháborította, hogy olyan megvetően kezelte a kölni *„haute bourgeoisie"* leányait. A kölni polgármester lánya felszolgált „őfelségének" egy csésze teát, és Vik nem fogta meg a csészét, mert nem-„nemes" keze érintette. (!) Csak a kanalat vette kezébe és így kortyolgatta a teát; ugyanakkor elfordította fejét, és a leányt a leghangsúlyozottabb megvetéssel kezelte. A szegény lány remegve állt ott, nem tudta, ottmaradjon-e vagy elmenjen. Úgy kell neki; ezek a pénzükkel hencegő *burzsoák*, minden ravaszságuk ellenére, a királyok és királynők iránti imádatukkal végeredményben csak *mamlaszok**, megérdemlik, hogy úgy is bánjanak velük. Az Önök királynője megvetésével úgy túlfeszítette a húrt, hogy felébresztette azt a kevés önérzetet, ami van bennük, s így némi ellenállást tanúsítottak. A királynő 3500 dollárt (500 £) adományozott a kölni dóm építési alapjára, és a sértett kölni burzsoák gyűlést hívtak össze, hogy megvitassák, vajon nem helyénvaló-e visszaküldeni neki a pénzt! A gyűlést a rendőrség és a katonaság feloszlatta. De azt hallom, most is fontolgatják, hogy maguk között összegyűjtik a pénzt, és elküldik Angliába vagy Írországba az Önök éhező szegényeinek segélyezésére. Remélem, megteszik. John Bullnak éppen eleget kellett véreznie vérszopó német fejedelmekért, és csak méltányos, ha a német burzsoázia visszaad valamit abból, amit a szegény Johntól olyan gyalázatos módon elszedtek. Annak, hogy az Önök királynője olyan hangsúlyozott megvetéssel kezelte a mi drágalátos királyunkat és udvarát, úgy hallom, az az oka, hogy a sánta porosz királyné

* *Spoon:* kanalat *és* mamlaszt *is jelent — Szerk.*

visszautasította Albert herceg karját, és inkább Frigyes osztrák főhercegét fogadta el, mert az előkelőbb származású. Roppant komikus látványt nyújtanak ezek az egymással civakodó fejedelmek és a fejedelmekkel civakodó burzsoázia; eközben nem látják azt a mozgalmat, amely körülöttük a legmélyebb rétegekben megindult — nem látják a veszélyt, mígnem túl késő lesz.

Önök a „*Star*"-ban sohasem ismertették azt az ítéletet, amelyet a párizsi törvényszék az egyesüléssel vádolt sztrájkoló ácsok ellen hozott — Vincent-t, a vezetőt, három évre ítélték, két társát egy évre, másokat hat hónapra (fogház), ha jól tudom. Mégis kitartanak, legalábbis azok, akiknek a munkáltatói nem akarnak engedni. A munkáltatók kétharmad része elfogadta a munkások követeléseit, és a fenti ítélet következtében a deszkavágók (*scieurs-à-long*) és az építőiparral kapcsolatos más szakmák ugyancsak sztrájkba léptek. Ez az ügy rendkívül kedvező hatású.

Victoria's Visit — The „Royals" at Loggerheads — Row betwixt Vic and the German Bourgeoisie — The Condemnation of the Paris Carpenters

A megírás ideje: 1845 szeptember

A megjelenés helye: „The Northern Star", 1845 szeptember 20. (410.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: Saját tudósítónktól

[Friedrich Engels]

Németország állapota

I. levél

A „Northern Star" szerkesztőjének

Igen tisztelt Uram, —

ezzel a levéllel kívánságának megfelelően megkezdek egy cikksorozatot hazám jelenlegi állapotáról. Hogy a tárgyra vonatkozó nézeteimet világosan megértessem és megalapozottságukat igazoljam, néhány szóval fel kell vázolnom Németország történetét attól az eseménytől kezdve, amely alapjaiban rendítette meg a modern társadalmat — vagyis a francia forradalomtól.

Abban az időben a régi Németországot *Szent Római Birodalom*[274] néven ismerték, s tudja isten hány kis államból, királyságból, választófejedelemségből, hercegségből, fő- és nagyhercegségből, fejedelemségből, grófságból, báróságból és szabad birodalmi városból állott — s ezek mind függetlenek voltak egymástól, csak a császár és a Reichstag hatalmának voltak alárendelve (ha létezett ilyen hatalom, de évszázadokig nem ez volt az eset). E kis államok önállósága odáig terjedt, hogy minden háborúban, amely az „ősellenség" (természetesen Franciaország) ellen folyt, egy részük a francia királlyal szövetkezett és nyíltan hadat viselt saját császára ellen. A Reichstagnak, amely mindeme kis államok küldötteiből állott és elnöke a birodalmi kancellár volt, az lett volna a feladata, hogy korlátozza a császár hatalmát, de noha állandóan ülésezett, soha semmiféle, még a legcsekélyebb eredményre sem jutott. A legjelentéktelenebb etikettkérdésekkel ütötték agyon az időt, például, hogy vajon X báró küldöttségének (amely talán a báró fiának a házitanítójából és egy öreg libériás inasból vagy egy kiszolgált vadőrből állott) elsőbbsége legyen-e Y báró küldöttségével szemben, vagy hogy az egyik birodalmi város képviselője köteles-e üdvözölni a másikét anélkül, hogy megvárná az ő üdvözletét stb. Azután volt még száz-

ezer apró kiváltság, amelyeket többnyire maguk a kiváltságosok is terhesnek éreztek, de becsületbeli kérdésnek tekintettek, és ezért a legmakacsabbul perlekedtek miattuk. Ezek és hasonló fontos dolgok a bölcs Reichstagnak annyi idejét vették igénybe, hogy e tiszteletreméltó gyülekezetnek egy pillanat ideje sem maradt a birodalom javának megtárgyalására. Ennek folytán a lehető legnagyobb rendetlenség és zűrzavar uralkodott. A birodalom, amely mind háború, mind béke idején megosztott volt, a reformációtól 1789-ig számos belháborút ért meg, s Franciaország ezek mindegyikében szövetkezett azzal a párttal, amely szembenállt a császár gyönge és könnyen legyőzhető pártjával, s természetesen neki jutott a zsákmány oroszlánrésze — először Burgundia, azután a három püspökség, Metz, Toul és Verdun, azután Lotaringia megmaradt része, utána Flandriának és Elzásznak egyes részei váltak le ilymódon a Szent Római Birodalomról és egyesültek Franciaországgal. Így engedték meg Svájcnak, hogy a birodalomtól függetlenné legyen[275]; így hagyta Belgiumot V. Károly végrendeletileg a spanyolokra; és mindezeknek az országoknak jobb soruk lett a Németországtól való különválás után. A birodalomnak e fokozódó külső romlásához a lehető legnagyobb belső zűrzavar járult. Minden kis fejedelem vérszopó, önkényes zsarnoka volt alattvalóinak. A birodalom sohasem törődött egyetlen állam belső ügyeivel sem, mindössze egy törvényszéket létesített (a wetzlari Legfelsőbb Birodalmi Törvényszéket[276]), amely az alattvalóknak uralkodóik elleni panaszait lett volna hivatva orvosolni, de ez a nagybecsű törvényszék olyan behatóan foglalkozott a peres ügyekkel, hogy soha senki sem hallott egyetlenegynek az elintézéséről sem. Szinte hihetetlen, hogy a gőgös fejedelmek milyen kegyetlen és önkényes cselekedeteket követtek el alattvalóikkal szemben. E fejedelmek, akik csakis élvezeteiknek és kicsapongásaiknak éltek, minisztereikre és kormányhivatalnokaikra ruháztak minden zsarnoki hatalmat, s ezeknek ilymódon joguk volt büntetlenül a sárba tiporni a szerencsétlen népet, azon egyetlen feltétellel, hogy uruk kincstárát megtöltik, és háreméről szakadatlanul újabb szép nők szállításával gondoskodnak. Az a nemesség is, amelyik nem volt önálló, hanem egy királynak, püspöknek vagy fejedelemnek volt alárendelve, a népet rendszerint nagyobb megvetéssel kezelte, mint a kutyákat, és jobbágyainak a munkájából annyi pénzt préselt ki, amennyit csak tudott — mert a jobbágyság akkor Németországban teljesen általános volt. A szabadságnak semmi jele nem volt a hangsúlyozottan szabad városoknak nevezett birodalmi városokban sem; mert itt még zsarnokibb módon uralkodott egy polgármester és egy magaválasztotta szenátus, s ezek a hivatalok a századok folyamán éppenolyan örökletesek lettek, mint a császári korona.

A városok e kispolgári arisztokratáinak gyalázatos magatartása párját ritkítja, és valóban, el sem hinnénk, hogy Németország állapota ötven esztendővel ezelőtt ilyen volt, ha nem élne még sokak emlékezetében, akik fel tudják idézni ezeket az időket, és ha nem erősítené meg számos hiteles forrás. S a nép! Mit szólt *a nép* ezekhez az állapotokhoz? Mit tett? Nos, a középosztályok, a pénzsóvár polgárok e folytonos zűrzavarban a gazdagság egy forrására leltek; tudták, hogy a zavarosban lehet a legjobban halászni; elviselték, hogy elnyomják és sértegessék őket, mert magukhoz méltó bosszút tudtak állni ellenségeiken; *úgy bosszulták meg az őket ért sérelmeket, hogy becsapták elnyomóikat.* A néppel egyesülve megdönthették volna a régi uralmakat, és újjáalakíthatták volna a birodalmat, amint ezt részben megtették az angol középosztályok 1640 és 1688 között, és amint ehhez a francia polgárság akkoriban fogott hozzá. De nem, a német középosztályoknak nem volt ennyi energiájuk, sohasem dicsekedtek ilyen bátorsággal; tudták, hogy Németország nem egyéb, mint trágyadomb, de jól érezték magukat a trágyában, mert maguk sem voltak különbek a trágyánál, és élvezték az őket körülvevő trágya melegét. A dolgozó népnek pedig nem volt rosszabb a sora, mint ma, kivéve a parasztságot, amelynek legnagyobb része jobbágy volt, és nem tehetett semmit a városok támogatása nélkül, mivel állandóan zsoldos seregek voltak bekvártélyozva hozzájuk, amelyek minden lázadási kísérletet vérbefojtással fenyegettek.

Ilyen volt Németország állapota a múlt század vége felé. Mindenestől a rothadás és az undorító bomlás élő halmaza volt. Senki sem érezte magát jól. Az ország kézművessége, kereskedelme, ipara és mezőgazdasága csaknem nullára csökkent; a parasztok, a kereskedők és a gyárosok a vérszopó kormányzat és a rossz üzletmenet kettős nyomását sínylették; a nemesség és a fejedelmek azt tapasztalták, hogy jövedelmük, bármennyire kiszipolyozzák is alattvalóikat, nem tud lépést tartani növekvő kiadásaikkal; minden rossz volt, és általános nyugtalanság uralkodott az egész országban. Nem volt művelődés, nem volt eszköz, amellyel hatni lehetett volna a tömegek értelmére, nem volt szabad sajtó, nem volt közszellem, még csak kiterjedt kereskedelem sem volt más országokkal, nem volt semmi, csak alantasság és önzés — alantas, csúszómászó, nyomorult kalmárszellem hatotta át az egész népet. Minden elavult, szétmállott, rohamosan közeledett a romlás felé, s a leghalványabb remény sem volt kedvező változásra; a nemzetnek még annyi ereje sem volt, amennyi ahhoz kellett volna, hogy eltakarítsa a kimúlt intézmények rothadó tetemeit.

A javulás egyetlen reményével az ország irodalma biztatott. Ez a politikailag és társadalmilag szégyenletes korszak egyszersmind a német iroda-

lom nagy korszaka volt. 1750 körül születtek Németország nagy szellemei, *Goethe* és *Schiller*, a költők, *Kant* és *Fichte*, a filozófusok, és alig húsz esztendővel később az utolsó nagy német metafizikus, *Hegel*. E kor minden figyelemre méltó művének szelleme kihívás és lázadás az egész akkori német társadalom ellen. *Goethe* megírta a „*Götz von Berlichingen*"-t, azt a drámát, amely egy lázadó emlékének hódol, *Schiller* a „*Haramiák*"-at, egy hőslelkű ifjú dicsőítését, aki nyíltan hadat üzen az egész társadalomnak. De ezek ifjúkori műveik voltak; mire idősebbek lettek, elvesztették minden reményüket; *Goethe* a legélesebb szatírára szorítkozott, *Schiller* pedig kétségbeesett volna, ha nem talál menedéket a tudományban, különösen a régi Görögország és Róma nagyszerű történelmében. Őket példának tekinthetjük a többiekre vonatkozóan is. Még a nemzet legjobb és legerősebb elméi is lemondtak minden reményről országuk jövőjét illetően.

Hirtelen, villámcsapásként érte ezt a Németországnak nevezett káoszt a francia forradalom. Hatása óriási volt. A nép, amelyet túl kevéssé világosítottak fel, és túlontúl hozzászokott régtől fogva ahhoz, hogy zsarnokoskodjanak fölötte, részvétlen maradt. De valamennyi középosztály és a nemesség jobbik része az ujjongó egyetértés egyetlen kiáltásával köszöntötte a nemzetgyűlést és Franciaország népét. A sok száz vagy ezer akkor élő német költő közül egy sem mulasztotta el, hogy megénekelje a francia nép dicsőségét. De ez a lelkesedés német jellegű volt, merőben metafizikai, csak a francia forradalmárok elméleteinek szólt. Mihelyt ezeket az elméleteket a tények súlya és tömege háttérbe szorította, mihelyt a francia udvar és a francia nép — az 1791-es elméleti alkotmány alapján létrejött elméleti szövetség ellenére — gyakorlatilag nem tudott többé egyezségre jutni, mihelyt a nép „augusztus 10"-ével[277] szuverenitásának *gyakorlatilag* érvényt szerzett, és amikor ezenfelül 1793 május 31-én az elméletet a girondisták megbuktatása teljesen elnémította — akkor Németországnak ez a forradalomért való lelkesedése a forradalom iránti fanatikus gyűlöletté változott. Persze ez a lelkesedés csak olyan akcióknak szólott, mint 1789 augusztus 4-ének[278] éjszakája, amikor a nemesség lemondott kiváltságairól, de a derék németek sohasem gondoltak arra, hogy az ilyen akciók gyakorlati következményei erősen különböznek azoktól a következtetésektől, amelyeket jószándékú teoretikusok vonhatnak le belőlük. A németek sohasem voltak hajlandók helyeselni ezeket a következményeket, amelyek, mint mindannyian tudjuk, sokak számára meglehetősen komolyak és kellemetlenek voltak. Ilyenformán ez az egész tömeg, amely kezdetben a forradalom lelkes barátja volt, most leghevesebb ellenfelévé lett,

és minthogy a szolgai német sajtó révén természetesen a legelferdítettebb híreket kapta Párizsból, előnyben részesítette régi nyugodt szent római trágyadombját annak a népnek a hatalmas aktivitásával szemben, amely erős kézzel széttörte a rabszolgaság bilincseit, és minden zsarnoknak, arisztokratának és papnak arcába vágta kihívását.

Ám a Szent Római Birodalom napjai meg voltak számlálva. A francia forradalmi hadseregek bevonultak Németország kellős közepébe, a Rajnát tették meg Franciaország határának, és mindenütt hirdették a szabadságot és az egyenlőséget. Csapatostul kergették el a nemeseket, püspököket és apátokat, s mindazokat a kis fejedelmeket, akik a történelemben olyan sokáig játszották a bábuk szerepét. Tisztást vágtak, mintha telepesek volnának, akik a távol-nyugati amerikai őserdőkbe hatolnak be; a „keresztény-germán" társadalom özönvíz előtti vadona úgy tűnt el diadalmenetük elől, mint a köd a felkelő nap elől. Amikor pedig az erélyes Napóleon vette kezébe a forradalmi munkát, amikor a forradalmat azonosította önmagával, ugyanazt a forradalmat, amelyet 1794 thermidor 9-e[231] után a pénzsóvár középosztályok elfojtottak; amikor ő, az „egyfejű" demokrácia — ahogy egy francia író elnevezte —, seregeivel ismételten elözönlötte Németországot, a „keresztény-germán" társadalom végleg megsemmisült. Napóleon Németországgal szemben nem volt az az önkényes zsarnok, amelynek ellenségei feltüntetik; Napóleon Németországban a forradalom képviselője volt, a forradalom elveinek hirdetője, a régi feudális társadalom lerombolója. Kétségtelenül zsarnoki módon járt el, de még félig olyan zsarnoki módon sem, mint ahogy a konventbiztosok[279] jártak volna és jártak is el, ahova csak eljutottak; félig olyan zsarnoki módon sem, mint ahogy azok a fejedelmek és nemesek szoktak eljárni, akiket koldusbotra juttatott. Napóleon azt a *terrort*, amely Franciaországban elvégezte feladatát, *háború formájában más országokra* alkalmazta — és erre a „terrorra" Németországnak sürgős szüksége volt. Napóleon feloszlatta a Szent Római Birodalmat, és nagy államok alakításával csökkentette a kis államok számát Németországban. A meghódított országokba elvitte magával törvénykönyvét, s ez a törvénykönyv messze fölötte állt minden akkor meglevőnek, és elvben elismerte az egyenlőséget. A németeket, akik addig csak *magánérdekekért* éltek, arra kényszerítette, hogy az ezeken felülemelkedő közérdekek nagy eszméjének megvalósításán munkálkodjanak. De éppen ezzel vonta magára a németek haragját. Éppen azokkal a rendszabályokkal haragította magára a parasztságot, amelyek felszabadították a hűbéri elnyomás alól, mert előítéleteiket és régi szokásaikat gyökerükben támadta meg. Éppen azokkal az intézkedésekkel haragította magára a középosztályo-

kat, amelyekkel lerakta a német gyáripar alapjait; az összes angol áruk kitiltása és az Anglia elleni háború[280] volt az oka annak, hogy ők maguk kezdtek gyártani, de a tilalom egyúttal nagyon megdrágította a kávét meg a cukrot, a dohányt meg a burnótot; s ez persze elégséges volt a hazafias német szatócsok méltatlankodásának felkeltésére. Különben sem voltak olyan emberek, akik Napóleon egyetlen nagy tervét is megérthették volna. Átkokat szórtak rá, mert fiaikat elvitte olyan háborúkba, amelyeket az angol arisztokrácia és az angol középosztályok pénzén robbantottak ki; és barátaikként üdvözölték az angoloknak éppen azokat az osztályait, amelyek a háborúk valódi okai voltak, amelyek *hasznot húztak* ezekből a háborúkból, és nemcsak a háború alatt, hanem a háború után is rászedték a németeket, akik csak eszközül szolgáltak nekik. Átkokat szórtak Napóleonra, mert meg akartak maradni régi, nyomorúságos életmódjuknál, amely mellett nem kellett törődniök egyébbel, mint saját kis érdekükkel, átkokat szórtak rá, mert nem akartak tudni nagy eszmékről és közérdekről. Amikor végül Oroszországban szétverték Napóleon hadseregét, megragadták az alkalmat, hogy lerázzák magukról a nagy hódító kemény igáját.

Az 1813—14-es és 1815-ös „dicsőséges felszabadító háború", „a német történelem legdicsőségesebb időszaka" stb., ahogy nevezték, olyan őrültség volt, amely egykor még minden becsületes és értelmes németnek arcába kergeti majd a vért. Igaz, nagy volt akkor a lelkesedés, de kik voltak azok, akik lelkesedtek? Először is a parasztok, a létező legtompább agyú emberfajta, akik feudális előítéletekhez ragaszkodva tömegesen megmozdultak, készen arra, hogy inkább meghaljanak, mintsem felmondják az engedelmességet azoknak, akiket ők, apáik és nagyapáik uraiknak neveztek; és akik alázatosan tűrték, hogy tapossanak rajtuk, és lovagló ostorral üssék őket. Azután a diákok és általában az ifjak, akik e háborút elvi, sőt vallásháborúnak tekintették; mert azt hitték, hogy nemcsak a legitimitás elvéért szállnak harcba, amelyet nemzetiségüknek neveztek, hanem a szentháromságért és isten létezéséért is; a kor minden költeményében, pamfletjében és felhívásában úgy szerepelnek a franciák, mint az ateizmus, hitetlenség és elvetemültség képviselői, a németek pedig mint a vallás, a jámborság és a tisztesség bajnokai. Harmadszor, néhány felvilágosultabb férfiú, akik ezekbe az eszmékbe belekeveréték a „szabadság", „alkotmányok" és a „szabad sajtó" bizonyos fogalmait; de ezek jelentéktelen kisebbség voltak. S negyedszer, iparosoknak, kereskedőknek, spekulánsoknak stb. a fiai, akik azért a jogért küzdöttek, hogy a legolcsóbb piacon vásárolhassanak, és hogy a kávét cikória nélkül ihassák; persze céljaikat a diva-

tos lelkesedés olyan kifejezéseivel palástolták, mint „szabadság", „nagy német nép", „nemzeti függetlenség" és a többi. Ezek voltak azok, akik az oroszok, angolok és spanyolok segítségével leverték Napóleont.

Következő levelemben rátérek Németország történetére Napóleon bukása óta. Még csak azt kívánom hozzáfűzni megszorításul erről a rendkívüli férfiúról fentebb mondott véleményemhez, hogy minél tovább volt uralmon, annál jobban megérdemelte végső sorsát. Trónralépését nem akarom szemére vetni; a franciaországi középosztályok hatalma, amelyek sohasem törődtek a közérdekkel, feltéve, hogy magánügyeik kedvezően haladnak, valamint a nép közönye, amely nem látott végső hasznot a maga számára a forradalomból, és amelyet csak háborús lelkesedésre lehetett ébreszteni, nem tett lehetővé más utat; de hogy társult a régi forradalomellenes dinasztiákkal, amikor feleségül vette az osztrák császár leányát, s inkább kompromisszumot akart kötni a régi Európával, ahelyett, hogy minden nyomát eltörölte volna — arra a tisztességre törekedett, hogy az első legyen az európai uralkodók között, és ezért udvarát a lehető legnagyobb mértékben az övékéhez hasonlóvá tette —, ez volt nagy hibája. Más uralkodók szintjére süllyedt — azt a tisztességet kereste, hogy velük egyenlő legyen — meghajolt a legitimitás elve előtt — és így csak természetes volt, hogy a legitimisták a bitorlót kitaszították társaságukból.

Kiváló tisztelettel

II. levél

A „Northern Star" szerkesztőjének

Igen tisztelt Uram, —

miután első levelemben leírtam Németország állapotát a francia forradalom előtt és alatt, valamint Napóleon uralma alatt; miután utaltam arra, hogy a nagy hódítót hogyan és mely erők döntötték meg, most ismét felveszem elbeszélésem fonalát, hogy megmutassam, mit tett Németország önmagával nemzeti függetlenségének e „dicsőséges restaurációja" után.

Mindezeket az eseményeket olyan szemszögből néztem, amely homlokegyenest ellentétes volt azzal a móddal, ahogyan általában ábrázolják őket; de felfogásomat minden ponton igazolják a német történelem következő időszakának az eseményei. Ha a *Napóleon* elleni háború valóban a zsarnokság ellen vívott szabadságharc lett volna, akkor az lett volna az

eredménye, hogy mindazon nemzetek, amelyeket *Napóleon* leigázott, bukása után proklamálták volna az egyenlőség elveit, és élvezték volna annak áldásait. De ennek éppen a fordítottja történt. Anglia részéről a háborút a megrémült arisztokrácia kezdte, és a plutokrácia támogatta, mert az újabb meg újabb kölcsönökben és a nemzeti adósság felduzzadásában óriási profit forrását látták; mert alkalmuk nyílott arra, hogy behatoljanak a dél-amerikai piacokra, ezeket elárasszák saját áruikkal, s meghódítsák azokat a francia, spanyol és holland gyarmatokat, amelyeket alkalmasaknak véltek arra, hogy még jobban teletömjék zsebeiket; hogy zsarnoki módon érvényesítsék a „Britannia, rule the waves"* elvét, s kényükrekedvükre háborgathassák bármely más nemzet kereskedelmét, amelynek konkurrenciája azzal fenyegetett, hogy veszélyezteti növekvő gazdagodásukat; s végül, hogy érvényesítsék óriási profitok szerzésére való jogukat azzal, hogy — Napóleon kontinentális rendszerével dacolva — ellátják az európai piacokat. Ezek voltak a *valódi* okai a hosszú háborúnak azoknak az osztályoknak a részéről, amelyeknek kezébe volt letéve akkor Anglia kormányzása, ami pedig azt az ürügyet illeti, hogy a francia forradalom veszélyeztette az angol alkotmány alapelveit, ez csak azt mutatja, hogy micsoda remekmű lehetett „az emberi észnek ez a tökélye". Spanyolország részéről a háború a legitim trónöröklés elvének és a papság inkvizíciós zsarnokságának megvédéséért indult meg. Az 1812-es alkotmány elveit később vezették be, hogy a népet némiképp ösztönözzék a harc folytatására, lévén *maguk* az elvek francia eredetűek. Olaszország sohasem állt szemben *Napóleonnal*, hiszen csak előnye volt belőle, és még nemzeti létét is neki köszönhette. Ugyanez volt a helyzet Lengyelországgal. Hogy Németország mivel volt adósa Napóleonnak, arra első levelemben utaltam.

Napóleon bukását a győztes hatalmak együtt és külön-külön úgy tekintették, mint a *francia forradalom megsemmisítését* és a legitimitás diadalát. A következmény természetesen az volt, hogy restaurálták a legitimitás elvét hazájukban, előbb olyan szentimentális frázisok leple alatt, mint a „szent szövetség", az „örök béke", a „közjó", „a fejedelem és az alattvaló közti bizalom" stb. stb., később leplezetlenül, szurony és tömlöc segítségével. A győztesek tehetetlenségét eléggé megmutatta az az egy tény is, hogy mindezek után a legyőzött francia nép, amelyre egy gyűlölt dinasztiát erőszakoltak rá és tartottak fenn 150 000 idegen puskával, győztes ellenségeiben mégis olyan rettegő tiszteletet ébresztett, hogy tűr-

* — „Britannia, uralkodj a habokon"[281] — *Szerk.*

The Northern Star,

AND NATIONAL TRADES' JOURNAL.

VOL. VIII. NO. 417. LONDON: SATURDAY, NOVEMBER 9, 1844.

A „Northern Star" egyik száma Engels tudósításával

hetően liberális alkotmányt kapott, míg a többi nemzet, minden erőlködése és szabadságával való kérkedése ellenére sem kapott egyebet, mint eleinte szép szavakat, azután meg puskagolyókat. A francia forradalom leverését republikánusok lemészárlásával ünnepelték meg Dél-Franciaországban; az inkvizíció máglyájának fellángolásával és a hazai zsarnokság restaurálásával Spanyolországban és Olaszországban, s a szájkosár-törvényekkel[282] és „Peterloo"-val[270] Angliában. Amint látni fogjuk, Németországban hasonlóképpen alakultak a dolgok.

A porosz királyság az összes német államok közül elsőnek üzent hadat *Napóleonnak*. Poroszországot akkor *III. Frigyes Vilmos* kormányozta, akit „Az Igazságos" melléknévvel csúfoltak — az egyik legnagyobb tökfej, aki valaha trónon ült. Káplárnak született, aki az egyenruhák gombjait ellenőrzi; kicsapongó volt, szenvedély nélkül, s ugyanakkor erkölcscsősz, aki nem tudott másképpen beszélni, mint infinitívuszokban, s akit csak fia múlt felül proklamációk írásában; csak két érzést ismert — félelmet és káplári dölyföt. Uralkodásának első felében domináló lelki állapota a félelem volt *Napóleontól*, aki a megvetés nagylelkűségével kezelte, amikor visszaadta neki fele királyságát, amelyet nem tartott érdemesnek megtartani. Ez a félelem vitte rá arra, hogy kormányozni engedje maga helyett a félreformerek pártját — *Hardenberget*, *Steint*, *Schönt*, *Scharnhorstot* stb., akik bevezettek egy liberálisabb község-szervezetet, eltörölték a jobbágyságot, a hűbéri szolgáltatásokat járadékká, illetve egy huszonöt év alatt törleszthető meghatározott összeggé változtatták át, és mindenekelőtt bevezették azt a katonai szervezetet, amely rettenetes erőt ad a népnek, s amelyet az előbb vagy utóbb fel fog használni a kormányzat ellen. „Előkészítettek" egy alkotmányt is, amely azonban még nem került napvilágra. Hamarosan látni fogjuk, milyen fordulatot vettek a poroszországi események a francia forradalom leverése után.

Miután a „korzikai szörnyet" biztos őrizetbe helyezték, a nagy és kis zsarnokok azonnyomban nagy kongresszusra ültek össze Bécsben, hogy elosszák a zsákmányt és a pénzt, s megállapítsák, milyen mértékben állítható vissza a forradalom előtti állapot. Vettek és eladtak, felosztottak és egyesítettek nemzeteket, ahogy éppen uralkodóik érdekeinek és céljainak a legjobban megfelelt. Csak három olyan állam volt a jelenlevők közt, amely tudta, mit akar — Anglia, amely arra törekedett, hogy kereskedelmi uralmát fenntartsa és kiterjessze, hogy a gyarmati rablásból magának biztosítsa az oroszlánrészt, és gyengítse a többieket — Franciaország, mely nem akart túlsók kárt szenvedni, és gyengíteni akarta a többieket — Oroszország, amely növelni akarta hatalmát és területét, s gyengíteni

a többieket; a fennmaradó államokat szentimentalizmus, kicsinyes önzés vezérelte, sőt néhányat valami nevetséges érdektelenség. Ennek az volt a következménye, hogy Franciaország beleköpött a nagy német államok levesébe, hogy Oroszország megkapta Lengyelország legértékesebb részét, és hogy Anglia jobban kiterjesztette tengeri hatalmát a béke, mint a háború révén, s minden kontinentális piacon uralkodó helyzetbe került, ami az angol népre nézve nem járt haszonnal, de az angol középosztályok számára hallatlan mértékű meggazdagodás forrása volt. A német államokat, amelyek nem törődtek egyébbel, csak kedvelt legitimitási elvükkel, újra rászedték, s ezek a békével elvesztették mindazt, amit a háborúval nyertek. Németország továbbra is harmincnyolc államra volt szétforgácsolva; ez a megosztottság kerékkötője minden belső haladásnak, és előnyt biztosít vele szemben Franciaországnak; s a német államok, mivel továbbra is a legjobb piacai maradtak az angol gyártmányoknak, csak az angol középosztályok gazdagodását szolgálták. Hadd kérkedjen az angol népnek ez a része azzal, hogy milyen nagylelkűen áldozott óriási pénzösszegeket a *Napóleon* elleni háború folytatására; de még ha feltételezzük is, hogy valójában ők fizették ezt a támogatást, nem pedig a dolgozó nép — nagylelkűségükkel csak a kontinentális piacokat akarták újra megnyitni, s ez oly jól sikerült nekik, hogy az a profit, amelyet a békekötés óta csak magától Németországtól bezsebeltek, legalább hatszorosan fedezte azokat az összegeket. Igazi burzsoá nagylelkűség ez, amely előbb támogatás formájában ajándékokat oszt, s aztán hatszorosan visszafizetteti őket profit formájában. Vajon olyan buzgón fizették volna ezeket a támogatásokat, ha arra kellett volna számítaniok, hogy a háború végén az ellenkezője következik be, és Angliát árasztották volna el a német áruk, ahelyett, hogy maroknyi angol tőkés Németországot tartaná ipari függőségben?

Annyi bizonyos, hogy Németországot mindenki becsapta, s legjobban tulajdon úgynevezett barátai és szövetségesei. Nekem magamnak ez nem okozna különösebb gondot, mivel nagyon jól tudom, hogy az európai társadalom újjászervezése felé közeledünk, ez pedig meg fogja gátolni egyfelől az ilyen becsapást, másfelől az ilyen gyengeelméjűséget; amit meg akarok mutatni, az először is az, hogy sem az angol népnek, sem semelyik más népnek nem volt haszna a német zsarnokok rászedéséből, hanem ebből kizárólag más zsarnokok húztak hasznot, vagy egy külön osztály, amelynek az érdeke ellentétes a nép érdekével; másodszor, hogy a hatalmukba visszahelyezett német zsarnokok legelső cselekedete megmutatta teljes alkalmatlanságukat. Vegyük most szemügyre Németország belügyeit.

Láttuk azokat az erőket, amelyek, az angol pénz és az orosz barbárság segítségével, leverték a francia forradalmat. Két részre oszlottak; először a régi „keresztény-germán" társadalom dühödt hívei, a parasztság és a lelkes ifjúság, akiket a jobbágyi függőségnek, a nemzetiségnek, a legitimitásnak és a vallásnak a fanatizmusa hajtott; és másodszor a józanabb középosztálybeliek, akik „nyugtot akartak", hogy pénzt kereshessenek és költhessenek anélkül, hogy a nagy történelmi események pimasz beavatkozása zavarná őket. Az utóbbiak meg voltak elégedve, mihelyt megkapták a békét és azt a jogot, hogy a legolcsóbb piacon vásárolhassanak, cikória nélküli kávét ihassanak és minden politikai ügyből kizárassanak. A „keresztény-germánok" azonban most aktív támaszai lettek a restaurált kormányzatoknak, és minden tőlük telhetőt megtettek, hogy a történelem kerekét 1789-re visszaforgassák. Azok, akik azt kívánták, hogy a nép élvezhesse erőfeszítéseinek némi gyümölcsét, elég erősek voltak ahhoz, hogy jelszavaikat 1813 csatakiáltásává, de ahhoz nem, hogy 1815 gyakorlatává tegyék. Kaptak néhány szép ígéretet — alkotmányra, szabad sajtóra stb., és ez volt minden; a gyakorlatban mindent gondosan úgy hagytak, ahogy régebben volt. Németország elfranciásodott részeit amennyire lehetett megtisztították az „idegen zsarnokság" nyomaitól, és csak a Rajna balpartján levő tartományok tartották meg francia intézményeiket. A hesseni választófejedelem odáig ment, hogy visszanövesztette még *katonáinak copfjait* is, amelyeket a franciák istentelen keze levágott. Egyszóval, Németország, éppenúgy, mint minden más ország, a szemérmetlen reakció képét nyújtotta, s ezt a reakciót csak bizonyos félénkség és gyengeség különböztette meg a többitől; még annyi energiát sem tanusított, amennyivel Olaszországban, Spanyolországban, Franciaországban és Angliában harcoltak a forradalmi elvek ellen.

Azt a becsapási rendszert, amelynek Németország a bécsi kongresszuson áldozata lett, most a különböző német államok egymás közt kezdték gyakorolni. Poroszország és Ausztria, hogy gyengítse a különböző államok hatalmát, arra kényszerítette őket, hogy valamiféle korcs alkotmányokat bocsássanak ki, amelyek gyengítették a kormányokat, anélkül, hogy bármi hatalmat adtak volna a nép vagy akárcsak a középosztályok kezébe. Németországban, amely államok szövetsége volt, s ezeknek az államoknak a küldöttségei — melyeket az egyes kormányok maguk jelöltek ki — alkották a szövetségi gyűlést, nem fenyegetett az a veszély, hogy a nép túlságosan erős lesz, hiszen a szövetségi gyűlés határozatai, amelyek egész Németországra nézve törvényerejűek voltak, minden államot köteleztek anélkül, hogy bármilyen képviseleti gyűlés jóváhagyásától függtek volna.

Ebben a szövetségi gyűlésben Poroszország és Ausztria természetesen abszolút módon uralkodtak; csak meg kellett fenyegetniök a kisebb fejedelmeket, hogy magukra hagyják őket képviseleti gyűlésükkel való harcukban, s azok máris úgy megijedtek, hogy feltétel nélkül engedelmeskedtek. Ezekkel az eszközökkel, hatalmi túlsúlyukkal, s mert ők voltak igazi képviselői annak az elvnek, amelyből minden német fejedelem levezeti hatalmát, Németország abszolút uraivá lettek. Bármi történjék is a kis államokban, gyakorlatilag nincs hatása. Németország liberális középosztályainak küzdelmei eredménytelenek maradtak, amíg a kisebb déli államokra korlátozódtak; jelentősekké váltak, mihelyt Poroszország középosztályai felébredtek letargiájukból. S minthogy az osztrákokról aligha lehet azt mondani, hogy a civilizált világhoz tartoznak, és mivel ennélfogva békésen alávetik magukat atyai zsarnokaiknak, Poroszország az az állam, amely a modern német történelem középpontjának, a közvélemény hullámzásai barométerének tekinthető.

Napóleon bukása után élte a porosz király uralkodásának néhány legboldogabb esztendejét. Igaz, mindenfelől becsapták. Becsapta Anglia; becsapta Franciaország; saját drága barátai, az osztrák császár és az orosz cár ismételten becsapták; ő azonban érzelmektől túláradó szívével észre sem vette; el sem tudta képzelni, hogy lehetnek a világon olyan gazemberek, akik *III. Frigyes Vilmost*, „Az Igazságost", becsaphatnák. Boldog volt. *Napóleont* megdöntötték. *Nem* kellett *félnie*. Ragaszkodott a Német Szövetségi Szerződés 13. cikkelyéhez[283], amely minden államnak alkotmányt ígért. Ragaszkodott a másik, a sajtószabadságról szóló cikkelyhez. Mi több, 1815 május 22-én kibocsátott egy proklamációt, amely ezekkel a szavakkal kezdődött — s ezekben a szavakban jóindulatú boldogsága csodálatosan keveredik káplári dölyfével —: *„Népképviseletet kell létrehozni!"* Ezek után megparancsolta, hogy nevezzenek ki egy bizottságot, amely népe számára alkotmányt dolgoz ki; s még 1819-ben is, amikor forradalmi tünetek mutatkoztak Poroszországban, amikor a reakció Európa-szerte a legjobban dühöngött, és amikor a kongresszusok dicső gyümölcse teljesen beérett, még akkor is kijelentette, hogy a jövőben a királyság majdani képviseleti gyűléseinek hozzájárulása nélkül nem fognak államkölcsönt felvenni.

Sajnos, e boldog idő nem sokáig tartott. A *Napóleontól* való félelem helyét a király lelkében nagyonis hamar elfoglalta a *forradalomtól való félelem*. De erről legközelebbi levelemben.

Még csak egy szót akarok ehhez hozzáfűzni. Amikor angol demokratikus gyűléseken pohárköszöntőt mondanak „a világ hazafiaira", Andreas

Hofert feltétlenül megemlítik köztük. Nos, vajon azok után, amit *Napóleon* németországi ellenségeiről mondottam, megérdemli-e Hofer neve, hogy demokraták ünnepeljék? Hofer ostoba, tudatlan, bigott, fanatikus paraszt volt, akinek lelkesedése a Vendée[284] lelkesedése, az „egyházért és a császárért" való lelkesedés volt. Bátran harcolt — de hiszen a vendée-iak is bátran harcoltak a republikánusok ellen. Ő Bécs és Róma atyai zsarnokságáért harcolt. Anglia demokratái, a német nép becsülete kedvéért a jövőben ne emlékezzetek meg erről a bigott személyről. Németországban voltak nála különb hazafiak. Miért ne *Thomas Münzert* említsük meg, az 1525-ös parasztfelkelés dicső vezérét, aki igazi demokrata volt, amennyire abban az időben lehetett? Miért ne *Georg Forstert* dicsőítsük, ezt a német *Thomas Paine-t*, aki a francia forradalmat Párizsban a végsőkig támogatta, összes földijeivel szemben, és a vérpadon halt meg? Miért ne sok-sok mást, akik realitásokért, nem pedig illúziókért harcoltak?

Kiváló tisztelettel

III. levél

A „Northern Star" szerkesztőjének

Igen tisztelt Uram, —

nagyon kérem Önt és olvasóit, bocsássák meg látszólagos hanyagságomat, hogy eddig nem folytattam a fenti tárgyra vonatkozólag lapjukban megkezdett levélsorozatomat. Meg lehetnek azonban győződve arról, hogy ama általam elvállalt kellemes feladat teljesítésétől, hogy az angol demokráciát tájékoztassam hazám állapotáról, csakis az tarthatott vissza, hogy néhány hetet kizárólag a német mozgalomnak kellett szentelnem.

Olvasói talán emlékezni fognak valamelyest az első és a második levelemben tett megállapításokra. Ott elmondottam, miként söpörték el a francia seregek 1792-től 1813-ig a régi, rothadt német állapotokat; miként döntötte meg Napóleont az európai *feudálisoknak*, vagyis arisztokratáknak és a *burzsoáknak*, vagyis iparűző középosztályoknak a szövetsége; miként szedték rá az ezt követő békekötések során a német fejedelmeket szövetségeseik, sőt még a legyőzött Franciaország is; miként jött létre a Német Szövetségi Szerződés és Németország jelenlegi politikai állapota; s hogyan lett Németország kizárólagos urává Poroszország és Ausztria azáltal, hogy a kisebb államokat alkotmány kibocsátására bírták. Ha Ausztriát

mint félbarbár országot figyelmen kívül hagyjuk, arra az eredményre jutunk, hogy Poroszország az a csatamező, amelyen Németország jövendő sorsa el fog dőlni.

Legutóbbi levelünkben azt mondottuk, hogy III. Frigyes Vilmos porosz király, miután megszabadult a Napóleontól való félelemtől és néhány boldog, mert félelemnélküli évet töltött el, talált egy másik mumust, amely rémületben tartotta — „a forradalmat". Most megnézzük, milyen módon hatolt be „a forradalom" Németországba.

Napóleon bukása után, amelyet — ismét meg kell állapítanom — ama kor királyai és arisztokratái teljesen azonosítottak a francia forradalom vagy ahogy ők nevezték, *a* forradalom leverésével, 1815 után minden országban a forradalomellenes párt tartotta kezében a kormányzás gyeplőjét. A feudális arisztokraták uralkodtak minden kormányban Londontól Nápolyig, Lisszabontól Szentpétervárig. A középosztályok azonban, amelyek az egész üzletet fizették, és menetét elősegítették, részt követeltek a hatalomból. A restaurált kormányok egyáltalán nem az ő érdekeiket helyezték előtérbe. Ellenkezőleg, a középosztályok érdekeit mindenütt mellőzték, sőt nyíltan semmibe vették. Az 1815-ös angol gabonatörvény[285] megszavazása a legkirívóbb példája egy olyan ténynek, amely egész Európában tapasztalható volt; s a középosztályok mégis hatalmasabbak voltak akkor, mint bármikor annakelőtte. A kereskedelem és a gyáripar mindenütt terjeszkedett, és gyarapította a hájas *burzsoák* vagyonát; megnövekedett jólétük kifejezésre jutott spekulációs szellemük erősödésében, a kényelmi és fényűzési cikkek iránti fokozódó keresletükben. Lehetetlen volt tehát békésen beletörődniök abba, hogy olyan osztály kormányozza őket, amely századok óta hanyatlott — amelynek az érdekei ellentétben álltak a középosztályok érdekeivel — s amelynek pillanatnyi visszajutása a hatalomra maguknak a burzsoáknak a műve volt. A küzdelem a középosztályok és az arisztokrácia közt elkerülhetetlen volt; csaknem azonnal a békekötés után megkezdődött.

Minthogy a középosztályoknak csak pénzük révén van hatalmuk, csak úgy szerezhetnek politikai hatalmat, ha a pénzt teszik meg az egyén törvényhozó képessége egyetlen ismérvének. Minden feudális kiváltságot, az elmúlt idők minden politikai monopóliumát a *pénz* egyetlen nagy kiváltságában és monopóliumában kell feloldaniok. A középosztályok politikai uralma tehát megjelenési formájában lényegileg *liberális*. Megszüntetik az összes régi különbségeket az egy országban egymás mellett létező különböző rendek között, az összes önkényes kiváltságokat és mentességeket; kénytelenek a választási elvet tenni a kormányzás alapjává — elismerni elvben

az egyenlőséget, megszabadítani a sajtót a monarchikus cenzúra zaklatásaitól, bevezetni az esküdtszéket, hogy megszabaduljanak a bírák külön osztályától, amely állam az államban. Ennyiben ízig-vérig demokratáknak látszanak. De mindezeket a reformokat csak annyiban vezetik be, amennyiben ezáltal minden korábbi egyéni és örökletes kiváltság helyébe a *pénz* kiváltsága lép. Így a választási elvet azáltal, hogy a választás és választhatóság jogát vagyoni cenzushoz kötik, saját osztályuk számára tartják fenn. Az egyenlőséget ismét félreteszik azáltal, hogy pusztán „a törvény előtti egyenlőségre" korlátozzák, ami annyi, mint egyenlőség gazdag és szegény egyenlőtlensége ellenére — egyenlőség a létező fő egyenlőtlenség határain belül —, ami, röviden, nem egyebet jelent, mint hogy az *egyenlőtlenségnek* az egyenlőség nevet adják. Így a sajtószabadság önmagában véve a középosztály kiváltsága, mert a nyomtatáshoz *pénzre* és a nyomtatott termék számára vevőkre van szükség, a vevőknek pedig ismét pénzük kell hogy legyen. Így az esküdtszék a középosztály kiváltsága, mert kellőképpen ügyelnek arra, hogy csakis „tiszteletreméltó" személyeket válasszanak meg esküdteknek.

Két tény megvilágítása végett tartottam szükségesnek, hogy megtegyem ezt a néhány megjegyzést a burzsoá kormányzásról. Az első az, hogy 1815-től 1830-ig a dolgozó osztályoknak lényegében demokratikus mozgalma többé vagy kevésbé a *burzsoák* liberális mozgalmának volt alárendelve. A dolgozó nép, jóllehet haladottabb volt, mint a középosztályok, nem tudta még felismerni a teljes különbséget liberalizmus és demokrácia — a középosztályok emancipációja és a dolgozó osztályok emancipációja — között; nem tudták felismerni a különbséget a *pénz* szabadsága és az *ember* szabadsága között, amíg a pénz politikailag fel nem szabadult, amíg a középosztály kizárólagos uralkodó osztállyá nem lett. Ezért akarták kérelmezni a peterlooi demokraták nemcsak az általános választójogot, hanem egyúttal a gabonatörvény eltörlését is; ezért harcoltak a *burzsoázia* politikai érdekeiért a proletárok 1830-ban Párizsban és fenyegettek, hogy harcolnak értük 1831-ben Angliában. A középosztályok 1815-től 1830-ig minden országban a forradalmi párt legerősebb tényezői és ezért vezetői is voltak. A dolgozó osztályok szükségképpen eszközei a középosztályoknak, amíg a középosztályok *maguk forradalmiak* vagy haladók. A dolgozó osztályok különálló mozgalma ezért ebben az esetben mindig másodlagos jelentőségű. De attól a naptól kezdve, amikor a középosztályok megszerzik a teljes politikai hatalmat, attól a naptól kezdve, amikor minden feudális és arisztokratikus érdeket megsemmisít a *pénz* hatalma, attól a naptól kezdve, amikor a középosztályok *megszűnnek* haladók és forradalmiak

lenni, és maguk is stacionáriussá válnak, attól a naptól kezdve a munkásosztály mozgalma átveszi a vezetést, és a *nemzeti mozgalommá* válik. *Ha ma eltörlik a gabonatörvényeket, holnap a charta lesz a fő kérdés Angliában — holnap a chartista mozgalom mutatja majd azt az erőt, azt az energiát, azt a lelkesedést és kitartást, amely biztosítja a sikert.*

A második tény, amelynek megvilágítása végett bátorkodtam néhány megjegyzést tenni a burzsoá kormányzásról, kizárólag Németországra vonatkozik. A németek, akiknek — teoretikusok nemzete lévén — nincs sok gyakorlati tapasztalatuk, szent igazságoknak tekintették azokat a közkeletű téveszméket, amelyek mellett a francia és az angol középosztályok síkra szálltak. A német középosztályok örültek, hogy békében hagyják őket kis magánügyleteikkel, amelyek nagyon „kisstílűen" bonyolódtak le; ahol alkotmányt kaptak, kérkedtek szabadságukkal, de nem igen avatkoztak be az állam politikai ügyeibe; ahol nem kaptak, ott örültek, hogy mentesültek a képviselőválasztással és a képviselői beszédek olvasásával járó fáradságtól. A dolgozó népnek hiányzott az a nagy emelő, amely Franciaországban és Angliában talpra állította — a kiterjedt manufaktúrák — és következménye, a középosztály uralma. Ezért csendben maradt. A parasztság Németország azon részeiben, ahol a modern francia intézmények helyébe ismét a régi feudális *rezsim* lépett, elnyomottnak érezte magát, de ennek az elégedetlenségnek még egy ösztönzőre volt szüksége ahhoz, hogy nyílt lázadásban törjön ki. Ilyenformán Németországban a forradalmi párt 1815-től 1830-ig csak *teoretikusokból* állott. Az egyetemekről rekrutálódott; kizárólag diákok voltak a tagjai.

Az 1789-es régi rendszer visszaállítása Németországban lehetetlennek bizonyult. A kor megváltozott viszonyai arra kényszerítették a kormányokat, hogy új rendszert találjanak ki, amely Németország sajátja. Az arisztokrácia akart kormányozni, de túl gyenge volt; a középosztályok sem nem akartak kormányozni, sem elég erősek nem voltak — de ahhoz mindkét fél elég erős volt, hogy a kormányt bizonyos engedményekre bírja. A kormányforma ennélfogva egyfajta korcs monarchia volt. Néhány államban volt alkotmány, mely bizonyos látszat-biztosítékot nyújtott az arisztokráciának és a középosztályoknak; a többieknek mindenütt *bürokratikus* kormányzatuk volt — vagyis olyan monarchiájuk, amely állítólag figyelembe veszi a középosztály érdekeit jó közigazgatás révén, ezt a közigazgatást azonban arisztokraták irányítják, és tevékenységét, amennyire lehetséges, elrejtik a nyilvánosság elől. Ennek következménye közigazgatási kormányhivatalnokok külön osztályának kialakulása, ezeknek a kezében

összpontosul a fő hatalom, és ezek szembenállnak minden más osztállyal. Ez a középosztály uralmának barbár formája.

Ám ez a kormányforma nem elégítette ki sem az „arisztokratákat", „keresztény-germánokat", „romantikusokat", „reakciósokat", sem pedig a „liberálisokat". Ezért szövetkeztek a kormányok ellen, és titkos diákegyesületeket alakítottak. E két szekta egyesüléséből — mert pártoknak nem nevezhetők — nőtt ki a korcsliberálisoknak az a szektája, amely titkos társaságaiban koronával, bíborpalásttal, jogarral és az ilyen fajta apparátus egyéb kellékeivel — nem szabad megfeledkezni a hosszú ősz vagy vörös szakállról sem — ellátott német császárról álmodott, akit rendi gyűlés vesz körül, amelyben a papság, a nemesség, a polgárok és a parasztok illően külön vannak választva. A feudális brutalitásnak és a modern burzsoá téveszméknek nevetségesebb vegyüléke el sem képzelhető. De éppen ez kellett a diákoknak, akiknek lelkesedésre volt szükségük, bármily célért, bármily áron. Mindamellett ezek a nevetséges idioszinkráziák, a spanyolországi, portugáliai és olaszországi forradalmakkal[286], a carbonarik franciaországi megmozdulásaival[287] és az angliai reformmozgalommal[288] együtt annyira megijesztették az uralkodókat, hogy ezek szinte eszüket vesztették. III. Frigyes Vilmosnak most már megvolt a mumusa, „a forradalom" — e néven foglalták össze mindezeket a különböző és részben ellentétes mozgalmakat.

Számos bebörtönzés és tömeges üldözés fojtotta el ezt a „forradalmat" Németországban; a francia szuronyok Spanyolországban, az osztrák szuronyok Olaszországban egy időre biztosították a törvényes királyok és az istentől eredő jogok erőfölényét. A Szent Szövetség egy ideig támogatta még a szultánnak is azt az istentől eredő jogát, hogy felakassza és felnégyelje görög alattvalóit; de ez az eset túlságosan kirívó volt, és a görögöknek megengedték, hogy megszabaduljanak a török igától.[289]

Végül a párizsi három nap[290] megadta a jelt a középosztály, az arisztokrácia és a nép elégedetlenségének általános kitörésére Európa-szerte. Az arisztokrata lengyel felkelést[291] leverték; a francia és a belga középosztályoknak sikerült politikai hatalmat biztosítaniok maguknak; az angol középosztályok ugyancsak elérték ezt a célt a Reform Bill-lel[134]; a részben népi, részben polgári, részben nemzeti olasz felkeléseket elfojtották; s Németországban számos felkelés és mozgalom a népi és polgári agitáció új korszakát jelezte.

A liberális agitáció új és heves jellege Németországban 1830 és 1834 között azt mutatta, hogy a középosztályok most maguk vették kezükbe a dolgot. Minthogy azonban Németország számos államra tagozódik,

s ezek közül csaknem mindegyiknek külön vámhatárai és külön vámtételei voltak, e mozgalmaknak nem voltak közösek az érdekeik. Németország középosztályai nem azért akartak politikailag szabadok lenni, hogy a közügyeket saját *érdekeiknek* megfelelően rendezzék, hanem mert szégyellték, hogy a franciákhoz és az angolokhoz képest szolgai helyzetben vannak. Mozgalmuk híján volt annak a szubsztanciális bázisnak, amely biztosította a liberalizmus sikerét Franciaországban és Angliában; a kérdésben való érdekeltségük sokkalta inkább elméleti volt, mint gyakorlati; általában érdektelenek voltak. Az 1830-as francia *burzsoák* nem voltak azok. Laffitte a forradalom másnapján azt mondotta: „Most mi, bankárok, fogunk uralkodni"; és uralkodnak mind a mai napig. Az angol középosztályok ugyancsak nagyon jól tudták, mit akarnak, amikor bevezették a tízfontos cenzust; minthogy azonban a német középosztályok, amint mondottuk, kisstílű üzletemberek, puszta rajongók — a „sajtószabadság", az „esküdtbíróság", „a népnek adott alkotmányos biztosítékok", a „népjogok", a „népképviselet" és más effélék csodálói voltak, s ezeket nem eszköznek, hanem célnak tartották; az árnyat a lényegnek vélték, és ezért semmit sem kaptak. A középosztály mozgalma mindamellett elégséges volt néhány tucat forradalom létrehozásához, amelyek közül kettő-három ért el némi eredményt: tömérdek népgyűlést, sok fecsegést és hírlapi kérkedést, s a demokratikus mozgalom egészen gyönge kezdetét a diákság, a munkásság és a parasztság körében.

Nem bocsátkozom e hetvenkedő és sikertelen mozgalom meglehetősen unalmas részleteibe. Mindenütt, ahol valami fontos vívmányt elértek, mint például a sajtószabadságot Badenben, közbelépett a német szövetségi gyűlés, és véget vetett a dolognak. Az egész bohózatot lezárta az 1819-es és 1823-as tömeges letartóztatások megismétlése, valamint a német fejedelmek titkos ligája, amelyet 1834-ben alakítottak meg egy bécsi küldöttkonferencián, a liberalizmus minden további térfoglalásának megakadályozása végett. E konferencia határozatait néhány évvel ezelőtt nyilvánosságra hozták.[292]

1834 és 1840 között Németországban minden nyilvános mozgalom kihalt. Az 1830-as és 1834-es agitátorok vagy tömlöcben voltak, vagy szétszóródtak idegen országokban, ahova elmenekültek. Az egyre szigorúbb cenzúra elleni és a középosztályok növekvő nemtörődömsége és közönye elleni harcot azok vívták tovább, akik az agitáció ideje alatt is sokat megőriztek polgári félénkségükből. A parlamenti ellenzék vezetői tovább szónokoltak a kamarákban, de a kormányok megtalálták a módot, hogy a többségek szavazatait a maguk számára biztosítsák. Úgy látszott,

nincs további lehetőség arra, hogy Németországban bármiféle nyilvános mozgalmat létrehozzanak; a kormányok mindenben kényük-kedvük szerint cselekedhettek.

Mindezen mozgalmakban *Poroszország* középosztályai szinte *nem* vettek részt. A dolgozó nép országszerte számos zendülésben juttatta kifejezésre elégedetlenségét, ezeknek a zendüléseknek azonban nem volt határozott céljuk, és ezért nem vezettek eredményre. A poroszok apátiája volt a Német Szövetség legfőbb ereje. Azt mutatta, hogy Németországban még nem érkezett el az ideje a középosztály egy általános mozgalmának.

Következő levelemben* rá fogok térni a legutóbbi hat év mozgalmára, ha sikerül összegyűjtenem a szükséges anyagokat, hogy a német kormányok szellemét néhány olyan cselekedetükkel jellemezhessem, amelyekhez képest az Önök nagybecsű belügyminiszterének cselekedetei[293] tiszták és ártatlanok.

Addig is, tisztelt Uram, maradok

kiváló tisztelettel

The State of Germany

A megírás ideje: 1845 október 15., október vége, 1846 február 20.

A megjelenés helye: „The Northern Star", 1845 október 25., november 8., 1846 április 4. (415., 417., 438.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: Német tudósítója

* *További levél Engelstől nem jelent meg. — Szerk.*

[Friedrich Engels]

Az angol gabonatörvények története

A múlt század derekáig Anglia csaknem minden évben exportált gabonát, és nagyon ritkán volt szüksége arra, hogy ezt az élelmiszert külföldről hozza be. De azóta megfordult a helyzet. Egyrészt az ilyen körülmények között szükségképpen alacsony gabonaárak, másrészt a magas húsárak számos szántóföld legelővé változtatására vezettek, s ugyanakkor az ipar és ezzel együtt a népesség fontos gépek feltalálása folytán eddig ismeretlen ütemben növekedett. Így Anglia előbb arra kényszerült, hogy felhagyjon a gabonakivitellel, majd később hogy maga is importáljon gabonát külföldről. A Franciaország ellen a forradalom idején viselt huszonöt esztendős háború megnehezítette a szállítást, s Angliát arra kényszerítette, hogy többé vagy kevésbé saját földjére szorítkozzék. Azok az akadályok, amelyeket a háború a szállítások útjába állított, ugyanúgy hatottak, mint egy védővám. A gabonaárak emelkedtek, a földjáradék ugyancsak emelkedett, mégpedig a legtöbb esetben a korábbi összeg kétszeresére, sőt néhány esetben ötszörösére. Ennek az volt a következménye, hogy a csak nemrég legelővé változtatott földek nagy részét megint gabonatermelésre fordították. Az angol földbirtokosokat, akik mellékesen szólva néhány száz lordból és mintegy 60 000 nem-nemes baronetből és squire-ből állnak, jövedelmeiknek ez az emelkedése tékozló életmódra és a fényűzésben való versengésre csábította, erre pedig hamarosan már megnövekedett járadékaikból sem futotta. Nemsokára súlyos adósságok terhelték a birtokokat. Amidőn az 1814-es békekötés a behozatal akadályait megszüntette, a gabonaárak estek és a bérlők a magas bér mellett már nem realizálhatták gabonájuk termelési költségeit, csak két kivezető út maradt. Vagy a földbirtokosok csökkentik a földbért, vagy a tényleges védővámot valóságos védővámmal pótolják. A földbirtokosok, akik nemcsak a felsőházban és a kormányban uralkodtak, hanem (a Reform Bill[134] előtt) az alsóházban is meglehetősen korlátlan hatalommal rendelkeztek, persze az utóbbit választották, s 1815-ben a középosztályok és az akkor még általuk vezetett

nép dühös tiltakozása közepette a szuronyok oltalma alatt keresztülhajszolták a gabonatörvényeket. Az első, 1815. évi gabonatörvény éppenséggel megtiltotta a gabonabehozatalt mindaddig, amíg Angliában a gabonaár nem éri el quarterenként a 80 sh.-et. Ezen az áron és ezen felül* a külföldi gabonát szabadon beengedik. Ez a törvény azonban nem felelt meg sem az ipari, sem a földművelő népesség érdekeinek, s 1822-ben némileg módosították. Ám ez a módosítás gyakorlatilag sohasem lépett hatályba, mert az elkövetkező években az árak állandóan alacsonyak maradtak, és sohasem érték el azt a szintet, amelyen külföldi gabonát beengedtek. A törvény minden javítgatása ellenére és több parlamenti bizottság vizsgálatai ellenére a bérlők nem tudták elérni termelési költségeiket, s így Huskisson és Canning végül kieszelte a híres sliding-scale-t[294], amelyet kormánybeli utódaik törvénnyé emeltek. Eszerint a behozatali vám a belföldi gabonaárak esése arányában emelkedett, és emelkedése arányában esett. Ez hivatva lett volna az angol bérlőnek olyan magas és állandó gabonaárat biztosítani, hogy a nagy földbért könnyűszerrel kifizethesse. De ez sem segített. A rendszer egyre tarthatatlanabbá vált, a középosztályok, amelyek a Reform Bill óta uralkodtak az alsóházban, egyre inkább a gabonatörvények ellen fordultak, és Sir Robert Peel már egy évvel kormányra lépése után kénytelen volt a vámtételeket csökkenteni.

Közben az ellenzék szervezkedett a gabonatörvények ellen. Az ipari középosztály, amely a gabona drágulása következtében kénytelen volt munkásainak magasabb béreket fizetni, elhatározta, hogy mindent latba vetve e gyűlöletes törvényeket — utolsó nyomait a földbirtokosi érdekeltség régi uralmának, amely egyszersmind megkönnyíti a külföldnek az angol iparral való konkurrenciát — minden áron eltörölteti. 1838 vége felé Manchester legnagyobb gyárosai közül néhányan gabonatörvény-ellenes egyesületet alapítottak,[11] amely csakhamar a környéken és más gyári kerületekben is terjeszkedett, felvette a Gabonatörvény-ellenes Liga nevet, gyűjtést indított, egy lapot (Anti-Bread-Tax-Circular[295]) alapított, fizetett népszónokokat küldött egyik helységből a másikba, és minden Angliában szokásos agitációs eszközt felhasznált célja elérésére. A Gabonatörvény-ellenes Liga, fennállásának első éveiben, amelyek egy négyéves üzleti pangás időszakába estek, rendkívül hevesen lépett fel. Amikor pedig 1842 elején az üzleti pangás határozott kereskedelmi válsággá változott át, amely az ország munkásosztályát a legiszonyatosabb nyomorba taszította, akkor a Gabonatörvény-ellenes Liga határozottan forradalmivá lett.

* *Engelsnél:* ezen alul — *Szerk.*

Mottójául Jeremiás mondását választotta: „Jobban jártak, akik fegyverrel ölettek meg, mint akik éhen vesztek el",[296] lapja a népet félreérthetetlen szavakkal lázadásra szólította, és a földbirtokosokat „csákánnyal és tüzes fáklyával" fenyegette. Vándor agitátorai bejárták az egész országot, és olyan hangnemben prédikáltak, amely nem maradt el a lapé mögött. Gyűlés gyűlést követett, a parlamentnek címzett újabb meg újabb petíciókat terjesztettek, s amikor a parlament megnyitotta ülésszakát, épületének közvetlen közelében egyidejűleg a Liga küldötteinek kongresszusa ülésezett. Amikor Peel mégsem helyezte hatályon kívül, hanem csak módosította a gabonatörvényeket, ez a kongresszus kijelentette: „A nép többé semmit sem várhat a kormánytól; csak saját magában bízhat; a kormánygépezet kerekeit egy csapásra és azonnal le kell állítani; a beszéd ideje elmúlt, eljött a cselekvés ideje; reméljük, hogy a nép nem akar ezentúl is éhen pusztulni egy dőzsölő arisztokrácia javára, s ha semmi sem használ, van még egy eszköz arra, hogy a kormányt engedékenységre kényszerítsük; rá kell szabadítani" (jelentette ki a nagy gyárvárosok legjelentősebb gyárosaiból és községi tisztviselőiből álló kongresszus) „a népet a mezőgazdasági kerületekre, amelyek mindezt a pauperizmust szülték; de a nép ne úgy menjen oda, mint egy sereg alázatos »*pauper*«, hanem mintha »halálos ellenségénél szállásolná be magát«."

A gyárosoknak az a nagyszerű eszköze, amelynek segítségével 24 órán belül egy 500 000 emberből álló gyűlést akartak összehozni a manchesteri lóversenytéren és felkelést kirobbantani a gabonatörvények ellen, *gyáraik bezárása* volt.

Júliusban az üzletmenet javulni kezdett. Több megrendelés futott be, és a gyárosok észrevették, hogy a válság vége felé közeledik. A nép izgalma azonban még nem csillapodott le, és a nyomor általános volt; de ha valaminek történnie kellett, itt volt a legfőbb ideje. Tehát egy stalybridge-i gyáros hirtelen, olyan pillanatban, amikor az üzletmenet javulása folytán a bér emelkedése lett volna várható, leszállította munkásai bérét, és ezzel arra kényszerítette őket, hogy bérük fenntartása végett sztrájkoljanak. A munkások, akiknek ilyen módon megadták a jelt a felkelésre, a város és a környék összes gyárait leállították, ami könnyűszerrel sikerült nekik, mivel a gyárosok (valamennyien tagjai a Gabonatörvény-ellenes Ligának) szokásuktól eltérően semmiféle ellenállást nem tanusítottak. Gyűléseket tartottak, amelyeken maguk a gyárosok elnököltek, és a nép figyelmét a gabonatörvényekre igyekeztek irányítani. 1842 augusztus 9-én, négy

nappal a felkelés kitörése után, a munkások Manchesterbe vonultak, ahol semmiféle ellenállásra nem találtak, és az összes gyárakat leállították. Az egyetlen gyáros, aki ellenszegült nekik, egy konzervatív volt, a Liga ellensége. A felkelés átterjedt az összes gyári kerületekre; a városi hatóságok (Angliában, mint ismeretes, ilyen esetekben *minden* ezektől függ), amelyek mind tagjai voltak a Gabonatörvény-ellenes Ligának, sehol sem fejtettek ki ellenállást velük szemben. Eddig *minden* a Liga kívánsága szerint folyt le. De egy ponton hiba csúszott a számításukba. A nép, amelyet azért hajszoltak bele a felkelésbe, hogy kikényszerítsék a gabonatörvények eltörlését, egy cseppet sem törődött ezekkel a törvényekkel. Az 1840-es bért és a népchartát[297] követelte. Mihelyt a Liga ezt észrevette, szövetségesei ellen fordult. Valamennyi tagja felesküdött special constablenek*, s új hadsereget alkottak a felkelés elfojtására és a velük ellenséges kormány szolgálatában. A nép kikényszerített felkelését, amelyre a nép még egyáltalában nem volt felkészülve, hamarosan legyűrték; a gabonatörvények továbbra is fennmaradtak, s mind a középosztály, mind a nép egy tanulsággal gazdagabb lett. A Gabonatörvény-ellenes Liga, meggyőző bizonyítékát akarván adni annak, hogy az elhibázott felkelés nem mért rá döntő csapást, 1843-ban újabb nagyarányú hadjáratot indított, és tagjaitól 50 000 font st. hozzájárulást követelt, amit egy év alatt bőségesen összegyűjtött. Újra megkezdte agitációját, de hamarosan szükségét látta, hogy új közönséget keressen magának. Állandóan azzal kérkedett, hogy 1843-tól fogva a gyári kerületekben már nem talált tennivalót, és áttérhetett a mezőgazdasági kerületekre. De van a dolognak egy bökkenője. Az 1842-es felkelés után a gyári kerületekben már nem tarthatott nyilvános gyűlést, mert a feldühödött nép, amelyet olyan gyalázatosan elárult, a szó szoros értelmében elverte, és szégyenszemre lekergette az emelvényről. Ha tehát doktrináit el akarta sütni, kénytelen volt a mezőgazdasági kerületekbe menni. Itt valóban szerzett némi érdemeket, mert az eddig a földbirtokosok uszályát alkotó bérlőkben felébresztett valamiféle szégyenérzetet, és a földművelő osztályt fogékonnyá tette általánosabb érdekek iránt. 1844-ben, korábbi gyűjtéseinek sikerén felbátorodva, újabb 100 000 font st. összegű hozzájárulást kért. Másnap egybegyűltek a manchesteri gyárosok, és egy félóra alatt 12 000 font st.-et jegyeztek. 1844 novemberében már 82 000 font st. gyűlt egybe, s ebből 57 000 font st.-et már elköltöttek. Néhány hónappal ezután megnyitottak Londonban egy kiállítást, amely minden bizonnyal ugyancsak óriási

* — segédrendőrnek, polgárőrnek — *Szerk.*

összegeket hozott a Ligának. Ha mármost azt kérdezzük, mik voltak az indítékai ennek a hatalmas mozgalomnak, amely Manchesterből kiindulva egész Angliában elterjedt, és magával ragadta az angol középosztály óriási többségét, de amely — ismételjük — a munkásosztály körében egy atomnyi rokonszenvet sem keltett: akkor először is Nagy-Britannia ipari és kereskedő középosztályának magánérdekét ismerjük fel. Ennek az osztálynak a szempontjából igen nagy fontossága van egy olyan rendszernek, amely számára — legalábbis ő azt hiszi — örök időkre biztosítja a kereskedelem és az ipar világmonopóliumát, lehetővé téve, hogy ugyanolyan alacsony bért fizessen, mint konkurrensei, és teljes mértékben kiaknázza azt a kiváltságos helyzetet, amelyet Anglia a modern iparban szerzett nyolcvanéves előnye révén élvez. Ebben a vonatkozásban tehát a gabonatörvények hatályon kívül helyezéséből csak a középosztálynak van előnye, nem pedig a népnek. Másodszor a középosztály ezt a rendszabályt a Reform Bill kiegészítő törvényeként követeli. A Reform Bill révén, amely bevezette a választási cenzust, és megszüntette egyes egyének és testületek régi választási kiváltságát, a pénzzel rendelkező középosztály elvben uralomra jutott; a valóságban azonban a földbirtokosok osztályának továbbra is jelentős túlsúlya volt a parlamentben, mert 143 grófsági képviselőt *közvetlenül*, csaknem minden kisvárosi küldöttet *közvetve* ő küld be a parlamentbe, és azonkívül még a városok tory küldöttei is őt képviselik. A földbirtokosi érdekeltségnek ez a túlsúlya hozta be 1841-ben *Peelt* és a *torykat* a kabinetbe. A gabonatörvények eltörlése a földbirtokosok alsóházi politikai hatalmának, azaz valójában az egész angol törvényhozásnak megadná a kegyelemdöfést, mert a bérlőket függetlenítené a földesuraktól. A tőkét proklamálná Anglia legfőbb hatalmává; de egyszersmind alapjaiban rendítené meg az angol alkotmányt; a törvényhozó testületnek egyik fontos alkotórészét, tudniillik a földbirtokos arisztokráciát, megfosztaná minden gazdagságától és egész hatalmától, és ezáltal más, nagyobb politikai befolyással lenne Anglia jövőjére, mint sok más politikai rendszabály. Újból azt látjuk azonban, hogy a gabonatörvények eltörlése ilyen vonatkozásban sem nyújt semmiféle előnyt a nép számára.

Geschichte der englischen Korngesetze

A megírás ideje: 1845 ősze

A megjelenés helye: „Telegraph für Deutschland", 1845 december (193., 194. sz.)

Eredeti nyelve: német

Aláírás nélkül

Friedrich Engels

Kiegészítés a munkásosztályok helyzetéről Angliában

I. Egy angol sztrájk

A fenti tárgyról írt könyvemben lehetetlen volt minden egyes ponthoz tárgyi bizonyítékokat szolgáltatnom. Hogy könyvem ne legyen túlságosan vaskos és ezért élvezhetetlen, be kellett érnem azzal, hogy állításaimat hivatalos okmányokkal, elfogulatlan írók vagy olyan pártok írásaival, bizonyítsam, amelyek érdekei ellen felléptem. Ez elegendő volt ahhoz hogy ellentmondásba ne keveredjem olyan esetekben, amikor bizonyo munkáscsoportok életviszonyait nem írhattam le saját megfigyeléseim alapján. De nem volt elegendő ahhoz, hogy az olvasónak megadjam azt a feltétlen bizonyosságot, amelyet csak kézzelfogható, vitathatatlan *tényekkel* lehet elérni, és amelyet — különösen századunkban, amelyet „az atyák végtelen bölcsessége" szkepticizmusra kényszerített — semmiféle puszta okoskodás nem adhat meg, még ha a legnagyobb tekintélyekre támaszkodik is. De feltétlenül szükség van tényekre ott, ahol igen fontos következményekről van szó, ahol a tények elvekké összegeződnek, ahol nem a nép egyes kis csoportjainak helyzetét, hanem egész osztályok kölcsönös viszonyát kell leírni. — Könyvemben az említett okokból nem ismertethettem mindenütt a tényeket. Most itt pótolni fogom ezt az elkerülhetetlen hiányt, és időnként a rendelkezésemre álló források alapján tényeket fogok közölni. És hogy ugyanakkor bebizonyítsam, hogy leírásom még ma is helytálló, csak olyan tényeket használok fel, amelyek a múlt évben Angliából való elutazásom után történtek, és amelyekről csak könyvem kinyomtatása után értesültem.[298]

Könyvem olvasói bizonyára emlékeznek arra, hogy főleg a burzsoázia és a proletariátus kölcsönös viszonyának és e két osztály közötti harc szükségszerűségének ábrázolására törekedtem; hogy különösen fontosnak tartottam bebizonyítani a proletariátus e harcának teljes jogosultságát, és hogy igyekeztem az angol burzsoázia szép szólamait aljas

tetteivel leleplezni. Könyvem az első szótól az utolsóig vádirat az angol burzsoázia ellen. Most még néhány csattanó bizonyítékkal szolgálok. Egyébként éppen elég szenvedéllyel írtam ezekről az angol burzsoákról; eszem ágában sincs, hogy most ismét felbőszüljek, és tőlem telhetőleg kedélyes leszek.

Itt van mindjárt régi barátunk, jobbanmondva két régi barátunk, jó polgárok és derék családapák. *Pauling & Henfrey* urak már 1843-ban, isten tudja hányadszor, összekülönböztek munkásaikkal, akiket semmiféle érvvel sem lehetett eltéríteni attól, hogy több munkáért több bért követeljenek, és akik beszüntették a munkát. Pauling & Henfrey urak, nagy építési vállalkozók, akik sok téglaégetőt, ácsot stb. foglalkoztatnak, más munkásokat fogadtak; ebből viszály és végül is véres csata támadt, Pauling & Henfrey téglagyárában puskákkal és fütykösökkel harcoltak, s a harc azzal végződött, hogy féltucatnyi munkást Van Diemen földjére[299] száműztek, amint ezt idézett könyvemben részletesen megírtam.* — Pauling & Henfrey uraknak azonban minden évben van valami bajuk a munkásaikkal, enélkül már nem is lennének boldogok, s így 1844 októberében ismét piszkálódni kezdtek. Ezúttal az ácsokkal akartak jót tenni az emberszerető építési vállalkozók. A manchesteri és környékbeli ácsoknak emberemlékezet óta az volt a szokásuk, hogy gyertyaszentelőtől november 17-ig nem „gyújtanak lámpát", azaz a hosszú napokon reggel 6 órától este 6 óráig, a rövid napokon pedig virradattól sötétedésig dolgoznak. November 17-től aztán lámpát gyújtottak és teljes időt dolgoztak. Pauling & Henfrey uraknak már régen szemet szúrt ez a „barbár" szokás, és elhatározták, hogy a „sötét időknek" ezt a csökevényét gázvilágítással kiküszöbölik; amikor egy este már 6 óra előtt besötétedett, s az ácsok letették a szerszámot és öltözködni kezdtek, a művezető meggyújtotta a gázt, és kijelentette, hogy kötelesek 6 óráig dolgozni. Az ácsoknak ez nem volt ínyére, és a szakmabeli munkásokat általános gyűlésre hívták össze. Pauling úr nagyon csodálkozott, és megkérdezte munkásait, miért hívtak össze gyűlést, talán nincsenek megelégedve? Egyesek megjegyezték, hogy nem közvetlenül ők, hanem a szakegyleti vezetőség hívta egybe a gyűlést; erre Pauling úr azt válaszolta, hogy fütyül a szakegyletre, de a következőket javasolja: ha hajlandók gázvilágításnál dolgozni, szombaton 3 órával előbb szabadulnak, s azonkívül ő — nagylelkűen — megengedi nekik azt is, hogy naponta negyedóra különmunkát végezzenek, s ezt külön megfizeti! Ennek ellenében viszont, amikor a többi műhely is mind lámpát gyújt, persze kötelesek

* *V. ö. 411—412. old. — Szerk.*

egy fél órával tovább dolgozni! — A munkások fontolóra vették ezt a javaslatot, és kiszámították, hogy ilymódon Pauling & Henfrey urak a rövid napokon napi egy munkaórát profitálnának, hogy minden munkásnak összesen 92 órával, azaz $9\frac{1}{4}$ nappal többet kellene dolgoznia minden ellenérték nélkül, és hogy a nevezett urak a téli hónapokban — a cég által foglalkoztatott munkások számát tekintve — 400 font st. (2100 tallér) bért takarítanának meg. A munkások tehát megtartották gyűlésüket, és megmagyarázták szaktársaiknak, hogy ha egy cég ezt megvalósítaná, a többi is követné példáját, és ez általános, közvetett bérleszállítást idézne elő, amely a kerület ácsmunkásait évente mintegy 4000 font st.-gel rövidítené meg. Elhatározták tehát, hogy Pauling & Henfrey összes ácsmunkásai a következő hétfőn benyújtják negyedévi felmondásukat, és ha munkáltatóik nem térnének észhez, a felmondási idő lejárta után abbahagyják a munkát. A szakegylet pedig megígérte, hogy ha sztrájkra kerülne a sor, általános járulékkivetéssel fogja őket támogatni.

Hétfőn, október 21-én, odamentek a munkások és felmondtak, mire azt felelték nekik, hogy azonnal mehetnek, amit természetesen meg is tettek. Még aznap este az összes építőipari munkások újabb gyűlést tartottak, s itt az építkezéseken foglalkoztatott egyes munkaágak valamennyien megígérték, hogy támogatni fogják a sztrájkolókat. Szerdán és csütörtökön a Pauling & Henfrey cégnek dolgozó környékbeli ácsok szintén abbahagyták a munkát, és így a *sztrájk* teljes erővel megindult.

A hirtelen hoppon maradt építési vállalkozók azonnal embereket küldtek mindenfelé, még Skóciába is, hogy munkásokat toborozzanak, mert az egész környéken egyetlen lélek sem akadt, aki hajlandó lett volna zsoldjukba állni. Néhány nap múlva Staffordshire-ból csakugyan érkezett tizenhárom ember. Amint azonban a sztrájkolóknak alkalmuk volt beszélni velük, és amint megmagyarázták nekik, hogy viszályok miatt és milyen okokból szüntették be a munkát, az újonnan érkezettek közül többen vonakodtak tovább dolgozni. Ez ellen a munkáltatók egy praktikus eszközzel rendelkeztek: az engedetleneket felbujtóikkal együtt a békebíró, *Daniel Maude* úr elé idéztették. Mielőtt ide követnők a szereplőket, Daniel Maude úr erényeit kell még illően megvilágítanunk.

Daniel Maude úr Manchester „stipendiary magistrate"-je, vagyis fizetett békebírája. Az angol békebírák rendszerint gazdag burzsoák vagy földbirtokosok, esetleg papok, akiket a kormány nevez ki. Mivel azonban ezeknek a dogberryknek fogalmuk sincs a törvényről, a legnagyobb baklövéseket követik el, kompromittálják a burzsoáziát és ártanak neki, mert még egy munkással szemben is, ha ügyes védője van, igen gyakran zavarba jönnek,

s vagy elítélésénél figyelmen kívül hagynak valamilyen törvényes formát, amivel sikeres fellebbezésre nyújtanak alkalmat, vagy pedig éppenséggel felmentő ítéletre engedik rávenni magukat. Azonkívül a nagyvárosok és iparvidékek gazdag gyárosainak nincs is idejük arra, hogy napról napra a békebíróságon unatkozzanak, és inkább helyettest állítanak. Ezekben a városokban tehát maguknak a városoknak a kívánságára többnyire fizetett békebírákat, tanult jogászokat alkalmaznak, akik otthonosak az angol jog minden fortélyában és hajszálfinom megkülönböztetésében, és mindezt, szükség esetén megtoldva és módosítva, a burzsoázia javára tudják fordítani. Magatartásuk az alábbi példából látható.

Daniel Maude úr a whig kormány idején tömegesen alkalmazott liberális békebírák közé tartozik. A manchesteri bíróság porondján és azon kívül véghezvitt hőstettei közül csak kettőt kívánunk említeni. Amikor 1842-ben a gyárosoknak sikerült Dél-Lancashire munkásait felkelésbe kergetni, amely augusztus elején Stalybridge-ben és Ashtonban tört ki, augusztus 9-én mintegy 10 000 ottani munkás a chartista *Richard Pilling* vezetésével Manchesterbe vonult, „hogy a manchesteri tőzsdén a gyárosokkal tárgyaljanak, és hogy megismerjék az ottani piac helyzetét". — A város bejáratánál Daniel Maude úr fogadta őket az egész érdemes rendőrség, egy lovaskülönítmény és egy lövészszázad kíséretében. Ezt azonban csak a forma kedvéért tette, mert a gyárosoknak és a liberálisoknak az volt az érdeke, hogy a felkelés tovább terjedjen és kikényszerítse a gabonatörvények eltörlését. Daniel Maude úr ebben teljesen egyetértett tiszteletre méltó kollégáival, tárgyalni kezdett a munkásokkal, és azzal a feltétellel, hogy „nem bontják meg a békét" és a meghatározott útvonalon fognak haladni, beengedte őket a városba. Nagyon jól tudta, hogy a felkelők nem fogják megtartani ígéretüket, és nem is óhajtotta; az egész kierőszakolt felkelést némi eréllyel csírájában elfojthatta volna, de akkor nem a gabonatörvények eltörléséért küzdő barátai, hanem *Peel* úr érdekében cselekedett volna; a katonaságot tehát visszavonatta, a munkásokat pedig beengedte a városba, s ezek itt azonnal leállították az összes gyárakat. Amikor azonban a felkelés félreérthetetlenül a liberális burzsoázia *ellen* fordult, és a „pokoli gabonatörvényekkel" mit sem törődött, Daniel Maude úr ismét felöltötte bírói talárját, s tucatszámra letartóztatta és „békebontás" miatt irgalmatlanul bebörtönöztette a munkásokat — tehát először ő rendezte a békebontást, s aztán megbüntette érte a munkásokat. E manchesteri Salamon pályafutását jellemzi a következő eset is. A Gabonatörvény-ellenes Liga, mióta nyilvános gyűléseit többször szétugrasztották, zártkörű gyűléseket tart Manchesterben, amelyekre csak meghívóval lehet bejutni — a gyűlések

határozatait és petícióit azonban a nagyközönség előtt úgy tüntetik fel, mintha ezeket nyilvános gyűlésen hozták volna, és Manchester „közvéleményét" fejeznék ki. Hogy véget vessenek a liberális gyárosok hazug kérkedésének, három vagy négy chartista, köztük barátom, *James Leach* is, szerzett néhány meghívót, és elment egy ilyen gyűlésre. Amikor *Cobden* úr szólásra emelkedett, James Leach megkérdezte az elnöktől, vajon nyilvános gyűlés-e ez? Felelet helyett az elnök rendőrséget hívott és Leachet minden teketória nélkül letartóztatta! Erre egy másik chartista is, egy harmadik, egy negyedik is feltette ugyanezt a kérdést; az ajtónál tömegesen álló „fővetlen rákok" (rendőrök) sorra letartóztatták és a városházára kísérték őket. Másnap reggel Daniel Maude úr előtt álltak, aki már mindenről tájékoztatva volt. Azzal vádolták őket, hogy megzavartak egy gyűlést, alig engedték őket szóhoz jutni, majd Daniel Maude úr ünnepélyes beszédet intézett hozzájuk, amelyben kijelentette, hogy ismeri őket mint politikai csirkefogókat, akik egyebet sem tesznek, csak botrányt csapnak minden gyűlésen, tisztességes, komoly embereket zaklatnak, és hogy ennek véget kell vetni. Ezért — Daniel Maude úr nagyon jól tudta, hogy nem ítélheti el őket —, ezért ezúttal csak a költségek viselésére kötelezte őket.

Pauling & Henfrey tehát ez elé a *Daniel Maude* úr elé, akinek burzsoá erényeit az imént ecseteltük, hurcolta ellenszegülő munkásait. A munkások azonban elővigyázatosságból ügyvédet vittek magukkal. Először az az újonnan érkezett staffordshire-i munkás került sorra, aki vonakodott tovább dolgozni ott, ahol mások önvédelemből beszüntették a munkát. Pauling & Henfrey uraknak a kezükben volt a Staffordshire-ból érkezett munkások írásbeli kötelezvénye*, s ezt átadták a békebírónak. A munkások védője azzal érvelt, hogy a megegyezést vasárnap írták alá, tehát érvénytelen. Daniel Maude úr nagy méltósággal elismerte, hogy a vasárnap kötött „üzleti tranzakciók" érvénytelenek; de nem hiheti, hogy Pauling & Henfrey urak ezt a szerződést „üzleti tranzakciónak" tekintették! A szegény ördögöt nem sokat kérdezte, vajon „üzleti tranzakciónak" „tekinti-e" a megegyezést, hanem kijelentette, hogy vagy tovább dolgozik, vagypedig három hónapig a taposómalomban fog szórakozni. — Ó, Manchester Salamonja!

* Ez a szerződés a következőket tartalmazta: a munkás kötelezi magát, hogy *hat hónapig* Pauling & Henfrey-nek dolgozik, és *megelégszik azzal a bérrel, amelyet a cég ad;* Pauling & Henfrey azonban nem köteles hat hónapig megtartani a munkást, hanem *bármely pillanatban* egyheti felmondással elbocsáthatja; Pauling & Henfrey előlegezi a munkás utazási költségeit Staffordshire-ból Manchesterbe, de ezt az összeget heti 2 shillinges (20 ezüstgaras) részletekben levonja béréből! — Nemde gyönyörű szerződés? — *Engels jegyzete.*

— Miután ezt az esetet elintézték, Pauling & Henfrey urak elővezettették a második vádlottat. Ezt *Salmonnak* hívták, s egyike a cég régi munkásainak, akik beszüntették a munkát. Azzal vádolták, hogy megfélemlítéssel sztrájkra akarta bírni az új munkásokat is. A tanú — az új munkások egyike — azt mondotta, hogy Salmon karonfogta őt, és beszélgetett vele. Daniel Maude úr megkérdezte a tanútól, hogy nem fenyegette vagy bántalmazta-e őt a vádlott? — Nem! — mondta a tanú. Daniel Maude úr örült az alkalomnak, hogy bizonyságot tehet pártatlanságáról — miután már éppen teljesítette kötelességét a burzsoáziával szemben —, és kijelentette, hogy a vád alaptalan. A vádlottnak feltétlenül joga van az utcán sétálni és másokkal beszélgetni, ha szóval vagy tettel senkit sem félemlít meg, — ezért a vádlottat felmenti. — De Pauling & Henfrey uraknak megvolt legalább az az élvezetük, hogy Salmont a perköltségek befizetése ellenében egy éjjelre a dutyiba záratták — már ez is valami. Salmon öröme nem is tartott sokáig. Mert bár csütörtökön, október 31-én szabadon engedték, kedden, november 5-én már ismét Daniel Maude úr előtt állt: azzal vádolták, hogy az utcán megtámadta Pauling & Henfrey urakat. Azon a csütörtökön, amikor Salmont felmentették, sok skót érkezett Manchesterbe, akiket azzal a hazugsággal csaltak oda, hogy a viszályok véget értek, de Pauling & Henfrey urak, akik nagyobb munkákra kötöttek szerződést, nem tudnak elegendő munkást találni Manchester vidékén stb. Skót asztalosok, akik már régebben Manchesterben dolgoztak, pénteken meglátogatták újonnan érkezett földijeiket, hogy megmagyarázzák nekik a munkabeszüntetés okát. Nagyon sok — körülbelül 400 — szaktársuk gyülekezett a köré a fogadó köré, ahol a skótok szállása volt. Ezeket azonban foglyokként őrizték; egy művezető állt őrt az ajtónál. Rövid idő múlva megérkeztek Pauling & Henfrey urak is, hogy új munkásaikat személyesen kísérjék a műhelybe. Amikor a skótok elindultak szállásukról, a kint összegyűlt munkások kezdtek lelkükre beszélni, hogy ne dolgozzanak a manchesteri szakmai szabályok ellenére, és ne hozzanak szégyent földijeikre. Két skót csakugyan kissé lemaradt, és Pauling úr személyesen rohant utánuk, hogy magával cipelje őket. A tömeg nyugodtan viselkedett, csak a gyors menetelést gátolta, és igyekezett meggyőzni az új embereket, hogy ne ártsák magukat mások dolgába, menjenek haza stb. Henfrey úr végül is haragra lobbant; megpillantotta több régi munkását, köztük Salmont is, s hogy a dolognak véget vessen, karonragadta őt; Pauling úr megragadta a másik karját, és mindketten torkukszakadtából rendőrért kiabáltak. Az odaérkező rendőrbiztos megkérdezte, mi a vád ez ellen az ember ellen, mire a cégtársak a legnagyobb zavarba jöttek; de, mondották, „mi ismerjük ezt az embert". Ó, felelte a rendőrbiztos, hiszen

ez elegendő, akkor egyelőre szabadon engedhetjük. Pauling & Henfrey urak napokig törték a fejüket, milyen vádat koholjanak Salmon ellen, míg végül is ügyvédjük tanácsára beadták a fentemlített panaszt. Amikor már kihallgatták a vád tanúit, egyszerre csak a vádlott képviseletében szólásra emelkedett *W. P. Roberts*, „a bányamunkások főügyésze", minden békebíró réme, és megkérdezte, vajon szükséges-e még a védelem tanúinak kihallgatása, hiszen Salmon ellen semmit sem bizonyítottak. Daniel Maude úr kihallgatta Roberts tanúit, akik azt vallották, hogy Salmon nyugodtan viselkedett, amíg Henfrey úr meg nem ragadta a karját. A tárgyalás befejezése után Daniel Maude úr kijelentette, hogy az ítéletet szombaton fogja kihirdetni. Roberts főügyész jelenléte nyilván feszélyezte, kétszer is meg akarta gondolni, mit mondjon.

Szombaton Pauling & Henfrey az eddigi vádon kívül még *bűnvádi* feljelentést is tett összeesküvés és megfélemlítés címén három régi munkása: *Salmon*, *Scott* és *Mellor* ellen. Ezzel halálos csapást akartak mérni a szakegyletre; és hogy a rettegett Robertsszel szemben biztosak legyenek, elhozattak Londonból egy tekintélyes jogászt, *Monk* urat. Monk úr azt kérte, hogy először hallgassák ki *Gibsont*, az egyik újonnan szerződtetett skótot, aki már kedden is tanúskodott Salmon ügyében. A tanú azt vallotta, hogy pénteken, november 1-én, amikor társaival együtt kijött a vendégfogadóból, nagy tömeg körülvette és ide-oda ráncigálta őket, és hogy a három vádlott is a tömeg közt volt. Most Roberts tett fel kérdéseket a tanúnak; szembesítette egy másik munkással, és megkérdezte: vajon ő, Gibson, tegnap este nem mondta-e ennek a munkásnak, hogy keddi tanúkihallgatása alkalmával *nem tudta, hogy eskü alatt vallott*, és egyáltalában nem tudta, mit keres a bíróságon, és mit kell mondania. Gibson azt felelte, nem ismeri ezt az embert, tegnap este együtt volt két emberrel, de mivel sötét volt, nem tudja biztosan, vajon ez volt-e az egyik; *az is lehetséges, hogy mondott ilyesmit*, mert Skóciában más az eskü formája, mint Angliában; nem emlékszik pontosan. — Erre Monk úr emelkedett szólásra, és azt állította, hogy Roberts úrnak nincs joga ilyesmit kérdezni a tanútól, mire Roberts úr azt válaszolta, hogy csak azok emelhetnek ilyen kifogásokat, akik rossz ügyet képviselnek, neki pedig igenis joga van azt kérdezni, amit akar, — nemcsak azt, hogy a tanú hol született, hanem azt is, hogy azóta mindennap hol volt és mit evett. Daniel Maude úr megerősítette, hogy Roberts úrnak joga van erre, és csak azt az atyai tanácsot adta neki, hogy lehetőleg maradjon a tárgynál. Amikor a tanú Roberts kérdésére még bevallotta, hogy ő tulajdonképpen csak a vádiratban említett eset utáni napon, azaz november másodikán kezdett Pauling & Henfrey-

nél dolgozni, Roberts úrnak nem volt több kérdése hozzá. Most maga Henfrey úr lépett fel tanúként, és ugyanazt vallotta az esetről, mint Gibson. Erre Roberts úr azt kérdezte tőle: Vajon nem az a célja, hogy méltánytalan előnyre tegyen szert konkurrenseivel szemben? Monk úr ismét kifogásolta a kérdést. Rendben van, mondta Roberts, világosabban fogom a kérdést feltenni. Tudja-e, Henfrey úr, hogy a manchesteri ácsok munkaidejét bizonyos szabályok határozzák meg?

Henfrey úr: Semmi közöm ezekhez a szabályokhoz, jogom van ahhoz, hogy magam állapítsam meg szabályaimat.

Roberts úr: Helyes. Feleljen, Henfrey úr, eskü alatt, nem követel-e ön hosszabb munkaidőt munkásaitól, mint a többi építési vállalkozó és ácsmester?

Henfrey úr: De igen.

Roberts úr: Körülbelül hány órával követel többet?

Henfrey úr nem tudta pontosan megmondani, elővette noteszét, hogy kiszámítsa.

Daniel Maude úr: Nem szükséges, hogy hosszasan számoljon, mondja meg körülbelül, hány óra ez.

Henfrey úr: Nos, a szokásos lámpagyújtási időszak előtt hat héten át reggel és este körülbelül egy-egy óra, és ugyancsak hat héten át megint egy-egy óra, az után a nap után, amikor már nem szoktak lámpát gyújtani.

Daniel Maude úr: Vagyis azt akarja, hogy a lámpagyújtási időszak előtt és után minden munkása 72—72 órával többet, tizenkét hét alatt tehát 144 órával többet dolgozzék?

Henfrey úr: Igen.

A hallgatóság szemmel láthatóan felháborodott ezen a kijelentésen; Monk úr dühös pillantásokat vetett Henfrey úrra, Henfrey úr meg zavartan nézett ügyvédjére, Pauling úr pedig Henfrey úr kabátja szélét rángatta — de már késő volt; Daniel Maude úr, aki látta, hogy ma ismét a pártatlan szerepét kell játszania, tudomásul vette a vallomást, és megismételte a hallgatóságnak.

Még két jelentéktelen tanút hallgattak ki, s utána Monk úr kijelentette, hogy a panaszos a bizonyítási eljárást befejezettnek tekinti.

Daniel Maude úr azt mondotta, hogy a vádló fél a bűnvádi feljelentést nem indokolta meg, mert nem bizonyította be, hogy a fenyegetett skótok november 1-e előtt léptek Pauling & Henfrey szolgálatába, mert nincs bebizonyítva, hogy ezek az emberek november *másodika* előtt szerződést kötöttek volna a céggel, vagy a cégnél dolgoztak volna, a feljelentést viszont már november *elsején* tették meg; ezen a napon tehát az emberek még nem

dolgoztak Pauling & Henfreynél, és a vádlottaknak joguk volt törvényes módon visszatartani őket attól, hogy Pauling & Henfrey szolgálatába lépjenek. — Ezzel szemben Monk úr azt mondotta, hogy a panaszosok szolgálati szerződése attól a pillanattól kezdődik, amikor hajóra szálltak és elhagyták Skóciát. Daniel Maude úr megjegyezte: azt csakugyan mondották, hogy ilyen munkaszerződést kötöttek, de ezt az okmányt nem mutatták be. Monk úr azt válaszolta, hogy az okmány Skóciában van, és kéri Maude urat, hogy napolja el az ügyet, amíg a szerződést előkerítik. Roberts úr itt közbevágott: ez valami egészen új dolog. A panaszos képviselője kijelentette, hogy részéről a bizonyítási eljárás be van fejezve, most pedig azt kívánja, hogy az ügyet napolják el, hogy új bizonyítékot terjeszthessen elő. Roberts úr ragaszkodott a tárgyalás folytatásához. Daniel Maude úr úgy döntött, hogy mindkét indítvány felesleges, mert nincs megalapozott vád — s a vádlottakat elengedték. —

Ezalatt a munkások sem ültek ölbetett kézzel. Hétről hétre gyűléseket tartottak az ácsok termében vagy a szocialisták termében, támogatásra hívták fel a különböző szakegyleteket, s ezek bőségesen segítették is a sztrájkolókat, mindenütt ismertették Pauling & Henfrey eljárását, végül megbízottakat küldtek mindenfelé, hogy ott, ahol Pauling & Henfrey munkásokat toboroztat, közöljék szaktársaikkal e toborzás okát, és ilymódon gátolják meg, hogy e cég szolgálatába lépjenek. Alig néhány héttel a sztrájk megkezdése után már hét megbízott volt úton, és az ország minden nagyobb városában falragaszok óvták a munkanélküli ácsokat Pauling & Henfreytől. November 9-én néhány visszatért megbízott beszámolt küldetéséről. Az egyik, *Johnson*, aki Skóciában volt, elmondta, hogy Pauling & Henfrey embere harminc munkást toborzott Edinburgh-ben; mihelyt azonban a munkások tőle megtudták a való tényállást, kijelentették, hogy inkább éhenvesznek, semhogy ilyen körülmények között Manchesterbe menjenek. Egy másik megbízott Liverpoolban volt, hogy az érkező hajókat figyelje; de egyetlen munkás sem érkezett oda, és így nem volt semmi tennivalója. Egy harmadik beutazta Cheshire-t, de bárhova ment, neki sem volt semmi tennivalója, mert a „Northern Star", a munkások lapja már mindenkivel ismertette a való tényállást, és az embereknek elment a kedvük attól, hogy Manchesterbe utazzanak; sőt az egyik városban, Macclesfieldben az ácsok már járulékot szedtek a sztrájkolók támogatására, és megígérték, hogy szükség esetén fejenként még további 1 shillinget fognak adni. Más helyeken ő vette rá szaktársait, hogy vessenek ki ilyen járulékokat.

Hogy még egyszer alkalmat nyújtsanak Pauling & Henfrey uraknak a munkásokkal való megegyezésre, hétfőn, november 18-án, az összes építő-

ipari szakmák egybegyűltek az ácsok termében, küldöttséget választottak, hogy átnyújtsák az uraknak a gyűlés üzenetét, és zászlókkal, jelvényekkel Pauling & Henfrey irodahelyisége elé vonultak. Legelöl haladt a küldöttség, ezt követte a sztrájk szervező bizottsága, mögöttük vonultak az ácsok, a téglavetők és téglaégetők, a napszámosok, a kőművesek, a fűrészmunkások, az üvegezők, a vakolók, a festők, egy zenekar, a kőfaragók, a bútorasztalosok. Elvonultak Roberts szállodája előtt és hurrá-kiáltásokkal köszöntötték főügyészüket. Az irodahelyiség elé érve a küldöttség kivált, a tömeg pedig tovább haladt, hogy a Steversons Square-en nyilvános gyűlést tartson. A küldöttséget a rendőrség fogadta, s mielőtt továbbengedték volna a küldötteket, megkérdezték nevüket és címüket. Amikor bementek az irodába, *Sharps és Pauling* cégtárs urak kijelentették a küldötteknek, hogy ők nem fogadnak el semmilyen írásbeli üzenetet olyan tömegtől, amelyet csak megfélemlítés végett csődítettek össze. A küldöttség tagadta, hogy a tömegnek megfélemlítés volna a célja, hiszen a menet meg sem állt, hanem azonnal tovább vonult. Amikor azonban ez az ötezer főből álló menet elvonult, a küldöttséget végre fogadták, és a rendőrfőnök, egy tiszt és három újságtudósító jelenlétében egy szobába vezették. Sharps úr, Pauling & Henfrey cégtársa önkényesen elfoglalta az elnöki széket, és megjegyezte, hogy a küldöttség vigyázzon minden szavára, mert mindent jegyzőkönyvbe vesznek, és esetleg a bíróság előtt felhasználhatják ellenük. — Aztán kérdezni kezdték a küldöttséget, mi a panaszuk stb.; azt mondották, hogy a Manchesterben szokásos szabályok szerint akarnak munkát adni az embereknek. A küldöttség megkérdezte, vajon a Staffordshire-ban és Skóciában felhajtott emberek a Manchesterben szokásos szakmai határozatok szerint dolgoznak-e? — Nem, válaszolták, ezekkel külön megállapodást kötöttünk. — Az önök munkásai tehát ismét a szokásos feltételekkel fognak munkát kapni? — Ó, mi nem tárgyalunk semmiféle küldöttséggel, de csak hadd jöjjenek az emberek, majd megtudják, milyen feltételekkel adunk nekik munkát. — Sharps úr még megjegyezte, hogy mindazok a cégek, amelyekben az ő neve szerepel, mindig jól bántak a munkásokkal, és a legmagasabb bért fizették. A küldöttség azt felelte, hogy ha ő, mint hallották, társtulajdonosa a Pauling, Henfrey & Co cégnek, akkor tudnia kell, hogy ez a cég durván megsértette a munkások életbevágó érdekeit. — A küldöttség egyik tagjától, egy téglaégetőtől megkérdezték, mi a panasza az ő szakmájának. — Éppen most semmi, de korábban elég okunk volt panaszra.* —

* V. ö. fentebb — a Pauling & Henfrey téglagyárában lezajlott véres ütközet. — *Engels jegyzete.*

Ó, elég okotok volt? kérdezte vigyorogva Pauling úr és felhasználta az alkalmat, hogy hosszabb előadást tartson a szakegyletekről, a munkabeszüntetésekről stb., és arról, hogy ezek nyomorba döntik a munkásokat, — mire a küldöttség egyik tagja megjegyezte, semmiesetre sem fogják tűrni, hogy jogaikat sorra elrabolják és hogy például, mint most követelik, évente 144 órát ingyen dolgozzanak. — Sharps úr megjegyezte, hogy számításba kell venni azt a veszteséget is, amelyet a felvonulás részvevői szenvedtek azáltal, hogy ezen a napon nem dolgoztak, számításba kell venni továbbá a sztrájk költségeit, a sztrájkolók bérveszteségét stb. is. — A küldöttség egyik tagja: Ez kizárólag a mi dolgunk, és nem kérjük önöket, hogy akár egy fillérrel is hozzájáruljanak. Ezután a küldöttség eltávozott, majd az ácsok termében egybegyűlt munkásoknak beszámolt a történtekről; itt kiderült, hogy nemcsak azok a munkások vettek részt teljes számban a felvonulásban, akik a környéken Pauling & Henfrey részére dolgoztak (akik nem tartoztak az ácsszakmához, tehát nem sztrájkoltak), hanem aznap reggel több újonnan importált skót is abbahagyta a munkát. Egy szobafestő bejelentette, hogy Pauling & Henfrey urak a festőkkel szemben is ugyanolyan méltánytalan követeléseket támasztottak, mint az asztalosokkal szemben, de ők sem hagyják magukat. Hogy egyszerűsítsék a dolgot és megrövidítsék a harcot, elhatározták, hogy a Pauling & Henfrey cég valamennyi építőmunkása beszünteti a munkát. Ez meg is történt. Szombaton sztrájkba léptek a festők, hétfőn meg az üvegezők, s az új színházon, amelynek megépítésére Pauling & Henfrey urak szerződést kötöttek, néhány nap múlva kétszáz ember helyett már csak két kőműves és négy napszámos dolgozott. Az újonnan érkezett munkások közül is többen beszüntették a munkát.

Pauling, Henfrey & Co tajtékzott a dühtől. Amikor az újonnan érkezettek közül ismét sztrájkba lépett három, pénteken, november 22-én, Daniel Maude úr elé hurcolták őket. Semmit sem okultak a korábbi kudarcokon. Először bizonyos *Read* nevű munkást vettek elő, akit szerződésszegéssel vádoltak; bemutattak egy szerződést, melyet a vádlott Derbyban írt alá. Roberts, aki ismét a helyén volt, azonnal megjegyezte, hogy a szerződés és a vád között nincsen semmi összefüggés; az két egészen különböző dolog. Daniel Maude úr ezt azonnal átlátta, mert a rettegett Roberts mondotta, de sehogysem tudta megértetni az ellenfél képviselőjével. Az utóbbi végülis engedélyt kért, hogy a vádat módosítsa, és kis idő múlva újabb vádat emelt, amely még sokkal alaptalanabb volt, mint az előbbi. Amikor látta, hogy ezzel sem megy semmire, további halasztást kért; Daniel Maude úr péntekig, november 30-ig, tehát egész heti gondolkodási időt engedélyezett neki. Hogy akkor sikerrel járt-e, nem tudom, mert éppen az az újságszám

hiányzik, amelynek az ítéletet kellett közölnie. Most azonban Roberts ment át támadásba; bűnvádi feljelentést tett több toborzott munkás és Pauling & Henfrey egyik művezetője ellen, mert behatoltak egy sztrájkoló házába, és feleségét tettleg bántalmazták; két más esetben pedig sztrájkoló munkásokat támadtak meg. Daniel Maude úrnak — legnagyobb sajnálatára — el kellett ítélnie az összes vádlottakat, de a lehető legszelídebben bánt velük, csak óvadékot kellett letenniök arra, hogy a jövőben jól fognak viselkedni.

Végül december utolsó napjaiban Pauling, Henfrey & Co uraknak sikerült elítéltetni két ellenfelüket egyik munkásuk tettleges bántalmazása miatt. Ezúttal azonban a bíróság már nem volt olyan szelíd. Minden teketória nélkül egyhónapi fogházra ítélte a vádlottakat, és óvadék letételére kötelezte őket, hogy a fogházbüntetés kitöltése után jól fognak viselkedni.

Ettől kezdve már csak szórványosan érkeztek hírek a sztrájkról. Január 18-án még lankadatlanul tartott. Későbbi jelentéseket nem találtam. Valószínűleg úgy végződött ez is, mint a legtöbb sztrájk; Pauling, Henfrey & Co lassanként bizonyára kellő számú munkást szerzett távoleső vidékekről és egyes renegátok közül, ellenfeleinek zöme pedig hosszabb vagy rövidebb ideig tartó sztrájk és a sztrájkkal együttjáró nyomor után — amiért annak a tudata vígasztalja őket, hogy megállták helyüket, és társaik bérének védelmében harcoltak — máshol helyezkedett el; ami pedig a vitás pontokat illeti, Pauling, Henfrey & Co bizonyára meggyőződött arról, hogy ezeket lehetetlen oly szigorúan keresztülvinni, hiszen a sztrájk neki is nagy veszteséget okozott. — És ilyen heves harc után a többi vállalkozó sem gondol arra, hogy az ácsszakma régi szabályait egyhamar megváltoztassa.

Nachträgliches über die Lage
der arbeitenden Klassen in England
I. Ein englischer Turnout

A megírás ideje: 1845 április—július

A megjelenés helye: „Das Westphälische Dampfboot", 1846 januári sz. 17—21. old., februári sz. 61—67. old.

Eredeti nyelve: német

Aláírás: F. Engels

Friedrich Engels

Fourier töredékes munkája a kereskedelemről[300]

[Bevezetés és utószó]

A németek kezdik lassanként elrontani a kommunista mozgalmat is. Mint mindig, itt is az utolsók és legtétlenebbek, azt hiszik, hogy álmosságukat elődeik lenézésével és filozófiai hetvenkedéssel palástolhatják. Alighogy megjelenik a kommunizmus Németországban, máris lefoglalja magának egy egész sereg spekulatív elme, s ezek azt hiszik, Isten tudja mit vittek véghez, amikor olyan tételeket, amelyek Franciaországban és Angliában már közhellyé váltak, átültetnek a hegeli logika nyelvére, s ezt az új bölcsességet úgy kürtölik világgá, mint ami még soha nem volt, mint az „igazi német elméletet", hogy aztán szívük szerint sárral dobálhassák meg a korlátolt franciák és angolok „rossz gyakorlatát", „mosolyt keltő" szociális rendszereit. Ez a mindenkor kész német elmélet, amelynek az a végtelenül nagy szerencse jutott osztályrészül, hogy egy kicsit beleszagolhatott a hegeli történetfilozófiába, és hogy valami száraz berlini professzor besorolta az örök kategóriák sematizmusába, s amely aztán talán átlapozta Feuerbachot, néhány német kommunista írást és azt, amit Stein úr írt a francia szocializmusról[301] —, ez a legsilányabb fajta német elmélet máris minden nehézség nélkül megkonstruálta magának Stein úr alapján a saját szájaíze szerint a francia szocializmust és kommunizmust, alárendelt helyet jelölt ki neki, „*meghaladta*" azt, a mindenkor kész „német elmélet" „magasabb fejlődési fokára" „*felemelve-megszüntette*". Persze eszébe sem jut, hogy némileg maga megismerkedjék a felemelve-megszüntetendő dolgokkal, hogy szemügyre vegye Fourier-t, Saint-Simont, Owent és a francia kommunistákat — Stein úr sovány kivonatai teljesen elegendők, hogy létrehozza a német elméletnek ezt a fényes győzelmét a külföld béna kísérletei fölött.

A szűnni nem akaró német elmélet e komikus gőgjével szemben feltétlenül szükség van arra, hogy az orruk alá dörgöljük egyszer a németeknek, mi mindent köszönhetnek a külföldnek, amióta szociális kérdésekkel fog-

lalkoznak. Mindazon csillogó szólamok között, amelyeket most a német irodalomban az igazi, tiszta, német, elméleti kommunizmus és szocializmus alapelveinek kiáltanak ki, eddigelé egyetlen olyan gondolat sem akad, amely német talajból nőtt volna ki. Amit a franciák vagy az angolok már tíz, húsz, sőt negyven év előtt megmondottak — mégpedig nagyon jól, nagyon világosan, nagyon szép nyelven mondottak meg, azt a németek most végre egy év óta apránként megismerték és elhegelesítették, vagy a legeslegjobb esetben utólag még egyszer felfedezték, és sokkal rosszabb, elvontabb formában egészen új felfedezésként kinyomatták. Saját munkáimat sem tekintem kivételnek ez alól. Ami a németek sajátja, az csupán az a rossz, elvont, érthetetlen és torz forma, amelyben e gondolatokat kifejezték. S ahogy az vérbeli teoretikusokhoz illik, eddig a franciáktól — az angolokat még úgyszólván egyáltalán nem ismerik — a *legeslegáltalánosabb* elveken kívül csak a legrosszabbat és legelméletibbet, a jövő társadalom sematizálását, a *szociális rendszereket* tartották méltónak arra, hogy tudomásul vegyék. A legjobb oldalukat, a *fennálló társadalom bírálatát*, a szociális kérdésekkel való minden foglalkozás valóságos alapját, fő feladatát nyugodtan félretolták. Nem is beszélve arról, hogy ezek a bölcs teoretikusok az egyetlen németet, aki *valóban* tett valamit, *Weitlinget*, ugyancsak lenézéssel szokták említeni, vagy egyáltalán nem is említik.

E bölcs uraknak orra alá akarom dörgölni Fourier-nak egy rövid fejezetét, amelyről példát vehetnek. Igaz, Fourier nem a hegeli elméletből nőtt ki, és ezért sajnos nem juthatott el az abszolút igazság megismeréséhez, sőt még az abszolút szocializmushoz sem; igaz, Fourier-t ez a fogyatékosság sajnos arra csábította, hogy a szériák módszerével helyettesítse az abszolút módszert, és ezáltal odajutott, hogy megkonstruálja a tenger átváltozását limonádévá, a couronne boréale-t és australe-t*, az anti-oroszlánt és a bolygók közösülését,[302] de ha választanom kell, mégiscsak inkább akarok a derűs Fourier-val együtt hinni mindezekben a mesékben, mint az abszolút szellemvilágban, ahol egyáltalán nincs limonádé, a lét és a semmi azonosságában és az örök kategóriák közösülésében. A francia badarság legalább vidám, míg a német badarság zord és mélyértelmű. Aztán meg Fourier a fennálló szociális viszonyokat olyan élesen, olyan szellemesen és annyi humorral bírálta, hogy szívesen megbocsátjuk neki a szintén zseniális világszemléleten alapuló kozmológiai fantáziáit.

Azt a töredéket, amelyet itt közlök, Fourier hagyatékában találták meg, és a fourieristák kiadásában 1845 eleje óta megjelenő „Phalange" folyóirat

* — északi és déli napkoszorút — *Szerk.*

első füzetében tették közzé.* Kihagyom belőle azt, ami Fourier pozitív rendszerére vonatkozik és ami egyéb még érdektelen, s egyáltalán olyan szabadon kezelem, ahogyan a külföldi szocialistákat általában kezelni kell, hogy meghatározott célból írott munkáikat élvezhetővé tegyük egy olyan közönség számára, amelytől ezek a célok idegenek. Ez a töredék korántsem a legzseniálisabb abból, amit Fourier írt, még abból sem a legjobb, amit a kereskedelemről írt, és mégsem írt még egyetlen német szocialista vagy kommunista sem — Weitling kivételével — olyasmit, ami csak a legtávolabbról is fölérne ezzel a vázlattal.

A német közönséget meg akarom kímélni attól a fáradságtól, hogy maga olvassa a „Phalange"-t, s ezért megjegyzem, hogy ez a folyóirat a fourieristáknak tisztára pénzügyi spekulációja, és Fourier közzétett kéziratai igen különböző értékűek. A fourierista urak, akik ezt a szemlét kiadják, elnémetesedett, ünnepélyes teoretikusok, akik annak a humornak a helyébe, amellyel mesterük a burzsoázia világáról lerántotta a leplet, a tudományosság szent, alapos, elméleti komolyságát állították, s ezért Franciaországban megérdemelten kigúnyolják, Németországban meg nagyrabecsülik őket. A fourierizmus képzelt diadalaira vonatkozó konstrukciójuk a „Phalange" első füzetében elragadtatásba ejthetné az abszolút módszer professzorait.

Közléseimet egy olyan tétellel kezdem, amely a „Théorie des quatre mouvements"-ban már megjelent. Ez a helyzet e töredék jelentős szakaszaival, amelyekből azonban csak a legszükségesebbet fogom idézni.[304]

— — —

Ennyit Fourier-ból. Ennek a cikknek a „Phalange" második füzetében megjelent folytatása három fejezetet tartalmaz — a tőzsdeügyletről, a felvásárlásról (accaparement) és a parazitizmusról —, amelyek azonban nagyobbrészt már a „Quatre mouvements"-ban megjelentek. Részint ennél az oknál fogva, részint pedig mert e fenti töredék célomnak teljesen megfelel, itt abbahagyom.

A tudós német urak, akik olyan buzgón vitorláznak ide-oda az alapnélküli elmélet „kietlen májtengerén",[305] és mindenekelőtt a „szocializmus" *„elvét"* akarják kihalászni, példát vehetnek a commis marchand** Fourier-tól. Fourier nem volt filozófus, nagyon gyűlölte a filozófiát, kegyet-

* „La Phalange". Revue de la science sociale,[303] XIVe année, 1re série in 8°, Paris, aux Bureaux de la Phalange, 1845. — Publication des Manuscrits de Fourier: „Section ébauchée des trois unités externes"; január—februári füzet, 1—42. old. — *Engels jegyzete.*

** — kereskedősegéd — *Szerk.*

lenül kigúnyolta írásaiban, és ez alkalommal olyasmit mondott, amit a német „szocializmus filozófusainak" jó volna megszívlelniük. Persze azt fogják nekem válaszolni, hogy Fourier szintén „absztrakt" volt, hogy szériáival megkonstruálta kontra Hegel Istent és a világot, de ez nem menti meg őket. Fourier-nak még mindig zseniális bizarrságai nem mentik a száraz német elmélet unalmas úgynevezett kifejléseit. Fourier megkonstruálja magának a jövőt, miután a múltat és a jelent helyesen megismerte; a német elmélet először a múlt történelmét a maga szájaíze szerint helyreigazítja, és azután a jövőnek szintén megparancsolja, milyen irányban haladjon. Hasonlítsuk össze például Fourier társadalmi fejlődés-korszakait (vadság, patriarchátus, barbárság, civilizáció)[306] és jellemzésüket a Hegel-féle abszolút eszmével, amint az nagynehezen utat tör magának a történelem labirintusán át, és a *négy* világbirodalom ellenére végül üggyel-bajjal mégiscsak egy trichotómia* látszatát hozza létre[307] — a posthegeliánus konstrukciókról nem is szólva. Mert ha Hegelnél a konstrukciónak mégis volt még valami értelme, ha fonák is, a posthegeliánus kifejlésgyárosoknál már semmi értelme sincs.

A németek igazán felhagyhatnának végre azzal, hogy olyan nagy hűhót csapnak alaposságukból. Két-három sovány adat birtokában képesek nemcsak hetet-havat összehordani, hanem mindezt még a világtörténelemmel is összefüggésbe hozni. Bármely tényről, amelyről harmadkézből szereznek tudomást, amelyről nem is tudják, hogy így és nem másként történt-e, bebizonyítják az embernek, *hogy* így és nem másként *kellett* történnie. Írt-e valaki Németországban szociális kérdésekről úgy, hogy ne mondott volna Fourier-ról is valamit, amivel a német alaposságot a legalaposabban nevetségessé tette! Itt van többek között egy bizonyos Kaiser úr, aki „L. Stein kiváló munkáját" nyomban felhasználta egy világtörténeti konstrukcióra,[308] s csak az a kár, hogy valamennyi alapul szolgáló tény hamis. Fourier-nak a német elmélet már legalább húsz alkalommal kijelölte „helyét az abszolút eszme kifejlésében" — mégpedig mindenkor más-más helyet —, és a tényállást illetően a német elmélet mindenkor Stein úrra vagy más tisztátalan forrásokra bízta magát. Ezért is olyan ijesztően pauvre** hát a német „abszolút szocializmus". Egy kis „emberiesség", ahogy ezt a dolgot újabban titulálják, egy kis „realizálása" ennek az emberiességnek vagy inkább szörnyetegségnek, valami kevés a tulajdonról Proudhonból — harmad- vagy negyedkézből —, egy kis proletár nyomorúság, a munka megszervezése, az egyesületi nyavalygás az alsó néposztályok felemelésére,

* — hármas-osztás — *Szerk.*
** — szegényes — *Szerk.*

s ezzel együtt valami határtalan tudatlanság a politikai gazdaságtant és a valóságos társadalmat illetően — ez az egész história, amelyből még ráadásul az elméleti pártatlanság, a „gondolat abszolút nyugalma" által elvész az utolsó csöpp vér, az energia és a rugékonyság utolsó maradványa is. És ezzel az unalommal akarják Németországot forradalmasítani, a proletariátust mozgásba hozni, a tömegeket gondolkodásra és cselekvésre bírni?

Ha a mi német fél- és egészkommunista docenseink csak annyi fáradságot vettek volna maguknak, hogy egy kicsit szemügyre vegyék Fourier fő munkáit, amelyekhez pedig épp oly könnyen hozzájuthattak, mint bármely német könyvhöz, micsoda kincsesbányáját fedezték volna fel itt a konstruálásra és egyéb felhasználásra alkalmas anyagnak! Az új eszméknek — Németországban még ma is új eszméknek — micsoda tömege tárult volna elébük! Ezek a jámborok a jelenlegi társadalomnak mind a mai napig nem tudnak szemére vetni egyebet, mint a proletariátus helyzetét, s erről sincs túl sok mondanivalójuk. Mindenesetre, a proletariátus helyzete a fő kérdés, de vajon ezzel el van intézve a mai társadalom bírálata? Fourier, aki — későbbi írásait kivéve — ezt a kérdést alig érinti, bizonyítékot szolgáltat arra, hogyan lehet enélkül is felismerni, hogy a fennálló társadalom feltétlenül elvetendő, hogyan lehet pusztán azon bírálat révén, amellyel a burzsoáziát illetik — mégpedig a burzsoáziát belső vonatkozásaiban, eltekintve a proletariátushoz való viszonyától —, eljutni a szociális újjászervezés szükségességéhez. A bírálatnak ebben a vonatkozásában Fourier mostanáig egyedülálló. Fourier könyörtelenül felfedi a tiszteletreméltó társadalom képmutatását, az elmélete és a gyakorlata közötti ellentmondást, egész létezési módjának unalmát; kigúnyolja filozófiáját, törekvését a perfection de la perfectibilité perfectibilisante-ra* és az auguste vérité-re**, „tiszta moráljét", egy kaptafára szabott szociális intézményeit, és szembeállítja ezekkel gyakorlatát, a doux commerce-et***, amelyet mesteri módon bírál, léha élvezeteit, amelyek nem élvezetek, szervezett házasságtörését a házasságban, általános zűrzavarát.[309] Mindezek a fennálló társadalomnak olyan oldalai, amelyekről Németországban még nem is esett szó. Persze, beszéltek itt-ott a szerelem szabadságáról, a nő helyzetéről, emancipációjáról; de mit hoztak létre? Néhány zavaros frázist, néhány kékharisnyát, némi hisztériát és jókora adag német családi nyomorúságot — még egy korcsszülött sem jött létre mindebből!

---

* — a tökéletesítő tökéletesíthetőség tökéletesítésére — *Szerk.*

** — fenséges igazság — *Szerk.*

*** — szelíd kereskedelmet — *Szerk.*

A németek előbb ismerjék meg a külföld gyakorlati és irodalmi szociális mozgalmát — a gyakorlati mozgalomhoz tartozik az egész angol és francia történelem nyolcvan esztendő óta, Anglia ipara, Franciaország forradalma —, azután tegyenek gyakorlati és irodalmi téren ugyanannyit, mint szomszédaik, és *csak azután* lesz itt az ideje annak, hogy afféle meddő kérdéseket tegyenek fel, mint az, hogy a különböző nemzeteknek nagyobb vagy kisebb-e az érdeme. De akkor már nem akad majd közönsége az ilyen szőrszálhasogató vizsgálódásoknak.

Addig a németek legjobban teszik, ha mindenekelőtt megismerkednek a külföld teljesítményeivel. Az eddig erről megjelent könyvek kivétel nélkül mind *rosszak*. Ilyen rövid összefoglalások amúgyis a legjobb esetben csak a művek bírálatát, s nem magukat a műveket nyújthatják. Ezek részben ritkák és Németországban nem kaphatók, részben túlságosan terjedelmesek, részben olyan dolgokkal keverednek, amelyek már csak történelmi és irodalmi érdekességűek és az 1845-ös német közönséget már nem érdeklik. Ahhoz, hogy ezeket a műveket, amelyeknek értékes tartalma Németország számára még most is új, hozzáférhetővé tegyük, olyan válogatásra és feldolgozásra van szükség, amilyet a nálunk ilyesmiben is sokkal gyakorlatibb franciák minden külföldről hozzájuk érkező anyagon elvégeznek. A korszakalkotó külföldi szocialista irodalom ilyen feldolgozásának kiadása hamarosan megkezdődik. Több német kommunista, köztük a mozgalom legkiválóbb elméi, akik éppen olyan könnyűszerrel tudnának írni önálló munkákat, egyesült erre a vállalkozásra, amely remélhetőleg megmutatja majd a bölcs német teoretikusoknak, hogy egész bölcsességük ósdi, a Rajnán és a csatornán túl már régen pro et contra* megvitatott bölcsesség. Ha már látták, mi az, amit mások *előttük* tettek, találnak majd alkalmat arra, hogy megmutassák, mit tudnak tenni *ők*.

Ein Fragment Fouriers über den Handel
A megírás ideje: 1845 április és július közepe között
A megjelenés helye: „Deutsches Bürgerbuch für 1846", Mannheim 1846, 1—4., 52—56. old.
Eredeti nyelve: német
Aláírás: F. Engels

* — mellette és ellene; minden oldalról — *Szerk.*

Friedrich Engels

A nemzetek ünnepe Londonban

(A francia köztársaság kikiáltásának,
1792 szeptember 22-ének megünneplésére)[310]

„Mi közünk a nemzetekhez? Mi közünk a francia köztársasághoz? Vajon nem alkottunk-e magunknak már régen fogalmat a nemzetekről, nem jelöltük-e ki valamennyiüknek a helyét, nem skatulyáztuk-e be a németeket az elméleti, a franciákat a politikai rekeszbe, az angolokat a polgári társadalomba? És méghozzá a francia köztársaság! Mi ünnepelni való van egy olyan fejlődési fokban, amely régen túlhaladott, amely saját következményeivel megszüntette magát! Ha valamiről be akartok számolni Angliából, fejtsétek ki inkább a legújabb szakaszt, amelybe a szocialista elv lépett, mondjátok el, vajon az egyoldalú angol szocializmus még mindig nem látja-e át, milyen mélyen alatta áll a mi elvi magaslatunknak, s mennyire csak egy *mozzanat*, mégpedig egy megszüntetett mozzanat helyére tarthat igényt!"

Nyugalom, kedves Németország. A nemzetekhez és a francia köztársasághoz nagyon is sok közünk van.

A nemzetek testvériesülése, amelyet most a szélső, proletár párt mindenütt végrehajt a régi, természetadta nemzeti egoizmussal és a szabadkereskedelem képmutató, magánegoista kozmopolitizmusával szemben, többet ér az igazi szocializmusra vonatkozó összes német elméleteknél.

A nemzetek testvériesülése a *modern demokráciának* a zászlaja alatt, amely a francia forradalomból indult ki, a francia kommunizmusban és az angol chartizmusban fejlődött ki, mutatja, hogy a tömegek és képviselőik jobban tudják, hányat ütött az óra, mint a német elmélet.

„De hiszen nem erről van szó! Hát ki beszél a testvériesülésről, *ahogyan ez* stb., a demokráciáról, *ahogyan ez* stb.? Mi a nemzetek önmagában való testvériesüléséről beszélünk, *a* testvériesülésről, *a* demokráciáról, a demokráciáról általában, demokráciáról *mint olyanról*. Hát egészen elfelejtettétek hegeli tudományotokat?"

Zsarnokot zabált Róma népe. Mi meg pipálunk jó dohányt.[311] Mi nem az antinacionalista mozgalomról beszélünk, amely a *világon most* folyik, mi a nemzetiségek megszüntetéséről beszélünk, amely a tiszta gondolat révén — a tények hiányában a képzelet segédletével — *fejünkben* megy végbe. Mi nem a *valóságos* demokráciáról beszélünk, amelynek egész Európa a karjaiba rohan, s amely egészen különleges demokrácia, minden korábbi demokráciától különböző, mi egészen más demokráciáról beszélünk, amely a görög, a római, az amerikai és a francia demokráciának valami középarányosa, egyszóval a demokrácia *fogalmáról*. Mi nem a *dolgokról* beszélünk, amelyek a tizenkilencedik századhoz tartoznak, s rosszak és múlandók, mi a kategóriákról beszélünk, amelyek örökösek, és amelyek léteztek, „minekelőtte hegyek lettek"[312]. Egyszóval, nem arról beszélünk, amiről szó van, hanem egészen másvalamiről.

Hogy a dolgot rövidre fogjam: ha manapság az angolok és a franciák, valamint ama németek között, akik részt vesznek a gyakorlati mozgalomban, akik nem teoretikusok, demokráciáról, a nemzetek testvériesüléséről folyik a szó, akkor ezen semmiképpen sem merő politikumot kell érteni. Effajta fantáziák már csak a német teoretikusok és egynéhány olyan külföldi körében élnek, akik nem számítanak. A valóságban ezeknek a szavaknak most szociális értelmük van, amelyben politikai jelentésük feloldódik. Már a forradalom is egészen másvalami volt, mint harc ezért vagy azért az államformáért, amint azt Németországban még elég gyakran képzelik. Ama kor legtöbb felkelésének éhínséggel való összefüggése, a főváros ellátásának és a készletek elosztásának nagy jelentősége már 1789-től kezdve, az árak maximálása, az élelmiszerek felvásárlása elleni törvények, a forradalmi seregek csatakiáltása: „Guerre aux palais, paix aux chaumières"* — a Carmagnole[313] tanúbizonysága, amely szerint a republikánusnak du fer és du coeur** mellé du pain*** is kell — és száz más kézenfekvő külsőség bizonyítja már, eltekintve a tények minden pontosabb vizsgálatától, hogy az akkori demokrácia mennyire egészen másvalami volt, mint puszta politikai szervezet. Amúgyis közismert, hogy az 1793-as alkotmány[314] és a terrorizmus attól a párttól indult ki, amely a fellázadt proletariátusra támaszkodott, hogy Robespierre bukása a burzsoáziának a proletariátus feletti győzelmét jelzi, hogy Babeuf összeesküvése az egyenlőségért a 93-as demokrácia végső következtetéseit — amennyire ezek akkor lehetségesek voltak —

* — „Háború a palotáknak, béke a kunyhóknak"[230] — *Szerk.*
** — fegyver és bátorság — *Szerk.*
*** — kenyér — *Szerk.*

hozta napvilágra. A francia forradalom elejétől végig szociális mozgalom volt, s utána egy pusztán politikai demokrácia teljesen képtelenséggé lett.

A demokrácia ma a kommunizmus. Másfajta demokrácia már csak elméleti vizionáriusok fejében létezhet, akik nem a valóságos eseményekkel törődnek, akik szerint nem az emberek és a körülmények fejlesztik ki az elveket, hanem az elvek fejlesztik ki önmagukat. A demokrácia proletár elv, a tömegek elve lett. Lehet, hogy a tömegek a demokráciának ezzel az egyetlen helyes jelentésével nagyobb vagy kisebb mértékben vannak tisztában, de valamennyien a társadalmi egyenjogúságnak legalább homályos érzését kapcsolják a demokráciához. A demokrata tömegek a kommunista harci erők seregszemléjénél nyugodtan számításba vehetők. S amikor a különböző nemzetek proletár pártjai egyesülnek, teljesen igazuk van, ha a demokrácia szót írják zászlajukra, mert azokat kivéve, akik nem számítanak, 1846-ban minden európai demokrata többé-kevésbé határozottan kommunista.

A francia köztársaságot, minden „túlhaladottsága" ellenére, szintén teljesen jogosan ünneplik meg az egész világ kommunistái. Először is mindazok a népek, amelyek elég ostobák voltak ahhoz, hogy hagyják magukat felhasználni a forradalom elleni harcra, nyilvános elégtétellel tartoznak a franciáknak, amióta megtanulták felismerni, micsoda sottise-t* követtek el alattvalói hűségből; másodszor az egész mai európai szociális mozgalom csak a forradalom második felvonása, csak előkészület ama dráma dénouement-jához**, amely 1789-ben Párizsban kezdődött, és amelynek most egész Európa a színtere; harmadszor a mi gyáva, önös, koldus burzsoá korszakunkban ideje felidézni ama nagy esztendők emlékét, amikor egy egész nép egy pillanatra félredobott minden gyávaságot, minden önzést és koldustempót, amikor voltak olyan férfiak, akikben megvolt a törvénytelenség bátorsága, akik semmitől sem rettentek vissza, és akiknek acélos energiája keresztülvitte, hogy 1793 május 31-től 1794 július 26-ig egész Franciaországban egyetlen nyúlszívű, egyetlen szatócs, egyetlen tőzsdeügynök, egyszóval egyetlen burzsoá sem mutatkozhatott. Valóban szükség van rá, hogy olyan időben, amikor egy Rothschild tartja kezében az európai békét, egy Vetter-Köchlin védővámokért, egy Cobden szabadkereskedelemért kiált, s egy Diergardt arról prédikál, hogy a munkásosztályok felemelését célzó egyesületek váltják majd meg a bűnös emberiséget — valóban szükséges felidézni Marat-t és Dantont, Saint-Justöt és Babeuföt, Jemappes és Fleurus[315] diadalörömét. Ha ezek a nagy idők, ezek a vasjellemek nem

* — ostobaságot — *Szerk.*

** — megoldásához, végkifejletéhez — *Szerk.*

világítanának bele még mindig a mi szatócsvilágunkba, az emberiségnek valóban kétségbe kellene esnie és feltétel nélkül egy Vetter-Köchlin, Cobden vagy Diergardt karjaiba kellene vetnie magát.

Végül a nemzetek testvériesülésének, manapság inkább mint valaha, merőben szociális jelentése is van. Az olyan agyrémek, hogy európai köztársaság, örök béke lehetséges, amíg a politikai szervezet fennáll, éppen olyan nevetségessé lettek, mint a népeknek az általános szabadkereskedelem égisze alatt való egyesüléséről pufogtatott frázisok; és miközben ilymódon az összes effajta érzelgős agyrémek teljesen kimennek a forgalomból, valamennyi nemzet proletárjai, anélkül, hogy sok hűhót csapnának, már megkezdik a *valódi testvériesülést* a kommunista demokrácia lobogója alatt. S csakis a proletárok tudják ezt valóban meg is tenni; mert a burzsoáziának minden országban megvannak a maga külön érdekei, és minthogy számára az érdek a legfőbb, sohasem tud túljutni a nemzetiségen; a néhány teoretikus pedig összes szép „elveivel" semmit sem visz véghez, mert ezeket az ellentmondó érdekeket, mint egyáltalában minden fennállót, nyugodtan hagyják tovább fennállni, és csak frázisok pufogtatásához értenek. A proletároknak azonban minden országban ugyanaz az érdekük, egy és ugyanaz az ellenségük, egy és ugyanaz a harc vár rájuk; a proletároknak zömükben már természettől fogva nincsenek nemzeti előítéleteik, s egész képzettségük és mozgalmuk lényegében humanitárius, antinacionalista. Csakis a proletárok semmisíthetik meg a nemzetiséget, csakis az ébredő proletariátus valósíthatja meg a különböző nemzetek testvériesülését.

Az alanti tények a gyakorlatban bizonyítják mindazt, amit itt mondottam.

Már múlt év augusztus 10-én[277] rendeztek Londonban hasonló ünnepélyt, hogy megünnepeljenek egy hármas évfordulót: — az 1792-es forradalomét, az 1793-as alkotmány proklamálásáét és a „demokratikus egyesülés" megalakításáét, amelyet az angol mozgalompárt legradikálisabb frakciója hozott létre 1838—39-ben.

E legradikálisabb frakciót chartisták, proletárok alkották, ami magától értetődő, ezek azonban világosan látták a chartista mozgalom célját, és igyekeztek elérését meggyorsítani. Míg a chartisták tömegét akkor még csak az államhatalomnak a munkásosztály kezébe való átvitele érdekelte, és még csak kevésnek volt ideje ahhoz, hogy gondolkozzék e hatalom felhasználásáról, ennek az egyesülésnek — amely az akkori felindulásban jelentős szerepet játszott — a tagjai egyetértettek ebben a kérdésben — ők elsősorban republikánusok voltak, méghozzá olyan republikánusok, akik a 93-as alkotmányt tekintették hitvallásuknak, elutasítottak minden kapcsolatot a burzsoáziával, a kispolgársággal is, s azon tétel mellett szálltak

síkra, hogy az elnyomottnak joga van elnyomójával szemben mindazon eszközök felhasználására, amelyeket az elnyomó vele szemben alkalmaz. Itt sem álltak meg, nemcsak republikánusok voltak, hanem kommunisták is, méghozzá vallástalan kommunisták. Az egyesülés az 1838—39-es forradalmi felindulás után felbomlott; de tevékenysége nem veszett kárba, és erősen hozzájárult a chartista mozgalom energiájának fokozásához, a benne rejlő kommunista elemek fejlesztéséhez. Már ezen az augusztus tizediki ünnepélyen is kimondottak kommunista, valamint kozmopolita elveket; a politikai egyenlőség mellett *szociális* egyenlőséget követeltek és az összes nemzetek demokratáira mondott pohárköszöntőt lelkesen fogadták.

Már korábban is történtek kísérletek Londonban a különböző nemzetek radikálisainak egyesítésére; ezek a kísérletek hol az angol demokraták belső egyenetlenségei miatt és azért, mert a külföldiek ezekről nem voltak tájékozva, hol pedig a különböző nemzetek pártvezetői között felmerült elvi különbségek miatt hiúsultak meg. Minden egyesülésnek olyan nagy gátja a nemzetiségi különbözőség, hogy még az évek óta Londonban lakó külföldiek — bármennyire rokonszenveztek is az angol demokráciával — sem tudtak úgyszólván semmit a szemük előtt folyó mozgalomról, a dolgok valódi állásáról, a radikális burzsoákat összecserélték a radikális proletárokkal, és a legdühödtebb ellenségeket barátokként akarták egy és ugyanazon gyűlésre összehívni. Az angolok részben ugyanez okból, részben a nemzeti bizalmatlanság következtében hasonló baklövéseket követtek el, s ezeket annál inkább elkövethették, mert az ilyen tárgyalás sikere szükségképpen néhány vezető, egymást személyesen ritkán ismerő bizottsági tag nagyobb vagy kisebb egyetértésétől függött. A korábbi kísérletek alkalmával ezeket az egyéneket a lehető legszerencsétlenebbül választották meg, s ezáltal az ügy igen hamar megint elaludt. Ám az ilyen testvériesülés szükséglete nagyon is eleven volt. Minden kudarcba fulladt kísérlet csak újabb nekifutásra ösztönzött. Ha a londoni demokratikus szóvivők közül néhányan beleúntak a dologba, mások léptek helyükbe; az elmúlt augusztusban megint történtek közeledések, ezúttal nem eredménytelenül,[316] s szeptember 22-nek már másrészről meghirdetett megünneplését felhasználták arra, hogy nyilvánosan bejelentsék az összes nemzetek Londonban lakó demokratáinak szövetségét.

Ezen a gyűlésen együtt voltak angolok, franciák, németek, olaszok, spanyolok, lengyelek és svájciak. Magyarország és Törökország is állított egy-egy főnyi kontingenst. A civilizált Európa három nagy nemzete, az angolok, a németek és a franciák vitték a szót, és igen méltóképpen voltak képviselve. Elnök persze egy angol volt, *Thomas Cooper*, „a chartista", aki az 1842-es

felkelésben való részvétele miatt majdnem két évig ült börtönben, és ott a Childe Harold modorában eposzt írt,[317] amelyet az angol kritikusok nagyon dicsérnek. Az est fő szónoka angol részről *George Julian Harney* volt, aki két év óta a „Northern Star" társszerkesztője. A „Northern Star" a chartizmusnak O'Connor által 1837-ben megalapított sajtószerve, amely, amióta J. Hobson és Harney közösen szerkesztik, minden tekintetben Európa egyik legjobb lapja lett — csak néhány kis párizsi munkáslapot, nevezetesen az „Union"-t[318] állíthatnám vele egy sorba. Maga Harney ízig-vérig proletár, ifjúsága óta részt vesz a mozgalomban, az említett 1838—39-es demokratikus egyesülés egyik fő tagja (ő elnökölt az augusztus 10-i ünnepélyen) és Hobson mellett feltétlenül a legjobb angol író, amit alkalomadtán be szándékozom bizonyítani a németeknek. Harney tökéletesen tisztában van az európai mozgalom céljával, és teljesen à la hauteur des principes* áll, jóllehet semmit sem tud az igazi szocializmusra vonatkozó német elméletekről. Főképpen az ő érdeme ennek a kozmopolita ünnepélynek a megrendezése; nem sajnált semmi fáradságot a különböző nemzetiségek összehozására, a félreértések kiküszöbölésére, a személyi differenciák leküzdésére.

Harney pohárköszöntője így hangzott:[319]

„1792 őszinte és erényes francia republikánusainak ünnepi emlékezetére. Kívánjuk, hogy az egyenlőség, amelyre ők törekedtek, amelyért éltek, dolgoztak és meghaltak, hamarosan feltámadjon Franciaországban és egész Európára kiterjessze birodalmát."

Harney, akit kétszer, sőt háromszor is megismételt ovációval fogadtak, ezt mondotta: „Volt idő, amikor olyan ünnepély, mint a mostani, nemcsak a kiváltságos osztályok megvetésének, gúnyjának, csúfolódásának és üldözésének szolgáltatott volna ki bennünket, hanem egy megtévesztett és tudatlan nép erőszakos cselekményeinek is — egy olyan népnek, amely papjai és uralkodói tanításai alapján a francia forradalmat valami pokoli szörnyűségnek tekintette, olyasminek, amire borzalommal tekintünk vissza, amiről iszonyattal beszélünk. Emlékezni fogtok — legalábbis a legtöbben közületek — arra, hogy még nemrégiben, mihelyt itt hazánkban valaki egy rossz törvény eltörlését vagy egy jó törvény meghozását követelte, nyomban »jakobinusokról« kezdtek kiabálni. Ha a parlament reformját, az adók csökkentését, a népnevelést követeltük vagy más effélét, ami haladás-ízű volt, biztosak lehettünk benne, hogy újra felidézik és kellőképpen kipellengérezik a »francia forradalmat«, a »rémuralmat« és véres fantazmagóriájuk valamennyi többi részét, hogy megijesszék

* — az elvek magaslatán — *Szerk.*

a hosszúnadrágos és szakállas nagy gyerekeket, akik még nem tanultak meg önállóan gondolkodni. (Derültség és helyeslés.) Ez az idő elmúlt; mégis kételkedem abban, hogy megtanultuk-e már helyesen megérteni ama nagy forradalom történetét. Mi sem lenne könnyebb, mint hogy e pohárköszöntő alkalmából néhány csábítóan érzelmes mondatot szavaljak szabadságról, egyenlőségről és emberi jogokról, az európai királyok koalíciójáról, valamint Pitt és Braunschweig tetteiről; mindezt részletesen tárgyalhatnám, roppant szabadelvű szellemben tartott beszédemmel valószínűleg sikert arathatnék anélkül, hogy a valódi kérdést csak érinteném is. A valódi nagy kérdés, amelyet a francia forradalomnak meg kellett oldania, *az egyenlőtlenség megszüntetése* és olyan intézmények bevezetése volt, amelyek biztosítanák a francia népnek azt a boldogságot, amelyet a tömegek eddig mindenkor nélkülöztek. Ha a forradalomban szereplő jellemeket e próbakő alapján ítélnénk meg, nem volna nehéz helyes értékelésük. Nézzük pl. Lafayette-et mint az alkotmánypárt képviselőjét, és talán ő az egész párt legbecsületesebb és legjobb tagja. Kevesen örvendtek Lafayette-nél nagyobb népszerűségnek. Ifjúkorában Amerikába ment, és részt vett az angol zsarnokság elleni amerikai küzdelemben. Az amerikai függetlenség kivívása után visszatért Franciaországba, s nemsokára az elsők között látjuk a forradalomban, mely most az ő hazájában kezdődött. Öregkorában megint Franciaország legnépszerűbb férfiújaként találkozunk vele, akit a három nap[290] után igazi diktátorrá emelnek, aki egyetlen szavával királyokat foszt meg trónjuktól és nevez ki. Lafayette Európában és Amerikában nagyobb mértékben élvezte a nép kegyét, mint talán bármely más kortársa; s a népnek ezt a kegyét meg is érdemelte volna, ha későbbi magatartásában hű marad első forradalmi fellépéséhez. De Lafayette sohasem volt barátja az egyenlőségnek. (Halljuk, halljuk!) Igaz, mindjárt kezdetben lemondott rangjáról, lemondott feudális kiváltságairól — és ez eddig rendben is volt. Mikor a nemzetőrség élén állott mint a burzsoázia bálványa, akivel még a munkásosztály is rokonszenvezett, egy ideig a forradalom előharcosának tekintették. De megállt akkor, amikor előre kellett menni. A nép hamarosan azt látta, hogy a Bastille lerombolásával és a feudális kiváltságok eltörlésével, a király és az arisztokrácia megalázásával csupán *a burzsoázia hatalmának növelését* érte el. De a nép ezzel nem elégedett meg; — szabadságot és jogokat követelt a maga számára, *azt követelte, amit mi követelünk — igazi, teljes egyenlőséget.* (Lelkes taps.) Lafayette, amikor ezt látta, konzervatív lett, nem volt többé forradalmár. Ő volt az, aki a hadiállapotról szóló törvény elfogadását indítványozta, hogy ezáltal törvényesítse a nép lövetését és lekaszabolását

esetleges zavargásokkor — méghozzá olyan időben, amikor a népet a legszörnyűbb éhínség sújtotta; s e statáriális törvény értelmében Lafayette maga vezette a nép lemészárlását, amikor az 1791 július 17-én összegyűlt a Champ de Marson*, hogy a király varennes-i szökése után e hűtlen államfő visszahelyezése ellen petíciót nyújtson be a nemzetgyűlésnek. Később Lafayette arra merészkedett, hogy Párizst kardjával, a népi klubokat erőszakos bezárással fenyegesse. Augusztus tizedike után megkísérelte katonáit rávenni arra, hogy Párizs ellen vonuljanak; de ezek, nálánál jobb hazafiak lévén, vonakodtak, s ekkor elmenekült és megtagadta a forradalmat. S mégis, Lafayette alighanem a legkülönb volt az összes alkotmánypártiak közül. De sem neki, sem pártjának semmi közük nincsen a mi pohárköszöntőnkhöz, mert még névleg sem voltak republikánusok. Azt állították, hogy elismerik a nép szuverenitását, holott ugyanakkor ezt a népet aktív és nem-aktív polgárokra osztották fel, és a választójogot az adófizetőkre korlátozták, akiket aktív polgároknak neveztek. Egyszóval Lafayette és az alkotmánypártiak csak whigek voltak, s alig vagy egyáltalán nem voltak különbek azoknál, akik a Reform Bill-lel orrunknál fogva vezettek bennünket. (Helyeslés.) Utánuk a girondisták következnek, s ezek azok, akiket általában az »őszinte és erényes republikánusoknak« tüntetnek fel. Én ezzel a nézettel nem érthetek egyet. Lehetetlen megtagadnunk tőlük csodálatunk adóját tehetségükért, azért az ékesszólásért, amely e párt vezetőit jellemezte, s amely egyeseknél, például Roland-nál, rendíthetetlen becsületességgel, másoknál, például Roland asszonynál, hősies önfeláldozással, megint másoknál, például Barbaroux-nál, tüzes lelkesedéssel párosult. És — legalább én így vagyok vele — nem olvashatunk mélységes megindultság nélkül Roland asszony vagy Condorcet, a filozófus borzalmas, korai haláláról. De mindamellett a girondisták nem olyan emberek voltak, akiktől a nép a szociális rabszolgaságból való megváltását várhatta. Hogy voltak közöttük derék emberek, azt egy pillanatig sem vonjuk kétségbe; hogy őszinték voltak meggyőződésükben, azt elismerhetjük. Hogy közülük sokan inkább tudatlanok voltak, mint vétkesek, talán elhihetjük — jóllehet csak azokról, akik elpusztultak; mert ha az egész pártot azokról kellene megítélnünk, akik az úgynevezett rémuralmat túlélték, akkor arra a következtetésre kényszerülnénk, hogy soha aljasabb banda nem létezett. Ezek a túlélő girondisták segítettek lerombolni az 1793-as alkotmányt, bevezették az arisztokratikus 1795-ös alkotmányt, összeesküdtek más arisztokrata frakciókkal az igazi republikánusok kiirtá-

* — Mars-mezőn — *Szerk.*

sára, és végül segédkezet nyújtottak ahhoz, hogy Franciaország a bitorló Napóleon katonai zsarnoksága alá kerüljön. (Halljuk, halljuk!) Magasztalták a girondisták ékesszólását; de mi, rendíthetetlen demokraták, nem csodálhatjuk őket csak azért, mert ékesszólóak voltak — valóban, ha ezt kellene tennünk, akkor a megvásárolt és arisztokrata Mirabeaut kellene a legnagyobb tisztelettel öveznünk. Midőn a szabadságáért felkelt nép, a tizennégy százados rabszolgaság bilincseit széttörve, elhagyta lakhelyét, hogy rárontson az összeesküvőkre az országon belül és az inváziós seregekre a határokon, valamivel többre volt szüksége ahhoz, hogy tarthassa magát, mint a Gironde ékesszóló fejtegetéseire és szépen felépített elméleteire. »Kenyeret, fegyvert és egyenlőséget« követelt a nép (taps) — kenyeret az éhező családok részére, fegyvert a zsarnokság hadoszlopai ellen, egyenlőséget mint munkája célját és áldozatai bérét. (Lelkes taps.) A girondisták viszont, Thomas Carlyle-lal szólva, a népet csak úgy tekintették, mint »robbanóanyagot, amellyel Bastille-okat robbantanak«, amelyet eszközül használnak fel és rabszolgaként kezelnek. Ingadoztak a királyság és a demokrácia között, sikertelenül megkísérelték, hogy az örök igazságosságot kompromisszummal rászedjék. Elbuktak, s bukásukat megérdemelték. Az erély emberei eltiporták, a nép elsöpörte őket. A hegypárt különböző frakcióiból csak Robespierre-t és barátait tartom említésre méltónak. (Nagy taps.) A Hegy zöme rablókból állott, akiknek az volt a gondjuk, hogy a forradalom zsákmányát megkaparintsák maguknak, s akik mit sem törődtek a néppel, amelynek munkája, szenvedése és bátorsága a forradalmat győzelemre vitte. Ezek a desperádók, akik egy ideig az egyenlőség barátainak a nyelvén beszéltek és velük küzdöttek az alkotmánypártiak és a girondisták ellen, mihelyt uralomra jutottak, megmutatták igazi arcukat, megmutatták, hogy az egyenlőség nyílt, halálos ellenségei. Ez a párt buktatta meg és gyilkolta meg Robespierre-t, ez ölte meg Saint-Justöt, Couthont és ama megvesztegethetetlen törvényhozónak minden barátját. Ezek az orgyilkosok, nem elégedve meg azzal, hogy megsemmisítették az egyenlőség barátait, ráadásul a leggyalázatosabb rágalmakat szórták rájuk, s nem riadtak vissza attól, hogy áldozataikat azokkal a bűnökkel vádolják, amelyeket ők maguk követtek el. Tudom, még mindig unfashionable* Robespierre-t másnak, mint szörnyetegnek tekinteni, de azt hiszem, közeleg a nap, amikor egészen másként fognak vélekedni e rendkívüli férfiú jelleméről. Nem akarom Robespierre-t isteníteni, nem tartom őt tökéletesnek; de úgy látom, hogy egyike volt annak az igen

* — nem illő — *Szerk.*

kevés forradalmi népvezérnek, akik a politikai és szociális igazságtalanság kiirtásához szükséges eszközöket felismerték és alkalmazták. (Nagy taps.) Nincs időm arra, hogy a hajlíthatatlan Marat jelleméről, Saint-Justről, a republikánus lovagiasság e fényes megtestesüléséről beszéljek, sem arra, hogy felsoroljam azokat a kitűnő törvényhozói intézkedéseket, amelyek Robespierre erélyes uralmát jellemezték. Ismétlem, eljön majd a nap, amikor igazságot szolgáltatnak nevének. (Taps.) — Jómagam Robespierre valódi jellemének legerősebb bizonyítékát abban az általános sajnálkozásban látom, amelyet az őt túlélő őszinte demokraták éreztek irányában — közülük még azok is, akik szándékait félreismerve, rá hagyták venni magukat arra, hogy meggyorsítsák bukását, de akik, amikor már késő volt, dőreségüket keserűen megbánták. Ezek közé tartozott Babeuf is, a róla elnevezett híres összeesküvés kezdeményezője. Ennek az összeesküvésnek a célja egy igazi köztársaság létrehozása volt, *ahol nem ismerik az individualizmus önzését* — (taps) — *ahol nem létezik többé magántulajdon és pénz, minden baj gyökere* — (taps) — ahol mindenkinek a boldogsága *az összesség közös munkáján és egyenlő élvezetein* alapulna. (Nagy taps.) — E dicső férfiak dicső céljukért mindhalálig küzdöttek. Babeuf és Darthé meggyőződését vérével pecsételte meg, s Buonarroti a tömlöc, a nélkülözés és öregség éveiben is kitartott ama nagy elvek védelmében, amelyeket mi ma este proklamálni merészelünk. S meg kell még említenem Romme-ot, Soubranyt, Duroyt, Duquesnoyt, e hősi képviselőket és társaikat, akik a konvent arisztokrata árulói által halálra ítélve, gyilkosaik jelenlétében és velük dacolva egyetlen, kézről kézre adott tőrrel maguk vetettek véget életüknek.[320] Ennyit pohárköszöntőnk első részéről. A második rész csak kevés szót kíván az én részemről, minthogy erről a jelenlevő francia demokraták sokkal jobban fognak beszélni. Nem fér kétség ahhoz, hogy az egyenlőség elvei dicső feltámadást fognak megérni; valójában már meg is érték ezt a feltámadást, nem csupán a republikanizmus, hanem a kommunizmus formájában is; mert tudomásom szerint most Franciaország-szerte mindenütt működnek kommunista társaságok; de ennek további kifejtését átengedem barátomnak, dr. Fontaine-nek és honfitársainak. Nagyon örülök, hogy ezek a tiszteletreméltó demokraták jelen vannak. Ma este saját tapasztalataik alapján meggyőződhetnek majd arról, mennyire ostobák a francia háborús pártnak az angol nép elleni tirádái. (Taps.) Mi e nemzeti ellenszenveket határozottan elutasítjuk; megvetjük, utáljuk az afféle barbár csalétkeket és fogásokat, mint »természetes ellenség«, »ősellenség« és »nemzeti dicsőség«. (Lelkes taps.) Gyűlölünk minden háborút, kivéve azokat, amelyekre valamely nép a belső elnyomás és külső

betörés ellen kényszerül. (Taps.) Sőt mi több, *elutasítjuk ezt a szót: »külföldi« — ne létezzék többé demokratikus szótárunkban.* (Nagy taps.) Tartozzunk bár az angol, a francia, az olasz vagy a német ágához az európai családnak, közös nevünk mindenképpen »az ifjú Európa«, és ennek zászlaja alatt együtt vonulunk hadba a zsarnokság és az egyenlőtlenség ellen." (Hosszas és lelkes taps.)

Miután egy német kommunista* elénekelte a Marseillaise-t, *Wilhelm Weitling* elmondotta a második pohárköszöntőt:

„Az ifjú Európára. Kívánjuk, hogy az összes nemzetek demokratái, elvetve a múltbeli féltékenységet és nemzeti ellenszenvet, testvéri falanxban egyesüljenek a zsarnokság megsemmisítésére és az egyenlőség általános győzelmére."

Weitling, akit nagy lelkesedéssel fogadtak, felolvasta — mivel nem beszél folyékonyan angolul — a következő beszédet:

„Barátaim! E gyűlés annak a közös érzésnek a tanúsága, amely minden ember keblét hevíti, az általános testvériség érzésének. Igen! bár nevelésünk folytán különböző hangokat használunk arra, hogy e közös érzést egymással közöljük, bár ez érzés kicserélését a nyelvi különbségek gátolják, bár közös ellenfeleink ezernyi előítéletet gyűjtenek össze és vetnek latba azért, hogy a jobb megértést, az általános testvériséget inkább gátolják, mint elősegítsék — mégis, mindezen akadályok ellenére, ezt a hatalmas, szeretettel teli érzést nem lehet kiirtani — (taps) — azt az érzést, amely a szenvedőt sorstársához, a jobb állapotért küzdőt küzdőtársához vonzza. (Taps.) Azok is küzdőtársaink voltak, akiknek a forradalmát ma este ünnepeljük; bennük is ugyanazok a rokonszenvek éltek, amelyek bennünket összekapcsolnak, és amelyek bennünket talán hasonló, és reméljük, sikeresebb harcba fognak vinni. (Lelkes taps.) — A mozgalom időszakaiban, amikor belföldi ellenségeink kiváltságai nagy veszélyben forognak, e belső ellenségek igyekeznek előítéleteinket természetes hazánk határain túlra irányítani és elhitetni velünk, hogy a határon túl élő emberek ellenségesek közös érdekünkkel szemben. Minő csalás! Ha higgadtan gondolkodunk a dolgon, igen hamar belátjuk, hogy legközelebbi ellenségeink közöttünk, saját körünkben vannak. (Halljuk, halljuk, taps.) Nem a külső ellentől kell félnünk — azzal a szegény ellenséggel úgy bánnak, mint velünk; akárcsak nekünk, neki is sok ezer semmirekellő fickóra kell dolgoznia; akárcsak mi, azért nyúl fegyverhez valamilyen emberi társadalom ellen, mert rákényszeríti az éhség és a törvény, belehajszolják

* Josef Moll. — *Szerk.*

a tudatlanságától táplált szenvedélyei. A nemzetek uralkodói azt mondják nekünk, hogy testvéreink kegyetlenek és prédalesők; de vajon ki prédalesőbb azoknál, akik kormányoznak bennünket, akik a fegyverforgatásra tanítanak bennünket, s akik tulajdon kiváltságaikért háborúra uszítanak és háborúba visznek bennünket? (Helyeslés.) Vajon valóban közös érdekünk-e az, ami a háborút szükségessé teszi? Érdeküke-e a bárányoknak, hogy farkasok vezetésével más, ugyancsak farkasok vezette bárányok ellen harcoljanak? (Lelkes taps.) Ők maguk a mi prédaleső ellenségeink; mindent elvettek tőlünk, ami a miénk volt, hogy mulatozásban és léhaságban eltékozolják. (Taps.) Elveszik tőlünk azt, ami a miénk, mert mindaz, amit ők eltékozolnak, a mi termékünk és azoké kellene hogy legyen, akik termelik, asszonyaiké és gyermekeiké, öregeiké és betegeiké. (Lelkes taps.) De látjátok, hogy körmönfont cseleikkel miként lopnak el tőlünk mindent, és miként tartogatják egy sereg henye ingyenélő számára. (Helyeslés.) Lehetséges hát, hogy külföldi ellenség még jobban megraboljon bennünket, mint tulajdon otthoni ellenségeink? Vajon lehetséges-e, hogy népünket a külföldi még jobban gyilkolja, mint a mi érzéketlen pénzembereink, akik megrabolnak minket tőzsdejátékukkal, üzérkedésükkel, spekulációjukkal, pénzrendszerükkel és csődjeikkel, monopóliumaikkal, egyházi adóikkal és földjáradékaikkal, akik mindezen eszközök segítségével megrabolnak minket legelemibb életszükségleteinkben és dolgozó testvéreink millióinak okozzák halálát, akiknek még burgonyából sem hagynak eleget, hogy abból tengethessék életüket! (Nagy taps.) Nem elég világos-e tehát, hogy azok, akik a pénz révén mindennek, a pénz nélkül pedig semminek sem számítanak, a munkások igazi ellenségei minden országban, hogy az emberek között nincsenek az emberi nemnek más ellenségei, mint a munkások ellenségei? (Helyeslés.) Lehetséges-e tehát, hogy jobban meglopjanak és gyilkoljanak minket egy politikai háború idején, mint amennyire ez már most, az úgynevezett békeidőben történik? Tehát nemzeti előítéleteket, vérontást és rablásokat csupán a háborús dicsőség kedvéért segítünk elő? Mit nyerhet a mi érdekünk az ilyen dőre dicsőségtől? (Helyeslés.) Mi közünk hozzá egyáltalán, ha érdekünk és jobb érzésünk szemben áll vele? (Helyeslés.) Nem nekünk kell-e a költségeket viselnünk? (Helyeslés.) Nem nekünk kell-e dolgoznunk és véreznünk érte? (Újabb helyeslés.) Micsoda érdekünk fűződhet nekünk mindezen földrablásokhoz és vérontásokhoz, hacsak nem az, hogy az ilyen alkalmat felhasználva hátra arcot csináljunk, és valamennyi nemzet rablást és gyilkolást forraló arisztokráciája ellen forduljunk? (Lelkes taps.) Csak ez az arisztokrácia, mindig ez az arisztokrácia az, amely rendszeresen rabol

és gyilkol. A szegények csak az ő kényszerű és tudatlan eszközeik, akiket kiválasztanak minden nemzetből — azok, akik leginkább telítve vannak nemzeti előítéletekkel, azok, akik szeretnének minden nemzetet a maguk nemzetétől leigázottnak látni. De hozzátok őket ide erre a gyűlésre, és szót fognak érteni, kezet fognak nyújtani egymásnak. Ha egy-egy csata előtt a szabadság védelmezői szólhatnának testvéreik soraihoz, akkor egy csata sem zajlana le; ellenkezőleg, barátok gyülekezetévé válna, amilyen a miénk. Ó, csak tarthatnánk ilyen gyűlést egy csatamezőn, milyen hamar végezhetnénk mindazokkal a vérszopó és velőt kisajtoló érdekekkel, amelyek most elnyomnak és fosztogatnak bennünket! (Nagy taps.) Ezek, barátaim, annak az általános érzésnek a megnyilvánulásai, amelynek melege, az általános testvériség gyújtópontjában koncentrálva, a lelkesedésnek olyan tüzét fogja meggyújtani, mely hamarosan megolvasztja mindazon gátló jéghegyeket, amelyek túlságosan hosszú ideig elválasztották a testvéreket." (Weitling lelkes taps közepette ismét elfoglalta helyét.)

Dr. *Berrier-Fontaine*, egy régi republikánus, aki már a párizsi burzsoáuralom első esztendeiben szerepet vitt a Société des droits de l'homme-ban*, 1834-ben belekeveredett az áprilisi pörbe[321] és a Sainte-Pélagie-ból 1835-ben a többi vádlottal együtt megszökött (v. ö. Louis Blanc „A tíz év története"), később a franciaországi forradalmi párt további fejlődésével együtt haladt és baráti kapcsolatban van père Cabet-val** — Dr. Berrier-Fontaine szólalt fel Weitling után. Viharos tapssal fogadták, és ezt mondta:

„Polgártársak! Beszédemnek szükségképpen rövidnek kell lennie, mert nem beszélek valami jól angolul. Kimondhatatlan öröm számomra látni, hogy az angol demokraták a francia köztársaságot ünneplik. Szívből egyetértek azokkal a nemes érzésekkel, amelyeket Julian Harney úr kifejezett. Biztosítom önöket, hogy a francia népnek esze ágában sincs az angol népet ellenségének tekinteni. Ha egyes francia újságírók az angol kormány ellen írnak, akkor nem az angol nép ellen írnak. Anglia kormánya gyűlöletes egész Európában, mert nem az angol népnek, hanem az angol arisztokráciának a kormánya. (Helyeslés.) A francia demokraták korántsem ellenségei az angol népnek, hanem éppen ellenkezőleg, testvéri viszonyban óhajtanak lenni vele. (Lelkes taps.) Franciaország republikánusai nem csupán Franciaországért küzdöttek, hanem az egész emberiségért; arra törekedtek, hogy helyre állítsák az egyenlőséget, és áldásait az egész világra kiterjesszék. (Nagy taps.) Az egész emberiséget testvéreiknek

* — az Emberi Jogok Társaságában — *Szerk.*
** — Cabet apóval — *Szerk.*

nyilvánították, és más nemzeteknek csak az arisztokráciája ellen harcoltak. (Helyeslés.) Biztosíthatom önöket, polgártársak, hogy az egyenlőség elvei máris új életre keltek. A kommunizmus óriás léptekkel halad előre egész Franciaországban. A kommunista egyesülések kiterjeszkednek az egész országra, s remélem, hamarosan megérjük az összes nemzetek demokratáinak nagy konföderációját, hogy biztosítsuk a republikánus kommunizmus diadalát egész Európában." (Dr. Fontaine ismételt tetszésnyilvánítások közepette ismét elfoglalta helyét.)

Miután az „ifjú Európára" mondott pohárköszöntőt három dübörgő cheerrel* és „még egy cheer"-rel fogadták, további pohárköszöntők hangzottak el Thomas Paine-re, az egész világ, majd Anglia, Skócia és Írország harcban elesett demokratáira, Frost, Williams, Jones és Ellis deportált chartistákra, O'Connorra, Duncombe-ra és a charta többi propagátorára, s végül három cheer a „Northern Star"-ra; demokratikus dalokat énekeltek minden nyelven (csak a német említésével nem találkoztam), és az ünnepélyt a legtestvériesebb szellemben befejezték.

Csaknem valamennyi európai nemzet több mint ezer demokratájának gyűlése zajlott itt le, akik azért jöttek össze, hogy megünnepeljék a francia köztársaság megalapítását, egy látszólag minden kommunizmustól idegen eseményt. Nem történt semmiféle megállapodás arra nézve, hogy egy bizonyos közönséget hívnak meg; semmi sem utalt arra, hogy amit itt kimondanak, eltérne attól, amit a londoni chartisták demokrácián értenek. Feltételezhetjük tehát, hogy a gyűlés többsége elég híven képviselte a londoni chartista proletárok zömét. S ez a gyűlés a kommunista elveket, magát a kommunizmus szót egyhangú lelkesedéssel fogadta. A chartista nagygyűlés kommunista ünnep volt, s ahogy maguk az angolok elismerik, „olyan lelkesedést, amilyen azon az estén uralkodott, Londonban évek óta nem tapasztaltak".

Igazam van-e, amikor azt mondom, hogy a demokrácia ma a kommunizmus?

Das Fest der Nationen in London
A megírás ideje: 1845 vége
A megjelenés helye: „Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform", 1846, 1—19. old.
Eredeti nyelve: német
Aláírás: F. Engels

* — éljennel — *Szerk.*

Karl Marx

Nyilatkozat

A „Rheinischer Beobachter"[322] január 18-i (18.) száma szerint a „Trier'sche Zeitung"-ban[239] szerkesztőségi közlemény jelent meg, amely különböző írók között „Marx"-ot is megnevezi mint e lap munkatársát. Minden félreértés elkerülése végett kijelentem, hogy *soha egyetlen* sort sem írtam ebbe a lapba, amelynek polgári-filantropikus, semmiképpen sem kommunista tendenciái tőlem teljesen idegenek.

Brüsszel, 1846 január 18.

Karl Marx

Erklärung

A megjelenés helye: „Trier'sche Zeitung", 1846 január 26. (26.) sz.

Eredeti nyelve: német

MELLÉKLETEK[323]

Friedrich Engels

Előszó
[a „Munkásosztály helyzete Angliában" 1887-es amerikai kiadásához]

Tíz hónap telt el, amióta a fordító kívánságára függeléket írtam ehhez a könyvhöz; és e tíz hónap alatt az amerikai társadalomban olyan forradalom ment végbe, amelyhez más országokban legalább tíz év kellett volna. 1885 februárjában az amerikai közvélemény egyben többé-kevésbé egyetértett, mégpedig abban, hogy Amerikában nincsen a szó európai értelmében vett munkásosztály, hogy ennélfogva az amerikai köztársaságban nem lehetséges olyan osztályharc sem munkások és tőkések között, amilyen az európai társadalmat darabokra szaggatta; hogy tehát a szocializmus külföldről importált cikk, amely amerikai talajban sohasem fog gyökeret verni. Mégis az eljövendő osztályharc már akkor előrevetette óriási árnyékát: sztrájkoltak a pennsylvaniai szénbányászok és sok más szakma munkásai, s főleg országszerte készülődtek a nagy nyolcórás-mozgalomra, amelynek a következő év májusában kellett megkezdődnie, és valóban meg is kezdődött. „Függelék"-em bizonyítja, hogy már akkor helyesen ítéltem meg e tüneteket, hogy már akkor egy nemzeti méretű munkásmozgalommal számoltam, de senki sem láthatta előre, hogy mozgalom ilyen rövid idő alatt ilyen ellenállhatatlan erővel fog kirobbanni, és futótűzként terjedve alapjaiban megrendíti az amerikai társadalmat.

Ez azonban tény, konok, vitathatatlan tény. Hogy az amerikai uralkodó osztály körében milyen nagy riadalom támadt miatta, azt mulatságos módon beszélték el nekem amerikai újságírók, akik a múlt nyáron megtiszteltek látogatásukkal; a „fordulat" páni rémületet és megdöbbenést keltett. Pedig ebben az időben még teljesen kezdeti stádiumban volt a mozgalom; csak zavaros és szemmelláthatóan elszigetelt szenvedélykitörése volt annak az osztálynak, amely a néger rabszolgaság eltörlése és az ipar gyors fejlődése következtében az amerikai társadalom legalsóbb rétege lett. Még az év vége előtt határozott irányt vettek e kaotikus társadalmi megrázkódtatások. A nagy munkástömegek spontán, ösztönös mozgalmai egy óriási kiterjedésű országban, a mindenütt egyforma és mindenütt ugyanazokból az okokból eredő nyomorúságos szociális viszonyokkal való közös elégedetlenségük egyidejű kitörése, tudatára ébresztette őket annak, hogy az amerikai társadalom új, külön osztályát, a — gyakorlatilag — többé-kevésbé örökös bérmunkások, proletárok osztályát alkot-

ják. És ez a tudat igazi amerikai ösztönnel azonnal elvezette őket a legközelebbi lépéshez felszabadulásuk útján: ahhoz, hogy egy önálló platformmal rendelkező politikai munkáspártot alakítsanak, amelynek célja a Capitol és a Fehér Ház meghódítása. Májusban: harc folyik a nyolcórás munkanapért; zavargások törnek ki Chicagóban, Milwaukee-ban stb.; az uralkodó osztály azzal próbálkozik, hogy brutális erőszakkal és brutális osztálybírósággal leverje a munkások éledő mozgalmát; novemberben valamennyi nagy központban megszervezik az új munkáspártot és választások zajlanak le New Yorkban, Chicagóban, Milwaukee-ban. Eddig a május és a november csak a United-States-Bonds szelvényeinek esedékességére emlékeztette az amerikai burzsoáziát; mostantól kezdve a május és a november azokra a dátumokra is emlékezteti majd, amikor az amerikai munkásosztály a *maga* szelvényeit mutatta be kifizetésre.

Az európai országokban a munkásoknak sok-sok évre volt szükségük, míg teljesen megértették, hogy ők a modern társadalom külön, az adott szociális körülmények között állandó osztályát alkotják; és megint évekre volt szükség, míg osztálytudatuk rávezette őket arra, hogy az uralkodó osztály különböző csoportjai által szervezett régi pártoktól függetlenül és azokkal ellentétben külön politikai pártot alakítsanak. Amerika kedvező talaján, ahol semmiféle középkori limlom nem zárja el az utat, ahol a történelem a modern polgári társadalomnak a XVII. században kialakult elemeivel kezdődik, a munkásosztály tíz hónap alatt tette meg fejlődésének ezt a két szakaszát.

Mindez azonban csak a kezdet. Hogy a dolgozó tömegek érzik szenvedéseik és érdekeik közös voltát, azt a szolidaritást, amely mint osztályt összefűzi és valamennyi többi osztállyal szembeállítja őket; hogy ennek az érzésnek a kifejezése és érvényesítése végett mozgásba hozzák azt a politikai gépezetet, amelyet ebből a célból minden szabad országban létrehoznak — ez csak az első lépés. A következő lépés: megtalálni e közös szenvedések közös orvosságát, s ezt megfelelő formába önteni az új munkáspárt platformjában. A mozgalomnak ez a legfontosabb és legnehezebb lépése Amerikában még hátra van.

Egy új pártnak okvetlenül külön pozitív platformmal kell rendelkeznie; olyan platformmal, amely a körülmények változásával és a párt fejlődésével részleteiben megváltozhat, de amelyet bizonyos időpontban mégis az egész párt elfogad. Amíg nem dolgoztak ki ilyen platformot, vagy ez csak egész kezdeti formában van meg, addig az új párt is csak egész kezdeti formában tengetheti létét; helyileg létezhet, de nem létezik nemzeti méretekben, még csak lehetőség szerint párt, de nem tényleges párt.

Ennek a platformnak, bármi is az első, kezdeti formája, előre meghatározható irányban kell fejlődnie. A munkásosztály és a tőkésosztály között tátongó szakadék létrejöttének okai Amerikában is ugyanazok, mint Európában; áthidalásának eszközei szintén ugyanazok. Ezért az amerikai proletariátus platformja végső célkitűzésében előbb-utóbb egybe fog esni azzal, amely 60 évi szakadás és vita után a harcoló európai proletariátus zömének elismert programja lett. Végcéljául ezt fogja hirdetni: a munkásosztálynak meg kell hódítania a politikai uralmat, hogy az egész társadalom közvetlenül elsajátítsa az összes termelési eszközöket — a földet, a vas-

utakat, a bányákat, a gépeket stb. — a közösség megbízásából és a közösség javára végzendő közös munkához.

Az új amerikai pártnak, mint bárhol, bármely más politikai pártnak, már megalakulásának puszta tényénél fogva a politikai hatalom meghódítására kell törekednie; eddig azonban teljesen eltérnek a vélemények arról, hogy meghódítása után mit kezdjenek a hatalommal. New Yorkban és a többi keleti nagyvárosban a munkásosztály szervezkedése szakszervezeti vonalon haladt; a szakszervezetek minden városban erős munkásszövetséget alkotnak. New Yorkban a Központi Munkásszövetség tavaly novemberben Henry George-ot választotta meg zászlóvivőjévé, s ezért a Munkásszövetség ideiglenes választási platformja nagymértékben Henry George elveit tükrözte. Az északnyugati nagyvárosokban egy meglehetősen határozatlan munkásplatform alapján folytatták a választási harcot, s Henry George elméleteinek befolyása, ha egyáltalában szó lehetett róla, alig volt érezhető. És bár a népesség és az ipar e nagy központjaiban az új osztálymozgalom politikai jellege élesen kidomborodott, az egész országban csak két szerteágazó munkásszervezet van: a „Munka Lovagjai" és a „Szocialista Munkáspárt", s ezek közül is csak az utóbbinak van olyan platformja, amely összhangban áll a fentebb röviden kifejtett modern európai állásponttal.

Az amerikai munkásmozgalom e három többé-kevésbé határozott formája közül az első, a Henry George-féle New York-i mozgalom ma főleg helyi jelentőségű. New York kétségtelenül az Egyesült Államok legjelentékenyebb városa, de New York nem Párizs, és az Egyesült Államok nem Franciaország. És az az érzésem, hogy a Henry George-platform mostani formájában túlságosan szűk, mintsem hogy a helyi kereteken túlnövő mozgalom alapja lehetne; a legjobb esetben az általános mozgalom egy igen rövid szakaszában tölthetné be ezt a szerepet. Henry George szerint a nép gazdagokra és szegényekre szakadásának fő és általános oka az, hogy a nép tömegeit megfosztották a földtől. Ámde ez történelmileg nem egészen helytálló. Az ázsiai és a klasszikus ókorban az osztályelnyomás uralkodó formája a rabszolgaság volt, tehát nem annyira a tömegeknek a földtől való megfosztása, mint inkább személyük tulajdonbavétele. Amikor a római köztársaság hanyatlása idején a szabad itáliai parasztokat megfosztották földjüktől, ezek az 1861 előtti déli rabszolgaállamok „szegény fehéreihez" hasonló osztállyá lettek, és a rabszolgák és a szegény fehérek e két, önmaga felszabadítására egyaránt képtelen osztálya között romba dőlt az antik világ. A középkorban nem az volt a feudális elnyomás forrása, hogy a népet elűzték a földről, hanem ellenkezőleg, az, hogy hozzáláncolták a földhöz. A paraszt megtartotta a földjét, de hozzá volt kötve mint jobbágy vagy féljobbágy, s munkával és termékekkel kellett adóznia a hűbérúrnak. Csak az újkor hajnalán, a XV. század vége felé vetette meg a parasztság nagyarányú kisajátítása a bérmunkások modern osztályának alapját, akiknek munkaerejükön kívül nincs semmijük, és csak úgy tudnak megélni, ha munkaerejüket eladják másoknak. A földtől való megfosztás hozta létre ezt az osztályt, de csak a tőkés termelés, a modern nagyipar és nagyüzemi mezőgazdaság fejlődése következtében vált állandóvá, növekedett, és alakult külön osztállyá, amelynek külön érdekei vannak, és amely külön

történelmi küldetést hivatott betölteni. Marx mindezt részletesen kifejtette („A tőke", VIII. szakasz: „Az úgynevezett eredeti felhalmozás"*). Marx szerint a jelenlegi osztályantagonizmusnak és a munkásosztály társadalmi lefokozásának az az oka, hogy megfosztották minden termelési eszköztől, beleértve természetesen a földet is.

Henry George kijelenti, hogy csakis a föld monopóliuma okozza a szegénységet és a nyomort, a gyógyszert tehát természetesen abban látja, hogy a földet adják vissza az egész társadalomnak. A Marx iskolájához tartozó szocialisták szintén azt követelik, hogy a földet adják vissza a társadalomnak, de necsak a földet, hanem valamennyi többi termelési eszközt is. De még ezenkívül is van különbség köztük. Mi történjék a földdel? A modern szocialisták, akiknek Marx a képviselője, azt követelik, hogy a föld legyen a közösségé és közös számlára közösen műveljék; ugyanez vonatkozik a társadalmi termelés többi eszközeire is; a bányákra, a vasutakra, a gyárakra stb.; ezzel szemben Henry George arra szorítkozna, hogy a földet, úgy mint most, adják bérbe egyéneknek, és csak a föld elosztását szabályozzák, a földjáradékot pedig ne magáncélokra fordítsák, mint most, hanem használják fel közcélokra. Az, amit a szocialisták követelnek, a társadalmi termelés egész rendszerének teljes forradalmát tételezi fel; az, amit Henry George követel, a társadalmi termelés jelenlegi módját érintetlenül hagyja; elgondolását valójában a ricardiánus polgári közgazdászok szélső csoportjától kölcsönözte, amely szintén azt követelte, hogy az állam kobozza el a földjáradékot.

Természetesen méltánytalan volna azt feltételezni, hogy Henry George-nak ez a végső szava. Én azonban kénytelen vagyok elméletével abban a formájában foglalkozni, amelyet ismerek.

Az amerikai mozgalom másik nagy szekciója a Munka Lovagjai. Azt hiszem, hogy a mozgalom mai állására ez a szekció a legjellemzőbb, mert kétségtelenül a legerősebb. Hatalmas egyesület, amely számos „gyülekezetével" az ország óriási területére terjed ki, s kifejezésre juttatja a munkásosztály soraiban meglevő egyéni és helyi vélemények minden árnyalatát; platformja ennek megfelelően homályos, s az egész szervezetet nem annyira kiviehetetlen szabályzata tartja össze, mint inkább a munkásoknak az az ösztönös érzése, hogy a közös törekvésért való szilárd összefogásuk tekintélyes hatalommá teszi őket az országban; jellegzetesen amerikai paradox módon a legmodernebb tendenciákat a legsötétebb középkor maskarádéjába öltöztetik, és a legdemokratikusabb, sőt rebellis szellemet egy látszólagos, de valójában tehetetlen despotizmus mögé rejtik — ezt a képet nyújtják a Munka Lovagjai az európai szemlélőnek. De ha nem hagyjuk magunkat megtéveszteni a pusztán külső furcsaságoktól, akkor ebben a roppant halmazatban óriási mennyiségű helyzeti energiát kell látnunk, amely lassan, de biztosan valóságos erővé fejlődik. A Munka Lovagjai az első országos szervezet, melyet az amerikai munkásosztály mint egész hozott létre; bármilyen is az eredete és a története, bármilyen fogyatékosságai és apró furcsaságai vannak is, bármilyen a platformja és a szabályzata — a szervezet létezik, s gyakorlatilag az egész amerikai bérmunkásosztály műve, az egyetlen ország-

* *Az angol kiadás* VIII. szakasza *megfelel a* VII. szakasz 24. fejezetének — *Szerk.*

gos kötelék, amely összefogja a munkásokat, amely érzékelteti erejüket önmaguk és ellenségeik előtt egyaránt, s amely a jövendő győzelmek büszke reményével tölti el őket. Mert helytelen volna azt állítani, hogy a Munka Lovagjai fejlődésképtelenek. Állandóan mélyreható fejlődés és forradalmasodás folyamatában vannak; pezsgő, erjedő, formálható tömeg ez, amely keresi a belső természetének megfelelő alakot és formát. Ezt a formát biztosan meg fogja találni, mert a történelmi fejlődésnek, éppúgy mint a természet fejlődésének, megvannak a maga immanens törvényei. Hogy a Munka Lovagjai akkor is megtartják-e mostani nevüket, az nem fontos; a kívülálló világosan látja, hogy ebből a nyersanyagból kell kiformálni az amerikai munkásmozgalom jövendőjét és ezzel együtt az egész amerikai társadalom jövendőjét.

A harmadik szekció a Szocialista Munkáspárt. Ez csak névleg párt, mert mint politikai párt Amerikában még sehol sem tudta betölteni szerepét. Azonkívül bizonyos fokig idegen elem Amerikában, mert a legutóbbi időkig csaknem kizárólag német bevándorlókból regrutálódott, akik itt is anyanyelvükön beszélnek, és a legtöbb esetben alig értik az ország köznyelvét. De ugyanakkor ez a párt — bár idegen származású — fel van vértezve az európai osztályharc sokéves tapasztalatával, és ismeri a munkásosztály felszabadításának általános feltételeit; tagjai e tekintetben messze felülmúlják az amerikai munkásokat. Ez szerencsés körülmény az amerikai proletárok szempontjából, akik ilymódon elsajátíthatják és felhasználhatják európai osztályos társaik 40 éves harcának szellemi és erkölcsi gyümölcseit, és ezzel közelebb hozhatják saját győzelmüket. Mert, mint már fentebb mondottam, egészen kétségtelen, hogy az amerikai munkásosztály végérvényes platformjának lényegében ugyanolyannak kell lennie, és ugyanolyan lesz is, mint az, amelyet most Európa egész harcoló munkásosztálya elfogad, ugyanolyan, mint a német-amerikai Szocialista Munkáspárt platformja. Ennyiben ez a párt igen fontos szerepet hivatott betölteni a mozgalomban. De hogy betölthesse ezt a szerepét, tagjainak meg kell szabadulniok külföldi jellegük minden csökevényétől. Vérbeli amerikaiakká kell válniok. Nem várhatják, hogy az amerikaiak menjenek hozzájuk; mint kisebbségnek és bevándorlóknak nekik kell odamenniök az amerikaiakhoz, akik nagy többségben vannak és az ország szülöttei. És hogy ezt megtehessék, mindenekelőtt angolul kell tanulniok.

Hogy összeolvadjanak a mozgásban levő hatalmas tömegeknek e különböző elemei — akik között voltaképpen nincsenek is nézeteltérések, akik csak el vannak szigetelve egymástól különböző kiindulópontjuk miatt —, ehhez idő kell, s ez bizonyos súrlódással fog járni, amint egyes helyeken máris észlelhető. Például a Munka Lovagjai a keleti városokban itt-ott helyi harcot folytatnak a szervezett szakmai egyesületek ellen. De súrlódás van a Munka Lovagjai közt is: nyoma sincs körükben a békének és egyetértésnek. Ezek nem bomlási tünetek, amelyek láttán diadalkiáltásba törhetnének ki a tőkések. Csupán annak a jelei, hogy a megszámlálhatatlan munkástömegek, amelyek most indultak el először közös irányban, még nem találták meg közös érdekeik kellő kifejezését, sem a harcuknak leginkább megfelelő szervezeti formát, sem a győzelem biztosításához elengedhetetlen fegyelmet. Ők még csak az első bevetett tömegei a nagy forradalmi háborúnak, önállóan mozgósított és felszerelt helyi osztagok, amelyek egy központ felé törekszenek, hogy egy-

séges hadsereget alkossanak, de eddig még nincs sem reguláris szervezetük, sem egységes haditervük. Itt-ott még keresztezik egymás útját az egy cél felé törő hadoszlopok, zavar, heves vita keletkezik, sőt konfliktusok veszélye fenyeget. De a közös végcél végül is felülkerekedik minden kisebb jelentőségű viszályon; már nincs messze az az idő, amikor a külön menetelő és széthúzó zászlóaljak hosszú csatarendben felfejlődnek, és vésztjósló csendben, csillogó fegyverzetben, az első vonalban merész csatárokkal, hátukban megingathatatlan tartaléktól támogatva, jól rendezett arcvonalban törnek az ellenségre.

Ennek a megvalósítása: a különböző független csapattesteknek egy országos munkáshadseregben való egyesítése olyan ideiglenes platform alapján, amely ha nem is tökéletes, de valódi munkásplatform — ez a legközelebbi lépés Amerikában. E lépés megtételében, s az ügyhöz méltó platform kidolgozásában sokat segíthet a Szocialista Munkáspárt, ha ugyanúgy fog cselekedni, mint az európai szocialisták cselekedtek, amikor még a munkásosztály jelentéktelen kisebbsége voltak. Ezt a cselekvési vonalat először a „Kommunista Kiáltvány" szövegezte meg 1847-ben a következő szavakkal:

„A kommunisták" — ezt a nevet vettük fel akkor és ma sem szándékozunk megválni tőle — „nem külön párt más munkáspártokkal szemben.

Nincsenek az egész proletariátus érdekeitől elütő érdekeik.

Nem állítanak fel külön elveket, hogy kaptájára húzzák a proletármozgalmat.

A kommunisták a többi proletárpárttól csak abban különböznek, hogy egyrészt a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus közös, a nemzetiségtől független érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik, másrészt abban, hogy a proletariátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az összmozgalom érdekeit képviselik.

A kommunisták tehát a gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják; az elmélet terén a proletariátus többi tömegével szemben az az előnyük, hogy tisztában vannak a proletármozgalom feltételeivel, menetével és általános eredményeivel . . .

A kommunisták a munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért küzdenek, de a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövendőjét képviselik."

Ez az a cselekvési vonal, melyet a modern szocializmus nagy megalapítója, Karl Marx, és vele én és a világ valamennyi nemzetének szocialistái, akik velünk együtt dolgoztak, több mint 40 évig követtünk, és amely mindenütt győzelemre vezetett; ennek az eredménye, hogy ma már az európai szocialisták tömegei Németországban és Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában és Svájcban, Dániában és Svédországban, Spanyolországban és Portugáliában egységes hadseregként egy zászló alatt harcolnak.

London, 1887 január 26.

Frederick Engels

Eredeti nyelve: angol

Friedrich Engels

[Előszó a „Munkásosztály helyzete Angliában" 1892-es német kiadásához]

Ez a könyv, amelyet most ismét hozzáférhetővé tettek a német közönség számára, 1845 nyarán jelent meg először. Jóban, rosszban magán viseli a szerző fiatalságának bélyegét. Akkor huszonnégy éves voltam; ma háromszor olyan idős vagyok, és amikor most újra átolvasom ifjúkori munkámat, úgy látom, semmiképpen sem kell szégyenkeznem miatta. Ezért nincs szándékomban, hogy valamiképpen is eltüntessem az ifjúkori munka e bélyegét. Változatlanul nyújtom át ismét az olvasónak. Csak néhány, nem eléggé világos részt fogalmaztam meg határozottabban, és itt-ott egy-egy új, az évszámmal (1892) jelölt rövid lábjegyzetet toldottam hozzá.

A könyv sorsáról csak annyit, hogy 1887-ben New Yorkban megjelent angol fordításban (Florence Kelley-Wischnewetzky asszony munkája), és hogy ezt a fordítást 1892-ben Swan Sonnenschein & Co újra kiadta Londonban. Az amerikai kiadáshoz írt előszó az alapja az angol kiadás előszavának, ez pedig a mostani német előszónak. A modern nagyipar oly óriási mértékben kiegyenlíti mindazoknak az országoknak gazdasági viszonyait, amelyekbe behatol, hogy aligha mondhatok mást a német olvasónak, mint amit az amerikai és az angol olvasónak mondtam.

A dolgoknak az az állapota, amelyet ebben a könyvben leírtam, ma — legalábbis Angliában — már nagyrészt a múlté. Bár az elismert tankönyvekben kifejezetten nem említik, mégis egyik törvénye a modern politikai gazdaságtannak, hogy minél inkább kialakul a tőkés termelés, annál kevésbé maradhat meg a rászedésnek és a csalásnak azon apró-cseprő fogásainál, amelyek a kapitalizmus korábbi fokait jellemzik. Az európai kereskedelem legalsóbb fokát képviselő lengyel zsidó kicsinyes ravaszkodásai, ugyanazok a fortélyok, amelyek hazájában kitűnő szolgálatot tesznek neki, és ott általánosan elterjedtek, semmit sem érnek, mihelyt Hamburgba vagy Berlinbe érkezik. Hasonlóképpen az a bizományos, akár zsidó, akár keresztény, aki Berlinből vagy Hamburgból a manchesteri tőzsdére megy, legalábbis még nemrégiben erre az egyre rájött: ha olcsón akar fonalat vagy szövetet vásárolni, mindenekelőtt szakítania kell azokkal a valamivel finomabb, de mégiscsak szánalmas manőverekkel és fogásokkal, amelyeket hazájában az üzleti bölcsesség netovábbjának tartanak. Igaz, a nagyipar haladásával egy és más Németországban is megváltozott, és különösen a philadelphiai ipari Jéna óta rossz hírbe került az az önémet

nyárspolgári elv is, hogy csak kellemes lehet az embereknek, ha előbb jó mintát, aztán rossz portékát kapnak! És valóban, ezek a fogások és fortélyok nem fizetődnek ki többé a nagy piacon, ahol az idő pénz, és ahol a kereskedelmi morálnak bizonyos foka fejlődött ki, persze nem az erényért való rajongásból, hanem egyszerűen azért, hogy ne fecséreljenek hasztalanul időt és fáradságot. És ugyanilyen változás történt Angliában a gyáros és munkásai viszonyában.

Az 1847. évi válságra következő megélénkülés új ipari korszaknak volt a kezdete. A gabonatörvények eltörlése és az ebből szükségszerűen következő további pénzügyi reformok megteremtették Anglia ipara és kereskedelme számára a kívánt szabad mozgási teret. Mindjárt ezután felfedezték a kaliforniai és az ausztráliai aranymezőket. A gyarmati piacok egyre fokozódó mértékben fejlesztették ki képességüket angol ipari termékek felvételére. A lancashire-i mechanikai szövőszék indiai takácsok millióit tüntette el egyszer s mindenkorra a föld színéről. Kínát egyre inkább megnyitották. Mindenekelőtt azonban Amerika olyan sebességgel fejlődött, amely még ebben az óriás léptekkel haladó országban is példátlan volt; és Amerika — ne felejtsük el — akkor még csak gyarmati piac volt, mégpedig a legnagyobb gyarmati piac, azaz olyan ország, amely nyerstermékeket szállított, és kívülről — ebben az esetben Angliától — szerzett be ipari termékeket.

Ehhez járult még az is, hogy az előző időszak végén megjelent új közlekedési eszközök — vasutak és óceánjáró gőzhajók — most nemzetközi méretekben elterjedtek, és valóra váltották azt, ami eddig csak lehetőség volt: a *világpiacot*. Ez a világpiac akkor még csak néhány, főleg vagy kizárólag földművelő országból állt, melyek egy nagy ipari központ: Anglia körül csoportosultak. Anglia használta fel felesleges nyerstermékeik legnagyobb részét és ennek fejében Anglia fedezte iparcikk-szükségletük legnagyobb részét. Nem csoda tehát, ha Anglia ipari haladása példátlanul nagy méreteket öltött, úgyhogy az angol ipar 1844. évi állapota a maihoz képest jelentéktelennek, szinte özönvízelőttinek látszik.

Ugyanolyan mértékben azonban, ahogyan ez a haladás megmutatkozott, ugyanolyan mértékben lett a nagyipar is látszólag erkölcsös. A gyárosok közti konkurrenciának a munkások apró meglopásával gyakorolt módja nem fizetődött ki többé. Az üzlet már túlnőtt a pénzkeresés e nyomorúságos eszközein; a milliomos gyárosnak fontosabb dolga is volt annál, mint hogy ilyen kicsinyes fortélyokkal töltse az idejét. Ilyesmi legfeljebb kis, pénzszűkében levő embereknek volt elég jó, akiknek kapniok kellett minden garason, ha nem akartak a konkurrencia áldozatai lenni. A gyári kerületekből eltűnt a truck-rendszer; elfogadták a tízórás törvényt és egész sor kisebb reformot — ezek mind olyan dolgok, amelyek homlokegyenesen ellenkeztek a szabadkereskedelem és a korlátlan konkurrencia szellemével, de az óriástőkésnek még nagyobb fölényt biztosítottak kedvezőtlenebb viszonyok között konkurráló kollégáival szemben.

Továbbá. Minél nagyobb egy ipari vállalat, minél több munkás dolgozik benne, annál nagyobb kárt, annál több üzleti kellemetlenséget okoztak a munkásokkal való konfliktusok. Ezért lassanként új szellem honosodott meg a gyárosok, különösen a legnagyobb gyárosok között. Megtanulták kerülni a szükségtelen viszályokat, bele-

törődtek a trade-unionok fennállásába és hatalmába, sőt végül rájöttek arra is, hogy a sztrájkokat, ha megfelelő időpontban kezdik, hathatós eszközként használhatják fel saját céljaik elérésére. Így történt, hogy a legnagyobb gyárosok, a munkásosztály ellen viselt harcok egykori hadvezérei, most a legelsők voltak, akik békére és harmóniára szólítottak. Megvolt rá minden okuk.

Mindezen engedmény, melyet az igazságosság és az emberszeretet nevében tettek, valójában csak eszköz volt arra, hogy meggyorsítsák a tőke koncentrációját kevesek kezében, és megfojtsák a kisebb konkurrenseket, akik ilyen különkereset nélkül nem tudtak megélni. E kevesek szempontjából a korábbi években mellékesen űzött apró-cseprő zsarolások elvesztették minden jelentőségüket, sőt most egyenesen gátolták a nagyszabású üzleteket. És így a tőkés termelés fejlődése egymagában elegendő volt ahhoz, hogy legalább a döntő iparágakban — mert a kevésbé fontosakban korántsem ez a helyzet — megszüntesse azokat a kisebb bajokat, amelyek a korábbi években megkeserítették a munkás életét. S így mindinkább előtérbe lép az a nagy, döntő fontosságú tény, hogy a munkásosztály nyomorának oka nem ezekben a kisebb visszásságokban, hanem *magában a tőkés rendszerben* keresendő. A munkás naponta bizonyos összegért eladja munkaerejét a tőkésnek. Néhány órai munka után már újratermelte ennek az összegnek az értékét. De munkaszerződése szerint még órákon át tovább kell robotolnia, hogy letöltse munkanapját. Az az érték mármost, melyet a többletmunka e pótlólagos óráiban termel, értéktöbblet, amely semmibe sem kerül a tőkésnek, de mégis az ő zsebébe vándorol. Ez az alapja annak a rendszernek, amely a civilizált társadalmat egyre inkább kettészakítja maroknyi Rothschildra és Vanderbiltre — minden termelési és létfenntartási eszköz tulajdonosára — és a saját munkaerejükön kívül más tulajdonnal nem rendelkező bérmunkások óriási tömegére. És hogy ennek az eredménynek oka nem ez vagy az az alárendelt jelentőségű sérelem, hanem kizárólag maga a rendszer, erre a tényre ma a legélesebben rávilágít a kapitalizmus fejlődése Angliában.

Továbbá. A kolera, a tífusz, a himlő és más járványok állandóan ismétlődő csapásai megtanították a brit burzsoát arra, hogy sürgősen egészségessé kell tennie városait, ha nem akar maga is családjával együtt e járványok áldozata lenni. Ezért a legkiáltóbb visszásságokat, amelyekről ebben a könyvben írtam, ma már megszüntették, vagy legalábbis kevésbé szembeötlővé tették. Csatornákat építettek, vagy megjavították a meglevő csatornákat, széles utakat vágtak a „sötét negyedek" legsötétebbjein keresztül. „Kis-Írország" eltűnt, s legközelebb a „Seven Dials" kerül sorra. De mit jelent ez? Egész kerületek, amelyeket 1844-ben még szinte idillikusaknak nevezhettem, most, a városok növekedésével, ugyanebbe a dülledező, lakhatatlan, nyomorúságos állapotba süllyedtek. Ma már természetesen nem tűrik meg többé a disznókat és a szemétdombokat. A burzsoázia tovább haladt a munkásosztályt sújtó balsors álcázásának művészetében. De hogy a munkáslakásokat illetően semmi lényeges haladás nem történt, bőségesen bizonyítja a királyi bizottság „on the Housing of the Poor"* 1885. évi jelentése. És ugyanígy van ez minden másban is.

* — „a szegények lakásviszonyainak vizsgálatára" — *Szerk.*

Annyi a rendőri rendelkezés, mint égen a csillag, de csak kerítéssel veszik körül a munkások nyomorát, megszüntetni nem tudják.

De ha Anglia már túl van a tőkés kizsákmányolás általam vázolt ifjonti állapotán, más országok csak éppen most érték el ezt. Franciaország, Németország és mindenekelőtt Amerika veszélyes vetélytársai Angliának, és mint 1844-ben előre láttam, egyre inkább megtörik Anglia ipari monopóliumát. Iparuk fiatalabb az angolnál, de sokkal gyorsabban nő, mint ez, és ma már körülbelül elérte azt a fejlettségi fokot, amelyen az angol ipar 1844-ben állt. Amerikát illetően különösen meglepő a párhuzam. Igaz, az amerikai munkásosztály külső életkörülményei erősen különböznek az angolétól, de ott is ugyanazok a gazdasági törvények hatnak, és az eredményeknek, ha nem is minden vonatkozásban azonosak, mégis ugyanabba a rendbe kell tartozniok. Ezért Amerikában ugyanolyan harc folyik a törvényileg megállapítandó, rövidebb munkanapért, különösen a gyárakban dolgozó nők és gyermekek rövidebb munkanapjáért; virágzik a truck-rendszer, a falun pedig a cottage-rendszer, amely a „boss"-ok, a kapitalisták és képviselőik kezében a munkások leigázásának eszköze. Amikor 1886-ban a pennsylvaniai bányászok Connelsville kerületi nagy sztrájkjáról szóló jelentéseket olvastam az amerikai lapokban, úgy rémlett, mintha saját leírásomat olvasnám az észak-angliai szénbányászok 1844. évi munkabeszüntetéséről. Ugyanúgy becsapják a munkásokat hamis mértékekkel; ugyanúgy szipolyozzák őket a truck-rendszerrel; ugyanúgy próbálják megtörni a bányászok ellenállását a tőkés végső, megsemmisítő eszközével, azzal, hogy a munkásokat kilakoltatják lakásaikból, amelyek a bányaigazgatóság tulajdonában vannak.

Nem kíséreltem meg sem itt, sem az angol nyelvű kiadásokban, hogy könyvemet összhangba hozzam a dolgok mai állásával, vagyis hogy az 1844 óta bekövetkezett változásokat egyenként felsoroljam. Nem tettem ezt két okból. Először is, kétszeresére kellett volna emelnem a könyv terjedelmét. Másodszor, Marx a „Tőke" első kötetében részletesen leírja, milyen volt a brit munkásosztály helyzete 1865 körül, vagyis abban az időben, amikor Anglia ipari virágzása elérte tetőpontját. Tehát ismételnem kellett volna azt, amit Marx már elmondott.

Aligha szükséges megjegyeznem, hogy ennek a könyvnek általános elméleti álláspontja — filozófiai, gazdaságtani és politikai tekintetben — nem fedi pontosan mai álláspontomat. 1844-ben még nem volt meg a modern nemzetközi szocializmus, amely azóta — mindenekelőtt és majdnem kizárólag Marx munkásságának eredményeként — tudománnyá fejlődött. Könyvem a modern szocializmus embrionális fejlődésének egyik fázisát képviseli csupán. És amint az emberi embrió legkorábbi fejlődési fokain még mindig reprodukálja őseink, a halak kopoltyúíveit, ugyanúgy ez a könyv is mindenütt elárulja a modern szocializmus leszármazásának nyomait, elárulja azt, hogy a modern szocializmus egyik őse a német klasszikus filozófia. Így például — különösen könyvem végén — erősen hangsúlyozom, hogy a kommunizmus nem csupán a munkásosztály pártdoktrinája, hanem olyan elmélet, amelynek végcélja az egész társadalmat, a tőkéseket is beleértve, kiszabadítani a jelenlegi gúzsbakötő viszonyokból. Ez az állítás absztrakt értelemben helyes, de a gyakorlatban többnyire hasznavehetetlen, sőt annál is rosszabb. Amíg a vagyonos osztályok

nem érzik szükségét a felszabadulásnak, sőt minden erejükből szembeszállnak a munkásosztály önfelszabadításával, addig a munkásosztály kénytelen egymaga kezdeni és véghezvinni a szociális forradalmat. 1789 francia burzsoái szintén kijelentették, hogy a burzsoázia felszabadítása az egész emberi nem felszabadulása; de a nemesség és a papság nem volt hajlandó ezt belátni; ez az állítás — bár akkor, a feudalizmust illetően, tagadhatatlan, absztrakt, történelmi igazság volt — csakhamar puszta szentimentális szólammá fajult, és egészen elillant a forradalmi harc tüzében. Ma is vannak éppen elegen, akik pártatlanságuk magasabb álláspontjáról olyan szocializmust prédikálnak a munkásoknak, amely minden osztályellentét és osztályharc fölött áll. Ezek azonban vagy újoncok, akiknek még igen sokat kell tanulniok, vagy pedig a munkások leggonoszabb ellenségei, báránybőrbe bújt farkasok.

Könyvemben a nagy ipari válságok körforgási periódusát öt esztendőben jelöltem meg. Ez volt az az időmeghatározás, amely az 1825 és 1842 közti események menetéből látszólag adódott. De az ipar 1842-től 1868-ig terjedő története bebizonyította, hogy a periódus valójában tízéves, hogy a közbenső válságok alárendelt természetűek voltak, és 1842 után mindinkább eltűntek. 1868 óta ismét megváltozott a helyzet; erről azonban lejjebb.

Eszem ágában sem volt, hogy a szövegből töröljem a sok jövendölést, különösen azt, hogy Angliában küszöbön áll a szociális forradalom, amint azt akkor ifjúi forró fejjel képzeltem. Semmi okom sincs arra, hogy munkámat és magamat jobbnak tüntessem fel, mint amilyenek akkor voltunk. Nem az a csodálatos, hogy annyi jóslatom nem vált be, hanem az, hogy annyi beteljesedett, és hogy az angol ipar helyzete, a kontinentális és kivált az amerikai konkurrencia következtében, azóta valóban válságosra fordult, amint akkor — igaz túlontúl közeli jövőre — megjósoltam. Ami ezt a pontot illeti, kötelességem, hogy könyvemet összhangba hozzam a dolgok mai állásával. Ezt kívánom tenni, amikor idézem egyik cikkemet, amely a londoni „Commonweal" 1885 március 1-i számában jelent meg angolul, és a „Neue Zeit" ugyanazon év júniusi számában (6. füzet) németül.

„Negyven évvel ezelőtt Anglia válság küszöbén állt, s minden jel arra mutatott, hogy e válság csak erőszakkal oldható meg. Az ipar óriási, gyors fejlődése messze túlszárnyalta a külföldi piacok kiterjedését és a kereslet növekedését. A termelés menetét minden tíz évben erőszakosan megszakította egy általános kereskedelmi válság, amelyet hosszú, krónikus pangás után rövid néhány éves virágzás követett. és ez ismét lázas túltermeléssel, majd újabb összeomlással végződött. A tőkésosztály fennhangon szabadkereskedelmet követelt a gabonát illetően, és azzal fenyegetőzött, hogy kikényszeríti ezt olymódon, hogy visszaküldi a városok éhező lakosságát a mezőgazdasági kerületekbe, ahonnan jöttek; de — mint John Bright mondotta — »nem mint kenyeret kolduló paupereket, hanem mint magát ellenséges területen beszállásoló hadsereget«. A városok munkástömegei részt követeltek a politikai hatalomból — követelték a népchartát; a munkásokat a kispolgárság többsége is támogatta, és az egyetlen különbség kettejük között az volt, hogy erőszakkal vagy törvényes úton vigyék-e keresztül a chartát. Ekkor következett be az 1847-es kereskedelmi válság és az ír éhínség, s velük a forradalom kilátása.

Az 1848-as francia forradalom mentette meg az angol burzsoáziát. A győzelmes francia munkások szocialista kiáltványai megrémítették az angol kispolgárságot, és dezorganizálták az angol munkások mozgalmát, amely szűkebb keretek közt mozgott, de inkább közvetlenül gyakorlati volt. A chartizmus éppen abban a pillanatban, amikor ki kellett volna fejtenie teljes erejét, belsőleg összeomlott, még mielőtt 1848 április 10-én külsőleg is összeomlott volna. A munkásosztály politikai tevékenysége háttérbe szorult. A tőkésosztály győzött az egész vonalon.

Az 1831-es parlamenti reform az egész tőkésosztálynak a földbirtokos arisztokrácián aratott győzelme volt. A gabonavámok eltörlése az *ipari* tőkések győzelmét jelentette, győzelmet nemcsak a nagybirtokon, hanem azokon a tőkés csoportokon is, amelyeknek az érdekei többé-kevésbé azonosak voltak vagy egybefonódtak a földbirtok érdekeivel: bankárokon, tőzsdespekulánsokon, járadékosokon stb. A szabadkereskedelem azt jelentette, hogy átalakítják Anglia egész belső és külső, pénzügyi és kereskedelmi politikáját, összhangba hozva azt az ipari tőkések érdekeivel, annak az osztálynak az érdekeivel, amely most a nemzetet képviselte. És ez az osztály komolyan munkához látott. Az ipari termelés útjából könyörtelenül félrelökött minden akadályt. Felforgatta a vámtarifát és az egész adórendszert. Mindent egyetlen célnak rendelt alá, de olyan célnak, amely az ipari tőkés szempontjából óriási fontosságú volt, nevezetesen annak, hogy olcsóbbá tegye a nyersanyagokat és különösen a munkásosztály létfenntartási eszközeit, a nyersanyagok termelését, és alacsony szinten tartsa a munkabért, ha már nem lehet még lejjebb szorítani. Anglia legyen »a világ műhelye«; minden más ország legyen Angliának az, ami Írország már akkor is volt — ipari termékeinek piaca, nyersanyag- és élelmiszerbeszerzési forrása. Anglia egy földművelő világ nagy ipari középpontja, ipari nap, amely körül egyre több gabona- és gyapottermelő bolygó kering. Micsoda nagyszerű távlatok!

Az ipari tőkések azzal az erőteljes, józan ésszel, a hagyományos elveknek azzal a megvetésével fogtak hozzá nagy céljuk megvalósításához, amely mindig megkülönböztette őket a kontinensen élő nyárspolgáribb konkurrenseiktől. A chartizmus kihalóban volt. Az üzleti virágzás visszatértét, amely az 1847-es válság elviharzása után természetszerű és szinte magától értetődő volt, kizárólag a szabadkereskedelemnek tulajdonították. E két körülmény folytán az angol munkásosztály politikailag a »nagy liberális párt«, a gyárosok által vezetett párt uszálya lett. Ezt a megszerzett előnyt állandósítani kellett. És a chartisták heves ellenállásából, amely nem a szabadkereskedelem ellen irányult, hanem az ellen, hogy a szabadkereskedelmet a nemzet egyetlen létkérdésévé tegyék, a gyárosok megértették és napról napra jobban megértik, hogy a burzsoázia a munkásosztály segítsége nélkül sohasem vívhatja ki a teljes társadalmi és politikai uralmat a nemzet felett. Lassanként tehát megváltozott a két osztály egymás iránti magatartása. A gyári törvényeket, minden gyáros egykori mumusát, most már készségesen megtartották, sőt többé-kevésbé az egész iparra kiterjesztették. A trade-unionokat, amelyeket még nemrég az ördög műveként becsméreltek, a gyárosok most dédelgették és pártfogolták, mint felettébb jogos intézményeket és mint hasznos eszközt arra, hogy egészséges gazdasági tanokat terjesszenek a munkások körében. Sőt még a sztrájkokat is, amelyeket 1848 előtt üldöztek,

most alkalmilag egészen hasznosaknak tartották, különösen akkor, amikor a gyáros urak kellő időben maguk idézték elő azokat. Azon törvények közül, amelyek munkáltatójával szemben megfosztották a munkást egyenlő jogától, legalább a legvérlázítóbbakat eltörölték. És az egykor oly rettegett népcharta most, lényegében, politikai programja lett ugyanazoknak a gyárosoknak, akik a végsőkig küzdöttek ellene. Törvényileg *eltörölték a választhatósági cenzust* és bevezették a *titkos szavazást*. Az 1867. és az 1884. évi parlamenti reform már erősen közeledik az *általános választójoghoz*, legalábbis ahhoz, amely ma Németországban megvan; a választókerületi törvényjavaslat, amelyet most tárgyal a parlament, *egyenlő választókerületeket* alakít, amelyek nagyjában legalábbis nem egyenlőtlenebbek, mint a franciaországi vagy németországi választókerületek. Mint a legközelebbi jövő kétségtelen vívmánya kilátásban van a *képviselői fizetés*, és, ha nem is a *parlament évenkénti választása*, de a mandátum rövidebb időtartama; és még azt mondják egyesek, hogy a chartizmus halott.

Az 1848-as forradalomnak, mint nem egy elődjének, furcsa sorsa volt. Ahogy Karl Marx mondani szokta, ugyanazok az emberek, akik leverték a forradalmat, végrendeletének teljesítői lettek. Louis Napoleon kénytelen volt megteremteni az egységes és független Olaszországot, Bismarck kénytelen volt Németországban a maga módján forradalmi átalakítást végrehajtani, és Magyarországnak bizonyos függetlenséget visszaadni, az angol gyárosok pedig nem tehetnek egyebet, mint hogy törvényerőre emelik a népchartát.

Az ipari tőkések ezen uralmának eleinte csodálatos hatása volt Angliában. Az üzlet ismét megélénkült, és olyan mértékben kiterjedt, hogy ez még a modern iparnak ebben a bölcsőjében is példátlan volt. A termelés 20 év alatt, 1850-től 1870-ig olyan óriási mértékben fellendült, a kivitel és behozatal olyan szédítően emelkedett, olyan roppant gazdagság halmozódott fel a tőkések kezében, és olyan rengeteg emberi munkaerő összpontosult az óriási városokban, hogy ehhez képest a gőz és a gépek minden korábbi hatalmas alkotása eltörpült. Igaz, hogy ezt a haladást, mint korábban is, a tízévenként visszatérő válság félbeszakította; mind 1857-ben, mind 1866-ban; de ezeket a visszaeséseket most természetes, elkerülhetetlen eseménynek tekintették, amelyen túl kell esni, hogy azután minden visszatérjen a rendes kerékvágásba.

És a munkásosztály helyzete ebben az időszakban? Időlegesen volt javulás, még a nagy tömeg számára is. De ezt a javulást mindannyiszor ismét a régi színvonalra süllyesztette a nagyszámú munkanélküli tartalék beözönlése, az, hogy az új gépek állandóan kiszorítottak munkásokat, hogy a mezőgazdasági munkások, akiket most szintén egyre fokozottabb mértékben kiszorítottak a gépek, a városba vándoroltak.

Tartós javulást csak a munkásosztály két védett csoportjánál látunk. Ezek közül az elsők a gyárimunkások. A törvényhozás legalább viszonylagosan ésszerű normálmunkanapot állapított meg részükre; ez hozzájárult fizikai állapotuk viszonylagos helyreállításához, és bizonyos erkölcsi fölényt biztosított nekik, amelyet területi koncentrációjuk még jobban fokozott. Helyzetük kétségtelenül jobb, mint 1848 előtt volt. Ennek legjobb bizonyítéka az, hogy tíz sztrájkjuk közül kilencet maguk a gyárosok saját érdekükben idéznek elő, mert abban látják a termelés korlátozásának

egyetlen eszközét. Sohasem lehet rábírni a gyárosokat arra, hogy közös megegyezéssel szabják rövidebbre a munkanapot — még akkor sem, ha egyáltalán nem tudják eladni gyártmányaikat. De ha sztrájkba kényszerítik a munkásokat, a tőkések egytől egyig bezárják gyáraikat.

A második kategóriához a nagy trade-unionokban szervezett munkások tartoznak. A nagy trade-unionok azoknak a munkaágaknak a szervezetei, amelyekben csakis vagy túlnyomórészt *felnőtt férfiak* munkáját lehet alkalmazni. Itt sem a női és a gyermekmunkának, sem a gépi berendezésnek a konkurrenciája nem tudta eddig megtörni a munkások szervezett erejét. A géplakatosok, az ácsok és asztalosok, az építőmunkások szervezete mind külön-külön hatalom, amely még a gépi berendezés bevezetésével is sikeresen szembeszáll, amint ezt például az építőmunkások szervezete teszi. Helyzetük 1848 óta kétségtelenül jelentősen javult; ennek legjobb bizonyítéka az, hogy már több mint 15 év óta nemcsak munkáltatóik vannak megelégedve velük, hanem ők is nagyon meg vannak elégedve munkáltatóikkal. Arisztokráciát alkotnak a munkásosztályban; aránylag kényelmes helyzetet vívtak ki maguknak, és ezt a helyzetet véglegesnek tekintik. Ők a Leone Levi és Giffen urak (meg a derék Lujo Brentano) minta-munkásai, és valóban, nagyon kedves, kezes emberek külön-külön minden értelmes kapitalista és általában a tőkésosztály szempontjából.

Ami azonban a munkások nagy tömegét illeti, ma is éppoly nyomorban élnek, megélhetésük ma is éppoly bizonytalan, ha ugyan nem rosszabb, mint valaha. A londoni East End a munkanélküliség idején a stagnáló nyomornak, kétségbeesésnek és éhínségnek, a munka idején pedig a fizikai és morális lealacsonyodásnak állandóan terjeszkedő mocsara. És így van ez valamennyi többi nagyvárosban is, kivétel csak a munkások kiváltságos kisebbsége; így van a kisebb városokban és a mezőgazdasági kerületekben is. Az a törvény, mely a munkaerő értékét a szükséges létfenntartási eszközök árára korlátozza, és az a másik törvény, mely a munkaerő átlagárát rendszerint e létfenntartási eszközök minimumára szorítja le, — ez a két törvény ellenállhatatlan erővel hat a munkásokra, mint valami automatikus gép, amelynek kerekei összemorzsolják őket.

Ilyen helyzetet teremtett tehát az 1847 óta követett szabadkereskedelmi politika és az ipari tőkések húszéves uralma. Ekkor azonban fordulat állt be. Az 1866-os válságot 1873 táján valóban követte egy rövidebb és gyenge fellendülés, de ez nem tartott sokáig. 1877-ben vagy 1878-ban, amikor esedékes volt, valójában nem értünk meg teljes válságot, de 1876 óta valamennyi uralkodó iparágban krónikus pangás van. Nincs teljes összeomlás, de nem következik be a várva várt virágzás sem, amelyre az összeomlás előtt és után joggal számíthattunk. Halálos nyomás nehezedik minden üzletágra, állandóan túl van telítve minden piac — ilyen állapotban élünk már csaknem 10 év óta. Mi az oka ennek?

A szabadkereskedelmi elméletnek az az egy feltevés volt az alapja, hogy Anglia egy földművelő világ egyetlen nagy ipari központja lesz, a tények azonban teljesen megcáfolták ezt a feltevést. A modern ipar feltételei — a gőzerő és a gépi berendezés — mindenütt létrehozhatók, ahol tüzelőanyag, nevezetesen szén van; szene pedig nemcsak Angliának van, hanem más országoknak: Franciaországnak, Belgiumnak,

Németországnak, Amerikának, sőt Oroszországnak is. És az ottani emberek úgy vélekedtek, nem érdekük, hogy, kizárólag az angol tőkések nagyobb dicsőségére és meggazdagodására, éhező ír bérlőkké váljanak. Ők is megkezdték a gyári termelést nemcsak a maguk, hanem a világ számára is; ennek pedig az lett a következménye, hogy Angliának majdnem egy évszázadig tartó ipari monopóliuma most helyrehozhatatlanul megtört.

De Anglia ipari monopóliuma a fennálló angol társadalmi rendszer sarkpontja. A piacok még e monopólium uralma idején sem tudtak lépést tartani az angol ipar növekvő termelékenységével; ennek következményei voltak a tízévenként ismétlődő válságok. Most azonban egyre ritkábbak az új piacok, olyannyira, hogy még a Kongó-négerekre is rákényszerítik a manchesteri kartonban, a staffordshire-i fazekasárukban és a birminghami fémárukban testet öltő civilizációt. Mi lesz a következménye annak, ha a kontinentális és különösen az amerikai áruk egyre növekvő tömege elárasztja a piacokat, ha a világ ellátásának most még az angol gyárakra eső oroszlánrésze évről évre inkább összezsugorodik? Felelj, szabadkereskedelem, te mindeneknek gyógyszere!

Nem én vagyok az első, aki rámutat erre. Már 1883-ban a British Association southporti nagygyűlésén Inglis Palgrave úr, a gazdasági szekció elnöke nyíltan kijelentette, hogy Angliában a nagy üzleti profit napjai elmúltak, és szünet állt be különböző nagy iparágak továbbfejlődésében. Szinte azt lehetne mondani, hogy Anglia olyan állapotba megy át, amelyben nincs további haladás.

De mi lesz a vége mindennek? A tőkés termelés *nem topoghat* egy helyben, növekednie, terjeszkednie kell, vagy pedig elpusztul. Már most is, pusztán annak, hogy a világpiac ellátásának Angliára eső oroszlánrésze csökken, egyrészt pangás, nyomor, tőkefelesleg, másrészt nem-foglalkoztatott munkásfelesleg a következménye. Mi lesz akkor, ha majd az évi termelés növekedése teljesen megszűnik? Ez a tőkés termelés sebezhető Akhillész-sarka. A tőkés termelés létfeltétele az állandó terjeszkedés szükségessége, és ez az állandó terjeszkedés most lehetetlenné válik. A tőkés termelés zsákutcába kerül. Angliában évről évre egyre élesebben merül fel a kérdés: vagy a nemzet pusztul el, vagy a tőkés termelés. A kettő közül vajon melyik van erre kárhoztatva?

És a munkásosztály? Ha a munkásságnak még a kereskedelem és az ipar 1848-tól 1868-ig tartó példátlan fellendülése idején is ilyen nyomorban kellett tengődnie, ha a nagy tömeg helyzete még akkor is a legjobb esetben átmenetileg javult, és a fellendülés csak egy kis, kiváltságos, védett kisebbségnek vált tartósan előnyére, mi lesz akkor, amikor majd végleg lezáródik ez a káprázтató időszak, amikor még fokozódik a jelenlegi nyomasztó pangás, sőt ez a fokozódó halálos nyomás az angol ipar tartós, normális állapota lesz?

Az igazság ez: amíg Anglia ipari monopóliuma tartott, az angol munkásosztály bizonyos fokig részesedett e monopólium előnyeiben. Ezek az előnyök nagyon egyenlőtlenül oszlottak meg a munkások közt; a legnagyobb részt a kiváltságos kisebbség vágta zsebre, de olykor-olykor átmenetileg a nagy tömegnek is jutott valami. És ez az oka annak, hogy az owenizmus kihalása óta Angliában nem volt szocializmus. Ha összeomlik Anglia ipari monopóliuma, az angol munkásosztály

el fogja veszteni ezt a kiváltságos helyzetét. Egy szép napon arra fog ébredni, hogy helyzete általánosságban — a kiváltságos és vezető kisebbséget sem kivéve — semmivel sem jobb, mint a külföldi munkásoké. És ez az oka annak, hogy Angliában ismét lesz szocializmus."

Eddig tart az 1885-ös cikk. Majd az 1892 január 11-i angol előszóban így folytattam:

„A helyzetnek ehhez a leírásához, ahogy azt 1885-ben láttam, csak kevés hozzáfűzni valóm van. Felesleges mondanom, hogy ma »valóban ismét van szocializmus Angliában«, mégpedig tömegméretekben: megtalálható a szocializmus minden árnyalata, tudatos és öntudatlan szocializmus, szocializmus prózában és versben, munkás- és burzsoá-szocializmus. Mert ez a borzalmak borzalma, a szocializmus csakugyan respektábilis lett, sőt már frakkba vágta magát, és hanyagul ott heverészik a szalonok pamlagjain. Ez megint csak azt bizonyítja, hogy milyen gyógyíthatatlanul állhatatlan »a jó társaság« rettenetes zsarnoka: a középosztály közvéleménye, és megint csak igazol minket, egy múlt nemzedék szocialistáit, akik mindig megvetettük ezt a közvéleményt. Egyébként azonban nincs okunk e miatt az új tünet miatt panaszkodni.

A londoni East End újraébredését azonban hasonlíthatatlanul fontosabbnak tartom annál a pillanatnyi divatnál, hogy burzsoá körökben holmi felhígított szocializmussal pöffeszkedjenek, sőt még annál is fontosabbnak, hogy a szocializmus Angliában általában haladást mutat. A nyomornak ez a mérhetetlen tábora nem stagnáló pocsolya többé, mint amilyen még hat évvel ezelőtt volt. Az East End leküzdötte dermedt kétségbeesését; újra élet pezseg benne, és hazája lett az »új unionizmusnak«, azaz a »tanulatlan« munkások nagy tömege szervezetének. Ez a szervezet, bár bizonyos tekintetben a »tanult« munkások régi trade-unionjainak formáját öltötte fel, jellegénél fogva mégis lényegesen különbözik azoktól. A régi trade-unionok keletkezésük korának hagyományait őrzik; a bérmunka-rendszert egyszer s mindenkorra adott, végérvényes ténynek tekintik, amelyet legjobb esetben tagjaik érdekében kissé enyhíthetnek. Az új trade-unionokat azonban olyan időben alapították, mikor a bérmunka-rendszer örökkévalóságába vetett hit már erősen megrendült. Alapítóik és vezetőik tudatos vagy érzelmi szocialisták voltak; a szervezetekbe özönlő tömegek, amelyek erőt adtak e szervezeteknek, nyersek voltak, elhanyagoltak, a munkásosztály arisztokráciája csak félvállról tekintett le rájuk. De van egy felbecsülhetetlen előnyük: lelkük még szűz talaj, nyoma sincs benne öröklött, »tiszteletre méltó« burzsoá előítéleteknek, amelyek megzavarják a jobb anyagi helyzetben levő »régi unionisták« fejét. S most azt látjuk, hogy ezek az új trade-unionok magukhoz ragadják az egész munkásmozgalom vezetését és a gazdag, büszke, »régi« trade-unionok egyre inkább uszályukba kerülnek.

Kétségtelen, hogy az East End emberei óriási bakokat lőttek; de ezt megtették elődeik is, és megteszik még ma is a doktrinér szocialisták, akik orrukat fintorgatják az East End emberei láttán. Egy nagy osztály, éppúgy mint egy nagy nemzet, saját tévedéseinek következményeiből tanul a leggyorsabban. És a múlt, a jelen és a jövő minden lehetséges hibája ellenére a londoni East End ébredése a fin de siècle*

* — századvég — *Szerk.*

egyik legnagyobb és legtermékenyebb eseménye; örülök és büszke vagyok, hogy ezt megértem."

Hat hónappal ezelőtt írtam ezeket a sorokat, s azóta az angol munkásmozgalom ismét nagy lépéssel haladt előre. A napokban lezajlott parlamenti választások világosan a tudomására hozták mindkét hivatalos pártnak, a konzervatívoknak és a liberálisoknak, hogy ezentúl számolniok kell egy harmadik párttal, a munkáspárttal. Ez a munkáspárt még csak most alakul; különböző elemeinek még le kell rázniok magukról mindenféle hagyományos előítéletet — polgári, régi szakszervezeti, sőt már doktrinér-szocialista előítéletet is —, hogy végre mindannyiuk közös talaján egyesülhessenek. S mégis, már most olyan erős volt az őket egyesítő ösztön, hogy Angliában eddig példátlan választási eredményeket hozott létre. Londonban két munkás lépett fel képviselőjelöltnek, mégpedig nyíltan szocialistának vallva magát; a liberálisok nem mertek velük szemben ellenjelöltet állítani és a két szocialistát nem várt, óriási többséggel választották meg. Middlesbroughban egy munkásjelölt lépett fel egy liberálissal és egy konzervatívval szemben, és a munkásjelöltet választották meg képviselőnek; ezzel szemben azok az új munkásjelöltek, akik szövetséget kötöttek a liberálisokkal, egy kivételével menthetetlenül megbuktak. Az eddigi úgynevezett munkásképviselők közül, vagyis azok közül, akiknek megbocsátják munkásmivoltukat, mert ők maguk is szívesen belefojtanák liberalizmusuk tengerébe, a régi unionizmus legjelentékenyebb képviselője, Henry Broadhurst, csúfosan megbukott, mert a nyolcórás munkanap ellen nyilatkozott. Glasgow két választókerületében, Salford egy választókerületében és még több más választókerületben független munkásjelöltek léptek fel a két régi párt jelöltjeivel szemben; megbuktak, de megbuktak a liberális jelöltek is. Egyszóval, a munkások számos nagyvárosi és ipari választókerületben határozottan megszakítottak minden kapcsolatot mindkét régi párttal, és ennek következtében olyan közvetlen vagy közvetett eredményeket értek el a választásokon, mint még soha. Leírhatatlan a munkások öröme. Először látták és érezték, mire képesek, ha választójogukat osztályuk érdekében használják fel. Összeomlott a „nagy liberális pártba" vetett babonás hit, amely majdnem 40 évig lenyűgözte az angol munkásokat. Csattanó példákból meggyőződtek arról, hogy ők, a munkások, a döntő hatalom Angliában, ha akarják, és ha tudják, hogy mit akarnak; és az 1892-es választások ennek a tudásnak és akarásnak a kezdete voltak. A többiről majd gondoskodik a kontinentális munkásmozgalom; a németek és a franciák, akiknek már számos képviselőjük van a parlamentekben és a helyi tanácsokban, további sikereikkel eléggé ébren tartják majd az angolok versenyszenvedélyét. És mire a már nem túl távoli jövőben kiderül, hogy ez az új parlament semmit sem kezdhet Gladstone úrral, és Gladstone úr ezzel a parlamenttel, az angol munkáspárt is elég szervezett lesz, hogy a kormányzásban egymást felváltó és éppen ezzel a burzsoá uralmat állandósító két régi párt hintajátékának hamarosan véget vessen.

London, 1892 július 21.

F. Engels

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] A „Szent család" Marx és Engels első közös műve. — A „Szent család" kifejezés gúnyos elnevezése a Bauer-testvéreknek és híveiknek, akik az „Allgemeine Literaturzeitung" (l. 3. jegyz.) körül csoportosultak. A B. Bauerral és más ifjúhegeliánusokkal való eszmei leszámolás során Marx és Engels kritikának vetette alá a hegeli filozófia idealizmusát is. Már 1842 nyarán, amikor Berlinben megalakult a „szabadok" köre (v. ö. 1. köt. 219. jegyz.), nézeteltérések támadtak Marx és az ifjúhegeliánusok között. Miután Marx 1842 októberében szerkesztője lett a „Rheinische Zeitung"-nak (v. ö. 61. jegyz.), amelynek munkatársa volt több berlini ifjúhegeliánus is, fellépett ezek tartalmatlanul hangoskodó, élettől elrugaszkodott és filozófusi klikkharcokban kimerülő cikkeinek közlése ellen. Két évvel a „szabadokkal" való szakítás után Marx és Engels nézeteinek kikristályosodása és az ifjúhegeliánusok nézeteinek további fejlődési útja következtében az elméleti és politikai nézeteltérések teljesen kibékíthetetlen jellegűekké váltak; Marx és Engels az idealizmustól és a forradalmi demokratizmustól továbbhaladt a materializmushoz és a kommunizmushoz, Bauerék viszont az „Allgemeine Literaturzeitung"-ban megtagadták „1842 radikalizmusát", filozófiailag pedig lesüllyedtek a leglaposabb vulgáris szubjektív idealizmus álláspontjára, a történelmet kiválasztott személyiségek, a „szellem", a „tiszta kritika" művének fogták fel, a tömeget, a népet pedig csupán a történelmi folyamat nyűgének, tehetetlen anyagának. — Marx és Engels 1844 augusztus végén, együttműködésük kezdetén határozták el a „Szent család" megírását, melynek címe eredetileg csak ez lett volna: „A kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen." Felosztották egymás között az elkészítendő fejezeteket, és megírták az előszót. Engels a ráeső résszel még tíznapos párizsi tartózkodása alatt végzett; Marx november végéig dolgozott a maga — terjedelmesebb — részén, jelentősen kibővítette a mű előzetesen tervezett terjedelmét, és felhasználta 1844 tavaszán—nyarán írt „Ökonómiai-filozófiai kéziratai"-nak (megjelenik pótkötetben e sorozathoz) egyes részeit, valamint különböző feljegyzéseit, például a francia polgári forradalom történetére vonatkozó tanulmányait. Sajtó alá rendezéskor adta meg Marx a műnek végleges címét. A tartalomjegyzékben megjelölték, melyik fejezet származik Marxtól és melyik Engelstől (v. ö. 668—670. old.). Minthogy a kis alakban megjelentetett könyv terjedelme meghaladta a húsz ívet, a sok német államban érvényes előírások szerint nem volt alávetve az előzetes cenzúrának. — *1*

[2] V. ö. Biblia, János 6, 63. — *5*

[3] „Allgemeine Literaturzeitung" (a továbbiakban „ALZ") német havi folyóirat, 1843 decemberétől 1844 októberéig jelent meg Charlottenburgban, B. Bauer szerkesztésében (v. ö. 1. jegyz.). — *5*

---

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanúgy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

[4] V. ö. Biblia, János 3, 16. — *7*

[5] Karl Reichardt (C. R.) recenziói: „Schriften über den Pauperismus", „ALZ" I. és II. füz. (1843 dec. és 1844 jan.). — *7*

[6] Az első 17 idézet, valamint az előző bekezdésben idézett szavak Reichardt (C. R.) recenziójából: „Preussens Beruf in der deutschen Staatsentwicklung etc. Von C. Brüggemann etc." („ALZ" VI. füz.), a 18—20. idézet Reichardt (C. R.) cikkéből: „Katechismus für wahlberechtigte Bürger in Preussen. Von Dr. A. Benda etc." (uo.), az utolsó bekezdésbeli kifejezések az 5. jegyzetben említett cikkből („ALZ" I. füz.) — *9*

[7] „Mühleigner" az angol „mill-owner" (gyártulajdonos, gyáros) kifejezés német tükörfordítása, szószerint „malomtulajdonos"; egyike J. Faucher értelmetlen, szolgailag „németített" kifejezéseinek. — *10*

[8] J. Faucher cikke; „Englische Tagesfragen", „ALZ" VII., VIII. és IX. füz. (1844 jún., júl. és aug.). — *10*

[9] V. ö. Hegel: „Phänomenologie", VI. B. I. b. 2. és VII. C. 2., 3., valamint „Religionsphilosophie", III. rész B és I. 3.; egyben célzás Hegel egész idealista metodikájára.— *10*

[10] A különféle fonó- és szövőgépekről v. ö. Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában" (225—230. és 335. old.). — *10*

[11] National Anti-Corn-Law-League (Nemzeti Gabonatörvény-ellenes Liga) szabadkereskedő egyesület, Cobden és Bright gyárosok alapították 1838-ban Manchesterben. A gabonatörvényekről és a Ligáról lásd Engels „Az angol gabonatörvények története" (548—552. old.) c. cikkét, valamint „A munkásosztály helyzete Angliában" idevágó részeit (413—416., 456—457. old.). A gabonatörvényeket végül 1846-ban, hogy elhárítsa az írországi éhínség és a chartista agitáció következtében fenyegető forradalmi válságot, a mérsékelt tory Peel-kormány eltörölte. A Liga ezután feloszlott. — *11 549*

[12] A munkanap 10 órára való korlátozásáért vívott harc Angliában már a XVIII. sz. végén elkezdődött és a XIX. sz. 30-as éveitől a proletariátus széles tömegeit fogta át. A földbirtokos arisztokrácia képviselőinek egy csoportja a burzsoázia elleni harcában magáévá tette ezt a követelést és a parlamentben kiállt a tízórás törvényjavaslat mellett; 1833-tól a parlamentben a törvényjavaslat híveinek vezetője a „tory-filantróp" Lord Ashley volt. (Ashley tízórás törvényjavaslatát v. ö. még 165. jegyz.) A munkanap 10 órára való korlátozását végül — több más gyári törvény meghozása után — bizonyos megszorításokkal 1847-ben fogadta el a parlament. — *12*

[13] B. Bauer: „Die gute Sache der Freiheit und meine eigene Angelegenheit", 126. old. — *14*

[14] A porosz kormány 1841 októberében felfüggesztette B. Bauer előadástartási jogát a bonni egyetemen, valláskritikai művei miatt. 1842 márciusában B. Bauert végképp elbocsátották egyetemi állásából. — *15*

[15] B. Bauer: „Die gute Sache der Freiheit". — *15*

[16] E. Jungnitz (J.) cikke: „Herr Nauwerk und die philosophische Fakultät", „ALZ" VI. füz. (1844 máj.) — *15*

[17] E. Bauer (névtelen) cikke: „Proudhon", „ALZ" V. füz. (1844 ápr.). — *16*

[18] E. Bauer (névtelen) recenziója: „Union ouvrière. Par Mme. Flora Tristan etc.", „ALZ" V. füz. (1844 ápr.). — *17*

[19] E. Bauer (névtelen) recenziója: „Béraud über die Freudenmädchen", „ALZ" V. füz. (1844 ápr.). — Béraud könyve: „Les filles publiques de Paris et la police qui les régit". — *18*

[20] Az idézetek itt és az alábbiakban E. Bauer (névtelen) recenziójából: „Die Romane der Verfasserin von Godwie Castle", „ALZ" II. füz. (1844 jan.). — *19*

[21] Hegel: „Phänomenologie", I. — *20*

[22] Schiller: „Das Mädchen aus der Fremde". — *21*

[23] V. ö. Hegel: „Logik", III. könyv III. szakasz 3. fej. — *21*

[24] Proudhon „Qu'est-ce que la propriété? etc. Premier mémoire"-jának első kiadása 1840-ben jelent meg; Marx az 1841-es kiadás alapján idézi. — E. Bauer itt tárgyalt (névtelen) cikke: „Proudhon", az „ALZ" V. füzetében (1844 ápr.) jelent meg. — *21*

[25] Reformisták (réformistes) a „La Réforme" c. párizsi napilap (1843—1850) körül tömörülő republikánus demokraták és kispolgári szocialisták. — *23*

[26] Corpus juris civilis, vol. I. — Digesta: Liber primus I., 4. — *28*

[27] Merkantilrendszer a XVII. sz.-ban elsősorban Angliában és Franciaországban fellépő gazdaságtani irányzat; folytatása a monetárrendszernek, amely „a világpiacra való termelést és a terméknek áruvá, tehát pénzzé való átváltoztatását a tőkés termelés előfeltételének és feltételének hirdette. A merkantilrendszerben . . . már nem az áru értékének pénzzé való átváltoztatása, hanem az értéktöbblet termelése a döntő, de a forgalom területének fogalomnélküli álláspontjáról kiindulva, és egyszersmind úgy, hogy ez az értéktöbblet többletpénzben, a kereskedelmi mérleg feleslegében ölt testet." (Marx). A merkantilisták szerint az értéktöbblet a kereskedelemből fakad és csak az — aktív mérlegű — külkereskedelem gyarapítja egy ország gazdagságát. — *30*

[28] Fiziokraták a XVIII. sz.-ban elsősorban Franciaországban fellépő gazdaságtani irányzat képviselői; „az értéktöbblet eredetéről való vizsgálódást a forgalom területéről magának a közvetlen termelésnek a területére tették át, és ezzel megvetették a tőkés termelés elemzésének alapját" (Marx). A fiziokraták a földjáradékot tartották az értéktöbblet egyetlen formájának, és ezért a mezőgazdasági munkát az egyetlen termelő munkának. — *30*

[29] V. ö. Say: „Traité d'économie politique", II. köt. 471. old. — *30*

[30] A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t Marx és Ruge szerkesztésében adták ki Párizsban német nyelven. Csak első (kettős) füzete jelent meg, 1844 februárjában. Magában foglalta Marx írásait: „A zsidókérdéshez" (1. köt. 349—377. old.) és „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés" (1. köt. 378—391. old.), valamint Engels írásait: „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" (1. köt. 497—522. old.) és „Anglia helyzete. Thomas Carlyle: »Past and Present«" (1. köt. 523—549. old.), továbbá leveleket Marxtól, Rugétól, Bakunintól és Feuerbachtól (Marx levelei: 1. köt. 339—348. old.). Ezenkívül írásokat tartalmazott még Rugétól, Hesstől, Heinétől, Herweghtől és Bernaystól. A folyó-

irat megszűnésének fő oka a Marx és a polgári radikális Ruge között kiéleződő elvi nézeteltérés volt. — *30*

[31] V. ö. Hegel: „Phänomenologie", V. B. b. — *34*

[32] Hegel: „Rechtsphilosophie", 190. §. — *39*

[33] Say: „Traité d'économie politique", II. köt. 478. old. — *42*

[34] A jogokból való kirekesztés és száműzetés egyik formulája a rómaiaknál. — *43*

[35] Ch. Comte: „Traité de la propriété", I. köt. 52. old. (Proudhonnál id. kiad. 93. old.). — *43*

[36] Ch. Comte: „Traité de la propriété", I. köt. 149. old. (Proudhonnál 112. old.). — *45*

[37] Az idézetek itt és az alábbiakban Proudhon: „Qu'est-ce que la propriété. Deuxième mémoire", 1841-es kiad. 172. és 177. old. — *49*

[38] Az idézetek itt és az alábbiakban Proudhon: „Avertissement aux propriétaires" (Marx az 1841-es kiadást használta, a bekezdésben szereplő idézetek az 1848-as kiadás 9. oldalán vannak). — *50*

[39] Recenzió: „Thiers, Geschichte der französischen Revolution", „ALZ" VIII. füz. (1844 júl.). — *50*

[40] F. Zychlinski (Szeliga) kritikája Sue „Párizs rejtelmei" című, 1842—43-ban Párizsban megjelent és Franciaországon kívül is nagy port felvert regényéről: „Eugen Sue, Die Geheimnisse von Paris", „ALZ" VII. füz. (1844 jún.). — *53 161*

[41] Molière: Le bourgeois gentilhomme, II. felv. 6. szín. — *53*

[42] A Franciaországban az 1830-as polgári forradalom után elfogadott alkotmány (Charte constitutionnelle), a júliusi monarchia alaptörvénye. „Charte vérité" (igazság-charta) irónikus célzás Lajos Fülöp 1830 júl. 31-i kiáltványának befejező szavaira: „Mostantól kezdve az alkotmány [charte] igazság [vérité] lesz." — *55*

[43] Átírt sorok Goethe „Faust"-jából, I. rész 6. szín (az eredetiben a „nagy urak" helyett „Sátán uraság" szerepel). — *62*

[44] V. ö. Biblia, I. Mózes 1, 28. — *65*

[45] Fourier: „Théorie de l'unité universelle", II. rész 3. fej., „Oeuvres complètes", III. köt. 51. old. (A mű első változata 1822-ben jelent meg „Traité de l'association domestique-agricole" címen.) — *66*

[46] Fourier gúnyos kifejezései a burzsoá társadalom erkölcsi és gazdasági életére; v. ö. még Engels Fourier-fordításának utószavát, 569. old. — *68*

[47] Parny: „Poésies érotiques", „Oeuvres", I. köt. 17., 25., 56., 67. old. stb. — *68*

[48] Shakespeare: „All's Well that Ends Well", I. felv. 3. szín. — *70*

[49] Az idézetek itt és az alábbiakban B. Bauer (névtelen) cikkéből: „Neueste Schriften über die Judenfrage", „ALZ" I. füz. (1843 dec.), amely B. Bauer válasza „Judenfragé"-jának

sajtóvisszhangjára. A „Judenfrage" 1843-ban jelent meg Braunschweigben; ez, néhány kiegészítéssel, utánnyomása a „Deutsche Jahrbücher"-ben (v. ö. 60. jegyz.) 1842 novemberében megjelent cikkének. — *78 86*

[50] V. ö. Fourier: „Le nouveau monde industriel et sociétaire", XLI. fej. — *80*

[51] „Révolutions de Paris" hetilap, megjelent 1789 júliusától 1794 februárjáig; Loustalot szerkesztette haláláig, 1790 szeptemberéig; attól kezdve Prudhomme adta ki Fabre d'Eglantine, Sylvain Maréchal, Chaumette és mások közreműködésével. A mottó minden szám címe alatt ott szerepelt. — *81*

[52] Feuerbach „Vorläufige Thesen zur Reformation der Philosophie"-ját (íródott 1842 januárjában) a németországi cenzúra betiltotta. 1843-ban jelent meg Svájcban az „Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik" (v. ö. 1. köt. 1. jegyz.) II. kötetében. — *82*

[53] Doktrinérek (doctrinaires) francia alkotmányos monarchista polgári politikusok csoportja a restauráció idején; angol mintára a burzsoázia és az arisztokrácia blokkját szorgalmazták. Fő képviselőik Guizot és a felvilágosodás- és haladásellenes filozófus Royer-Collard voltak. — *84*

[54] Hegel: „Rechtsphilosophie", Előszó. — *86*

[55] Marx: „A zsidókérdéshez" (lásd 1. köt. 349—377. old.). — *86 105*

[56] Hinrichs: „Politische Vorlesungen". — Az idézetek itt és az alábbiakban B. Bauer névtelen) recenziójából az első kötetről, „ALZ" I. füz. (1843 dec.). — *89*

[57] Az idézetek itt és az alábbiakban B. Bauer (névtelen) recenziójából Hinrichs „Politische Vorlesungen"-jének második kötetéről, „ALZ" V. füz. (1844 ápr.). — *91*

[58] Az idézetek itt és az alábbiakban B. Bauer második (névtelen) cikkéből: „Neueste Schriften über die Judenfrage", „ALZ" IV. füz. (1844 ápr.). — *93*

[59] B. Bauer (névtelen) cikke: „Was ist jetzt der Gegenstand der Kritik?", „ALZ" VIII. füz. (1844 júl.); az alábbiakban a másképpen nem jelzett idézetek ebből valók. — *98*

[60] „Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst" a baloldali hegeliánusok irodalmi és filozófiai folyóirata; 1841 júliusától jelent meg Lipcsében, Ruge és Echtermeyer szerkesztésében. Azelőtt (1838—41) „Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst" címmel jelent meg. A szerkesztőségnek a porosz Halléból Szászországba való áthelyezését és a folyóirat nevének megváltoztatását a porosz területen fenyegető betiltás idézte elő. De 1843 januárjában így is betiltotta a szász kormány, és a Bundestag határozatával a betiltást Németország egész területére kiterjesztették. — *99 130*

[61] „Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe" német napilap, 1842 januárjától 1843 márciusáig jelent meg Kölnben. Az újságot a porosz abszolutizmussal szemben ellenzéki rajnai burzsoázia képviselői alapították. Az újság munkatársának bevontak néhány baloldali hegeliánust is. Marx 1842 áprilisától kezdve munkatársa, októbertől kezdve főszerkesztője volt a lapnak. A „Rheinische Zeitung" Engels néhány cikkét is közölte. Marx szerkesztősége alatt a lap egyre határozottabban forradalmi demokrata jelleget öltött. A „Rheinische Zeitung"-nak ez az irányzata, melynek népszerűsége

Németországban egyre növekedett, nyugtalanította a kormányköröket, és dühödt hajszát váltott ki a lap ellen a reakciós sajtóból. 1843 jan. 13-án a porosz kormány rendeletileg 1843 ápr. 1-i hatállyal betiltotta a lapot, és addig is kettős cenzúra alá vetette. Minthogy a „Rheinische Zeitung" részvényesei mérsékelni akarták az újság hangját, Marx 1843 márc. 17-én bejelentette kilépését a szerkesztőségből; a lapot azonban ez már nem mentette meg. (V. ö. még 1. köt. 114. és 134. jegyz.). — 99

[62] V. ö. Biblia, I. Mózes 12, 18—19. — *100*

[63] Planck recenzióját B. Bauer „Kritik der Synoptiker"-jéről lásd „Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik", 1842 jún. (107—114. sz.). — *102*

[64] Hegel: „Phänomenologie", VI. B. II. a. — *102*

[65] V. ö. Biblia, János 8, 58. — *104*

[66] B. Bauer: „Die Fähigkeit der heutigen Juden und Christen, frei zu werden". — Az „Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz" c. gyűjteményben azt a cikkanyagot adták ki 1843 nyarán Zürichben és Winterthurban, amely egy Herwegh által 1842-ben tervezett, de meg nem valósult svájci radikális folyóirat számára összegyűlt; a gyűjtemény címében szereplő „huszonegy ív" kifejezést a 20 íven felüli könyveknek a németországi előzetes cenzúra alól való mentessége magyarázza. — *106*

[67] 1817 szeptemberében kényszerunióval, hittételeiket egymáshoz idomítva, egy egyházba — az Egyesült Evangélikus Egyházba — egyesítették a luteránusokat és a reformátusokat (kálvinistákat). Az úgynevezett óluteránusok szembehelyezkedtek az unióval és az „igazi lutheri" egyházat követték; más, kisebb protestáns szekták is kívül maradtak az unión. — *111*

[68] V. ö. Hegel: „Enzyklopädie", 502. §; „Philosophie der Geschichte", IV. rész III. szakasz 3. fej. — *112*

[69] Cercle social (Társadalmi kör) demokrata értelmiségiek szervezete, amely a francia forradalom első évében lépett fel. Ideológusa, C. Fauchet követelte a föld egyenlő felosztását, a nagy tulajdon korlátozását és azt, hogy minden munkaképes polgár dolgozzék. Azt a kritikát, amelyet Fauchet a francia forradalom proklamálta formális egyenlőségen gyakorolt, J. Roux, a „veszettek" (enragés) egyik vezetője vitte tovább még sokkal radikálisabban. — *118*

[70] Robespierre: „Rapport sur les principes de morale politique qui doivent guider la Convention nationale etc., fait au nom du comité de salut public", 1794 febr. 5. (pluviôse 17.); Buchez—Roux, 31. köt. 271—272. old. — *120*

[71] Saint-Just: „Au nom des comités de salut public et de sûreté générale", 1794 márc. 31. (germinal 11.); Buchez—Roux, 32. köt. 101. old. — *120*

[72] Saint-Just: „Rapport sur la police générale", 1794 ápr. 25. (II. év germinal 26.); Buchez—Roux, 32. köt. 323. old. — *121*

[73] 1799 brumaire 18-án (nov. 9-én) tetőződött be Franciaországban a burzsoá ellenforradalom; Napóleon megdöntötte a forradalom folytatásától és a királyság restaurációjától egyaránt rettegő direktóriumot, amely Franciaország kormányzata volt 1794-től. Ezzel teljessé vált Napóleon egyeduralma. — *121*

[74] Cabanis „Rapports du physique et du moral de l'homme"-jának (Párizs 1824) első kiadása 1802-ben jelent meg Párizsban „Traité du physique et du moral de l'homme" címmel; az írás nagy része már 1798—99-ben megjelent a Francia Tudományos Akadémia közleményei sorában. — *124*

[75] Janzenisták Cornelius Jansen (1585—1638) louvaini tanár és későbbi yperni püspök követői. Az eretnekségként üldözött janzenista tanítás Franciaországban hasonló volt a kálvini predesztinációhoz, és szintén a burzsoázia egy részének elégedetlenségét fejezte ki a hivatalos katolicizmus feudális ideológiájával. A janzenisták és a katolicizmus (elsősorban a jezsuiták) között elkeseredett viták folytak. — *125*

[76] Anaxagorasz szerint a világ végtelen sok különbözőfajta parányi részecske (homoiomeria) összességéből áll. Démokritosz szerint a világ a semmi és az egynemű — csak nagyságra és alakra különböző — parányi részecskék (atomok) összetevődése. — *126*

[77] A Qual Böhme sokértelmű kifejezése (benne foglaltatik a latin qualitas = minőség, a német Qual = kín és quellen = sarjadni értelme) a dolgok belső önmozgására. — *127*

[78] Hegel: „Geschichte der Philosophie", „Werke", XV. köt. 500. old. — *128*

[79] Mandeville: „Fable of the Bees". — *129*

[80] Hegel: „Geschichte der Philosophie", „Werke", XV. köt., 506 és kk. old., 513. old. — *130*

[81] „Allgemeine Zeitung" német napilap, 1798-ban alapította Tübingenben J. F. Cotta; 1810-től 1882-ig Augsburgban jelent meg. 1842-ben fellépett a „kommunista fantáziák" ellen. — *133*

[82] V. ö. Biblia, Máté 12, 31—32. — *134*

[83] V. ö. Biblia, Máté 25, 32—33. — *134*

[84] V. ö. Biblia, Máté 16, 26. — *134*

[85] I. e. 390 táján a gallok Róma ellen vonultak, és be is vették a várost a Capitolium kivételével, melynek védőit az ellenség meglepetésszerű éjszakai támadásakor a hagyomány szerint felébresztette Juno libáinak gágogása. — *134*

[86] B. Bauer (névtelen) recenziója: „Leben und Wirken Friedrich von Sallet's etc., Breslau 1844 etc.", „ALZ" VIII. füz. (1844 júl.). — *138*

[87] Ez és az alábbi idézet: Goethe: „Faust", I. rész 3. szín. — *141*

[88] „Zeitschrift für spekulative Theologie" német vallásfilozófiai folyóirat, 1836-tól 1838-ig jelent meg Berlinben (az akkor még óhegeliánus) B. Bauer szerkesztésében. — *142*

[89] Marmontel: „Lucile", 4. szín. — *143*

[90] Az „ALZ" különböző tudósításaiból; III. füz. (Zerrleder), IV. füz. (Fleischhammer Hirzel), V. füz. (Hirzel), VI. füz. (a vidéki levelező, Zerrleder) stb. — *146*

[91] Berlini egyletnek (Berliner Couleur) nevezi az „Allgemeine Literaturzeitung" tudósítója azokat a berlini ifjúhegeliánusokat, akik nem tartoztak B. Bauer köréhez és (jobbára

személyi indokokból) szemben álltak az „Allgemeine Literaturzeitung"-gal; kozéjük tartozott Max Stirner is. — Itt és az alábbiakban a másképp nem jelzett idézetek a „vidéki levelező" tudósításából valók, „ALZ" VI. füz. (1844 máj.). — *147*

[92] B. Bauer: „Leiden und Freuden des theologischen Bewusstseins". — *151 191*

[93] „La Démocratie pacifique" a francia fourieristák napilapja (és a lap korul tomörülő irányzat — a „békés demokraták" — neve); a lap 1843 augusztustól 1851 novemberig jelent meg Párizsban, V. Considérant szerkesztésében. — *151 475*

[94] Az eredetiben „keine ubeln Winden loslassen": célzás Gruppe (névtelen) írására: „Die Winde". — *155*

[95] V. o. Gruppe: „Bruno Bauer und die akademische Lehrfreiheit", 29—30., 40., 48—50., 60—61., 83—84. old. — *155*

[96] Heine: „Die Nordsee", 2. sor. 7. sz. („Fragen"). — *155*

[97] Ovidius: „Epistulae ex Ponto", 3, 4, 79. — *157*

[98] „Die Nonne" (Az apáca) c. német népdal (Erlach gyűjteményében, Mannheim 1834—36, IV. kot. 206. és kk. old.), 5. versszak; Marx saját újfelnémet átköltésében kozli. — *159*

[99] K. Weil (Egidius): „Emigranten und Martyrer", 152. és k. old. — *161*

[100] „Von den sieben Schwaben", XVI. századi német tréfás népmese. — *161*

[101] Célzások B. Bauer „Kritik der Synoptiker"-jére, I. kot. 39. old. — *165*

[102] V. o. Biblia, Zsolt. 145, 18—19. — *170*

[103] V. ö. Biblia, Zsolt. 145, 14. — *170*

[104] Goethe: Zahme Xenien, IX. — *174*

[105] Biblia, Máté 5, 29—30. — *176*

[106] Biblia, Máté 6, 22. — *177*

[107] Hegel: „Rechtsphilosophie", 100. §; az alábbiakhoz v. o. 95—103. és 214. §§. — *177*

[108] Kant: „Metaphysische Anfangsgrunde der Rechtslehre", II. rész (49. §) Ált. megj. E. 1. — *178*

[109] Célzás Beaumont és Tocqueville konyvére: „Système penitentiaire aux Etats-Unis", és általában az általuk propagált büntetésvégrehajtási elképzelésekre. — *186*

[110] „Journal des Débats politiques et littéraires" francia polgári napilap, 1789-tól kezdve jelent meg Párizsban különféle címeken; a júliusi monarchia alatt kormánylap, az orléanista burzsoázia újsága. — *189*

[111] „Le Siècle" francia napilap, 1836-tól kezdve jelent meg Párizsban; a 40-es években a mérsékelt alkotmányos reformokat óhajtó kisburzsoázia lapja. — *189*

[112] „Petites Affiches de Paris" 1612-ben alapított francia újság, e címen 1800-tól 1811-ig, majd — miután császári dekrétum alapján egyesítették a többi hasonló lappal — „Petites Affiches" címmel jelent meg; egyfajta általános közlöny mindenféle hirdetések és közlemények számára. — *189*

[113] „Le Satan" francia polgári szatirikus újság, 1842-ben alapították „Nouveau Figaro" néven, majd „Les Coulisses" és „Le Satan" címmel jelent meg 1844-ig, azután egyesült a „La Corsaire"-rel „Le Corsaire-Satan" néven. — *190*

[114] Blackstone: „Commentaries on the Laws and Constitution of England". — *194*

[115] Fourier: „Théorie des quatre mouvements", „Oeuvres", I. köt. 192. old. — *195*

[116] Fourier: „Théorie de l'unité universelle", „Oeuvres", III. köt. 120. old. — *195*

[117] Fourier: „Théorie des quatre mouvements", „Oeuvres", I. köt. 196. old. — *195*

[118] Fortunatus (a szerencsés) egy német népi monda és „népkönyv" (Volksbuch) hőse, akinek feneketlen pénzeszacskója és minden kívánságot teljesítő sipkája volt. — *200*

[119] Fourier: „Théorie des quatre mouvements". — *200*

[120] V. ö. Hegel: „Phänomenologie", VI. B. I. a. 2. — *201*

[121] Az a nap, amelyen a Sarah iránti szerelmében elvakult Rudolf kardot rántott apjára, és csak Murph közbelépése akadályozta meg az apagyilkosságot. E vétkének engeszteléséül járja Rudolf a világot. — *201*

[122] Feme-bíróság — Vesztfáliában és a szomszédos területeken a középkor végéig működő, a XIV. sz.-tól titkos bírósági szervezet, mely a császártól nyert pallosjog alapján főbenjáró bűnügyekben ítélt. A beismerésben levő vádlottat azonnal halálra ítélte és a helyszínen kivégeztette. — *201 408*

[123] Mediatizált (függősített, bekebelezett) fejedelmek a hatalmuktól megfosztott német kisfejedelmek, akik a napóleoni háborúk és az 1814—15-ös bécsi kongresszus nyomán Németországban bekövetkezett területi átcsoportosítások miatt elvesztették országaikat, és területüket a nagyobb államokhoz csatolták. — *202*

[124] A Young England (Ifjú Anglia) angol tory politikusok és irodalmárok csoportja, a XIX. sz. 40-es éveiben alakult. Az irányzat képviselői — ellensúlyozni akarva a burzsoáziának a földbirtokos arisztokrácia rovására gyarapodó gazdasági és politikai hatalmát — igyekeztek befolyást szerezni a munkásosztályra és felhasználni azt a burzsoázia elleni küzdelmükben; filantróp, emberbaráti célkitűzéseket hirdettek. A „Kommunista kiáltvány" „feudális szocializmusként" jellemzi nézeteiket. (V. ö. még „A munkásosztály helyzete Angliában", 470. old. lábj.) — *204*

[125] Az alábbi idézetek Hirzel zürichi tudósításából valók, „ALZ" V. füz. (1844 ápr.). — A betoldások és az egész IX. fejezet bibliai helyek gúnyos átírása; v. ö. Máté 24—25. rész, Ján. jel. 10. 1—3. stb. — *209*

[126] Celanoi Tamás: „Dies irae"; Sequentia a Missa de requie (halotti mise) szövegéből. — *210*

[127] Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. művét 1844 november közepe és 1845 március közepe között írta meg Barmenban a csaknem kétéves angliai tartózkodása (1842 nov.—1844 aug.) alatt folytatott tanulmányai alapján. Eleinte egy Anglia szociális történetével foglalkozó átfogóbb munka fejezeteként akarta a tárgyat feldolgozni. A proletariátusnak a polgári társadalomban betöltött különös szerepét átlátva azonban önálló művet szentelt az angol munkásosztály helyzetének. — A könyv első kiadása 1845-ben jelent meg Lipcsében német nyelven; 1848-ban új címlappal, változatlan tartalommal az 1845-ös kiadást újra forgalomba hozták. Egy „második, átnézett kiadás" jelent meg 1892-ben Stuttgartban; ehhez Engels egy sor új — (*1892*)-vel jelzett — jegyzetet fűzött. Megjelent a könyvnek két, a szerző által jóváhagyott angol kiadása is Florence Kelley-Wischnewetzky fordításában (New York 1887 és London 1892). Az angol nyelvű kiadás néhány újonnan hozzáfűzött jegyzetét és lényegesebb szövegváltoztatását lábjegyzetben közöltük és a kiadás zárójeles évszámával jeleztük. Az 1887-es amerikai és az 1892-es német kiadás előszavai megírásuk időrendje szerint a sorozat későbbi köteteiben jelennek meg; jelen kötetben mellékletként közöljük őket (589—605. old.). — *211 488*

[128] A „Nagy-Britannia munkásosztályához" címzett ajánlást Engels angolul írta meg, hogy — mint 1844 nov. 19-én Marxnak írja — különlenyomatot készíttethessen belőle és elküldhesse az angol közéleti személyiségeknek. Az 1845-ös és 1892-es német kiadásokban az ajánlás angol nyelven szerepel, az 1887-es és 1892-es angol nyelvű kiadások nem közlik. — *215*

[129] Sziléziában 1844-ben takácslázadások törtek ki, a lázadások központjai Langenbielau és Peterswaldau sziléziai falvak voltak; a felkelést katonai erővel verték le. Ugyanebben az évben Csehországban a Litoměřice- és Prága-kerületi munkások megrohanták a textilgyárakat és szétrombolták a gépeket. — *221 402 478 514*

[130] V. ö. Biblia, I. Tim. 2, 2. — *224*

[131] MacCulloch: „A Statistical Account of the British Empire". — *228 471*

[132] Engels forrásai Porter idézett könyvén (I. köt. 197—201., 208., 218—219., 229., 241—244., 247—249., 255—256., 265—272. old.) kívül Baines: „History of the Cotton Manufacture of Great Britain" (346. old.), A. Alison: „The Principles of Population" (II. köt. 87. old.) és Ure: „The Cotton Manufacture of Great Britain" (II. köt. 342—344. old.). — A fejezet előző fejtegetéseihez: Gaskell: „The Manufacturing Population of England" (15—37., 40—45. old.); Ure: „Cotton Manufacture" (I. köt. 192., 262. old.); Baines: „Cotton Manufacture" (199. old.); Porter: „Progress of the Nation" (I. köt. 20. old.); a további fejtegetésekhez: Porter: „Progress of the Nation" (I. köt. 148—149., 293—388. old., II. köt. 9—12., 23—24., 44—45. old.). — *228*

[133] „Durham Chronicle" angol hetilap, 1823-ban alapították, a 40-es években polgári-liberális irányzatú. — Az adatok az 1844 jún. 28-i számban jelentek meg. — *232*

[134] A Reform Billt 1832-ben fogadta el a parlament. A törvény megszüntette a kis lélekszámú szavazókerületeket (azelőtt voltak vidéki kerületek, amelyekben 12 lakos választott egy-egy képviselőt, míg például Londonnak 1821-ben, amikor lakosainak száma már 1 379 000-re növekedett, csak négy képviselője volt), és megadta a választójogot azoknak, akik évente legalább 10 font st. föld- vagy házadót fizettek. A reform a liberális burzsoázia kompromisszuma volt a földbirtokos és finánccarisztokráciával, amelynek politikai monopóliumát a törvény megtörte, kiküszöbölve az angol választójogból a legdurvább feudális maradványokat és bejuttatva az ipari burzsoázia képviselőit a parlamentbe. A prole-

tariátus és a kispolgárság, amely a reformért folytatott harc fő ereje volt, nem kapott szavazati jogot. — *236 546 548*

[135] Az 1844. évi parlamenti ülésszakról v. ö. még 368—369., 461—462. és 469. old. — Az angol szegénytörvényhozás lényegében az Erzsébet alatt hozott 1601-es törvényen alapult. Az „új szegénytörvényt" („New Poor Law" — Poor Law Amendment Act) 1834-ben fogadták el; a szegényügyet dologházakkal és kényszermunkával akarja rendezni. 1844-ben újabb módosító törvényjavaslat került a parlament elé, amely szerint a nem helyi illetőségűek, árvák, törvénytelen gyermekek is segélyezendők; lényeges változtatásokat a törvényjavaslat nem hozott, az így létesült menhelyek nem voltak jobbak a dologházaknál. A szegénytörvényekhez v. ö. még 225. jegyz. (Gilbert's Act). A gyári törvényekről v. ö. 172. jegyz. Az urak és szolgák viszonyát szabályozó törvényről (Miles' Bill) v. ö. 223. jegyz. — *236*

[136] Lásd 1. köt. 497—522. old. — *239*

[137] Stirner: „Der Einzige und sein Eigentum". — *242*

[138] „Journal of the Statistical Society", III. köt., 1840, 14—24. old. (a St. John és St. Margaret egyházközségi adatok) és VI. köt., 1843, 17—27. old. (a St. George egyházközségi adatok — C. R. Weld cikke); a további adatok: „Northern Star" (v. ö. 179. jegyz.), 1844 máj. 4. (G. Alston tudósítása, amely eredetileg a „Weekly Dispatch"-ben — v. ö. 145. jegyz. — jelent meg és onnan vette át a lap) és „Times" (v. ö. 139. jegyz.), 1843 nov. 17., 1844 jan. 16. és febr. 12. (a lakásszemle-tudósítások). — *245*

[139] „The Times" a legnagyobb angol konzervatív napilap; 1785-ben alapították Londonban „Daily Universal Register" címmel, 1788 óta jelenik meg „The Times" címmel. — A cikk az 1843 okt. 12-i számban jelent meg. — *248*

[140] „Journal of the Statistical Society", II. köt., 1839, 368—375. old. (a bristoli adatok) és 457—459. old. (a nottinghami stb. adatok). — *252*

[141] A Symons könyvéből vett idézet nem szószerinti; Engels kiegészíti W. P. Alison: „Observations on the Management of the Poor in Scotland", 13—14. old. alapján. — *254*

[142] „Northern Star", 1844 aug. 10. (A bizottságot jún. 19-én választották). — *256*

[143] A mons sacer-re vonultak ki a hagyomány szerint i. e. 494-ben a patriciusok ellen felzendült római plebejusok (v. ö. még 187. jegyz.). A Kersall Mooron tartották a manchesteri munkásgyűléseket. — *260*

[144] A Children's Employment Comission jelentéseit Engels általában a „Physical and Moral Condition of the Children and Young Persons employed in Mines and Manufactures" c. feldolgozás alapján idézi; ennek oldalszámait adjuk meg (az itt idézett kijelentés Birminghamre vonatkozik). — *268*

[145] „Weekly Dispatch" angol hetilap, 1836-tól 1851-ig jelent meg Londonban; polgári radikális irányzatú. — A cikk az 1844 máj. 5-i számban jelent meg. — *277*

[146] 1842 augusztusában az angol munkások egy sor ipari kerületben (Lancashire, Yorkshire stb.) általános sztrájk szervezését kísérelték meg. Néhány helyen a sztrájk alatt fegyveres összeütközésekre került sor a katonasággal és a rendőrséggel. (V. ö. pl. 416—419. old.) — *277*

[117] V. ö. Gaskell: „Manufacturing Population", 111—113. old. — *279*

[148] „The Manchester Guardian" angol polgári újság, 1821-ben alapították; a szabadkereskedők, majd a liberális párt lapja. — *279*

[149] W. Champneys tudósítása eredetileg a „Weekly Dispatch"-ben jelent meg, onnan a „Northern Star" 1844 máj. 4-i száma átvette. — *294*

[150] „Journal of the Statistical Society", VI. kot., 1843, 60—62., 256—257. old. — *295*

[151] A. Alison: „History of Europe from the Commencement of the French Revolution". — *297*

[152] V. ö. „Northern Star", 1844 febr. 24. — *304*

[153] W. P. Alison: „Notes on the Report of the Royal Commissioners on the Operation of the Poor Laws in Scotland"; „Journal of the Statistical Society", VII. köt., 1844, 316—318. old. — *305*

[154] „Second Report of Commission of Inquiry into the Employment of Children and Young Persons", Függelék, Q. 30, 590. old., Q. 14, 668. old., f. 58, 626. old., f. 60—62, 628—630. old. (V. ö. még 144. jegyz.) — *309*

[155] Cowan: „Vital Statistics of Glasgow, illustrating the Sanitary Condition of the Population"; „Journal of the Statistical Society", III. köt., 1840, 257—292. old. — *310*

[156] „Report of Select Committee on Factory Children's Labour", 1831—32 („Sadler-féle jelentés"). — *312 364*

[157] An Act for Regulating the Construction and the Use of Buildings in the Metropolis and its Neighbourhood (Törvény az épületek építésmódjának és használatának szabályozására a fővárosban és környékén) a parlament által 1844-ben elfogadott törvény, amely a londoni építkezéseket szabályozza. — *313*

[158] Az alábbi részben szereplő adatok: „Physical and Moral Condition", 151—216. old. (Engels oldalszám-hivatkozásai itt az eredeti jelentésekre vonatkoznak.) — *313*

[159] A Magas Egyház (High Church) az anglikán egyház három frakciója közül a legbefolyásosabb, az előkelőket tömöríti; szertartásaiban, dogmáiban legközelebb áll a katolicizmushoz, a legkövetkezetesebben ragaszkodik az episzkopális hierarchiához, a hittételekhez stb. — *315*

[160] Porter: „Progress of the Nation", III. köt., VII. szakasz II. fej. — *331*

[161] J. Fletcher: „Progress of Crime in the United Kingdom"; „Journal of the Statistical Society", VI. köt., 1843, 218—240. old. — *331*

[162] V. ö. Shakespeare: „Hamlet", I. felv. 5. szín. — *333*

[163] V. ö. Baines: „Cotton Manufacture", 202—205. old. — *335*

[164] V. ö. Baines: „Cotton Manufacture", 485—499. old. — *339*

[165] „Hansard's Parliamentary Debates", III. sor. LXXIII. kot., 1844, 1073—1101. old. — *340*

[166] „Hansard", 1. h. 1093—1097. old.; „Times" 1844 márc. 16.; v. o. „Journal of the Statistical Society", III. kót., 1840, 191—205. old. — *341*

[167] Az 1802. évi Apprentice Bill megtiltotta a gyermekkorban levő tanoncok éjszakai munkáját és munkaidejuket a nappal 12 órájára korlátozta. A törvény csak a pamut- és gyapjúiparra vonatkozott és nem intézkedett gyárfelügyelői ellenőrzésről, úgyhogy a gyárosok semmibe vették. — *347*

[168] Baines: „Cotton Manufacture", 456. old. — *351*

[169] Engelsnél tévesen: dr. Hay. — *354*

[170] „Hansard", 1 h. 1082—1084. old. — *356*

[171] Owen: „Observations on the Effects of the Manufacturing System" (11. old.) és „Manifesto of Robert Owen" (12—13. old). — *363*

[172] Az 1819. evi gyári torvény megtiltotta a 9 éven aluli gyermekek foglalkoztatását a pamutfonodákban és szovodékben, megtiltotta a 9 és 16 év kozötti gyermekek és fiatal személyek éjszakai munkáját és napi munkaidejuket meg nem szakítható 12 nappali órára korlátozta (a gyárosok ugyanis a szunetek onkényes és ellenőrizhetetlen megszabásával a munkanapot gyakran 14 órára és még tobbre novelték). Az 1825-os gyári torvény az étkezési szunetek maximális tartamát $1\frac{1}{2}$ órában szabta meg, a munkanapot pedig szunetekkel együtt legfeljebb $13\frac{1}{2}$ órában. E torvények nem intézkedtek gyárfelügyelői ellenőrzésről, s így a gyárosok kijátszották őket. Az 1833-as gyári torvény (v. ö. alább) a felnőttek munkáját is korlátozta a textiliparban 15 órára, és bevezette a gyárfelugyeletet; kijátszására a tőkések kulonboző bonyolult műszakváltási rendszereket vezettek be. — *363*

[173] V. o. Wade: „History of the Middle and Working Classes", 113—114. old. — *363*

[174] V. o. „First Report", Cowell, D. 1; Tufnell, D. 2, 71—72., 108—109. old — *365*

[175] „Report of L. Horner for Quarter ending 30. IX. 1843", 3—4. old. és „for Quarter ending 31. XII. 1843", 12—13 old.; „Report of R Saunders for Quarter ending 30. IX. 1842", 7—8. old. és „for Quarter ending 31. XII. 1843", 22—26 old. — *366*

[176] „The Fleet Papers" Oastler heti röpiratai, amelyeket a Fleet Street-i adósok-bortonéből bortonbentartójához, Th. Thornhillhez címzett nyílt levelek formájában adott ki 1841-től 1844-ig. — *367*

[177] A Bill for Regulating the Employment of Children and Young Persons in Factories (Torvényjavaslat gyermekek és fiatal személyek gyárakban való foglalkoztatásának szabályozására), 1843 márc. 7.; lásd J Graham parlamenti beszédét: „Hansard's Parliamentary Debates", III. sorozat LXVII. kot. 2. rész, 422—424. old., továbbá LXX. kot. 94—101., 1299—1300. old és LXXII. kot 277—286. old.; v. o. „Northern Star", 1843 márc. 11., 25., ápr. 15., 22 — *367*

[178] Dissenterek vagy nonkonformisták az államegyházhoz nem tartozó protestánsok (presbiteriánusok, independensek, unitáriusok stb.) kozos neve; az államegyház és az állam hosszú időn át uldozte őket. — *367*

[179] „The Northern Star" angol hetilap, a chartisták központi lapja; 1837-től 1852-ig jelent meg, előbb Leedsben, majd (1844 novemberétől) Londonban, különböző alcímekkel. Az újság alapítója és első szerkesztője F. O'Connor volt, a 40-es években J. Harney is szerkesztette. 1845-től 1848-ig Engels a lap munkatársa volt. — *374*

[180] Mead költeménye, a „The Steam King" (Gőz király) a „Northern Star" 1843 febr. 11-i számában jelent meg; Engels saját német fordításában közli. (Két versszakot Engels elhagyott.) — *377*

[181] E fejezetben a munkásviszonyokra vonatkozó valamennyi másként nem jelzett adat a Children's Employment Comission jelentéseiből való; lásd „Physical and Moral Condition" (v. ö. 144. jegyz.), 112—137., 142—148., 201—206., 211., 221—232. old. — *379*

[182] „The Morning Chronicle" angol napilap, 1770-től 1862-ig jelent meg Londonban, a 30—40-es években Cobden és Bright szabadkereskedő lapja. — A levelek az 1843 dec. 1-i és 6-i számban jelentek meg. — *380*

[183] „Revue des deux Mondes" francia félhavi történelmi, politikai, irodalmi és művészeti folyóirat, 1829-től 1866-ig jelent meg Párizsban. — L. Faucher cikksorozata: „Etudes sur l'Angleterre", 1843. okt. 1. és 1844 júl. 15. között jelent meg a lapban. — *388*

[184] A költemény korábban keletkezett; a „Punch"-ban az 1843-as karácsonyi számban jelent meg (V. köt. 260. old.). — *398*

[185] Gaskell: „Manufacturing Population", 229. old. — *407*

[186] A gyújtogatási hírek: „Northern Star", 1843 okt. 7., 14., 1844 jan. 20., 27. — *407*

[187] A hagyomány szerint Menenius Agrippa római patriciusnak sikerült az i. e. 494-ben a mons sacer-re kivonult plebejusokat (v. ö. 143. jegyz.) leszerelnie példázatával, amelyben a test tagjai megtagadják az ingyenélő gyomor táplálását és ezzel önmagukat teszik tönkre. — *409*

[188] „Northern Star", 1843 máj. 27. — *412*

[189] „Northern Star", 1843 aug. 13. — *412*

[190] A gyűlés 1838 nov. 24-én volt; a beszéd a „Northern Star" 1838 nov. 29-i számában jelent meg. — *415*

[191] Spy-outbreakeknek nevezték a Sheffieldben, Bradfordban és más városokban provokátorok által kirobbantott összetűzéseket chartisták és rendőrség között. Az összetűzések következtében a mozgalom számos vezetőjét és résztvevőjét letartóztatták. — *415*

[192] V. ö. „Northern Star", 1842 febr. 19. — *416*

[193] Hazai kolóniáknak (Home-Colonies) nevezték Owen kommunista mintaközösségeit. — *420*

[194] A Mechanics' Institutionok (mechanikusok intézetei) esti iskolák, amelyekben a munkások általános és technikai képzést kaptak; az első ilyen iskolákat 1823-ban Glasgow-ban és

1824-ben Londonban létesítették. A 40-es években már több mint 200 működött, elsősorban Lancashire és Yorkshire gyárvárosaiban. A burzsoázia igyekezett ezeket az iskolákat arra felhasználni, hogy az ipar számára szükséges szakképzett munkásokat neveljen és saját érdekében befolyásolja gondolkozásukat. — *422*

[195] Bibliai eredetű beszédzáró szólam; v. ö. Biblia, Ezék. 3, 17—19. (és I. Móz. 19, 17.). — *422*

[196] Egy sor angol kiadó jelentetett meg filléres árakon klasszikus filozófiai és szépirodalmi műveket munkások számára, így H. Hetherington (ő adta ki Strauss könyvét 1842-ben hetenként megjelenő egypennys füzet-sorozatban), a leedsi J. Hobson, a manchesteri A. Heywood, a londoni J. Cleave. Ilyen kiadásokban megjelent pl. Shelley „Queen Mab"-je (Mab királynő), Thomas Paine művei, Buonarroti könyve Babeuf összeesküvéséről (kétpennys sorozatban), Rousseau „Társadalmi szerződés"-e (másfélpennys sorozatban, 13 füzet) stb. stb. A francia felvilágosítók műveinek vannak régebbi angol fordításaik is. — *423*

[197] E fejezet első felében a bányászviszonyokra vonatkozó valamennyi másként nem jelzett adat a Children's Employment Commission jelentéseiből való; lásd „Physical and Moral Condition" (v. ö. 144. jegyz.). 1—7., 33—83., 151—200. old. — *425*

[198] „Northern Star", 1844 okt. 5., 12. — *432*

[199] „The Mining Journal, Railway and Commercial Gazette" angol bányászati és kereskedelmi hetilap, 1835-től jelent meg Londonban. — Az adatok a lap 1843 nov. 9-i, 19-i, dec. 2-i számában jelentek meg. — *432*

[200] A törvényt (Ashley Law) 1842 aug. 10-én fogadták el; megtiltja a nők és a 10 éven aluli gyermekek földalatti munkáját. — *433*

[201] „Northern Star", 1844 jan. 6. — *433*

[202] V. ö. „Manchester Guardian", 1844 nov. 23. — *433*

[203] Th. Duncombe alsóházi beszéde, „Hansard", III. sor. LXXV. köt. 259—262. old. (és 154. old.). — *434 439*

[204] „The Miner's Advocate" 1843-tól 1845-ig jelent meg kéthetenként, Newcastle-upon-Tyne-ban a bányamunkás-szövetség (az „Unió") kiadásában. — *435*

[205] Queen's (illetve King's) Bench az egyik angol főtörvényszék, a legrégibb angliai bíróságok egyike (1873-ig működött); különféle büntető és polgári ügyek tartoztak hozzá és felülbírálati joga volt egy sor alsóbb bíróság ítéletei felett. — *436*

[206] A Habeas Corpus joga: minden angol alattvaló joga arra, hogy ne lehessen ítélet nélkül letartóztatni; a törvény kötelez minden hatóságot, hogy bírói parancsra („Writ of Habeas Corpus") a letartóztatott személy testét záros határidőn belül a főtörvényszék elé állítsa a letartóztatás törvényességének megállapítására. A főtörvényszék azután vagy szabadon bocsátja a letartóztatottat, vagy óvadék ellenében szabadlábra helyezi, vagy határozatilag megerősíti a letartóztatást. A „Writ of Habeas Corpus" védelme az 1679-ben elfogadott Habeas Corpus Act értelmében mindenkit megillet felségárulás esetét kivéve (a törvény hatályát a parlament időlegesen felfüggesztheti). — *436*

[207] A Roberts tevékenységére vonatkozó adatok: „Northern Star", 1844 jan. 20., febr. 10., 24., ápr. 20. — *437*

[208] „Northern Star", 1844 júl. 27. — *438*

[209] „Northern Star", 1844 okt. 12., 26. — *440*

[210] „Reports of Special Assistant Poor Law Commissioners on the Employment of Women and Children in Agriculture", 1843. — *443*

[211] A kifejezés valójában Goldsmithtől származik: „The Deserted Village", 51. sor. — *445*

[212] „Times", 1844 jún. 7., 10., 21. — *445*

[213] A királyi tetszvény (placet) formulája; a francia uralkodók ezzel végezték rendelkezéseiket. — *446*

[214] „Northern Star", 1844 okt. 26. — *448*

[215] „Morning Chronicle", 1843 júl. 6.; ilyen aláírással jelentek meg A. Somerville cikkei. — *449*

[216] Az ír mezőgazdaságra vonatkozó fenti adatok forrása A. Alison idézett könyvén kívül: Nicholls: „Poor Laws — Ireland", 7—10., 130—131. old. — *452*

[217] 1838-ig az egyházi tizedet természetben fizették a földet művelő bérlők. Az 1838. évi Commutation Act rendelkezése szerint az egyházi adót a földtulajdonosoknak kell kifizetniök, mégpedig pénzben. A földtulajdonosok ezt a terhet a bérleti díjak egyszerű felemelésével visszahárították a földművelőkre. — *452*

[218] „A Sketch of the State of Ireland"; a névtelen brosúra szerzője J. W. Croker; első kiadása valójában 1808-ban jelent meg. Az idézett hely az 1808-as kiadásban 27. old., az 1822-es, nyolcadik kiadásban 29. old. — *453*

[219] A repeal az 1798 évi ír felkelés leverése után Írországra rákényszerített 1801 jan. 1-i angol—ír unió eltörlésének követelése. Az Írország autonómiájának utolsó nyomait is eltüntető és az ír parlamentet feloszlató unió eltörlése a 20-as évektől kezdve a legnépszerűbb követelés lett Írországban. A mozgalom élén egyezkedésre hajló polgári liberálisok álltak, O'Connell és társai, több kompromisszumkísérlet után azonban 1840-ben mégis megalakult a repeal-szövetség, és a harc fellángolt. A repeal-szövetség vezetőjét, O'Connellt 1843-ban letartóztatták és 1844 elején 12 havi börtönre és 2000 font st. pénzbüntetésre ítélték (az ítéletet a Queen's Bench máj. 24-én megerősítette, a felsőház azonban szeptemberben megsemmisítette). — *453*

[220] Lásd 1. köt. 523—549. old. — Carlyle könyvében az idevágó részek: I. könyv I. fej., III. könyv II., VII—IX., XIII. fej. — *455*

[221] „Laissez faire, laissez aller" vagy „laissez passer" (engedd tenni, engedd menni) az „erők szabad játékának" liberalista gazdasági alapelve; a fiziokraták, az állami be nem avatkozást hirdető közgazdászok, utóbb a szabadkereskedők jelszava. — *456*

[222] V. ö. Stirner: „Der Einzige und sein Eigentum", II. szakasz II. fej. — *456*

[223] Bill for Enlarging the Powers of Justices in Determining Complaints between Masters, Servants and Artificers (Törvényjavaslat a bírák hatáskörének kiszélesítésére a munkáltatók, cselédek és kézművesek közti panaszok eldöntésében) 1844; „Hansard's Parliamentary Debates", III. sorozat LXXIII., LXIV. köt. — *461*

[224] Az adatok legnagyobbrészt a „Northern Star"-ból valók: 1843 júl. 8., nov. 25., dec. 9., 1844 febr. 10., 24., márc. 30., dec. 28., febr. 24. — *465*

[225] An Act for the Better Relief and Employment of the Poor (Törvény a szegények jobb felsegélyezésére és foglalkoztatására), 1782. — *467*

[226] Gaskell: „Manufacturing Population", 11—13. old. — *470*

[227] „Ezeregyéjszaka" (170—171. éjszaka): „A borbély hatodik testvérének története"; ebben a gazdag barmakida kigúnyolja az éhező szegényt, lakomát ad neki, de ezen ételek helyett szavakkal tartja. — *470*

[228] Carlyle: „Chartism", 92—93. old. — *470*

[229] Engels a „Times"-t itt a „Northern Star" 1844 jún. 15-i száma alapján idézi, amely nem jelöli meg pontosan az idézett „Times"-számot. Az idézet a „Times" júniusi számainak egyikében sem szerepel ebben a formában, de egy sor tudósítás és vezércikkbeli megállapítás tendenciában megegyezik vele. — *470*

[230] A forradalmi hadsereg jakobinus jelszava, szerzőjének Chamfort-t tartják. — *470 572*

[231] Thermidor kilencedike (1794 júl. 27.) Robespierre és a jakobinus diktatúra bukásának napja, a nagyburzsoázia ellenforradalmának kezdete. — *473 533*

[232] A cikk a „New Moral World"-ben jelent meg, azzal a szerkesztőségi megjegyzéssel, hogy az írás kivonat egy levélből, amelyet a lap egyik régebbi tudósítója a poroszországi Barmenből küldött. — „The New Moral World: and Gazette of the Rational Society" az angol owenista szocialisták hetilapja, 1834 áprilisában alapította R. Owen, különféle alcímekkel Londonban, Manchesterben, Birminghamben, Leedsben, majd (1841 októberétől) megint Londonban jelent meg; 1845 áprilisában két hasonló nevű újságra szakadt, az egyik, teista szellemben szerkesztett újság 1846-ig, a másik, következetes owenista újság 1845 végéig jelent meg. Engels a lap munkatársa volt 1843 novemberétől 1845 májusáig. — *475*

[233] Egy csoport angol utopikus szocialista 1842-ben Ham-Commonban (London környékén) Concordium néven kommunista-települést alapított; a ham-commoni szocialisták (G. P. Greves angol misztikus hívei) erkölcsi öntökéletesítést és aszkétikus életmódot hirdettek. A település csak rövid ideig állt fenn. — *475*

[234] 1844-ben háború tört ki Franciaország és Marokkó között, mert Marokkó népe támogatta az algériai szabadságmozgalmat a francia gyarmati terjeszkedés ellen. — *475*

[235] „Vorwärts!" hetenként kétszer megjelenő német lap, Párizsban adták ki 1844 januártól decemberig. Marx befolyása alatt 1844 nyarától az újság mindinkább kommunista jelleget öltött, és élesen bírálta a poroszországi állapotokat. Marx és Engels több cikket írtak a lapba (lásd 1. köt. 392—408. és 550—591. old.). A porosz kormány kérésére a Guizot-kormány 1845 januárjában Marxot és az újság több más munkatársát kiutasította Franciaországból. — *475 477*

[236] „Débat social" belga republikánus újság, 1844-ben alapította A. Bartels és L. Jottrand, 1849-ig jelent meg Brüsszelben. — *475*

[237] E. Bauert „Der Streit der Kritik mit Kirche und Staat" c. könyvéért négy évre ítélték. — A fentebb említett düsseldorfi költő W. Müller. — *476*

[238] A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ről van szó (v. ö. 30. jegyz.). — *477*

[239] „Trier'sche Zeitung" német napilap, 1757-ben alapították Trierben, 1815-től jelent meg ezen a címen; a 40-es években polgári radikális újság, szerkesztője F. Walthr; 1843-tól K. Grün befolyása alá kerül, cikkez a szocializmusról és az „igazi szocializmus" szócsövévé válik; 1851-ig jelent meg. — *477 585*

[240] „Der Sprecher, oder Rheinisch-Westphälischer Anzeiger" német újság, 1798-ban alapították Dortmundban, 1841-től Weselben jelenik meg, szerkesztője 1841—42-ben R. Benedix, 1842—44-ben a szerkesztőség tagja K. Grün is. — *477*

[241] „Ein »sozialistischer« Spuk" („Szocialista" kísértet), „Kölnische Zeitung", 1844 nov. 9. sz. — „Kölnische Zeitung" német napilap, e címen 1802-től jelent meg Kölnben, a 30—40-es években a katolicizmust védelmező, ugyanakkor a liberalizmussal kacérkodó újság; a „Rheinische Zeitung" (Vö. 61. jegyz.) dühödt ellenfele volt. — *479*

[242] Harmony (Harmónia) az angol owenista szocialisták által 1841-ben Hampshire-ben alapított kommunista település; 1846 elejéig állt fenn; v. ö. még 499—502. old. — *479*

[243] Heine költeményét Engels saját angol fordításában közli; a fordítás a költemény régebbi, csak négyszakaszos változata alapján készült, amely a „Vorwärts!" (v. ö. 235. jegyz.) 1844 júl. 10-i számában jelent meg. — *480*

[244] „Deutsches Bürgerbuch für 1845", Darmstadt, kiadta H. Püttmann. Az évkönyv egy sor „igazi szocialista" cikken kívül írásokat közölt F. W. Wolfftól és G. Weerthtől; itt jelent meg Engels névtelen ismertetése a kommunista településekről (lásd 490—503. old.). Az évkönyv második kötete, a „Deutsches Bürgerbuch für 1846", Mannheimban jelent meg 1846 nyarán, kiadója szintén H. Püttmann; itt jelent meg Fourier-nak egy töredéke a kereskedelemről Engels fordításában, bevezetésével és utószavával (lásd 565—570. old.). — *483*

[245] „Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform", kiadta H. Püttmann; két kötete jelent meg, az első 1845 augusztusában Darmstadtban, a második 1846 végén a Konstanz melletti Bellevue-ben. Az évkönyvek alapvető irányzatát az „igazi szocialisták" adták meg, de itt jelent meg az első kötetben Engels két elberfeldi beszéde (lásd 504—523. old.), a második kötetben a londoni nemzetek-ünnepéről szóló cikke (lásd 571—584. old.). — *484*

[246] „Gesellschaftsspiegel", Elberfeld 1845—46; 12 füzete jelent meg. Engels részt vett a folyóirat előkészítésében, de azután nem lett tagja a szerkesztőségnek. A folyóiratot Hess vezette és elsősorban az „igazi szocialisták" írásait közölte. — *484*

[247] Marx „A politika és a nemzetgazdaságtan bírálata" címen nagyobb munkában szándékozott közreadni 1843 vége óta folytatott tanulmányai alapján a polgári gazdaságtan materialista és kommunista kritikáját. A „Szent család" miatti átmeneti félbeszakítás után 1844 decemberében Marx újra hozzáfogott műve kidolgozásához, és 1845 febr. 1-én szerződést is kötött Leske darmstadti kiadóval egy kétkötetes munka kiadására ezen a

címen. Marx ez időtől kezdve állandóan tovább dolgozott a közgazdasági problémákon, tervét azonban most sem sikerült megvalósítania; mint Leskének írja, 1846 aug. 1., szükségesnek tartotta, hogy a pozitív kifejtést megelőzően egy polemikus írást adjanak ki a német filozófia és a német szocializmus ellen (ez a „Német ideológia", 1845—46; lásd 3. köt.). E miatt a gazdaságtani mű megírására megint nem került sor. (A szerződést Leske aztán 1847 februárjában felbontotta.) A tervezett mű előmunkálataiból fennmaradt az 1844-es kéziratok egy része (amely „Ökonómiai-filozófiai kéziratok 1844-ből" címen ismeretes; lásd pótkötetben e sorozathoz) és számos 1845—46-ból származó, az angol és francia közgazdászok tanulmányozása során keletkezett kivonat és megjegyzés. — *484* *488*

[248] V. ö. Marx: „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés", „Deutsch-Französische Jahrbücher" (lásd 1. köt. 390—391. old.). — *484*

[249] Engels: „A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen" (1. köt. 479—494. old.), „A mozgalom a kontinensen" (1. köt. 495—496. old.) és két levél a szerkesztőhöz a „Times"-től eredő ilyen tárgyú anyagokról. — *485*

[250] Engels két beszédét lásd 504—523. old. — *486*

[251] Hess: „Über die Not in unserer Gesellschaft und deren Abhülfe"; a gyűjteményről v. ö. 244. jegyz. — *487*

[252] J. Finch levelei: „Notes of Travel in the United States", 1844 januártól októberig jelentek meg a „New Moral World"-ben; a 29 levélből 14 foglalkozik a kommunista településekkel. — *487* *492*

[253] „Morning Chronicle", 1842 dec. 13.; ilyen aláírással jelentek meg A. Somerville cikkei. — *487* *500*

[254] „Das Westphälische Dampfboot" német havi folyóirat, 1845 januártól 1848 márciusáig jelent meg Bielefeldben, majd (47 januárjától) Paderbornban; szerkesztője O. Lüning, „igazi szocialista" irányzatú; Engelsnek is jelent meg benne írása (lásd 553—564. old.). — *487*

[255] „Allgemeines Volksblatt" német havi folyóirat, 1845 januártól 1846 elejéig jelent meg Kölnben; egyik kiadója a Marxhoz és Engelshez közelálló D'Ester volt. — *487*

[256] Marx és Engels: „A szent család" (lásd 1—210. old.). — *488*

[257] Hess: „Die letzten Philosophen". — *488*

[258] „Neue Anekdota", Darmstadt, 1845 máj. vége. A gyűjtemény különféle, a cenzúra által betiltott újságcikkeket tartalmazott M. Hesstől, K. Grüntől, O. Lüningtől és másoktól, amelyek túlnyomórészt 1844 első felében íródtak (a cím célzás a régi „Anekdotá"-ra; v. ö. 1. köt. 1. jegyz.). Marx és Engels a gyűjteménnyel kapcsolatban mindjárt megjelenése után — v. ö. Grün levelét Hessnek — egy sor éles kritikai megjegyzést tett. — *488*

[259] Engels Hess bevonásával Marxszal együtt tervbe vette (v. ö. 1845 febr. 22—márc. 7-i és márc. 17-i levelét Marxnak), hogy kiad egy német fordítás-sorozatot: „A külföld legjelesebb szocialista írói"; a sorozatot Fourier-val akarták kezdeni. (V. ö. még 300. jegyz.) — *488*

[260] L. Pitke[i]thl[e]y tudósítása: „Emigration etc.", 1843 máj. 6-án jelent meg a „Northern Star"-ban. — *493*

[261] H. Martineau: „Society in America" és „Retrospect of Western Travel"; J. Melish: „Travels through the United States"; J. S. Buckingham: „America: Historical, Descriptive and Statistic", „The Slave States of America" és „The Eastern and Western States of America". — *498*

[262] 1845 februárjában Elberfeldben három vitagyűlést rendeztek M. Hess elnökletével a kommunizmus kérdéseiről. Az első kettőn Engels előadást tartott. A két előadást Engels a „Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform" (v. ö. 245. jegyz.) számára jobban kidolgozta. (A gyűlésekről v. ö. még Engels tudósítását a „New Moral World"-ben, lásd 483., 485—487. old., valamint Engels levelét Marxnak, 1845 febr. 22.) — *504*

[263] „Érintkezés" (Verkehr) a fiatal Marx és Engels tág kifejezése; magában foglalja a termelési viszonyok egészét, sőt az emberek minden társadalmi élettevékenységét, olykor azonban csak a termelést vagy a forgalmat jelenti; értelmezéséhez v. ö. Marx 1846 dec. 28-i levelét Annyenkovnak (Marx—Engels: „Levelek »A tőké«-ről", 16—17. old.). — *506*

[264] A válságciklusok hosszának itt és a „Munkásosztály helyzeté"-ben adott becsléséről lv. ö. a „Munkásosztály helyzete" 1892-es előszavában, lásd a Mellékletekben, 599. old. — *506*

[265] V. ö. pl. Marx: „A moselvidéki †† -tudósító igazolása" (lásd 1. köt. 171—198. old.). — A „Rheinische Zeitung"-ról v. ö. 61. jegyz. — *516*

[266] Az 1834 január 1-én létrejött porosz—német vámegylet (Zollverein) gazdaságilag egyesítette a német szövetség (Bund) kisebb államait Poroszország vezetése alatt; részvevői kiküszöbölték a belső vámokat és közösen szabályozták a behozatali vámokat. — *518*

[267] List: „Das nationale System der politischen Ökonomie". — *518*

[268] Az első ópiumháború után kötött Nanking-szerződésben (1842) az angol gyarmatosítók arra kényszerítették Kínát, hogy öt kínai kikötőt megnyisson az angol kereskedelem előtt. — *521*

[269] 1845 aug. 12-én Lipcsében a szász katonaság fegyverrel támadott meg és vert szét egy tüntetést, amely a János szász trónörökös lipcsei tartózkodásakor rendezett ünnepségek és katonai parádé alkalmából tiltakozott a német-katolikusok és egyik vezetőjük, J. Ronge üldözése ellen. A német-katolikusok mozgalma 1844-ben bontakozott ki, s a polgárság és kispolgárság jelentős rétegeit ragadta magával; a német-katolikusok elutasították a pápa főségét és egy sor katolikus hittételt és szertartást, s igyekeztek a katolicizmust az erősödő német burzsoázia igényéhez idomítani. — *524*

[270] 1819 aug. 16-án a Manchester melletti Petersfielden 60 000 ember gyűlt össze, főként munkások, akik általános választójogért, jobb munkafeltételekért, magasabb bérért tüntettek. A békés gyűlést vérbefojtották — mégpedig azokkal a huszárokkal, akik Waterloonál harcoltak, innen kapta a mészárlás a Peterloo nevet. — *524 537*

[271] „Dante Alighieri's göttliche Komödie. Metrisch übertragen und mit kritischen und historischen Erläuterungen versehen von Philaletes"; Philaletes volt János szász herceg írói álneve. — *524*

[272] „Dicsőséges forradalomnak" nevezi az angol polgári történetírás az 1688-as államcsínyt, amely véget vetett a forradalmak korszakának, megszilárdította az alkotmányos monarchiát, létrehozta az arisztokrácia és a nagyburzsoázia osztálykompromisszumát és az orániai III. Vilmossal uralomra juttatta a „földesúri és tőkés értéktöbblet-csinálókat", szabad utat nyitva a tőkés fejlődésnek. — A „Northern Star" hivatkozott cikke az 1845 nov. 6-i számban jelent meg. — *525*

[273] A mozgalomról v. ö. 413. old. — *526*

[274] A német nemzet szent római birodalmának nevezték a régi német birodalmat I. Ottó római császárrá koronázásától (962) kezdődően; a szent római birodalom 1806-ig állt fenn. — *529*

[275] Svájc függetlenségi harca a XIII—XIV. sz.-ban kezdődött; Svájcnak a szent római birodalomtól való függetlensége a baseli békétől (1499) kelteződik. — *530*

[276] A legfelsőbb Birodalmi Törvényszék (Reichskammergericht) volt 1806-ban bekövetkezett eltörléséig a Birodalmi Udvari Tanács (Reichshofrat) mellett a legmagasabb bíróság Németországban. 1495-ben létesítették, eleinte különböző helyeken ülésezett, 1525-től Speyer, 1693-tól 1806-ig Wetzlar volt az állandó székhelye. — *530*

[277] 1792 aug. 10-én a felfegyverzett nép megostromolta a királyi kastélyt; a felkelés hatására a Törvényhozó gyűlés kimondta XVI. Lajos felfüggesztését és a Nemzeti konvent egybehívását, s ezzel az 1791-es alkotmány (amely Franciaországot alkotmányos monarchiává nyilvánította) érvényét vesztette. — *532 574*

[278] 1789 aug. 4-én éjszaka az Alkotmányozó gyűlés — az egész Franciaországban fellángoló parasztfelkelések nyomására — eltörölte a nemesség több feudális kiváltságát. — *532*

[279] A konvent az 1793 ápr. 9-i rendelettel 63 népképviselőt küldött ki a köztársaság 11 hadseregéhez. E biztosokat korlátlan hatalommal ruházták fel a tisztek és katonák, hadseregszállítók stb. ellenőrzésére, minden ellenforradalmi tevékenység elnyomására. — *533*

[280] Hogy kiszorítsa Angliát az európai piacról, Napóleon 1806-ban elrendelte a kontinentális zárlatot; berlini dekrétumában többek között kijelenti: „A brit szigetek blokád alatt vannak . . . a brit szigetekkel való kereskedés és a velük való bármiféle kapcsolat tilos." A blokádban Franciaország minden csatlósa és szövetségese részt vett. — *534*

[281] Angol nemzeti dal; Thomson és Mallet „Alfred" c. színművéből (zenéjét szerezte Th. A. Arne) származik. — *536*

[282] A napóleoni háborúkat követő években kitört angol népmozgalmakra a Castlereagh-kormány 1819-ben a „szájkosár-törvényeknek" gúnyolt hat törvénnyel („Six Acts") válaszolt; ezek üldözték a haladó sajtót és könyvkiadást, és megtiltották népgyűlések, tömegfelvonulások rendezését stb. — *537*

[283] A Szövetségi Szerződést (Bundesakte) a Bécsi Kongresszus fogadta el 1815 jún. 8-án; ez a szerződés formálisan egyesítette a számos német államot az úgynevezett Német Szövetségben (Bundban). A Német Szövetség azonban nem szüntette meg Németország szétforgácsoltságát. — A Szövetségi Szerződés 13. cikkelyében tett ígéretet, hogy valamennyi a Német Szövetségben egyesült állam alkotmányt kap, nem teljesítették. Az alább idézett 1815 máj. 22-i rendelet: „Verordnung über die zu bildende Repräsentation des Volks" (Rendelet a megalkotandó népképviseletről); kiadva júl. 8-án. — *540*

[284] Vendée francia tartományban a francia forradalom alatt, 1793 tavaszán ellenforradalmi felkelés tört ki a nemesség vezetésével, amely e gazdaságilag elmaradott terület parasztságára támaszkodott. A Vendée az ellenforradalmi megmozdulások szimbólumává vált. — *541*

[285] V. ö. erről 294. és 11. jegyz., valamint Engels: „Az angol gabonatörvények története", lásd 548—552. old. — *542*

[286] Spanyolországban 1820 januárjában polgári forradalom tört ki, forradalmi felkelések voltak Nápolyban és Palermóban 1820 júliusában, Portugáliában 1820 augusztusában és Piemontban 1821 márciusában. A forradalmi megmozdulásokat a Szent Szövetség letörte, Spanyolországba francia, Olaszországba osztrák csapatokat küldött. — *545*

[287] A carbonarik francia titkos társasága (La Charbonnerie) 1820—21 fordulóján alakult az olasz carbonarik mintájára. A mozgalom különböző politikai irányzatok képviselőit egyesítette, akiknek közös céljuk a Bourbonok megdöntése volt. 1822-ben összeesküvést szerveztek, amely több város (Belfort, La Rochelle stb.) helyőrségében felkelést akart szítani. Az összeesküvés kudarca és több vezető kivégzése után a carbonarik beszüntették tevékenységüket. — *545*

[288] 1816—19-ben Angliában hatalmasan fellendült a demokratikus tömegmozgalom a választóreformért. — *545*

[289] 1821-ben a görög nép felkelt az évszázados török uralom ellen és 1822 jan. 13-án kinyilatkoztatta függetlenségét. A felszabadító háború elhúzódott egészen 1828—29-ig, Törökországnak az oroszoktól elszenvedett vereségéig. A drinápolyi békében (1829 szept.) Törökország elismerte Görögország teljes függetlenségét. — *545*

[290] A „három nap" a párizsi júliusi forradalom, amely 1830 júl. 27-én kezdődött és júl. 29-én fejeződött be a nép győzelmével. — *545 577*

[291] Az arisztokrata lengyel forradalom 1830 nov. 29-én tört ki. A cárizmus ellen irányult és nem tűzte célul az égető társadalmi problémák megoldását; a demokratikus elem nagyon gyenge volt, és a felkelés vezetése a lengyel nemesség kezében maradt. — *545*

[292] A bécsi miniszterkonferencia 1832 jún. 12-i zárójegyzőkönyvében a német fejedelmek kölcsönös támogatásra kötelezték magukat a liberális és demokratikus mozgalom elleni harcban. A dokumentumot K. T. Welcker adta ki 1844-ben a „Wichtige Urkunden für den Rechtszustand der deutschen Nation"-ban. — *546*

[293] Sir J. Graham angol belügyminiszter 1844-ben utasította a postai hatóságoka t, hogy az olasz politikai emigránsok leveleit kézbesítés előtt nyissák fel és tartalmukat közöljék az osztrák hatóságokkal (valószínű, hogy ezen a módon árulták el a Bandiera-testvéreket, az osztrák hadsereg olasz tisztjeit, akiket azután Nápoly felszabadítására irányuló terveikért kivégeztek). — *547*

[294] Sliding-scale (mozgó skála) Angliában és más országokban is alkalmazott rendszer a gabonavámok megállapítására, lényege, hogy emelkedő gabonaárak esetén a vám csökken és csökkenő árak esetén emelkedik. Az angliai sliding-scale tervét a tory Canning-kormány dolgozta ki 1827-ben, és némi változtatással a tory Wellington-kormány vezette be mint törvényt 1828-ban. — *549*

[295] „The Anti-Bread-Tax-Circular" kéthetenként megjelenő angol lap, 1839 áprilistól 1843 szeptemberig jelent meg Manchesterben, először „The Anti-Corn-Law-Circular" címen; a Gabonatörvény-ellenes Liga lapja. — *549*

[296] Biblia, Jer. Siralm. 4, 9. — *550*

[297] W. Lovett és F. Place: „The People's Charter; being the Outline of an Act etc." (v. ö. még a „Munkásosztály helyzeté"-ben, 413—414. old.). — *551*

[298] A leírt eseményekről folytatólagos tudósítást adott a „Northern Star": „Trades' Movement", 1844 okt. 19., 26., nov. 2., 9., 16., 23., 30., dec. 7., 21. 28., 1845 jan. 18. — *553*

[299] Van Diemen földje angol büntetőgyarmat, 1853 óta Tasmániának nevezik. — *554*

[300] A Fourier-töredék lefordítása része volt egy átfogóbb tervnek, amelynek keretében Marx és Engels el akarta terjeszteni Németországban a francia és angol utopikus szocialisták legjobb írásait (v. ö. 259. jegyz.). A bevezetésben és utószóban Engels először bírálja nyilvánosan az „igazi szocialistákat". — *565*

[301] Stein: „Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs". — *565*

[302] Fourier írásaiban (elsősorban a „Théorie de l'unité universelle" „E. jegyzet"-ében) fantasztikus leírások és táblázatok találhatók azokról a változásokról, amelyek szerinte a természetben végbe fognak menni: melegsugárzó napkoronák keletkezése az Északi- és Déli-sark felett, a tengervíz kellemetlen ízének megváltozása, a vadállatok hasznos háziállatokká változása stb. stb. A „Phalange" Fourier hagyatékából egy sor további hasonló részletet közölt. — *566*

[303] „La Phalange. Revue de la science sociale" a francia fourieristák lapja, 1832-től 1849-ig jelent meg Párizsban, címét, terjedelmét, megjelenése gyakoriságát többször változtatta. 1843-tól (a „Démocratie pacifique" megindulásától — v. ö. 93. jegyz.) a „Phalange" a fourieristák elméleti folyóirata lett. — *567*

[304] Alább következik Fourier töredékének fordítása; ezt kiadásunkban nem közöljük. A fordítás felöleli a „Trois unités externes"-ről írott Fourier-mű első hét fejezetét, ezek a kereskedelem általános természetéről és a csődbejelentés 36 típusáról szólnak. Engels egyes részleteket kihagyott, elsősorban Fourier fantasztikus jövőbe-kalandozásait és néhány időszerűségét vesztett célzást, ugyanakkor a kéziratnak három hosszabb részét (amelyek megegyeztek a „Quatre mouvements" szövegében megjelent részekkel, és ezért a „Phalange" elhagyta és utalással helyettesítette) a „Quatre mouvements" alapján kipótolta és bevette a fordításba. A fordítás eléggé szabad. — *567*

[305] V. ö. Würzburgi Konrád: „Diu guldin smitte", 143. — „Májtenger" a régi német mondában olyan tenger, amelynek megalvadt vize a hajókat foglyul ejti. — *567*

[306] V. ö. pl. Fourier: „Nouveau monde industriel et sociétaire", Előszó I. cikkely. — *568*

[307] V. ö. Hegel: „Philosophie der Geschichte". — *568*

[308] H. W. Kaiser: „Die Persönlichkeit des Eigentums" (1. §). — *568*

[309] V. ö. Fourier: „Théorie de l'unité universelle, II. rész 3. fej. (valamint „Nouveau monde industriel et sociétaire", XLI. fej.). — *569*

310 „A nemzetek ünnepe Londonban", az 1845 szept. 22-i gyűlés vetette meg az alapját a Fraternal Democrats (testvéri demokraták) nemzetközi társaságának, amelyhez csatlakoztak a baloldali chartisták, német munkások (az Igazak Szövetségének tagjai) és más nemzetiségű londoni forradalmár emigránsok. Marx és Engels is részt vettek az egyesülés előkészítésében. (V. ö. még 316. jegyz.) — A cikk elején Engels az „igazi szocialisták" érvelését reprodukálja irónikusan. — *571*

311 Heine: „Zur Beruhigung". — *572*

312 Biblia, Zsolt. 90, 2. — *572*

313 Carmagnole 1792-ben keletkezett forradalmi dal és tánc; szövege a politikai események alakulása szerint változott és bővült. — *572*

314 Az 1793-as alkotmányt a jakobinus diktatúra első hónapjaiban dolgozták ki; az alkotmányt megelőzte az ember és a polgár jogainak nyilatkozata, amely kihirdette a nép szuverenitását, forradalomra való jogát, a társadalom kötelességét arra, hogy munkát, és a munkaképteleneknek ellátást biztosítson. Az alkotmány megszüntette a vagyoni cenzust, bevezette az általános választójogot; ugyanakkor sérthetetlennek minősítette a magántulajdont. Az 1793-as alkotmány a polgárháború és az ellenforradalmi intervenció miatt nem lépett életbe, thermidor után (v. ö. 231. jegyz.) pedig az ellenforradalmi nagyburzsoázia eltörölte. — *572*

315 Jemappes-nál (1792 nov. 6.) és Fleurusnél (1794 jún. 26.) a francia forradalmi hadsereg megverte az európai monarchiák első koalíciójának csapatait. — *573*

316 Marx és Engels londoni tartózkodásuk idején, 1844 augusztusának második felében aktívan dolgoztak az angol munkásmozgalom képviselőinek és a lengyel emigránsoknak közelebb hozásán; részt vettek a chartistáknak, az Igazak Szövetsége londoni csoportja képviselőinek és különböző más országok demokratikus mozgalmai képviselőinek egy tanácskozásán, amelyen Engels javaslatára — a „Northern Star" 1845 aug. 23. számának közlése szerint — a következő határozatot fogadták el: „Egybe kell hívni valamennyi nemzet Londonban élő demokratáinak nyilvános gyűlését, hogy ott megtanácskozzák egy olyan társaság megalapításának kérdését, amelynek célja, hogy — időszaki közös összejövetelek útján — kölcsönösen megismerjék a közös ügyért minden egyes országban folytatott mozgalmat." Ez a gyűlés szept. 22-én folyt le (v. ö. 310. jegyz.); Marx és Engels akkor már elutaztak Londonból és nem tudtak rajta részt venni. — *575*

317 Cooper: „The Purgatory of Suicides. A Prison-Rhyme in Ten Books". — Byron: „Childe Harold's Pilgrimage". — *576*

318 „L'Union, bulletin des ouvriers" francia havi folyóirat, 1843 decembertől 1846 szeptemberig jelent meg Párizsban; saint-simonista munkások egy csoportja adta ki. — *576*

319 Valamennyi beszéd a „Northern Star" 1845 szept. 27-i számában jelent meg. — *576*

320 A felsorolt hegypárti konvent-képviselők 1795 prairial elsején (május 20.) a konventbe behatoló, „kenyeret és az 1793-as alkotmányt" követelő néptömegek élére álltak. A felkelést a jobboldal leverte és a letartóztatott hegypárti képviselőket halálra ítélték. Az elítéltek egy rejtegetett tőrrel szíven szúrták magukat; Romme, Goujon és Duquesnoy azonnal meghalt, Duroyt, Soubranyt és Bourbotte-ot haldokolva vitték a vérpadra. — *580*

[321] 1834 áprilisában felségárulásért perbe fogták a francia republikánus és munkásmozgalom 167 vezetőjét a lyoni felkelés és a Párizsban és más városokban lezajlott forradalmi megmozdulások miatt. A vádlottak között volt az emberi és polgári jogok titkos republikánus társaságának több vezető tagja is. A legtöbb vádlottat a bíróság 1835-ben gyarmatokra száműzte vagy sokévi börtönre ítélte. 28 vádlottat, akik a per folyamán megszöktek, távollétükben ítéltek el. — *583*

[322] „Rheinischer Beobachter" német napilap, 1844-től 1848 elejéig jelent meg Kölnben; kormánylap. — *585*

[323] A „Mellékletek"-ben Engels előszavait közöljük a „Munkásosztály helyzete" 1887-es amerikai és 1892-es német kiadásához. Ezek az előszók a sorozat időrendi elvének megfelelően a megírási idejük szerinti kötetbe tartoznak; itt csak azért közöljük őket, hogy az olvasó együtt rendelkezzék a „Munkásosztály helyzeté"-hez tartozó minden anyaggal. Az előszókkal kapcsolatos jegyzeteket és magyarázatokat, valamint a név- és mű-mutató idevágó anyagát a megfelelő későbbi kötet fogja nyújtani. — *587*

Marx és Engels életének és tevékenységének adatai

(1844 augusztus—1846 április)

1844

kb. augusztus 28—kb. szeptember 6 Engels átutazóban meglátogatja Marxot Párizsban, és tíz napot tölt nála. Megállapítják, hogy „minden elméleti területen teljes egyetértés" van közöttük. Innen kelteződik közvetlen együttműködésük. — Körülbelül erre az időre készül el Marx gazdaságtani és filozófiai tanulmányainak három füzete („Ökonomiai-filozófiai kéziratok 1844-ből"), amelyben először alkalmaz lényegében dialektikus materialista kategóriákat a gazdaságtan területén, s amelyben a hegeli filozófia alapjait kritizálja; az írás befejezését és kiadását azonban a „Szent család" miatt elhalasztja. Hozzáfognak első közös művük — a „Szent család" — megírásához. Párizsi tartózkodása alatt Engels megírja a munka ráeső részét. — Marx megnyeri Engelst a „Vorwärts!" munkatársául, amelynek szerkesztésében ő maga tevékenyen részt vesz. — Engels megismerkedik a francia munkásmozgalommal; látogatja a szocialisták és kommunisták gyűléseit, találkozik Bakunyinnal és Grigorij Mihajlovics Tolsztojjal is.

augusztus 31—október 19 A „Vorwärts!"-ben megjelennek Engels cikkei: „Anglia helyzete. A tizennyolcadik század" és „Anglia helyzete. Az angol alkotmány", amelyeket még 1844 februárjában és márciusában Angliában írt, és a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-be szánt.

kb. szeptember 6 Engels Párizsból Barmenbe utazik, ahonnan levélben tart kapcsolatot Marxszal.

szeptember—november Marx folytatja Párizsban a „Szent család" írását, lényegesen kibővítve az Engelsszel együtt felvázolt eredeti tervet. Munkája során behatóan tanulmányozza a XVII. és XVIII. sz. angol és francia materialistáit is.

kb. szeptember 24 Marx levelet kap Heinétől, amelyben a költő kéri, jelentesse meg a „Vorwärts!"-ben a „Németország. Téli rege" c. verses szatírájának néhány fejezetét. Marx teljesíti a kérést.

1844 szeptember—1845 január Marx kapcsolatot tart francia demokratákkal és szocialistákkal, az Igazak Szövetségének párizsi vezetőivel és a legtöbb francia titkos munkástársaság vezetőjével; gyakran részt vesz a német és francia munkások gyűlésein.

1844 szeptember második fele—1845 március Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. művén dolgozik Barmenben. — Tevékenyen részt vesz a szocialista propagandában és a Rajna-tartomány demokrata és szocialista mozgalmának szervezésében; meg-

teremti a kapcsolatot Barmen, Elberfeld, Köln, Düsseldorf, Bonn és más városok szocialistáival, fellép gyűléseken, amelyeken a kommunizmus eszméit propagálja, és részt vesz szocialista írások kiadásában.

október eleje Engels levelet ír Marxnak a németországi szocialista propagandáról és arról, hogy sürgetően szükség lenne a materialista és kommunista elvek két-három könyv terjedelmű kifejtésére, amely a szocialista mozgalomnak elméleti alapul szolgálna.

október 18 után Marx levelet kap Weitlingtől Londonból, aki felajánlja barátságát, és arra kéri, hogy lépjen vele levelezésbe. — Engels „Az újabban létrejött és még fennálló kommunista települések leírása" c. írásán dolgozik.

1844 október—1845 április eleje Engels folytatja közreműködését a „New Moral World"-ban; tudósításai jelennek meg a szocialista és kommunista eszmék németországi terjedéséről.

november második fele—december Marx befejezi a „Szent család"-ot és elküldi a kéziratot a kiadónak Frankfurt am Mainba; megadja a mű végleges címét. — Engels, majd Marx elolvassa Max Stirner „Der Einzige und sein Eigentum"-ját; leveleikben bírálják a könyvet.

1844 vége—1845 január Marx folytatja a XVIII. és XIX. sz.-i angol és francia közgazdászok tanulmányozását.

1845

január 11 Poroszország nyomására a francia kormány elrendeli Marxnak és a „Vorwärts!" több más munkatársának Franciaországból való kiutasítását.

január vége Marx találkozik Louis Blanc-nal.

február 1 Marx a Párizsban időző Leske darmstadti kiadóval szerződést köt egy kétkötetes gazdaságtani mű, „A politika és a nemzetgazdaságtan bírálata" kiadására.

kb. február 2 Marx találkozik Párizsban a francia utopikus kommunista Etienne Cabet-val.

február 3 Marx, Franciaországból kiutasítva, Brüsszelbe költözik.

február—július Marx tovább dolgozik Brüsszelben gazdaságtani művén.

február—december Marx levelez párizsi német demokrata és szocialista funkcionáriusokkal és az Igazak Szövetsége párizsi vezetőivel.

február 8, 15 és 22 Engels vezető szerepet visz elberfeldi gyűléseken, amelyeken nagyobb, főleg polgári hallgatóság előtt a szocialista és kommunista eszmékről tartanak előadásokat. Engels február 8-i és 15-i beszédeit 1845 augusztusában közzéteszik a „Rheinische Jahrbücher" első kötetében.

kb. február 24 Megjelenik a „Szent család".

február 28 Engelsszel közlik az elberfeldi főpolgármester hivatalos rendelkezését, amely minden szocialista és kommunista témákkal foglalkozó gyűlést betilt Elberfeldben.

március 15 Engels befejezi „A munkásosztály helyzete Angliában" c. művét és elküldi a kéziratot a kiadónak Lipcsébe.

kb. március Marx megírja téziseit Feuerbachról.

március—május Marx és Engels sikertelen tárgyalásokat folytat egy könyvsorozat kiadásáról, amelyben Fourier, Owen, Morelly, a saint-simonisták stb. legjobb művei jelennének meg fordításban.

kb. április 5 Engels tudósítást ír a „New Moral World" számára az elberfeldi gyűlésekről, amely május 10-én jelenik meg.

április 5 után Engels megszakítja szüleivel a kapcsolatot, s a rendőrségtől is zaklatva Barmenből átköltözik Brüsszelbe Marxhoz. Marx kifejti neki „a fővonásaiban már kidolgozott materialista történelemelméletet".

április—december Marx és Engels kapcsolatba lépnek belga demokrata és szocialista funkciónáriusokkal, valamint a lengyel forradalmi emigráció képviselőivel.

május vége Megjelenik Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. műve.

kb. július 12—kb. augusztus 21 Marx és Engels Angliában tartózkodik. A legtöbb időt Manchesterben töltik, ahol főleg az angol közgazdászok műveit tanulmányozzák. Itt olvassa és kivonatolja Marx többek között Pettyt, Tooke-ot, Coopert, Thompsont és Cobbettet.

augusztus közepe Marx és Engels találkozik Londonban George Harneyval, a „Northern Star" egyik szerkesztőjével, és az Igazak Szövetsége londoni vezetőivel, Karl Schapperral, Josef Moll-lal és másokkal.

kb. augusztus 20 Marx és Engels részt vesz Londonban egy megbeszélésen, amelyen chartisták, az Igazak Szövetségének vezetői és különböző országok forradalmi és demokratikus mozgalmainak funkcionáriusai jelennek meg. A megbeszélésen elfogadják Engels javaslatát, hogy az egyes országokbeli demokrata és forradalmi mozgalomról való kölcsönös tájékoztatás végett alakítsák meg Londonban az összes nemzetek demokratáinak társaságát.

kb. augusztus 24 Marx és Engels visszatér Angliából Brüsszelbe.

szeptember 8 és 11 között Engels cikket ír „A minapi lipcsei mészárlás — A német munkásmozgalom" címmel, amely szeptember 13-án jelenik meg a „Northern Star"-ban. Ezzel kezdődik munkatársi tevékenysége a lapnál.

szeptember Marx és Engels elolvassa Bruno Bauer cikkét, amelyben a „Szent család" szerzőit támadja. Elhatározzák, hogy a támadásra kimerítő vitairatban válaszolnak. Ezen eredeti terv kibővítésével írják meg a „Német ideológiát" amelynek kéziratán 1846 augusztusáig dolgoznak. Marx ezért megszakítja munkáját a „Politika és a nemzetgazdaságtan bírálata" kéziratán. — Megszületik Marx második leánya, Laura.

október 15 Engels az angol munkásság tájékoztatására cikksorozatba kezd „Németország állapota" címmel. A sorozat első cikke október 25-én jelenik meg a „Northern Star"-ban.

november 8 A „Northern Star"-ban megjelenik Engels második cikke „Németország állapotá"-ról.

december 1 Marx megtudja, hogy a porosz kormány a belga hatóságoktól kiutasítását kéri, s ezért feladja porosz állampolgárságát.

1845 vége Minthogy a tervezett szocialista kiadványsorozat számára nem akadt kiadó, csak a „Fourier töredékes munkája a kereskedelemről" c. írás jelenik meg Engels fordításában, bevezetésével és utószavával a „Deutsches Bürgerbuch für 1846"-ben. Itt lép fel Engels első ízben az „igazi szocializmus" ellen. — Engels megírja „A nemzetek ünnepe Londonban" c. cikkét, amely azonban csak 1846 végén, a „Rheinische Jahrbücher" második kötetében jelenik meg.

1846

1846 eleje Marx és Engels Brüsszelben Kommunista Levelező Bizottságot alakit, hogy ezzel elősegítsék a különböző országok szocialistáinak és haladó munkásainak ideológiai és szervezeti összefogását. Előkészületeket tesznek egy nemzetközi kommunista szervezet létrehozására, s levelező bizottságok alakítását kezdeményezik Londonban, Párizsban és néhány német városban.

január 18 Marx egy „Nyilatkozat"-ban megcáfolja a „Trier'sche Zeitung" közleményét, mely szerint ő e lap munkatársa, s elhatárolja magát ennek polgári-filantropikus tendenciáitól.

február 20 Engels megírja a „Northern Star" számára a harmadik cikket „Németország állapotá"-ról. A cikk április 4-én jelenik meg.

március 30 Marx és Engels a brüsszeli Kommunista Levelező Bizottság egyik ülésén Weitling és mások jelenlétében élesen bírálja az „igazi szocializmust" és Weitling durva egyenlősítő kommunizmusát, s követeli a „párt" „megrostálását".

április vége Marx és Engels megismerkedik Wilhelm Wolff-fal, aki emigrált Németországból és röviddel azelőtt érkezett Brüsszelbe. Hamarosan szoros barátságot kötnek vele és felveszik a brüsszeli Kommunista Levelező Bizottságba. Marx és Engels tovább dolgoznak a „Német ideológiá"-n.

Mutató

*(Nevek — idézett művek; hatóságok és egyesületek közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

ALBERT Francis Charles Augustus Emanuel, herceg (1819—1861) — Viktória angol királynő férje. — *528*

ALISON, Sir Archibald (1792—1867) — angol történész, jogász és közgazdász; tory. — *12 250 297 322–324 451 453*

— *The Principles of Population and their Connection with Human Happiness.* (A népesedés elvei és összefüggésük az emberi boldogsággal.) Edinburgh—London 1840. — *297 305 318 323 328–329 451* (132 216)

— *History of Europe from the Commencement of the French Revolution, in 1789, to the Restoration of the Bourbons, in 1815.* (Európa története a francia forradalom kezdetétől, 1789-től, a Bourbonok restaurációjáig, 1815-ig.) Párizs 1840—41. — *297* (151)

ALISON, William Pulteney (1790—1859) — az előbbi bátyja, orvosprofesszor; tory. — *250 297 305–306*

— *Observations on the Management of the Poor in Scotland, and its Effects on the Health of the Great Towns.* (Megfigyelések a szegényügyek intézéséről Skóciában és a nagyvárosok egészségügyi viszonyaira való kihatásairól.) Edinburgh 1840. — *250 254 305–306* (141)

— *Notes on the Report of the Royal Commissioners on the Operation of the Poor Laws in Scotland.* (Megjegyzések a szegénytörvények skótországi hatásának vizsgálatára kiküldött királyi biztosok jelentéséhez.) „Journal of the Statistical Society of London", VII. köt., 1844. — *305* (153)

»*Allgemeine Literaturzeitung*« (Általános irodalmi újság), Charlottenburg. — *5 10 50 61 89 90 98 106 137 142 146–147 149–150 154–156 209–210* (1 3 5 6 7 8 16 17 18 19 20 24 39 40 49 56 57 58 59 86 91 125)

»*Allgemeine Zeitung*« (Általános újság), Augsburg. — *133* (81)

»*Allgemeines Volksblatt. Populärer Monatsbericht über die wichtigsten Zeitfragen*« (Általános néplap. Népszerű havi beszámoló a legfontosabb korkérdésekről), Köln. — *487* (255)

ALSTON, G. — Bethnal Green-i lelkész. — *246* (138)

ANAXAGORASZ, klazdomenai-i (i. e. kb. 500—428) — görög materialista filozófus. — *126* (76)

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt — nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva — mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik, vagy az kétséget kizáróan megállapítható. Az újságok és folyóiratok közül egy csillaggal (*) jelöltük azokat, amelyeknek Marx és Engels ez időben munkatársa volt, két csillaggal (**) azokat, amelyeknek szerkesztésében részt vettek, vagy amelyek befolyásuk alatt álltak.

Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik. (Kiadatlan írások a legújabb német filozófiához és publicisztikához.) Zürich—Wintherthur 1843. — *151 191* (52 258)

Annual Report of the Registrar General *lásd* Registrar General

»*The Anti-Bread-Tax-Circular*« (A kenyértaksa-ellenes körlevél), Manchester. — *549* (295)

ANTONIUS, Marcus (i. e. 83—30) — római politikus és hadvezér, Julius Caesar híve. — *120*

ARISZTEIDÉSZ (i. e. kb. 540—467) — athéni politikus és hadvezér, mérsékelt demokrata. — *120*

ARKWRIGHT, Sir Richard (1732—1792) — angol vállalkozó; az ipari forradalom időszakában megkaparintott különféle szabadalmakat, s emiatt a fonógép feltalálójának tartották. — *10 229 402*

ARNAULD, Antoine (1612—1694) — francia filozófus, janzenista, Descartes ismeretelméletének híve. — *125*

»*The Artisan*« (Az iparos), London. — *251—255 304 312*

Ashley, Anthony *lásd* Shaftesbury, Earl of

ASHWORTH, Edmund (1801—1881) — lancashire-i gyáros, a szabadkereskedelem híve, a munkásegyesülések aktív ellensége. — *355 378 410*

B

BABEUF, François-Noël (Gracchus) (1760—1797) — francia forradalmár, utopikus kommunista, az „egyenlők" összeesküvésének megszervezője. — *46 118 572—573 580*

BACON, Francis, Viscount St. Albans and Baron Verulam (1561—1626) — angol materialista filozófus, természetkutató és történész; egy időben lordkancellár. — *126—127*

BAINES, Sir Edward (1800—1890) — angol újságíró és közgazdász; whig; a „Leeds Mercury" kiadója. — *334*

— *History of the Cotton Manufacture of Great Britain etc.* (Nagy-Britannia pamutiparának története stb.) London 1835. — *227 334—335 338—339 351* (132 163 164 168)

BARBAROUX, Charles-Jean-Marie (1767—1794) — francia politikus, a konvent tagja, a girondisták egyik vezetője. — *578*

BARDSLEY, Samue lArgent (1764—1851) — 1790—1823-ig a manchesteri városi kórház orvosa. — *326*

BARHAM, Charles Foster (1804—1884) — a cornwalli állami kórház főorvosa, a gyermekmunka-bizottság tagja. — *426*

BARRY, Sir David (1780—1835) — angol orvos és fiziológus; az 1833-as gyári bizottság tagja. — *350—353 357—359*

BAUER, Bruno (1809—1882) — német ifjúhegeliánus filozófus, bibliakritikus; 1866 után nemzeti liberális. — *5 37 39 77—78 80 84—90 93—94 98—99 101—104 106—112 114 116—118 130 133—138; 140—143 145—146 148—149 152—156 165 190—192 210 488* (1 3 14 88 91)

— *Die evangelische Landeskirche Preussens und die Wissenschaft.* (A poroszországi evangélikus államegyház és a tudomány.) Lipcse 1840. — *111*

— *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker.* (A szinoptikusok evangéliumi történelmének kritikája.) Lipcse 1841 és Braunschweig 1842. — *103 135—136 138 166 186*

— *Die gute Sache der Freiheit und meine eigene Angelegenheit.* (A szabadság jó ügye és az én saját dolgom.) Zürich—Winterthur 1842. — *14–15 78 92 102 106 111 135 165* (13 15 101)
— *Leiden und Freuden des theologischen Bewusstseins.* (A teológiai tudat fájdalmai és örömei.) „Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik", II. köt. — *151 191* (92)
— *Das entdeckte Christentum. Eine Erinnerung an das achtzehnte Jahrhundert und ein Beitrag zur Krisis des neunzehnten.* (A kereszténység felfedezése. Emlékezés a tizennyolcadik századra és adalék a tizenkilencedik század válságához.) Zürich—Winterthur 1843. — *106* (66)
— *Die Fähigkeit der heutigen Juden und Christen, frei zu werden.* (Képesek-e a mai zsidók és keresztények szabaddá lenni.) „Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz", I. rész. — *107–109*
— *Die Judenfrage.* (A zsidókérdés.) Braunschweig 1843. — *78 86 88 93–94 105–107 111 114 116–117 135* (49)
— *Staat, Religion und Partei.* (Állam, vallás és párt.) Lipcse 1843. — *89 106 111 135*
— (Névtelenül:) *Neueste Schriften über die Judenfrage.* (Legújabb írások a zsidókérdésről.) „Allgemeine Literaturzeitung", I. füz. 1843 dec.; IV. füz., 1844 márc. — *78 86–89 93–98* (49 58)
— (Névtelenül:) *Hinrichs, politische Vorlesungen. Erster Band, Halle 1843 etc.* (Hinrichs: „Politikai előadások". Első kötet, Halle 1843 stb.). „Allgemeine Literaturzeitung", I. füz., 1843 dec. — *89–90* (56)
— (Névtelenül:) *Hinrichs, politische Vorlesungen. Zweiter Band, Halle 1843 etc.* (Hinrichs: „Politikai előadások". Második kötet, Halle 1843 stb.) „Allgemeine Literaturzeitung", V. füz., 1844 ápr. — *91–93* (57)
— (Névtelenül:) *Was ist jetzt der Gegenstand der Kritik?* (Mi most a kritika tárgya?) „Allgemeine Literaturzeitung", VIII. füz., 1844 júl. — *98–99* (59)
— (Névtelenül:) *Leben und Wirken Friedrich von Sallet's, nebst Mitteilungen aus dem literarischen Nachlasse Desselben. Herausgegeben von einigen Freunden des Dichters etc. Breslau 1844 etc.* (Friedrich von Sallet élete és működése, valamint publikációk Sallet irodalmi hagyatékából. Kiadta a költő néhány barátja stb. Boroszló 1844 stb.) „Allgemeine Literaturzeitung", VIII. füz., 1844 júl. — *137–138* (86)

BAUER, Edgar (1820—1886) — az előbbi öccse, német ifjúhegeliánus filozófus és publicista. — *17–19 22–23 32 36 38–42 47 49 51–53 77 85 145 154–156 165 187 210 476*
— *Es leben feste Grundsätze!* (Éljenek a szilárd alapelvek!) „A. Weill és Edgar Bauer: Berliner Novellen" (Berlini novellák), Berlin 1843. — *145–146*
— (Névtelenül:) *Die Romane der Verfasserin von Godwie Castle.* (A Godwie Castle írónőjének regényei.) „Allgemeine Literaturzeitung", II. füz., 1844 jan. — *18–21* (20)
— (Névtelenül:) *Die drei Biedermänner. In drei Kapiteln.* (A három jóember. Három fejezetben.) „Allgemeine Literaturzeitung", II.—V. füz., 1844 febr.—ápr. — *155*
— (Névtelenül:) *Union ouvrière. Par Mme. Flora Tristan. Edition Populaire. Paris 1843.* (Munkásegyesület. Írta Mme. Flora Tristan. Népszerű kiadás. Párizs 1843.) „Allgemeine Literaturzeitung", V. füz., 1844 ápr. — *17–18 155 187* (18)
— (Névtelenül:) *Proudhon.* „Allgemeine Literaturzeitung", V. füz., 1844 ápr. — *16 21–53* (17 24)
— (Névtelenül:) *Béraud über die Freudenmädchen.* (Béraud az örömlányokról.) „Allgemeine Literaturzeitung", V. füz., 1844 ápr. — *18 155* (19)

BAYLE, Pierre (1647—1706) — francia szkeptikus filozófus. — *125*

BÄUMLER (Bäumeler, Bimeler), Joseph Michael (kb. 1778—1853) — német takács, majd tanító Württembergben, szakított a lutheránus egyházzal; 1817-ben Amerikába ment és ott kommunista települést alapított. — *496–497*

BEAUMONT, Thomas (megh. 1859) — bradfordi seborvos. — *350 353*

BEAUMONT de La Bonninière, Gustave-Auguste de (1802—1866) — francia polgári publicista és politikus; könyveket írt az egyesült-államokbeli rabszolgaságról és büntetőintézetekről. — *186*

— és A.-C.-H.-M. TOCQUEVILLE: *Système pénitentiaire aux Etats-Unis.* (Börtönrendszer az Egyesült Államokban.) 1833. — *186* (109)

BECKER, August (1814—1871) — német munkásvezető, Weitling követője, ennek letartóztatása után ő irányítja a kézművesek kommunista mozgalmát Svájcban. Kommunista röplapok szerzője. — *489*

— *Was wollen die Kommunisten?* (Mit akarnak a kommunisták?) Lausanne 1844. — *489*

BENDA, Daniel Alexander (1786—1870) — német liberális publicista. — *8*

— *Katechismus für wahlberechtigte Bürger Preussens, oder Geist und Bedeutung der Städteordnung vom 19. November 1808.* (Katekizmus Poroszország választójogosult polgárai számára, avagy az 1808 november 19-i városi rendtartás szelleme és jelentősége.) Berlin 1843. — *8*

BENEDIX, Roderich (1811—1873) — német irodalmár és vígjátékszerző, 1841—42 a „Sprecher" szerkesztője, 1845-től az elberfeldi új színház vezetője. — *485* (240)

BENTHAM, Jeremy (1748—1832) — angol polgári társadalomfilozófus, a hasznossági elmélet szélsőségesen burzsoá irányzatának (az utilitarizmusnak) hirdetője. — *129—130 132—133 177 187 193 423*

— *Théorie des peines et des récompenses.* (A büntetések és jutalmazások elmélete.) ford. E. Dumont, III. kiad., Párizs 1826. — *133 177 193*

BÉRAUD, F.-F.-A. — párizsi rendőrtiszt. — *18 155*

— *Les filles publiques des Paris et la police qui les régit.* (A párizsi örömlányok és a rendőrség, amely felügyel rájuk.) Párizs—Lipcse 1839. — *18*

BERRIER-FONTAINE (Berryer-Fontaine), Camille (szül. kb. 1806) — francia orvos, republikánus; később részt vett az 1848-as forradalomban. — *580 583—584*

Biblia. Marx és Engels (a Vulgatán kívül) Luther fordítását használta; mi általában Károli Gáspár fordítását követtük. — *5 7 65 89 100 104 134 170 176 177 202 209—210 224 316 367 550 572* (24 44 62 65 82 83 84 102 103 105 106 125 130 195 296 312)

BIRLEY, Thomas Hornby (1815—1885) — manchesteri gyáros. — *417*

BLACKSTONE, Sir William (1723—1780) — angol jogász, az angol alkotmányos monarchista rend védelmezője. — *194*

— *Commentaries on the Laws and Constitution of England etc.* (Kommentárok Anglia törvényeihez és alkotmányához stb.) Oxford 1765—69; John Gifford kiad., London 1820. — *194* (114)

BLANC, Louis (1811—1882) — francia kispolgári szocialista, történész és újságíró; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja, 1871-ben a versailles-iak mellé állt. — *583*

— *Révolution française. — Histoire de dix ans. 1830—1840.* (A francia forradalom. — Tíz év története. 1830—1840.) Párizs 1841—44. — *583*

Bonaparte *lásd* Napóleon

BORTHWICK, Peter (1804—1852) — angol parlamenti képviselő; tory, az „Ifjú Anglia" csoport tagja. — *470*

BOURBONOK — francia uralkodóház 1589—1792 és 1814—1830. — *80 123* (287)

BOUVERIE, William Pleydell, Earl of Radnor (1779—1869) — angol parlamenti képviselő; whig. — *448*

BÖHME, Jakob (1575—1624) — német cipész, misztikus filozófus. — *127* (77)

Braunschweig *lásd* Frigyes Vilmos, braunschweigi herceg

BRIDGEWATER, Francis Egerton, Duke of (1736—1803) — angol nagybirtokos. — *233*

BRINDLEY, James (1716—1772) — angol mérnök. — *233—234*

BROCKLEHURST, John (1788—1870) — angol selyemgyáros és bankár, parlamenti képviselő; liberális. — *386*

BROUGHAM, Henry Peter, Lord Brougham and Vaux (1778—1868) — angol jogász és politikus, 1830—34 lordkancellár; whig. — *374*

BRUTUS, Marcus Junius (i. e. kb. 85—42) — római államférfi, a Julius Caesar elleni összeesküvés egyik kezdeményezője. — *120*

BRÜGGEMANN, Karl Heinrich (1810—kb. 1887) — német nemzetgazdász, liberális publicista; 1846—55 a „Kölnische Zeitung" főszerkesztője. — *8—9*

BUCHEZ, Philippe-Joseph-Benjamin (1796—1865) — francia politikus és történész, polgári republikánus, Saint-Simon tanítványa, újkatolikus szocializmus hirdetője; 1848-ban az ideiglenes kormány elnöke. — *118 210*

— és P. C. ROUX: *Histoire parlementaire de la Révolution française, ou journal des Assemblées Nationales, depuis 1789 jusqu'en 1815 etc.* (A Francia Forradalom parlamenti története, vagy a Nemzetgyűlések naplója 1789-től 1815-ig stb.) Párizs 1834—38. — *120—121* (70 71 72)

BUCKINGHAM, James Silk (1786—1855) — angol író és utazó, 1832—37 a parlament tagja, szociális reformokért küzdött; 1837—40 Amerikában élt. — *498*

— *America: Historical, Descriptive and Statistic etc.* (Amerika történeti, leíró és statisztikai tekintetben stb.) 1841. — *498* (261)

— *The Slave States of America etc.* (Amerika rabszolgatartó államai stb.) 1842. — *498* (261)

— *The Eastern and Western States of America etc.* (Amerika keleti és nyugati államai stb.) 1842. — *498* (261)

BUONARROTI, Filippo Michele (1761—1837) — olasz származású francia forradalmár, utopikus kommunista, Babeuf harcostársa; küzdött a babeufi hagyományoknak a forradalmi munkásmozgalomban való felelevenítéséért. — *118 580*

BUSSEY, Peter — angol vendéglős, chartista, a „fizikai erő" híve; a sikertelen yorkshire-i felkelés után Amerikába emigrált. — *415*

Bürgerbuch *lásd* Deutsches Bürgerbuch

BÜRGERS, Heinrich (1820—1878) — német radikális publicista; 1847—52 a Kommunisták Szövetségének tagja; 1867 után nemzeti liberális. — *488*

BYRON, George Noël Gordon, Lord (1788—1824) — angol költő. — *423*

— *Childe Harold's Pilgrimage.* (Harold lovag zarándokútja.) London 1812—18. — *576* (317)

C

CABANIS, Pierre-Jean-George (1757—1808) — francia orvos és filozófus. — *124*

— *Rapports du physique et du moral de l'homme.* (A testi és a szellemi összefüggése az embernél.) Párizs 1824. — *124* (74)

CABET, Etienne (1788—1856) — francia jogász és publicista, utopikus kommunista. — *130 583*

CAESAR, Cajus Julius (i. e. kb. 100—44) — római hadvezér és államférfi. — *120*

CANNING, George (1770—1827) — angol államférfi és diplomata, 1808—09 és 1822—27 külügyminiszter; tory. — *549* (294)

CARLYLE, Thomas (1795—1881) — angol publicista, történész és idealista filozófus, tory; hőskultuszt propagált, romantikus álláspontról bírálta a burzsoáziát; 1848 után a munkásmozgalom nyílt ellensége; a német irodalom angol fordítója. — *12 278 297—298 300 320—321 408 452—453 455—456 470 579*

— *Chartism.* (Chartizmus.) London 1840. — *278 297 320 408 470* (225)

— *Past and Present.* (Múlt és jelen.) London 1843. — *455—456* (220)

CARTWRIGHT, Edmund (1743—1823) — angol pap, a mechanikai szövőszék feltalálója. — *229*

CASSIUS, Cajus Longinus (i. e. kb. 85—42) — római politikus, a Julius Caesar elleni összeesküvés egyik kezdeményezője. — *120*

CATILINA, Lucius Sergius (i. e. kb. 108—62) — római politikus, összeesküvést szervezett az arisztokratikus köztársaság ellen. — *120*

CATO, Marcus Porcius, Uticensis (az ifjabb) (i. e. 96—46) — római államférfi, az arisztokrata köztársasági párt egyik vezére; sztoikus; Caesar győzelme után öngyilkos lett. — *120*

CELANOI Tamás (Thomas Celanus, Tommaso Celano) (megh. kb. 1255) — olasz szerzetes, teológus és költő.

— *Dies irae.* (A harag napja.) — *209—210* (126)

CHADWICK, Edwin (1800—1890) — angol közgazdász és statisztikus; tagja, 1832-től titkára a szegénytörvény-bizottságnak. — *51*

CHAMPNEYS, William Weldon (1807—1875) — angol lelkész; polgári filantróp. — *294* (149)

CHAPTAL, Jean-Antoine-Claude, comte de Chanteloup (1756—1832) — francia kémikus, polgári politikus. — *199*

— *De l'industrie française.* (A francia iparról.) Párizs 1819. — *199*

Children's Employment Commission:

Report of Commission of Inquiry into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries and in the Trades and Manufactures in which Numbers of them work together, not being included under the terms of the Factories' Regulation Act. (A gyermekek és fiatal személyek munkájának vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése a szén- és vasbányákról, és azokról a gyári szabályozó törvény hatálya alá nem eső iparágakról és gyárakról, ahol sok gyermek dolgozik együtt.) Első jelentés 1841. Második jelentés 1843. és: *Appendix to the Second Report of the Commissioners: Trades and Manufactures, Part I. Reports and Evidence from Sub-Commissioners. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty.* (Gyermekmunka-bizottság; Függelék a vizsgálóbiztosok második jelentéséhez: Iparok és gyárak, I. rész. A helyettes biztosok jelentései és jegyzőkönyvei. Beterjesztve a Parlament két házának Őfelsége rendeletére.) London 1842. — *268 309 313—317 379—385 388—398 425—431 439* (144 154 158).

The Physical and Moral Condition of the Children and Young Persons employed in Mines and Manufactures. Illustrated by Extracts from the Reports of the Commissioners for Inquiring into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries

and in the Trades and Manufactures in which Numbers of them work together, not being included under the terms of the Factories' Regulation Act. (A bányákban és gyárakban alkalmazott gyermekek és fiatal személyek fizikai és erkölcsi állapota. Megvilágítva kivonatokkal a gyermekek és fiatal személyek munkájának vizsgálatára kiküldött biztosok jelentéseiből a szén- és vasbányákról, és azokról a gyári szabályozó törvény hatálya alá nem eső iparágakról és gyárakról, ahol sok gyermek dolgozik együtt.) London 1843. [Children's Employment Commission's Report, ill. az egyes biztosok neve (Burns, Frank, Grainger, Horne, Leifchild, Mitchell, Southwood, Scriven, Smith, Symons, Tancred) alatt idézve.] — *258 309 313–317 379–385 388–398 425–431 439* (144 158 181)

CLODIUS PULCHER, Publius (megh. i. e. 52) — római politikus, Julius Caesar párthíve. — *120*

COBDEN, Richard (1804—1865) — angol gyáros, liberális, a szabadkereskedelem híve, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik vezetője. — *557 573–574* (11 182)

COLLINS, John Anthony (1676—1729) — angol deista filozófus. — *127*

COLLINS, John Anderson (kb. 1810— kb. 1879) — angol származású, Amerikába vándorolt fourierista, a négerfelszabadítás harcosa; kommunista települést alapított. — *492*

COMTE, François-Charles-Louis (1782—1837) — francia liberális publicista és politikus, vulgáris közgazdász. — *23 43–45*

— *Traité de la propriété.* (Értekezés a tulajdonról.) Párizs 1834. — *43–45* (35 36)

CONDILLAC, Etienne-Bonnot de (1715—1780) — francia szenzualista filozófus, fiziokrata közgazdász. — *125 128*

— *Essai sur l'origine des connaissances humaines.* (Tanulmány az emberi ismeretek eredetéről.) Amszterdam 1746. — *128*

CONDORCET, Marie-Jean-Antoine-Nicolas Caritat, marquis de (1743—1794) — francia matematikus és filozófus, a fiziokraták híve, felvilágosító; a francia forradalom idején girondista. — *578*

COOPER, Thomas (1805—1892) — angol költő és újságíró, kispolgári radikális; a negyvenes évek elején a chartizmus híve, később metodista prédikátor. — *575–576*

— *The Purgatory of Suicides. A Prison Rhyme in Ten Books.* (Az öngyilkosok tisztítótüze. Börtönvers tíz könyvben.) London 1845. — *575–576* (317)

COUTHON, Georges-Auguste (1755—1794) — francia forradalmár, jakobinus, Robespierre munkatársa. — *579*

COWAN, Robert — glasgow-i kórházi orvos. — *310*

— *Vital Statistics of Glasgow, illustrating the Sanitary Condition of the Population.* (Glasgow születési és halálozási statisztikája mint a népesség egészségügyi helyzetének megvilágítása.) „Journal of the Statistical Society of London", III. köt., 1840. — *310* (155)

COWARD, William (kb. 1656—1725) — angol orvos és filozófus. — *127*

CREMIEUX, Isaac-Moïse, dit Adolphe (1796—1880) — francia ügyvéd és politikus; polgári liberális. — *114*

CROKER, John Wilson.

— (Névtelenül:) *A Sketch of the State of Ireland, Past and Present.* (Rövid leírás Írország állapotáról, múlt és jelen.) Dublin 1808; VIII. kiad., 1822. — *452–453* (219)

CROMPTON, Samuel (1753—1827) — angol mechanikus, a mule fonógép feltalálója. — *10 229*

D

DANTE ALIGHIERI (1265—1321) — olasz költő. — *524*
— *Göttliche Komödie.* (Isteni színjáték.) versmértékben lefordította és kritikai és történeti magyarázatokkal ellátta Philaletes (1833), Drezda—Lipcse 1839. — *524* (271)

DANTON, Georges-Jacques (1759—1794) — párizsi ügyvéd, a francia forradalomban a jakobinusok jobbszárnyának vezére. — *120 573*

DARTHE, Augustin-Alexandre (1769—1797) — francia forradalmár, Babeuf híve. — *580*

DAVY, Sir Humphry (1778—1829) — angol kémikus és fizikus. — *235 432*

»*Débat social*« (Társadalmi vita), Brüsszel. — *475* (236)

»*La Démocratie pacifique, Journal des intérêts des gouvernements et des peuples*« (A békés demokrácia, a kormányok és a népek érdekeinek lapja), Párizs. — *151 475* (93 303)

DÉMOKRITOSZ, abderai (i. e. kb. 460—370) — görög materialista filozófus. — *125—126* (76)

DÉMOSZTHENÉSZ (i. e. 384—322) — görög politikus, szónok; a makedón uralom ellenzője. — *120*

DESCARTES, René (1596—1650) — francia filozófus, matematikus. — *123—125 128—130*

DESTUTT DE TRACY, Antoine-Louis-Claude, comte (1754—1836) — francia szenzualista filozófus, liberális politikus és közgazdász. — *31*

**»*Deutsch-Französische Jahrbücher*« (Német-francia évkönyvek), Párizs. — *30 86—87 105 107—109 112 455 477* (30 238b)

»*Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*« (Német tudományos és művészeti évkönyvek), Lipcse. — *99 106* (49 60)

*»*Deutsches Bürgerbuch für 1845*« (A német polgár könyve 1845-re), Darmstadt. — *483 503* (244)

*»*Deutsches Bürgerbuch für 1846*« (A német polgár könyve 1846-ra), Mannheim. — *570* (244)

DEZAMY, Théodore (1803—1850) — francia publicista, az utopikus kommunizmus forradalmi irányzatának képviselője. — *130*

DICKENS, Charles John Huffam (Boz) (1812—1870) — angol regényíró. — *7*

DIDEROT, Denis (1713—1784) — a francia felvilágosodás legkiemelkedőbb filozófusa, az enciklopedisták vezetője, harcos materialista és ateista. — *128 423*

DIERGARDT, Friedrich, Freiherr von (1795—1869) — rajnavidéki textilgyáros, Landtag-képviselő, később főrendiházi tag. — *573—574*

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin, Earl of Beaconsfield (1804—1881) — angol államférfi és író, a 40-es években az „Ifjú Anglia" csoport tagja; később a konzervatív párt vezetője, miniszterelnök (1868 és 1874—80), a brit gyarmati terjeszkedés egyik ösztönzője és szervezője. — *326 470*
— *Sybil, or the Two Nations.* (Sybil, vagy a két nemzet.) London 1845. — *326*

DODWELL, Henry, Jun. (megh. 1784) — angol deista filozófus. — *127*

DUNCOMBE, Thomas Slingsby (1796—1861) — angol politikus, polgári radikális, a 40-es években kapcsolatot tartott a chartistákkal; parlamenti képviselő. — *236 439 461—462 584*
— *Alsóházi beszéd.* „Hansard's Parliamentary Debates", III. sor. LXXV. köt. — *434 439* (208)

DUNS SCOTUS, Johannes (1265—1308) — angol ferencrendi skolasztikus, a nominalizmus képviselője. — *126*

DUPUIS, Charles-François (1742—1809) — francia filozófus, felvilágosító. — *128*

DUQUESNOY (Duquesnay), Ernest-Dominique (1748—1795) — francia forradalmár, a konvent tagja; hegypárti. — *580* (320)

»*Durham Chronicle, Sunderland Times and Darlington and Stockton Gazette*« (Durhami krónika, sunderlandi idők és darlingtoni és stocktoni újság). — *232* (133)

DUROY, Jean-Michel (1753—1795) — francia forradalmár, a konvent tagja; hegypárti. — *580* (321)

E

»*The Edinburgh Medical and Surgical Journal: Exhibiting a concise view of the Latest and most Important Discoveries in Medicine, Surgery and Pharmacy*« (Edinburghi orvosi és sebészeti folyóirat: A legújabb és legfontosabb orvostudományi, sebészeti és gyógyszerészeti felfedezések rövid áttekintésével). — *251*

Egidius *lásd* Weil

Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz. (Huszonegy ív Svájcból.) Zürich—Wintherthur 1843. — *106—107* (66)

ELLIS, William — angol chartista; az 1842 augusztusi felkelésben való részvételéért 20 évre Ausztráliába deportálták. — *584*

ENGELS, Friedrich (1820—1895). — *630 219 222 479 484—488* (1 125 180 232 235 243 244 245 246 249 25. 254 255 25: 258 262 285 300 304 310 316)

— *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie.* (A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata.) „Deutsch-Französische Jahrbücher", 1844. — *30 239* (30 136)

— *Die Lage Englands. Past and Present by Thomas Carlyle etc.* (Anglia helyzete. Thomas Carlyle: „Past and Present" stb.) „Deutsch-Französische Jahrbücher", 1844. — *455* (30 22?)

— *Die Lage der arbeitenden Klasse in England etc.* (A munkásosztály helyzete Angliában stb.) Lipcse 1845. — *488 553* (127)

EPIKUROSZ (i. e. kb. 341— kb. 270) — görög materialista filozófus, ateista. — *125*

ERLACH, Friedrich Karl, Freiherr von.

— *Die Volkslieder der Deutschen.* (A németek népdalai.) Mannheim 1834—36; 4. köt., 1835: „Die Nonne" (Az apáca). — *159* (98)

ERZSÉBET (1533—1603) — angol királynő 1558—1603. — *463*

»*The Examiner*« (A vizsgáló), London. — *418*

Extracts from the Information received by His Majesty's Commissioners *lásd* Poor Law Commissioners

F

Factories Inquiry Commission:

First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners appointed to collect Information in the Manufacturing Districts, as to the Employment of Children in Factories, and as to the Propriety and Means of Curtailing the Hours of their Labour: With Minutes

of Evidence and Reports by the District Commissioners. (Első jelentés Őfelsége vizsgálóbiztosainak központi tanácsától, akiket azzal bíztak meg, hogy gyűjtsenek tájékoztatást a gyári kerületekben a gyermekek gyári alkalmazását, valamint munkájuk sajátságát és munkaóráik csökkentésének eszközeit illetően; A tanúvallomások jegyzőkönyveivel és a kerületi biztosok jelentéseivel.) 1833 jún. 28. és: *Second Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners etc.: With Minutes of Evidence and Reports by the Medical Commissioners.* (Második jelentés Őfelsége vizsgálóbiztosainak központi tanácsától stb.; A tanúvallomások jegyzőkönyveivel és az orvosi biztosok jelentéseivel.) 1833 júl. 15. — *277 312—313 336 341—342 344—361 364 370 372 382 410* (174)

FARADAY, Michael (1791—1867) — angol fizikus és kémikus. — *439*

FAUCHER, Julius (Jules) (1820—1878) — német író, vulgáris közgazdász, ifjúhegeliánus; a szabadkereskedelem híve. — *5 10—14 36 77 80 85* (7 8)

— *Englische Tagesfragen.* (Angol napikérdések.) „Allgemeine Literaturzeitung", VII—VIII. füz., 1844 jún.—júl. — *10—14;* (8)

FAUCHER, Léon (1803—1854) — francia polgári publicista és politikus, mérsékelt liberális, a munkásmozgalmak elkeseredett ellensége. — *388*

— *Etudes sur l'Angleterre.* (Tanulmányok Angliáról.) „Revue des deux Mondes", 1843 okt. 1.—1844 júl. 15. — *388* (183)

FERRAND, William Bushfield (szül. 1809) — angol földbirtokos és parlamenti képviselő; filantróp tory. — *461 470*

FEUERBACH, Ludwig (1804—1872) — német meterialista filozófus. — *38 55 82 91—93 123—125 138 140 145 475 484 565* (30)

— *Vorläufige Thesen zur Reformation der Philosophie.* (Előzetes tézisek a filozófia reformációjához.) „Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik", II. köt., 1843.— *82* (52)

— *Grundsätze der Philosophie der Zukunft.* (A jövő filozófiájának alapelvei.) Zürich—Winterthur 1843. — *91 140*

FICHTE, Johann Gottlieb (1762—1814) — német idealista filozófus, Hegel előfutára. — *118 138 532*

FIELDEN, John (1784—1849) — angol gyáros és parlamenti képviselő, radikális burzsoá, a gyári törvényhozás híve. — *470*

Fifth Annual Report of the Registrar General *lásd* Registrar General

FINCH, John — angol újságíró, a „New Moral World" munkatársa; owenista. — *487 492—493 495—497*

— *Notes of Travel in the United States.* (Útijegyzetek az Egyesült Államokból.) „New Moral World", 1844 jan. 13.—okt. 19. — *487 492—493 495—497* (252)

First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners *lásd* Factories Inquiry Commission

»*The Fleet Papers; being letters to Thomas Thornhill, Esq., of Riddlesworth in the country of Norfolk, from Richard Oastler, his prisoner in the Fleet etc.*« (Fleeti lapok: levelek a riddlesworthi Thomas Thornhill úrhoz Norfolk grófságban, Richard Oastlertól, akit fogságban tartat a fleeti börtönben stb.), London. — *367* (176)

FLEISCHHAMMER, Emil — az „Allgemeine Literaturzeitung" boroszlói levelezője. — *144—145*

— *Korrespondenz aus Breslau.* (Boroszlói tudósítás.) „Allgemeine Literaturzeitung", VI. füz., 1844 márc. — *144—145* (90)

Fontaine *lásd* Berrier-Fontaine

FORSTER, Johann Georg (1754—1794) — német író, természettudós, demokrata, a francia forradalom híve; 1793-ban Mainzban megalapítja német földön az első köztársaságot. — *541*

Fortunatus und seine Söhne. (Fortunatus és fiai.) — *200* (118)

FOURIER, François-Marie-Charles (1772—1837) — francia utopikus szocialista. — *30 68 80 83 86 128 193 195 479 522 565 569* (46 259 302)

— *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales.* (A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete.) (1808), „Oeuvres complètes" (Összes művei), II. kiad., 1. köt., Párizs 1841. — *195 200* (115 117 119 304)

— *Théorie de l'unité universelle.* (Az egyetemes egység elmélete.) (1822), „Oeuvres complètes" (Összes művei), II. kiad., II—V. köt., Párizs 1841. — *66 195 566 569* (45 113 302 309)

— *Le nouveau monde industriel et sociétaire etc.* (Az új ipari és társadalmas világ stb.) (1828), Párizs 1829—30. — *80 569* (50 306 309)

— *Section ébauchée des trois unités externes.* (A három külső egység megkezdett része.) „La Phalange", 1845 jan.—febr. — *566—567* (244 300 304)

FOY, Maximilien-Sébastien (1775—1825) — francia tábornok, liberális képviselő. — *73*

FRIGYES FERDINÁND LIPÓT (1821—1847) — osztrák főherceg. — *528*

FRIGYES VILMOS (1771—1815) — braunschweigi herceg, a forradalmi Franciaország ellen indított porosz seregek főparancsnoka. — *577*

FRIGYES VILMOS, III. (1770—1840) — porosz király 1797—1840. — *537 540 542 545*

FROMENT — a restauráció alatt párizsi rendőrtisztviselő. — *73*

— *La police dévoilée, depuis la restauration et notamment sous messieurs Franchet et Delavau et sous Vidocq etc.* (A leleplezett rendőrség, a restauráció óta, és nevezetesen Franchet és Delaveau urak alatt és Vidocq alatt stb.) Párizs 1829. — *73*

FROST, John (1784—1877) — angol szövőmunkás, az 1839-es newporti chartista felkelés vezetője, halálra ítélték, az ítéletet életfogytiglani ausztráliai száműzetésre változtatták; 1856-ban kegyelmet kapott. — *415 584*

G

GANS, Eduard (kb. 1797—1839) — német filozófus, Hegel tanítványa, a jogtudományok tanára Berlinben. — *177—178*

GASKELL, Peter — manchesteri orvos és publicista; liberális. — *12 308 332 470*

— *The Manufacturing Population of England, its Moral, Social and Physical Conditions, and the Changes which have arisen from the Use of Steam Machinery; with an Examination of Infant Labour.* (Anglia ipari népessége, ennek erkölcsi, társadalmi és fizikai állapotai, és a gőzgép használatából fakadt változások; a gyermekmunka vizsgálatával.) London 1833. — *12 223—227 277 279 308 328 332 407 470* (132 147 185 226)

GASSENDI, Pierre (1592—1655) — francia materialista filozófus, fizikus és matematikus. — *125*

GAY, Jules (1807—kb. 1876) — francia publicista, utopikus kommunista. — *130*

*»*Gesellschaftsspiegel. Organ zur Vertretung der besitzlosen Volkslassen und zur Beleuchtung der gesellschaftlichen Zustände der Gegenwart*« (A társadalom tükre. Folyóirat a vagyontalan néposztályok képviseletére és a jelenkori társadalmi állapotok megvilágítására), Elberfeld. — *484 487* (246)

GILBERT, Thomas (1720—1798) — angol politikus, parlamenti képviselő, filantróp; részt vett a szegénytörvények kidolgozásában; az 1782-es szegénytörvény az ő nevét viseli. — *467* (135 225)

GINAL — philadelphiai német lelkész, egy települést alapított Pennsylvániában. — *499*

GIRARD, Philippe-Henri de (1775—1845) — francia mérnök, a lenfonógép feltalálója. — *232*

GODWIN, William (1756—1836) — angol író és publicista, racionalista, Malthus ellenfele; az anarchizmus előfutára. — *423*

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749—1832) — német költő és tudós. — *532*
— *Faust.* — *62 141* (43 87)
— *Götz von Berlichingen mit der eisernen Hand.* (Götz von Berlichingen, a vaskezű.) — *532*
— *Zahme Xenien.* (Szelíd xéniák.) — *174* (104)

GOLDSMITH, Oliver (1728—1774) — angol történetíró, regényíró és költő.
— *The Deserted Village.* (Az elhagyott falu.) (1770) — *445* (211)

GRAHAM, George — angliai főanyakönyvvezető; *lásd még* Registrar General. — *310*

GRAHAM, Sir James Robert George (1792—1861) — angol államférfi, whig, majd Peel híve, 1841—46 belügyi államtitkár; később ismét szakít a konzervatívokkal. — *12 14 367—368* (177 293)
— *Alsóházi beszéd.* „Hansard's Parliamentary Debates", III. sor. LXVII. köt. — *367* (177)

GRAINGER, Richard Dugard (1801—1865) — angol orvos és fiziológus, 1841-ben a gyermekkórházak felügyelője, a gyermekmunka-bizottság tagja. — *309 315 380 382 390*

GREG, Robert Hyde (1795—1875) — angol gyáros, szabadkereskedő, a manchesteri kereskedelmi kamara elnöke. — *355 378*

GROTIUS, Hugo (Huigh de Groot) (1583—1645) — németalföldi humanista, jogász, a modern polgári nemzetközi jog egyik megteremtője. — *47*

GRUPPE, Otto Friedrich (1804—1876) — német publicista, idealista filozófus, antihegeliánus. — *155*
— (Névtelenül:) *Die Winde oder ganz absolute Konstruktion der neuern Weltgeschichte etc.* (A szelek, avagy az újabbkori világtörténelem egészen abszolút megkonstruálása stb.) Lipcse 1831. — *155* (94)
— *Bruno Bauer und die akademische Lehrfreiheit.* (Bruno Bauer és az akadémiai tanszabadság.) Berlin 1842. — *155* (95)

GRÜN, Karl (1817—1887) — német kispolgári publicista, a 40-es években az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője. — *479* (239 240 258)

H

»*Halifax Guardian*« (Halifaxi figyelő). — *375*

»*Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst*« (Hallei német tudományos és művészeti évkönyvek). — *130* (60)

HAMILTON, Alexander, Duke of (1767—1852) — skóciai szénbányák tulajdonosa, parlamenti képviselő; whig. — *433*

»*Hansard's Parliamentary Debates*« (Hansard parlamenti vitái), London; *lásd még* J. Graham, Duncombe, Shaftesbury. — *340—342 355—356 434 439* (165 166 170 203)

HARDENBERG, Karl August, herceg (1750—1822) — 1810-től porosz államminiszter, 1810—13-ban egy sor következetlen polgári reformot hajt végre; a bécsi kongresszus után a Szent Szövetség reakciós politikáját képviselte. — *537*

HARGREAVES, James (kb. 1745—1778) — a jenny fonógép feltalálója. — *10 227*

HARNEY, George Julian (1817—1897) — a chartisták balszárnyának vezére; a „Northern Star" szerkesztője; Marx és Engels barátja. — *576—583* (179)

HARTLEY, David (1705—1757) — angol orvos, ateista filozófus. — *127*

HÁRÚN AR-RASÍD (765—809) — bagdadi kalifa 786—809. — *178*

HAWKINS, Francis Bisset (1796—1894) — angol orvos és orvosi író, évekig gyár-, majd börtönfelügyelő. — *312 341 344—346 350 354 356 358 364 370*

HEATHCOAT, John (1783—1861) — a bobbin-net gép feltalálója. — *231*

HEBERT, Jacques-René (1757—1794) — francia forradalmár, a jakobinus diktatúrát balról támadó túlzók egyik vezére. — *113*

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — német objektív idealista filozófus. — *10 16 18 20—21 34 39 60 78 82 84—86 88 90 102 106 112 123 128 130 136—138 140 178 191 201 532 565 568 571* (9)

— *Die Phänomenologie des Geistes.* (A szellem fenomenológiája.) (1807), „Werke" (Művei), II. kiad., kiadta J. Schulze, Berlin 1841. — *20 82 102 130 136 140 191—192 201* (9 21 64 120)

— *Die Wissenschaft der Logik.* (A logika tudománya.) (1812—16), „Werke" (Művei), II. kiad., V. köt., kiadta L. Henning, Berlin 1841. — *16 21 37* (24)

— *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse.* (A filozófiai tudományok enciklopédiája alapvonalakban.) (1817), III. kiad., Heidelberg 1830. — *78 112* (68)

— *Grundlinien der Philosophie des Rechts etc.* (A jog filozófiájának alapvonalai stb.) (1820), „Werke" (Művei), VIII. köt., kiadta E. Gans, Berlin 1833. — *39 86 177—178* (32 54 107)

— *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie.* (Előadások a filozófia történetéről.) „Werke" (Művei), XIII—XV. köt., kiadta K. L. Michelet, Berlin 1833—36. — *128 130*

— *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte.* (Előadások a történelem filozófiájáról.) (1837), „Werke" (Művei), II. kiad., IX. köt., kiadta E. Gans és K. Hegel, Berlin 1840. — *112 166 307* (68 307)

HEINE, Heinrich (1797—1856) — német költő és író; 1843-tól Marx barátja. — *479—480* (30)

— *Die schlesischen Weber.* (A sziléziai takácsok.) — *479—480* (243)

— *Zur Beruhigung.* (Megnyugtatásul.) — *572* (311)

— *Die Nordsee.* (Az Északi-tenger.) — *155* (96)

HELVÉTIUS, Claude-Adrien (1715—1771) — francia filozófus, mechanikus materialista, ateista. — *128—131 423*

— *De l'esprit.* (A szellemről.) (1758), Párizs 1822. — *131*

— *De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation.* (Az emberről, szellemi képességeiről és neveléséről.) London 1775. — *128*

HENNEN, John (1779—1828) — katonaorvos, Skócia tisztifőorvosa. — *251*

HESS, Moses (1812—1875) — német publicista, a „Rheinische Zeitung" egyik alapítója és munkatársa; a 40-es évek közepén az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője, később lassalleánus. — *479 484—488* (246 258 259 262)

— *Über die Not in unserer Gesellschaft und deren Abhülfe.* (Az ínségről társadalmunkban és ennek orvoslásáról.) „Deutsches Bürgerbuch für 1845", Darmstadt 1845. — *487* (251)

— *Die letzten Philosophen.* (Az utolsó filozófusok.) Darmstadt 1845. — *488* (257)

HEY, William (1772—1844) — angol orvos, a gyermekmunka-bizottság egyik jelentéstevője. — *349—350*

HIGBY (Hizby), E. L. — pittsburgi vasgyáros, egy kommunista település alapítója. — *499*

HINDLEY, Charles — angol gyáros, burzsoá radikális parlamenti képviselő, támogatta a gyári törvényhozást. — *470*

HINRICHS, Hermann Fredrichi Wilhelm (1794—1861) — óhegeliánus, hallei filozófiaprofesszor. — *89—92 96 102 107 136—137 139—140*
— *Politische Vorlesungen etc.* (Politikai előadások stb.) Halle 1843. — *89—92* (56 57)

HIRSCH, Samuel (1809—1889) — dessaui rabbi, írásaiban megkísérelt a zsidó vallásnak filozófiai alapot adni. — *86—87*

HIRZEL, Konrad Melchior (1793—1843) — svájci politikus és publicista, az „Allgemeine Literaturzeitung" zürichi levelezője. — *144—146 209*
— *Korrespondenz aus Zürich.* (Zürichi tudósítás.) „Allgemeine Literaturzeitung", IV—V. füz., 1844 márc.—ápr. — *144—146 209* (90 125)

Hizby *lásd* Higby

HOBBES, Thomas (1588—1679) — angol filozófus, mechanikus materialista; az abszolút monarchia híve. — *135 137*

HOBHOUSE, John Cam, Baron Broughton de Gyfford (1786—1869) — angol liberális politikus. — *363 366*

HOBSON, Joshua — angol újságíró, chartista; a „Northern Star" kiadója. — *576*

HOFER, Andreas (1767—1810) — tiroli paraszt, a Habsburgok híve, 1809-ben a Franciaország és Bajorország elleni felkelés vezetője. — *540—541*

HOLBACH, Paul-Henri-Dietrich, baron d' (1723—1789) — francia filozófus, mechanikus materialista, ateista. — *128 130—131 423*
— *Système social, ou principes naturels de la morale et de la politique etc.* (Társadalmi rendszer, vagy az erkölcs és a politika természetes elvei stb.) Párizs 1822. — *131*
— (Mirabaud:) *Système de la nature, ou des lois du monde physique et du monde moral.* (A természet rendszere, vagy a fizikai világ és az erkölcsi világ törvényei.) London [Párizs] 1770. — *128*

HOMÉROSZ — legendás görög költő, akinek többek közt az „Iliasz" és az „Odüsszeia" c. eposzokat tulajdonítják (keletkezési idejük i. e. kb. IX—VII. sz.). — *46 189*

HOOD, Thomas (1799—1845) — angol költő és humorista; kispolgári demokrata. — *398*
— (Névtelenül:) *The Song of the Shirt.* (Az ing-dal.) „Punch", V. köt., London 1843. — *398* (184)

HORNE, Richard Henry (1803—1884) — angol matróz, író, költő, drámaíró, a gyermekmunka-bizottság tagja. — *315—316 390*

HORNER, Leonard (1785—1864) — angol geológus, pedagógus; 1833-tól gyárfelügyelő, tagja a gyermekmunka-bizottságnak; megvesztegethetetlen védelmezője a munkások érdekeinek; *lásd még* Inspectors of Factories. — *340 366—367* (175)

HUNT, Thomas — angol szocialistákkal megalapította Wisconsin államban (USA) az „Equality" települést. — *499*

HUNTSMAN, Benjamin (1704—1776) — angol órás, az acélöntés feltalálója. — *234*

HUSKISSON, William (1770—1830) — angol politikus, tory; 1823—27-ben kereskedelemügyi miniszter. — *549*

HÜBNER, Karl (1814—1879) — német festő, fő témája a szociális nyomor, ábrázolta a sziléziai takácsok életét. — *478*

I

»*The Illuminated Magazine*« (Felvilágosult újság), London. — *244 466*

Inspectors of Factories:
Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Half-Year ending 30st September 1843. Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. (A gyárfelügyelők jelentései Őfelsége miniszterének az 1843 szeptember 30-ával végződő félévről. Beterjesztve a Parlament két házának Őfelsége rendeletére.) London 1844. — *340 360—367* (175)
Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Half-Year ending 31st December 1843. Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. (A gyárfelügyelők jelentései Őfelsége miniszteréhez az 1843 december 31-ével végződő félévről. Beterjesztve a Parlament két házának Őfelsége rendeletére.) London 1844. — *366—367* (175)

J

JÁNOS (1801—1873) — szász herceg, 1854-től szász király; írói álneve Philaletes; *lásd még* Dante. — *524* (269 271)

JONES, William — órás, chartista; az 1839-es walesi bányászfelkelés szervezőjeként életfogytiglani deportálásra ítélték Frosttal és Williamsszel együtt. — *584*

»*Journal des Débats politiques et littéraires*« (A politikai és irodalmi viták lapja), Párizs. — *189* (110)

»*Journal of the Statistical Society of London*« (A londoni statisztikai társaság közlönye); *lásd még* W. P. Alison, Cowan. — *245 256 295 305 310 331* (138 140 150 155 161)

JUNGNITZ, Ernst (megh. 1848) — német ifjúhegeliánus publicista. — *15*
— (J.:) *Herr Nauwerk und die philosophische Fakultät.* (Nauwerk úr és a filozófiai kar.) „Allgemeine Literaturzeitung", VI. füz., 1844 máj. — *15—16* (13)

K

KAISER, Heinrich Wilhelm — német filozófus és jogtörténész. — *568*
— *Die Persönlichkeit des Eigentums in Bezug auf den Sozialismus und Kommunismus im heutigen Frankreich.* (A tulajdon személyessége, vonatkozással a szocializmusra és kommunizmusra a mai Franciaországban.) Bréma 1843. — *568* (308)

KANT, Immanuel (1724—1804) — német filozófus. — *178 532*
— *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre.* (A jogtudomány metafizikai alapvetése.) 1797. — *178* (108)

KÁROLY, I. (1600—1649) — angol király 1625—1649. — *522*

KÁROLY, II. (1630—1685) — angol király 1660—1685. — *468*

KÁROLY, V. (Habsburg) (1500—1558) — spanyol király 1516—1555, német császár 1519—1556. — *530*

KAY-SHUTTLEWORTH, Sir James Phillips (1804—1877) — angol orvos, szegénytörvény-biztos; 1839 a Titkos Tanács köznevelési bizottságának első titkára; liberális politikus és közgazdász. — *263 272—277 298 370*

— *The Moral and Physical Condition of the Working Classes employed in the Cotton Manufacture in Manchester.* (A manchesteri pamutiparban foglalkoztatott munkások erkölcsi és fizikai állapota.) II. bővített kiadás, bevezető levéllel nagytiszteletű Thomas Chalmershoz, London 1832. — *263 272 276 298 370*

KENNEDY, John (1769—1855) — manchesteri textilgyáros. — *371*

KODROSZ — a monda szerint Athén utolsó királya, aki önként feláldozta életét hazájáért. — *120*

»*Konstitutionelle Jahrbücher*« (Alkotmányos évkönyvek), Stuttgart. — *161*

»*Kölnische Zeitung*« (Kölni újság). — *479* (241)

KÖTTGEN (Koettgen), Gustav Adolf (1805—1882) — német festő és költő; a negyvenes években részt vett a munkásmozgalomban; közel állt az „igazi szocializmushoz". — *485—486*

KRUG, Wilhelm Traugott (1770—1842) — német filozófus, író. — *148*

L

LAFAYETTE (La Fayette), Marie-Joseph-Paul Motier, marquis de (1757—1834) — francia tábornok és politikus; részt vett az amerikai függetlenségi háborúban; 1789-ben a párizsi nemzetőrség parancsnoka, 1792-ben külföldre szökött; 1830-ban Lajos Fülöp egyik trónrajuttatója. — *577—578*

LAFFITTE, Jacques (1767—1844) — francia bankár és politikus, a finánctburzsoázia képviselője. — *546*

LAJOS, XIV. (1638—1715) — francia király 1643—1715. — *55*

LAJOS, XVI. (1754—1793) — francia király 1774—1792. — *578* (247)

LAMETTRIE (La Mettrie), Julien Offray de (1709—1751) — francia orvos és filozófus, mechanikus materialista. — *124 128*

— *L'homme machine.* (Az ember-gép.) London 1751. — *128*

LAW of Lauriston, John (1671—1729) — skót közgazdász, 1719—1720 a pénzügyek főfelügyelője Franciaországban; papírpénzkibocsátási spekulációja 1720-ban összeomlással végződött. — *125*

LEACH, James — manchesteri szövőmunkás, chartista vezető; Engels barátja. — *335 337 371—373 384 386—387 557*

— (Névtelenül:) *Stubborn Facts from the Factories. By a Manchester Operative. Published and dedicated to the working classes by Wm. Rashleigh, M. P.* (Rideg tények a gyárakról. Írta egy manchesteri munkás. Kiadta és a munkásosztálynak ajánlja Wm. Rashleigh, a parlament tagja.) London 1844. — *335—337 371—373 384—387*

LECLERC, Théophile (szül. 1771) — a francia forradalomban a konvent tagja, a „veszettek" egyik vezetője. — *118*

LEE, John (1779—1859) — edinburgh-i lelkész, 1840-től az edinburgh-i egyetem rektora. — *250*

»*The Leeds Mercury*« (Leedsi hírnök). — *374*

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, Freiherr von (1646—1716) — német matematikus és idealista filozófus. — *97 123 125—126 128—129*

LEON, gróf (Bernhard Müller) — amerikai német telepes, a philippsburgi Új Jeruzsálem közösség alapítója; kalandor. — *495*

LEROY (Le Roy, De Roy), Henry (1598—1679) — holland orvos, filozófus. — *124*

LESSING, Karl Friedrich (1808—1880) — német történelmi és tájképfestő. — *479*

LINDLEY — a point-net gép feltalálója. — *231*

LIST, Friedrich (1789—1846) — német közgazdász, az 1848 előtti német burzsoázia képviselője, védővámos, a német vámegylet előharcosa. — *518—519*

— *Das nationale System der politischen Ökonomie etc.* (A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere stb.) Stuttgart—Tübingen 1841. — *518* (267)

»*The Liverpool Mercury*« (Liverpooli hírnök). — *280*

LOCKE, John (1632—1704) — angol közgazdász, szenzualista filozófus. — *124 126 128—130*

— *An Essay Concerning Human Understanding.* (Tanulmány az emberi értelemről.) London 1690. — *126*

Londonderry *lásd* Steward

LOUDON, Charles (1801—1844) — angol orvos, szociálpolitikai író, a gyermekmunkabizottság tagja. — *349—350 354 356 458*

LOUSTALOT, Elisée (1762—1790) — francia publicista, demokrata forradalmár. — *81* (51)

LOVETT, William (1800—1877) angol kézműves, a chartista mozgalom egyik alapítója, a jobbszárny vezetője, az „erkölcsi erő" és a burzsoáziával való együttműködés híve; *lásd még* People's Charter. — *413*

LÜKURGOSZ (i. e. IX. sz. második fele) — spártai törvényhozó. — *120*

LÜNING, Otto (1818—1868) — német orvos és publicista, 1844-től az „igazi szocializmus" híve; 1866 után nemzeti liberális. — *479* (254 258)

LYELL, Charles (1797—1875) — angol kémikus és geológus. — *439*

M

MACADAM (McAdam), John Loudon (1756—1836) — angol mérnök, közúti felügyelő; útburkolási eljárás feltalálója. — *233*

MACCULLOCH (McCulloch), John Ramsay (1789—1864) — angol polgári közgazdász és statisztikus, apologéta, Ricardo ellapositója. — *228 471*

— *A Statistical Account of the British Empire, Exhibiting its Extent, Physical Capacities, Population, Industry and civil and religious Institutions.* (A brit birodalom statisztikája, kiterjedésének, természeti gazdagságának, népességének, iparának és polgári és vallási intézményeinek bemutatásával.) London 1837. — *228 471* (131)

MALEBRANCHE, Nicolas de (1638—1715) — francia vallásos-idealista filozófus. — *123 125 128—129*

MALTHUS, Thomas Robert (1766—1834) — angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet szerzője. — *289—290 462 464*

— (Névtelenül:) *An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society, whit Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and other Writers.* (Tanulmány a népesedés elvéről, kihatásáról a társadalom jövendő tökéletesedésére, megjegyzésekkel Godwin úr, Condorcet úr és más írók elmélkedéseire.) London 1798. — *289—290 462 464*

»*The Manchester Guardian*« (Manchesteri figyelő). — *279—280 282 310 332 341 359 371 374 432—433 457* (148 202)

MANDEVILLE, Bernard de (1670—1733) — angol orvos, szatíraíró és közgazdász, a hasznossági elmélet képviselője. — *129*
— (Névtelenül:) *The Fable of the Bees: or Private Vices, Public Benefits.* (Mese a méhekről; vagy Magánbűnök — közjótétemények.) London 1706 és 1714. — *129* (79)

MANNERS, John James Robert, Lord (1818—1906) — angol politikus, tory; az „Ifjú Anglia" csoport tagja. — *470*

MARAT, Jean-Paul (1744—1793) — francia természettudós és publicista, a francia forradalomban a jakobinusok egyik legkövetkezetesebb vezetője. — *80 573 580*

MARMONTEL, Jean-Francois (1723—1799) — francia író; az Encikłopédia munkatársa.
— *Lucile.* — *143* (89)

MARTIN DU NORD, Nicolas-Ferdinand-Marie-Louis-Joseph, dit du Nord (1790—1847) — francia liberális, a párizsi törvényszék főügyésze, 1836—47 közmunkaügyi, majd igazságügyi és kultuszminiszter. — *114—115*

MARTINEAU, Harriet (1802—1876) — angol írónő, szociális reformokért küzdött. — *498*
— *Society in America etc.* (Amerikai társadalom stb.) 1837. — *498* (261)
— *Retrospect of Western Travel etc.* (Visszatekintés egy nyugati utazásra stb.) 1838. — *498* (261)

MARX, Karl Heinrich (1818—1883). — *6 479 484 488 585* (1 61 235 247 255 258 259 285 300 310 316)
— *Zur Judenfrage.* (A zsidókérdéshez.) „Deutsch-Französische Jahrbücher", Párizs 1844. — *86 105* (30 55 247)
— *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung.* (A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés.) „Deutsch Französische Jahrbücher", Párizs 1844. — *484* (30 248 255)
— és Friedrich ENGELS: *Die heilige Familie etc.* (A szent család stb.) Lipcse 1845. — *488* (1 256)

MATHEW, Theobald (1790—1856) — ír szerzetes, 1838-ban antialkoholista társaságot alapított. — *329*

MEAD, Edward P. — birminghami munkásköltő. — *377*
— *The Steam King.* (Gőz király.) „The Northern Star", 1843 febr. 11. — *377—378* (180)

MELISH, John (1771—1822) — angol író, földrajztudós és utazó, meglátogatta és leírta az amerikai kommunista településeket. — *498*
— *Travels through the United States in the years 1808—1811 etc.* (Utazások az Egyesült Államokon át 1808—1811-ben stb.) 1818. — *498* (261)

MENENIUS AGRIPPA (megh. i. e. 493) — római patricius. — *409* (187)

MENZEL, Wolfgang (1798—1873) — német reakciós író és irodalomkritikus. — *152*

MILES, William (1797—1878) — angol bankár, parlamenti képviselő. — *461* (135 223)

MILTIADÉSZ (megh. i. e. 489) — athéni államférfi és hadvezér. — *120*

»*The Miner's Advocate*« (A bányász szószólója), Newcastle-upon-Tyne. — *435* (204)

»*The Mining Journal, Railway and Commercial Gazette*« (Bányászati újság, vasúti és kereskedelmi lap), London. — *432* (199)

Mirabaud *lásd* Holbach

MIRABEAU, Honoré-Gabriel-Victor Riqueti, comte de (1749—1791) — francia író és politikus, a forradalomban a nagyburzsoázia és a polgárosult nemesség képviselője. — *579*

MITCHELL, James (kb. 1786—1844) — angol publicista, a gyermekmunka-bizottság tagja. — *424—425*

MOLIERE (Jean-Baptiste Poquelin) (1622—1673) — francia vígjátékíró. — *54*
— *Le bourgeois gentilhomme.* (Az úrhatnám polgár.) — *54* (41)

MOLL, Joseph (1812—1849) — kölni órás, az Igazak Szövetségének és a Kommunisták Szövetségének vezető tagja. — *581*

MONIER de la Sizeranne, Paul-Jean-Ange-Henri, comte (1797—1878) — francia publicista és drámaíró. — *74*

MONTEIL (Montheil), Amans-Alexis (1769—1850) — francia történész, a francia forradalom eszméinek védelmezője. — *70*
— *Histoire des Français des divers états aux cinq derniers siècles.* (A különféle rendekbeli franciák története az utolsó öt évszázadban.) Párizs 1828—1844. — *70*

MONTYON (Monthion), Jean-Baptiste-Antoine Auget, baron de (1733—1820) — francia filantróp, vagyonának nagy részét egy évenként kiosztandó „erénydíj" céljára adományozta. — *189*

»*The Morning Chronicle*« (Reggeli krónika), London. — *380—381 449 500* (152 215 253)

MORRISON (Morison), James Robert (1770—1840) — angol kereskedelmi vállalkozó; saját betegsége ellen növényi szert talált fel, majd propagálni kezdte. Ez az egyetemes szer, a Morrison-pilulák (Morrison's pills) nagyon népszerűvé lett. Morrison több könyvet is írt orvosságai elterjesztésére. — *308*

MÜLLER, Wilhelm (Wolfgang Müller von Königswinter) (1816—1873) — német orvos és költő. — *477 486*

MÜNZER, Thomas (kb. 1490—1525) — német prédikátor, a reformáció és a parasztháború egyik legradikálisabb vezetője; teljes vagyonközösséget hirdetett. — *541*

N

NAPÓLEON, I. (Bonaparte) (1769—1821) — francia császár 1804—1814 és 1815. — *9 80 121—123 316 533—538 540—542 579* (73 250)

NAUWERCK (Nauwerk), Karl Ludwig Theodor (1810—1891) — filológus, publicista és politikus, a „szabadok" köréhez tartozott; 1844-ben eltávolították a berlini egyetemről, 1848—49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja; 1849-ben Svájcba emigrál. — *14—16*

NELSON, Horatio, Viscount (1758—1805) — angol admirális, Napóleon flottájának legyőzője. — *316*

Neue Anekdota. (Új kiadatlan írások.) Darmstadt 1845. — *488* (258)

*»*The New Moral World: and Gazette of the Rational Society*« (Az új erkölcsi világ; egyben az ésszerű társadalom lapja). — *476 489* (232 252 262)

NEWTON, Sir Isaac (1642—1727) — angol fizikus, csillagász és matematikus. — *124*

NICHOLLS, George.
— *Poor Laws — Ireland. Three Reports . . . to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department.* (A szegénytörvények Irországban. Három jelentése . . . Őfelsége belügyminiszteréhez.) London 1838. — *451—452* (216)

Die Nonne *lásd* Erlach

»*North of England Medical and Surgical Journal*« (Észak-angliai orvosi és sebészeti újság), London—Manchester. — *357*

*»*The Northern Star*« (Észak csillaga), Leeds, majd London. — *374 410 447 525—526 528—529 535 541 547 561 576 584* (138 142 149 152 179 180 186 188 189 190 992 198 201 207 208 209 214 224 229 272 298 319)

O

OASTLER, Richard (1789—1861) — angol politikus és szociálreformer, filantróp tory; harcolt a munkanap törvényes korlátozásáért; *lásd még* Fleet Papers. — *343 366—368 415* (176)

O'CONNELL, Daniel (1775—1847) — ír ügyvéd és politikus, az ír függetlenségi mozgalom jobbszárnyának vezére. — *454* (218)

O'CONNOR, Feargus Edward (1794—1855) — 1832—35 ír parlamenti képviselő, majd a chartisták balszárnyának egyik vezetője, a „Northern Star" c. újság alapítója és szerkesztője; 1848 után reformista. — *277 576 584* (179)

ÓRIGENÉSZ, alexandriai (kb. 185—254) — keresztény teológus, egyházatya. — *157 177*

OVIDIUS Naso, Publius (i. e. 43—i. sz. 17) — római költő.
— *Epistulae ex Ponto.* (Levelek a Tenger mellől.) — *157* (97)

OWEN, Robert (1771—1858) — angol utopikus szocialista. — *83 130 187 363 420 479 495 499 565* (193 232)
— *Observations on the Effect of the Manufacturing System; with hints for the improvement of those parts of it which are most injurious to health and morals etc.* (Észrevételek a gyárrendszer hatásáról; tanácsokkal az egészségre és erkölcsökre legártalmasabb részeinek megjavítására stb.) II. kiad., London 1817. — *363* (171)
— *Manifesto of Robert Owen, the Discoverer, Founder and Promulgator of the Rational System of Society and of the Rational Religion etc.* (Robert Owennek, az ésszerű társadalmi rendszer és ésszerű vallás felfedezőjének, megalapítójának és hirdetőjének kiáltványa stb.) VI. kiad., London 1840. — *363* (171)

P

PAALZOW, Henriette von (szül. Wach) (1788—1847) — német regényírónő. — *18*

PAINE, Thomas (1737—1809) — angol-amerikai publicista, republikánus, az amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom résztvevője. — *234 539 584*

PARKINSON, Richard (1797—1858) — manchesteri kanonok, keresztény-filantróp publicista. — *326 458*
— *On the present Condition of the Labouring Poor in Manchester etc.* (A manchesteri dolgozó szegénység jelenlegi helyzetéről stb.) III. kiad., London—Manchester 1841. — *326 458*

PARNY, Evariste-Désiré de Forges, vicomte de (1753—1814) — francia költő. — *68*
— *Poésies érotiques.* (Érzéki költemények.) „Oeuvres" (Művei), I. köt., Párizs 1831. — *68* (47)

PATTESON, Sir John (1790—1861) — angol jogász és főbíró. — *436*

PEEL, Sir Robert, Sen. (1750—1830) — angol gyáros, parlamenti képviselő; tory. — *347 363*

PEEL, Sir Robert, Jun. (1788—1850) — angol államférfi; mérsékelt tory; 1841—46 miniszterelnök; a liberálisok támogatásával 1846-ban keresztülvitte a gabonatörvények eltörlését. — *368 439 471 549—550 552 556* (11)

»*Penny Magazine*« (Filléres újság). — *497*

The People's Charter:
William LOVETT és Francis PLACE: *The People's Charter; being the Outline of an Act to provide for the Just Representation of the People of Great Britain in Common's House of Parliament etc.* (A népcharta; vagyis egy törvény körvonalazása, amely biztosítaná Nagy-Britannia népének igazságos képviseletét a parlament alsóházában stb.) London 1838. — *413—414 551* (297)

PERCIVAL, Thomas (1740—1804) — manchesteri orvos, a dolgozó gyermekek védelmét szolgáló törvényhozás előharcosa. — *347*

»*Petites Affiches de Paris*« (Párizsi kishirdetések). — *189* (112)

»*La Phalange. Revue de la science sociale*« (A phalanx. A társadalmi tudomány szemléje), Párizs. — *566—567* (362 303)

PHILIPPSON, Gustav (1814—1880) — német pedagógus és publicista. — *86—87*

The Physical and Moral Condition of the Children and Young Persons *lásd* Children's Employment Commission

PILLING, Richard (szül. 1800) — angol pamutipari munkás, chartista. — *556*

PISO, Lucius Calpurnius (szül. i. e. 101) — római konzul, résztvett a Catilina-féle összeesküvésben, Julius Caesar híve. — *120*

PITKEITHLEY (Pitkethly), Lawrence — angol kereskedő, chartista, O'Connor híve. — *493—494*

— *Emigration. Where to, and how to proceed. Description of the Shaker Villages.* (Kivándorlás. Hova és hogyan vezessen az út. A shaker helységek leírása.) „Northern Star", 1843 máj. 6. — *493—494* (260)

PITT, William, Jun. (1759—1806) — angol államférfi, tory; 1783—1801 miniszterelnök; a francia forradalom és Napóleon elleni intervenciós háború egyik szervezője; 1798-ban elnyomta az ír felkelést, és számos reakciós intézkedést foganatosított a keletkező munkásmozgalom ellen. — *577*

»*Pittsburg Daily Advocate and Advertiser*« (Pittsburgi napi szószóló és közlöny). — *497*

PLANCK, Karl Christian (1819—1880) — protestáns teológus, idealista filozófus. — *102* (63)

PLATÓN (i. e. kb. 427—kb. 347) — görög idealista filozófus. — *178*

POLYDORUS VIRGILIUS (Polidoro Virgilio da Urbino) (kb. 1470—1555) — olasz származású angol történész. — *71*

— *De inventoribus rerum.* (A dolgok feltalálóiról.) (1499), Lyon 1706. — *71*

Poor Law Commissioners:
Extracts from the Information received by His Majesty's Commissioners, as to the Administration and Operation of the Poor Laws. (Kivonatok az Őfelsége vizsgálóbiztosai által nyert tájékoztatásból a szegénytörvények igazgatását és hatását illetően.) Hivatalos kiad., London 1833. — *463*
Report to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, from the Poor Law Commissioners, on an Inquiry into the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain. With Appendices. Presented to both Houses of Parliament,

by Command of Her Majesty, July 1842. (A szegénytörvény-biztosok jelentése Őfelsége belügyminiszterének egy Nagy-Britannia dolgozó népességének egészségügyi helyzetéről folytatott vizsgálatról. Mellékletekkel. Beterjesztve a Parlament két házának Őfelsége rendeletére 1842 júliusában.) London 1842. — *251 256 276 304 311*
Reports of Special Assistant Poor Law Commissioners on the Employment of Women and Children in Agriculture etc. Presented to both Houses of Parliament, by Command of Her Majesty. (Külön szegénytörvény-biztos helyettesek jelentései a nők és gyermekek foglalkoztatásáról a mezőgazdaságban stb. Beterjesztve a Parlament két házának Őfelsége rendeletére.) London 1843. — *443* (210)

Poor Laws *lásd még* Nicholls

PORTER, George Richardson (1792—1852) — angol polgári közgazdász és statisztikus. — *228*

— *The Progress of the Nation, in its various Social and Economical Relations from the Beginning of the 19th Century to the Present Time.* (A nemzet haladása, különféle társadalmi és gazdasági vonatkozásaiban, a XIX. század elejétől mostanáig.) London 1836—43. — *227—234 331* (132 160)

PRIESTLEY, Joseph (1733—1804) — angol kémikus és fizikus, materialista filozófus. — *127*

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809—1865) — francia publicista, kispolgári szocialista, az anarchizmus megalapítója. — *21—53 155 423 568*

— *Avertissement aux propriétaires, ou lettre à M. Considérant, rédacteur de la Phalange, sur une défense de la propriété.* (Figyelmeztetés a tulajdonosoknak, vagy levél Considérant úrnak, a „Phalange" szerkesztőjének, egy megvédelmezéséről a tulajdonnak.) Párizs 1841. — *50* (38)

— *Qu'est-ce que la propriété? ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Premier mémoire.* (Mi a tulajdon?, avagy vizsgálódások a jog és a kormányzat elvéről. Első értekezés.) Párizs 1841. — *21—22 30—32 423 568* (24)

— *Qu'est-ce que la propriété? Deuxième mémoire. Lettre à M. Blanqui, professeur d'économie politique au conservatoire des arts et métiers. Sur la propriété.* (Mi a tulajdon? Második értekezés. Levél Blanqui úrnak, a politikai gazdaságtan professzorának az Iparok és Művességek Konzervatóriumán. A tulajdonról.) Párizs 1841. — *31—32 49—50 423 568* (37)

»*Punch, or the London Charivari*« (Paprikajancsi vagy a Londoni Zenebona). — *398* (184)

PÜTTMANN, Hermann (1811—1894) — német radikális költő és újságíró, könyvkiadó. A 40-es évek közepén az „igazi szocializmus" híve. A forradalom leverése után kivándorolt Melbourne-be és ott német újságot alapított. — *479 483—484 487* (244 245)

R

Radnor, Earl of, *lásd* Bouverie

RAPP, Johann Georg (1757—1847) — württembergi takács, prédikátor, 1803-ban kivándorolt Észak-Amerikába és ott Harmony és Economy néven településeket alapított. — *494—496*

RASHLEIGH, William — angol politikus, parlamenti tag, Leach könyvének kiadója. — *335*

Registrar General:
Fifth Annual Report of the Registrar General of Births, Deaths and Marriages in England. (A központi anyakönyvi hivatal vezetőjének ötödik évi jelentése a születésekről, halálozásokról és házasságokról Angliában.) II. kiad., London 1843. — *310*

REICHARDT, Karl Ernst —, német publicista, eredetileg könyvkötő, B. Bauer követője, az „Allgemeine Literaturzeitung" munkatársa. — *7—9 36 77*

— *Schriften über den Pauperismus. Publizistische Abhandlungen: von Wöniger, Doktor beider Rechte und der Philosophie. 1843 Berlin.* (Írások a pauperizmusról. Publicisztikai értekezések, írta Wöniger, a jog- és államtudományok és a filozófia doktora. Berlin 1843.) „Allgemeine Literaturzeitung", I. füz., 1843 dec. — *7 9* (5)

— *Schriften über den Pauperismus. Die Gründe des wachsenden Pauperismus von A. T. Wöniger.* (Írások a pauperizmusról. A növekvő pauperizmus okai, írta A. T. Wöniger.) „Allgemeine Literaturzeitung", II. füz., 1844 jan. — *7* (5)

— (C. R.:) *Katechismus für wahlberechtigte Bürger in Preussen. Von Dr. A. Benda. Berlin 1843 etc.* (Katekizmus Poroszország választójogosult polgárai számára. Írta Dr. A. Benda. Berlin 1843 stb.) „Allgemeine Literaturzeitung", VI. füz., 1844 máj. — *8* (6)

— (C. R.:) *Preussens Beruf in der deutschen Staatsentwickelung, und die nächsten Bedingungen zu seiner Erfüllung. Von C. Brüggemann. Berlin 1843 etc.* (Poroszország hivatása a német állam kifejlődésében és teljesítésének legközelebbi feltételei. Írta C. Brüggemann. Berlin 1843 stb.) „Allgemeine Literaturzeitung", VI. füz., 1844 máj. — *7—9* (6)

Report from the Select Committee on the Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories of the United Kingdom. With the Minutes of Evidence, Appendix and Index. (Az Egyesült Királyság üzemeiben és gyáraiban a gyermekek munkájának szabályozásáról hozott törvény vizsgálatára kiküldött szűkebb bizottság jelentése. A tanúvallomások jegyzőkönyveivel, függelékkel és mutatóval.) [Sadler-féle jelentés.] „Reports from Committees" (Bizottsági jelentések), 1831—1832, XV. köt., Factories (Gyárak). — *312 364* (156)

Report (First) of the Commissioners for inquiring into the State of Large Towns and Populous Districts. (A nagyvárosok és a sűrűn lakott kerületek állapotának megvizsgálására kiküldött biztosok első jelentése.) London 1844. — *310—311*

Reports *lásd még* Children's Employment Commission; Factories Inquiry Commission; Inspectors of Factories; Poor Law Commissioners; Registrar General

»*Révolutions de Paris. Dédiées à la Nation et au District des Petits-Augustins*« (Párizs forradalmai. A nemzetnek és a Petits-Augustins-kerületnek ajánlva). — *81* (51)

»*Revue des deux Mondes*« (A két világ szemléje), Párizs. — *388* (188)

*»*Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform*« (Rajnai évkönyvek a társadalmi reform előmozdítására), Darmstadt—Bellevue. — *484 487—488 523 584* (245 262)

**»*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*« (Rajnai ujság — politika, kereskedelem és ipar), Köln. — *99 106 516* (1 16 241)

»*Rheinischer Beobachter*« (Rajnai figyelő), Köln. — *585* (322)

RICARDO, David (1772—1823) — angol klasszikus közgazdász. — *30—31*

RIESSER, Gabriel (1806—1863) — német publicista, harcolt a zsidók polgári egyenjogúságáért. — *93 95—97 112*

RIPLEY, George (1802—1880) — amerikai unitárius lelkész, a massachusettsi Brook-Farm település és iskola egyik alapítója (1841); 1849-től a „New York Tribune" irodalomkritikusa; 1858—1863-ban Charles A. Dana-val együtt kiadták a „New American Cyclopaedia"-t, melynek Marx és Engels is munkatársa volt. — *499*

ROBERTON, John (1797—1876) — manchesteri szülészorvos, társadalomegészségügyi kérdésekkel foglalkozott. — *312 357*

ROBERTS, William Prowting (1806—1871) — angol jogász, chartista, a trade-unionok ügyvédje, 1844-től a szénbányászok szövetségének jogtanácsosa. — *435—439 460—461 559—564* (207)

ROBESPIERRE, Maximilien-Marie-Isidore de (1758—1794) — a francia forradalom politikusa, a jakobinusok vezetője, 1793—94 a forradalmi kormány feje. — *118 120—121 572 579—580* (231)

— *Rapport sur les principes de morale politique qui doivent guider la Convention nationale dans l'administration intérieure de la République, fait au nom du comité de salut public, à la séance du 5 février (17 pluviôse) 1794.* (Jelentés a politikai erkölcs elveiről, melyeknek vezetniök kell a Nemzeti konventot a Köztársaság belső igazgatásában, beterjesztve a közjóléti bizottság nevében, az 1794 február 5-i (pluviôse 17-i) ülésen.) „Buchez—Roux: Histoire parlementaire de la Révolution française etc.", 31. köt., Párizs 1837. — *120* (70)

ROBINET, Jean-Baptiste-René (1735—1820) — francia filozófus és természetbúvár. — *128*

— *De la nature.* (A természetről.) (1761—66), Új kiad. Amszterdam 1763—68. — *128*

ROHMER, Friedrich (1814—1856) — német filozófiai és politikai író. — *210*

ROHMER, Theodor (1820—1856) — német publicista, az előbbi testvére és munkatársa. — *210*

ROLAND de la Platière, Jean-Marie (1734—1793) — francia politikus, girondista; 1792—93 belügyminiszter. — *578*

ROLAND de la Platière, Jeanne-Manon (1754—1793) — az előbbi felesége, nagy befolyása volt a girondista vezetőkre. — *578*

ROMME, Charles-Gilbert (1750—1795) — francia forradalmár, a konvent tagja; hegypárti. — *580* (320)

RONGE, Johannes (1813—1887) — német pap, a német-katolikus mozgalom alapítója és vezetője. — *524* (269)

ROTHSCHILD, Nathan Mayer (1777—1836) — a manchesteri, majd londoni Rothschild-bankház alapítója. — *573*

ROTTEK (Rotteck), Karl Wenzeslaus Rodecker von (1775—1840) — német történész, liberális politikus. — *122*

ROUX, Jacques (1752—1794) — francia forradalmár, eredetileg pap; a „veszettek" vezetője; Marat újságának folytatója. — *118* (69)

ROUX-LAVERGNE, Pierre-Célestin (1802—1874) — francia történész és politikus, újkatolikus szocialista; *lásd még* Buchez. — *210*

RUGE, Arnold (1802—1880) — német publicista, ifjúhegeliánus; a „Hallische", majd „Deutsche Jahrbücher" szerkesztője, 1844-ben Marxszal együtt kiadja a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t; kispolgári demokrata, 1866 után nemzeti liberális. — *153* (30 60)

RUSSELL, John, Lord, Viscount Amberley (1792—1878) — angol államférfi, a whig párt vezére, többször miniszter és miniszterelnök. — *15*

RYMARKIEWICZ, Leon (szül. kb. 1825) — poznani születésű lengyel hazafi, testvéréve együtt az 1844—45-ös lengyel összeesküvés résztvevője. — *488*

RYMARKIEWICZ, Maksimiljan (szül. kb. 1832) — az előbbi testvére és politikai harcostársa. — *488*

S

SACK, Karl Heinrich (1789—1875) — német protestáns teológus, ortodox; bonni professzor. — *202*

SADLER, Michael Thomas (1780—1835) — angol politikus, szociálreformer és publicista; tory; *lásd még* Report from the Select Committee on the Bill to regulate the Labour of Children. — *364 367* (156)

SAINT-JUST, Louis-Antoine-Léon (1767—1794) — francia forradalmár, a jakobinusok egyik vezetője, Robespierre barátja. — *120—121 573 579—580*

— *Au nom des comités de salut public et de sûreté générale. Convention nationale. Séance du 31 mars (11 germinal) 1794.* (A közjóléti és általános biztonsági bizottság nevében beterjesztett jelentés. Nemzeti konvent. 1794 március 31-i (Germinal 11-i) ülés.) „Buchez—Roux: Histoire parlementaire de la Révolution française etc.", 32. köt., Párizs 1837. — *120* (71)

— *Rapport sur la police générale. Du 26 germinal an 2 (15 avril 1794).* (Jelentés az általános rendőrségről. II. év germinal 26-án (1794 április 15-én).) „Buchez—Roux: Histoire parlementaire de la Révolution française etc.", 32. köt., Párizs 1837. — *120—121* (72)

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760—1825) — francia utopikus szocialista. — *30 565*

»*Le Satan*« (A sátán), Párizs. — *190* (113)

SAUNDERS, Robert John — gyárfelügyelő; *lásd még* Inspectors of Factories.— *366—367* (175)

SAY, Jean-Baptiste (1767—1832) — francia vulgáris közgazdász. — *30 42*

— *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses.* (Értekezés a politikai gazdaságtanról, vagy egyszerű ismertetése annak, hogyan keletkezik, oszlik el és fogyasztódik el a gazdagság.) III. kiad., Párizs 1817. — *30 42* (29 33)

SCHARNHORST, Gerhard Johann David von (1755—1813) — porosz tábornok; a napóleoni háborúk alatt vezető szerepe volt a porosz hadsereg újraszervezésében. — *537*

SCHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph von (1775—1854) — német idealista filozófus, kezdetben Hegel barátja és előfutára, majd reakciós, szembefordul Hegel tanaival. — *94 152*

SCHILLER, Friedrich von (1759—1805) — német költő. — *202 532*

— *Das Mädchen aus der Fremde.* (Az idegen leány.) — *21* (22)

— *Die Räuber.* (A haramiák.) — *202 532*

SCHLÖFFEL, Friedrich Wilhelm (1800—1870) — sziléziai gyáros, demokrata, részt vesz a 48-as forradalomban, majd emigráns. — *489*

SCHÖN, Heinrich Theodor von (1773—1856) — porosz államférfi, liberális. — *537*

Second Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners *lásd* Factories Inquiry Commission

SENIOR, Nassau William (1790—1864) — angol vulgáris közgazdász, a kapitalizmus apologétája. — *275*

— *Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture, addressed to the Right Honourable the President of the Board of Trade etc.* (Levelek a gyári törvényről, a pamutiparra való kihatásáról, az igen tiszteletreméltó kereskedelmi kamarai elnök címére stb.) London 1837. — *275*

SHAFTESBURY, Anthony Ashley Cooper, Earl of (1801—1885) — angol politikus, tory; a tízórás törvényért folytatott arisztokrata-filantróp mozgalom egyik vezetője. — *12 329 340—342 344 355—356 367—368 433 470* (12 165 166 170 200)
— *Alsóházi beszéd.* „Hansard's Parliamentary Debates", III. sor. LXXIII. köt. — *12 340—342 355—356* (12 165 166 170)

SHAKESPEARE, William (1564—1616) — angol drámaíró és költő. — *70 436 445*
— *All's Well that Ends Well.* (Minden jó, ha a vége jó.) — *70* (48)
— *Hamlet, Prince of Denmark.* (Hamlet, dán királyfi.) — *333* (162)
— *Much Ado about Nothing.* (Sok hűhó semmiért.) — *436*

SHARP, William, Jun. (1805—1896) — bradfordi seborvos. — *354*

SHELLEY, Percy Bysshe (1792—1822) — angol forradalmár költő. — *423*

SHEPPARD, John (Jack) (1702—1724) — angol bűnöző, változatos kalandok után akasztófán végezte. — *316*

Von den sieben Schwaben. (A hét svábról.) „Marbach: Volksbücher etc.", 7. sz., Lipcse 1838. — *161* (100)

»*Le Siècle*« (A század), Párizs. — *189* (111)

SIEYES, Emmanuel-Joseph, comte (1748—1836) — francia abbé, a francia forradalom politikusa, a forradalom elején a harmadik rend vezető képviselője. — *30*
— *Qu'est-ce que le Tiers-Etat?* (Mi a Harmadik Rend?) Bordeaux 1789. — *30*

SISMONDI, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773—1842) — svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. — *31*

A Sketch of the State of Ireland *lásd* Croker

SMITH, Adam (1723—1790) — angol filozófus és klasszikus közgazdász. — *30—31 48 289—290 321*
— *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* (Vizsgálódás a nemzeti gazdagság természetéről és okairól.) London 1776; Dublin 1776. — *48*
— *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations etc.* (Vizsgálódás a nemzeti gazdagság természetéről és okairól stb.) McCulloch kiad., Edinburgh 1828. — *289 321*

SMITH, Thomas Southwood (1788—1861) — londoni orvos, szociálpolitikus egészségvédelmi reformok kérdésével foglalkozott, a gyermekmunka-bizottság tagja. — *283 304 431* (152)

SOMERVILLE, Alexander (1811—1885) — angol radikális újságíró; 1858-tól Kanadában élt. — *449 487 500* (215 253)

SOUBRANY, Pierre-A. de (1752—1795) — francia forradalmár, a konvent tagja; hegypárti. — *580* (320)

SPINOZA, Benedictus de (Baruch Despinoza) (1632—1677) — németalföldi filozófus, panteista, bibliakritikus. — *123 126 128—130*

»*Der Sprecher, oder Rheinisch-Westphälischer Anzeiger*« (A szóvivő, vagy rajna-vesztfália közlöny), Wesel. — *477* (240)

The State of Ireland *lásd* Croker

Statistical Journal *lásd* Journal of the Statistical Society

STEIN, Heinrich Friedrich Karl, Freiherr vom und zum (1757—1831) — német politikus, 1807—08 porosz főminiszter, a Napóleon elleni háború egyik vezéralakja. — *8 537*

STEIN, Lorenz von (1815—1890) — német filozófus, közgazdász és államjogász, 1846-tól professzor Kielben, később Bécsben; a porosz kormány titkos ügynöke. — *133 565 568*
— *Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte.* (A mai Franciaország szocializmusa és kommunizmusa. Kortörténeti adalék.) Lipcse 1842. — *133 565 568* (3o1)

STEPHENS, Joseph Raynor (1805—1879) — angol metodista lelkész, szociálreformer, 1837—39-ben aktív résztvevője a chartista mozgalomnak. — *414—415 419 472* (190)

STEWARD (Stewart), Charles William, Marquis of Londonderry (1778—1854) — angol nagybirtokos, szénbányatulajdonos. — *438*

STIRNER, Max (Johann Kaspar Schmidt) (1806—1856) — német idealista filozófus, a polgári individualizmus és anarchizmus ideológusa. — *242 456 488* (91)
— *Der Einzige und sein Eigentum.* (Az egyetlen és tulajdona.) Lipcse 1845. — *242 456* (137 222)

STRAUSS, David Friedrich (1808—1874) — német filozófus és publicista, ifjúhegeliánus; 1866 után nemzeti liberális. — *86 102 136—138 141 423*
— *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet.* (Jézus élete, kritikailag feldolgozva.) Tübingen 1835—36. — *423* (196)

STUART, James (1775—1849) — angol orvos és publicista, 1833-ban gyárfelügyelő; whig. — *348 351 356 358 361*

Stubborn Facts from the Factories *lásd* Leach

STUMM-HALBERG, Karl Ferdinand, Freiherr von (1836—1901) — német nagyiparos, konzervatív; a Saar-vidék egyik legbefolyásosabb személyisége („Stumm király"-nak nevezték); a munkásmozgalom elkeseredett ellensége. — *438*

STURGE, Joseph (1793—1859) — angol politikus, polgári radikális, a szabadkereskedelem híve; küzdött a négerek felszabadításáért; egy időben csatlakozott a chartista mozgalomhoz, és igyekezett azt polgári befolyás alá vonni. — *418*

SUE, Eugène (1804—1857) — francia nyárspolgári író, érzelgős társadalmi regények szerzője. — *54—76 161—208*
— *Atar Gull.* — *56*
— *Plick et Plock.* (Plick és Plock.) — *56*
— *Salamandre.* (Szalamandra.) — *56*
— *Les mystères de Paris.* (Párizs rejtelmei.) Brüsszel 1843. — *54—76 161—208*
— *Le juif errant.* (A bolygó zsidó.) Párizs 1844—1845. — *190*

»*Sun*« (Nap), London. — *375*

SYMONS, Jelinger Cookson (1809—1860) — angol liberális publicista, szociális kérdésekkel foglalkozó különféle bizottságok tagja. — *253—254 316 318 337 393 402 429*
— *Arts and Artisans at Home and Abroad: with Sketches of the Progress of Foreign Manufactures.* (Művességek és művesek nálunk és külföldön; a külföldi iparok előrehaladásának vázlatával.) Edinburgh—London 1839. — *254 318 337 402* (141)

SZELIGA (Franz Zychlin von Zychlinski) (1816—1900) — porosz tiszt, majd tábornok; ifjúhegeliánus. — *5 53—76 85 161—208*
— *Eugen Sue: Die Geheimnisse von Paris, Kritik.* (Eugène Sue: „Párizs rejtelmei". Kritika.) „Allgemeine Literaturzeitung", VII. füz., 1844 jún. — *53—76 161—208* (40)

T

TAYLOR, John (1804—1841) — angol orvos, a chartisták balszárnyához tartozott. — *415*

*»*Telegraph für Deutschland*« (Németországi táviró), Hamburg. — *552*

THOMSON, Charles Edward Poulett, Baron Sydenham (1799—1841) — angol állam. férfi; whig. — *275*

THORNHILL, Thomas — angol földbirtokos; whig. — *367* (176)

»*The Times*« (Az idők), London. — *248 333 341—342 445 470* (188 189 166 212 229)

TOCQUEVILLE, Alexis-Charles-Henri-Maurice Clérel de (1805—1859) — francia polgári politikus, történész és publicista; mérsékelt liberális; *lásd még* Beaumont de la Bonninière. — *186*

*»*Trier'sche Zeitung*« (Trieri újság). — *477 585* (239)

TRISTAN, Flora (1803—1844) — francia írónő és publicista, kispolgári utopikus szocialista. — *17—18 187*

— *Union ouvrière etc.* (Munkásegyesület stb.) Párizs 1843. — *17—18* (18)

TURPIN, Richard (Dick) (1706—1739) — angol útonálló, akasztófán végezte. — *316*

U

»*L'Union, bulletin des ouvriers, redigé et publié par eux-mêmes*« (Az Unió, a munkások értesítője, szerkesztik és kiadják ők maguk), Párizs. — *576* (318)

URE, Andrew (1778—1857) — angol kémikus, vulgáris közgazdász, szabadkereskedő. — *324 334 339 361—363 365—366 379 409—410*

— *The Philosophy of Manufactures; or an Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain.* (A manufaktúrák filozófiája; vagy a nagy-britanniai gyárrendszer tudományos, erkölcsi és kereskedelmi gazdaságosságának kifejtése.) II. kiad., London 1835. — *324 339 361—362 410*

— *The Cotton Manufacture of Great Britain; systematically investigated and illustrated etc.* (Nagy-Britannia pamutipara; rendszeres vizsgálat alapján, megvilágítva stb.) London 1836. — *223 225 227 334* (132)

V

VAUGHAN, Robert (1795—1868) — angol lelkész, polgári történész és publicista. — *322*

— *The Age of Great Cities; or Modern Civilisation viewed in its Relation to Intelligence, Morals and Religion.* (A nagyvárosok százada; vagy a modern civilizáció az értelemhez, az erkölcsökhöz és a valláshoz való viszonyában tekintve.) London 1842. — *322*

VETTER-KÖCHLIN, Nikolaus Karl (1781—1852) — elzászi pamutiparos, 1830—41 a küldöttkamara baloldali radikális tagja, azután vasutépítő-vállalkozó Elzászban. — *573—574*

VIDOCQ, François-Eugène (1775—1857) — francia bűnöző, a rendőrség ügynöke, majd a párizsi rendőrség főnöke, neki tulajdonítják a „Mémoires de Vidocq" (Vidocq emlékiratai), 1828, c. könyvet. — *73 162*

VIKTÓRIA (1819—1901) — angol királynő 1837—1901. — *248 527*

VILMOS, IX. (1743—1821) — hesseni tartománygróf 1785—1803, majd mint I. Vilmos hesseni választófejedelem 1803—1821. — *539*

Volksblatt *lásd* Allgemeines Volksblatt

VOLNEY, Constantin-François Chasseboeuf, comte de (1757—1820) — francia felvilágosító; filozófus, történész és nyelvész. — *128*

VOLTAIRE (François-Marie Arouet) (1694—1778) — francia író és történész, felvilágosító, deista filozófus. — *125*

***»Vorwärts! Pariser deutsche Zeitschrift«* (Előre! Párizsi német folyóirat). — *475 477* (235 238)

VOSS, Johann Heinrich (1751—1826) — német költő és nyelvész, Homérosz és más ókori költők német fordítója. — *189*

W

WADE, John (1788—1875) — angol publicista, közgazdász és történész; liberális. — *312*
— *History of the Middle and Working Classes; with a Popular Exposition of the Economical and Political Principles which have influenced the past and present Condition of the Industrious Orders etc.* (A közép- és munkásosztályok története; népszerű kifejtésével a gazdasági és politikai elveknek, amelyek befolyást gyakoroltak az ipari rendek múltbeli és mostani helyzetére stb.) III. kiad. London 1835. — *312 363* (173)

WAKEFIELD, Edward Gibbon (1796—1862) — angol publicista, közgazdász és gyarmatpolitikus. — *445*
— *Swing Unmasked; or the Causes of Rural Incendiarism.* (A leleplezett Swing, vagy a falusi gyújtogatások okai.) London 1831. — *445*

WATT, James (1736—1819) — angol mérnök és feltaláló, a gőzgép megalkotója. — *148 227*

WEDGWOOD, Josiah (1730—1795) angol gyáros, a modern fazekasipar megteremtője. — *232*

»The Weekly Chronicle« (Heti krónika), London. — *418*

»The Weekly Dispatch« (Heti értesítő), London. — *279 283 313 398 418* (138 145 149)

WEIL, Karl (1806—1878) — német liberális publicista; Lajos Fülöptől szubvenciót húz; 1842—46 a „Konstitutionelle Jahrbücher" szerkesztője, később az osztrák kormány szolgálatába lépett. — *161*
— (H. L. Egidius:) *Emigranten und Märtyrer. Ein Beitrag zur Charakteristik der „deutsch-französischen Jahrbücher".* (Emigránsok és mártirok. Adalék a „Deutsch-Französische Jahrbücher" jellemzéséhez.) „Konstitutionelle Jahrbücher", kiadta Dr. Karl Weil, II. köt., Stuttgart 1844. — *161* (99)

WEITLING, Christian Wilhelm (1808—1871) — eredetileg szabó, az első német munkásíró, az utopikus egyenlősítő kommunizmus teoretikusa. — *484 565—567 581 583*
— *Garantien der Harmonie und Freiheit.* (A harmónia és szabadság garanciái.) Vevey 1842. — *484*

WELCKER, Karl Theodor (1790—1869) — német jogász és publicista; liberális. — *122*
— *Wichtige Urkunden für den Rechtszustand der deutschen Nation.* (Fontos okmányok a német nemzet jogállapotára vonatkozólag.) Mannheim 1844. — *546* (292)

WELLINGTON, Arthur Wellesley, Duke of (1769—1852) — angol hadvezér, Napóleon legyőzője; reakciós tory államférfi, 1828—30 miniszterelnök, támogatta Peelt. — *316* (294)

WESLEY, John (1703—1791) — angol teológus, a metodizmus megalapítója. — *316*

*»*Das Westphälische Dampfboot*« (A vesztfáliai gőzhajó), Bielefeld. — *487 564* (254)

WIGHTMAN, Sir William (1784—1863) — angol jogász és főbíró. — *436*

WILLIAMS, Sir John (1777—1846) — angol jogász és főbíró; liberális. — *436*

WILLIAMS, Zephaniah (kb. 1794—1874) — angol vendéglős, chartista, az 1839-es walesi bányászfelkelés egyik szervezője, életfogytiglani deportálásra ítélték. — *584*

WOLFF (Wolf), Christian, Freiherr von (1679—1754) — német idealista filozófus és matematikus; leibniziánus. — *66*

WÜRZBURGI Konrád (Kuonrat von Wurzeburc) (megh. 1287) — középfelnémet epikus és vallásos költő.

— *Diu guldin smitte.* (Az aranyműves-műhely.) — *567* (305)

Z

»*Zeitschrift für spekulative Theologie*« (Spekulatív teológiai folyóirat), Berlin. — *142* (88)

ZERRLEDER — valószínűleg Bruno Bauer álneve. — *144—145*

— *Korrespondenz aus Bern.* (Berni tudósítás.) „Allgemeine Literaturzeitung", III. füz., 1844 febr.; VI. füz., 1844 máj. — *144—145*

Zychlinski *lásd* Szeliga

Tartalom

Előszó a második kötethez V

Friedrich Engels és *Karl Marx:* A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen* 1

Előszó 5

I. Fejezet. „A kritikai kritika könyvkötőmester-alakban" vagy a kritikai kritika mint Reichardt úr (írta Engels) 7

II. Fejezet. „A kritikai kritika" mint „Mühleigner" vagy a kritikai kritika mint Jules Faucher úr (írta Engels) 10

III. Fejezet. „A kritikai kritika alaposság" vagy a kritikai kritika mint J. (Jungnitz?) úr (írta Engels) 15

IV. Fejezet. „A kritikai kritika" mint a felismerés nyugalma vagy a „kritikai kritika" mint Edgar úr 17

1. Flora Tristan „Union ouvrière"-je (írta Engels) 17

2. Béraud az örömlányokról (írta Engels) 18

3. A szerelem (írta Engels) 18

4. Proudhon (írta Marx) 21

I. sz. jellemező fordítás 22

I. sz. kritikai széljegyzet 30

II. sz. kritikai széljegyzet 33

II. sz. jellemező fordítás 36

III. sz. kritikai széljegyzet 37

III. sz. jellemező fordítás 42

IV. sz. kritikai széljegyzet 47

* Az 1845-ös első kiadás tartalomjegyzéke nyomán. Az oldalszámok jelen kötetre vonatkoznak.

IV. sz. jellemező fordítás 49
V. sz. kritikai széljegyzet 50

V. Fejezet. A „kritikai kritika" mint titokmester vagy a „kritikai kritika" mint Szeliga úr (írta Marx) 54

1. „A civilizáción belüli elvadulás titka" és „az államban meglevő jogtalanság titka" 55
2. A spekulatív konstrukció titka 56
3. „A művelt társaság titka" 60
4. „A jóravalóság és jámborság titka" 69
5. „A titok — gúny" 71
6. Kacagó gerle (Rigolette) 74
7. A Párizs rejtelmei világállapota 76

VI. Fejezet. Az abszolút kritikai kritika vagy a kritika mint Bruno úr 77

1. Az abszolút kritika első hadjárata (írta Marx) 77
   a) A „szellem" és a „tömeg" 77
   b) A zsidókérdés. I. sz. A kérdések feltevése 86
   c) Hinrichs. I. sz. Titokzatos célzások politikáról, szocializmusról és filozófiáról 89
2. Az abszolút kritika második hadjárata 91
   a) Hinrichs. II. sz. A „kritika" és „Feuerbach". A filozófia elítélése (írta Engels) 91
   b) A zsidókérdés. II. sz. Kritikai felfedezések szocializmusról, jogtudományról és politikáról (nemzetiségről) (írta Marx) 93
3. Az abszolút kritika harmadik hadjárata (írta Marx) 98
   a) Az abszolút kritika önapológiája. „Politikai" múltja 98
   b) A zsidókérdés. III. sz. 105
   c) Kritikai csata a francia forradalom ellen 117
   d) Kritikai csata a francia materializmus ellen 123
   e) A szocializmus végleges veresége 133
   f) Az abszolút kritika spekulatív körforgása és az öntudat filozófiája ... 135

VII. Fejezet. A kritikai kritika levelezése 143

1. A kritikai tömeg (írta Marx) 143
2. A „nem-kritikai tömeg" és a „kritikai kritika" 147
   a) A „megátalkodott tömeg" és a „kielégítetlen tömeg" (írta Marx) 147

b) A „lágyszívű" és megváltásra szoruló" tömeg (írta Engels) 150
c) A tömeg kegyelmi áttörése (írta Marx) 152
3. A nem-kritikai-kritikai tömeg vagy a kritika és a „berlini egylet" (írta Marx) 153

VIII. Fejezet. A „kritikai kritika" világjárása és megdicsőülése vagy „a kritikai kritika" mint Rudolf, Geroldstein hercege (írta Marx) 161

1. Egy mészárosnak kutyává való kritikai átváltoztatása vagy a Chourineur... 162
2. A kritikai vallás titkának leleplezése vagy Fleur de Marie 165
a) A spekulatív „Marienblume" 165
b) Fleur de Marie 167
3. A jog titkainak leleplezése 175
a) A maître d'école vagy az új büntetőelmélet. A cellarendszer leleplezett titka. Orvosi titkok 175
b) Jutalmazás és büntetés. A kettős igazságszolgáltatás, táblázattal 187
c) A civilizáción belüli elvadulásnak és az államban meglevő jogtalanságnak a megszüntetése 189
4. Az „álláspont" leleplezett titka 190
5. Az emberi hajlamok hasznosítása titkának leleplezése vagy Clémence d'Harville 192
6. A nők emancipációja titkának leleplezése vagy Louise Morel 194
7. A nemzetgazdaságtani titkok leleplezése 196
a) A nemzetgazdaságtani titkok elméleti leleplezése 196
b) „A szegénybank" 196
c) A bouquevali mintagazdaság 198
8. Rudolf, „a leleplezett minden titkok titka" 200

IX. Fejezet. A kritikai utolsó ítélet (írta Marx) 209

Történelmi utószó 210

Friedrich Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján* 211

Nagy-Britannia munkásosztályához 215
Előszó 220

* Az 1845-ös első kiadás tartalomjegyzéke nyomán. Az oldalszámok jelen kötetre vonatkoznak.

Bevezetés 223

A munkások helyzete az ipari forradalom előtt (223) — A jenny (225) — Az ipari, a mezőgazdasági proletariátus keletkezése (226) — A throstle, a mule, a mechanikai szövőszék, a gőzgép (227) — A gépek győzelme a kézi munka felett (227) — Az ipari hatalom fejlődése (228) — Pamutipar (228) — Harisnyaszövés (229) — Csipkegyártás (229) — Fehérítés, nyomás, festés (229) — Gyapjúipar (229) — Vászonipar (230) — Selyemipar (230) Vastermelés és feldolgozás (231) — Szénbányák (232) — Fazekasipar (232) — Földművelés (233) — Utak, csatornák, vasutak, gőzhajók (233) — Összefoglalás (234) — A proletariátus fejlődése folyamán nemzeti jelentőségre tesz szert (235) — A burzsoázia nézete a proletariátusról (236)

Az ipari proletariátus 238

A munkások osztályozása (238) — A tulajdon centralizációja (238) — A modern ipar emelői (239) — A népesség centralizációja (239)

A nagyvárosok 241

A London keltette közvetlen benyomás (241) — Szociális háború és általános rablórendszer (242) — A szegények sorsa ebben (242) — A sötét negyedek általában (243) — *London* sötét negyedei: St. Giles és környéke (244) — Whitechapel (246) — A proletárlakások belseje (246) — Hajléktalanok a parkokban (248) — Éjjeli menhelyek (249) — *Dublin* (249) — *Edinburgh* (250) — *Liverpool* (252) — A gyárvárosok: *Nottingham, Birmingham, Glasgow, Leeds, Bradford, Huddersfield* (252) — Lancashire: általános megjegyzések (257) — *Bolton* (258) — *Stockport* (258) — *Ashton*-under-Lyne (258) — *Stalybridge* (259) — *Manchester* részletes leírása: általános építési módja (259) — Az óváros (262) — Az újváros (267) — A munkásnegyedek építési módja (267) — Udvarok és hátsó utcák (268) — Ancoats (272) — Kis-Írország (272) — Hulme (273) — Salford (273) — Áttekintés (274) — Éji szállások (276) — A lakosság zsúfoltsága (276) — Pincelakások (277) — A munkások ruházkodása (277) — Táplálkozása (279) — Romlott hús (279) — Áruhamisítások (280) — Hamis mértékek stb. (281) — Összefoglalás (283)

A konkurrencia 285

A munkások egymással való konkurrenciája, mely a bér minimumát, a vagyonosok egymással való konkurrenciája, mely a bér maximumát határozza meg (285) — A munkás, a burzsoázia rabszolgája, napról napra és óráról órára kénytelen eladni magát (289) — Felesleges népesség (290) — Kereskedelmi válságok (291) — Munkástartalék (293) — E tartalék sorsa az 1842. évi válság idején (295)

Az ír bevándorlás 297

Okai és a bevándorlók száma (297) — Jellemzésük Carlyle alapján (297) — Az írek tisztátlansága, nyersesége, iszákossága (298) — Az ír konkurrencia és szomszédság kihatása az angol munkásra (299)

Következmények 301

Bevezető megjegyzések (301) — A fenti körülmények kihatása *a munkások fizikai helyzetére* (302) — A nagyvárosok, a lakások, a tisztátlanság stb. hatása (302) — A tények (304) — Tüdővész (304) — Tífusz, különösen Londonban, Skóciában és Írországban (304) — Az emésztőszervek betegségei (306) — Az iszákosság következményei (307) — Kuruzslók (308) — „Goldfrey's Cordial" (309) — A proletariátus, különösen a kisgyermekek halandósága (310) — Szociális gyilkosság vádja a burzsoázia ellen (313) — Következmények a munkások *szellemi és erkölcsi helyzetére* (313) — A művelődés eszközeinek hiánya (314) — Az esti és vasárnapi iskolák ki nem elégítő volta (314) — Tudatlanság (315) — A munkások életviszonyai pótolják nevelésük hiányait (317) — A munkások erkölcsi elhanyagolása (317) — A törvény, az egyetlen erkölcsnevelő (317) — A munkásokat helyzetük arra indítja, hogy túltegyék magukat a törvényen és az erkölcsön (318) — A proletariátus szegénységének kihatása (319) — Helyzete bizonytalanságának kihatása (319) — Kényszermunkára való kárhoztatásának kihatása (321) — A népesség centralizációjának kihatása (322) — Az ír bevándorlás kihatása (325) — A burzsoá és a proletár jellemének különbsége (326) — A proletár előnyei a burzsoáziával szemben (326) — A proletár jellem árnyoldalai (327) — Iszákosság (327) — Nemi kicsapongás (329) — A család felbomlása (330) — A társadalmi rend semmibevevése (330) — Bűnözés (330) — A társadalmi háború jellemzése (333)

Az egyes munkaágak. A szűkebb értelemben vett gyári munkások ... 334

A gépi berendezés hatása (334) — Kéziszövők (338) — A férfiak kiszorítása (339) — A nők munkája, a család felbomlása (341) — Minden családi viszony visszájára fordulása (342) — Sok nő gyárakban való összezsúfolásának erkölcsi következményei (345) — Jus primae noctis (346) — A gyermekek munkája (346) — Tanoncrendszer (347) — A későbbi berendezkedés (347) — A gyermekmunka leírása a gyári jelentés alapján (348) — Hosszú munkaidő (348) — Éjjeli munka (348) — Elnyomorodás (348) — Kisebb külső bajok (351) — A munka jellege (351) — A szervezet általános elgyengülése (352) — Sajátos betegségek (353) — Tanúvallomások (353) — Korai öregség (355) — A gyári munka sajátos következményei a női szervezetre (356) — Egyes különösen ártalmas munkaágak (358) — Balesetek (359) — A burzsoázia véleménye a gyárrendszerről (361) — Gyári törvényhozás és a tízórás agitáció (363) — A munka lélekölő és eltompító jellege (369) — Rabszolgaság (370) — Gyári szabályok (371) — Truck-rendszer (373) — Cottage-rendszer (375) — Párhuzam az 1145-ben élő jobbágy és az 1845-ben élő szabad munkás között (376)

A többi munkaág 379

A harisnyaszövők (379) — Csipkegyártás (381) — Kartonnyomók (384) — Bársonynyírók (385) — Selyemszövők (386) — Fémáruk (388) — Birmingham (388) — Staffordshire (390) — Sheffield (391) — Gépgyárak (393) — Az északstaffordshire-i fazekasság (394) — Üveggyárak (395) — A kézművesek (396) — A londoni divatárusnők és varrónők (396)

Munkásmozgalmak 400

Bevezető (400) — Bűnözés (401) — Felkelések a gépi berendezés ellen (401) — Egyesületek, munkabeszüntetés (402) — Az egyesületek és sztrájkok hatása (404) — Sztrájkokból fakadó bűncselekmények (406) — Az angol proletariátus burzsoá-ellenes harcainak jellege (410) — A manchesteri 1843 májusi ütközet (411) — A proletariátustól távol áll a törvénytisztelet (412) — *Chartizmus* (413) — A chartista mozgalom története (413) — Az 1842. évi felkelés (416) — A proletár chartizmus határozott különválása a burzsoá radikalizmustól (418) — A chartizmus szociális tendenciája (419) — *Szocializmus* (420) — A munkások általános álláspontja (423)

A bányaipari proletariátus 425

A *cornwalli* bányászok (425) — *Alston Moor* (426) — Vas- és szénbányák (427) — A férfiak, nők és gyermekek munkája (427) — Sajátos megbetegedések (429) — Munka alacsony tárnákban (431) — Balesetek, robbanások stb. (431) — A művelődés állapota (432) — Erkölcsi állapotok (433) — Bányatörvények (433) — A bányamunkások rendszeres kizsákmányolása (434) — Mozgalmaik (435) — Az „Unió" (435) — Az 1844. évi nagy észak-angliai hadjárat (435) — Roberts és a békebírák és a truck-rendszer elleni hadjárat (436) — A harc eredményei (439)

A mezőgazdasági proletariátus 442

Történelmi áttekintés (442) — Pauperizmus a falun (443) — A mezőgazdasági napszámosok helyzete (444) — Gyújtogatások (447) — Közömbösség a gabonatörvények kérdése iránt (448) — Vallástalanság (449) — *Wales:* a kisbérlők (450) — Rebekka-zavargások (450) — *Írország:* a földbirtok parcellázása (451) — A nemzet pauperizálódása (451) — Bűnözés (453) — Repeal-agitáció (453)

A burzsoázia magatartása a proletariátussal szemben 455

Az angol burzsoázia erkölcsi romlottsága (455) — Pénzéhség (455) — Nemzetgazdaságtan és szabad konkurrencia (456) — A jótékonykodás képmutató jellege (457) — Nemzetgazdaságtani és politikai képmutatás a gabonatörvények kérdésében (458) — A burzsoázia törvényhozása és igazságszolgáltatása (459) — A burzsoázia a parlamentben (460) — Az urak és szolgák viszonyáról szóló törvényjavaslat (461) — Malthus elmélete (462) — A régi szegénytörvény (463) — Az új szegénytörvény (464) — A dologházi brutalitás példái (465) — Anglia jövő kilátásai (470)

Friedrich Engels: A szocializmus a kontinensen 475

Friedrich Engels: A kommunizmus gyors előrehaladása Németországban. I—III 477

Friedrich Engels: Az újabban létrejött és még fennálló kommunista települések leírása 490

Friedrich Engels: Két elberfeldi beszéd 504

Friedrich Engels: A minapi lipcsei mészárlás — A német munkásmozgalom 524

Friedrich Engels: Viktória látogatása — a „királyi felségek" cívódása — Vik és a német burzsoázia összeveszése — A párizsi ácsok elítélése 527

Friedrich Engels: Németország állapota. I—III 529

Friedrich Engels: Az angol gabonatörvények története 548

Friedrich Engels: Kiegészítés a munkásosztályok helyzetéről Angliában. I. Egy angol sztrájk 553

Friedrich Engels: Fourier töredékes munkája a kereskedelemről. (Bevezetés és utószó) 565

Friedrich Engels: A nemzetek ünnepe Londonban 571

Karl Marx: Nyilatkozat 585

Mellékletek

Friedrich Engels: Előszó a „Munkásosztály helyzete Angliában" 1887-es amerikai kiadásához 589

Friedrich Engels: Előszó a „Munkásosztály helyzete Angliában" 1892-es német kiadásához 595

Függelék

Jegyzetek 609

Életrajzi adatok 634

Mutató 638

Képmellékletek

A „Szent család" első kiadásának címoldala 3
A „Munkásosztály helyzete" első kiadásának borítólapja 213
Engels ajánlásának — „Nagy-Britannia munkásosztályához" — első oldala 217
Manchester és külvárosai (térkép) 272/73
A „Children's Employment Comission" jelentésének egyik oldala 432/33
A „New Moral World"-ben megjelent cikk vége Engels Heine-fordításával 481
A „Northern Star" első oldala Engels tudósításával 536/37

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS-LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

18250. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi u. 28.
Felelős: Vértes Ferenc